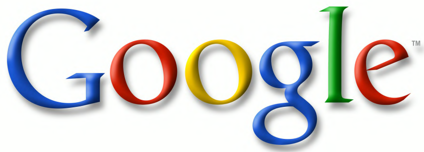

SIGILLVM · VNIVERSITATIS · CALIFORNIENSIS
FIAT LVX
MDCCCLXVIII
EX LIBRIS

THE BHAṬṬI-KÂVYA OR RÂVAṆAVADHA

COMPOSED BY

ŚRI BHAṬṬI

VOLUME I. CANTOS I.—IX.

EDITED

WITH THE COMMENTARY OF MALLINÂTHA

AND

WITH CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES

BY

KAMALÂŚAṄKARA PRÂṆAŚAṄKARA TRIVEDÎ, B. A.,

VICE-PRINCIPAL, GUJARÂTA TRAINING COLLEGE, FORMERLY PROFESSOR OF SANSKRIT, BHÂVANAGARA COLLEGE AND ACTING PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES, ELPHINSTONE AND DECCAN COLLEGES.

FIRST EDITION.

Copies 300.

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1898.

Price 9 Rupees.

Bombay Sanskrit Series No. LVI.

BOMBAY:
PRINTED AT THE TATTVA-VIVECHAKA OIL-ENGINE PRESS.

॥ श्रीः ॥

रावणवधं

नाम

भट्टिकाव्यम्

(नवमसर्गपर्यन्तं)

महाकविश्रीभट्टिप्रणीतं

मल्लिनाथकृतटीकया समवेतं

त्रिवेद्युपपदधारिणा

प्राणशंकरसूनुना कमलाशंकरेण संशोधितं

स्वनिर्मिताङ्ग्लभाषाटिप्पण्योपेतम् ।

तच्च

मुम्बापुरीस्थराजकीयग्रन्थशालाधिकारिणा

शाके १८१९ वत्सरे १८९८ ख्रिस्ताब्दे

प्राकाश्यं नीतम् ।

मूल्यं नव रूपकाः ।

इदं पुस्तकं

मोहमय्या तत्त्वविवेचकनाम्नि मुद्रणालये मुद्रितम्.

CONTENTS.

B. This was obtained from Benares through my friend, Paṇḍita Govindadâsa, who secured it from his friend, Paṇḍita Parameśvara Datta Pandeya. It is in Devanâgarî characters and contains the text only. It has 8 lines on a page and is incorrect in many places. It has no date. It does not seem to be old.

Beginning:—श्रीरामाय नमः ॥ अभूनृपो विबुधसखः &c.

End:—काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां &c.

Colophon:—इरिरोन्तत्सदितिश्रीभट्टिकाव्ये द्वाविंशतितमः सर्गः समासश्चायं ग्रन्थः ॥ श्रीसर्वेश्वराय नमः । एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञः । श्रीनृसिंहाय नमः ॥

E1. This was secured from the Elphinstone College through Dr. Peterson. It contains the text only up to the fifth canto in Devanâgarî characters. The fourth and fifth cantos are designated as the fourth canto. It has a few marginal notes up to the third canto, copied for the most part from Jayamaṅgalâ. It is not a purely correct MS. It consists of 12 pages and is written in Saṁvat 1661. It has 12 or 13 lines on a page.

Beginning:—अभूनृपो विबुधसखः &c.

End:—प्रलुठितमवनौ विलोक्य कृत्तं &c.

Colophon:—इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥

संवति १६६१ वर्षे । कार्तिकसुदि १५ ॥ श्रीमद्राजधानीपुरे लिखितम् ॥

E2. This is the second MS. obtained from the Elphinstone College through Dr. Peterson. It contains the text only in Devanâgarî characters and goes as far as the 10th Canto. It contains 8 lines on a page and is incorrect in many places. It is copied from a MS. in Bengali characters. There are notes on difficult words, mostly consisting of the meanings of roots, such as भास उपवेशने. The marginal notes, particularly those in Canto X. on verses illustrating यमक and other Alaṅkâras, are mostly copied from Jayamaṅgalâ. The number of verses is not marked. It is dated the 14th Chaitra Vad, Saṁvat 1790.

Beginning:—श्रीगणेशाय नमः श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ अभूनृपो विबुधसखः &c.

End:—सौमित्रेरिति वचनं निशम्य रामो &c.

Colophon:—इति भट्टिकाव्ये काव्यालंकारो नाम दशमः सर्गः ॥ इति श्रीभट्टिकारेण कृतं भट्टिकाव्यं द्वाविंशतिसर्गं यावद्दशमसर्गपर्यन्तमलेखीदं पुस्तकं शुकशर्मणा स्वपाठार्थम् ।

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥
भीमस्यापि भवेद्भङ्गो मुनेरपि मतिभ्रमः ।
यथादृष्टं तथा लिखितं लेखके नास्ति दोषकः ॥

वंगदेशीयमक्षरं दृष्ट्वा चालेखीदं पुस्तकं शुभदं मया ॥ यथाज्ञस्य दुर्बोधमक्षरं स्यात्प्राज्ञस्य भवेत्सुबोधकं तथा ॥

भग्नपृष्ठकटिग्रीवं तप्तदृष्टि अधोमुखम् ।
यत्नेन लिखितां पुस्तीं पुत्रवत्परिपालयेत् ॥

शुभमस्तु । संवत् १७९० चैत्रवदि चतुर्दश्यां तिथौ रविवासरे लेखनं समाप्तम् ॥ शुभमस्तु ॥ शुभमस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

E₃. This is the third MS. received from the Elphinstone College through Dr. Peterson. It is complete and is accompanied by the commentary Jayamaṅgalâ. It is in Devanâgarî characters and is dated Saṁvat 1894.

Beginning:—श्रीगणेशाय नमः ॥ अभून्नृपो विबुधसखः &c.

End:—काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां &c.

Colophon:—इति भाट्टिकाव्ये द्वाविंशतितमः सर्गः । समाप्तं चेदं भट्टिकाव्यम् ।

Colophon of the Commentary: इति वलभीवास्तव्यस्य श्रीस्वामिसूनोर्भट्टमहाब्राह्मणस्य महावैयाकरणस्य कृतौ रावणवधे महातिङन्तकाण्डे लुङ्विलसितनाम्नो नवमपरिच्छेदस्य जटीश्वरो जयदेवो जयमङ्गल इति च नामभिस्त्रिभिः सुप्रसिद्धस्य अनेकशास्त्रव्याख्यानकृतौ टीकायां काव्यस्यायोध्याप्रत्यागमनं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ जयमंगलकृता टीका समाप्ता ॥ संवत् १८९४ श्रावणवदि १० गुरुवारे । श्रीकृष्णाय नमः ॥

D. This was received from the Deccan College Library through Dr. Bhâṇḍârakar. It is in Devanâgarî characters and is very incorrect. In several places incomplete verses are given, the latter half being omitted. The copyist seems to be completely ignorant of the Sanskrit language. It contains

The second was secured by me through my friend, Mr. Amîdhara Raṇacchodajî Desâi, Assistant Master, Ahmedâbâd High School, from Paṭṭaṇa. His brother, Mr. Haridhara R. Desâi, B. A., was kind enough to collate it for me, and also send the MS. to me. I then collated it myself. The MS. bears no date and proceeds up to the 10th Canto. It is incorrect in many places. It is designated P. in the Appendix.

For the commentary of Mallinâtha I have consulted four Southern copies. The first is a printed copy in Grantha characters from Canto I. to Canto IX. The second is also a printed copy in Telugu characters from Canto I. to Canto IX. The third is a copy of the MS. of Bhaṭṭi with the commentary of Mallinâtha in charge of the Theosophical Society of Madras from Canto X. to the end. The phrase श्रीनृसिंहाय नमः abounds in the MS. without exception in the beginning and end of every Sarga. The commentary is so full of mistakes that it would require as much time to be corrected as itself to be copied. The blank spaces are to be filled up with very great care and attention. The fourth and the best copy of the commentary was secured from Râma Sâstriar of Kadathur, near Udamalpet, Coimbatore District. It is about 80 or 100 years old. It contains 158 pages with 12 or 13 lines on a page and is written in Grantha characters. 15 leaves are worm-eaten. Telugu notes appear in one or two places as in describing the metre of the 19th Canto. The MS. is very correct. There are no orthographical blunders in the first three-fourths of the book. In the last few pages which are also remarkably correct, there are a few mistakes such as the indiscriminate use of *ḍa* and *ḍha* for *da* and *dha*. I got a copy of this excellent MS. of the commentary through the indefatigable energy of Prof. S. Râdhâkrishṇa Aiyar, who writes to me as follows :—'You will be glad to hear that I have after all succeeded in my attempt to secure another copy of Mallinâtha's commentary on the Bhaṭṭi-Kâvya. It was obtained from Râma Sâstriar of Kadathur with some difficulty no doubt. I doubt whether the copy would ever have

reached me, were it not for the kindness and the official position of my friend, Mr. Srinivâsa Aiyar, B. A., Stationary Sub-Magistrate of the place in Coimbatore.

I must consider you fortunate, as the Pandit tells me that the writing is very legible (Grantha) and that the commentary is complete with the exception of that of a portion (10 S'lokâs) in the 10th Chapter for which blank space is provided in the palm-leaf Manuscript. The MS. appears to be about 100 years old and is pronounced to be correct."

INTRODUCTION.

The Bhaṭṭi-Kâvya, otherwise known as Râvaṇavadha, is a grammatical poem, composed by the poet Bhaṭṭi with the object of illustrating Pâṇini's Sûtras. It is, as Mallinâtha calls it, an *Udâharaṇa-Kâvya* or illustration-poem of the Sûtras of Pâṇini. It is divided into four sections, *Prakîrṇa-Kâṇḍa*, *Adhikâra-Kâṇḍa* *Prasanna-Kâṇḍa*, and *Tiṅanta-Kâṇḍa*. The first of these sections, comprising the first five Cantos, illustrates miscellaneous Sûtras at random. The second section embraces four Cantos from the fifth to the ninth, and illustrates what are known as *Adhikâra-Sûtras** or head-rules that exercise a kind of governing influence on certain subsequent rules, having to be repeated in them all. Taddhita and Kṛit affixes, changes of न् to ण् and स् to ष्, addition of आम् to certain roots in Perfect, rules of *Guṇa* and *Vṛiddhi* in Aorist, government of cases and similar portions of grammar come under this section, in which verses are so arranged that they illustrate the Sûtras of Pâṇini in the order of the Ashṭâdhyâyî, excepting only those that are applicable to the Vedic literature. Illustrations of miscellaneous Sûtras are interspersed here and there between those of *Adhikâra-Sûtras*. The third section illustrates a portion of poetics, touching figures of speech (both S'abdâlaṅkâras and Arthâlaṅkâras), Guṇas *Mâdhurya* and *Bhâvika*, and *Bhâshâsama*, a figure of speech in which words are so selected and arranged that the sentence belongs at once to Saṁskṛita and Prâkṛita. This section takes up four Cantos from the 10th to the 13th. The remaining nine Cantos illustrate all the Tenses and Moods, all the *Lakâras* except लट् which is concerned only with the Vedic literature.

---

* Sûtras are of six kinds :—
'संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥'

The Bhaṭṭi-Kâvya is a work of great renown. It is held to be a sort of authority on questions of grammar. When a particular form occurring in it seems to violate Pâṇini, it is with great reluctance that commentators call it *Pramâda* or a mistake. Great ingenuity is shewn in establishing its correctness. Bhaṭṭoji Dîkshita has quoted instances from the work* in his Siddhânta-Kaumudî and Manoramâ, in some cases to support his view of the Sûtras and in others to explain their apparent deviation from them.† The fact that he has to explain their departures from Pâṇini, saying '**कथं तर्हि भट्टिः**' establishes the authoritativeness of the work. Another work that like the Bhaṭṭi-Kâvya is known to illustrate the rules of Pâṇini's grammar, is the Râvaṇârjunîya, composed by Bhaumaka‡ and well-known in Kâs'mîra. Bhaumaka lived

---

* Among the quotations from the Bhaṭṭi-Kâvya in the Siddhânta-Kaumudî and the Manoramâ may be mentioned 'पितॄनतार्प्सीत्' १, २ (K. p. 236), 'शस्त्राण्युपायंसत जित्वराणि' १, ११ (म० उ० p. 45, 46), 'ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य' १, २३ (K. p. 279), 'आघ्रायि वान् गन्धवहः सुगन्धः' २, १० (म० पू० p. 73) 'अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत्' २, ४२ (म० पू० p. 51), 'ससीतयो राघवयोरधीयन्' ३, १८ (K. p. 227), 'न चोपलेभे वणिजां पणायान्' ३, २७ (म० उ० p. 14), 'पुरो रामस्य जुहवांचकार ज्वलने वपुः' ४, ५, (म० पू० p. 65), 'पर्षद्वलान् महाब्रह्मैराट नैकटिकाश्रमान्' ४, १२ (म० पू० p. 104), 'वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षत' ४, २८ (K. p. 234), 'विनसा हतबान्धवा' ५, ८ (K. p. 88), 'हा पितः क्वासि हे सुभ्रु' ५, ११ (K. p. 28 and म० पू० p. 29), 'तेन संगतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतम्' ६, ५४ (K. p. 291), 'राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुङ्गवः। सर्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत्॥' ७, २८ (म० उ० p. 68), आहध्वं मा रघूत्तमम्' ७, १०३ Com. (K. p. 275), 'कलहंसरामममहितः कृतवान्' १०, २ (म० पू० p. 61), 'उपायंस्त महास्त्राणि' १५, २१ (म० उ० p. 45), and 'हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ' १८, १९ (K. p. 34).

† It must be noted that the forms, which are departures from Pâṇini, can hardly be called incorrect; as other grammars, that have now been lost, were in the time of Bhaṭṭi considered authoritative. In two or three places Mallinâtha says:—'व्याकरणान्तरे द्रष्टव्यम्.'

‡ "Bühler, Kashmir Report p. 62, ascribes the Râvaṇârjunîya, a poem which resembles the Bhaṭṭi-Kâvya and is intended to illustrate the rules of grammar, to one Bhîmabhaṭṭa. In his First Report Peterson gave Bhaumaka as the real name of the author of that book:

before Jayâditya, the author of the Kâs'ikâ, and the Kâs'mîra poet Kshemendra; because the Kâs'ikâ contains a quotation from the Râvaṇârjunîya. The following half verse is quoted in the Vṛitti on the Sûtra "अनुवादे चरणानाम्" २।४।३॥ from Bhaumaka's poem:—

'उदगात् कठकालापं प्रत्यष्ठात् कठकौथुमम् ।'

The same verse is quoted in the Siddhânta-Kaumudî also. The whole verse is :—

'उदगात् कठकालापं प्रत्यष्ठात् कठकौथुमम् ।
येषां यज्ञे द्विजातीनां तद् द्विजातिभिरन्वितम् ॥' ७.४.

i. e. राक्षससमं सचिवैः सह दशकण्ठो विवेश. Kshemendra's Suvṛitta-tilaka has a verse 'शास्त्रकाव्यं चतुर्वर्गप्रायं सर्वोपदेशकृत् । भट्टिभौमककाव्यादि काव्यशास्त्रं प्रचक्षते ॥' ३, ४. naming Bhaṭṭi and Bhaumaka. This work is more artificial* than the Bhaṭṭi-Kâvya and this perhaps is the reason why it has not become so popular.

The subject treated in the Bhaṭṭi-Kâvya is the story of Râma, whose virtues and exploits have given scope to so many poets to shew their powers.† Beginning with Das'aratha, the

---

and this is confirmed by the Extracts in Bühler's own Report. See Appendix to that work LXXXV. I. 19 भूमट्टस्येति which should be corrected to भूमभट्टस्येति, and not as is done in the note, and I. 23 काव्येन भूमेरिति a reading which should not be marked as a doubtful reading. Bhûma, or Bhûmaka and Bhaumaka are variations easily explained by the Kashmir pronunciation." (Dr. Peterson's Preface to Subhâshitâvali p. 88). A Deccan College Manuscript (No. 184 collection of 1875-76) ascribes the work to the poet Bhîma. 'इति महाकविश्रीभट्टभीमकृते रावणार्जुनीये महाकाव्ये गाङ्कुटादिपादे प्रथमः सर्गः' and so forth at the end of each Canto. But Kshemendra in his Suvṛittatilaka gives Bhaumaka as the name of the author.

---

* It is divided into 27 Cantos. The *Pâdas* of the Ashṭâdhyâyî are illustrated in order, each *Pâda*, beginning with the second, (the first dealing only with *sañjñyâs* being omitted) being generally illustrated by one Canto. (गाङ्कुटादिपादे प्रथमः सर्गः, भूवादिपादे द्वितीयः सर्गः, आकडारादिपादे तृतीयः सर्गः and so forth).

† The story of Râma is the sole subject of Vâlmîki's Râmâyaṇa and 'Adhyâtma-Râmâyaṇa, and occupies a place in Agni-Purâṇa

"The name Vikramâditya is applied to several kings and consequently causes considerable confusion. The first sovereign that is known by it was the Vikramâditya from whom the well-known era takes its name. He is said to have been the son of a Brâhmaṇa, named Chandragupta, who married four wives, one of the Brahman caste, another of the Kshatriya, the third of the Vais'ya, and the fourth of the S'ûdra caste. They were called Brâhmaṇi, Bhânumatî, Bhâgyavatî, and Sindhumatî respectively. Each of the four bore him a son. Vararuchi was born of the first wife, Vikramârka of the second, Bhaṭṭi of the third, and Bhartṛihari of the fourth. Vikramârka became king while Bhaṭṭi served him as Prime-Minister. After an incredibly long reign he is said to have been killed by a Prince of the potter caste, named S'alivâhana in 56 B. C. and in that year commences his era". * In his Preface to the S'atakas Bohlen remarks:— "They say that Vikrama in fact got possession of the kingdom and took to himself Bhaṭṭi as Prime-Minister. But in this again they seem to have gone wrong, confounding both persons and times. For there exists a grammatical poem called Bhaṭṭi-Kâvya, describing at the same time the exploits of Râma, which has been attributed to a certain grammarian belonging to a later age called Bhartṛihari, and from the name of this poem, I think, Bhaṭṭi seems to have been considered as the brother of this, our Bhartṛihari." † These writers seem to have been misled by what some of the Commentators on the work have said. Nârâyaṇavidyâvinod-âchârya‡ gives Bhartṛihari as the name of the author. He thus begins his commentary, which he calls Bhaṭṭibodhinî:— "नत्वा रामपदद्वन्द्वमरविन्दं भवच्छिदम् । विद्याविनोद आचार्यः कुरुते भट्टिबोधिनीम् ॥ अथ पाणिनिकृतलक्षणार्याननवगन्तुमशक्नुवतां भाष्यकारजिनेन्द्रप्रभृतिनानाम-

* Indian Antiquary Vol. I., p. 319. This story is mentioned by Bohlen also.

† Bohlen's Preface to the S'atakas p. 6.

‡ He was son of Vânes'vara, brother of Jaṭâdhara, of the family of Pûrvagrâma. In explaining grammatical forms he cites the authority of Kramadîs'vara's Saṅkshiptasâra, used in Bengal.

तानुसारिणां संदेहसंदोहव्याधिपीडितानां शिष्यप्रशिष्याणामुद्दिधीर्षुर्भगवान् श्रीधरस्वामिसूनुर्भर्तृहरिः काव्यच्छलेन समस्तं व्याकरणार्थं दर्शयन् रामकथयैवाथ मङ्गलान्तरमनादृत्य काव्यमिदमारब्धवान् । तत्र शब्दलक्षणं धातुमूलकत्वात् सकलपाशानां धातुपादं प्रथममेवाभिधास्यामीति सत्यां चिकीर्षायां भवतेः क्रियावाचित्वादाह अभूदिति ।". Vidyâvinoda also calls his commentary Bhaṭṭi-chandrikâ and the author Bhartṛihari, son of S'rîdharasvâmin—:'अथ कविना श्रीधरस्वामिसूनुना भर्तृहरिणा सर्गबन्धः ।'. Kandarpachakravartin does the same:—'अथ तत्रभवन्महामहोपाध्यायश्रीभर्तृहरिकविना शब्दकाण्डयोर्लक्षणम् ।'. Bharatamallika, 'who lived at Kânchrâpârâ in the Hooghly district, about 150 years ago,' * speaks of Bhartṛihari as the author of the work in his commentary, Mugdhabodhinî:—'नत्वा शंकरमम्बष्ठगौराङ्गमल्लिकात्मजः । भट्टिटीकां प्रकुरुते भरतो मुग्धबोधिनीम् ॥ ...... भर्तृहरिर्नाम कविः श्रीरामकथाश्रयं महाकाव्यं चकार ।'. The manuscript from Benares, collated by me, and designated B., calls the poem Bhaṭṭi-Kâvya at the end of each Canto without naming the author,† but at the end of the twelfth Canto it states 'इति श्रीभर्तृहरिकृते भट्टिकाव्ये द्वादशः सर्गः ।'.

This is all the evidence that could be gathered in favour of calling the author Bhartṛihari or of connecting Bhaṭṭi with Bhartṛihari. Let us now examine it minutely and see whether it is reliable. Colebrooke has no independent evidence to stand upon, his statement being, as he himself tells us, simply based upon that of Vidyávinoda. Bohlen too rests his conclusion on mere tradition and on the statement of some of the commentators. Though the commentators Nârâyaṇa Vidyâvinodâchâryâ, Vidyâvinoda, Kandarpachakravartin and Bharata call the author Bhartṛihari, still they name the work Bhaṭṭi without however assigning any reason why it should have been so styled.

We thus come to two questions, I, whether Bhaṭṭi is the name of the author of the poem known as Bhaṭṭi-Kâvya, and II.

* Dr. Rajendralâla Mitra's notices of Sanskrit manuscripts Vol. VI, Part I., published in 1882 pp. 145 *et sequentes.*

† 'इति श्रीभट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे विश्वामित्रागमनो नाम प्रथमः सर्गः' and so forth at the end of each Canto except the twelfth.

whether he was identical with Bhartṛihari or distinct from him. The oldest manuscript C. and two other manuscripts D_3 and T_3 distinctly call the work Râvaṇavadha and the author Bhaṭṭi. Jayamaṅgala and Mallinâtha, both call the author Bhaṭṭi. Traditions described by Dr. Bhau Dâji and S'âstri S'eshagiri mention Bhaṭṭi and Bhartṛihari as two distinct persons. In the Index to Professor Aufrecht's catalogue of the Oxford MSS. Bhaṭṭi is stated to be the author of the Bhaṭṭi-Kâvya.* Bhaṭṭi's name is found in a verse in the Bhojaprabandha.† Bhaṭṭi is mentioned by name by Kshemendra‡ of the 11th century and Vallabhadeva of the 15th century. In Vallabhadeva's Subhâshitâvali, both Bhaṭṭi and Bhartṛihari have been separately cited. In the last-named work verses are quoted from the Bhaṭṭi-kâvya under three names, Bhaṭṭi, Bhaṭṭasvâmin, and Bhartṛisvâmin.§ Two

---

* Vide p. 509.

† भट्टिर्नष्टो भारवीयोऽपि नष्टो भिक्षुर्नष्टो भीमसेनोऽपि नष्टः ।
भुक्कुण्डोऽहं भूपतिस्त्वं च राजन् भम्भापङ्क्तावन्तकः संनिविष्टः ॥

‡ Vide the verse quoted on p. XI.

§ C. II. St. 9. गर्जन् हरिः साम्भसि शैलकुञ्जे प्रतिध्वनीनात्मकृतान् निशम्य ।
पदं बबन्ध क्रमितुं सकोपः प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान् ॥ भट्टेः
(No. 2410 in Dr. Peterson's edition of the Subhâshitâvali.)

C. II. St. 19. न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥ भट्टेः
(No. 1819 in Dr. Peterson's Subhâ.)

C. II. St. 6. प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम् ।
निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी न मानिनी संसहतेऽन्यसंगमम् ॥ भट्टेः.
(No. 2164 in Dr. Peterson's Subhâ.)

C. II. St. 5. वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः पुष्पैः सरोजैश्च विलीनभृङ्गैः ।
परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मीमालोकयांचक्रुरिवादरेण ॥ भट्टस्वामिनः.
(No. 1811 in Dr. Peterson's Subbâ.)

C. XI. St. 21. पीतौष्ठरागाणि हृताञ्जनानि भास्वन्ति लोलैरलकैर्मुखानि ।
प्रातः कृतार्थानि यथा विरेजुस्तथा न पूर्वेद्युरलंकृतानि ॥ भर्तृस्वामिनः.
(No. 2139 in Dr. Peterson's Subhâ.)

verses, which are assigned to Bhaṭṭi in the Subhâshitâvali, are attributed to Bhaṭṭasvâmin and Bhartṛisvâmin in the S'ârṅgadharapaddhati of the fourteenth century.* The Jayamaṅgalâ as given in the Deccan College manuscript, designated D. by me, calls the work Bhartṛi-Kâvya and the author Bhartṛi.† At the end of each Canto in the manuscript the word Bhartṛi-kâvya and not Bhaṭṭi-kâvya is found. I am therefore of opinion that Bhaṭṭi, Bhaṭṭasvâmin, and Bhartṛisvâmin are three names of the same person. In his big Catalogue of Manuscripts Aufrecht says:—'Bhaṭṭi called also Bhartṛi-svâmin or Bhaṭṭasvâmin or Svâmibhaṭṭa, author of the Bhaṭṭi-Kâvya'. That he was son of S'rîdharasvâmin or S'rî-svâmin is mentioned by many commentators.‡ Bhartṛi must have been his name, as is found in the Jayamaṅgalâ of the

---

* गर्जन् हरिः &c. (C. II. St. 9) attributed to Bhaṭṭi in the Subhâshitâvali is mentioned under the name of Bhaṭṭasvâmin in the S'ârṅgadharapaddhati. The reading there is सरोषः in place of सकोपः. (*Vide* No. 591 in Dr. Peterson's edition of S'ârṅga.). न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं &c. (C. II. St. 19) is in the S'ârṅgadharapaddhati attributed to Bhartṛisvâmin (*Vide* No. 3904 in Dr. Peterson's edition of S'ârṅga.).

† It begins thus:—'प्रणिपत्य सकलवेदिनमतिदुस्तरभर्त्तृकाव्यसलिलनिधेः । जयमङ्गलेति नाम्ना नौकेव विरच्यते टीका ॥ लक्ष्यं लक्षणं चोभयमेकत्र विदुषां प्रदर्शयितुं श्रीस्वामिसूनुः कविर्भर्त्तृनामा रामकथाश्रयं महाकाव्यं चकार ॥'.

Cantos are wound up in these words:—'इति श्रीभर्त्तृकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे रामसंभवो नाम प्रथमः (द्वितीयः and so fourth) सर्गः ।'

‡ The Ms. c. at the end says:—'इति वलभीवास्तव्यश्रीधरस्वामिसूनोर्भट्टब्राह्मणस्य कृतौ रावणवधे महाकाव्ये तिङन्तकाण्डे लुङ्प्रदर्शनो नाम द्वाविंशतितमः सर्गः ।' Jayamaṅgala calls him son of S'rîsvâmin. Kumudânanda in his Subodhinî does the same. 'अत्र कविना श्रीस्वामिसूनुना सर्गबन्धलक्षणं प्रकीर्णकाण्डं प्रथमं दर्शयितुं तस्य विषयव्यापकत्वात् तदादौ वस्तुनिर्देशं कुर्वन् इष्टदेवतास्मरणात्मकं मङ्गलं विघ्नोपशान्तये करोति ।'. Nârâyaṇavidyâvinoda gives S'rîdharasvâmin as the name of his father.

MS. D. Bhaṭṭi is the Prâkṛita form of the Saṁskṛita word Bhartṛi and his father's name being S'rîsvâmin or S'rîdhara-svâmin, he was called Bhartṛisvâmin, a combination of the name Bhartṛi with the family appendage, Svâmin. The Gujarâti names contain many instances of this kind. If the father's name ends in S'aṅkara, Râma, Nârâyaṇa, or some such word, the son's name also generally ends in the same form. Bhaṭṭa must have been his surname, and it being combined with Svâmin, he was called Bhaṭṭasvâmin or Svâmibhaṭṭa.* Thus Bhaṭṭi being the Prâkṛita form and probably the pet-name, became the most commonly known and the author came to be popularly called by it. Finally as Bhaṭṭi does not look like a proper name, and is the Prâkṛita form of Bhartṛi, later scholiasts† were misled in calling him Bhartṛihari, particularly as the latter was well known as a grammarian.

Let me now turn to the question of the age of the author. He composed his work, as he himself informs us, in Valabhî (modern Valâ, the chief town of the native state of the same name in the Gohilwâḍa Prânta in Kâṭhiawâḍa) in the time of Dharasena. The last verse of this Bhaṭṭi-Kâvya runs as follows :—

'काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां
श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम् ।
कीर्त्तिरतो भवतान्नृपस्य तस्य
क्षेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥'

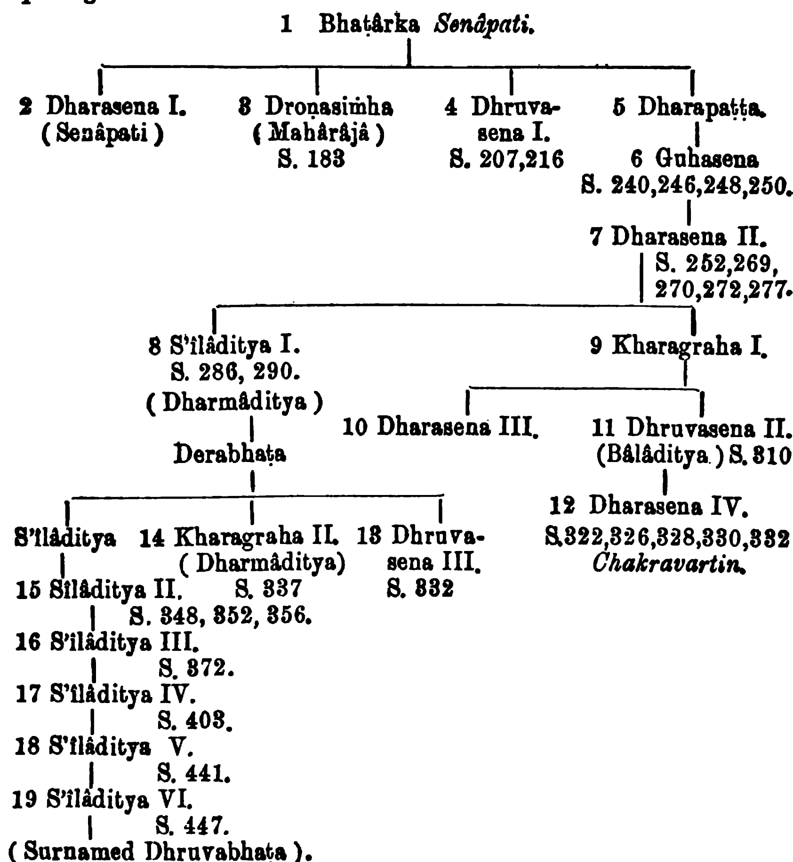
* This, it must be said, is rather a strange combination of words. Dr. Râjendralâla considers the word 'Bhaṭṭi' as a diminutive of the word 'Bhaṭṭa' (*Vide* his Notices of Sanskrit MSS. Vol. VI. Part I. p. 145); but for this there seems to be no authority.

† Kandarpachakravartin, Vidyâvinoda, and Bharatamâllika are later Bengal commentators, none of whom are believed by Dr. Râjendralâla to have flourished at an earlier date than 265 years from this time.

In the word S'rî-Dharasena used in the above verse, S'rî is simply honorific.* The copperplate grants of Valabhî kings that have come to hand shew that there were four kings of the name of Dharasena.† The dates of Dharasena I. can not be

* It is found prefixed to the names of many kings in grants. A grant of Guhasena, dated Saṁvat 243, shews clearly that the name is Dharasena and not S'rî-Dhasarena. It thus names the different kings beginning with Bhaṭârka:—'श्रीसेनापतिभटार्कः, श्रीसेनापतिधरसेनः, श्रीमहाराजद्रोणसिंहः, श्रीमहाराजध्रुवसेनः'. *Vide* the Indian Antiquary. Vol. VII. p. 67, so also a grant of Dhruvasena I., dated Saṁvat 216, *Vide* The Ind. Ant. Vol. IV p. 105, and another of the same king dated Saṁvat 207, *vide* The Ind. Ant. Vol. V. p. 205.

† The genealogy of Valabhî kings as gathered from their copperplate grants is as follows:—

The author's application to Dharasena of the title Narendra, Lord of Men, is a further proof of his great power' (Bombay Gazetteer Vol. I. Part I. p. 92). But even Dharasena I. calls himself Mahâsâmanta as well as Mahârâja and therefore the application of the word नरेन्द्र hardly warrants the conclusion that the supreme lord, the Chakravartin Dharasena, *i.e.* Dharasena IV., is alluded to by the poet. Thus it is difficult to decide in the present state of our knowledge what particular Dharasena was the author's patron. But this much is certain that one of them was and that therefore our poet lived in the latter part of the sixth and the beginning of the seventh century.

COMMENTARY.

The following are the commentaries on the Bhatti-Kâvya:—

Jayamaṅgalâ by Jayzmaṅgala.
One by Harihara.
Kalâpadîpikâ by Puṇḍarîkâksha, son of S'rîkânta.
Vaijayantî by Kandarpas'arman or Kandarpachakravartin.
Bhaṭṭichandrikâ by Vidyâvinoda.
Mugdhabodha by Râmânanda.
Mugdhabodhinî by Bharatamallika.
Subodhinî by Kumudânanda.
Bhaṭṭibodhinî by Nârâyaṇavidyâvinoda.
Subodhinî by Râmachandravâchaspati.
Kalâpadîpikâ by Vidyâsâgara.
Bhâshâvṛitti by Purushottama.
Sarvapathîna by Mallinâtha.

Of these Jayamaṅgalâ by Jayamaṅgala is the oldest and has become the most popular. It explains all the grammatical forms well. Some of the above commentaries name other authorities than Pâṇini. Bhâshâvṛitti makes Kâtantra * its grammatical authority. Bhaṭṭibodhinî explains all grammatical references by citing the authority of the Saṅkshiptasâra grammar.† Kalâpadîpikâ explains the text by references to the

* Kalâpa or Kâtantra is a grammar of which the rules are ascribed to the god Kumâra. It is much used in Bengal. There are many commentaries on it such as Daurgasiṁhî by Durgasiṁha, Kâtantrapañjikâ by Trilochanadâsa, Kâtantrachandrikâ, Chaitrakuṭi and Kalâpatatvârṇava.

† Saṅkshiptasâra is composed by Kramadîs'vara. It is also used in Bengal. There is a commentary on it by Gopâlachakravartin and Goyîchandra. Durghaṭaghaṭana is another commentary on the work.

पयेऽर्थगौरवमित्यत्रोपरम्यते' C. I., St. 6, and 'अभिवादिदृशोरात्मनेपद उप-संख्यानाद्वणिकर्तुर्वा कर्मत्वं तदेतदस्माभिर्घण्टापथे स सन्ततं दर्शयते गतस्मय इत्यत्र यथाभाष्यं सम्यग्विवेचितमित्यस्माभिर्नात्र भरः कृतः' C. XIV., St. 54), Sañjîvinî on the Raghuvams'a ('रामायणविरोधस्तु पुराणभेदात्परिहृतोऽस्माभिः रघुवंश-संजीविन्यामेव' C. I., St. 25), and Sañjîvinî on the Kumârasambhava ("'ऊकारादप्यूङ् वक्तव्यः' इति ऊङन्तस्वात्सुभ्रूशब्दस्य नदीत्वात्संबुद्धौ नदीह्रस्व इति प्रपञ्चितमन्यत्र" by अन्यत्र he means कुमारसंभवसंजीविन्याम्, and the reference is found there C. V. St. 43). We also find the same name महोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि. The word माल्य is derived in the same way in the Bhaṭṭi-Kâvya 2. 26 and the Kirâtârjunîya 1. 21. All the above circumstances leave no ground to doubt his identity with the well-known Mallinâtha, unless we were to hazard a conjecture, a conjecture which has not the slightest argument to stand upon, that the commentator on the Bhaṭṭi-Kâvya not only assumed the name and the surname of Mallinâtha, imitating him so very cleverly and exactly in every respect as to pass for him, but he was also so very dishonest that he proved his own identity by speaking of Mallinâtha's commentary on the Kirâtârjunîya, the Raghuvams'a and the Kumârasambhava as his own. It is thus proved that the two Mallinâthas are not two distinct persons, but one and the same.

With regard to the second question whether Mallinâtha flourished before Bhaṭṭoji Dîkshita or after him, it has already been mentioned before that Mallinâtha is assigned to the fifteenth century and Bhaṭṭoji Dîkshita to the 17th century. If Mallinâtha flourished after Bhaṭṭoji Dîkshita, we should find some allusion to the Siddhântakaumudî in any one of the many passages* quoted from the Raghuvams'a, the Kumâra-

---

* रघु० 'सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्' १,५ (K. p. 15), 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये' १, ९ (K. p. 117), 'स बभूवोपजीविनाम्' १, २६ (K. p. 303), 'धुर्यान् विश्रामय' १, ५४ (K. p. 214) 'विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ' २, ३३ (K. p. 259), 'अमुं पुरः पश्यसि देवदारुम्' २, ३६ (Ma. Pû. p. 66), 'कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते' ३, १२ (Ma. Utta. p. 99), 'त्रिलोकनाथेन सता मखद्विषः' ३, ४५ (Ma. Pû. p. 63), 'त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा' ३, ४५, (K. p. 291), 'इक्षुच्छायानिषादिन्यः' ४, २० (K. p. 83), 'तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः' ४, ४९ (K. p. 117), 'संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः' ५, ६९ (K. p. 234).

sambhava, the Meghadûta, The Kirâtârjunîya, the S'is'upâla-vadha in the Kaumudî and the Manoramâ. Moreover though there are so many passages quoted from the Bhaṭṭi-Kâvya in the Kaumudî and the Manoramâ (vide foot-note p. x.), no references are given in the commentary except in two places C. I. St. 23 and C. VIII. St. 16. As Mallinâtha frequently quotes from the Kâs'ikâ and follows it as in explaining the forms सुतानुबन्धि १. १० (taking इनि and not णिनि) and उपायंसत १. १६ (taking स्वकरण to mean पाणिग्रहण as in the Vṛitti and not स्वीकार as in the Siddhânta-Kaumudî), and as some of his readings, such as 'कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्,' a Vârtika on "कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि" ३।१।३५।। and 'डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं निस्त्रिंशाद्यर्थम्' a Vârtika on "बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्" ५।४।७३।। are found to agree with those of the Kâs'ikâ and not of the Kaumudî, and as notwithstanding so many quotations from the well-known five Mahâkâvyas and from the Bhaṭṭi-Kâvya, Mallinâtha does not refer to the Kau-

---

कुमा० 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्' २, ५५ (K. p. 56), 'तुलां यदारोहति दन्तवाससा' ५, ३४ (Ma. Pû. p. 57), 'विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति' ७, ९३ (K. p. 213).

मेघ०. 'तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतोः' पू० ३ (Ma. Pû. p. 66).

किरा०. 'स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीम्' १, ३ (Ma. Pû. 73), 'न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः' १, ४ (K. p. 303), 'हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः' १, ५ (K. p. 276), 'स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधुबन्धुताम्' १, १० (Ma. Utta. p. 64) 'प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिव' २, ४६ (K. p. 211), 'शरदः कृतार्थता' ४, ९ (K. p. 85), 'सततनैशतमोवृतमम्यतः' ५, २ (Ma. Pû. 76), 'अनुदितोषसरागा, ९, ८ (K. p. 133), 'रञ्जितानुविविधास्तरुशैलाः' ९, १५ (Ma. Pû. 74), 'लोचनाधरकृता हृतरागा' ९,६० (Ma. Pû. 73).

माघ० 'पतत्यधो धाम विसारि' १, २ (K. p. 303), 'स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना' १, ४ (Ma. Pû. p. 57), 'प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य' १, ४९ (K. p. 61), 'पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनम्' १,५१ (K. p. 289), 'जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवम्' १, ५४ (K. p. 311), 'यन्मधमपराध्यति' २,११ (K. p. 235), 'विराध्यन्तं क्षमेत कः' २, ४३ (K. p. 235), 'माजीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति' २, ४५ (K. p. 311), 'यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी' ३,१६ (K. p. 184), 'निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चित्' ३, २९ (K. p. 117), 'अरुणिवलयवदं कमथाक्लिश्युषोऽभवदसाविव रागः' १०, १९ (Ma. Pû. p. 65), 'बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्' ११, ३९ (K. p. 285), 'अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्तः' १८, ३२ (K. p. 184).

mudî or the Manoramâ for any of them except for the two passages noted above, nay in some cases (as in 'हा पितः क्वासि हे सुभ्रु' VI. 11, 'सुतानुबन्धि' I. 10) actually solves the difficulty either in the way adopted by the Vṛittikâra or in some way other than the one followed by Bhaṭṭoji Dîkshita, it is quite clear that Mallinâtha lived before Bhaṭṭoji Dîkshita.

Thus with regard to the third question as to whether the two references to the Siddhânta-Kaumudî are the author's own references or whether they are later interpolations, the answer is quite clear that they must be considered as interpolations. They may have been originally marginal notes of some copyist and afterwards inserted into the commentary. It is also to be remembered that it is only from two manuscripts that the text of the commentary is settled. I tried my best to see whether these references are correct by comparing them with the text of the commentary as found in other manuscripts; but I failed, as copies of the commentary of Mallinâtha are found only in the Southern parts and there too they are rare. With regard to these references, however, my conclusion is found to be correct. I have been able to secure a copy of the commentary of Mallinâtha on C. VIII. St. 16 from another manuscript in charge of the Theosophical Society of Madras and I found that it was in every respect the same as what is printed in this work with this exception that the reference to the Kaumudî ('कौमुद्यां तु समो गम्यृच्छिभ्यामिति पाठः । तदा तत्रस्थवार्तिकेनात्मनेपदम्'), was omitted there. It must also be noted that the same Sûtra "समो गम्यृच्छि—" is mentioned by Mallinâtha in preceding verses (C. V. St. 19, C. V. St. 37) as found in the Kâśikâ and not in the Kaumudî and there no remark is made as in C. VIII. St. 10 as to the difference of the readings as found in the Vṛitti and the Kaumudî. It is thus very probable, almost certain, that this reference to the Kaumudî is spurious. As regards the second reference to the Kaumudî (C. I. St. 23) I have secured, through the untiring efforts of my friend, Prof. Râdhâkrishṇa, a copy of the commentary of Mallinâtha from another manuscript at Udamalpet, in which the reference to the Kaumudî is omitted. I therefore,

conclude that the commentator on Bhatti is the same Mallinâtha that has commented upon the Raghuvaṁs'a, the Kumârasambhava, the Meghadûta, the Kirâtârjunîya, and the S'is'upâlavadha, that he flourished before Bhaṭṭoji Dîkshita and that the two references to the Siddhântakaumudî in the commentary are interpolations.

K. P. TRIVEDI.

Ahmedâbâd, 11th Oct. 1897.

Abbreviations in the Introduction and Notes.

Ac.	Accusative.
Atma.	Atmanepada or Atmanepadin.
Âs'va.	Âs'valâyana Gṛihyasûtra.
Bha. Dî.	Bhaṭṭoji Dîkshita.
Bha. Mal.	Bharatamallika.
C.	Canto.
Com.	Commentary.
Comp.	Comparative.
Conj.	Conjugation.
Desi.	Desiderative.
Du.	Dual.
Fem.	Feminine.
Freq.	Frequentative.
Ind. Ant.	Indian Antiquary.
Inst.	Instrumental.
Intro.	Introduction.
Jaya.	Jayamaṅgala or Jayamaṅgalâ.
K.	Kaumudî (Nirṇayasâgara edition).
Kâvya. Pra.	Kâvya Prakâs'a.
Ku.	Kumârasambhava.
Loc.	Locative.
Mâla. or Mâlati.	Mâlatimâdhava.
Malli.	Mallinâtha.
Ma. Pû.	Manoramâ Pûrvârdha (Benares edition).
Ma. Utta.	Manoramâ Uttarârdha (Benares edition).
Megha.	Meghadûta.
N.	Neuter.
No.	Number.
Nom.	Nominative.
P. p.	Page.
Par.	Participle.
Para.	Parasmaipada or Parasmaipadin.
Pas.	Passive.
Per.	Person.

Pres.	Present.
Raghu.	Raghuvaṁs'a.
S'âṙnga.	S'âṙngadharapaddhati.
Sid. Kau.	Siddhântakaumudî.
Sing.	Singular.
St.	Stanza.
Subhâ.	Subhâshitâvali.
Tat.	Tatpurusha.
Ter.	Termination.
Ubha.	Ubhayapadin.
Ul.	Ullâsa.
V.	Verse.
Vidyâ.	Vidyânâtha.
Voc.	Vocative.
Vol.	Volume.
अ॰	अध्याय or अङ्क.
अग्नि॰	अग्निपुराण.
अने॰ सं or अनेका॰	अनेकार्थसंग्रह.
अभि॰ or अभि॰ चिन्ता॰	अभिधानचिन्तामणि.
अभिज्ञान॰	अभिज्ञानशाकुन्तल.
अम॰	अमरकोष.
अयो॰ का॰	अयोध्याकाण्ड.
आश्व॰ गृ॰	आश्वलायनगृह्यसूत्रकारिका.
उत्त॰ and उत्तर॰	उत्तररामचरित.
उत्त॰	उत्तरकाण्ड.
कथास॰	कथासरित्सागर.
काशि॰	काशिका.
किरा॰	किरातार्जुनीय.
किष्कि॰	किष्किन्धा.
कुमा॰	कुमारसंभव.
जय॰	जयमङ्गला.
नृसि॰	नृसिंहपुराण.
पञ्च॰	पञ्चतन्त्र.
प्रता॰	प्रतापरुद्र.
बालका॰	बालकाण्ड.
म॰ उ॰	मनोरमा उत्तरार्ध (Benares edition).
म॰ पू॰	मनोरमा पूर्वार्ध (Benares edition).
मनु॰	मनुस्मृति.

मनो०	मनोरमा.
मम्म०	मम्मट.
मुद्रा०	मुद्राराक्षस.
मेदि०	मेदिनी.
याज्ञ०	याज्ञवल्क्य.
रघु०	रघुवंश.
राघ०	राघवभट्ट.
रामा०	रामायण.
वा०	वार्त्तिक.
विद्या०	विद्यानाथ.
शब्देन्दु०	शब्देन्दुशेखर.
स०	सर्ग.
सिद्धा० कौ०	सिद्धान्तकौमुदी.
सिद्धा० चन्द्रो०	सिद्धान्तचन्द्रोदय.
सुभाषि०	सुभाषितावलि.
हेम०	हेमचन्द्र.

व्याख्यानपीठिका ।

आशासे नित्यमाकण्ठं रामायणकथामृतम् ।
श्रवश्चुलुकनिष्पेयं पायं पायं प्रमोदितुम् ॥ १ ॥

आलम्बे जगदालम्बलम्बोदरपदाम्बुजम् ।
शुष्यन्ति यद्रजःस्पर्शात्प्रत्यूहव्यूहवार्धयः ॥ २ ॥

तद्दिव्यमव्ययं धाम सारस्वतमुपास्महे ।
यत्प्रकाशात्प्रलीयन्ते मोहान्धतमसश्छटाः ॥ ३ ॥

वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासिकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां
लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ४ ॥

व्याख्यां सर्वपथीनाख्यां भट्टिकाव्यस्य कामपि ।
मल्लिनाथसुधीः सोऽहं कुर्वे सर्वपथीनधीः ॥ ५ ॥

व्याख्या सर्वपथीनाख्या सर्वान्व्याप्नोति यत्पथः ।
गुणालङ्कारशब्दार्थध्वनिभावरसादिकान् ॥ ६ ॥

प्रधानमिह शृङ्गारकरुणादिभिरङ्गवान् ।
वीरो रसो महावीरो नायको रघुनायकः ॥ ७ ॥

विबुधसखो विद्वत्सेवी देवेन्द्रसहचरश्च विजयसहकारित्वात्तस्येति भावः ॥ "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इति टच् ॥ परांस्तापयतीति परन्तपः शत्रुघाती ॥ "द्विषत्परयोस्तापेः" इति खच् ॥ "खचि ह्रस्वः" इत्युपधाह्रस्वः ॥ "अरुर्द्विषत्—" इत्यादिना मुमागमः ॥ श्रुतेन वेद-शास्त्रश्रवणेनान्वितः स्वयं च विद्वानित्यर्थः । दशरथ इत्युदाहृतो विख्यातः । नॄन् पातीति नृपो नराधिपः ॥ "आतोऽनुपसर्गे कः" ॥ अभूत् सत्तामलब्धेत्यर्थः ॥ "गातिस्था—" इत्यादिना भुवो लुङि पर-स्मैपदे सिचो लुक् ॥ "भूसुवोस्तिङि" इति गुणप्रतिषेधः ॥ अथास्य राज्ञस्सत्तालाभस्य फलमाह गुणैरिति । गुणैः शौर्यादिभिर्वरं श्रेष्ठं यं नृपं सना सदा भवस्सनातनो नित्यः पुराणपुरुषः ॥ "सायंचि-रम्—" इत्यादिना ट्युप्रत्ययस्तुट् ॥ भुवनहितच्छलेन रावणवधा-दिलोकोपकारव्याजेन । पितरं जनकं स्वयमुपागमदुपागतः ॥ गमे-र्लुङि पुषादित्वादङादेशः । किमतः परं जन्मनः फलं यज्जगद्गुरोरपि गुरुरजनीति भावः ॥ तदुक्तं बालकाण्डे—'ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वात्मानं चतुर्विधम् । पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम्' इति ॥ अत्र सनातनः पितरमुपागमदिति नित्यत्वजन्यत्वयोराभास-मानस्य विरोधस्य भगवतो हरेरचिन्त्यमहिमत्वेन समाधानाद्विरोधा-भासोऽलङ्कारः ॥ 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते' इति लक्षणात् ॥ रुचिरावृत्तमेतत् ॥ 'चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभौ स्जगाः' इति लक्षणात् ॥ एतच्चात्रैव श्लोके दशरथपदप्रयोगसौकर्यार्थमुक्तम् । अनन्तरश्लोकादारभ्यासर्गान्तादिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रापादयोगि त्रैष्टुभमु-पजातिवृत्तम् ॥ 'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजात-यस्ताः' इति लक्षणात् ॥ अत्रादावकारस्य विष्णुवाचकत्वात्पदस्य सत्तावचनत्वाद्वस्तुनिर्देशरूपत्वाच्च मंगलावहत्वम् । जगणस्य निषि-द्धस्यापि भगणोत्तरत्वाच्छुभत्वम् ॥ तदुक्तं भारतीये—'म्नस्त-भज्या गणा ह्यष्टौ तेषु म्नयतभाः शुभाः । जस्तजैर्जस्तभैर्युक्तस्तो-त्तरो रः शुभप्रदः' ॥ इति सर्वमवदातम् ॥

सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट
पितॄनताप्सीत्समर्मस्त बन्धून् ।
व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ
समूलघातं न्यवधीदरींश्च ॥ २ ॥

२. सोऽध्यैष्टेत्यादि ॥ गुणैर्वरमित्युक्तं तदेव व्यनक्ति स इत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ स दशरथः । वेदयन्ति समवगमयन्ति धर्माधर्माविति वेदा ऋग्यजुःसामानि ॥ 'स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यमरः ॥ वेत्तेर्ण्यन्तात्पचाद्यच् । तानध्यैष्ट अधीतवान् । इङो लुङि ङित्वात्तङ् ॥ "विभाषा लुङ्लृङोः" इति गाङभावपक्षे सिचि षत्वष्टुत्वे ॥ "आडजादीनाम्" ॥ "आटश्च" इति वृद्धिः ॥ त्रिः दश परिमाणमेषां त्रिदशाः । बहुव्रीहिसमासान्तो डच् । तिस्रो दशा अवस्था येषामिति वा त्रिदशा देवाः । तानयष्ट यागैः पूजितवान् । यजेर्लुङि कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम् । अत्र सिचोऽकित्वान्न संप्रसारणम् । व्रश्चादिना षत्वम् ॥ "झलो झलि" इति सकारलोपः ॥ ष्टुत्वम् । पितॄनताप्सीत् पितृयज्ञैर्भाविनीं तृप्तिमाश्रित्य प्रजया च तर्पितवान् ॥ "स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वा वक्तव्यः" ॥ "अस्तिसिचोऽपृक्ते" इति ईडागमः ॥ "अनुदात्तस्य च—" इत्यादिना अमागमाभावपक्षे सिचि वृद्धिः ॥ एतावतास्य त्रिविधमप्यानृण्यमुक्तम् ॥ 'एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी' इत्यादि श्रुतेः ॥ बन्धून्स्वजनान् । 'बन्धुस्वस्वजनाः समाः' इत्यमरः । समर्मस्त दानसंमानादिभिः सत्कृतवान् । अन्यथा 'आश्रितान्यः परित्यज्य बन्धूनपि च पार्थिवः । परपोषरतो मूढः सोऽक्षयं नरकं व्रजेत्' इति दोषस्मरणादिति भावः । मन्यतेरनिटो लुङि तङ् । 'तदादिग्रहणं स्यान्नुमर्थम्' इति सिजन्तस्याङ्गत्वेन इदित्वात् "अनिदिताम्—" इत्यादिना नलोपो नास्ति । षण्णां वर्गः षड्वर्गः कामक्रोधाद्यरिषड्वर्गः । तं व्यजेष्ट विजितवान् । अन्यथाने

१ पितॄनताप्र्सीत् T₂, T₃, T₄, Com.; पितॄनतारीत् E₁; पितॄनतार्पीत् noticed by E₁.

कामक्रोधादिरहित इत्यर्थः । जयतेर्लुङि "विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम् । स्वरान्तत्वादनिट्त्वम् । सिचोऽकित्वाद्गुणः । नीतौ सामादिसंध्यादिप्रयोगविधौ । अरंस्त विस्रब्धं व्यवहृतवान् इत्यर्थः । रमेर्लुङि सिचोऽकित्वान्नानुनासिकलोपः । नीतिकौशल्यस्य फलमाह । अरीन् बाह्यशत्रूंश्च । समूलं हत्वा समूलघातम् ॥ "समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः" इति णमुल्प्रत्ययः ॥ उपधावृद्धिः ॥ "हो हन्ते—" इति कुत्वम् ॥ "हनस्तोऽचिण्णलोः" इति तत्वम् ॥ न्यवधीत् निहतवान् ॥ "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः" ॥ "लुङि च" इति हनो वधादेशः ॥ अदन्तत्वादिडागमः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् "अतो हलादेर्लघोः" इति वैभाषिकी च वृद्धिर्न भवति ॥ "इट ईटि" इति सिज्लोपः ॥ इह काव्ये प्रयोगवैचित्री तावदेकोऽलंकारः सार्वत्रिकः । अन्येऽपि शब्दार्थालंकारास्तत्र तत्र यथासंभवमुद्भावयिष्यन्ते । अत्र ह्यध्ययनादिक्रियायौगपद्यात्समुच्चयभेदोऽलंकारः । 'गुणक्रियायौगपद्ये समुच्चयः' इति लक्षणात् ॥

वसूनि तोयं घनवद्व्यकारीत्[1]
सहासनं गोत्रभिदाऽध्यवात्सीत् ।
न त्र्यम्बकादन्यमुपास्थितासौ
यशांसि सर्वेषुभृतां निरास्थत् ॥ ३ ॥

३. वसूनीति ॥ असौ नृपः वसूनि धनानि । 'रिक्थं धनं वसु' इत्यमरयादवौ । तोयं घनवत् ॥ "तेन तुल्यम्—" इत्यादिना वतिप्रत्ययः ॥ व्यतारीत् वितीर्णवान् अर्थिभ्य इति शेषः । तरतेर्लुङि "इट ईटि" इति सिज्लोपः । मेघौपम्यान्निर्व्याजोपकारित्वं बहुप्रदत्वं सार्वत्रिकत्वं चोक्तम् । गोत्रभिदा इन्द्रेण सह आसनमध्यवात्सीत् । एकासने स्थितवानित्यर्थः । विजयसहकारित्वादिति भावः ॥ "उपान्वध्याङ्वसः" इति कर्मत्वम् ॥ वसेर्निवासार्थादनिटो लुङ् ॥ "अस्तिसि-

१ व्यतारीत् T2, T4, Com.

चोऽपृक्ते " इति ईट् ॥ " वदव्रज—" इत्यादिना हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥ " सः स्यार्धधातुके " इति सकारस्य तकारः ॥ किं च । त्र्यम्बकात् त्रिलोचनात् । 'अक्षि लोचनमम्बकम्' इति यादवः । अन्यं देवं नोपास्थित नासेविष्ट किमुतार्वाचीनमिति भावः । उपपूर्वात् तिष्ठतेर्लुङि देवपूजायामात्मनेपदम् ॥ " स्थाघ्वोरिच्च " इति इत्वकित्वे ॥ " ह्रस्वादङ्गात् " इति सिज्लोपः ॥ सर्वेषामिषुभृतां धनुर्भृतां यशांसि निरास्थत् निरस्तवान् । एतेन भुजार्जितसंपत्त्वमुक्तम् ॥ " अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् " ॥ " अस्यतेस्थुक् " ॥ उपमासमुच्चययोः संसृष्टिः ॥

पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः
सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः ।
जज्वाल लोकस्थितये स राजा
यथाध्वरे वह्निरभिप्रणीतः ॥ ४ ॥

४. पुण्य इति ॥ पुनातीति पुण्यः पावनः ॥ " पूञो यण्णुग्घ्रस्वश्च " इति औणादिको यदन्तः । महाब्रह्मणां महाब्राह्मणानां समूहैर्जुष्टः ॥ " कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् " इति समासान्तविकल्पात् । वसिष्ठाद्युत्तमद्विजसंघसेवित इत्यर्थः । 'ब्रह्मा विरिञ्चिद्विजयोः' इति विश्वः । नाकसदां त्रिविषदाम् । संपदादित्वात्क्विप् । कर्मणि षष्ठी । संतर्पयतीति संतर्पणः यज्ञादिभिः सन्तर्पयिता अग्निमुखत्वाद्देवानां तर्पणः ॥ " कृत्यल्युटो बहुलम् " इति कर्त्तरि ल्युट् ॥ वरेण्यः वरणीयः श्रेष्ठः ॥ " वृञ एण्यः " इत्यौणादिक एण्यप्रत्ययः ॥ स राजा दशरथः अध्वरे यज्ञे अभिप्रणीतः गार्हपत्यादुद्धृत्याहवनीयायतने मन्त्रैराभिमुख्येन स्थापितो वह्निर्यथा आहवनीय इव लोकानां स्थितये प्रतिष्ठायै जज्वाल दिदीपे । प्रजापालने जागरूकोऽभूदित्यर्थः । अन्यथा सर्वलोकविप्लवः स्यात् । अग्नेरप्यज्वलने लौकिकवैदिकसर्वक्रियाप्रतिबन्धात् स एव दोषः स्यादिति भावः । श्रौतपूर्णोपमालंकारः ॥

स पुण्यकीर्त्तिः शतमन्युकल्पो
महेन्द्रलोकप्रतिमां समृद्ध्या ।
अध्यास्त सर्वर्तुसुखामयोध्या-
मध्यासितां ब्रह्मभिरिद्धबोधैः ॥ ५ ॥

५. स इति ॥ पुण्यकीर्त्तिः शतमन्युकल्पः शतक्रतूपमः । ईषदसमाप्तौ कल्पप् । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । स राजा समृद्ध्या संपदा महेन्द्रलोकः प्रतिमा प्रतिमानं यस्यास्तां अमरावतीकल्पां सर्वर्तुषु सुखयतीति सर्वर्तुसुखाम् । पचाद्यच् । इद्धबोधैर्दीप्तप्रज्ञानैः ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैः अध्यासितामधिष्ठितामयोध्यामध्यास्त अधिष्ठितवान् । आसेः कर्त्तरि लङ् ॥ "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इति कर्मत्वम् । अत्राधिष्ठानाधिष्ठात्रोरानुरूप्यात्समालंकारः । 'सा समालंकृतिर्योगे वस्तुनोरनुरूपयोः' इति लक्षणात् । सा चेन्द्रामरावत्युपमाद्वयानुप्राणितेति सङ्करः । एतेनान्योन्योपकारकत्वलक्षणोऽन्योन्यालंकारो ध्वन्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

निर्माणदक्षस्य समीहितेषु
सीमेव पद्मासनकौशलस्य ।
ऊर्ध्वस्फुरद्रत्नगभस्तिभिर्या-
स्थितार्वहस्येव पुरं मघोनः ॥ ६ ॥

६. अथ त्रिभिरयोध्यां वर्णयति निर्माणेत्यादिभिः ॥ समीहितेषु संकल्पितार्थेषु विषये निर्माणदक्षस्य अपूर्वसृष्टिसमर्थस्य पद्मासनस्य ब्रह्मणः कौशलस्य नैपुण्यस्य सीमा परमावधिरिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । अतोऽधिकस्रष्टा सोऽपि न समर्थ इत्यर्थः । पद्मासनकौशलस्येत्यत्र न "पूरणगुण—" इत्यादिना षष्ठीसमासप्रतिषेधः । शुक्लः पटः पटस्य शुक्ल इति गुणे गुणिनि च दृष्टानां शुक्लादिशब्दानामेव निषेधात् । केवलगुणवच-

१ महेन्द्रकल्प° T_4.
२ ब्रह्मविशुद्धबोधैः T_2.
३ मरीचिभिर्या E_1.
४ स्थिता विहस्येव E_3, D, Com. स्थिता-पहस्येव T_3.
५ स्थितावहस्येव T_2.

नानां कौशलं चापलं गन्धो रस इत्यादीनामनिषेधात् । 'तस्यैश्च गुणैः षष्ठी समस्यते' इति वचनाद्बहुलमभियुक्तप्रयोगाच्च । पत्रपीतिमेत्यादौ बलाकायाः शौक्ल्यमित्यादिभाष्यकारप्रयोगेण निषेधज्ञापकादित्यादि प्रपञ्चितमस्माभिः किरातार्जुनीयव्याख्याने घण्टापथेऽर्थगौरवमित्यत्रोपरम्यते । किं च ऊर्ध्वं स्फुरद्भिः उपरि प्रसर्पद्भिः रत्नानां गभस्तिभिर्मयूखैर्मघोन इन्द्रस्य पुरीममरावतीं विहस्य हसित्वेव स्थितेति पूर्वोत्प्रेक्षया सजातीयया संकरः ॥

सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि
विचित्रधातूनि सकाननानि ।
स्त्रीभिर्युतान्यप्सरसामिवौघै-
र्मेरोः शिरांसीव गृहाणि यस्याम् ॥ ७ ॥

७. सदिति ॥ यस्यामयोध्यायां सन्ति सम्यञ्चि रत्नानि पद्मरागादीनि मुक्ताफलानि वज्राणि च । ब्राह्मणपरिव्राजकवत्पृथङ्निर्देशः । तानि भजन्तीति तद्भाञ्जि । भजो ण्विः । विचित्रा धातवो येषां तानि । चित्रशालित्वादिति भावः । सकाननानि सोपवनानि अप्सरसामोघैरिव स्त्रीभिः स्त्रीसंघैर्युतानि गृहाणि मेरोः शिरांसि शिखराणीव भान्तीति शेषः । उपमालंकारः ॥

अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासो
गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यः ।
हिमाद्रिटङ्कादिव भान्ति यस्यां
गङ्गाम्बुपातप्रतिमा गृहेभ्यः ॥ ८ ॥

८. अन्तरिति ॥ यस्यां पुरि हिमाद्रेर्हिमवतष्टङ्को भित्तिस्तट इति यावत् । 'न स्त्री पर्वतभित्तौ च' इति टङ्कशब्दार्थेषु विश्वः । तस्माट्टङ्कादिव । आतावेकवचनम् । टङ्केभ्य इव गृहेभ्यो गवाक्षजालैर्गवाक्षसमूहैः अभिनिष्पतन्त्यः बहिर्निष्पतन्त्यः अन्तर्निविष्टानामभ्यन्तरे स्थितानामुज्ज्व-

१ सनातनानि T₂. | २ अभिनिस्पतन्त्यः E₂, अभिनिःष्पतन्त्यः D.

लरत्नानां भासः प्रभाः गङ्गाम्बुनो गङ्गाजलस्य पतन्तीति पाताः प्रवाहास्तत्प्रतिमास्तदुपमास्तस्यो भान्ति त इव भान्तीत्यर्थः । अत एव फलतोऽनेकेवेयमुपमा ॥

धर्म्यासु कामार्थयशस्करीषु[1]
मतासु लोकेऽधिगतासु[2] काले ।
विद्यासु विद्वानिव सोऽभिरेमे[3]
पत्नीषु[4] राजा तिसृषूत्तमासु ॥ ९ ॥

९. धर्म्यास्विति ॥ स राजा धर्म्यासु धर्मादनपेतासु । धर्मचारित्वादन्यत्र धर्मप्रतिपादकत्वाच्चेति भावः । कामार्थयशांसि कुर्वन्ति नियमेनेति तत्करीषु ॥ "कृञो हेतु—" इत्यादिना हेत्वर्थे टप्रत्यये ङीप् ॥ "अतः कृकमि—" इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ लोके मतासु पूजितासु काले योग्यकाले अधिगतासु गृहीतासु । उत्तमासु महत्यवरोधे सत्यपि प्रधानभूतासु । अन्यत्राङ्गभूतविद्यान्तरापेक्षया अङ्गिनीषु इत्यर्थः । तिसृषु पत्नीषु कौसल्यादिषु ॥ "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" इति ईकारो नकारश्च ॥ तिसृषु विद्यासु ऋगादिषु विद्वान् विपश्चिदिव अभिरेमे विजहार ॥ "अत एकहल्—" इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ ॥

पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभि-
रानायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान् ।
विपश्चिमज्ञानगतिर्मनस्वी[5]
मान्यो मुनिः स्वां पुरमृष्यशृङ्गः[6] ॥ १० ॥

१०. पुत्रीयतेति ॥ पुत्रमात्मन इच्छता पुत्रीयता पुत्रकामेन ॥ "सुप आत्मनः क्यच्" ॥ "क्यचि च" इति ईकारः ॥ क्यजन्ताल्लटः शत्रादेशः । तेन राज्ञा क्रतुषु यज्ञेषु विषये विद्वान् शास्त्रार्थनिर्णेता । विदेः

[1] कामार्थयशःकरीषु E2.
[2] विगतासु T2.
[3] तासु रेमे T2.
[4] पत्नीति T3.
[5] निधि D.
[6] ऋश्यशृङ्गः T3, Com.

क्रतुर्यज्ञः । क्रियावान् स्वयं कर्मानुष्ठानवान् । भूमार्थे मतुप् । विपाकेन निर्वृत्तं विपक्त्रिमं परिपक्वम् । पचेः "ड्वितः क्त्रिः" । "क्त्रेर्मम्नित्यम्" । तस्य ज्ञानस्य आत्मज्ञानस्य निधिः तत्त्ववेत्तेत्यर्थः । मनस्वी स्थिरचित्तः । प्रशंसायां मत्वर्थीयो विनिः । मान्यो लोकपूज्यः ऋश्यस्य शृङ्गमिव शृङ्गमस्यास्तीति ऋश्यशृङ्गो नाम मुनिः विभाण्डकसुतः स एव ऋश्यशृङ्ग इति पुराणप्रसिद्धः । वराः श्रेष्ठा अङ्गना वराङ्गनास्ताभिः प्रयोज्यकर्त्रीभिः स्वां पुरमानायि आनायितः । नयतेर्ण्यन्तात् 'दुह्याच्पच्—' इत्यादिना द्विकर्मकात् 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्' इति वचनात्प्रधानकर्मणि लुङि चिण् वृद्ध्यायादेशौ ॥

ऐहिष्ट तं कारयितुं कृतात्मा
क्रतुं नृपः पुत्रफलं मुनीन्द्रम् ।
ज्ञाताशयस्तस्य ततो व्यतानीत्
स कर्मठः कर्म सुतानुबन्धि ॥ ११ ॥

११. ऐहिष्टेति ॥ कृतात्मा एवं करिष्यामीति निश्चितबुद्धिः । 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः' इत्यमरः । नृपो दशरथस्तं मुनीन्द्रं पुत्रः फलं यस्य तं क्रतुं पुत्रीयामिष्टिं कारयितुं तेन कारयितुमित्यर्थः ॥ "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इति विकल्पादणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥ ऐहिष्ट ईहितवान् ऐच्छदित्यर्थः । 'इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृट्' इत्यमरः । ईहतेर्लुङि तङि सिचीडागमः । ततः कर्मणि घटते चेष्टते सम्यक् करोतीति कर्मठः कर्मशूरः । 'कर्मशूरस्तु कर्मठः' इत्यमरः ॥ "कर्मणि घटोऽठच्" ॥ "नस्तद्धिते" । स मुनीन्द्रस्तस्य नृपस्य ज्ञाताशयो ज्ञातनृपाशयः सन्नित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । 'अभिप्रायश्छन्द आशयः' इत्यमरः । सुतानुबन्धः पुत्रलाभोऽस्मिन्निति सुतानुबन्धि । मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः न तु "सुप्यजातौ—" इति णिनिः । सुपीत्यनुवृत्तौ पुनः सुब्ग्रहणेनोपसृष्टधातोस्तन्निषेधात् । सुताननुबध्नाति सन्त-

---

१ यतात्मा T_4.

२ सुतानुबन्धम् D., T_1, T_2, T_3, T_4, C., N.

नोतीति सुतानुबन्धमिति वा पाठान्तरम् ॥ "कर्मण्यण्" ॥ तत्कर्म पुत्रकामेष्टिं व्यतानीत् विततान । तनोतेर्लुङि "इट ईटि" इति सलोपः ॥ "अतो हलादेर्लघोः" इति वैकल्पिकी वृद्धिः ॥

रक्षांसि वेदिं परितो निरास्थ-
दङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानम् ।
शेषाण्यहौषीत्सुतसंपदे च
वरं वरेण्यो नृपतेरमार्गीत् ॥ १२ ॥

१२. रक्षांसीति ॥ वरेण्यो वरणीयो मुनिः वेदिं परितः वेदेः सर्वतो रक्षांसि कर्मघातुकान् राक्षसान् निरास्थत् निरस्तवान् । अस्यतेर्लुङ् ॥ "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्" ॥ "अस्यतेस्थुक्" ॥ प्रधानमभितः प्रधानयागस्योभयतः प्रागूर्ध्वं चेत्यर्थः ॥ "पर्यभिभ्यां च" इति क्रमात् सर्वोभयार्थे तसिल्प्रत्ययः ॥ "अभितःपरितः—"इत्यादिना तद्योगादुभयत्र द्वितीया ॥ अङ्गानि प्राच्यानि प्रयाजादीनि उदीच्यान्यनूयाजादीनि च । अयाक्षीदिष्टवान् । यजेर्लुङि सिचि वृद्धिः । व्रश्चादिना षत्वे "षढोः कः सि" इति कत्वे "इण्कोः" इति षत्वम् । शेषाणि अङ्गापेक्षया अवशिष्टानि प्रधानहवींष्यहौषीत् यथाक्रममिति भावः । जुहोतेर्लुङि सिचि वृद्धिः । अथ नृपतेः सुतसंपदे पुत्रलाभार्थं वरं च विष्णुदत्तं पुत्रभावभजनलक्षणम् । अमार्गीत् विष्णुं प्रार्थितवानित्यर्थः । 'मार्गणं प्रार्थनेऽन्वेषणे' इति विश्वः । 'याच्ञायां वनतेमार्गत्यमी वनतियाचति' इति भट्टमल्लश्च । मार्ग याच्ञान्वेषणयोरिति धातोर्लुङि "इट ईटि" इति सकारलोपः ॥

निष्ठां गते दत्रिमसभ्यतोषे
विहित्रिमे कर्मणि राजपत्न्यः ।
प्राशुर्हुतोच्छिष्टमुदारवंश्या-
स्तिस्रः प्रसोतुं चतुरः सुपुत्रान् ॥ १३ ॥

---

१ °म्ययाजीद° E1.
२ सुतसंपदर्थम् E1.
३ राज्यपत्न्यः T2.
४ चतुरस्तनूजान् D., T2, T3.

१३. निष्ठामिति ॥ दक्षिमो दानेन निर्वृत्तः सभ्यानां सदस्यानां तोषो यस्मिन्यस्मिन् । क्तेर्मम्प्रत्यये ॥ "दोदद्घोः" इति ददादेशः । विहित्रिमे विधिनिर्वृत्ते विहित इत्यर्थः । पूर्ववत् प्रत्यये दधातेर्हिरादेशः । कर्मणि यज्ञकर्मणि निष्ठां समाप्तिं गते सति । उदारवंश्याः महाकुलप्रसूताः । अत्र 'दिगादियतस्तदन्तविधिनिषेधाद्राजवंश्यादयः साध्वर्थे यः' इति वामनः । तिस्रो राजपत्न्यश्चतुरस्तनूजान् पुत्रान् प्रसोतुं यथायोगं प्रसवितुं ॥ "स्वरतिसूति—" इत्यादिना विकल्पादिडभावः । हुतो-च्छिष्टं हुतशेषं हविः प्राशुः भक्षयामासुः । अश्नातेर्लिटि "अत आदेः" इति अभ्यासदीर्घः । श्नेरुस् । अत्र दिव्यपुरुषोपनीतान्नस्य होमानन्तर-प्राप्तत्वाद्धुतशिष्टत्वोपचारः ॥

कौशल्ययाऽसावि सुखेन रामः
प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूत् ।
प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्ट-
मेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥ १४ ॥

१४. कौसल्ययेति ॥ प्राक् प्रथमं कोसलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कौसल्या ॥ "वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्" ॥ ततश्चाप् । तया रामः सुखेनाक्लेशेन असावि प्रसूतः । सूतेः सुवतेर्वा कर्मणि लुङि चिण् । ततोऽनन्तरं केक-यानाचष्टे स्वजन्मभूमित्वेनेति केकयी कैकयीत्यर्थः । तदाचष्टे इति णिजन्तादौणादिके स्त्रियामिकारप्रत्यये टिलोपे णिलोपे च ॥ "कृदि-कारात्—" इति ङीप् । तस्याः केकयीतः कैकेय्याः ॥ "अपादाने चाहीयरुहोः" इति अपादानपञ्चम्यन्तात्तसिप्रत्ययः । भरतोऽभूज्जात इत्यर्थः । सुमित्रात्वेकैव लक्ष्मणेन सह उदारचेष्टं महापराक्रमम् । शत्रून्हन्तीति शत्रुघ्नस्तम् । अमानुषत्वविवक्षया टक्प्रत्ययः । '"अम-नुष्यकर्तृके च" इति चकारात्क्वचिन्मनुष्यकर्तृकेऽपि टक्प्रत्ययः' इति

---

१ कौसल्यया B., E2, N., Com.
२ कैकयीतो E1, T2, T3, T4.
३ सुतोऽभूत् E3.

कौमारः । आस्तोष्ट प्रस्तुतवती । स्तौतेः स्तृणातेर्वा कर्तरि लुङि "स्वरति-सूति—" इत्यादिना विकल्पादिडभावः । अस्मिन् शत्रुघ्नेनेति तृतीया-प्रयोगे छन्दोभङ्गभयाल्लक्ष्मणेनेत्युक्तम् । अस्य च सहवचनस्य सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र शाखाप्रस्तरयोरिव यमयोरनयोः क्रिया-न्वयतुल्यकालताप्रतिपादनमात्रत्वात् पित्रा सहागतः पुत्र इत्यत्र पितु-रिव ज्यायसो लक्ष्मणस्य शब्दतोऽप्राधान्यस्फुरणेऽपि वास्तवप्राधा-न्यस्य न कदाचित्क्षतिरिति संतोष्टव्यम् ॥

आर्चीद् द्विजातीन् परमार्थविन्दा-
नुदेजयान् भूतगणान्न्यषेधीत् ।
विद्वानुपानेष्ट च तान् स्वकाले
यतिर्वसिष्ठो[1] यमिनां वरिष्ठः ॥ १५ ॥

१५. आर्चीदिति ॥ यतिर्जितेन्द्रियः । 'ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते' इत्यमरः । यमिनां योगिनां वरिष्ठः श्रेष्ठः ॥ "प्रिय-स्थिर—" इत्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशः ॥ विद्वान्विधिज्ञो वसिष्ठः पुरोधाः परमार्थस्य वास्तवस्तुतत्त्वस्य विन्दन्तीति विन्दान् ज्ञानल-ब्धॄन् सर्वसाक्षात्कारिण इत्यर्थः । विदेर्लाभार्थात् "अनुपसर्गाल्लिम्प-विन्द—" इत्यादिना शप्रत्ययः । द्विजातीन् ब्राह्मणान् आर्चीत् पुत्रजन्मकाले पूजयामास । अर्चतेर्भौवादिकत्वाल्लुङि "इट ईटि" इति सकारलोपः । उद्वेजयन्त्युत्कम्पयन्तीत्युदेजयान् भीकरान् । अत्रापि तेनैव सूत्रेण शप्रत्ययः । भूतगणान् बालग्रहादिसमूहान् न्यषेधीत् मन्त्रैर्वारयामास । षेधतेरुदित्त्वादिड्विकल्पादिट्यपि "नेटि" इति वृद्धिप्रतिषेधे लघूपधगुणः ॥ "इट ईटि" इति सकारलोपः ॥ सुतान् कुमारान् स्वकाले गर्भैकादशे वर्ष इत्यर्थः । 'गर्भैकादशेषु राजन्यम्' इति स्मरणात् । उपानेष्ट उपनीतवान् । नयतेर्लुङि "सम्मानन-" इत्यादिना आचार्यकरणे आत्मनेपदम् ॥

---

१ वशिष्ठो c., D., C.

वेदोऽङ्गवांस्तैरखिलोऽध्यगायि
शस्त्राण्युपायंसत जित्वराणि।
ते भिन्नवृत्तीन्यपि मानसानि
समं जनानां गुणिनोऽध्यवात्सुः॥ १६॥

१६. वेद इति॥ तैरुपनीतैः कुमारैः अङ्गवान् साङ्गोऽखिलो वेदोऽध्यगायि। सर्वे वेदा अधीताः। जातावेकवचनम्। कर्मणि लुङि "विभाषा लुङ्लृङोः" इति गाङादेशे चिणि युगागमः। ते कुमाराः जित्वराणि जैत्राणि॥ "इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्" इति क्वरप्॥ पिति तुगागमः। शस्त्राण्युपायंसत उपयेमिरे। 'विवाहोपयमौ समौ' इत्यमरः। राज्ञां शस्त्रेषु दाराभिमानात्तत्परिग्रहे उपयमव्यपदेशः। अत एव यमेर्लुङि "उपाद्यमः स्वकरणे" इत्यात्मनेपदम्। 'स्वकरणं पाणिग्रहणम्' इति काशिकायाम्॥ "विभाषोपयमने" इति सिचः पक्षे कित्त्वाभावादनुनासिकलोपाभावः। गुणिनो गुणाढ्यास्ते कुमाराः भिन्नवृत्तीनि भिन्नवृत्तीन्यपि जनानां मानसानि सममविषममध्यवात्सुः मानसेष्ववात्सुरित्यर्थः॥ "उपान्वध्याङ्वसः" इत्यधिकरणस्य कर्मत्वम्॥ वसतेर्लुङि सिचि वृद्धिः॥ "सः स्यार्धधातुके" इति सकारस्य तकारः॥ "सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च" इति झेर्जुसादेशः॥ भिन्नसमयोरत्रविरोधस्य गुणत्वेन समर्थनाद्विरोधाभासोऽलंकारः॥

ततोऽभ्यगाद्गाधिसुतः क्षितीन्द्रं
रक्षोभिरभ्याहतकर्मवृत्तिः।
रामं वरीतुं परिरक्षणार्थं
राजार्जिहत्तं मधुपर्कपाणिः॥ १७॥

१७. तत इति॥ ततः शस्त्रपरिग्रहानन्तरकाले रक्षोभिरभ्याहतकर्मवृत्तिः विहतानुष्ठानप्रवृत्तिः गाधिसुतो विश्वामित्रः परिरक्षणार्थं यज्ञ-

१ साङ्गा E.
२ उपायंस्त विजित्वराणि T2, उपायंस्त च T4,
३ भिन्न T3.
४ क्रतुरक्षणार्थम् T4, E5.

रक्षणार्थं रामं वरीतुं स्वीकर्तुम् ॥ "वृतो वा" इति वा दीर्घः ॥ क्षितीन्द्रं दशरथम् । अभ्यगात् आपत् ॥ "इणो गा लुङि" ॥ राजा दशरथस्तं गाधिसुतं मधुपर्कपाणिर्दधिमधुयुक्तपाणिः सन् आर्जिहत् अपूजयत् । अर्हः पूजार्थाच्चौरादिकाण्णौ चङि "नन्द्राः संयोगादयः" इति रेफस्य निषेधात् "अजादेर्द्वितीयस्य" इति हिशब्दस्य द्विर्भावे "कुहोश्चुः" । आड्वृद्धिः ॥

ऐषीः पुनर्जन्मजयाय यत्त्वं
रूपादिबोधान्न्यवृतच्च यत्ते ।
तत्त्वान्यबुद्धाः[1] प्रतनूनि येन
ध्यानं[2] नृपस्तच्छिवमित्यवादीत् ॥ १८ ॥

१८. ऐषीरिति ॥ हे भगवन् ! ते तव येन ध्यानेन पुनर्जन्मनो जयाय निरासाय अपुनर्भवाय तत्त्वमात्मस्वरूपमैषीरज्ञासीः । इष गतौ । ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । ततो लुङि सिपि सिचि "इट ईटि" इति सिज्लोपः । आड्वृद्धिः । यद् ध्यानं रूपादिबोधाद्रूपादिविषयज्ञानात् न्यवृतत् न्यवर्तिष्ट ॥ "द्युद्भ्यो लुङि" इति परस्मैपदम् ॥ द्युतादित्वाच्च्लेरङादेशः । येन ध्यानेन प्रतनूनि सूक्ष्माणि तत्त्वानि महदादीन्यबुद्धाः अज्ञासीः । बुध्यतेः कर्तरि लुङि थासि "लिङ्सिचावात्मनेपदेषु" इति सिचः कित्वाच्च लघूपधगुणः ॥ "झलो झलि" इति सिज्लोपः ॥ "झषस्तथोर्धोऽधः" ॥ तत्ते ध्यानं शिवमक्षतमिति काकुः । नृपः प्रत्यवादीत् कुशलमप्राक्षीदित्यर्थः ॥ "वदव्रज—" इत्यादिना सिचि वृद्धिः ॥ "इट ईटि" इति सलोपः ॥

आख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधे-
र्विघ्नन्ति रक्षांसि वने क्रतूंस्तु[3] ।
तानि द्विषद्वीर्यनिराकरिष्णु-
स्तृणेढु रामः सह लक्ष्मणेन ॥ १९ ॥

१ तत्त्वान्यबोधाः (धीः?) E₂.
२ ध्यानैर्नृ (ध्यानी नृ?) T₃.
३ क्रतूंश्च C., N., O., T., E₃.

१९. आख्यदिति ॥ अथ पृष्टो मुनिस्तस्य राज्ञः समाधेर्ध्यानस्य शिवमक्षतिमाख्यदाख्यातवान् ॥ "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्" इति च्लेरङादेशः ॥ "आतो लोप इटि च" इत्याकारलोपः । किन्तु रक्षांसि राक्षसाः वने क्रतून्विघ्नन्ति प्रतिबध्नन्ति । हन्तेर्लटि "झोऽन्तः" ॥ "गमहन—" इत्यादिना उपधालोपः ॥ "हो हन्तेः—" इति कुत्वम् ॥ द्विषतां वीर्यं सामर्थ्यं निराकरिष्णुर्निराकरणशीलः ॥ "अलंकृञ्—" इत्यादिना इष्णुच् ॥ "न लोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीयायां "द्वितीया" इति योगविभागात्समासः ॥ रामो लक्ष्मणेन सह तानि रक्षांसि तृणेढु हिनस्तु । तृह हिंसायां लोटि तिपि "एरुः" ॥ "रुधादिभ्यः श्नम्" ॥ "तृणह इम्" ॥ गुणः धत्वष्टुत्वढलोपाः ॥ आख्यदिति चानुषङ्गः ॥

स शुश्रुवांस्तद्वचनं मुमोह
राजाऽसहिष्णुः सुतविप्रयोगम् ।
अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयु-
रूचे वचस्तापसकुञ्जरेण ॥ २० ॥

२०. स इति ॥ स राजा तस्य मुनेर्वचनं शुश्रुवान् संश्रुतवान् ॥ "भाषायां सदवसश्रुवः" इति लिटः क्वसुरादेशः ॥ सुतविप्रयोगमसहिष्णुः सन् ॥ "अलंकृञ्—" इत्यादिना सहेरिष्णुच् ॥ "न लोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया ॥ मुमोह मोहं गतः । अथानन्तरमहंयुना अहंकारयुता तापसकुञ्जरेण पूज्यतापसेन विश्वामित्रेण ॥ "वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्" इति समासः ॥ शुभंयुः शुभवान् ॥ "अहंशुभयोर्युस्" इत्युभयत्र मत्वर्थीयो युस्प्रत्ययः ॥ क्षितिपो राजा वचो वाचमूचे उक्तवान् । दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि लिट् ।

मया त्वमाप्थाः[1] शरणं भयेषु
वयं त्वयाप्स्महि[2] धर्मवृद्ध्यै[3] ।
क्षात्रं द्विजत्वं च परस्परार्थं
शङ्कां कृथा मा महि[4]णु स्वसूनुम् ॥ २१ ॥

१ भयेषु E1.
२ त्वया ऽऽप्स्महि E1.
३ धर्मवृद्धेः E2.
४ हि D.

२१. मयेति॥ हे राजन्! मयेष्वापत्सु धर्मस्य वृद्धयै मया त्वं शरणं रक्षिता सन्। 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः। आप्थाः प्राप्तोऽसि। आप्नोतेः कर्मणि लुङि थासि "झलो झलि" इति सिज्लोपः। त्वयापि वयं शरणमाप्स्महि प्राप्ताः स्मः। अहमपि प्राप्त इत्यर्थः॥ "अस्मदो द्वयोश्च" इत्येकत्वे बहुवचनम्॥ पूर्ववाक्ये मयेत्येकवचननिर्दिष्टस्यात्रापि तथैव निर्देश्यत्वात्। आप्स्महीत्यत्र आप्नोतेरेव कर्मणि लुङि महीङ्। झलपरत्वाभावाच्च सिज्लोपः। तथाहि क्षत्रस्येदं क्षात्रं क्षत्रतेजः द्विजत्वं ब्रह्मतेजश्च परस्परार्थमन्योन्योपकारार्थम्। 'ब्रह्मणैव क्षत्रं संश्यति क्षत्रेण ब्रह्म' इत्यादि। 'नाब्रह्म क्षत्रमृध्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते। ब्रह्मक्षत्रे तु संपृक्ते इह चामुत्र वर्धतः' इति स्मरणाच्चेति भावः। ततः किमत आह। शङ्कामनर्थोत्प्रेक्षां मा कृथाः मा कुरु। करोतेर्माङि लुङि तङि थास्॥ "न माङ्योगे" इत्यडभावः॥ "लिङ्सिचावात्मनेपदेषु" इति सिचः कित्वाद्गुणाभावः॥ "ह्रस्वादङ्गात्" इति सिचो लोपः॥ त्वसूनुं रामं प्रहिणु प्रेषय। हिनोतेर्लोटि सिपि "उतश्च प्रत्ययात्—" इत्यादिना हेर्लुक्॥ "हिनुमीना" इति णत्वम्॥

घानिष्यते तेन महान्विपक्षः
स्थायिष्यते येन रणे पुरस्तात्।
मा मां[१] महात्मन् परिभूरयोग्ये
न मद्विधो न्यस्यति भारमग्र्यम्॥ २२॥

२२. शङ्कां मा कृथा इत्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह। घानिष्यत इति॥ तथाहि तेन रामेण महान् विपक्षः शत्रुः रावणादिरिति भावः घानिष्यते हनिष्यते॥ "स्यसिच्सीयुट्—" इत्यादिना चिण्वदिट् आदिवृद्धिर्घत्वं च। किं च रामेण रणे पुरस्तादग्रे स्थायिष्यते स्थास्यते। तिष्ठतेर्भावे लृटि पूर्ववच्चिण्वदिटि युगागमः। हे महात्मन् महानुभाव! मा माम्॥ "त्वामौ द्वितीयायाः" इति मादेशः॥ मा परिभूः प्रत्याख्यानेन नावमन्य-

१ मा T3, T4, E3, T, Com.

स्येत्यर्थः । श्रुवो "भाति श्रुक्" ॥ "न माङ्योगे" ॥ तथाहि मम श्रियेव श्रिया प्रकारो यस्य स मद्विधो माऽदृशः । मित्रवत्प्रकारीत्यर्थः । योगाय प्रभवतीति योग्यः समर्थः ॥ "योगाद्यच" ॥ अयोग्ये असमर्थे अवे मत्र्ये गुरुं भारं न न्यस्यति न निदधे तत्सामर्थ्य द्वाहिका इत्यर्थः ॥

कुध्यन् कुलं धक्ष्यति विप्रवह्नि-
र्यास्यन् सुतस्तप्स्यति मां समन्युः ।
इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे[1]
ततोऽनुजज्ञे[2] गमनं सुतस्य ॥ २३ ॥

२३. अथ राजा किमकार्षीदित्याह । कुध्यमिति ॥ कुध्यन् सुतस्याप्रेषणे क्षुभ्यन् विप्र एव वह्निः कुलं धक्ष्यति भस्मीकरिष्यति । दहतेर्लृटि स्यप्रत्यये धत्वादिकार्यम् । यास्यन् प्रयास्यन् सुतः समन्युं सशोकम् । 'मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्' इत्यमरः । मां तप्स्यति तापयिष्यति । इत्थं नृपः पूर्वं प्रथममवालुलोचे आलोचितवान् । तत आलोचनानन्तरं सुतस्य गमनमनुजज्ञे अङ्गीचकार । कुलदाहादात्मसंतापमात्रं वरमिति निश्चयादिति भावः । मन्यतेः कर्तरि लिट् । कौमुद्यां तु ततोऽनुजज्ञ इति पाठमनुसृत्य "अनुपसर्गाज्ज्ञः" इति शास्त्रमतिक्रम्य मुद्राप्य नृप इत्यत्र नृपेणेति विपरिणामं कृत्वा दोषपरिहारः कृतः । तदा अनुजज्ञे अनुज्ञातम् । कर्मणि ज्ञानाते रूपम् । गमनमिति प्रथमान्तम् ॥

आशीर्भिरभ्यर्च्य मुनिः क्षितीन्द्रं
प्रीतः प्रतस्थे पुनराश्रमाय ।
तं पृष्ठतः प्रष्ठमियाय नम्रो[4]
हिंस्रेषु दीप्तायतधनुः[5] कुमारः ॥ २४ ॥

---

१ पूर्वमालुलोचे T₄.
२ ततोऽनुमेने T., Com., ततोऽनुमतो (सो?) E₃.
३ ततः c., C., N.
४ मुनिः c., C., N.
५ दीर्घायतधरः B., E₁, E₃, दीप्तायतधनुः D., N., दीर्घायतधरः c., C.

२

२४. आशीर्भिरिति ॥ मुनिः प्रीतः सन् क्षितीन्द्रमाशीर्भिराशीर्वादैरभ्यर्च्य संपूज्य पुनराश्रमाय आश्रमं गन्तुम् ॥ "क्रियार्थोपपदस्य—" इत्यादिना चतुर्थी ॥ प्रतस्थे प्रस्थितः ॥ "समवप्रविभ्यः स्थः" इत्यात्मनेपदम् ॥ हिंस्रेषु रक्षोव्याघ्रादिषु विषये । दीप्रास्त्रं प्रदीप्तविशिखं धनुर्यस्य सः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् "धनुषश्च" इति नानङादेशः । कुमारो रामः नम्रः पितरं प्रणतः सन्नित्यर्थः प्रतिष्ठते अग्र इति अग्रगमग्रगामिनम् ॥ "आतश्चोपसर्गे" इति कर्तरि कः ॥ "अग्रतोऽग्रगामिनि" इति निपातनात्सत्वम् ॥ तं मुनिं पृष्ठतः पश्चादियाय अनुयात इत्यर्थः । इणो लिटि णलि वृद्ध्यायादेशौ ॥ "अभ्यासस्यासवर्णे" इतीयङादेशः ॥ "नमिकम्पि—" इत्यादिना नम्रकम्प्रदीप्रहिंस्रा रप्रत्ययान्ताः ॥

प्रयास्यतः पुण्यवनाय जिष्णो
रामस्य रोचिष्णुमुखस्य धृष्णुः ।
त्रैमातुरः कृत्स्नजितास्त्रशस्त्रः
सभ्यङ्गतः श्रेयसि लक्ष्मणोऽभूत् ॥ २५ ॥

२५. प्रयास्यत इति ॥ ततोऽनन्तरं पुण्यवनाय तपोवनाय प्रयास्यतस्तपोवनं गमिष्यतः ॥ "गत्यर्थकर्मणि—" इत्यादिना कर्मणि चतुर्थी ॥ "लृटः सद्वा" इति शत्रादेशः ॥ जिष्णोर्जयशीलस्य ॥ "ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः" ॥ गिदयं न कित् ॥ रोचिष्णुमुखस्य रोचमानमुखस्य ॥ "अलंकृञ्—" इत्यादिना इष्णुच् ॥ रामस्य धृष्णुः धृष्टः । 'धृष्टे धृष्णुर्वियातः' इत्यमरः ॥ "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः" ॥ तिसृणां मातृणामपत्यं पुमांस्त्रैमातुरः ॥ "तद्धितार्थ—" इत्यादिना समासः । "मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः" इत्यण्प्रत्यये परत उकारः । तदुत्पायसोद्भवत्वेन इतरयोरपि मातृत्वादिति भावः । तदुक्तं रघुवंशे । 'चरोरर्धार्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे' इति । रामायणविरोधस्तु पुराणभेदात्परिहृतोऽस्माभिः रघुवंशसंजीविन्यामेव । कृत्स्नं यथा तथा

१ अभ्यङ्गतः T₄, E., E₂. | २ गतः E.

जितानि स्वायत्तीकृतानि अस्त्राण्याग्नेयादीनि देवताधिष्ठितानि शस्त्राण्यनभिमन्त्रितायुधानि च येन सः लक्ष्मणः श्रेयसि हितकृत्ये । सहाञ्चतीति सध्र्यङ् सहचरः सहायोऽभूत् । 'यः सहाञ्चति सध्र्यङ् सः' इत्यमरः ॥ "ऋत्विग्दधृक्—" इत्यादिना अञ्चतेः क्विन् ॥ "क्विन्प्र-त्ययस्य कुः" ॥ सहस्य सध्र्यादेशः । लक्ष्मणोऽपि राममनुगत इत्यर्थः ॥

इषुमति रघुसिंहे दन्दशूकाञ्जिघांसौ
धनुररिभिरसह्यं मुष्टिपीडं दधाने ।
व्रजति पुरतरुण्यो बद्धचित्राङ्गुलित्रे[1]
कथमपि गुरुशोकान्मा रुदन्[2] माङ्गलिक्यः ॥२६॥

२६. इषुमतीति ॥ इषुमति प्रशस्तबाणमति । प्रशंसायां मतुप् । दंद-शूकान् हिंस्रान् राक्षसान् ॥ "यजजपदशां यङः" इति दंशेर्यङन्तादू-कप्रत्ययः ॥ "न लोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया ॥ जिघांसौ हन्तुमिच्छौ । हनः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घः ॥ अत एवारिभिरसह्यं दुःसहं ॥ "शकिसहोश्च" इति यत्प्र-त्ययः ॥ धनुः मुष्ट्या मुष्टिना वा पीडा निपीडनं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा दधाने ॥ "सप्तम्यां चोपपीड—" इत्यादिना णमुल् इति केचित् । तच्चिन्त्यम् । उपोपसर्गव्यभिचारेण तदसंभवादिति । अङ्गुलीस्त्रायत इत्यङ्गुलित्रमङ्गुलित्राणम् ॥ "आतोऽनुपसर्गे कः" ॥ बद्धं चित्रमङ्गुलित्रं येन तस्मिन् । रघुसिंहे रघुश्रेष्ठे रामे व्रजति पुरान्निर्गच्छति सति । गुरुः शोको विप्रयोगदुःखं यासां ताः पुरतरुण्यः पौराङ्गनाः । मङ्गलं प्रयो-जनमासां माङ्गलिक्यः मङ्गलप्रयोजनाः सत्यः ॥ "प्रयोजनम्" इति ठक् ॥ "टिड्ढाणञ्—" इत्यादिना ङीप् ॥ कथमपि महता यत्नेनेत्यर्थः । 'ज्ञातहेतुविवक्षायामप्यादि कथमव्ययम् । कथमादि तथाप्यन्तं यत्न-गौरवबाढयोः ॥' इति वचनात् । नारुदन् नाश्रूणि मुमुचुः । रुदेर्लुङि

१ बद्धगोधाङ्गुलित्रे E_2.

२ गुरुशोका नारुदन् D., Com.; गुरुशोकान्मा रुदन् E_1, E_2, E_3, T.

"इरितो वा" इति विकल्पात् च्लेरङ्। अन्तः सशोका अपि मङ्गलभयात्कथंचिच्छोकानुभावमश्रुपातं नारुदन्नित्यर्थः॥

अथ जगदुरनीचैराशिषस्तस्य विप्रा-
स्तुमुलकलकलनिनादं तूर्यमाजघ्नुरन्ये।
अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहु-
स्तरुषु चुकुवुरुच्चैः पक्षिणश्चानुकूलाः॥ २७॥

२७. अथेति॥ अथास्मिन्नन्तरे विप्रास्तस्य रामस्य अनीचैरुच्चैराशिषो जगदुः। अन्ये वादकास्तुमुलो महान् कलकलश्च निनादो यस्मिन् तद्यथा तथा तूर्यमाजघ्नुः ताडयामासुः। बाहुरस्य दक्षिणभुजः अभिमतफलशंसी इष्टार्थसिद्धिसूचकः सन् चारु साधु पुस्फोर स्फुरितवान्। स्फुरतेर्लिट्। "शर्पूर्वाः खयः" इत्यभ्यासे फकारः शिष्यते॥ पक्षिणश्चानुकूलाः सन्तः तरुषूच्चैस्तारं चुकुवुः चुकूजुः। कुङ् शब्दे लिट्। अत्र लिटः कित्त्वेन गुणाभावादुवङादेशः॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे रामसंभवो[4] नाम
प्रथमः सर्गः॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने प्रथमः सर्गः॥

---

१ चास्य T2, T3, T4.
२ पुस्फोट E1.
३ चुकुजु E1.
४ रामोत्पत्तिर्नाम C., N., E2, E3; विश्वामित्रगमनो नाम B.

॥ श्रीः ॥

अथ द्वितीयः सर्गः ।

वनस्पतीनां सरसां नदीनां
तेजस्विनां कान्तिभृतां दिशां च ।
निर्याय तस्याः स पुरः समन्ता-
च्छ्रियं दधानां शरदं ददर्श ॥ १ ॥

१. वनस्पतीनामिति ॥ स रामस्तस्याः पुरो निर्याय निर्गत्य । धातोः समासे क्त्वो ल्यबादेशः । समन्ताद्वनस्पतीनां वृक्षाणाम् । पारस्करादित्वात्सुडागमः । सरसां कासाराणां नदीनां सरितां तेजस्विनां चन्द्रादीनाम् । अथवा मेघापायाद्भास्वराणामिति सर्वविशेषणम् ॥ "नपुंसकमनपुंसकेन—" इत्यादिना नपुंसकैकशेषः ॥ कान्तिभृतामिति च सर्वविशेषणम् । दिशां च श्रियं दधानामादधानां पुष्णन्तीमित्यर्थः । शरदं शरल्लक्ष्मीं ददर्श ॥

तरङ्गसङ्गाच्चपलैः पलाशै-
र्ज्वालाश्रियं सातिशयां दधन्ति ।
सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजु-
स्ताम्रोत्पलान्याकुलषट्पदानि ॥ २ ॥

२. अथ सप्तभिः श्लोकैः शरदं वर्णयति तरङ्गेत्यादिना ॥ तरङ्गसङ्गाच्चपलैश्चञ्चलैः पलाशैर्दलैः ज्वालानां श्रियं शोभां सातिशयं भूयिष्ठं यथा तथा दधन्ति दधानानि ॥ "नाभ्यस्ताच्छतुः" ॥ "वा नपुंसकस्य" इति विकल्पान्नुमागमः ॥ आकुलाः षट्पदाः येषु तानि ताम्रोत्पलानि रक्तोत्पलानि सधूमस्य दीप्तस्य ज्वलितस्य अग्नेः रुचिरिव रुचिर्येषां तानि सन्ति रेजुः तद्वद्रेजुरित्युपमालंकारः ॥

---

१ समन्ताच्छ्रियं T., G.
२ सातिशयं D., T2, T3, T4, G., T., Com.

E2 gives अवक्षताभासि° &c. as the 2nd verse.

बिम्बागतैस्तीरवनैः समृद्धिं
निजां विलोक्यापहृतां[1] पयोभिः।
कूलानि सामर्षतयेव[2] तेनुः
सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः[3] ॥ ३ ॥

३. बिम्बेति ॥ बिम्बेन प्रतिबिम्बरूपेणागतैः संक्रान्तैस्तीरवनैरुपलक्षितैः पयोभिः सरोजजलैरपहृतां निजामात्मीयां समृद्धिं वनलक्ष्मीं विलोक्य कूलानि कर्तॄणि सामर्षतयेव स्थलपद्महासैः स्थलकमलविकासैः सरोजलक्ष्मीं पयःसम्बन्धिनीं वितेनुर्विस्तारितवन्तः। पयोभिः प्रतिबिम्बच्छलेन स्वकीयवनशोभापहृतेति कूलैः कोपात् स्थलपद्महासमिषेण तदीयसरोजशोभापहारः कृत इत्युत्प्रेक्षार्थः। परहृतश्रीकाणां तदीयश्रीहरणं युक्तमिति भावः॥

निशातुषारैर्नयनाम्बुकल्पैः
पर्णान्त[4]पर्यागलदच्छबिन्दुः[5]।
उपारुरोदेव नदत्पतङ्गः
कुमुद्वतीं तीरतरुर्दिनादौ ॥ ४ ॥

४. निशेति ॥ दिनादौ प्रभाते नयनाम्बुकल्पैस्तदुपमानयोग्यैरित्यर्थः। निशायां तुषारैर्हिमैः पर्णान्तेभ्यः पत्राग्रेभ्यः पर्यागलन्तः स्रवन्तः अच्छबिन्दवो यस्य सः। नदन्तः कूजन्तः पतङ्गाः पक्षिणो यस्मिन्सः तीरतरुः कुमुद्वतीं कुमुदिनीं प्रतीत्यर्थः। गम्यमानोद्देशक्रियापेक्षया कर्मत्वम्। गम्यमानक्रियापेक्षया कारकोत्पत्तेरिष्टत्वात्॥ "कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्"॥ "झयः" इति वकारः॥ "उगितश्च" इति ङीप्॥ उपारुरोदेव। हन्त निःश्रीका मुकुलिता इति साक्रन्दमश्रूणि मुञ्चन्तीवेत्युत्प्रेक्षार्थः॥

१ विलोक्योपहृतां B., विलोक्यापभृतां E_2.
२ सामर्षतयैव T_4.
३ भासैः T_2.
E_2 gives लतानुपातं &c. as the 3rd verse.

४ पत्रान्त E_3, C., N.
५ °दश्रु Com.
E_2 gives तरङ्गसङ्ग &c. as the 4th verse.

वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः
पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभृङ्गैः[1] ।
परस्परं[2] विस्मयवन्ति लक्ष्मी-
मालोकयांचक्रुरिवादरेण ॥ ५ ॥

५. वनानीति ॥ वनानि तोयानि च विलीनभृङ्गैः कनीनिकायमानभृङ्गैः इति भावः । अत एव नेत्रकल्पैर्यथासंख्यं पुष्पैः सरोजैश्च परस्परं लक्ष्मीमन्योन्यशोभां विस्मयवन्ति आश्चर्याणि सन्ति आदरेणास्थया आलोकयाञ्चक्रुरिवेत्युत्प्रेक्षा । सा च वनानि तोयानि च इति केवलप्रकृतगोचरया तुल्ययोगितया नेत्रकल्पैरित्युपमया पूर्वोक्तयथासङ्ख्येन चोत्थापितेति सङ्करः ॥

प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः
कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम्[3] ।
निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी
न मानिनी संसहतेऽन्यसङ्गमम् ॥ ६ ॥

६. प्रभातेति ॥ प्रभाते वाताहत्या कम्पिताकृतिरिति निषेधचेष्टोक्तिः । पद्मिनी कुमुद्वतीरेणुभिः पिशङ्गविग्रहमन्याङ्गरागारुणाङ्गमित्यर्थः । भृङ्गं कुपितेव खण्डिता नायिकेवेत्यर्थः । 'नीत्वान्यत्र निशां प्रातरागते प्राणवल्लभे । अन्यासंभोगचिह्नैस्तु कुपिता खण्डिता मता' ॥ इति लक्षणात् । निरास निरस्तवती । अस्यतेर्लिट् । "अत आदेः" इत्यभ्यासदीर्घः । तथाहि मानिनी मानवती स्त्री अन्यस्याः सङ्गमन्यसङ्गमं स्वप्रियस्येति शेषः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भावः । न संसहते न क्षमते । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । वंशस्थं वृत्तम् ॥

---

१ विलीन T., Com.
२ परस्परां c., T_1, T_2, B., O., N.
E_2 gives बिम्बागते &c. as the 5th verse.

३ मतागम T_2, T_3, T_4.
c gives अदभ्रताम्भांसि &c. as the 6th verse. E_2 gives निशातुषारैः &c. as the 6th verse.

दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ
प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः।
आकर्णयन्नुत्सुकहंसनादान्[1]
लक्ष्ये[2] समाधिं न दधे मृगावित्॥ ७ ॥

७. दत्तेति ॥ मधुलेहिनो मधुलिहः। लिहेस्ताच्छील्ये णिनिः। तेषां गीतौ गाने दत्तावधानं दत्तचित्तम्। मृगाणां गानप्रियत्वादिति भावः। अत एव प्रशान्तचेष्टं निष्पन्दं हरिणं जिघांसुर्हन्तुमिच्छुः। हन्तेः सन्नन्तादुप्रत्ययः। मृगान्विध्यतीति मृगावित् व्याधः। व्यध ताडने क्विप्॥ "ग्रहिज्यावयि—" इत्यादिना संप्रसारणम्॥ "नहिवृति" इत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः॥ उत्सुकानां हृष्टानां हंसानां नादानाकर्णयन्। तदासक्तचित्तः सन्नित्यर्थः। लक्ष्ये शरव्ये मृगे समाधिमेकाग्र्यं न दधे नाधारयत्। अपूर्वो भावो भावान्तरं प्रतिबध्नातीति भावः। अत्र जिघांसादिसामग्रीसद्भावेऽपि लक्ष्यसमाधिलक्षणकार्यस्य हंसकूजिताकर्णनेनानुत्पत्तेरुक्तनिमित्ता विशेषोक्तिरलंकारः 'तत्सामग्र्यामनुत्पत्तौ विशेषोक्तिर्निगद्यते' इति लक्षणात्॥

गिरेर्नितम्बे मरुता विभिन्नं
तोयावशेषेण[3] हिमाभमभ्रम्।
सरिन्मुखाभ्युच्चयमादधानं[4]
शैलाधिपस्यानुचकार लक्ष्मीम्॥ ८ ॥

८. गिरेरिति ॥ गिरेर्नितम्बे कटके मरुता वातेन विभिन्नं विदारितं तोयानामवशेषेण तोयेषु गतेषु अवशेषेण अवशिष्टेन निर्जलत्वकृ-

c gives मत्तानुपातं &c., and E₂ वनानि तोयानि &c., as the 7th verse.

१ हंसनादं T₃.

२ लक्षे E₂, E₃.

c and E₂ give प्रभाततवाताहति &c. as the 8th verse.

३ तोयाविशेषेण T₄.

४ °भ्युच्छ्रय T., G., Com.

पेण हिमार्भं हिमप्रभं सरितां मुखेषु प्रवाहेषु अभ्युच्छ्र्यं वृद्धिमादधानं प्राक्क्षण एव वृष्ट्या कृतोच्छ्रयमित्यर्थः । अभ्रं मेघः शैलाधिपस्य हिमाद्रेर्लक्ष्मीमनुचकार तादृशीं शोभां प्रापेत्युपमा ॥

गर्जन्[1] हरिः साम्भसि शैलकुञ्जे[2]
प्रतिध्वनीनात्मकृतान्निशम्य ।
क्रमं[3] बबन्ध क्रमितुं सकोपः
प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान् ॥ ९ ॥

९. गर्जन्निति ॥ साम्भसि शैलकुञ्जे गर्जन् अम्भः पीत्वा हर्षात् क्ष्वेडमानो हरिः सिंहः आत्मकृतान् स्वगर्जनकृतान् प्रतिध्वनीन् निशम्य अन्यमृगेन्द्रनादान् प्रतिसिंहनादान् प्रतर्कयन्मन्यमानोऽत एव सकोपः सन् क्रमितुं सहेलमुत्पतितुं क्रमं बबन्ध पादन्यासं चकारेत्यर्थः । अत्र स्वप्रतिध्वनिषु सादृश्यात्प्रतिपक्षगर्जनभ्रान्तेर्भ्रान्तिमदलंकारः ॥

अदृक्षताम्भांसि नवोत्पलानि
रुतानि चाश्रोषत[4] षट्पदानाम् ।
आघ्रायि वान् गन्धवहः सुगन्धे-[5]
स्तेनारविन्दव्यतिषङ्गवांश्च ॥ १० ॥

१०. अदृक्षतेति ॥ तेन रामेण नवान्युत्पलानि येषु तान्यम्भांसि अदृक्षत दृष्टानि । दृशेः कर्मणि लुङि चिण्वदिड्भावपक्षे "न दृशः" इति क्सादेशनिषेधः । हलन्तत्वात् "लिङ्सिचावात्मनेपदेषु" इति कित्वान्न गुणः । व्रश्चादिना षत्वम् ॥ "षढोः कः सि" इति कत्वम् "इण्कोः"

c and E2 give दत्तावधानं &c., as the 9th verse.

१ तर्जन् T2.

२ कुञ्जे T2.

३ क्रमे B.

C gives गिरेर्नितम्बे &c., and E2 तिग्मांशु &c. as the 10th verse.

४ वाश्रोषत E1.

५ सुगन्धि B. Noticed also in the Com.

इति पत्वम् ॥ षट्पदानां रुतानि मधोक्त श्रुतानि । शृणोतेः कर्मणि लुङि अहलन्तत्वेन सिचोऽकित्वाद्गुणः । अरविन्दानां व्यतिषङ्गः सम्पर्कः तद्वान् अत एव सुगन्धः शोभनगन्धः । गन्धस्येत्वे तदेकान्त-ग्रहणादिहेत्वाभावः । सुगन्धिरिति पाठेऽपि कविप्रयोगबाहुल्यादि-ष्यते । वान्मन्दं गच्छन् । वातेर्लटः शत्रादेशः । वहतीति वहः । पचाद्यच् । गन्धस्य वहो गन्धवहः वायुश्चाघ्रायि आघ्रातः । जिघ्रतेः कर्मणि लुङि चिणि युक् । एवं सर्वतो निर्वृतिलाभात्सर्वश्रमसंभाव-नासीदिति भावः ॥

लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात्
स नद्यवस्कन्दमुपास्पृशच्च ।
कुतूहलाच्चारुशिलोपवेशं
काकुत्स्थ ईषत्स्मयमान आस्त ॥ ११ ॥

११. लतेति ॥ स काकुत्स्थो रामः कुतूहलात्कौतुकादीषत्स्मयमानो मन्दं हसन् लतां लतामनुपत्यासाद्य तथा लतामनुपत्यानुपत्य च लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात् । ग्रहेर्लङि श्नाप्रत्यये संप्रसारणम् । नदीं नदीमवस्कन्द्य तथा नदीमवस्कन्द्यावस्कन्द्य च नद्यवस्कन्दमुदकमु-पास्पृशत् आचामति स्म । 'उपस्पर्शस्त्वाचमनम्' इत्यमरः । स्पृशो-र्लङ् । चारुशिलां चारुशिलामुपविश्य तथा चारुशिलामुपविश्योप-विश्य चारुशिलोपवेशमास्त तत्रोपविष्ट इत्यर्थः । आसेर्लङि तङ् । 'देशाकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति सकर्मकत्वम् ॥ "विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः" इति सर्वत्र द्विती-यान्त उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल् ॥ व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा ॥ "नित्यवीप्सयोः" इति द्वित्वं तु न

१ आस्ते E₂.
c gives गर्जन् &c. and E₂ दिग्व्या-विनी &c. as the 11th verse.

भवति ॥ "उपपदमतिङ्" इति समासे तेनैव गम्यमानार्थत्वात् पूर्वोक्तविग्रहवाक्यगतनित्यवीप्साप्रयुक्तक्रियाद्वयगतद्विर्वचनस्याप्रयोगः ॥

तिग्मांशुरश्मिच्छुरितान्यदूरात्
प्राञ्चि प्रभाते सलिलान्यपश्यत् ।
गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि
तेजांसि भानोर्भुवि संभृतानि ॥ १२ ॥

१२. तिग्मेति ॥ प्रभाते अदूरादन्तिके प्राञ्चि प्राच्यानि तिग्मांशोः सूर्यस्य रश्मिभिः छुरितानि स्फुरितानि रञ्जितानि सलिलानि गभस्तिधाराभिः किरणश्रेणिभिः अंशुपरंपराभिः द्रुतानि क्षरितानि सन्ति भुवि संभृतानि राशीकृतानि भानोस्तेजांसि इवापश्यदित्युत्प्रेक्षा ॥

दिग्व्यापिनी लोचनलोभनीया
मृजान्वया: स्नेहमिव स्रवन्तीः ।
ऋज्वायताः शस्यविशेषपङ्क्ती-
स्तुतोष पश्यन् वितृणान्तरालाः ॥ १३ ॥

१३. दिगिति ॥ दिग्व्यापिनीः अतिविपुलाः लोचनानां लोभनीयाः प्रलोभिकाः दृष्टिमधुराः । बाहुलकः कर्त्तरि कृत्यः । मृजा शुद्धिः ॥ "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" ॥ तयान्विताः स्वच्छा इत्यर्थः । स्नेहं चिक्कणतां स्रवन्तीरिवेत्युत्प्रेक्षा । काले मूलसेकादतिमसृणा इत्यर्थः । 'चिक्कणं मसृणं स्निग्धम्' इत्यमरः । ऋजवः समरेखाः पादवक्रा आयता दीर्घाश्च । वितृणान्यन्तरालानि यासां ताः उत्खातान्तस्तृणा इत्यर्थः । सस्यविशेषाणां धान्यसस्यानां पङ्क्तीः पश्यंस्तुतोष । स्वभावोक्तिरलंकारः ॥

E₃ gives वियोग &c. as the 12th verse.

E₃ gives श्रीभूषणं &c. as the 13th verse.

१ मृजान्विताः T₂, T₄, G., T., Com.

२ सस्य E₁, T₃, G., T., Com., E₂.

वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः
काले नृपांशं विहितं ददद्भिः ।
आहार्यशोभारहितैरमायै-
रैक्षिष्ट पुम्भिः प्रचितान् स गोष्ठान् ॥ १४ ॥

१४. वियोगेति ॥ वियोगेन पुत्रकलत्रादिविप्रयोगेण यो दुःखानुभवस्तस्यानभिज्ञैः विहितं धर्मशास्त्रचोदितं नृपांशं राजदेयं करं काले समये ददद्भिः आहार्यशोभारहितैः कटकमुकुटादिसंपाद्यशोभानपेक्षैरित्यर्थः। अमायैरकपटैः पुम्भिः गोपजनैः प्रचितान् प्रचुरान् गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठाः गोनिवासव्रजाः । विशेष्यलिङ्गविवक्षया पुल्लिङ्गनिर्देशः । अत एव 'गोष्ठो भूतपूर्वगोष्ठीनो देशः' इति काशिकायाम्। 'गोष्ठं गोस्थानम्' इत्यमरकोशे । नपुंसकनिर्देशो विशेष्यानुसारादित्यविरोधः ॥ "सुपि स्थः" इति कप्रत्ययः । "अम्बाम्बगोभूमि—" इत्यादिना षत्वम् ॥ तान् गोष्ठान् स रामः ऐक्षिष्ट अद्राक्षीत् । ईक्षतेर्लुङि ताङि सिचीट् । आङ्वृद्धिः ॥

स्त्रीभूषणं चेष्टितमप्रगल्भं
चारूण्यवक्राण्यपि वीक्षितानि ।
ऋजूंश्च विश्वासकृतः स्वभावान्
गोपाङ्गनानां मुमुदे विलोक्य ॥ १५ ॥

१५. स्त्रीति ॥ स रामो गोपाङ्गनानां सम्बन्धि स्त्रीणां भूषणमलंकारभूतमप्रगल्भमधृष्टं चेष्टितं व्यापारमवक्राण्यनपाङ्गप्रवृत्तान्यपि चारूणि वीक्षितानि तथा ऋजूननभिसंधिजान् अत एव विश्वासकृतो विश्वासजनकान् भावान्स्वभावांश्च शीलानिति यावत् । 'भावः सत्तास्वभा-

E₃ gives विवृत्त &c. as the 14th verse.
१ नृपांशं च करं T₄, नृपांसं E₂.

E₃ gives विविध &c. as the 15th verse.
२ स भावान् G., T., Com.

वाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्यमरः । स्वभावानिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । 'शीलं स्वभावः' इत्यभिधानात् । विलोक्य मुमुदे ॥

विवृत्तपार्श्वं रुचिराङ्गहारं
समुद्वहच्चारुनितम्बरम्यम् ।
आमन्द्रमन्थध्वनिदत्ततालं
गोपाङ्गनानृत्तमनन्दयत्तम् ॥ १६ ॥

१६. विवृत्तेति ॥ विवृत्तपार्श्वं वलितपक्षकं रुचिराङ्गहारं मनोहराङ्गविक्षेपं समुद्वहता सम्यगुन्नमता चारुणा नितम्बेन रम्यमामन्द्रेण गम्भीरेण मन्थध्वनिना मन्थानघोषेण दत्तस्तालः कालक्रियामानं यस्मिन् तत् गोपाङ्गनानां बल्लवीनां नृत्तमिव नृत्तं तात्कालिकाङ्गचलनविशेषः तं राममनन्दयत् । अत्र गात्रकर्मणि नृत्तत्वारोपाद्रूपकालंकारः स्वभावोक्तिसंकीर्णः ॥

विचित्रमुच्चैः प्लवमानमारात्
कुतूहलं त्रस्नु ततान तस्य ।
मेघात्ययोपात्तवनोपशोभं
कदम्बकं वातमजं मृगाणाम् ॥ १७ ॥

१७. विचित्रमिति ॥ विचित्रं चित्ररूपमाराद्दूरादुच्चैरुदग्रं प्लवमानं वल्गत् त्रस्नु चकितम् ॥ "त्रसिगृधि—" इत्यादिना क्नुप्रत्ययः ॥ मेघात्ययेन शरदागमेनोपात्ते वलमुपशोभा च येन तत् । वातमजतीति वातमजं वाताभिगामी वातमृगाख्यो मृगविशेषः । अत एव 'वातप्रमीर्वातमृगः' इत्यमरः । खश्प्रकरणे "वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्य:

E₃ gives गिरेर्नितम्बे &c. as the 16th verse.

१ विम्बम् T₃.

२ नृत्य c., T₁, C., N, E₃, B.

c gives सितारविन्द &c. and E₂ गर्जन् &c. as the 17th verse.

३ कौतूहलं T₁, C., T₂.

४ बलोपशोभं E₁, E₃, D., T₂, T₃, T, G, Com.

हातीनाम्मुपसंख्यानम्" इति वातोपपदादजेः खशि मुमागमः । मृगाणां कदम्बकं तस्य रामस्य कुतूहलं ततान वितस्तार । स्वभावोक्तिरलंकारः ॥

सितारविन्दप्रचयेषु लीनाः
संसक्तफेणेषु च सैकतेषु ।
कुन्दावदाताः कलहंसमालाः
प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः ॥ १८ ॥

१८. सितेति ॥ सितारविन्दप्रचयेषु पुण्डरीकषण्डेषु तथा संसक्तफेनेषु सैकतेषु च लीना कुन्दावदाताः स्वयं च कुन्दकुसुमधवलाः कलहंसमालाः श्रोत्रसुखैः निनादैः प्रतीयिरे प्रतीताः ज्ञाताः । प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लिट् ॥ "लिटस्तझयोरेशिरेच्" ॥ "इणो यण्" ॥ "द्विर्वचनेऽचि" इति यणःस्थानिवद्भावात् द्विर्वचने "दीर्घ इणः किति" इत्यभ्यासदीर्घः । अत्र कलहंसानां पुण्डरीकपुलिनसंदेहगोचराणां निनादैर्निश्चयान्तः संदेहालंकारभेदः । तेन गुणसाम्योत्थवस्त्वन्तरैकतालक्षणः सामान्यालंकारो व्यज्यते ॥

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥ १९ ॥

१९. नेति ॥ किं बहुना यज्जलं सुचारुपङ्कजं न तज्जलं नासीत् । पङ्कजं च यदलीनषट्पदं तन्नासीत् । षट्पदोऽपि यः कलं न जुगुञ्ज । गुजि अव्यक्ते शब्दे । लिट् । असावगुञ्जन् षट्पदो नासीत् । गुञ्जितं च यन्मनो न जहार तद्गुञ्जितं नासीत् । किन्तु सर्वं तत्तदुचितगुणविशिष्टमेवा-

c gives विचिन्न &c. as the 18th verse.

१ फेनेषु E1, E2, E3, T., G., Com.
२ यन्न विलीन T4.

वर्धितेत्यर्थः । अत्र पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य निवर्तनमुखेन विशेषणत्वोक्तेरेकावलीभेदोऽलङ्कारः । 'यत्रोत्तरोत्तरेषां स्यात्पूर्वपूर्वं प्रति क्रमात् । विशेषकथनं यस्यादसावेकावली मता' इति लक्षणात् ॥

तं यायजूकाः सह भिक्षुमुख्यै-
स्तपःकृशाः शान्त्युदकुम्भहस्ताः ।
यायावराः पुष्पफलेन चान्ये
प्रानर्चुरर्च्यां जगदर्चनीयम् ॥ २० ॥

२०. तमिति ॥ तपसा कृशाः क्षमाः यायजूकाः इज्याशीलाः ॥ "यजजपदशां यङः" इति यजेर्यङन्तादूकप्रत्ययः ॥ शान्त्यर्थमुदकुम्भः शान्त्युदकुम्भः ॥ "एकहलादौ—" इत्यादिना उदकस्योदादेशः ॥ स हस्ते येषां ते सन्तः । भिक्षुमुख्यैः परिव्राजकवर्यैः सह । 'भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी' इत्यमरः ॥ "सनाशंसभिक्ष उः" ॥ जगदर्चनीयं जगत्पूज्यं तं रामं प्रानर्चुः प्रकर्षेण पूजयामासुः । अर्चतेर्भौवादिकाल्लिट् ॥ "अत आदेः" ॥ "तस्मान्नुड् द्विहलः" इत्यभ्यासदीर्घनुडागमौ ॥ अर्च्याः पूज्याः ॥ "ऋहलोर्ण्यत्" ॥ अन्ये यायावराः शिलोञ्छमात्रजीविनः गृहस्थविशेषाः ॥ "यश्च यङः" इति यातेर्यङन्ताद्वरच्प्रत्ययः ॥ अल्लोपयलोपौ । पुष्पैश्च फलैश्च पुष्पफलेन ॥ "जातिरप्राणिनाम्" इति बहुप्रकृतिकद्वन्द्वैकवद्भावः ॥ 'अप्राणिनामिति प्रतिषेधे श्रूयमाणं बहुत्वं विधावपि बहुत्वं गमयति' इति न्यासकारवचनात् । प्रानर्चुः ॥

विद्यामथैनं विजयां जयां च
रक्षोगणं क्षिप्नुमविक्षतात्मा ।
अध्यापिपद्गाधिसुतो यथाव-
न्निर्घातयिष्यन् युधि यातुधानान् ॥ २१ ॥

२१. विद्यामिति ॥ अथाविक्षतात्मा रागाद्यनुपहतचित्तः गाधिसुतः युधि यातुधानान् राक्षसान् घातयिष्यन् मारयिष्यन् । हन्तेर्ण्यन्तात्

१ चान्ये E1.
२ प्रानर्चु E2, D., N.
३ अविक्षितात्मा D.
४ निर्घातयिष्यन् T3.

"लृटः सद्वा" इति शत्रादेशः । रक्षोगणं क्षिप्नु रक्षोगणस्य क्षेप्त्रीं हन्त्रीम् ॥ "त्रसिगृधि—" इत्यादिना क्नुप्रत्ययः ॥ "न लोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ विजयां जयां नाम विद्यामेनं रामं यथावत् यथार्हम् ॥ "तदर्हम्" इति वतिप्रत्ययः ॥ अध्यापिपत् अध्यापितवान् ग्राहितवानित्यर्थः । इङो णौ चङि गाङादेशाभावपक्षे "क्रीङ्जीनां णौ" इत्यात्वे पुगागमे अजादित्वाद्द्वितीयैकाचः पेर्द्विर्भावः ॥

आयोधने[1] स्थायुकमस्त्रजात-
ममोघमभ्यर्णमहाहवाय ।
ददौ[2] वधाय क्षणदाचराणां
तस्मै[3] मुनिः श्रेयसि जागरूकः ॥२२ ॥

२२. आयोधन इति ॥ श्रेयसि रामहिते जागरूकः प्रबुद्धः अवहितः । जागरूक इति जागर्तेरूकप्रत्ययः । मुनिर्विश्वामित्रः अभ्यर्णमहाहवाय आसन्नमहारणाय । अभ्यर्णेत्यर्देः कर्त्तरि क्तः ॥ "अमेश्चाविदूर्ये" इति ईट्प्रतिषेधः ॥ "रषाभ्याम्—" इति निष्ठानस्य णत्वम् ॥ आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः ॥ "आङि युद्धे" इति ह्वयतेराङ्पूर्वादप्रत्ययः संप्रसारणं च ॥ तस्मै रामाय क्षणदाचराणां वधाय रक्षोवधार्थम् । आयोधने युद्धे स्थायुकं स्थास्नुं शत्रुभ्यस्तिष्ठमानमित्यर्थः ॥ "लषपत—" इत्यादिना उकञ् ॥ अमोघमप्रतिहतमस्त्रजातं ददौ उपदिदेशेत्यर्थः ॥

तं विप्रदर्शं कृतघातयत्ना
यान्तं वने रात्रिचरी डुढौके ।
जिघांसुवेदं धृतभासुरास्त्र-[4]
स्तां ताडकाख्यां[5] निजघान रामः ॥ २३ ॥

२३. तमिति ॥ विप्रान् साकल्येन दृष्ट्वा विप्रदर्शं कृतघातयत्ना विहितवधोद्योगा रात्रिचरी राक्षसी ॥ "चरेष्टः" ॥ टित्वात् ङीप् ॥ यान्तं

१ आयोधनस्थायुक D., E2.
२ दधौ T2.
३ अस्मै T3.
४ भास्वरास्त्र E3, com.
५ ताटका T2, T4 T., G., Com.

वनेचरं तं रामं डुढौके । ढौकेर्गत्यर्थाल्लिट् । अथ रामस्ताटकाख्यां तां रात्रिचरीं साकल्येन जिघांसुं विदित्वा जिघांसुवेदम् ॥ "कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये" इत्युभयत्रापि णमुल्प्रत्ययः ॥ अत्र ताटकाया एकत्वेऽप्यदितिः पाशानिति बहुत्ववदवयवाभिप्रायं साकल्यवचनं वेदितव्यम् । तद्वत्तदवयवेष्वपि जिघांसुत्वसंभवात् । अवयवव्यापारपूर्वकत्वादवयविव्यापारस्येति । घृतं भास्वरं दीप्तमस्त्रं येन स सन् निजघान निहतवान् ॥

अथालुलोके[1] हुतधूमकेतु-
शिखाञ्जनस्निग्धसमृद्धशाखम् ।
तपोवनं प्राध्ययनाभिभूत-
समुच्चरच्चारुपतत्त्रि[2]शिञ्जम्[3] ॥ २४ ॥

२४. अथेति ॥ अथ ताटकावधानन्तरं रामः हुतस्य हविषा तर्पितस्य धूमकेतोर्धूमध्वजस्याग्नेः शिखानां ज्वालानामञ्जनैस्तदुत्थकज्जलैः स्निग्धाः समृद्धाश्च शाखाः यस्मिन् तत् । प्राध्ययनेन प्रकृष्टेन उच्चतरेण वेदपाठेन अभिभूता तिरोहिता समुच्चरन्ती समन्तादुत्पद्यमाना पतत्त्रिणां पक्षिणां शिञ्जा रवो यस्मिन् तत् । शिजि अव्यक्ते शब्दे ॥ "गुरोश्च हलः" इति स्त्रियामकारप्रत्ययः ॥ तपोवनमालुलोके ददर्श । लोकृ दर्शने । कर्त्तरि लिट् । तङ् । अभ्यासह्रस्वः ॥

क्षुद्रान्न जक्षुर्हरिणान्मृगेन्द्रा
विशश्वसे पक्षिगणैः समन्तात् ।
नंनम्यमानाः फलदित्सयेव
चकाशिरे तत्र[4] लता विलोलाः ॥ २५ ॥

२५. क्षुद्रानिति ॥ तत्र तपोवने मृगेन्द्राः सिंहाः क्षुद्रान् दुर्बलान् हरिणान् न जक्षुः नाभक्षयन् ॥ "वा लिटि" इत्यदेर्घस्लादेशः ॥ "गमहन—" इत्यादिना उपधालोपः ॥ "शासिवसिघसीनां च" इति

---

१ लुलोचे C.
२ पतङ्ग T2, T4, T., G., Com.
३ सिञ्जम् D.
४ यत्र E2, E3.

षत्वम् ॥ समन्तात्पक्षिगणैः विशश्वसे विश्वस्तम्। विस्रब्धं विचेरुरित्यर्थः। श्वसेर्भावे लिट्। विलोलाश्चञ्चलाः लताः फलानां दित्सया दातुमिच्छयेव सुखग्रहणमित्युत्प्रेक्षार्थः । ददातेः "सनि मीमा—" इत्यादिना सन्यभ्यासलोपः। ततः स्त्रियामप्रत्यये टाप्। नंनम्यमानाः फलभरेण भृशं नमन्त्यः। नमेर्यङन्तालुटः शानजादेशः। चकाशिरे भान्ति स्म॥

अपूपुजन् विष्टरपाद्यमाल्यै-
रातिथ्यनिष्णा[1] वनवासिमुख्याः।
प्रत्यग्रहीष्टां मधुपर्कमिश्रं
तावासनादि[2] क्षितिपालपुत्रौ ॥ २६ ॥

२६. अपूपुजमिति ॥ अतिथ्यर्थमातिथ्यमतिथिसत्कारः ॥ "अतिथेर्ञ्यः"। तत्र निष्णान्तीति निष्णाः कुशलाः॥ "आतश्चोपसर्गे" इति कः॥ "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले" इति षत्वम् ॥ वनवासिमुख्याः वानप्रस्थवर्याः। 'वैखानसो वनेवासी वानप्रस्थश्च तापसः' इति यादवः। "शयवासवासिष्वकालात्" इति विकल्पाज्जालुक्। क्षितिपालपुत्रौ दाशरथी विष्टरमासनम्। विपूर्वात्स्तृणातेः "ऋदोरप्" ॥ "वृक्षासनयोर्विष्टरः" इति षत्वम् ॥ पादार्थं जलं पाद्यम्। 'पाद्यं पादाय वारिणि' इत्यमरः ॥ "पादार्घाभ्यां च" इति यत्प्रत्ययः॥ माला एव माल्यानि। चातुर्वर्ण्यादित्वात्साधुः। तैरपूपुजन् पूजयामासुः। पूजेर्णौ चङ्युपधाह्रस्वः। क्षितिपालपुत्रौ च तदासनादि मधुपर्कमिश्रं यथा तथा तेन सहेत्यर्थः। प्रत्यग्रहीष्टां प्रतिगृहीतवन्तौ। तसस्तामादेशः। "ह्म्यन्त—" इति वृद्धिप्रतिषेधः॥ "ग्रहोऽलिटि दीर्घः"॥

दैत्याभिभूतस्य युवामवोढं
मग्नस्य दोर्भिर्भुवनस्य भारम्[3]।
हवींषि संप्रत्यपि रक्षतं तौ
तपोधनैरित्थमभाषिषाताम् ॥ २७ ॥

१ निष्ठा C.
२ तदासनादि T_3, T_4, Com.
३ भारं भुवनस्य दोर्भिः E_1.

२७. दैत्येति ॥ हे दाशरथी युवां दैत्यैरसुरैरभिभूतस्य पीडितस्य अत एव मग्नस्य निरालम्बनस्य भुवनस्य भारं रक्षणधुरां दोर्भिर्भुजैर्वोढमूढवन्तौ। भुजबलेन दैत्यवधः कृतोऽवतारान्तरेष्विति भावः। वहेर्लुङि मध्यमद्विवचने थसस्तमादेशे "सहिवहोरोदवर्णस्य" इत्योत्वे धत्वादिकार्यम्। संप्रत्यपि तौ युवां हवींषि पशुपुरोडाशादीनि रक्षतम्। रक्षोभ्य इति भावः। रक्षेः प्रार्थनायां लोटि थसस्तमादेशः। इत्थमनेन प्रकारेण ॥ "इदमस्थमुः" ॥ तौ तपोधनैरभाषिषातां भाषितौ। भाषेः कर्मणि लुङि सिचीडागमः ॥

तान्प्रत्यवादीदथ राघवोऽपि[1]
यथेप्सितं प्रस्तुत कर्म धर्म्यम्।
तपोमरुद्भिर्भवतां शराग्निः
संधुक्ष्यतां[2] नोऽरिसमिन्धनेषु ॥ २८ ॥

२८. तानिति ॥ अथ राघवोऽपि तान्मुनीन् प्रत्यवादीत् प्रत्युवाच ॥ "वदव्रज—" इत्यादिना सिचि वृद्धिः ॥ "इट ईटि" इति सलोपः ॥ तदेवाह। हे तपोधनाः धर्म्यं धर्मादनपेतम् ॥ "धर्मपथ्यर्थ—" इत्यादिना यत्प्रत्ययः ॥ कर्म यज्ञकर्म यथेप्सितं यथेष्टं विस्रम्भादित्यर्थः। आप्नोतेः सन्नन्तात्कर्मणि क्तः ॥ "आप्ज्ञप्यृधामीत्" इतीत्वे "सनि मीमा—" इत्यभ्यासलोपः ॥ प्रस्तुत प्रस्तुध्वं प्रक्रमध्वमित्यर्थः। प्रपूर्वात्स्तौतेर्लोटि थस्य तादेशः। तथाहि भवतां तपोभिरेव मरुद्भिः नोऽस्माकं शराग्निरस्त्राग्निररिष्वेव समिन्धनेषु काष्ठेषु संधुक्ष्यते संदीपिष्यते। ब्रह्मक्षत्रसंमेलनस्य पवनाग्निसमागमप्रायत्वादिति भावः। धुक्ष संदीपने इति धातोः कर्मणि लट्। रूपकालंकारः ॥

---

[1] रघुनन्दनोऽपि T4.
[2] संधुक्ष्यते D., T3, T4, T., G., Com., E3. संधुक्षते E1.

प्रतुष्टुवुः कर्म ततः प्रकृतै-
स्ते यज्ञियैर्द्रव्यगणैर्यथावत् ।
दक्षिण्यदिष्टं कृतमार्त्विजीनै-
स्तद्यातुधानैश्चिचिते प्रसर्पत् ॥ २९ ॥

२९. प्रेति ॥ ततो रामवाक्यानन्तरं ते तपोधनाः प्रकृतैः संपन्नैर्यज्ञियै-र्यज्ञकर्मार्हैर्द्रव्यगणैः पशुसोमादिभिर्यथावद्यथार्हं कर्म यज्ञकर्म प्रतुष्टुवुः प्रारेभिरे । स्तौतेर्लिट् । दक्षिण्यैर्दक्षिणार्हैर्दिष्टमुपदिष्टम् ॥ "कडंकर-दक्षिणाच्छ च" इति चकाराद्यत्प्रत्ययः । आर्त्विजीनैः ऋत्विक्क-र्मार्हैः । "यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ" इत्युभयत्र यथासंख्यं घखञौ ॥ "तत्क-र्मार्हतीत्युपसंख्यानम्" । कृतमनुष्ठितं प्रसर्पत्प्रवर्तमानं तद्यज्ञकर्म यातु-धानैश्चिचिते चेतितं ज्ञातम् । चिती संज्ञाने । कर्मणि लिट् ॥

आपिङ्गरूक्षोर्ध्वशिरस्यकेशैः
शिरालजङ्घैर्गिरिकूटदघ्नैः ।
ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः
खं प्रावृषेण्यैरिव चानशेऽब्दैः ॥ ३० ॥

३०. आपिङ्गेति ॥ ततो ज्ञानानन्तरमापिङ्गाः सर्वपिङ्गलाः रूक्षाः परुषाः ऊर्ध्वाः स्तब्धाः शिरसि भवाः शिरस्याः ॥ "शरीरावयवाच्च" इति यत्प्रत्ययः ॥ ईदृशाः वालाः केशाः येषां तैः सिरालाः सिरावत्यः जङ्घाः येषां तैः गिरिकूटदघ्नैः पर्वतशिखरप्रमाणैः । प्रमाणार्थे दघ्नच्प्रत्ययः । पृथुपिङ्गलाक्षैः ॥ "बहुव्रीहौ" इति षच् ॥ क्षपास्वटैः क्षपाटैः निशा-चरैः । पचाद्यजन्तेन योगविभागात्सप्तमीसमासः । प्रावृषि भवैः

---

१ गुणे T2.
२ दाक्षिण्य c., B., E2.
३ कृतमृत्विजीनै T2.
४ यथातुधानै E3.
५ रुक्ष D., B., E1, E2, E3, N., C., T1, T2, T3, T4.
६ वालैः D., E3, T., G., Com.
७ सिराल T4, T., G., Com.
८ चानशेऽभ्रैः B., E2.

प्रावृषेण्यैः ॥ "प्रावृष एण्यः" इति एण्यप्रत्ययः ॥ महद्भिः श्यामै-श्चेति भावः । अब्दैर्जलदैरिव ॥ "आतोऽनुपसर्गे कः" ॥ समाकाशमा-नशे व्याप्तं च । चकारः पूर्वश्लोकोक्तज्ञानसमुच्चयार्थः । अश्नोतेः कर्मणि लिट् । "अत आदेः" इत्यभ्यासदीर्घः ॥ "अश्नोतेश्च" इति नुट् ॥

अधिज्यचापः स्थिरबाहुमुष्टि-
रुदञ्चिताक्षोऽञ्चितदक्षिणोरुः ।
ताँल्लक्ष्मणः सन्नतवामजङ्घो
जघान शुद्धेषुरमन्दकर्षी ॥ ३१ ॥

३१. अधिज्येति ॥ अधिज्यमधिरोपितगुणं चापं येन सः स्थिरं बाहुश्च मुष्टिश्च बाहुमुष्टि यस्य सः उदञ्चिताक्षः ऊर्ध्वप्रसारितदृष्टिः अञ्चितः किञ्चित्कुञ्चितः दक्षिणोरुः यस्य सः सन्नता सम्यङ्नता वामजङ्घा यस्य सः । एतेन धन्विनां स्थानविशेष उक्तः । शुद्धाः स्वरूपतो लोहतो वा निर्दोषा इषवो यस्य सः । अमन्दकर्षी क्षिप्राकर्षी च लक्ष्मणस्तान् राक्षसान् जघान हतवान् ॥

गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तं
रामोऽपि मायाचणमस्त्रचुञ्चुः ।
स्थास्नुं रणे स्मेरमुखो जगाद
मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् ॥ ३२ ॥

३२. गाधेयेति ॥ अस्त्रैर्वित्तः प्रसिद्धोऽस्त्रचुञ्चुः ॥ "तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ" ॥ रामोऽपि स्मेरमुखः स्मितमुखः सन् । गाधेरपत्यं पुमान् गाधेयो विश्वामित्रः ॥ "द्व्यचः" ॥ "इतश्चानिञः" इति ढक् ॥ तेन दिष्टमिदन्तया पुरो निर्दिष्टं विरसं कर्णकठोरं यथा तथा रसन्तं गर्जन्तं मायाचणं मायावित्तम् ॥ "तेन—" इत्यादिना चणप् ॥ रणे स्थास्नुं

१ अधिज्यधन्वा T3, T4. अधिज्यचापस्थिरबाहुमुष्टि E3.

स्थायिनम् ॥ "ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः" ॥ मारीचं महार्थमर्थभूयिष्ठं वचनमुच्चैस्तारं जगाद । दुहादौ ब्रुवेरर्थपरत्वाद्द्विकर्मकता ॥

आत्मम्भरिस्त्वं पिशितैर्नराणां
फलेग्रहीन् हंसि वनस्पतीनाम् ।
शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां
व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मात् ॥ ३३ ॥

३३. आत्मम्भरिरिति ॥ हे पापिष्ठ नराणां पिशितैर्मांसैः आत्मानं बिभर्तीत्यात्मम्भरिः कुक्षिम्भरिस्त्वं वनस्पतीनां वृक्षाणां फलानि गृह्णन्तीति फलेग्रहीन् फलग्राहिणः तन्मात्राहारानित्यर्थः । यद्यपि 'फलेग्रहिर्वृक्षः' इति काशिकायां 'स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः' इत्यभिधानकोशेषु च फलसंबन्धिवृक्षे रूढिः प्रतीयते तथाप्यत्र प्रौढ्या रूढ्यनादरेण योगमात्राश्रयणेन मुनिविशेषणत्वमुक्तम् ॥ "फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च" इति ग्रहेर्भृञश्चेन्प्रत्ययः ॥ उपपदे च क्रमादेत्वं मुमागमश्च निपातितम् । हंसि हिनस्सि । हन्तेर्लटि शपो लुक् सिप् । येषां मुनीनां विभवाः सम्पदः श्वोभवाः विद्यमानाः शौवस्तिकाः ॥ "श्वसस्तुट् च" इति ठञि तुडागमः ॥ तेषां भावः शौवस्तिकत्वं न व्रजन्ति श्वो न भवितार इत्यर्थः ॥ तेषां विषयनिस्पृहाणां कस्मान्न दयसे किमिति तान्नानुकम्पसे इत्यर्थः ॥ "अधीगर्थ—" इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥

अद्मो द्विजान् देवयजीन्निहन्मः
कुर्मः पुरं प्रेतनराधिवासम् ।
धर्मो ह्ययं दाशरथे निजो नो
नैवाध्यकारिष्महि वेदवृत्ते ॥ ३४ ॥

३४. अथ मारीचो रामं प्रत्याह अद्म इति ॥ हे दाशरथे राम द्विजातीन् ब्राह्मणानद्मः भक्षयामः । अत्तेर्लटि मसि शपो लुक् । देवानां यजीन् यष्टॄन् । यजेरौणादिक इकारः । निहन्मो निबर्हयामः । हन्तेर्निपूर्वा-

ह्लादि मसि शपो लुक् ॥ "जासिनिप्रहण—" इत्यत्र संघातविगृहीत-विपर्यस्तग्रहणेऽपि शेषग्रहणानुवृत्तेस्तद्विवक्षायामेव षष्ठी । इह तु तदविवक्षायां कर्मणि द्वितीया । पुरं स्वस्थानं प्रेतनराणामधिवासं कुर्मः । सर्वानस्मत्पुरं नीत्वा मारयाम इत्यर्थः । अयं परद्रोहो नोऽस्माकं निजो नित्यो धर्मो हि । 'निज आत्मीयनित्ययोः' इति विश्वः । वेदवृत्ते वेदोक्तानुष्ठाने नाध्यकारिष्महीव नाधिकृता एव । अधिपूर्वात्करोतेः कर्मणि लुङि "स्यसिच्सीयुट्—" इत्यादिना चिण्वद्भावः ॥

धर्मोऽस्तिं[1] सत्यं तव राक्षसाय-
मन्यो व्यतिस्ते तु[2] ममापि धर्मः ।
ब्रह्मद्विषस्ते[3] प्रणिहन्मि येन
राजन्यवृत्तिर्धृतकार्मुकेषु[4] ॥ ३९ ॥

३५. पुनस्तं रामः प्रत्याह धर्म इति ॥ हे राक्षस अयं पूर्वोक्तो द्विजातिवधः तव सत्यं वस्तुतो धर्मोऽस्तु । किन्तु ममाप्ययमन्यो धर्मो व्यतिस्ते व्यतिभवते । व्यतिहारेण वर्तत इत्यर्थः । अस्तेर्लटि "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इत्यात्मनेपदे "श्नसोरल्लोपः" । व्यतिहारमेवाह । ब्रह्मद्विषस्ते तव प्रणिहन्मि ब्रह्मद्विषं त्वां हन्मीत्यर्थः ॥ "जासिनिप्रहण—" इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी ॥ अत्र रामराक्षसकर्तृकयोः परहिंसालक्षणयोः स्वधर्मयोः वध्यघातुकनिष्ठयोः स्वरूपतो भिन्नकालत्वेऽपि क्रियमाणेष्यमाणयोः समानकालत्वसंभवाद् व्यतिभवनं संभवतीत्यविरोधः । तथा च जिघांसन्नेव हन्यसे कुतो हनिष्यसीति भावः । न चायमधर्मः प्रत्युत धर्म एवेत्याह । येन कारणेन धृतकार्मुकेषु शस्त्रपाणिषु विषये । राज्ञोऽपत्यानि पुंमासः राजन्याः क्षत्रियाः ॥ "राजश्वशुराद्यत्" ॥ 'राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम्' । तेषां वृत्तिर्व्यापारः । तेषां दुष्टनिग्रहाधिकारिणामयं परमो धर्म इति भावः ॥

---

[1] धर्मोऽस्तु T_2, T_3, T_4, Com.
[2] नु E.
[3] धर्मद्विष D.
[4] धृतकार्मुकेषु E_1, E_3, T., G., Com.

इत्थं प्रवादं युधि संप्रहारं
प्रचक्रतू रामनिशाविहारौ ।
तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ
बाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्थत् ॥ ३६ ॥

३६. इत्थमिति ॥ इत्थमनेन प्रकारेण युधि युद्धरङ्गे रामश्च निशायां विहारो यस्येति निशाविहारो निशाचरश्च तौ प्रवादं प्रकृष्टवादमन्योन्यप्रवादरूपं संप्रहारं कलहं वाक्कलहमित्यर्थः । प्रचक्रतुः । अथ रघुनन्दनो रामः पृतनां सेनां तृणाय मत्वा तृणं मत्वा अनादृत्येत्यर्थः ॥ "मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु" इति चतुर्थी ॥ रक्षो राक्षसं प्रधानभूतं मारीचं बाणेन निरास वायव्यास्त्रेण दूरं निक्षिप्तवानित्यर्थः ॥

जग्मुः प्रसादं द्विजमानसानि[2]
द्यौर्वर्षुका पुष्पचयं बभूव ।
निर्व्याजमिज्या ववृते वचश्च
भूयो[3] बभाषे मुनिना कुमारः ॥ ३७ ॥

३७. जग्मुरिति ॥ मुनीनां मानसानि प्रसादं प्रसन्नतां जग्मुः । द्यौरन्तरिक्षं पुष्पचयं वर्षुका कुसुमराशेर्वर्षित्री ॥ "लषपत—" इत्यादिना उकञ् ॥ "न लोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात्कर्मणि द्वितीया ॥ बभूव । इज्या यागः ॥ "व्रजयजोर्भावे क्यप्" ॥ निर्व्याजं निरुपद्रवं यथा तथा ववृते प्रवृत्ता । मुनिना विश्वामित्रेण कुमारो रामो भूयः पुनर्वचश्च वक्ष्यमाणं बभाषे भाषितः । दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः ॥

१ पृतनां निरास T., G., Com. प्रधनान्निरास T2, T3, T4.

२ मुनिमानसानि T., G., Com.

३ भूयः कुमारो मुनिना बभाषे E1.

महीय्यमाना भवतातिमात्रं
सुराध्वरे घस्मरजित्वरेण ।
दिवोऽपि वज्रायुधभूषणाया
ह्रिणीयते वीरवती न भूमिः ॥ ३८ ॥

३८. महीय्यमानेति ॥ सुराणामध्वरे यज्ञे । तदर्थं इत्यर्थः । घस्मराः सर्वभक्षकाः । 'भक्षको घस्मरोऽद्मरः' इत्यमरः ॥ "सृघस्यदः क्मरच्"॥ तेषां जित्वरेण जैत्रेण ॥ "इण्नशजि—" इत्यादिना करप् ॥ भवता अतिमात्रं महीय्यमाना पूज्यमाना । कण्ड्वादियगन्तात्कर्मणि लटि पुनर्यकि अतो लोपे शानचि मुक् । वीरवती वीरस्वामिका च सतीत्यर्थः । प्रशंसायां मतुप् । भूमिर्वज्रायुधभूषणायाः वज्रपाणिस्वामिकाया अपीत्यर्थः । दिवः स्वर्गादपि न घृणीयते न जिह्रेति । प्रत्युत तामेव ह्रेपयतीत्यर्थः 'ह्रियां ह्रीच्छति जिह्रेति लज्जते च घृणीयते' इति भट्टमल्लः ॥ घृणिङ् महिङ् इति कण्ड्वादिषु ङित्करणादवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य भवतीति न्यायात्तङ् ॥ "अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः" ॥

बलिर्बबन्धे जलधिर्ममन्थे
जह्रेऽमृतं दैत्यबलं विजिग्ये ।
कल्पान्तदुःस्था वसुधा तथोहे
येनैष भारोऽति गुरुर्न तस्य ॥ ३९ ॥

३९. पुनः स्तौति बलिरिति ॥ हे राम येन भवता बलिर्वैरोचनिर्बबन्धे वामनेन सता बद्धः । सर्वत्र कर्मणि लिट् । जलधिर्ममन्थे कूर्मरूपेण मथितः । बन्ध बन्धने । मन्थ विलोडने । क्र्यादिकौ ॥ "असंयोगात्—"इति लिटोऽकित्वान्नानुनासिकलोपः । अमृतं जह्रे हृतम् । दैत्यबलं विजिग्ये स्त्रीमायया जितं वञ्चितमित्यर्थः ॥ "सन्लिटोर्जेः" इति कुत्वम् । कल्पान्ते दुःखेन तिष्ठतीति दुःस्था ॥ "आतश्चोपसर्गे" इति कर्तरि

---

१ भूषणाय D., T2.
२ घृणीयते T., G., Com.
३ दैत्यकुलं N., C., E1, E3.

कः ॥ तथा तेन प्रकारेण वसुधा भूमिर्वराहात्मना ऊढे ऊढा सागरादुद्धृतेत्यर्थः । वहेर्यजादित्वात्संप्रसारणम् । तस्य तव एष भारः मखत्राणरूपः अतिगुरुर्न । बलिबन्धाद्यपेक्षया कियानयं भार इति भावः ॥

इति ब्रुवाणो मधुरं हितं च
तमाजिहन्मैथिलयज्ञभूमिम् ।
रामं मुनिः प्रीतमतिर्मखान्ते
यशांसि राज्ञां निजिघृक्षयिष्यन् ॥ ४० ॥

४०. इत्थमिति ॥ इत्थं मधुरं प्रियं हितं श्रेयस्करं च ब्रुवाणो मुनिः मखान्ते प्रीतमतिः सन् तुष्टमनाः सन् राज्ञां यशांसि निजिघृक्षयिष्यन् निग्रहीतुमेषयिष्यन् । रामस्य धनुर्भङ्गेन राजयशःसंजिहीर्षामुत्पादयिष्यन्नित्यर्थः । ग्रहेः सनि ण्यन्तात् "लृटः सद्वा" इति सत्रादेशः ॥ "रुदविद—" इत्यादिना सनः कित्वात् "ग्रहिज्यावयि—" इत्यादिना संप्रसारणे भष्भावादि । तं रामं मिथिलाया राजा मैथिलो जनकः ॥ 'तस्य राजन्यपत्यवत्' इत्यतिदेशादण्प्रत्ययः । तस्य यज्ञभूमिमाजिहत् आजीगमत् । अहि गतौ इति धातोरिदित्वान्नुमि णौ चङि "द्विर्वचनेऽचि" इति णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् "अजादेर्द्वितीयस्य" इति "नन्द्राः—" इति निषेधान्नकारवर्जितस्य हिशब्दस्य द्विर्भावे अभ्यासकार्ये आड्वृद्धिः ॥ "गतिबुद्धि—" इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥

ईतः स्म मित्रावरुणौ किमेतौ
किमश्विनौ सोमरसं पिपासू ।
जनं समस्तं जनकाश्रमस्थं
रूपेण तावौजिहतां नृसिंहौ ॥ ४१ ॥

---

१ इत्थं T₂, T., G., Com.
२ प्रियं T., G.
३ प्रीतमुखो c.
प्रीतमना C., N., E1, B.
४ एतौ स्म E1, D.
इतः मुनि° E2.
इति स्म T3, T4.
एतौ सु° T3.

४१. इत इति ॥ सोमरसं पातुमिच्छू पिपासू । पिबतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ "न लोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ ॥ "देवताद्वन्द्वे च" इत्यानङादेशः ॥ इतः स्म किं प्राप्तुतः स्म किम् । इणः कर्तरि "लट् स्मे" इति भूते लटि तस् । अश्विनावेतावागतौ किम् । आङ्पूर्वादिणः कर्तरि कः । इतीति शेषः । इति तौ नरौ सिंहाविव नृसिंहौ पुरुषश्रेष्ठौ । उपमितसमासः । रूपेण सौन्दर्येण । "रूपं स्वभावे सौन्दर्ये" इति विश्वः । जनकाश्रमे तिष्ठतीति तत्स्थम् ॥ "सुपि स्थः" इति कः । समस्तं जनमौजिहतां समस्तजनेन इत्यूहमकारयतामित्यर्थः । ऊह वितर्के । णौ चङि तसस्तामादेशः । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् "अजादेर्द्वितीयस्य" इति हिशब्दस्य द्विर्भावः । चुत्वम् । किं मित्रावरुणावश्विनौ वेति गुरुसंदेहात् संदेहमेदोऽलंकारः ॥

अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तद्
येनार्दिदद् दैत्यपुरं[1] पिनाकी ।
जिज्ञासमानो बलमस्य बाह्वो-
र्हसन्नभाक्षीद्रघुनन्दनस्तत् ॥ ४२ ॥

४२. अजिग्रहदिति ॥ जनकोऽस्य रामस्य बाह्वोर्बलं जिज्ञासमानो ज्ञातुमिच्छन् । जानातेः सन्नन्तात् "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" इत्यात्मनेपदे लटः शानजादेशः । रामं तद्धनुरजिग्रहत् ग्राहयामास । द्विकर्मकादिषु ग्राहिमोदीत्यादिजिप्रभृतय इति वचनात् ग्रहेर्द्विकर्मकत्वम् । ग्रहेर्णौ चङ्युपधाह्रस्वः । आदेः सन्वत्कार्ये च । येन धनुषा पिनाकी महादेवः दैत्यानां पुरो दैत्यपुरः । तिस्रोऽपीत्यर्थः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् "ऋक्पूर्—" इति नाकारप्रत्ययः । दैत्यपुरमिति पाठे समासान्तः । एकवचनमतन्त्रम् । दैत्यपुराणीत्यर्थः । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति नपुंसकनिर्देशः । आर्दिदत्

१ दैत्यपुरः T., G., Er, Com. | दैत्यपुरीं T₂.

अर्दयामास संजहारेत्यर्थः । अर्देर्हिंसार्थात् चौरादिकाण्णौ चङि रेफवर्जितद्विर्भावादि । रघुनन्दनो रामः हसन् तत् धनुरभाङ्क्षीत् बभञ्ज । भञ्जेर्लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥ "अस्तिसिचोऽपृक्ते" इति ईटि कुत्वषत्वे ॥

ततो नदीष्णान्पथिकान् गिरिज्ञा-
नाह्वायकान्भूमिपतेरयोध्याम् ।
दित्सुः सुतां योधहरैस्तुरङ्गै-
र्व्यसर्जयन्मैथिलमर्त्यमुख्यः ॥ ४३ ॥

४३. तत इति ॥ ततो धनुर्भङ्गानन्तरं सुतां सीतां दित्सुः रामाय दातुमिच्छुः । ददातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । मैथिलो जनकः स एव मर्त्यमुख्यो नरेन्द्रः नद्यां स्नान्तीति नदीष्णान् नदीतरणे कुशलानित्यर्थः ॥ "सुपि स्थः" इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कः । "निनदीभ्यां स्नातेःकौशले" इति षत्वम् । पथिषु नाना मार्गेषु कुशलान्पथिकान् ॥ "तत्र कुशलः पथः" इति ठक् ॥ "इगुपधज्ञा—" इति कप्रत्ययः । गिरि वाचि ज्ञान् वचनकुशलान् इति च गम्यते । एतावता संदर्भेण अविलम्बगामित्वमुक्तम् । भूमिपतेर्दशरथस्य आह्वायकान् आह्वातॄन् । ह्वयतेर्ण्वुलि युगागमः । योधान् हरन्तीति योधहरैः योधवद्योग्यवयस्कैरित्यर्थः ॥ "वयसि च" इत्यच्प्रत्ययः ॥ तुरङ्गैः साधनैरयोध्यां प्रति तामुद्दिश्येत्यर्थः । अत एव गम्यमानोद्देशक्रियां प्रति कर्मत्वम् । यथाहुः 'न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्य किन्तु गम्यमानापि' इति । व्यसर्जयत् प्रेषितवान् । सृजेश्चौरादिकाल्लङ् ॥

क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी
यविष्ठवद्वृद्धतमोऽपि राजा ।
आख्यायकेभ्यः[1] श्रुतसूनुवृत्ति[2]-
रग्लानयानो[3] मिथिलामगच्छत् ॥ ४४ ॥

---

१ आख्यायिकेभ्यः C., T3. प्राख्यायकेभ्यः E1.

२ वृद्धि D.

३ रम्लान E1, T., G, Com.

४४. क्षिप्रमिति ॥ ततो वार्त्ताहरप्राप्त्यनन्तरमाख्यायकेभ्यः आख्यातृभ्यः वार्त्ताहारिभ्य इत्यर्थः । ख्यातेर्ण्वुलि युक् । श्रुता सूनोः रामस्य वृत्तिः धनुर्भङ्गादिव्यापारो येन सः । अध्वानमलंगामिनः अध्वन्याः शीघ्रगा इत्यर्थः ॥ "अध्वनो यत्खौ" इति यत्प्रत्ययः ॥ "ये चाभावकर्मणोः" इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । तैः तुरङ्गैर्यातीति तुरङ्गयायी ॥ "सुप्यजातौ—" इत्यादिना णिनिः ॥ राजा दशरथः वृद्धतमोऽपि वृद्धः सन्नपि यविष्ठवद्युवतमवत् ॥ "तेन तुल्यम्—" इत्यादिना वतिप्रत्ययः ॥ युवशब्दादिष्ठनि "स्थूलदूरयुव—" इत्यादिना यणादि परलोपः पूर्वगुणश्च ॥ म्लानं म्लानिः । भावे निष्ठा । अम्लानं श्रमरहितं यानं वाहनमश्वादिकं यस्य स सन् । मिथिलां जनकपुरीं क्षिप्रमगच्छत् । गमेर्लङ् ॥ "इषुगमियमां छः" ॥

वृन्दिष्ठमार्चीद्वसुधाधिपानां
तं प्रेष्ठमेतं गुरुवद्गरिष्ठम् ।
सदृक्[१] महान्तं सुकृताधिवासं
बंहिष्ठकीर्त्तिर्यशसा वरिष्ठम् ॥ ४५ ॥

४५. वृन्दिष्ठमिति ॥ सदृक् समानोऽनुरूपइत्यर्थः । 'समानान्ययोश्च' इत्युपसङ्ख्यानात्समानशब्दोपपदाद् दृशेः क्विप् प्रत्ययः ॥ "दृग्दृशवतुषु" इति समानशब्दस्य सभावः ॥ इह कर्त्तुर्दर्शनक्रियानन्वयाद्यथा कथंचित्तैलपायिकादिवद्रूढिशब्द इत्याहुः । अथवा समान इव दृश्यते स्वयमेवेति कर्मकर्त्तरि व्युत्पत्त्या निर्वाहः । तदा भाष्यम् । 'कर्मदर्शनकर्त्ता यान्तमिव पश्यन्ति जनाः सोऽयं स इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यन्ति' इति । बंहिष्ठकीर्त्तिर्बहुलतरकीर्त्तिः स जनकः वसुधाधिपानां राज्ञां मध्ये वृन्दिष्ठं वृन्दारकतमं श्रेष्ठमित्यर्थः । 'वृन्दारकः सुरश्रेष्ठे मनोज्ञे पुनरन्यवत्' इति विश्वः । प्रेष्ठं प्रियतमं गुरुवद्गरिष्ठं गुरुतमं पूज्यतममित्यर्थः । महान्तं प्रभुं सुकृताधिवासं धर्मनिलयम् । वसेरधि-

१ सुदृक् E₃.

करणेऽकप्रत्ययः । वशाला वरिष्ठमुत्तममभिकामित्यर्थः । एतमागतम् । आङ्पूर्वादिणः कर्त्तरि कः । तं दशरथमार्चीदर्चितवान् । अर्चतेर्णौ-चादिकाल्लुङि "इट ईटि" इति सलोपः । वृन्दिष्ठादौ वृन्दारकादिश्च इष्ठनि "प्रियस्थिर—" इत्यादिना वृन्दाद्यादेशः ॥

त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्त-
मध्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः ।
विवेकदृश्वत्वमगात्सुराणां
तं मैथिलो वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४६ ॥

४६. त्रिवर्गेति ॥ मैथिलो जनकः तं दशरथमिदं वाक्यं बभाषे । ब्रुवी त्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकत्वम् । किं तद्वाक्यं तदाह । हे राजन् ! असा-विन्द्रः त्रयाणां धर्मादीनां वर्गः त्रिवर्गः । 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थौ' इत्य-मरः । तस्य पारीणं पारगामिनं परिपूर्णमित्यर्थः । "अवारपार—" इत्यादिना खप्रत्ययः । भवन्तमेकमासनमध्यासयत् अधितिष्ठापयत् अर्धासनमधिगम्येत्यर्थः ॥ "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इत्यधिकरणस्य कर्मत्वम् ॥ "गतिबुद्धि—" इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥ सुराणां मध्ये विवेकदृश्वत्वं विवेकदर्शित्वम् । "दृशेः क्वनिप्" ॥ अगात् प्रापत् ॥ "इणो गा लुङि" ॥ "गातिस्था—" इत्यादिना सिचो लुक् ॥ मान्यमा-ननाद्विवेकिता भवेदन्यथा मूढता स्यादिति भावः ॥

हिरण्मयी शालिलतेव जङ्गमा
च्युता दिवः स्थास्नुरिवाचिरप्रभा ।
शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः
सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥ ४७ ॥

४७. हिरण्मयीति ॥ हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयी ॥ "दाण्डिनायन—" इत्यादिना निपातनात्साधुः । जङ्गम्यते इति जङ्गमा चरिष्णुः । गमेर्यङि तुमागमे पचाद्यचि "यङोऽचि च" इति यङो लुक् । शाललता वृक्ष-

१ शाल T3, N.

शाखेवेत्युत्प्रेक्षा । दिवश्च्युता स्यात्तु स्थिरा ॥ "ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः" ॥ अचिरप्रभा विद्युल्लतेवेत्युत्प्रेक्षा । शशाङ्ककान्तेश्चन्द्रिकायाः अभिदेवाभा तस्या आकृतिरिवाकृतिः स्वरूपं यस्याः सा इत्युपमा । सुता दुहिता मैथिली तस्य दशरथस्य सुताय रामाय ददे दत्ता । कर्मणि लिट् । उपलक्षणमेतत् । लक्ष्मणादिभ्योऽप्यूर्मिलादयो दत्ता इत्यनुसंधेयम् ॥

लब्ध्वा ततो विश्वजनीनवृत्ति-
स्तमात्मनीनामुदवोढ रामः ।
सद्रत्नमुक्ताफलभर्मशोभां
संबंहयन्तीं रघुवर्ग्यलक्ष्मीम् ॥ ४८ ॥

४८. लब्ध्वामिति ॥ ततो दानानन्तरं विश्वस्मै जनाय हिता विश्वजनीना वृत्तिर्यस्य स रामः आत्मने हितामात्मनीनाम् ॥ "आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः" ॥ शोभनानां रत्नानां पद्मरागादीनां मुक्ताफलानां भर्मणः सुवर्णस्य भूषाः भूषणानि यस्यास्ताम् । 'गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम्' इति सुवर्णपर्यायेष्वमरः । रघुवर्गे भवां रघुवर्ग्याम् । वर्गान्तात् "अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्" इति यत्प्रत्ययः । लक्ष्मीं शोभां संबंहयन्तीं सम्यग्बहुलीकुर्वतीम् । संपूर्वाद्बहुलशब्दात् । "तत्करोति—" इत्यादिना ण्यन्ताल्लटः शतरि ङीप् । णाविष्ठवद्भावात् "प्रियस्थिर—" इत्यादिना बहुलशब्दस्य बंहादेशः । तां सीतामुदवोढ ऊढवान् । उद्वाहो विवाहः । वहेर्लुङि तङि "सहिवहोरोदवर्णस्य" इत्योत्वे ढत्वादिकार्यम् ॥

सुप्रातमासादितसंमदं तैढ्
वन्दारुभिः संस्तुतमभ्ययोध्यम् ।
आश्वीयराजन्यकहास्तिकाढ्य-
मगात् सराजं बलमध्वनीनम् ॥ ४९ ॥

१ समुद्र T₂.
२ भूषां C., Com, G., T., B., E₂.
३ बंह B., E₂.
बंहय c., C.
४ भागु T₂, T., G., Com.
५ आश्वीय D., T., G., Com.

४९. सुप्रातमिति ॥ शोभनं प्रातरस्य सुप्रातं सुप्रभातम् ॥ "सुप्रातसुश्व—" इत्यादिना बहुव्रीहौ निपातनादच् समासान्तष्टिलोपश्च ॥ आसादितसंमर्दं प्राप्तहर्षम् ॥ "प्रमदसंमदौ हर्षे" इति निपातितः । प्राक् पुरतः वन्दारुभिः बन्दिभिः संस्तुतम् ॥ "शृवन्द्योरारुः" ॥ अश्वानां समूहः आश्वीयम् ॥ "केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्" इति छप्रत्ययः ॥ राजन्यकम् ॥ "गोत्रोक्ष—" इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः ॥ हस्तिनां समूहो हास्तिकम् ॥ "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्" इति ठक् ॥ तेषां सेनाङ्गत्वात् द्वन्द्वैकवद्भावः । तेनाढ्यं संपन्नम् । अध्वानमलंगाम्यध्वनीनम् ॥ "अध्वनो यत्खौ" इति यत्प्रत्ययः ॥ "आत्माध्वानौ खे" इति प्रकृतिभावः । तद्बलं सैन्यं सह राज्ञा सराजम् । यौगपद्येऽव्ययीभावः ॥ "अनश्च" इति समासान्तष्टच् ॥ "नस्तद्धिते" इति टिलोपः ॥ अभ्ययोध्यमयोध्यामभि ॥ "लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" इत्यव्ययीभावः ॥ अगात् अगमत् ॥

विशङ्कटो[1] वक्षसि बाणपाणिः
सम्पन्नतालद्वयसः पुरस्तात् ।
भीष्मो धनुष्मानुपजान्वरत्नि–
रैति[2] स्म रामं[3] पथि जामदग्न्यः ॥ ५० ॥

५०. विशङ्कट इति ॥ विशङ्कटे विशाले ॥ "वेः शालच्छङ्कटचौ" इति शङ्कटच्प्रत्ययः ॥ वक्षसि बाणः पाणौ यस्य वक्षोनिहितबाणयुक्तपाणिरित्यर्थः ॥ "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ" इति पाणिशब्दस्य परनिपातः ॥ संपन्नोऽखण्डस्तालः तालवृक्षः स प्रमाणमस्य सः संपन्नतालद्वयसः। महातालप्रांशुरित्यर्थः ॥ "प्रमाणे—" इत्यादिना द्वयसच् प्रत्ययः ॥ बिभ्यत्यस्मादिति भीष्मः भयङ्करः ॥ "भियःषुग्वा"

१ विसङ्कटे वक्षसि E1.
विसङ्कटो E2.
विशङ्कटे वक्षसि T2, T., G., Com.

२ एति स्म G., T., Com.
३ रामः T3, T4.

इत्यौणादिको मक्प्रत्ययः ॥ “भीमादयोऽपादाने” इत्यपादानार्थे साधुः ॥ धनुष्मान्धन्वी । संसर्गे प्रशंसायां मतुप् । जानुनोः समीपमुपजानु । समीपार्थेऽव्ययीभावः तत्राराभिर्लक्षणया बाहुर्यस्य सः आजानुबाहुरित्यर्थः । जमदग्नेरपत्यं पुमान् जामदग्न्यः परशुरामः । गर्गादिपाठादपत्येऽपि गोत्रत्वारोपात् यञ् । साक्षादपत्यत्वविवक्षायां त्वृष्यणि जामदग्नो भवति । पथि मार्गे पुरस्तात् पुरोऽग्रे ॥ “अस्ताति च” इति पूर्वशब्दात्सप्तम्यर्थादस्तातिप्रत्ययः पूर्वस्य पुरादेशश्च ॥ एति स्म इतवान् प्राप्त इत्यर्थः ॥ “लट् स्मे” इति इणो भूते लट् ॥

उच्चैरसौ राघवमाह्वतेदं
धनुः सबाणं कुरु मातियासीः ।
पराक्रमज्ञः प्रियसंततिस्तं
नम्रः क्षितीन्द्रोऽनुनिनीषुरूचे ॥ ५१ ॥

५१. उच्चैरिति ॥ असौ जामदग्न्यो राघवं रामं एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण उच्चैस्तारमाह्वत सस्पर्धमाहूतवान् । ह्वेञो लुङि “स्पर्धायामाङः” इति तङ् ॥ “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इति च्लेरङादेशः ॥ “आतो लोप इटि च” इत्याकारलोपः । तं प्रकारमेवाह । धनुश्चापं सबाणं कुरु मया सह युध्यस्वेत्यर्थः । मातियासीः अतिक्रम्य मागा इत्यर्थः । यातेः “माङि लुङ्” ॥ “न माङ्योगे” ॥ “यमरमनमातां सक् च” इति सगिटौ ॥ “इट ईटि” इति सलोपः । पराक्रमं जामदग्न्यसामर्थ्यं जानातीति तज्ज्ञः ॥ “आतोऽनुपसर्गे कः” ॥ प्रिया संततिर्यस्य सोऽपत्यवत्सलः क्षितीन्द्रो दशरथः तं जामदग्न्यं नम्रः प्रणतः अनुनिनीषुः अनुनेतुमिच्छुः । नयतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । ऊचे उवाच । ब्रुवः कर्तरि लिट् । वचिरादेशः ॥

---

१ माह्वतेमं T_4. | माह्वतेवं T_3, T., G., Com.
७

अनेकशो निर्जितराजकस्त्वं
पितॄनताप्सीर्नृपरक्ततोयैः ।
संक्षिप्य संरम्भमसद्विपक्षं
कास्यार्भकेऽस्मिंस्तव राम रामे ॥ ५२ ॥

५२. अनेकश इति ॥ हे जामदग्न्य । त्वमेकैकवारमेकशः ॥ "संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्" इति शस्प्रत्ययः ॥ ततो नञ्समासे अनेकशो बहुवारमित्यर्थः । निर्जितानि राजकानि राजसमूहाः येन स सन् ॥ "गोत्रोक्ष—" इत्यादिना वुञ् ॥ नृपरक्तैरेव तोयैः पितॄनताप्सीः तर्पितवानसि । तृप प्रीणने इति धातोर्लुङि "स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वा वक्तव्यः" इति विकल्पात्सिचि "अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्" इति अमभावपक्षे रूपमित्युक्तं प्राक् । तस्मादसद्विपक्षमविद्यमानप्रतिपक्षं निर्विषयमिति यावत् । संरम्भं कोपम् । 'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति विश्वः । संक्षिप्य संहर । क्षिपेर्दैवादिकाल्लोटि सिपि "अतो हेः" इति हिलोपः । अर्भके डिम्भे । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः' इत्यमरः । "अर्भकपृथुकपाका वयसि" इत्यौणादिको निपातः । अस्मिन् रामे मत्पुत्रे तव का आस्था कोऽभिनिवेशः । नायं बालस्ते कोपस्य लक्ष्यमित्यर्थः ॥

अजीगणद् दाशरथं न वाक्यं
यदा स दर्पेण तदा कुमारः ।
धनुर्व्यकार्षीद् गुरुबाणगर्भं
लोकानलावीद्विजितांश्च तस्य ॥ ५३ ॥

५३. अजीगणदिति ॥ यदा स जामदग्न्यो दर्पेण दशरथस्येदं दाशरथं वाक्यं नाजीगणत् न गणितवान् । गण संख्याने इति धातोः स्वार्थण्यन्ताल्लुङि "ई च गणः" इत्यभ्यासस्य वैभाषिक ईकारः । तदास्मिन्

१ विपक्षे E2, c.
२ नाम T2.
३ स्वदर्पेण D., T4.
४ व्यकार्षीद्गुरु T., G., Com.

कार्षे कुमारौ रामः उत्कर्षाणां गर्भे यस्य तद् अनुजामदग्न्यचापं व्यकार्षीत् विकृष्टवान् चकर्षेत्यर्थः । पूर्ववत् "स्पृशमृशकृषतृप—" इत्यादिना पक्षे सिच्यभावे क्सम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥ "षढोः कः सि" इति कत्वम् । शेषं पूर्ववत् । विजितवान् तपोजितान् तस्य जामदग्न्यस्य लोकान् पुण्यलोकानकार्षीत् । निस्पृहस्य तस्य अनुग्रहेण विच्छेद चेत्यर्थः । रामबाणस्यामोघत्वादिति भावः ॥

जिते नृपारौ[1] सुमनीभवन्ति
शब्दायमानान्यशनैरशङ्कम् ।
वृद्धस्य राज्ञोऽनुमते बलानि
जगाहिरेऽनेकमुखानि[2] मार्गान् ॥ ५४ ॥

५४. जित इति ॥ नृपारौ क्षत्रियान्तके जामदग्न्ये जिते सति असुमनांसि सुमनांसि संपद्यमानानि भवन्ति सुमनीभवन्ति ॥ "अरुर्मनश्चक्षुः—" इत्यादिना च्वौ अन्त्यस्य लोपे "अस्य च्वौ" इतीकारः ततो लटः शत्रादेशे नपुंसके जसि नुमागमश्च ॥ अत एवाशनैरमन्दमशङ्कं निःशङ्कं शब्दायमानानि शब्दं कुर्वाणानि घोषमाणानीत्यर्थः ॥ "शब्दवैर—" इत्यादिना क्यङन्ताल्लटः शानजादेशः ॥ बलानि सैन्यानि वृद्धस्य राज्ञो दशरथस्य अनुमतेरनुज्ञानात् अनेकमुखानि बहुमुखानि सन्ति मार्गान् गमनपथान् जगाहिरे प्रविविशुः ॥

अथ पुरंजवयोगान्नेदयद्[4] दूरसंस्थं
द्रवयदतिरयेण प्राप्तमुर्वीविभागम् ।
श्रमरहितमचेतन्नीरजीकारितक्ष्मां
बलमुपहितशोभां[5] तूर्णमायादयोध्याम् ॥ ५५ ॥

---

१ नृपाले T3.
२ कुसुमेव T., G., Com.
३ मुखांश D.
४ पुरजव D., T3.
पुरुजव E1.
५ बलमभिहित T3.

५५. अथेति ॥ अथ नानापथगमनानन्तरं पुरूर्महान् । पूर्यतेः पृणातेर्वा औणादिककुप्रत्ययः । ताहग्जयंयोगात् । दूरे संस्था संस्थितिर्यस्य दूरसंस्थं वस्तु ॥ "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् ॥ प्रत्ययान्तोत्तरपदबहुव्रीहिः । नेदयत् अन्तिकस्थं कुर्वत् । अन्तिकशब्दात् "तत्करोति" इति ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । णाविष्ठवद्भावात् ॥ "अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ" इति नेदादेशः ॥ तथा प्राप्तमासन्नमुर्वीविभागमतिरयेण दवयत् दूरीकुर्वत् । दूरशब्दात् "तत्करोति" इति ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । णाविष्ठवद्भावात् "स्थूलदूर—" इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वगुणश्च । क्रमरहितमक्रममखेदमचेतत् इयद्दूरं गतमित्यजानत् । चिती संज्ञाने इति धातोर्लटः शत्रादेशः । बलं सैन्यम् । अनीरजा नीरजा संपद्यमाना कारिता नीरजीकृता । सुमनीवत्प्रक्रिया । ताहशी क्ष्मा भूर्यस्यास्तामुपहितशोभां ध्वजपताकादिभिराहितश्रीकामयोध्यां तूर्णं त्वरितम् ॥ "रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्" इति विकल्पादनिट्पक्षे "ज्वरत्वर—" इत्यादिना वकारोपधयोरूद् ॥ "रदाभ्याम्" इति निष्ठानत्वम् ॥ णत्वम् । आयात् प्राप्तं यातमित्यर्थः । यातेर्लङ् ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे सीतापरिणयो
नाम द्वितीयः सर्गः ।

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने द्वितीयः सर्गः ॥

---

१ C omits सीतापरिणयो नाम.

॥ श्रीः ॥

अथ तृतीयः सर्गः

वधेन सङ्ख्ये पिशिताशनानां

क्षत्रान्तकस्याभिभवेन चैव ।

आढ्यंभविष्णुर्यशसा कुमारः

प्रियंभविष्णुर्न स यस्य नासीत् ॥ १ ॥

१. वधेनेति ॥ सङ्ख्ये युद्धे पिशिताशनानां कौशिकमखध्वंसिनां क्रव्यादां वधेन क्षत्रान्तकस्य जामदग्न्यस्य अभिभवेन च। एवकारः पादपूरणे । उभयत्र कृद्योगे कर्मणि षष्ठी । यशसा अनाढ्य आढ्यो भवतीत्याढ्यंभविष्णुः रक्षोवधजामदग्न्यविजयसंजातकीर्तिसंपन्न इत्यर्थः ॥ "आढ्यसुभग—" इत्यादीनामनुवृत्तौ "कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ" इति खिष्णुच् प्रत्ययः । एवंभूतः कुमारो रामः यस्य । अप्रियः प्रियो भवतीति प्रियंभविष्णुः । पूर्ववत्प्रक्रिया । सोऽप्रियरामो जनो नासीत् । रामस्य सर्वप्रियंकरत्वादिति भावः । एतेनास्य यौवराज्याभिषेकहेतुर्जनानुराग उक्तः ॥

ततः सुचेतीकृतपौरभृत्यो

राज्येऽभिषेक्ष्ये सुतमित्यनीचैः ।

आघोषयन्भूमिपतिः समस्तं

भूयोऽपि लोकं सुमनीचकार ॥ २ ॥

२. तत इति ॥ ततो जनानुरागानन्तरम् । सुचेतीकृताः सम्यक्पालनेनानुरक्ताचित्तीकृताः पौराः पौरजनाः भृत्याश्च येन सः भूमिपतिर्दशरथः सुतं रामं राज्येऽभिषेक्ष्ये अभिषेक्ष्यामि । सिचः कर्तरि लृट् तङ् । अनीचैरुच्चैः प्रकाशमाघोषयन् भूयोऽपि पुनरपि समस्तं लोकं

१ भूमिपतिस्तदानीं C.

सुमनीचकार संतुष्टचित्तं चकार ॥ "अरुर्मनश्चक्षुः—" इत्यादिना सुचेती सुमनी साधुः ॥ रामाभिषेकवार्त्ता सर्वलोकानन्दकरी अभूदित्यर्थः ॥

आदिक्षदादीप्तकृशानुकल्पं
सिंहासनं तस्य सपादपीठम् ।
सन्तप्तचामीकरवल्गुवज्रं
विभागविन्यस्तमहार्घरत्नम् ॥ ३ ॥

३. आदिक्षदिति ॥ तस्य रामस्य आदीप्तकृशानुकल्पं सौवर्णत्वात्प्रज्वलिताग्निसवर्णम् । ईषदसमाप्तौ कल्पप् । किं च संतप्तं यच्चामीकरं सुवर्णं तद्वद्वल्गूनि वज्राणि यस्य तत् । विभागेषु तत्तत्प्रदेशेषु विन्यस्तानि महार्घाणि महापूज्यानि रत्नानि पद्मरागादीनि यस्मिन् तत् । सपादपीठं पादपीठसहितं सिंहासनमादिक्षत् सज्जीक्रियतामित्यादिष्टवान् । दिशेर्लुङि "शल इगुपधादनिटः क्सः" ॥

प्रास्थापयत्पूगकृतान् स्वपोषं
पुष्टान्प्रयत्नाद् दृढगात्रबन्धान् ।
सहेमकुम्भान्पुरुषान् समन्तात्
पत्काषिणस्तीर्थजलार्थमाशु ॥ ४ ॥

४. प्रास्थापयदिति ॥ अपूगाः पूगाः कृतान् सङ्घीकृतान् । श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनात् "श्रेण्यादयः कृतादिभिः" इति च्व्यर्थसमासः । स्वेन धनेन पुष्टान् स्वपोषं पुष्टान् । "स्वे पुषः" इति णमुल् ॥ "अमैवाव्ययेन" इति समासः । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । दृढगात्रबन्धान् दृढगात्रसंधीन् भारवहने योग्यानित्यर्थः । सहेमकुम्भान् सुवर्णकलशयुक्तान् ॥ "तेन सह—" इति बहुव्रीहिः ॥ "वोपसर्जनस्य" इति सहस्य सभावः ॥ पादौ कषन्तीति पत्काषिणः ॥ "सुप्यजातौ—"

१ वर्णं D., वर्णवर्ण T2, वर्णवर्ण E1.
२ महार्ह C., महार्घ्य B.
३ स्व B., C.
४ हेम D., T2, T3, T., G., Com.

इति शाकटायने चिनिः ॥ "हिमकाषिहतिषु च" इति पादशब्दस्य पदादेशः । पुरुषान् तीर्थजलार्थं तदानयनार्थमित्यर्थः । समन्तादाशु प्रयत्नादुत्साहात् प्रास्थापयत् प्रस्थापितवान् । तिष्ठतेर्ण्यन्ताल्लङ् ॥ "अर्त्तिह्री—" इत्यादिना पुगागमः ॥

उक्षांप्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्[१]
ध्वजान्बबन्धुर्मुमुचुः सधूपान्[२] ।
दिशश्च पुष्पैश्चकरुर्विचित्रै-
रर्थेषु राज्ञा निपुणा नियुक्ताः[३] ॥ ५ ॥

५. उक्षामिति ॥ अर्थेषु कर्त्तव्यार्थेषु निपुणाः दक्षाः राज्ञा नियुक्ताः अधिकृताः पुरुषाः नगरस्य मार्गान् उक्षांप्रचक्रुः धूलिप्रशमनार्थं निषिषिचुः । उक्ष सेचने लिट् ॥ "इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः" इत्याम्प्रत्यये कृञोऽनुप्रयोगः ॥ "कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि" इत्यत्र अनुग्रहणस्य व्यवहितविपर्ययनिषेधार्थत्वात् व्यवहितप्रयोगस्यासाधुत्वेऽपि उक्षांचक्रुरित्यत्र अनुप्रयोगवदुपसर्गाणामपि "ते प्राग्धातोः" इति व्यवहितविपर्यस्तपूर्वप्रयोगानियमाद् धात्वर्थाभिव्यञ्जकत्वादिना धात्ववयवप्रायत्वाच्च प्रोपसर्गस्य न व्यवधायकत्वमिति नासाधुत्वम् । "तं पातयां प्रथममास" "प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार" इत्यादावुपसर्गेतरस्य व्यवधानादसाधुत्वमेव । यत्तु पदभञ्जयामुभयमप्यसाधुत्वेनोदाहृतं तदनास्थेयमित्यवगन्तव्यम् । यत्तु जयमङ्गलाकारेण व्यवधानभयात् "गुरोश्च हलः" इत्यकारप्रत्यये ततो मत्वर्थीयाकारे च 'उक्षान् उक्षावतः सेकवतः' इति शसन्तं पाठं परिकल्प्य व्याख्यातं तदतिप्रसिद्धपाठत्यागादत्यन्ताप्रसिद्धपाठकल्पनाच्च साहसमेवेत्युपेक्ष्यमेवेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तया । ध्वजान् बबन्धुः उदनीनमन्नित्यर्थः । सं व्यापिनो धूपान् सधूपान्मुमुचुः प्रसारयामासुरित्यर्थः । दिशश्च विचित्रैर्नानाविधैः पुष्पैः चकरुः दिक्षु पुष्पाणि विचिक्षिपुरित्यर्थः । सर्वेशाकियो-

१ उक्षान् N., D., E2.
२ मुमुचु धूपान् E1.
३ निपुणाः प्रयुक्ताः E1.

गित्वात् वैवक्षिकी कारकोत्पत्तिः । तदुक्तम् ॥ 'अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः । सर्वदा सर्वथाभावात्क्वचित्किञ्चिद्विवक्ष्यते' इति ॥

मातामहावासमुपेयिवांसं
मोहादपृष्ट्वा भरतं तदानीम् ।
तत्केकेयी सोढुमशक्नुवाना
ववार रामस्य वनप्रयाणम् ॥ ६ ॥

६. मातामहेति ॥ तद्रामाभिषेचनं सोढुमशक्नुवाना अशकनशीला ॥ "शकिधृषि—" इत्यादिना सहेस्तुमुन्प्रत्ययः । शक्नोतेरात्मनेपदत्वाभावात्ताच्छील्ये चानश्प्रत्ययः । ओरुवङादेशः । प्रथमसर्गे केकयी व्याख्याता । तदानीं वरप्रार्थनाकाले । मातुः पिता मातामहः ॥ "पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः" इति डामहच्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ तस्या वसत्यस्मिन्नित्यावासमावसथम् । अधिकरणेऽर्थे घञ् । उपेयिवांसमुपगतम् ॥ "उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च" इति क्वस्वन्तो निपातः ॥ भरतं मोहान्मौढ्यात् । अपृष्ट्वा एवं करिष्यामीत्यननुयुज्य रामस्य कर्तुः वनाय प्रयाणं गमनं वनप्रयाणम् ॥ "गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ—" इत्यादिना कृद्योगषष्ठ्यपवादेन चतुर्थी ॥ "चतुर्थी" इति योगविभागात्समासः । ववार वरमयाचतेत्यर्थः । वृणोतेर्लिट् ॥

कर्णेजपैराहितराज्यलोभा
स्त्रैणेन नीता विकृतिं लघिम्ना ।
रामप्रवासे व्यमृशन्न दोषं
जनापवादं सनरेन्द्रमृत्युम् ॥ ७ ॥

७. कर्णेजपैरिति ॥ कर्णेजपैः उपांशु सूचयन्तीति कर्णेजपाः पिशुनाः । 'कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनः' इत्यमरः । तैराहितराज्यलोभा जनित-

१ मोहादपृष्ट्वा T2, T3.
२ केकयी D., T3, T4, E1.
३ प्रवासम् T2, T4.
४ °राहृत T2.
५ व्यमृषन् c., B.
६ जनापरागं T2, T3, T4.
७ न E4.

राज्यतृष्णा स्त्रैणेन स्त्रीसंबन्धिना । 'स्त्रीणां पुंसां च यत्किंचित्स्त्रैणं पौंस्नमिति क्रमात्' इत्यमरः ॥ "स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्" इति नञ्प्रत्ययः ॥ लघिम्ना तुच्छत्वेन । पृथ्वादीमनिचि टिलोपः । विक्रतिं प्रकृतिवैपरीत्यं नीता कैकयी रामप्रवासे सति सनरेन्द्रमृत्युं दशरथमरणसहितं जनापवादं लोकनिन्दापवादं लोकनिन्दारूपं दोषं न व्यमृशत् न व्यचारयत् । मृशेर्लङ् ॥

वसूनि[1] देशांश्च निवर्तयिष्यन्
रामं नृपः संगिरमाण एव ।
तयावजज्ञे[2] भरताभिषेको
विषादशङ्कुश्च मतौ निचख्ने ॥ ८ ॥

८. वसूनीति ॥ नृपो राजा रामं निवर्तयिष्यन् वनगमनान्निवर्तयितुकाम इत्यर्थः ॥ "लृट् शेषे च" इति चकारात्क्रियोपपदे लृट् ॥ वसूनि धनानि देशान् जनपदांश्च संगिरमाण एव देव्येतानि ते दास्यामीति प्रतिजानान एव । गिरतेस्तौदादिकात् "समः प्रतिज्ञाने" इत्यात्मनेपदे लटः शानजादेशः ॥ "ॠत इद्धातोः" इति रेफपर इकारः ॥ तया देव्या अवजज्ञे रामविवासनेन अवज्ञात इत्यर्थः । जानातेः कर्मणि लिट् । किं च भरताभिषेक एव विषादशङ्कुः शोकशल्यं च मतौ मनसि निचख्ने निखातः । खनतेः कर्मणि लिट् ॥ "गमहन—" इत्यादिना उपधालोपः ॥ रामविवासनं भरताभिषेचनं चेति वरद्वयमयाचतेत्यर्थः ॥

ततः प्रविव्राजयिषुः कुमार-
मादिक्षदस्याभिगमं[3] वनाय ।
सौमित्रिसीतानुचरस्य राजा
सुमन्त्रनेत्रेण रथेन शोचन् ॥ ९ ॥

---

१ वसूनिदेशांश्च T3.
२ भिजज्ञे T3.
३ °दस्यागमनं T3.

९. तत इति ॥ ततो वरप्रार्थनानन्तरं राजा दशरथः कुमारं रामं प्रव्राजयितुं प्रवासयितुमिच्छुः प्रविव्राजयिषुः सन् । व्रजतेर्ण्यन्तात्सनि उप्रत्ययः । सुमित्रायाः अपत्यं पुमान् सौमित्रिः लक्ष्मणः ॥ "बाह्वादिभ्यश्च" इति इञ्प्रत्ययः ॥ स च सीता च सौमित्रिसीतम् । 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति' इति वचनादेकवद्भावः । अन्यथानुचरशब्दः पचादिषु चरडिति टित्करणात् स्त्रियां ङीपि "नद्यृतश्च" इति कप्प्रसंगात् । समासान्तानित्यत्वेऽपि पुंवद्भावानुपपत्तेरिति । तदनुचरं यस्य तस्य तथोक्तस्य रामस्य । कर्तरि षष्ठी । सुमन्त्रो नेत्रो नेता सारथिर्यस्य । नयतेरौणादिकष्ट्रन् । बाहुलकात्कर्तर्यर्थे । 'नेत्रं मथिगुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने । नेत्रं रथे च नाड्यां च नेत्रो नेतरि भेद्यवत्' इति विश्वः । रथेन वनाय ॥ "गत्यर्थकर्मणि—" इत्यादिना चतुर्थी ॥ अभिगमोऽभिगमनं प्रयाणम् ॥ "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इत्यप्रत्ययः ॥ शोचन् रुदन् आदिक्षदादिष्टवानाज्ञापितवान् । दिशेर्लुङि "शल इगुपधादनिटः क्सः" ॥

केचिन्निनिन्दुर्नृपमप्रशान्तं[1]
विचुक्रुशुः केचन सास्रमुच्चैः ।
ऊचुस्तथान्ये[2] भरतस्य मायां
धिक् केकयीमित्यपरो[3] जगाद ॥ १० ॥

१०. केचिदिति ॥ एवं रामप्रव्राजनादेशे केचिज्जनाः अप्रशान्तं नैर्घृण्यात्क्रूरं नृपं निनिन्दुः निन्दितवन्तः । णिदि कुत्सायां लिट् । इदित्वानुमागमः । केचन सास्रं सबाष्पमुच्चैस्तारं विचुक्रुशुः हा राम रामेति चक्रन्दुः । क्रोशतेर्लिट् । तदा अस्य भरतस्य मायामूचुः स्वयमपसृत्य मातृमुखेनेदं कपटनाटकमाचरतीत्यूचुः । अपरे केकयीं धिगिति जजल्पुः व्यक्तमूचुः । अतिपापिष्ठेयमिति निनिन्दुरित्यर्थः ॥ 'धिङ्निर्भ-

१ नृपतिं प्रकाशं T2, T4.
२ °स्तदा T., G., Com.
३ कैकयी D., T3, T4, E1.
४ °त्यपरे जजल्पुः T3, T4, T., G., Com.

र्त्सनमिन्द्रयोः' इति विश्वः ॥ धिग्योगे द्वितीया । अत्र व्यक्तायां वाचि । लिट् ॥

गतो[1] वनं श्वो भवितेति रामः
शोकेन देहे जनतातिमात्रम् ।
धीरास्तु तत्र च्युतमन्यवोऽन्ये
दधुः कुमारानुगमे मनांसि ॥ ११ ॥

११. गत इति ॥ जनानां समूहो जनता ॥ "ग्रामजन—" इत्यादिना समूहार्थे तल्प्रत्ययः ॥ रामः श्वः परेद्युर्वा वनं गतो भविता भविष्यति ॥ "अनद्यतने लुट्" ॥ अत्र धातुसंबन्धे प्रत्यया इति वचनात्कृतः गतः श्वो भवितेति भूतभविष्यतोर्विशेषणविशेष्यभावेन संबन्धः साधुः । विशेषणस्य विशेष्यकालानुरोधित्वात् इति । शोकेनातिमात्रं देहे दग्धा । दहतेः कर्मणि लिट् ॥ "अत एकहल—" इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ ॥ तत्र जनतायामन्ये कतिचिद्धीराः धैर्यवन्तस्तु च्युतमन्यवः वीतशोकाः सन्तः । 'मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्' इत्यमरः । कुमारानुगमे रामानुव्रजने मनांसि दधुः निदधुः राममनुगन्तुमीषुरित्यर्थः । अतस्तेषां रामवियोगाभावाच्च्युतमन्यव इत्युक्तम् ॥

प्रस्थास्यमानावुपसेदुषस्तौ[2]
शोशुच्यमानानिदमूचतुस्तान्[3] ।
किं शोचतेहाभ्युदये बतास्मान्
नियोगलाभेन पितुः कृतार्थान् ॥ १२ ॥

१२. प्रस्थास्यमानाविति ॥ प्रस्थास्यमानौ प्रयास्यन्तौ ॥ "समवप्रविभ्यः स्थः" इत्यात्मनेपदम् ॥ "लृटः सद्वा" इति शानजादेशः ॥ तौ रामलक्ष्मणौ उपसेदुषः उपसन्नान् ॥ "भाषायां सदवसश्रुवः" इति सदेर्लिटः क्वसुरादेशः ॥ शोशुच्यमानान् भृशं शोचतः । शोचतेर्यङन्ता-

१ वनं गतः D., E2.
२ °स्तो T3, T4, T., G.
३ °स्तान् T3, T4, T., G.

कुत्वः शानजादेशः । तान् जनानिदं वक्ष्यमाणमूचतुः । ब्रुवि शासीति द्विकर्मकता । तदेवाह हे जनाः पितुर्नियोगलाभेन आज्ञाकरणलाभेन कृतार्थान् कृतकृत्यानस्मान् अशोच्यानित्यर्थः । इहास्मिन्नभ्युदये गुर्वाज्ञाकरणमहोत्सवे किमर्थं शोचत न शोचितव्यमित्यर्थः । अधीष्टे लोट् । बतेत्याश्चर्ये । संतोष्टव्ये शोचनादाश्चर्यम् ।

अस्रष्ट यो यश्च भयेष्वरक्षीद्
 यः सर्वदास्मानपुषत्स्वपोषम् ।
महोपकारस्य किमस्ति तस्य
 तुच्छेन यानेन वनस्य मोक्षः ॥ १३ ॥

१३. अस्रष्टेति ॥ किं च यः पिता अस्मानस्रष्ट सृष्टवान् । प्रथमं तावदिदं शरीरं तद्दत्तमित्यर्थः । सृजेस्तौदादिकस्य परस्मैपदित्वादैवादिकात्कर्त्तरि लुङि तङ् ॥ "झलो झलि" इति सलोपः ॥ व्रश्चादिना षत्वम् । ष्टुत्वम् । यो भयेष्वापत्सु अरक्षीत् रक्षितवान् । रक्षेर्लुङि "इट ईटि" इति सलोपः । यः सर्वदा स्वेन पुष्टान् स्वपोषम् । गतमेतत् । अपुषत् पुष्टवान् । पुष्यतेर्लुङ् । पुषादित्वाच्लेरङादेशः । तस्य पितुः संबन्धिनो महोपकारस्य ऋणभूतस्येति भावः । तुच्छेनात्यल्पेन वनस्य यानेन तदाज्ञया वनगमनेन मोक्षो निवृत्तिरानृण्यमस्ति किम् । नास्त्येवेत्यर्थः ॥

विद्युत्प्रणाशं स वरं[1] प्रणष्टो[2]
 यद्वोर्ध्वशोषं तृणवद्[3]विशुष्कः ।
अर्थे दुरापे[4] किमुत प्रवासे
 न शासनेऽवास्थित यो गुरूणाम् ॥१४॥

१४. विद्युदिति ॥ उत किं च प्रवासे अत्यल्पे वनप्रवासे किं किन्तु दुरापे दुःशकेऽपि । कृच्छ्रार्थे खल्प्रत्ययः । अर्थे कर्त्तव्यार्थे विषये यो गुरूणा शासने वा नावास्थित नावस्थितः । अवपूर्वात् तिष्ठतेर्लुङि

१ नरः E1, T3, T4.
२ प्रनष्टो N., O., E1.
३ तरु T3.
४ दुरापेऽपि किमु T2, T3, T4.

"समवप्रविभ्यः स्थः" इत्यात्मनेपदे "स्थाघ्वोरिच्च" इति कित्त्वमित्त्वं च ॥ "ह्रस्वादङ्गात्" इति सिचो लोपः ॥ सः विद्युदिव प्रणाशं विद्युत्प्रणाशं वरं प्रणष्टः सद्य एव मृतप्राय इत्यर्थः ॥ "उपमाने कर्मणि च" इति चकारात्कर्त्तर्युपमानोपपदे णमुल्प्रत्ययः ॥ कषादित्वादनुप्रयोगः ॥ "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इत्युभयत्रापि णत्वम् ॥ यद्वा तृणवदूर्ध्वे शुषित्वा ऊर्ध्वशोषम् ॥ "ऊर्ध्वे शुषिपूरोः" इति कर्त्तर्यूर्ध्वे उपपदे णमुल्प्रत्ययः ॥ पूर्ववदनुप्रयोगः । विशुष्कः ॥ "शुषः कः" इति निष्ठातकारस्य कः । शुष्कतृणवन्निःसार इत्यर्थः ॥

पौरा निवर्त्तध्वमिति न्यगादीत्
तातस्य शोकापनुदा भवेत ।
मा दर्शतान्यं भरतं च मत्तो
निवर्त्तयेत्याह रथं स्म सूतम् ॥ १५ ॥

१५. पौरा इति ॥ हे पौराः निवर्त्तध्वं प्रतियात । विधौ लोट् । तातस्य पितुः शोकमपनुदन्तीति शोकापनुदः दुःखापहर्त्तारः ॥ "तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः" इति कप्रत्ययः ॥ "आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्" ॥ भवेत । विधौ प्रार्थनायां वा लिङ् । भरतं मत्तोऽन्यं मा दर्शत न पश्यत । दृशेर्माङि लुङ् ॥ "इरितो वा" इति विकल्पाच्च्लेरङादेशः ॥ "ऋदृशोऽङि गुणः" इति गुणः ॥ इति न्यगादीत् निगदितवान् । गदेर्लुङि "अतो हलादेर्लघोः" इति वृद्धिः ॥ "इट ईटि" इति सलोपः ॥ सूतं च रथं निवर्त्तयेत्याह स्म उक्तवान् ॥ "लट् स्मे" ॥ "ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः" ॥

ज्ञात्वेङ्गितैर्गत्वरतां जनाना-
मेकां शयित्वा रजनीं सपौरः ।
रक्षन् वनेवासकृताद् भयात्तान्
प्रातश्छलेनाप[1]जगाम रामः ॥ १६ ॥

---

१ °भिजगाम T2. °पजहार T3. | °नोपजगाम E1.

१६. ज्ञात्वेति ॥ रामः इङ्गितैश्चेष्टितैः जनानां पौरजनानां गत्वरतां सहगन्तृत्वम् ॥ "गत्वरश्च" इति करबन्तो निपातः ॥ ज्ञात्वा सपौरः पौरजनसहितः एकां रजनीम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तान् पौरजनान् वने वासो वनेवासः ॥ "शयवासवासिष्वकालात्" इत्यलुक् । तेन कृतात् संभावितात् भयात् सिंहव्याघ्रादिभयाद्रक्षन् ॥ "भीत्रार्थानाम्" इत्यपादानत्वम् ॥ शयित्वा सुप्त्वा ॥ "न क्त्वा सेट्" इति कित्वप्रतिषेधात् गुणायादेशौ ॥ प्रातः प्रभाते छलेन संमानादिव्याजेन अपजगाम अपगतः ॥

अस्राक्षुरस्रं[1] करुणं रुवन्तो[2]
मुहुर्मुहुर्न्यश्वसिषुः कवोष्णम्[4] ।
हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः
पराङ्मुखैस्ते[3] न्यवृतन्मनोभिः ॥ १७ ॥

१७. अस्राक्षुरिति ॥ ते पौराः करुणं दीनं रुवन्तो विलपन्तः । रौतेर्लटः शत्रादेशः । अस्रं बाष्पमस्राक्षुरमुञ्चन् । सृजेस्तौदादिकाल्लुङि ॥ "सृजिदृशोः—" इत्यमागमः ॥ हलन्तलक्षणा वृद्धिः । कुत्वादिकार्यम् । मुहुर्मुहुः पुनः पुनः कवोष्णमीषदुष्णं यथा तथा ॥ "कवं चोष्णे" इति कोः कवादेशः ॥ न्यश्वसिषुः निश्वसितवन्तः । श्वसेर्लुङि ॥ "ह्यन्तक्षणश्वस—" इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः । हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः क्रन्दन्तः पराङ्मुखैर्बहिर्मुखैर्येन गतो रामस्तेन गतैरित्यर्थः । मनोभिरुपलक्षिताः न्यवृतन्निवृत्ताः ॥ "द्युद्भ्यो लुङि" इति परस्मैपदम् ॥ द्युतादित्वादङ् ॥

स्नातोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्वा
सहाश्वमात्मानमनल्पमन्युः ।
सतीतयो राघवयोरधीयन्
श्वसन् कदुष्णं पुरमाविवेश[5] ॥ १८ ॥

---

१ °रास्रं T2, T3, T4.
२ रुदन्तो B., E1, E2, T3.
३ °स्तैर्न्यवृतन् E1.
४ कवोष्णं B.
५ पुरमाजगाम T3.
पुनराजगाम T2, T4.

१८. सूत इति ॥ सूतः सारथिः सुमन्त्रोऽपि सहार्श्रं साश्रम् ॥ "वोपसर्जनस्य" इति विकल्पात्सहस्य सभावः ॥ आत्मानं गङ्गासलिलैः पवित्वा कृत्वा शोधयित्वेत्यर्थः ॥ "पूङश्च" इति विकल्पादिट् ॥ अनल्पमन्युः प्रभूतशोकः सन् ससीतयोः सीतासहितयोः राघवयोः अधीयन् रामलक्ष्मणौ सीतां च संस्मरन्नित्यर्थः । इक् स्मरणे इति धातोः शतरि इयङादेशः ॥ "अधीगर्थ—" इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी ॥ कदुष्णमीषदुष्णं श्वसन् ॥ "कवं चोष्णे" इति चकारात्कोः कदादेशः॥ पुरमयोध्यामाविवेश ॥

प्रतीय सा पूर्ददृशे जनेन
द्यौर्भानुशीतांशुनिरोकृतेव ।
राजन्यनक्षत्रसमन्वितापि
शोकान्धकारक्षतसर्वचेष्टा ॥ १९ ॥

१९. प्रतीयति ॥ जनेन रामानुयायिना प्रतीय प्रत्येत्य । ईङ् गतौ इति धातोः क्त्वो ल्यपि रूपम् । न त्विणः । तस्य "षत्वतुकोरसिद्धः" इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् तुकि प्रतीत्येति स्यात् । प्रतीयुषेति पाठान्तरे "उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च" इति उपोपसर्गस्यातन्त्रत्वात् अत्र इणो लिटः क्वसुप्रत्ययो निपातितः । राजन्यैः क्षत्रियैरेव नक्षत्रैः समन्वितापि शोकेनैवान्धकारेण क्षतसर्वचेष्टा निरस्तसर्वव्यापारा सा पूरयोध्या भानुशीतांशुविनाकृता रामलक्ष्मणवियोगादर्केणेन्दुना वियोजिता द्यौरिव ददृशे तद्वदशोभतेत्यर्थः । कर्मणि लिट् । रूपकोपमयोः संकरः ॥

विलोक्य रामेण विना सुमन्त्र-
मभ्योष्ट सत्वान्नृपतिश्च्युताशः ।
मधूनि नैषीद् व्यलिपन्न गन्धै-
र्मनोरमे न व्यवसिष्ट वस्त्रे ॥ २० ॥

---

१ प्रतीयुषा C, T2, T4.
प्रतीय पूः संददृशे D.
२ विनाकृतेव D1, T2, T4, T., G., Com.
३ च्युत D.
क्षित T3.
४ मनोहरे T3, T4.

२०. विलोक्येति ॥ नृपतिर्दशरथो रामेण विना ॥ "पृथग्विना—" इत्यादिना तृतीया ॥ सुमन्त्रं विलोक्य च्युताशः रामागमने निराशः सन् सत्वात्स्वभावात् । 'सत्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः' इति विश्वः । अच्योष्ट च्युतः । धैर्याद् भ्रष्ट इत्यर्थः । च्यवतेरनिटो लुङि तङि च्लेः सिच् । किं च मधूनि मद्यानि नैषीत् नैच्छत् । इषेर्लुङि "नेटि" इति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः । आड्वृद्धिः ॥ "इट ईटि" इति सिज्लोपः ॥ गन्धैः कुङ्कुमचन्दनादिभिः । 'गन्धस्तु सुरभे मृत्यौ गन्धने गर्वलेशयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः' इति वचनाद्बहुवचनम् । न व्यलिपत् न समालब्धः ॥ "लिपिसिचिह्वश्च" इति च्लेरङादेशः ॥ मनोरमे वस्त्रे न व्यवसिष्ट नाच्छादितवान् । वसेराच्छादनार्थाल्लुङि सिचीट् । अतिशोकादरत्यपरनामा विषयद्वेषो जात इत्यर्थः ॥

आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत्
कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः ।
सचन्दनोशीरमृणालदिग्धः
शोकाग्निनागाद् द्युनिवासभूयम् ॥ २१ ॥

२१. आसिष्टेति ॥ चन्दनैरुशीरैर्नलदैर्मृणालैश्च दिग्धः दाहशान्त्यर्थं लिप्तः । दिहेः कर्मणि क्तः । घत्वादिकार्यम् । स राजा शुचा शोकेन एकत्र नासिष्ट नोपविष्टः । तेनानवस्थालक्षणरूपः शोकानुभाव उक्तः । आसेर्लुङि तङि सिचीडागमः । क्षितिपालभाग्भ्यः राजार्हेभ्यः ॥ "भजो ण्विः" ॥ कृतानि चाकृतानि च ॥ "केन नञ्विशिष्टेनानञ्" इति समानाधिकरणसमासः ॥ तेभ्यः कृताकृतेभ्यः हेमरूप्येभ्यः तन्मयभूषणभजानादिभ्य इत्यर्थः । 'हेमरूप्ये कृताकृते' इत्यमरः । "जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्" इत्यपादानत्वम् ॥ "अपादाने पञ्चमी" ॥ व्यरंसीत् विरतः विरक्तोऽभूदित्यर्थः । रमेर्लुङि "व्याङ्-

१ लक्ष्व T_3, T_4.

परिव्यो रमः" इति परस्मैपदम् ॥ "यमरमनमातां सक् च" इति सगिटौ ॥ "नेटि" इति वृद्धिप्रतिषेधः । किं बहुना शोकाग्निना दिवि निवासो यस्य तस्य भावं द्युनिवासभूयं देवभूयमगात् स्वर्गं गत इत्यर्थः ॥ "भुवो भावे" इति क्यप् ॥

विचुक्रुशुर्भूमिपतेर्महिष्यः
केशाँल्लुलुञ्चुः स्ववपूंषि जघ्नुः ।
विभूषणान्युन्मुमुचुः क्षमायां
पेतुर्बभञ्जुर्वलयानि चैव ॥ २२ ॥

२२. विचुक्रुशुरिति ॥ अथ भूमिपतेर्दशरथस्य महिष्यो दाराः विचुक्रुशुः हा नाथेत्याजुहुवुः रुरुदुश्चेत्यर्थः । क्रुश आह्वाने रोदने च । लिट् । केशान् शिरोरुहान् लुलुञ्चुः चिच्छिदुः । स्ववपूंषि जघ्नुः ताडयामासुः । विभूषणान्युन्मुमुचुः तत्यजुः । क्षमायां भुवि पेतुः पतिताः ॥ "अत एकहल्—" इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ । वलयानि कटकानि बभञ्जुश्च । एवकारः पादपूरणे । क्रियासमुच्चयोऽलंकारः ॥

ताः सान्त्वयन्ती भरतप्रतीक्षा
तं बन्धुता न्याक्षिपदाशु तैले ।
दूतांश्च राजात्मजमानिनीषून्[1]
प्रास्थापयन्मन्त्रिमतेन यूनः ॥ २३ ॥

२३. ता इति ॥ अथ बन्धुता बन्धुसमूहः ॥ "ग्रामजनबन्धु—" इत्यादिना सामूहिकस्तल्प्रत्ययः ॥ भरतं प्रतीक्षते संस्कारार्थमिति भरतप्रतीक्षा सती ॥ "ईक्षिक्षमिभ्यां च" इत्युपसंख्यानात्कर्मण्यण्प्रत्ययः । ता राजमहिषीः सान्त्वयन्ती आश्वासयन्ती तं नृपमाशु तैले तैलद्रोण्यामित्यर्थः । 'आहिताग्निं जनाः प्रमीतं तैलद्रोण्यामवधाय

१ °मानिनीषुः D., E1, T., G., Com.

शकटेनाहरन्ति' इति धूरन्धुतस्य कर्तृप्राप्तिपर्यन्तं तद्विधानात् । न्यक्षिपत् निहितवती अविक्रियार्थमित्यर्थः । क्षिपेर्लङ् । तथा राजा- त्मजं भरतमानिनीषुरानेतुमिच्छुः सती । आनिनीषूनिति पाठे दूत- विशेषणम् । यथानियोगकारिण इत्यर्थः । दूतान्संदेशहरान् मन्त्रिणां मतेनानुमत्या प्रास्थापयत् प्रस्थापितवती च । तिष्ठतेर्ण्यन्ताल्लङ् ॥ "अर्तिह्री—" इत्यादिना पुगागमः ॥

सुप्तो नभस्तः पतितं निरीक्षां-
चक्रे विवस्वन्तमधः स्फुरन्तम् ।
आख्यद्वसन्मातृकुले सखिभ्यः
पश्यन्प्रमादं भरतोऽपि राज्ञः ॥ २४ ॥

२४. सुप्त इति ॥ अथ मातृकुले मातुलगृहे निवसन् । 'कुलं जनपदे गृहे' इति विश्वः । भरतोऽपि सुप्तो निद्राणः सन् नभस्तः नभसः ॥ "पञ्चम्यास्तसिल्" ॥ पतितं भ्रष्टमधो भूतले स्फुरन्तं विवस्वन्तं सूर्यं निरीक्षांचक्रे स्वप्ने अद्राक्षीदित्यर्थः । ईक्षतेः कर्तरि लिट् ॥ "इजा- देश्च गुरुमतोऽनृच्छः" इत्याम्प्रत्ययः ॥ अथ राज्ञः सूर्यकल्पस्य प्रमादमनर्थं पश्यन् प्रेक्षमाणः सखिभ्य आख्यत् तं दुःस्वप्नमचक- थत् । ख्यातेर्लुङि "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्" ॥

अशिश्रवन्नाशयिकं तमेत्य
दूता यदार्थं[2] प्रयियासयन्तः ।
ओंहिष्ट जाताञ्जिहिषस्तदासौ-[3]
वुत्कण्ठमानो भरतो गुरूणाम् ॥ २५ ॥

२५. अशिश्रवमिति ॥ यदा दूताः प्रत्यागत्य तं प्रयियासयन्तः प्रयातु- मेषयन्तः जिगमिषयन्त इत्यर्थः । यातेः सन्नन्ताण्णिचि लटः शत्रा-

१ आख्यान्द° E2.
२ यदा तं C.
तमर्थं T2, T4.
३ 'लक्ष्मीगुरू' E1.

देशः । तं भरतमात्यथिकमत्ययमात्रफलकम् ॥ "प्रयोजनम्" इति ठञ् ॥ तमर्थं कैकेयीवृत्तान्तं नाशिश्रवन् न श्रावयन्ति स्म । अनर्थमश्रावयित्वैव मिषान्तरेण जिगमिषामजीजनमित्यर्थः । तदा अश्रवणकाले गुरूणां तातपदानामुत्कण्ठमानः अनर्थशङ्कया सशोकं स्मरन्नित्यर्थः । कठि शोके । उपसर्गवशात् स्वार्थं विना भूतार्थान्तरता ॥ "अधीगर्थ—" इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी ॥ असौ भरतः अंहितुमिच्छा अञ्जिहिषा । अहि गतौ इति धातोर्भौवादिकात्सन्नन्तादप्रत्यये इट् । इदित्वान्नुम् ॥ "नन्द्राः—" इति नकारवर्जमजादित्वाद्द्वितीयैकाचो द्वित्वम् । श्चुत्वादिकार्यम् । सा जाता यस्य सः जाताञ्जिहिषः जातजिगमिषः सन् । उपसर्जनह्रस्वः । आंहिष्ट अगमत् । जातजिगमिषो गत इत्यर्थः । तस्मादेव धातोर्लुङि सिचि आड्वृद्धिः ॥

बन्धूनशङ्किष्ट समाकुलत्वा—
दासेदुषः स्नेहवशादपायम् ।
गोमायुसारङ्गगणाश्च सम्यक्
नायासिषुर्भीममरासिषुश्च ॥ २६ ॥

२६. बन्धूनिति ॥ समाकुलत्वात् दुःस्वप्नदूतागमनादिना व्याकुलचित्तत्वात्स्नेहवशाच्च बन्धून् पित्रादीनपायमनर्थमासेदुषः प्राप्तान् ॥ "भाषायां सदवस—" इत्यादिना क्वसुः ॥ अशङ्किष्ट शङ्कितवान् । शङ्केर्लुङि तङि सिचीट् । 'प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि' किमुतात्र पद इति भावः । गोमायवः क्रोष्टारः सारङ्गा हरिणाः तेषां तस्य वा गणाश्च ॥ "विभाषा वृक्षमृग—" इत्यादिना वैभाषिकैकवद्भावात् ॥ सम्यगनुकूलं नायासिषुः नागमन् । यातेर्लुङि सगिटौ । शृगालाः प्रदक्षिणं मृगाश्च सव्यमित्यर्थः । भीमं प्रतिकूलमरासिषुः रसितवन्त इत्यर्थः । रसतेः शब्दकर्मणो लुङ् ॥ "अतो हलादेः—" इति सिचि वृद्धिः ॥

---

१ शारङ्ग N., C., E1, B.

स प्रोषिवानेत्य पुरं प्रवेक्ष्यन्
शुश्राव घोषं न जनौघजन्यम् ।
आकर्णयामास न वेदनादान्
न चोपलेभे वणिजां पणार्घान् ॥ २७ ॥

२७. स इति ॥ स भरतः प्रोषिवान् इयन्त्यहानि प्रोषितः सन् ॥ "भाषायां सदवसश्रुवः" इति क्वसुः । यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥ "वस्वेकाजाद्घसाम्" इतीट् ॥ एत्यागत्य पुरमयोध्यां प्रविश्य जनौघजन्यं जनसंघजातम् ॥ "भव्यगेय—" इत्यादिना कर्त्तरि निपातः ॥ "अचो यत्" इत्यत्र "तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानम्" इति केचित् । घोषं न शुश्राव वेदनादान् नाकर्णयामास नाकर्णितवान् । 'प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे' इति ण्यन्ताल्लिट् । तथा वणिजां व्यवहारिणां पणानां कार्षापणादीनामायान् लाभांश्च । 'पणो वराटमाने स्यात् मूल्ये कार्षापणे ग्लहे' इति विश्वः । पणायामिति टाबन्तपाठे वणिजां पणायां परस्परव्यवहारस्तुतिकौशलं चेत्यर्थः ॥

चक्रन्दुरुच्चैर्नृपतिं समेत्य
तं मातरोऽभ्यर्णमुपागतास्ताः ।
पुरोहितामात्यमुखाश्च योधा
विवृद्धमन्युप्रतिपूर्णमन्याः ॥ २८ ॥

२८. चक्रन्दुरिति ॥ मातरः कौसल्यादयः पुरोहितामात्यौ मुखं प्रधानं येषां ते । पुरस्कृतपुरोहितामात्या इत्यर्थः । अमात्यस्याजाद्यदन्तत्वेऽपि पुरोहितस्याभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः । युध्यन्ते इति योधाः वीरभटाश्च । पचाद्यच् । अभ्यर्णमविदूरमासन्नमित्यर्थः । अभिपूर्वादर्देः

१ प्रविश्य T₃, T₄, T., G., Com.
प्रविष्टः D.
२ वादान् T₃, T₄, E1.
वादं D.
३ न चोपलेभे C.
४ पणायाः C.
पणायाम् E1, E2, E3.
५ तमेत्य C.
६ तन्मातरो C. B.
७ पौरा T₃, T₄.

कर्त्तरि क्तः ॥ "अमेश्चाविदूर्ये" इतीट्प्रतिषेधात् "रदाभ्यां—" इति निष्ठानत्वम् ॥ णत्वम् । तं भरतं समेत्य प्राप्य । विवृद्धाभ्यां मन्युभ्यां पितृशोकमातृक्रोधाभ्याम् ॥ 'मन्युः स्यात्क्रोधशोकयोः' इति शाश्वतः । प्रतिपूर्णा कोष्ठवायुपीडनादुत्पन्नपुटिता मन्या ग्रीवापृष्ठसिरा येषां ते । "पश्चाद्ग्रीवा सिरा मन्या" इत्यमरः ॥ "संज्ञायां समजनि—" इत्यादिना क्यप् ॥ उपागतास्राः उदीर्णबाष्पाश्च सन्तः उच्चैर्नृपतिं चक्रन्दुः हा नाथ क्व गतोऽसीति चुक्रुशुरित्यर्थः ॥

दिदृक्षमाणः परितः ससीतं
रामं यदा नैक्षत लक्ष्मणं च ।
रोरुद्यमानः स तदाभ्यपृच्छद्
यथावदाख्यन्नथ वृत्तमस्मै ॥ २९ ॥

२९. दिदृक्षमाण इति ॥ स भरतः परितो दिदृक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन् पश्यन्नदृष्ट्वा पुनः पुनः द्रष्टुमिच्छन्निवेत्यर्थः ॥ "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" इति दृशेः सन्नन्तादात्मनेपदम् । शानच् । "हलन्ताच्च" इति सनः कित्वात् "सृजिदृशोः—" इत्यम् न भवति "अकिति" इति प्रतिषेधात् । यदा ससीतं रामं लक्ष्मणं च नैक्षत नापश्यत् । ईक्षतेर्लङ्याडागमवृद्धिः । तदा रोरुद्यमानः भृशं रुदन् । रुदेर्यङन्ताल्लटः शानजादेशः । अभ्यपृच्छत् । क्वैते गता इत्यप्राक्षीदित्यर्थः । अस्मै भरताय । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । वृत्तं भूतमर्थं यथावत् यथार्हमित्यर्थः ॥ "तदर्हम्" इति वतिप्रत्ययः ॥ आख्यन् कैकेयीदुश्चेष्टमेतदित्याचख्युरित्यर्थः ॥ "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्" ॥

आबद्धभीमभ्रुकुटीविभङ्गः
शेश्वीयमानारुणरौद्रनेत्रः ।
उच्चैरुपालभ्य स कैकेयीं च
शोके मुहुश्चाविरतं न्यमाङ्क्षीत् ॥ ३० ॥

---

१ भ्रुकुटी E2.
२ शोशूयमाना° E1.
३ कैकयीं D., T4, E1.

स प्रोषिवानेत्य पुरं प्रवेक्ष्यन्
शुश्राव घोषं न जनौघजन्यम् ।
आकर्णयामास न वेदनादान्
न चोपलेभे वणिजां पणार्यान् ॥ २७ ॥

२७. स इति ॥ स भरतः प्रोषिवान् इयन्त्यहानि प्रोषितः सन् ॥ "भाषायां सदवसश्रुवः" इति क्वसुः । यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥ "वस्वेकाजाद्घसाम्" इतीट् ॥ प्रत्यागत्य पुरमयोध्यां प्रविश्य जनौघजन्यं जनसंघजातम् ॥ "भव्यगेय—" इत्यादिना कर्त्तरि निपातः ॥ "अचो यत्" इत्यत्र "तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानम्" इति केचित् । घोषं न शुश्राव वेदनादान् नाकर्णयामास नाकर्णितवान् । 'प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे' इति ण्यन्ताल्लिट् । तथा वणिजां व्यवहारिणां पणानां कार्षापणादीनामायान् लाभांश्च । 'पणो वराटमाने स्यात् मूल्ये कार्षापणे ग्लहे' इति विश्वः । पणायामिति टाबन्तपाठे वणिजां पणायां परस्परव्यवहारस्तुतिकौशलं चेत्यर्थः ॥

चक्रन्दुरुच्चैर्नृपतिं समेत्य
तं मातरोऽभ्यर्णमुपागतास्ताः ।
पुरोहितामात्यमुखाश्च योधाः
विवृद्धमन्युप्रतिपूर्णमन्याः ॥ २८ ॥

२८. चक्रन्दुरिति ॥ मातरः कौसल्यादयः पुरोहितामात्यौ मुखं प्रधानं येषां ते । पुरस्कृतपुरोहितामात्या इत्यर्थः । अमात्यस्याजाद्यदन्तत्वेऽपि पुरोहितस्याभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः । युध्यन्ते इति योधाः वीरभटाश्च । पचाद्यच् । अभ्यर्णमविदूरमासन्नमित्यर्थः । अभिपूर्वादर्देः

१ प्रविश्य T₃, T₄, T., G., Com.
प्रविष्टः D.
२ वादान् T₃, T₄, E₁.
वादं D.
३ न वोपलेभे C.
४ पणायाः C.
पणायाम् E₁, E₂, E₃.
५ तमेत्य C.
६ तम्मातरो C. B.
७ पौरा T₃, T₄.

कर्त्तरि क्तः॥ "अमेश्चाविदूर्ये" इतीट्प्रतिषेधात् "रदाभ्यां—" इति निष्ठानत्वम्॥ णत्वम्। तं भरतं समेत्य प्राप्य। विवृद्धाभ्यां मन्युभ्यां पितृशोकमातृक्रोधाभ्याम्॥ 'मन्युः स्यात्क्रोधशोकयोः' इति शाश्वतः। प्रतिपूर्णा कोष्ठवायुपीडनादस्पन्दपुटिता मन्या ग्रीवापृष्ठसिरा येषां ते। "पश्चाद्ग्रीवा सिरा मन्या" इत्यमरः॥ "संज्ञायां समजनि—" इत्यादिना क्यप्॥ उपागतास्राः उदीर्णबाष्पाश्च सन्तः उच्चैर्नृपतिं चक्रन्दुः हा नाथ क्व गतोऽसीति चुक्रुशुरित्यर्थः॥

दिदृक्षमाणः परितः ससीतं
रामं यदा नैक्षत लक्ष्मणं च।
रोरुद्यमानः स तदाभ्यपृच्छद्
यथावदाख्यन्नथ वृत्तमस्मै॥ २९॥

२९. दिदृक्षमाण इति॥ स भरतः परितो दिदृक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन् पश्यन्नदृष्ट्वा पुनः पुनः द्रष्टुमिच्छन्निवेत्यर्थः॥ "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" इति दृशेः सन्नन्तादात्मनेपदम्। शानच्। "हलन्ताच्च" इति सनः कित्वात् "सृजिदृशोः—" इत्यम् न भवति "अकिति" इति प्रतिषेधात्। यदा ससीतं रामं लक्ष्मणं च नैक्षत नापश्यत्। ईक्षतेर्लङ्याडागमश्च वृद्धिः। तदा रोरुद्यमानः भृशं रुदन्। रुदेर्यङन्ताल्लटः शानजादेशः। अभ्यपृच्छत्। क्व ते गता इत्यप्राक्षीदित्यर्थः। अस्मै भरताय। क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी। वृत्तं भूतमर्थं यथावत् यथार्हमित्यर्थः॥ "तदर्हम्" इति वतिप्रत्ययः॥ आख्यन् कैकेयीदुश्चेष्टमेतदित्याचख्युरित्यर्थः॥ "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्"॥

आबद्धभीमभ्रुकुटीविभङ्गः
शेश्वीयमानारुणरौद्रनेत्रः।
उच्चैरुपालभ्य स केकयीं च
शोके मुहुश्चाविरतं न्यमाङ्क्षीत्॥ ३०॥

---

१ भ्रुकुटी E2.
२ शोशूयमाना° E1.

१ कैकयीं D., T4, E1.

३०. आबद्धेति ॥ स भरतः भ्रुवोः कुटी कौटिल्यं भ्रुकुटी भ्रूभङ्गः । कुट कौटिल्ये इति धातोरौणादिक इकारः ॥ "कृदिकारात्" इतीकारः ॥ "इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य" इति विकल्पात्पूर्वस्येको ह्रस्वः ॥ आबद्धः संबद्धः भीमो भयंकरो भ्रुकुट्येव विभङ्गो विकारो येन स सन् । शेश्वीयमाने अतिरोदनात् भृशं शूने उच्छूने इति यावत् । श्वयतेर्यङन्ताल्लटः शानजादेशः ॥ "विभाषा श्वेः" इति विकल्पात् असंप्रसारणपक्षे रूपम् ॥ "गुणो यङ्लुकोः" इति दीर्घश्च ॥ अरुणे अतिरोदनादतिकोपाच्च रक्ते रौद्रे रोषाद्भयंकरे नेत्रे यस्य स सन् केकयीं मुहुरुपालब्ध च । अयि पापिष्ठे किं कृतमिति मुहुराक्रुक्षच्च । लभतेर्लुङि तङि "झलो झलि" इति सलोपः । धत्वादिकार्यम् । इह मुहुश्शब्दस्य निमज्जनवाक्यस्थस्यापि योग्यत्वादुपालम्भेन संबन्धः । निमज्जनसंबन्धे अविरतत्वविरोधात् । शोके शोकसागरे इत्यर्थः । निमज्जनलिङ्गात् । अविरतं न्यमाङ्क्षीत् निमग्नश्च । मस्जेर्लुङि सिचि "मस्जिनशोर्झलि" इत्यन्तात्पूर्वं नुम्विधानात् संयोगादिलोपानुषङ्गसिद्धिश्च । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । हल्ग्रहणस्य समुदायप्रतिपत्त्यर्थत्वात् कुत्वषत्वानुस्वारादिपरसवर्णादिकार्यम् । केकयी व्याख्याता ॥

नृपात्मजौ चिक्लिशतुः ससीतौ
ममार राजा विधवा भवत्यः ।
शोच्या वयं भूरनृपा लघुत्वं
केकय्युपज्ञं[१] बत बह्वनर्थम् ॥ ३१ ॥

३१. उपालम्भमेवाह नृपेति ॥ ससीतौ सीतासहितौ ॥ "तेन सह—" इति बहुव्रीहौ उपसर्जनह्रस्वत्वम् ॥ नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ चिक्लिशतुः वनवासादिना क्लिष्टावित्यर्थः । क्लिश्यतेरकर्मकाल्लिट् । राजा ममार मृतः ॥ "म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च" इति नियमात्परस्मैपदम् । भवती च एताश्च भवत्यः । त्यदाद्येकशेषः । विधवाः स्थ । न केवलं त्वमेव

१ कैकेय्यु° D., T3, E3, T., G., Com.

किमेते अपि त्वया हता इत्यर्थः । वयं शोच्याः निन्दाभाजनत्वा-दितिभावः । भूरनृपा शोच्या । 'शोच्यं राज्यमराजकम्' इति न्यायात्। त्वमपि शोच्येत्यर्थः । केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी ॥ "जनपदशब्दा-त्क्षत्रियादञ्" इति केकयशब्दादञ्प्रत्ययः ॥ "केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः" इतीयादेशो गुणः॥ उपज्ञायत इत्युपज्ञा ॥ "आतश्चोपसर्गे" इति कर्मण्यङ् प्रत्ययः ॥ कैकेय्याः उपज्ञा कैकेय्युपज्ञम् । कृद्योगषष्ठी-समासः । कैकेय्या प्रथममुपज्ञातमित्यर्थः ॥ "उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचि-ख्यासायाम्" इति नपुंसकत्वम् ॥ बहवोऽनर्थाः पूर्वोक्ताः यस्मिन् तत् लघुत्वमत्यन्तायुक्तकारित्वलक्षणं तुच्छत्वमित्यहो महदसाधारण्यं संपादितं पापिष्ठेत्युपालम्भार्थः ॥

नैतन्मतं मत्कमिति ब्रुवाणः
सहस्रशो[1]ऽसौ शपथानकाप्सीत्[2] ।
उद्वाश्यमानः[3] पितरं सरामं
लुठ्यन्[4] सशोको[5] भुवि रोरुदावान् ॥ १२ ॥

१२. तं प्रति स्वापराधं परिहरति नेति ॥ सशोकः असौ भरतः सरामं पितरमुद्वाश्यमानः हा तात हा रामेति उभावपि नामग्रहमुच्चैः क्रोश-न्नित्यर्थः । वाशृ शब्दे इति दैवादिकात्कर्तरि लटः शानजादेशः । भुवि लुठ्यन् । लुठेर्दैवादिकाल्लटः शत्रादेशः । रोरुदा भृशं रोदनम् । ल्वे-र्यङन्तात् ॥ "अप्रत्ययात्" इत्यप्रत्ययः । अल्लोपयलोपौ । तद्वान् भृशं रुदन्नित्यर्थः । एतत्कैकेय्यनुष्ठितं मतं पक्षः । अहं ग्रामणीरस्य मत्कं मत्कर्तृकं न ॥ "स एषां ग्रामणीः" इति कप्रत्ययः ॥ "प्रत्ययोत्तरपद-योश्च" इत्यस्मदो मपर्यन्तस्य मादेशः ॥ इति ब्रुवाणः सहस्रशः अनेक-वारं शपथान् विश्वासवचनानि अशाप्यदकरोदित्यर्थः । स तपोऽतप्य-

१ सहस्रधा T2, T4.
२ °नशाप्सीत् T1.
३ उद्घाश्यमानः B., E1, E2.
४ लुठन् T2.
५ सशोकं C.

तेतिवत् निर्देशात् । शपेर्दैवादिकाल्लट् । 'शपते शप्यति शपत्याक्रो-शत्यपि शप्यते' इति भट्टमल्लः ॥

तं सुस्थयन्तः सचिवा नरेन्द्रं
दिधक्षयन्तः समुदूहुराराात् ।
अन्त्याहुतिं हावयितुं सविप्रा-
श्चिचीषयन्तोऽध्वरपात्रजातम् ॥ ३३ ॥

३३. तमिति ॥ अथ सचिवास्तं भरतं स्वस्थयन्तः सुखस्थं प्रकृतिस्थं कुर्वन्तः आश्वासयन्त इत्यर्थः । 'तत्करोति' इति ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । नरेन्द्रं दशरथं दिधक्षयन्तः दग्धुमेषयन्तः । दहेः सन्नन्ताण्णिचि लटः शत्रादेशः । घत्वादिकार्यम् । सविप्राः विप्रसहिताः सन्तः अन्त्याहुतिं प्रेताहुतिं हावयितुमग्नौ प्रक्षेपयितुम् । जुहोतेर्ण्यन्तात् "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" इति तुमुन् । अध्वरपात्रजातं जुह्वादियज्ञपात्रसमूहं चिचीषयन्तो यजमानाङ्गेषु यथाविधि चेतुं निधातुमेषयन्तः । चिनोतेः सन्नन्ताण्णिचि शतृप्रत्ययः । आरान्नगरस्य नातिदूरे समुदूहुः । अन्तर्भावितण्यर्थो निर्देशः । उद्वाहयामासुः । चितामारोपयन्नित्यर्थः । वहेर्लिट् । यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥

उदक्षिपन् पट्टदुकूलकेतू-
नवादयन् वेणुमृदङ्गकांस्यम् ।
कम्बूंश्च तारानधमन् समन्ता-
त्तथानयन् कुङ्कुमचन्दनानि ॥ ३४ ॥

३४. उदेति ॥ पट्टदुकूलानि ब्राह्मणपरिव्राजकवन्निर्देशः । तेषां केतून् ध्वजानुदक्षिपन् उत्क्षिप्तवन्तः । वेणुरिति वंशादिसुषिरवाद्योपलक्षणम् । मृदङ्ग इति मुरजाद्यानामुपलक्षणम् । कंसीयस्य विकारः

१ स्वस्थयन्तः D., T2, T3, E1, T., G., Com.
२ सविप्राश्चि॰ T., G., Com.
३ कांस्यम् C., कास्यं T2, T3, वाद्यम् E1.
४ ॰नयन् T., G., Com., अथानयन् T4.

कांस्य इति तालादिवाद्योपलक्षणम् ॥ "कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च" इति यञ्प्रत्ययः कस्य लुक् च । तेषाम् ॥ "जातेरप्राणिनाम्" इति द्वन्द्वैकवद्भावः । न तूर्याङ्गत्वात् । मार्दङ्गिकपाणविकादिवन्मृदङ्गादितूर्याणां तूर्याङ्गत्वाभावात् । अवादयन् वादितवन्तः । तारांस्तारध्वनीन् कम्बून् शङ्खांश्चाधमन् अपूरयन् ॥ "पाघ्रा—" आदिना ध्मो धमादेशः । तथा समन्तात् कुङ्कुमचन्दनानि आसयन् अकिरन्नित्यर्थः । सर्वत्र लङ् ॥

श्रोत्राक्षिनासावदनं सरुक्मं
कृत्वाजिने प्राक्शिरसं निधाय[1] ।
संचित्य पात्राणि यथाविधान-
मृत्विग्जुहाव ज्वलितं[2] चिताग्निम् ॥ ३५ ॥

३५. श्रोत्रेति ॥ ऋतुमृतावृतुप्रयुक्तो वा यजतीति ऋत्विक् संस्कर्ता भरतः ॥ "ऋत्विग्—" इत्यादिना क्विबन्तो निपातः । अजिने कृष्णाजिने प्राक्छिरसं विधाय । 'रज्जुषु चैव कृष्णाजिने चैव चोत्तानः शेते' इति शास्त्रात् तथा कृत्वा । सर्वेषु संवेशनेषु दक्षिणाशिरसमिति शास्त्रे सति प्राक्छिरस्त्वाभिधानं चिन्त्यम् । शाखाभेदाद्वा समाधेयम् । श्रोत्रे अक्षिणी नासा वदनं च तथोक्तम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । सरुक्ममाधाय । प्राणायतनेषु हिरण्यशकलं कृत्वा । पात्राणि यज्ञपात्राणि तथाविधानं संचित्य । 'पात्राणि चिनोति सर्वाण्यनुलोमानि ध्रुवावर्जं तस्य दक्षिणे हस्ते स्रुवं जुहूं च निदधाति सव्य उपभृतमुरसि ध्रुवामरणी च मुखेऽग्निहोत्रहवणीं नासिकयोः स्रुवादि' इत्यादि 'स एष यज्ञो युधि यजमानोऽञ्जसा स्वर्गलोकमेति' इत्यन्तशास्त्रोक्तविधानात् तत्तदवयवेषु निधायेत्यर्थः । ज्वलितं चिताग्निं जुहाव आहुतिभिरतार्प्सीदित्यर्थः ॥

---

[1] विधाय T., G., Com. | [2] ज्वलिते चिताग्नौ T_3, T_4.

कृतेषु पिण्डोदकसंचयेषु
हित्वाभिषेकं प्रकृतं प्रजाभिः ।
प्रत्यानिनीषुर्विनयेन रामं
प्रायादरण्यं भरतः सपौरः ॥ १६ ॥

१६. कृतेष्विति ॥ अथ भरतः पिण्डश्च उदकं च संचयोऽस्थिसंचयः तेषु कृतेषु सत्सु । श्राद्धसमाप्तावित्यर्थः । प्रजाभिरमात्यादिभिः प्रकृतं प्रक्रान्तम् ॥ "आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च" इति चकारात्कर्मणि क्तः ॥ अभिषेकं पट्टबन्धनं हित्वा परिहृत्य रामं प्रत्यानिनीषुः अभिषेकाय प्रत्यानेतुमिच्छुः । नयतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । सपौरः पौरसहितः । तैरप्यानाययितुमिति भावः । अरण्यं विनयेन प्रायात् । अन्यथा रामस्याविश्वासादिति भावः । यातेर्लङ् ॥

शीघ्रायमाणैः ककुभोऽश्नुवानै-
र्जनैरपन्थानमुपेत्य सृप्तैः ।
शोकादभूषैरपि भूश्चकासा-
ञ्चकार नागेन्द्ररथाश्वमिश्रैः ॥ १७ ॥

१७. शीघ्रायमाणैरिति ॥ अशीघ्रैः शीघ्रैर्भवद्भिः शीघ्रायमाणैः । रामदर्शनोत्कण्ठयेति भावः । भृशादिक्यङन्ताल्लटः शानजादेशः । ककुभः अश्नुवानैः आनन्त्याद्दिशो व्याप्नुवद्भिः । अश्नोतेः शानचि उवङादेशः । अत एव अपन्थानमपर्याप्तत्वादपन्थानमुपेत्य ॥ "पथो विभाषा" इति पाक्षिकः समासान्ताभावः । सृप्तैः प्रसर्पद्भिरित्यर्थः । सृपेः कर्तरि क्तः । शोकादभूषैः भूषारहितैरपि नागेन्द्ररथाश्वेन हस्तिरथाश्वेन मिश्रैः ॥ "पूर्वसदृश—" इत्यादिना तृतीयासमासः । बहुष्वनियमाद्धस्तिनां प्राधान्याच्च बह्वचोऽपि नागेन्द्रस्य पूर्वनिपातः । जनैर्हेतुभिः । भूश्चकासाञ्चकार विरेजे । स्वयमभूषितत्वेऽपि भुवनभूषायमाणहस्त्यादियोगात्तैरभूष्येव भूरिति भावः । 'कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्' इति लिटि चकासेराम्प्रत्ययः ॥ "आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य" इत्यत्र पूर्ववद्ग्रहणानुवृत्तेश्चकास्तिवत्कर्त्रभिप्रायेऽपि कृञः परस्मैपदम् ॥

उच्चिक्यिरे पुष्पफलं[1] वनानि[2]
सस्नुः पितॄन् पिप्रियुरापगासु।
आरेभुरित्वा[3] पुलिनान्यशङ्कं
छायां समाश्रित्य[4] विशश्रमुश्च[5] ॥ १८ ॥

१८. उदिति ॥ किं च ते जनाः वनानि पुष्पाणि फलानि च पुष्पफलम् ॥ "जातिरप्राणिनाम्" इत्येकवद्भावः ॥ उच्चिक्यिरे अपचिक्यिरे। चिनोतेः कर्तरि लिटि ञित्वात्तङ् ॥ "विभाषा चेः" इति कुत्वम् ॥ "एरनेकाचः—" इति यण् ॥ 'दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञाम्—' इति द्विकर्मकत्वम्। अपां समूहः आपम् ॥ "तस्य समूहः" इत्यण् ॥ तेन गच्छन्तीत्यापगाः नद्यः ॥ 'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' ॥ तासु सस्नुः स्नातवन्तः। स्नातेर्लिट्। उसि ॥ "उस्यपदान्तात्" इति पररूपत्वम्। पितॄन् पिप्रियुः निवापाञ्जलिभिः प्रीणयामासुः। प्रीणातेर्लिट्युसि इयङादेशः। पुलिनानि सैकतानि इत्वा गत्वा। इणः क्त्वाप्रत्ययः। अशङ्कं विस्रब्धमारेभुराक्रीडन् ॥ "व्याङ्परिभ्यो रमः" इति परस्मैपदम् ॥ "अत एकहल्—" इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ ॥ छायां समाश्रित्य विशश्रमुः श्रान्ताः ॥

संप्राप्य तीरं तमसापगाया[6]
गङ्गाम्बुसंपर्कविशुद्धिभाजः।
विगाहितुं यामुनमम्बु पुण्यं
ययुर्निरुद्धश्रमवृत्तयस्ते ॥ १९ ॥

१९. संप्राप्येति ॥ ते जनाः गच्छतीति गङ्गा भागीरथी ॥ "गन्गम्यद्योः" इति गमेरौणादिक गन्प्रत्ययः। तदम्बुसंपर्केण विशुद्धिभाजोऽतिपवित्रायास्तमसापगायाः तमसानद्यास्तीरं संप्राप्य निरुद्धश्रमवृ-

---

१ पुष्पफले E1.
२ बलानि E2.
३ आरेट्ठ N.
४ छायाः समाश्रित्य T2.
५ विशश्रमुश्च E2.
६ तरसा D., E1, also noticed by c.

त्ययः निरस्तखेदसंक्रान्तयः सन्तः । पुनातीति पुण्यं यामुनमम्बु यमुनाजलं विगाहितुं ययुः ॥

ईयुर्भरद्वाजमुनेर्निकेतं
यस्मिन्विशश्राम समेत्य रामः ।
च्युताशनाया[1]: फलवद्विभूत्या
व्यस्य[2]न्नुदन्यां शिशिरैः पयोभिः ॥ ४० ॥

४०. ईयुरिति ॥ ते जनाः भरद्वाजमुनेर्निकेतमाश्रममीयुः जग्मुः । एतेर्लिट् । "इणो यण्" इति यणादेशः ॥ "दीर्घ इणः किति" इत्यभ्यासदीर्घः ॥ यस्मिन्नाश्रमे रामः समेत्यागत्य विशश्राम विश्रान्तः । अतस्तेऽपि तत्र सोत्कण्ठास्तस्थुरिति भावः । अथ फलवतां फलवृक्षाणां विभूत्या संपदा च्युताशनायाः निवृत्तक्षुधाः सन्तः शिशिरैः पयोभिरुदन्यां पिपासाम् ॥ "अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु" इति निपातः । व्यास्यन् अपानयन् । अस्यतेर्लङ्क्याद्वृद्धिः ॥

वाचंयमान्स्थण्डिलशायिनश्च
युयुक्षमाणाननिशं मुमुक्षून् ।
अध्यापयन्तं विनयात्प्रणेमुः
पद्गा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम् ॥ ४१ ॥

४१. वाचंयमानिति ॥ अथ वाचं यच्छन्तीति वाचंयमान् मौनव्रतिनः ॥ "वाचि यमो व्रते" इति खच् ॥ "वाचंयमपुरन्दरौ च" इति निपातनान्मुमागमः । स्थण्डिले शेरत इति स्थण्डिलशायिनः । तद्व्रतिनश्चेत्यर्थः । अनिशं युयुक्षमाणान् योक्तुमिच्छतः । योगाभ्यासिन इत्यर्थः । युजेः सन्नन्ताल्लटः शानजादेशः । मुमुक्षून् मोक्तुमिच्छून् । विरक्तानित्यर्थः । मुचेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । विनयादध्यापयन्तम् । ब्रह्मविद्यां ग्राहयन्तमित्यर्थः ॥ "क्रीङ्जीनां णौ" इत्यात्वे पुगागमः ॥ सशिष्यं भरद्वाज-

---

१ च्युताशनायाः D., E1, G., T., Com. | २ व्यास्य° Com.

मुनिम् । पादाभ्यां गच्छन्तीति पद्गाः पादचारिणः सन्तः । 'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति गमेर्डप्रत्ययः ॥ "पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु" इति पादशब्दस्य पदादेशः ॥ विनयात्प्रणेमुः प्रणताः । नमेर्लिटि "अत एकहल्—" इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ ॥

आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्विवत्सोः
कल्पद्रुमा योगबलेन फेलुः ।
धामप्रथिम्नो म्रदिमान्वितानि
वासांसि च द्राघिमवन्त्युदूहुः ॥ ४२ ॥

४२. आतिथ्यमिति ॥ एभ्यो भरतानुगमेभ्यः । संप्रदाने चतुर्थी । अतिथ्यर्थमातिथ्यमतिथिसत्कारम् ॥ "अतिथेर्ञ्यः" ॥ परिनिर्विवत्सोः निर्वस्तुं परिकल्पयितुमिच्छोः । वसेर्निवासार्थकात्सन्नन्तादुप्रत्ययः । उपसर्गवशादर्थान्तरत्वम् ॥ "सः स्यार्धधातुके" इति सकारस्य तकारः ॥ धामप्रथिम्नः तेजोराशेर्मुनेरित्यर्थः । तेजोविशेषद्योतनार्थं 'तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते' इति वत् तेजस्तद्वतोरभेदेन व्यपदेशः । योगबलेन योगमहिम्ना कल्पद्रुमाः संकल्पोपनताः कल्पवृक्षाः फेलुः भक्ष्यभोज्यादिकम् । फलतेर्लिट् ॥ "तृफलभजत्रपश्च" इत्येत्वाभ्यासलोपौ ॥ तथा म्रदिमान्वितानि मृदुत्वमुपगतानि द्राघिमवन्ति दैर्घ्ययुक्तानि वासांसि वस्त्राणि च ऊहुः उद्वहन्ति स्म । यजादित्वात्संप्रसारणम् । पृथुमृदुदीर्घशब्देभ्यः तस्य भावः इत्यर्थे पृथ्वादिभ्यः इमनिच् । पृथुमृदुशब्दयोः ॥ "र ऋतो हलादेर्लघोः" इति रादेशः ॥ दीर्घशब्दस्य "प्रियस्थिर—" इत्यादिना द्राघादेशः ॥ पश्चान्मतुप् ॥

आज्ञां प्रतीषुर्विनयादुपास्थु–
र्जगुः सरागं ननृतुः सहावम्[3] ।
सविभ्रमं नेमुरुदारमूचु–
स्तिलोत्तमाद्या वनिताश्च तस्मिन् ॥ ४३ ॥

---

१ परिनिर्विवत्सोः T., G., Com.
२ प्रतीयुः Es.
३ सभावम् T3, T4. T., G., Com.

४३. आज्ञामिति ॥ तस्मिन् तत्काले तिलोत्तमाद्या वनिता अप्सरसः आज्ञां भरतानुगादेशं प्रतीषुः अग्रहीषुः यथोक्तं चक्रुरित्यर्थः। इषेर्लिटि द्विर्भावादिकार्ये सवर्णदीर्घादिकार्यम्। विनयादुपास्थुः असेवन्त इत्यर्थः। तिष्ठतेर्लुङि "गातिस्था—" इत्यादिना सिचो लुक् ॥ "आतः" इति झेर्जुस् ॥ "उस्यपदान्तात्" इति पररूपत्वम्। सरागं रागबन्धयुक्तं जगुरगायन्। गातेर्लिटि द्विर्भावे "कुहोश्चुः" पररूपत्वं च ॥ सभावं शृङ्गारचेष्टायुक्तं ननृतुः अनृत्यन्। नृतेर्लिटि "उरत्" इत्यभ्यासऋकारस्यात्वम्। "असंयोगात्—" इति लिटः कित्वान्न गुणः ॥ सविभ्रमं सविलासं नेमुः प्रणेमुः। नमेर्लिटि "अत एकहल्—" इत्येत्वाभ्यासलोपौ। उदारं गंभीरमूचुः व्याजह्रुः। वचेर्ब्रूञादेशस्य लिटि संप्रसारणे द्विर्भावे सवर्णदीर्घः ॥

वस्त्रान्नपानं शयनं च नाना
कृत्वावकाशे रुचिरं[1] संप्रक्लृप्तम्।
तान् प्रीतिमा[2]नाह मुनिस्ततः स्म[3]
निवध्वमाध्वं पिबताच शेध्वम् ॥ ४४ ॥

४४. वस्त्रेति ॥ अथ मुनिर्भरद्वाजः वस्त्राणि अन्नानि पानानि च वस्त्रान्नपानम्। 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति' इत्येकवद्भावः। शयनं च ॥ जातावेकवचनम्। नानावकाशे यथाभिमते पृथक्पृथक्प्रदेशे रुचिरं मनोज्ञं यथा तथा प्रक्लृप्तं सज्जं कृत्वा प्रीतवान् हृष्टः सन्। प्रीञः प्रीत्यर्थाद् दैवादिकादकर्मकात्कर्तरि निष्ठा। तान् भरतानुगानाह स्म उक्तवांश्च। किं तत्। तदाह। हे जनाः अस्मिन्नाश्रमे निवध्वं यथेच्छं वस्त्राणि परिधत्त। वसेराच्छादनार्थाल्लोटि ध्वमि धातुसकारस्य ॥ "झलां जश् झशि" इति जश्त्वम् ॥ आन्तरतम्याद्दकारः।

१ रुचिरं प्रकल्पतम् B., T3, E1, T, G., Com.
२ प्रीतवान् T. G. Com.
३ मुनिःस्म तस्मिन् T2, T., Com. मुनिस्ततोऽस्मिन् G. मुनिस्तु तस्मिन् T2.

मांध्वमुपविशत। आस उपवेशने। सर्वं पूर्ववत्। पिबत पेयजातं यथेच्छं धयत। पा पाने। थस्य तादेशः॥ "पाघ्रा–" इत्यादिना पिबादेशश्च। अत्त सुष्ठु भक्ष्याणि भक्षयत। अदेर्लोटि थस्य तादेशः। शेध्वं विस्रब्धं संविशत। शीङो लोटि ध्वमि शपो लुक्॥ "शीङः सार्वधातुके गुणः" इति गुणः। सर्वत्र "प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च" इत्यातिसर्गे लोट्। अतिसर्गः कामचाराभ्यनुज्ञा। अत्र सर्वत्र विधौ लोडिति पूर्वव्याख्यातारस्तदसत्। न तावत्किञ्चिदत्र ज्योतिष्टोमादिवत्किञ्चिदप्यपूर्वं विधेयमस्ति रागत एवैषां प्राप्तत्वात्। नाप्यत्रर्तौ भार्यामुपेयादितिवन्नियम्यते तदनिच्छतामकरणे प्रत्यवायाभावात्। नापि स्थानान्तरविहारपरिसंख्यापरत्वमिति वाच्यम्। पञ्चेतरपञ्चनखभक्षणवत् स्थानान्तरविहारे दोषाभावात्। दोषत्रयदुष्टत्वादस्मदुक्तमेव युक्तम्॥

ते भुक्तवन्तः सुसुखं वसित्वा
वासांस्युषित्वा रजनीं प्रभाते।
द्रुतं समध्वा रथवाजिनागै-
र्मन्दाकिनीं रम्यवनां समीयुः॥ ४५॥

४५. त इति॥ ते जनाः भुक्तवन्तः वासांसि वसित्वा आच्छाद्य। वसेराच्छादनार्थात् क्त्वाप्रत्ययः। वलादित्वादिट्। सुष्ठु सुखं यथा भवति तथा सुसुखं रजनीमुषित्वा स्थित्वा। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। "वसतिक्षुधोरिट्"॥ यजादित्वात्संप्रसारणम्। प्रभाते संप्राप्ता अध्वानं समध्वाः अध्वगता इत्यर्थः। प्रादिसमासः॥ "उपसर्गादध्वनः" इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः। द्रुतं रथवाजिना युक्तैर्नागै रथवाजिनागैः। मध्यमपदलोपिसमासाश्रयणेन सेनाङ्गद्वन्द्वैकवद्भावं वारयन्ति। रम्यवनां मन्दाकिनीं नाम चित्रकूटनिकटस्थां कांचन नदीं न तु गङ्गामित्यारण्य-

१ सुसुखं D., E1, स्वसुखं T3.

काण्डे प्रष्ठयम् । समीयुः । इणो लिटि झेरुसि "इणो यण्" ॥ "दीर्घ इणः किति" इत्यभ्यासदीर्घः ॥

वैखानसेभ्यः श्रुतरामवार्ता-
स्ततो विशिंज्ञानपतत्त्रिसङ्घम् ।
अभ्रंलिहाग्रं रविमार्गभङ्ग-
मानंहिरेऽद्रिं प्रति चित्रकूटम् ॥ ४६ ॥

४६. वैखानसेभ्य इति ॥ ततो मन्दाकिनीगमनानन्तरं वैखानसेभ्यो वानप्रस्थेभ्यः । 'वैखानसवनेवासिवानप्रस्थाश्च तापसाः' इति यादवः ॥ "आख्यातोपयोगे" इत्यपादानत्वम् । श्रुता रामवार्ता चित्रकूटगमनवृत्तान्तो यैस्ते सन्तः । विशेषेण शिञ्जानपतङ्गसङ्घं कूजत्पक्षिकुलम् । शिञ्जेर्लटः शानजादेशः । अभ्रं लिहन्तीत्यभ्रंलिहानि अभ्रंकषाणि ॥ "वहाभ्रे लिहः" इति खचि मुमागमः ॥ तान्यग्राणि शिखराणि यस्य तम् । अत एव रविमार्गस्य भङ्गः प्रतिरोधोऽस्यास्तीति तथोक्तम् । मत्वर्थीयोऽकारः । चित्रकूटमद्रिं प्रति आनंहिरे जग्मुः । अहि गतौ इति धातोर्लिट् ॥ "अत आदेः" इत्यभ्यासदीर्घः ॥ "तस्मान्नुड्द्विहलः" इति नुडागमः ॥

दृष्ट्वोर्णुवानान् ककुभो बलौघान्
वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनह्य ।
तस्थौ सिसंग्रामयिषुः शितेषुः
सौमित्रिराक्षिभ्रुवमुज्जिहानः ॥ ४७ ॥

४७. दृष्ट्वेति ॥ सुमित्राया अपत्यं पुमान् सौमित्रिः । बाह्वादित्वादिञ् । ककुभो दिशः ऊर्णुवानान् व्याप्नुवतः । ऊर्णोतेः शानच् उवङादेशश्च । बलौघान् सेनासमूहान् दृष्ट्वा शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं धनुः वितत्य

---

१ वृत्ता° T3, T4.
२ ततोऽविशिञ्जान T3, विसिञ्जान D, E1, E2.
३ पतङ्ग T3, T4, T, G., Com.
४ वृष्ट्वोर्णवानान् E2.
५ बमौघान् C.
६ °माजिहान: T2. T4.

विस्तार्य सज्जं कृत्वेत्यर्थः। तनोतेः समासे क्त्वो ल्यप्। तुक्। अनुनासिकलोपः। कवचं वर्म पिनह्य। नहेर्ल्यप्। 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इति विकल्पादल्लोपः। सिसंग्रामयिषुः संग्रामयितुं योद्धुमिच्छुः। संग्राम युद्धे इति धातोश्चुरादिण्यन्तात् सन्नन्तादुप्रत्ययः। अत एव शितेषुः निशितबाणः सन्। अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम्॥ "अचतुर—" इत्यादिना निपातनात्साधुः। उज्जिहानः उन्नमयन्। णिजर्थगर्भो निर्देशः। जहातेः कर्तरि लटः शानजादेशः। तस्थौ स्थितवान्। प्रतिपक्षभ्रान्त्या सन्नद्ध इत्यर्थः॥

शुक्लोत्तरासङ्गभृतो विशस्त्रान्
पादैः शनैरापततः प्रमन्यून्[1]। [2]
औहिष्ट[3] तान् वीतविरुद्धबुद्धीन्
विवन्दिषून् दाशरथिः स्ववर्ग्यान्॥ ४८॥

४८. शुक्लेति॥ अथ दाशरथी रामः शुक्लोत्तरासङ्गभृतः शुक्लोत्तरीयधारिणः न तु कवचभृतः। क्विप्। विशस्त्रान् निरायुधान् न तूद्यतायुधान्। पादैः शनैरापतन्तः आगच्छतः न तु यानैस्तूर्णम्। प्रमन्यून् प्रभूतशोकान् रुदत इत्यर्थः। नतु क्ष्वेडमानान्। भरतानुगान् वीतविरुद्धबुद्धीन् विगतवैराभिसन्धीन्। किं तु विवन्दिषून् वन्दितुं प्रणन्तुमिच्छून्। स्ववर्ग्यान् स्ववर्गे भवान् स्वपक्षपातिन इत्यर्थः॥ "वर्गान्ताच्च"॥ "अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्" इति यत्प्रत्ययः॥ औहिष्ट ऊहितवान्। ऊहतेर्लुङि सिच्याड्वृद्धिः। अनुद्धतवेषलिङ्गेन सुहृद्भावेनागताञ्जिज्ञिकायेत्यर्थः॥

समूलकाषं चकषू रुदन्तो
रामान्तिकं[4] बृंहितमन्युवेगाः।
आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैः-
कारं मृतं रामवियोगशोकात्॥ ४९॥

१ पदैः T2.
२ प्रमन्यून् D., T3., T4, T., G., Com.
३ ऐहिष्ट E2.
४ रामान्तिके E3.

४९. समूलेति ॥ अथैते बृंहितमन्युवेगाः प्रवृद्धशोकवेगाः अत एव रुदन्तः क्षितिपालं दशरथं रामवियोगशोकान्मृतम् उच्चैःकारमुच्चैः कृत्वा आवेदयन्तः पुत्रशोकान्मृत इत्युच्चैः कथयन्त इत्यर्थः ॥ "अन्यथैवं-यथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ" इति णमुल्प्रत्ययः । नीचैराख्येयस्यानिष्टस्य उच्चैराख्यानमेवात्र अयथाभिप्रेताख्यानम् । रामान्तिकं रामसमीपदेशं समूलकाषं स्वशरीरलुण्ठनैः पतनैः समूलं कषित्वा चकषुः । आमूलाच्चकषुरित्यर्थः ॥ "निमूलसमूलयोः कषः" इति णमुल्प्रत्ययः ॥ "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः" ॥

चिरं रुदित्वा करुणं सशब्दं
गोत्राभिधायं सरितं समेत्य ।
मध्ये जलाद्राघवलक्ष्मणाभ्यां
प्रत्तं जलं द्व्यञ्जलमन्तिकेऽपाम् ॥ ५० ॥

५०. चिरमिति ॥ अथ राघवः रामः लक्ष्मणसाहचर्यात् । तथा च रामलक्ष्मणाभ्यामित्यर्थः । चिरं करुणं दीनं सशब्दं सध्वानं च यथा तथा रुदित्वा परिदेव्य सरितमेत्य नदीं गत्वा मध्ये जलस्य मध्येजलं तस्माज्जलमध्यादित्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तत्र स्नात्वा निर्गत्येत्यर्थः ॥ "पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इत्यव्ययीभावः । "अपञ्चम्याः" इति निषेधाच्च लुगम्भावौ । अपामन्तिके तीरे । द्वौ अञ्जली समाहृतौ द्व्यञ्जलम् ॥ "तद्धितार्थ—" इत्यादिना समाहारे द्विगुः ॥ "द्वित्रिभ्यामञ्जलेः" इति समासान्तष्टच् ॥ द्व्यञ्जलमिति लक्षणया द्व्यञ्जलिगृहीतमित्यर्थः । अन्यथा घटः पट इति वत् द्व्यञ्जलं जलमिति सामानाधिकरण्यायोगात् । न तु द्व्यञ्जलिः प्रमाणमस्येति सामानाधिकरण्यसिद्धिः ॥ "द्विगोर्लुगनपत्ये" इति प्रमाणतद्धितलुकि समासान्तानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तत्र "अतद्धितलुकि" इत्यनुवृत्तेरिति । किं चात्र द्व्यञ्जलमिति साधनद्वित्वमुच्यते । द्वयोः कर्त्रोरञ्जल्योरपि द्वित्वात् । न तु देयजलाञ्जलित्वम् । अतो न तत्रित्वैकोत्तरवृद्धिः विधायकशास्त्रविरोध इति सर्वे

समीहितम् । ईदृग्जडं गोत्रमभिधाय गोत्राभिधायं नामग्राहम् 'गोत्रं नास्ति कुलेऽचले' इति यादवः ॥ "द्वितीयायां च" इति णमुल्प्रत्ययः ॥ "आतो युक्चिण्कृतोः" इति युक् ॥ प्रत्तं दत्तम् । प्रपूर्वाद्ददातेः कर्मणि क्तः ॥ "अच उपसर्गात्तः" इति ददस्तकारादेशः ॥

अरण्ययाने सुकरे पिता मां
　प्रायुङ्क्त राज्ये बत दुष्करे त्वाम् ।
मागाः शुचं वीर भरं वहायु-
　मभाषि रामेण वचः कनीयान् ॥ ५१ ॥

५१. अथ रामो राज्याय भरतमनुनयन्नाह अरण्येति ॥ हे वत्स पिता दशरथो मां प्रगल्भमपीति भावः । सुकरेऽरण्ययाने वनवासे प्रायुङ्क्त नियुक्तवान् ॥ "प्रोपाभ्यां युजेः" इत्यात्मनेपदम् ॥ त्वां बालमपीति भावः । दुष्करे राज्ये प्रायुङ्क्त । बतेत्यनौचित्यार्थे । हे धीर धैर्यसंपन्न शुचं मद्वनवासनिमित्तं शोकं मा गाः मा गमः । सुकरत्वात्तस्येति भावः ॥ "इणो गा लुङि" ॥ "न माङ्योगे" ॥ किन्त्वमुं भरं पितृदत्तं राज्यभरं दुर्वहमपीति भावः । भृ भरणे इति धातोः क्र्यादिकात् "ऋदोरप्"। वह संपादय । विधौ लोट् । पित्राज्ञाया दुर्लङ्घ्यत्वादिति भावः । रामेण कनीयाननुज इत्यर्थः ॥ "युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्" इति कनादेशः ॥ पूर्वोक्तमाभाषि भाषितः । ब्रुवेरर्थग्रहणाद्द्विकर्मकत्वम् । 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इत्यप्रधाने कर्मणि लुङ् ॥

कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमां-
　स्त्वं पैतृकं चेद्वचनं न कुर्याः ।
विच्छिद्यमानेऽपि कुले परस्य
　पुंसः कथं स्यादिह पुत्रकाम्या ॥ ५२ ॥

---

१ आरण्य E2.
२ प्रायुङ्क्त D.
३ च सुदुष्करे E1.
४ धीर E1, T., G., Com.
५ वहाशुभार° c.
६ °ममाषि D., T3, T4.

५२. कृतीति ॥ किं च वत्स वृद्धमतेषु ज्ञानवृद्धाचारेषु श्रुतमनेन श्रुती कृतमनेन कृती। तेषां श्रोता अनुष्ठाता चेत्यर्थः ॥ "इष्टादिभ्यश्च" इति इनिप्रत्ययः ॥ "क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि सप्तमी वक्तव्या"। धीमान् त्वं पितुरिदं पैतृकम् ॥ "पितुर्यच्च" इति चकाराट्ठञ् ॥ वचनं न कुर्याश्चेत् न पालयेश्चेत् । इह लोके परस्याम्यस्यापि पुंसः कुले विच्छिद्यमानेऽप्युत्साद्यमानेऽपि पुत्रकाम्या आत्मनः पुत्रेच्छा । पुत्रशब्दात्काम्यजन्तादप्रत्यये टाप्। कथं स्यात् न कथंचिदपि स्यादित्यर्थः। अविधेयपुत्रादपि कुलोच्छेद एव वरमिति न कोऽपि पुत्रकामः स्यादिति भावः॥

अस्माकमुक्तं बहुमन्यसे चे-
द्यदीशिषे त्वं न मयि स्थिते च।
जिह्रेष्यतिष्ठन्यदि तातवाक्ये
जहीहि[1] शङ्कां व्रज शाधि पृथ्वीम् ॥ ५३ ॥

५३. अस्माकमिति ॥ अस्माकमुक्तमस्मद्वचनं बहु मन्यसे चेत् पितृसमो ज्येष्ठ इति मानयसि चेत् । मयि ज्येष्ठे स्थिते त्वं नेशिषे न प्रभवस्यपि यदि किं तु मत्परतन्त्रोऽसि मदाज्ञाकरोऽसि चेदित्यर्थः। तथा तातवाक्ये पितृशासने अतिष्ठन् अस्थितः सन् जिह्रेषि यदि लज्जसे चेत् । ह्रीलज्जायाम् "श्लौ" इति द्विर्भावः । गुणः। शङ्कामनुशयं जहीहि ॥ "ई हल्यघोः" इतीकारः ॥ व्रजायोध्यां गच्छ पृथ्वीं शाधि पालय ॥ "शा हौ" इति शाभावस्यासिद्धत्वात् "हुझल्भ्यो हेर्धिः" ॥

वृद्धौरसां[2] राज्यधुरां[3] प्रवोढुं
कथं कनीयानहमुत्सहेय[4]।
मा[5] मां प्रयुक्थाः[6] कुलकीर्तिलोपे[7]
प्राह स्म रामं भरतोऽपि धर्म्यम् ॥ ५४ ॥

१ जहाहि E1. शङ्कां जहीहि E2.
२ वृद्धोरसे E1.
३ राज्यधुरं T2.
४ °मुत्सहेयम् c., D., T2, T4.
५ मां मा E3. मा मा B., T3, T4.
६ प्रयुङ्क्थाः c., C., T1.
७ कोपे T2, T3, T4. नाशे E.

५४. अथ भरतो रामं प्रत्याह वृद्धेति ॥ उरसा निर्मितः औरसः उदर्यः पुत्रः ॥ "उरसोऽण् च" इत्यण्प्रत्ययः ॥ वृद्धो ज्येष्ठ औरसो यस्यास्तां राज्यस्य धुरं राज्यधुराम् ॥ "ऋक्पूर्—" इत्यादिना समासान्तोऽप्रत्ययः ॥ परवल्लिङ्गतायां स्त्रियां टाप् । प्रवोढुम् ॥ "शकधृष—" इत्यादिना तुमुन् ॥ "सहिवहोरोदवर्णस्य" इत्योकारः ॥ ढत्वादिकार्यम् । कनीयान् कनिष्ठोऽहं कथमुत्सहेय रोचयेय । गर्हितमेतदित्यर्थः ॥ "विभाषा कथमि लिङ् च" इति गर्हायां सहेर्लिङि तङि "इटोऽत्" ॥ कुलकीर्तिं लुम्पत्युच्छिनत्तीति तल्लोपम् ॥ "कर्मण्यण्" ॥ तस्मिन्कर्मणि मां मा प्रयुक्थाः मा नियुङ्क्ष्व । युजेर्लुङि तङि सिचि ॥ "झलो झलि" इति सिज्लोपः ॥ इति भरतोऽपि रामं धर्म्यं धर्मादनपेतं वाक्यम् ॥ "धर्मपथ्यर्थन्याय—" इत्यादिना यत्प्रत्ययः ॥ प्राह स्म ॥ "लट् स्मे" इति भूते लट् ॥

ऊर्जस्वलं हस्तितुरङ्गमेत-
दमूनि रत्नानि च राजभाञ्जि ।
राजन्यकं चैतदहं क्षितीन्द्र-
स्त्वयि स्थिते स्यां[1]मिति शान्तमेतत् ॥ ५५ ॥

५५. ऊर्जस्वलमिति ॥ ऊर्क् बलं तद्वदूर्जस्वलम् ॥ "ज्योत्स्नातमिस्रा—" इत्यादिना निपातनात्साधुः ॥ हस्तितुरङ्गम् ॥ सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । एतत् राजभाञ्जि राजार्हाणि रत्नानि चामूनि । राजन्यानां समूहो राजन्यकं चैतदिति पुरोवर्तिनिर्देशः ॥ "गोत्रोक्ष—" इत्यादिना वुञ् । त्वयि स्थिते अहं क्षितीन्द्रः स्यामिति एतत्पापं शान्तं निरस्तमस्तु । तदेतदुच्चारणमपि नार्हतीति भावः ॥

इति निगदितवन्तं राघवस्तं जगाद
व्रज भरत गृहीत्वा[2] पादुके त्वं मदीये ।
च्युतनिखिल[3]विशङ्कः पूज्यमानो जनौघैः
सकलभुवनराज्यं कारयास्मन्मतेन ॥ ५६ ॥

---

१ स्यादिति T₂. E₃.
२ मदीये पादुके त्वं गृहीत्वा T₂, T₃, T₄.
३ सकलविशङ्कः T₂, T₄.

५६. इतीति ॥ राघवो रामः इति निगदितवन्तमुक्तवन्तं भरतं जगाद । किमिति । हे भरत त्वं मदीये पादुके गृहीत्वा व्रज गच्छ । च्युताखिलविशङ्को निरस्तसमस्तातङ्कः तथा जनौघैः पूज्यमानः सन् अस्मन्मतेनास्मदनुमत्यैव सकलभुवनराज्यं सर्वलोकाधिपत्यं कारय पादुकाभ्यां प्रयोज्याभ्यामित्यर्थः ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे रामप्रवासो नाम
तृतीयः सर्गः ।

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने तृतीयः सर्गः ॥

---

१ वनगमनो C.

॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्थः सर्गः ।

निवृत्ते भरते धीमानत्रे रामस्तपोवनम् ।
प्रपेदे पूजितस्तस्मिन् दण्डकारण्यमीयिवान् ॥ १ ॥

१. निवृत्त इति ॥ धीमान् पुनः पौराः मा गमन्निति बुद्धिमान् रामः भरते निवृत्ते सति अत्रेरत्रिमहर्षेस्तपोवनं प्रपेदे प्राप्तः । अत्रात्रिवने पूजितः शीताङ्गरागादिना सत्कृतः सन् दण्डकारण्यं दण्डकाख्यवनमीयिवान् प्राप्तः ॥ "उपेयिवान्—" इति क्वस्वन्तनिपातने उपोपसर्गाभ्यासस्यातन्त्रत्वादन्योपसृष्टोऽनुपसृष्टो वा साधुरेव ॥

अटाट्यमानोऽरण्यानीं ससीतः सहलक्ष्मणः ।
बलाद्बुभुक्षुणोत्क्षिप्य जह्रे भीमेन रक्षसा ॥ २ ॥

२. अटाट्यमान इति ॥ सहसीतः सलक्ष्मणः ॥ "तेन सह—" इति बहुव्रीहिः । "वोपसर्जनस्य" इति सहशब्दस्य सभावविकल्पादुभयत्रापि प्रयोगः ॥ अरण्यानीं महारण्यम् । 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशश्चाकर्मकाणां च कर्मसंज्ञा भवेदिह' ॥ इति वचनादेशस्याप्यरण्यान्याः कर्मत्वम् । "इन्द्रवरुण—" इत्यादिना "हिमारण्ययोर्महत्त्वे" इति ङीपानुगागमश्च ॥ अटाट्यमानो भृशमटन् । यङ्विधाने "सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनामनेकाजहलाद्यर्थमुपसंख्यानम्" इत्यटतेर्यङन्ताल्लटः शानजादेशः ॥ "दीर्घोऽकितः" इत्यभ्यासदीर्घः ॥ रामो बुभुक्षुणा भोक्तुमिच्छुना क्षुधितेनेत्यर्थः । भुजेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । बिभ्यत्यस्मादिति भीमेन भयंकरेण रक्षसा विराधाख्येन बलादुत्क्षिप्य ऊर्ध्वं क्षिप्त्वा जह्रे हृतः । यद्यपि सीता हृता न रामः 'स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणे' इति दर्शनात् । तथापि तद्धरणस्यात्महरणप्रायत्वात्तथाव्यपदेशः ॥

---

१ सहसीतः सलक्ष्मणः T3, T2, T4, T., G., Com. | २ वना° C.

अवाक्शिरसमुत्पादं कृतान्तेनापि दुर्दमम्[१]।
भङ्क्त्वा भुजौ विराधाख्यं तं तौ भुवि निचख्नतुः[२] ॥ ३ ॥

३. अवागिति ॥ ततस्तौ रामलक्ष्मणौ अवाक्छिरसमधोमस्तकमुत्पादमूर्ध्वचरणं कृतान्तेनान्तकेनापि दुर्दमं दुर्हरणं विराधाख्यं तं राक्षसं भुजौ भङ्क्त्वा ॥ "आन्तनशां विभाषा" इति नलोपाभावपक्षे रूपम्। वसुधायां निचख्नतुः निखातवन्तौ । खनतेर्लिट् । तसोऽतुसि "गमहन—" इत्यादिना उपधालोपः ॥

आंहिषातां[५] रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः[४]।
अध्यासितं श्रिया ब्राह्म्या शरण्यं शरणैषिणाम् ॥ ४ ॥

४. आंहिषातामिति ॥ ततो विराधवधानन्तरं रघू लक्षणया तौ राघवौ व्याघ्राविव रघुव्याघ्रौ रघुश्रेष्ठौ । उपमितसमासः । रघुपदस्य जनपदावाचित्वेन अतद्राजकत्वात् बहुष्वपि तावत्तद्धितलुक् चिन्त्यः द्वयोः का वार्त्ता । तेन लाक्षणिको रघुशब्द इति सुष्ठूक्तं रघू व्याघ्राविवेति । ब्राह्म्या ब्रह्मसंबन्धिन्या वैदिक्या श्रिया। सम्बन्धादणि ङीप्॥ "ब्राह्मोऽजातौ" इति व्यतिरिक्तार्थे निपातनाट्टिलोपः ॥ अध्यासितमधिष्ठितं शरणैषिणां शरणार्थिनाम् । इषेस्ताच्छील्ये णिनिः । शरणे रक्षणे साधु शरण्यम्। 'शरणं रक्षणे गृहे' इति विश्वः। "तत्र साधुः" इति यत्प्रत्ययः ॥ शरभङ्गनाम्नो मुनेराश्रममांहिषातां गतवन्तौ। अहि गतौ इति धातोर्लुङि तङि सिचीट्। आङ्गृद्धिः ॥

पुरो[७] रामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वपुः।
शरभङ्गः प्रदिश्यारात्[८] सुतीक्ष्णमुनिनिकेतनम्[९] ॥ ५ ॥

---

१ दुर्गमम् C., E2, E3.
२ भुजैर्विराधाख्यं विभुवि तंनिचख्नतुः E1.
३ विराधस्य D.
४ ततो T2, T3, T4.
५ आहिषातां E1.
६ प्रति E3.
७ पुरा T3.
८ प्रदर्श्यारात् D., प्रदिश्याशु T2, T4.
९ सुतीक्ष्णस्य निकेतनम् T3.

५. पुर इति ॥ अथ शरभङ्गः आत्मसमीपे सुतीक्ष्णस्य मुनेर्निकेतनमाश्रमं प्रदिश्य रामस्य निवासत्वेनादिश्य । स्वाश्रमस्यानन्तरमेव स्वप्रयाणे शून्यभावित्वादिति भावः । रामस्य पुरः वपुः स्वशरीरं ज्वलने अग्नौ जुहवांचकार आजुहाव ॥ "भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च" इति विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥ श्लुवत्कार्यं द्विर्भावश्च ॥

यूयं समेष्यथेत्यस्मिन्नासिष्महि वयं वने ।
दृष्टाः स्थ स्वस्ति वो यामः स्वपुण्यविजितां गतिम् ॥ ६ ॥

६. यूयमिति ॥ हे राघव यूयं तेषां त्रित्वाद्बहुवचनम् । समेष्यथ समागमिष्यथ । समाङ्पूर्वादिणो लट् ॥ "एत्येधत्यूठ्सु" इति वृद्धिः ॥ इति हेतोर्वयम् ॥ "अस्मदो द्वयोश्च" इति चकारादेकत्वे बहुवचनम् ॥ अस्मिन्वने आसिष्महि आस्थाम । आसेर्लुङि महिङि सिचीट् । स्थितिफलं च सिद्धमित्याह । यूयं दृष्टाः स्थ भवथ । साक्षाद्विष्णुसाक्षात्कारात्कृतार्थोऽस्मीति । अस्तेर्लटि थे ॥ "श्नसोरल्लोपः" ॥ वो युष्मभ्यम् ॥ "बहुवचनस्य वस्नसौ" ॥ स्वस्ति कल्याणम् ॥ "नमःस्वस्ति—" इत्यादिना चतुर्थी ॥ स्वपुण्यविजितां स्वधर्मार्जितां गतिं लोकं यामो यास्यामः । वर्तमानसामीप्ये लट् । इति चोक्त्वाजुहावेति योज्यम् ॥

तस्मिन्कृशानुसाद्भूते सुतीक्ष्णमुनिसंनिधौ ।
उवास पर्णशालायां भ्रमन्ननिशमाश्रमान् ॥ ७ ॥

७. तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुसाद्भूते भस्मीभूते सतीत्यर्थः ॥ "विभाषा साति कार्त्स्न्ये" इति सातिप्रत्ययः ॥ अनिशमाश्रमान् भ्रमन् संरक्षणार्थमाश्रमेषु पर्यटन् । 'देशश्चाकर्मकाणाम्' इति वचनादाश्रमाणां कर्मत्वम् । सुतीक्ष्णमुनिसंनिधौ पर्णशालायामुवास उषितवान् । वसेर्लिटि "लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्" इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम् ॥

---

१ समेष्यथे° T₃, E1.
२ सुपुण्य° D. सपुण्य° E2.

T₃, and T₄, omit 6th verse and the 1st half of the 7th.

वनेषु वासतेयेषु निवसन् पर्णसंस्तरः[1] ।
शय्योत्थायं मृगान्विध्यन्नातिथेयो विचक्रमे ॥ ८ ॥

८. वनेष्विति ॥ वसतौ साधुषु वासतेयेषु वसतियोग्येषु वनेषु ॥ "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्" ॥ संस्तीर्यते इति संस्तरः तल्पम् ॥ "ऋदोरप्" ॥ तस्मिन् पर्णानां संस्तरे पर्णतल्पे निवसन् निषीदन् । शेरतेऽस्यामिति शय्या ॥ "संज्ञायां समज—" इत्यादिना क्यप् ॥ तस्याः सत्वरमुत्थाय शय्योत्थायम् ॥ "अपादाने परीप्सायाम्" इति णमुल् । युक् । परीप्सा त्वरा । मृगान्विध्यन् प्रहरन् । व्यधेः शतरि "ग्रहिज्या—" इत्यादिना संप्रसारणम् । अतिथिषु साधुरातिथेयः सन् । न तु कुक्षिंभरिः सन्नित्यर्थः । वासतेयवत् ढञ् । विचक्रमे विचचार ॥ "वेः पादविहरणे" इत्यात्मनेपदम् ॥

ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्यांश्च[2] समर्चयन् ।
बुभुजे देवसात्कृत्वा शूल्यमुख्यं च होमवान् ॥ ९ ॥

९. ऋग्यजुषमिति ॥ सः रामः शूले काष्ठाग्रे उखायां स्थाल्यां संस्कृतं मांसं शूल्यमुख्यं च ॥ "शूलोखाद्यत्" ॥ देवसात् देवाधीनं देयं देवसात्कृत्वा ॥ "देये त्रा च" इति चकारात्सातिप्रत्ययः ॥ होमवान् नित्यहोमी सन् । ऋचश्च यजूंषि च ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्यांश्च सामाध्येतॄंश्चेत्यर्थः ॥ "तत्र साधुः" इति यत्प्रत्ययः ॥ समर्चयन् मांसेन सम्मानं कुर्वन् बुभुजे भुक्तवान् ॥ "भुजोऽनवने" इति तङ् ॥ देवब्राह्मणहुतशिष्टं भुङ्क्ते नात्मार्थम् । 'न पचेदन्नमात्मनः' इति निषेधादिति भावः ॥

वसानस्तन्त्रकनिभे सर्वाङ्गीणे[3] तरुत्वचौ ।
काण्डीरः खाड्गिकः[4] शार्ङ्गी रक्षन् विप्रांस्तनुत्रवान् ॥ १० ॥

---

१ शयानः पर्णसंस्तरे T_2, T_4. निवसन् पर्णसंस्तरे E_1, T., G., Com.
२ सामगांश्च E_3.
३ सर्वाङ्गिने N., C., T., c., D., B., E_3.
४ खाड्गिकः T_3, T, G, Com.

१०. अथ युग्मेनाह वसान इति॥ तन्त्रात् तन्तुवायपरिच्छेदादचिरापहृतस्तन्त्रपटस्तन्त्रकं प्रत्यग्रपटः॥ "तन्त्रादचिरापहृते" इति कन्प्रत्ययः। 'तन्त्रः स्वराष्ट्रचिन्तायां तन्तुवायपरिच्छदे' इति यादवः। तन्निभे तत्तुल्ये। सर्वाङ्गं व्याप्नुत इति सर्वाङ्गीणे॥ "तत्सर्वादेः—" इत्यादिना खप्रत्ययः। तरुत्वचौ वल्कले वसानः आच्छादयन्। वस आच्छादने शानच्। काण्डीरः बाणवान्। 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाण—' इत्यमरः॥ "काण्डाण्डादीरन्नीरचौ" इति मत्वर्थीय ईरन्प्रत्ययः॥ खड्गिकः खड्गी। मत्वर्थीयः ष्ठन्। खाड्गिक इति पाठे "प्रहरणम्" इति ठक्। शार्ङ्गी धन्वी। मत्वर्थीय इनिः। तनुं त्रायत इति तनुत्रम्॥ "आतोऽनुपसर्गे कः"॥ तद्वान् कवची विप्रान् रक्षन्॥

हित्वाशितङ्गवीनानि फलैर्येष्वाशितम्भवम्।
तेष्वसौ दन्दशूकारिर्वनेष्वानभ्र निर्भयः॥ ११॥

११. हित्वेति॥ दन्दशूकानां हिंस्राणामरिः॥ "यजजप—" इत्यादिना उकञ् प्रत्ययः॥ असौ रामः। आशिताः आशितवत्यो गावः एष्विति आशितङ्गवीनानि गोभक्षितकुशपलालादिकानि इत्यर्थः॥ "अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्म—" इत्यादिना स्वार्थे खप्रत्ययः॥ एतस्मादेव निपातनात्पूर्वपदस्य मुमागमः। तानि हित्वा। येषु वनेषु फलैराशितानामाशितवतां च भवनमाशितम्भवं मृष्टाशित्वं संभवतीति शेषः॥ "आशिते भुवः करणभावयोः" इति भावे खच्॥ मुमागमः। तेषु वनेषु निर्भयः सन् आनभ्र बभ्रामेत्यर्थः। अभ्र गतौ इति धातोर्लिट्॥ "अजादेः—" इति द्वित्वे "अत आदेः" इत्यभ्यासदीर्घः॥ "तस्मान्नुड् द्विहलः" इति नुडागमः॥ रिक्तानि वनानि हित्वा पूर्णेषु विजहारेत्यर्थः॥

व्रात्रीनव्यालदीप्रास्त्रः[1] सुत्वनः[2] परिपूजयन्।
पर्षद्वलान्[3] महाब्रह्मैराट[4] नैकटिकाश्रमान्॥ १२॥

---

१ दीप्त॰ E1, E2.
२ सुन्वतः E2.
३ परिषद्वलान् E1, E2, noticed also by c, C, T1.
४ ब्राह्मै॰ T3, T4.

१२. व्रातीनेति ॥ नानाजातीयाः अनियतवृत्तयः उत्सेधजीविनो व्राताः तत्कर्म व्रातं तेन जीवन्तीति व्रातीनाः ॥ "व्रातेन जीवति" इति खञ्प्रत्ययः ॥ तेषां स्वशरीरायासजीविनां वनवासिनां ये व्यालाः हिंस्राः तेषु दीप्रास्त्रः तीक्ष्णास्त्रः सन् । सुन्वन्ति सोममिति सुत्वानः सोमसुतः सोमयाजिनः ॥ "सुयजोर्ङ्वनिप्" ॥ तुगागमः । तान् सुत्वनः ॥ "न संयोगाद्वमन्तात्" इत्यल्लोपनिषेधः ॥ तान् सुत्वनः परिपूजयन् सत्कुर्वन् । महान्तो ब्रह्माणो महाब्रह्माः महाब्राह्मणाः ब्राह्मणोत्तमाः ॥ "कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्" इति समासान्तष्टच् ॥ तैर्महाब्रह्मैः । परितः सीदन्तीति परिषत् सभा । क्विप् । 'पर्षत्रैविध्यमेव' इत्यादिप्रयोगः इकारपरिहारेण पर्षदित्यप्युच्यत इति गमयितव्यः। तथा च पर्षद्वलान् पर्षद्वतः उत्तमब्राह्मणसभावत इत्यर्थः ॥ "रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्" इति मत्वर्थीयो वलच्प्रत्ययः । निकटे वर्त्तिनो नैकटिकाः तेषां तान् वा आश्रमान् आट तेषु विचचारेत्यर्थः । 'देशश्चाकर्मकाणाम्' इति वचनात् आश्रमाणां कर्मत्वम् । अटेर्लिट् ॥ "अत आदेः" इत्यभ्यासदीर्घः ॥

परेद्यव्यद्य पूर्वेद्युरन्येद्युश्चापि चिन्तयन् ।
वृद्धिक्षयौ मुनीन्द्राणां प्रियम्भावुकतामगात् ॥ १३ ॥

१३. परेद्यवीति ॥ परस्मिन्नहनि परेद्यवि । अस्मिन्नहन्यद्य । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युश्चापि सर्वदा इत्यर्थः ॥ "सद्यः परुत्—" इत्यादिना निपातनात्सर्वत्र साधुत्वम् ॥ "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" इत्यव्ययत्वम् । मुनीन्द्राणां वृद्धिक्षयौ हानिवृद्धी चिन्तयन् ध्यायन् प्रियम्भावुकतां तेषामेव प्रियीभूतत्वम् ॥ "आढ्यसुभग—" इत्याद्यनुवृत्तौ "कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ" इत्यभूततद्भावे कर्त्तरि खुकञ् प्रत्ययः । मुमागमः । अगात् प्राप्तः । सर्वदा तद्योगक्षेमानुसन्धानात् तेषामहरहरतिप्रियोऽभूदित्यर्थः ॥

---

१ परेद्युरद्य E1.

आतिष्ठद्गु जपन्सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।
प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविम् ॥ १४ ॥

१४. आतिष्ठद्गिति ॥ रामः पतत्रिभ्यः कुक्कुटादिपक्षिभ्यः प्रातस्तराम-तिप्रभाते ततोऽप्यत्यन्तपूर्वकाले प्रबुद्धः सन् ॥ "पञ्चमी विभक्ते" इति पञ्चमी ॥ प्रातस्तरामित्यव्ययादाम्प्रत्ययः । आयत्यो दोहाय गोचरा-दागच्छन्त्यो गावो यस्मिन्काले स काल आयतीगवम् । तिष्ठद्गुप्रभृति-त्वादव्ययीभावः । तस्मिन्काले ॥ "तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" इति सप्तम्या अम्भावः । प्रक्रान्तां प्रवृत्ताम् । सम्यक् ध्यायन्ते अस्यामिति सन्ध्या ॥ "आतश्चोपसर्गे" इति अङ्प्रत्ययः ॥ रात्रिन्दिवं सन्धौ भवा वा सन्ध्या । भवार्थे यत्प्रत्ययः । तां तस्यामित्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्दोहायेति तिष्ठद्गु ॥ 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च" इत्यव्ययीभावनिपातनात्साधुः । तत्पर्यन्तमातिष्ठद्गु ॥ "आङ् मर्यादाभिविध्योः" इति पुनरव्ययीभावः ॥ जपन् गायत्रीजपं कुर्वन् रविं प्रणमन् । अपररात्रे आयतीगवकालमारभ्य तिष्ठद्गुकालपर्यन्तं तिष्ठन्नेव सावित्रीं जपन् सूर्योदये तं प्रणतः । 'जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगाता-रकोदयात् । संध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात्' ॥ इति स्मरणादिति भावः ॥

ददृशे पर्णशालायां राक्षस्याभीकयाऽथ सः ।
भार्योढं तमवज्ञाय तस्थे सौमित्रयेऽसका ॥ १५ ॥

१५. ददृशे इति ॥ अथ सूर्योपस्थानानन्तरं स रामः पर्णशालायामभी-कया कामुक्या ॥ "अनुकाभिकाभीकः कमिता" इति निपातः ॥ राक्षस्या रावणावरजया कामरूपिण्या शूर्पणखया ददृशे दृष्टः । कर्मणि लिट् । असका कुत्सिता असौ राक्षसी ॥ "अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्

१ प्राणमन्नविम् D.
B. adds युग्मम् after the 14th verse.

२ °भिकया C.
३ °सका T., G., Com.

टेः" ॥ भार्योढमूढभार्यम् ॥ "वाहिताग्न्यादिषु" इति निष्ठायाः परनिपातः ॥ तं राममवज्ञाय सापत्न्यादवधीर्य सौमित्रये लक्ष्मणाय ॥ "श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः" इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ तस्थे स्वाभिप्रायं प्रकाशयन्ती स्थिता । तिष्ठतेः कर्मकर्त्तरि लिट् ॥ "प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च" इति प्रकाशने तङ् ।

दधाना वलिभं मध्यं कर्णजाहविलोचना ।
वाक्त्वचेनातिसर्वेण चन्द्रलेखेव पक्षतौ ॥ १६ ॥

१६. अथास्या रूपं वर्णयति श्लोकत्रयेण दधानेत्यादिना ॥ वलिभं त्रिवलीमत् ॥ "तुन्दिवलिवटेर्भः" इति मत्वर्थीयो भप्रत्ययः । मध्यमवलग्नं दधाना । कर्णयोर्मूले कर्णजाहे ॥ "तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ" इति जाहच्प्रत्ययः ॥ तयोर्विलोचने यस्याः सा कर्णजाहविलोचना कर्णान्तलोचनेत्यर्थः ॥ सप्तमीपूर्वपदो बहुव्रीहिः । अतिक्रान्तेन सर्वमतिसर्वेण सर्वोत्कृष्टेनेत्यर्थः ॥ "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इति समासः ॥ "एकविभक्ति चापूर्वनिपाते" इति प्रतिषेधात् उपसर्जनस्यापि सर्वशब्दस्य न पूर्वनिपातः । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ "द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे" इति टच्प्रत्ययः । तेनोपलक्षिता । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । मृदुभाषिणी मृद्वङ्गी चेत्यर्थः । पक्षतौ पक्षमूले प्रतिपदि चन्द्रलेखेव स्थितेत्युपमालंकारः ॥ "पक्षात्तिः" इति तिप्रत्ययः । 'पक्षतिर्गरुतो मूले द्वयोः प्रतिपदोरपि' इति यादवः ॥

सुपाद् द्विरदनासोरूर्मृदुपाणितलाङ्गुलिः ।
प्राथिमानं दधानेन जघनेन घनेन सा ॥ १७ ॥

१७. सुपादिति ॥ शोभनौ पादौ यस्याः सा सुपात् ॥ "संख्यासुपूर्वस्य" इति समासान्तलोपः ॥ "पादोऽन्यतरस्याम्" इति विकल्पादनीकारः । द्विरदनासा करिकर इव ऊरू यस्याः सा द्विरदनासोरूः

तद्वद्वृत्तानुपूर्वोरुरित्यर्थः॥ "ऊरूत्तरपदादौपम्ये" इत्यूङ् प्रत्ययः। मृदुनी पाणितले अङ्गुलयश्च यस्याः सा तथोक्ता। नपुंसकैकशेषपूर्वपदो बहुव्रीहिः। तलशब्दस्याप्राण्यङ्गवाचित्वात् न द्वन्द्वैकवद्भावः। अङ्गुलिशब्दस्यालपाच्तरत्वेऽपि पूर्वनिपातव्यभिचारः। "समुद्राभ्राद्घः" इति सौत्रव्यभिचारलिङ्गात्। प्रथिमानं दधानेन पृथुलेन घनेन निबिडेन जघनेन उपलक्षिता सा राक्षसी तस्थे इति पूर्वेण सम्बन्धः॥

उन्नसं दधती वक्त्रं शुद्धदल्लोलकुण्डलम्।
कुर्वाणा पश्यतः शंयून् स्रग्विणी सुहसानना॥ १८॥

१८. उन्नसमिति॥ उन्नसमुन्नतनासिकम्॥ "उपसर्गाच्च" इति नसादेशः॥ शुद्धाः शुभ्राः दन्ताः यस्य तत् शुद्धदत्॥ "अग्रान्तशुद्ध—" इत्यादिना दत्रादेशः॥ लोलकुण्डलं वक्त्रं दधती पश्यतः प्रेक्षमाणान् जनान्। शं सुखमेषामस्तीति शंयून् सानन्दान् कुर्वाणा॥ "कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः" इति युस्प्रत्ययः॥ स्रग्विणी माल्यवती॥ "अस्मायामेधास्रजो विनिः"॥ सुहसं सुस्मितमाननं यस्याः सा॥ "स्वनहसोर्वा" इति विकल्पादप्प्रत्ययः॥

प्राप्य चञ्चूर्यमाणासौ[२] पतीयन्ती रघूत्तमम्।
अनुका प्रार्थयाञ्चक्रे प्रियांकर्त्तुं[३] प्रियंवदा॥ १९॥

१९. प्राप्येति॥ अनुका कामुकी॥ "अनुकाभिक—" इत्यादिना निपातः॥ अत एव पतीयन्ती पतिमात्मन इच्छन्ती॥ "सुप आत्मनः क्यच्"॥ "अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः"॥ शतरि ङीप्। चञ्चूर्यमाणा इतस्ततो गर्हितं चरन्ती॥ "लुपसद—" इत्यादिना भावगर्हायां चरेर्यङि "चरफलोश्च" इत्यभ्यासस्य नुक्॥ "उत्परस्यातः" इत्युत्वम्॥ "र्वोरुपधाया दीर्घ इकः"॥ "हलि च" इति दीर्घः। रघूत्तमं लक्ष्मणं प्राप्य प्रियं वदतीति प्रियंवदा सती॥ प्रियवशे वदः खचि मुमागमः।

---

१ शुद्ध T2.
२ °सा T3, T4.
३ प्रियां कर्त्तुं E2.

प्रियाकर्तुमनुलोमयितुमित्यर्थः ॥ "सुखप्रियादानुलोम्ये" इति डाच् ॥ प्रार्थयाञ्चक्रे प्रार्थितवती ॥ "कास्प्रत्ययात्—" इत्याम्प्रत्ययः ॥

सौमित्रे मामुपायंस्थाः कम्रामिच्छुर्वशंवदाम् ।[1]
स्वभोगीनां[2] सहचरीमशङ्कः पुरुषायुषम् ॥ २० ॥

२०. प्रार्थनाप्रकारमेवाह सौमित्रे इति ॥ सौमित्रे कम्रां कामयित्रीम् । 'कम्रः कामयिताभीकः' इत्यमरः ॥ "नमिकम्पि—" इत्यादिना रप्रत्ययः ॥ वशंवदां वशवर्तिनीम् ॥ "प्रियवश—" इत्यादिना वदेः खच् ॥ मुमागमः । स्वभोगाय हितां स्वभोगीनाम् ॥ "आत्मन्विश्वजनभोग—" इत्यादिना खप्रत्ययः ॥ चरतीति चरी । 'पचादिषु चरट्' इति टित्करणात् ङीप् । तेन सहशब्दस्य "सुप्सुपा" इति समासः ॥ केचित्तु सहचरतीति सहचरी ॥ "भिक्षासेनादायेषु च" इति चकाराट्टप्रत्यय इत्याहुः । तां सहचरीं सर्वानुगामिनीमित्यर्थः । ईदृशीं मामिच्छुरभिलाषुकः सन् ॥ "विन्दुरिच्छुः" इति निपातः ॥ "न लोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं यावज्जीवम् ॥ "अचतुर—" इति निपातः ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । उपायंस्थाः उपयच्छस्वेत्यर्थः ॥ "उपाद्यमः स्वकरणे" इत्यात्मनेपदम् ॥ स्वकरणं विवाहः ॥ "आशंसायां भूतवच्च" इति भूतवत्प्रत्ययो लुङ् ॥ "विभाषोपयमने" इति पक्षे कित्वाभावान्नानुनासिकलोपः ॥

तामुवाच स गोष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे ।
असूर्यंपश्यरूपा त्वं किमभीरुररार्य्यसे ॥ २१ ॥

२१. तामिति ॥ लक्ष्मणस्तां राक्षसीमुवाच किमित्यपेक्षिते सप्तभिराह । अयि मुग्धे । न सूर्यं पश्यतीत्यसूर्यंपश्या सूर्यकिरणासंस्पृष्टेत्यर्थः ॥ "असूर्यललाटयोर्दृशितपोः" इत्यसूर्यशब्दोपपदात् दृशेः खश्प्रत्यये मुमागमः ॥ "पाघ्रा—" इत्यादिना दृशेः पश्यादेशः ॥ असूर्यंपश्येत्यस-

---

[1] °स्थास्त्वं मामिच्छु° T4.

[2] स्वद्भोगीनां T3, D., N., सुभोगीनां B., C., E3.

गर्भसमासोऽयं द्वितीया नञः सापेक्षत्वात् । अन्यथा अविवक्षितार्थत्व-संभवात् । तथापि गमकत्वादिष्यते । एतद्रूपा कोमलाङ्गी त्वं भूतपूर्वे गोष्ठे गौष्ठीने इदानीं व्याघ्राक्रान्ते । 'गौष्ठीनं भूतपूर्वकम्' इत्यमरः ॥ "गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे" इति खञ्प्रत्ययः ॥ स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ मिथुनम् ॥ "अचतुर—" इत्यादिना निपातः ॥ तयोर्भीषणम् । स्त्र्यादिवज्जातौ द्विवचनम् । तद्बहुत्वस्येहाविवक्षितत्वात् । द्वन्द्वादेव समासैकशेषेण स्त्रीपुंसानां भीषणमिति किन्तु वक्तव्यमिति भावः । नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययान्तः । कर्तरि ल्युडिति व्याख्याने 'भीषणां तामवी-जयत्' इति टाबन्तप्रयोगविरोधः । तस्मिन्वने किं किमर्थमभीरुर-भीता सती ॥ "भियः क्रुक्लुकनौ" इति क्रुप्रत्ययः ॥ अटाट्यसे अटाट्यसे । अट गतौ ॥ "सूचिसूत्रि—" इत्यादिना यङ् ॥ "यङि च" इत्यर्तेर्गुणः ॥ "न न्द्राः—" इति प्रतिषेधापवादेन सरेफस्यैव द्वितीयैकाचो द्विर्भावे हलादिशेषे "दीर्घोऽकितः" इत्यभ्यासदीर्घः ॥

मानुषानभिलष्यन्ती रोचिष्णुर्दिव्यधर्मिणी ।
त्वमप्सरायमाणेह स्वतन्त्रा कथमश्चसि ॥ २२ ॥

२२. मानुषानिति ॥ दिव्यानां देवतानां धर्माः रूपलावण्यादयः तद्वती तद्धर्मिणी । अत एवाप्सरा इवाचरन्तीत्यप्सरायमाणा अप्सरःकल्पा ॥ "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इति क्यङन्ताल्लटः शानजादेशः । 'ओजसोऽप्सरसोर्नित्यम्' इति नित्यं सलोपः । त्वमिहारण्ये स्वतन्त्रा एकाकिनी मानुषान् नीचानिति भावः अभिलष्यन्ती अभिलषन्ती ॥ "भ्रास-भ्लाश—" इत्यादिना श्यन्वा ॥ कथमश्चसि अटसि ॥

उग्रम्पश्याकुलेऽरण्ये शालीनत्वविवर्जिता ।
कामुकप्रार्थनापद्वी पतिवत्नी कथं न वा ॥ २३ ॥

२३. उग्रम्पश्येति ॥ उग्रं पश्यन्तीत्युग्रंपश्याः हिंस्राः ॥ "उग्रम्पश्येर-म्मदपाणिन्धमाश्च" इति निपातः ॥ तैराकुले सङ्कीर्णेऽरण्ये शालीन-

१ मनुष्या T4.

त्वविवर्जिता अधार्ष्ट्यरहिता धृष्टा सतीत्यर्थः ॥ "शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः" इति अधार्ष्ट्ये शालाशब्दात्खञन्तो निपातः ॥ कामुकः कामी ॥ "लषपत—" इत्यादिना उकञ्प्रत्ययः ॥ तस्य प्रार्थनासु अनुनयेषु पट्वी चतुरा त्वम् । पतिरस्या अस्तीति पतिवत्नी जीवत्पतिकेत्यर्थः ॥ "अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्" इति गर्भभर्तृसंयोगे निपातनादर्थविशेषलाभः । मतोर्वत्वं निपात्यते । अत्र सूत्रे उगित्वादेव ङीप्सिद्धिः । 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् मतुब्वत्वे निपातनात् । गर्भिण्यां जीवत्पत्न्यां च वा च च्छन्दसि नुग्विधिः' ॥ इति वचनात् । कथं न वा कथं न किमित्यर्थः । पतिवत्न्याः कथमयं कामचार इति भावः ॥

राघवं पर्णशालायामिच्छानुरहसं पतिम् ।
यः स्वामी मम कान्तावानौपकर्णिकलोचनः ॥ २४ ॥

२४. राघवमिति ॥ अथ सर्वथा पतिं वरयासि चेत् अनुरहसं रहसि ॥ "अन्ववतप्ताद्रहसः" इत्यच् समासान्तः ॥ पर्णशालायां राघवं रामं पतिमिच्छ वृणुष्वेत्यर्थः । अथ प्ररोचनार्थं सार्धश्लोकत्रयेण रामं स्तौति । यो रामो ममापि स्वामी ईशिता संभवति राजसम्बन्धेनेति भावः ॥ "स्वामिन्नैश्वर्ये" इति निपातः ॥ कान्तावान् रागीति भावः । सौन्दर्यादिगुणाढ्यश्चायमित्याह । उपकर्णमिति समीपार्थेऽव्ययीभावः । तत्र प्रायभवे औपकर्णिके ॥ "उपजानूपकर्ण—" इति ठक् ॥ उपकर्णादयस्त्रयः सामीप्ये । ते लोचने यस्य सः । कर्णान्तविश्रान्तलोचन इत्यर्थः ॥

वपुश्चान्दनिकं यस्य[1] कार्णवेष्टनिकं[2] मुखम् ।
संग्रामे सर्वकर्माणौ पाणी[3] यस्यौपजानुकौ ॥ २५ ॥

२५. वपुरिति ॥ यस्य वपुश्चन्दनेन संपाद्यवश्यं संपन्नमुत्कृष्टं भवतीति चान्दनिकम् । मुखं कर्णवेष्टनाभ्यां कुण्डलाभ्यां संपादि कार्णवेष्टनिकम् ॥

---

१ पश्य E1.
२ कार्णवेष्टकिकं N., D., E1, E2, E3.

३ बाहू E2.

उभयत्रापि "संपादिनि" इति ठञ् ॥ यस्य पाणी संग्रामे सर्वाणि कर्माणि धनुराकर्षणादीनि व्याप्नुतः इति सर्वकर्मीणौ सर्वकर्मक्षमावित्यर्थः ॥ "तत्सर्वादेः—" इत्यादिना खप्रत्ययः ॥ उपजानु जानुसमीपे भवौ औपजानुकौ आजानुलम्बिनावित्यर्थः । एतेन शौर्यभाग्यसंपत्तिरुक्ता ॥ "उपजानू—" इत्यादिनैव ठक् ॥ "इसुसुक्तान्तात्कः" ॥

बद्धो दुर्बलरक्षार्थमसिर्येनौपनीविकः[1] ।
यश्चापमाश्मनप्रख्यं सेषुं धत्तेऽन्यदुर्वहम् ॥ २६ ॥

२६. बद्ध इति ॥ येन रामेण असिः दुर्बलानां रक्षार्थं दुर्बलघातुकशिक्षार्थं न तु दुर्बलघातार्थमित्यर्थः । उपनीवि नीवीसमीपे भवः औपनीविकः । स एव ठक् । बद्धः कटिनिबद्ध इत्यर्थः । यो रामः अश्मैव आश्मनम् । स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । "अश्मनो विकारे उपसंख्यानम्" इति विकारे एव टिलोपविधानान्न टिलोपः । प्रख्याति प्रकाशयति इति प्रख्यं सदृशम् । 'प्रख्यप्रतिनिधी अपि' इति सदृशार्थेषु दण्डी ॥ "आतश्चोपसर्गे" इत्यक् प्रत्ययः ॥ आश्मनप्रख्यमश्मवद् दृढमित्यर्थः । सेषुं सबाणमन्यैर्दुर्वहं चापं धत्ते । महाधानुष्क इत्यर्थः ॥

जेता यज्ञद्रुहां संख्ये धर्मसन्तानसूर्वने ।
प्राप्य दारगवाणां[2] यं[3] मुनीनामभयं सदा ॥ २७ ॥

२७. जेतेति ॥ संख्ये युद्धे । यज्ञेभ्यो द्रुह्यन्तीति यज्ञद्रुहो राक्षसाः ॥ "सत्सूद्विष—" इत्यादिना क्विप्प्रत्ययः ॥ तेषाम् । कर्मणि षष्ठी । जेता । तृच् । अत एवात्र धर्मसन्तानं धर्मपरंपरां सूते इति तत्सूः निरन्तरधर्मकारीत्यर्थः । पूर्ववत्क्विप् । किं च यं रामं प्राप्य शरणमासाद्य मुनीनां वानप्रस्थानां तेषां धाराग्निपरिग्रहसंभवात् । शेषषष्ठीयम् । दाराश्च गावो होमधेनवश्च दारगवम् ॥ "अचतुर—" इत्यादिना निपातः । दारगवाणामिति कर्मणि षष्ठी ॥ "कुमति च" इति णत्वम् ॥ मुनिबहुत्वे

१ 'र्यस्यौप' T2, T3, T4. B., D., E1, E2, E3.
२ दारगवादीनां C. दारगवानां यो T4, दारगवानां यं N., C., T1, T2, T3,
३ तं T3.

तदतुल्यात् ॥ "सकप—" इत्येकश्लोकः ॥ यदा अभयं भवदर्जनमभ- सनमिति अस्त्यभययोः समानकर्तृकता ॥

ततो वावृत्यमानासौ रामशालां न्यविक्षत ।
मामुपायंस्त रामेति वदन्ती सादरं वचः ॥ २८ ॥

२८. तत इति ॥ ततो लक्ष्मणवाक्यानन्तरमसौ राक्षसी वावृत्यमाना रामं वृण्वाना वरिष्यन्ती सतीत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमान-वत्प्रत्ययः । वावृतु वरणे इति धातोर्दैवादिकात्कर्त्तरि लटः शानच् । हे राम मामुपायंस्त परिणयतु भवान् । शेषविवक्षायां प्रथमपुरुषः ॥ "उपाद्यमःस्वकरणे" इत्यात्मनेपदम् ॥ इति सादरं वचः वदन्ती रामस्य शालां न्यविक्षत ॥ "शल इगुपधादनिटः क्सः" ॥

अस्त्रीकोऽसावहं स्त्रीमान् स पुष्यातितरां तव ।
पतिरित्यब्रवीद्रामस्तमेव व्रज मा मुचः ॥ २९ ॥

२९. अस्त्रीक इति ॥ असौ लक्ष्मणः अस्त्रीकः अविद्यमानभार्यः ॥ "नद्युतश्च" इति कप् ॥ "न कपि" इति केऽणो ह्रस्वप्रतिषेधः । तस्यैव सन्निहितत्वात् । उपसर्जनह्रस्वस्य स्त्रीप्रत्ययान्तविषयस्य इह समासार्थोपपद एव कपि सति पश्चात्समासे कबन्तप्रातिपदि-कस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादेव निवृत्तेरिति । अहं स्त्रीमान् सभार्यः । प्रशंसायां मतुप् । स एव तव पतिर्भर्त्ता भविष्यतितरां सम्पत्स्यते-तरामित्यर्थः ॥ "किमेत्तिङ—" इत्यादिना तिङ आम्प्रत्ययः ॥ तं लक्ष्मणमेव व्रज गच्छ । मा मुचः न त्यज । मुचेर्लुङि लृदित्वादङ् ॥ "न माङ्योगे" ॥ इति तां रामोऽब्रवीत् ॥

लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती महोक्षं गौरिवायमत् ।
मन्मथायुधसम्पातव्यथ्यमानैमर्तिः पुनः ॥ ३० ॥

---

१ भविष्यतितरां T., G., Com.
२ 'वदग्राम' E1.
३ तद्वदागमत् D.
४ कुसुमायुध B.
५ व्यथमान T., G., Com.
६ मतिस्ततः T3., T4., Com.

१०. लक्ष्मणमिति ॥ ततो रामवाक्यानन्तरं । वृषमात्मन इच्छतीति वृषस्यन्ती ॥ “सुप आत्मनः क्यच्” ॥ ततो लटः शतरि ङीप् ॥ “अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि” इत्यसुगागमः ॥ “अश्व-वृषयोर्मैथुनेच्छायाम्”। अत एव मन्मथाशुगसंपातेन मदनशरपातेन व्यथमानमतिः दूयमानमानसा राक्षसी । महानुक्षा महोक्षः महावृ-षभः । अचतुरादिना निपातः । तं गौरिव लक्ष्मणमगमत् आससाद ॥

तस्याः सासद्यमानाया लोलूयावान्रघूत्तमः ।
असिं[1] कौक्षेयमुद्यम्य चकारापनसं मुखम् ॥ ११ ॥

११. तस्या इति ॥ रघूत्तमो लक्ष्मणः सासद्यमानायाः गर्हितं सीदन्त्याः आसीदन्त्याः ॥ “लुपसदचर—” इत्यादिना सदेर्यङि लटः शानच् । राक्षस्याः मुखम् । लोलूया भृशालवनम् । लुनातेर्यङन्तादप्रत्यये टाप् । तद्वान् । तद्युक्तः सन्नित्यर्थः । अत एव कुक्षौ भवं कौक्षेयं लोहविशेष-प्रभवम् ॥ “दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्” ॥ असिं खड्गमुद्यम्य । अप-गता नासिका यस्य तत् अपनसं नासिकारहितं चकार ॥ “उपसर्गाच्च” इति नासिकाशब्दस्य बहुव्रीहिसमासान्तो नसादेशः ॥

अहं शूर्पणखा[2] नाम्ना नूनं नाज्ञायिषि त्वया ।
दण्डोऽयं क्षेत्रियो येन मय्यपातीति[3] साब्रवीत् ॥ १२ ॥

१२. अहमिति ॥ अहं नाम्ना शूर्पणखा ॥ “नखमुखात्संज्ञायाम्” इति ङीप्प्रतिषेधः ॥ “पूर्वपदात्संज्ञायामगः” इति णत्वम् ॥ किं तु त्वया नाज्ञायिषि शूर्पणखेति न ज्ञातास्मि । जानातेः कर्मणि लुङि तङि सिचि चिण्वदिटि युक् । स्वाज्ञाने लिङ्गमाह । येन अज्ञानेन अज्ञेन त्वया वा अयं नासाछेदरूपः क्षेत्रियः परक्षेत्रे चिकित्स्यः प्रतिसमा-धेय इत्यर्थः ॥ “क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः” इति परशब्दलोपो घप्रत्ययश्च निपात्यते । क्षेत्रियो नाम परत्र जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्यो

---

१ कौक्षेयमसिमुद्यम्य D.
२ शूर्पणखा C., E3, T1, T4. शूर्पनखा D., E2.
३ मय्यापातीति T3, T4.

मरणान्तिकव्याधिः । अयं दण्डोऽपि छिन्नस्याङ्गस्य पुनः प्ररोहासंभवात् तत्प्राय इति तथा व्यपदिष्टः । दण्डो दमो मयि अपाति पातितः । मत्स्वरूपज्ञाने तु नेदं घटत इति तात्पर्यम् । पततेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङि च्लेश्चिणादेशो णिलोपश्च । इति सा तमब्रवीत् । तदेतदुल्मुकेन शिरःकण्डूयनं तव भविष्यतीति भावः ॥

पर्यशाप्सीद् दिविष्ठासौ संदर्श्य¹ भयदं वपुः ।
अपिस्फवच्च² बन्धूनां निनङ्क्षुर्विक्रमं मुहुः ॥ ३३ ॥

३३. परीति ॥ अथ असौ राक्षसी दिवि आकाशे तिष्ठतीति दिविष्ठा सती ॥ "सुपि स्थः" इति कः ॥ "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इत्यलुक् ॥ "अम्बाम्ब—" इत्यादिना षत्वे ष्टुत्वम् ॥ भयं ददातीति भयदं भयंकरम् ॥ "आतोऽनुपसर्गे कः" ॥ वपुर्निजशरीरं प्रदर्श्य पर्यशाप्सीत् तर्जनाभिराक्रुक्षत् । शप आक्रोशे । लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । किंच । निनङ्क्षुः नङ्क्षुमिच्छुः सतीत्यर्थः । विनाशकाले विपरीतबुद्धिः सतीत्यर्थः । नशेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ "मस्जिनशोर्झलि" इति नुम् ॥ मुहुरसकृत् बन्धूनां खरादीनां विक्रमं शौर्यमपिस्फवत् वाचा अवीवृधत् । बलवद्द्वेषोद्घाटनेन भीषितवतीत्यर्थः । स्फायी ओप्यायी वृद्धौ इति धातोर्णिचि ॥ "स्फायो वः" ॥ णौ चङ्युपधाह्रस्वः । द्विर्भावः । अभ्यासकार्यं चर्त्वम् ॥

खरदूषणयोर्भ्रात्रोः पर्यदेविष्ट सा पुरः ।
विजिग्राहयिषू रामं दण्डकारण्यवासिनोः³ ॥ ३४ ॥

३४. खरेति ॥ सा राक्षसी भ्रात्रोः खरदूषणयोः पुरः अग्रे । तयोस्तदा नेदिष्ठत्वादिति भावः । दण्डकारण्यवासिनं समानदेशस्थमित्यर्थः । रामं विजिग्राहयिषुः विरोधयितुमिच्छुः सती । ग्राहयतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ "रो रि" इति रेफलोपः ॥ "ढ्रलोपे पूर्वस्य

१ प्रदर्श्य T2, T3, T., G., Com.
२ अपुस्फुरच B., E2.
३ °वासिनम् T2, T4, T.. G., Com.

दीर्घोऽस्त्रः" ॥ पर्यदेविष्ट विललाप । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । देवृ देवने इति धातोर्दैवादिकाल्लुङि तङि सिचीट् ॥

कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ ।
पित्रा दौर्भागिनेयौ यौ पश्यतं चेष्टितं तयोः ॥ ३५ ॥

३५. अथ त्रिभिः। परिदेवनप्रकारमेवाह कृत इत्यादि ॥ दुर्भगायाः निर्भाग्यायाः अपत्ये पुमांसौ दौर्भागिनेयौ । अन्यथा कथमिदं निर्वासनमिति भावः ॥ "स्त्रीभ्यो ढक्" इति ढकि "कल्याणादीनामिनङ्" इति इनङादेशः ॥ "हृद्भग—" इत्यादिना उभयपदवृद्धिः । यौ द्वौ । सुभगाया अपत्यं पुमान् सौभागिनेयः । अन्यथा कथमाकस्मिको राज्यलाभ इति भावः । तस्य भरतस्य कृते कार्य्याय । संपदादिक्विबन्ताच्चतुर्थी । तादर्थ्येऽव्ययमिति केचित् । पित्रा विवासितौ तयोः पापिष्ठयोश्चेष्टितं स्वनासाछेदनव्यापारं पश्यतम् । प्रार्थनायां लोट् ॥

मम रावणनाथाया भगिन्या युवयोः पुनः ।
अयं तापसकाद् ध्वंसः क्षमध्वं यदि वः क्षमम् ॥ ३६ ॥

३६. ममेति ॥ रावणनाथायाः रावणस्वामिकायाः पुनर्विशेषतः युवयोः भगिन्याः स्वसुर्मम तापसकात्कुत्सिततापसात् । कुत्सितार्थे कन् प्रत्ययः । अयं ध्वंसः वैरूप्यम् । क्षमध्वं सहध्वमुपेक्षध्वमित्यर्थः । यदि वो युष्माकम् ॥ "युष्मदि गुरावेकेषाम्" इति बहुवचननिर्देशः । अत एव अपिस्फवच्च बन्धूनामित्युक्तम् । क्षमं युक्तं यदि । सर्वबन्धुसाधारणोऽयमवमानो नोपेक्षणीय इत्यर्थः ॥

असंस्कृत्रिमसंव्यानावनुप्त्रिमफलाशिनौ ।
अभृत्रिमपरीवारौ पर्य्यभूतां तथापि माम् ॥ ३७ ॥

३७. असंस्कृत्रिमेति ॥ संस्कारेण कुविन्दव्यापारेण निर्वृत्तं संस्कृत्रिममतत्संव्यानौ वल्कले वसानावित्यर्थः । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिम-

१ निर्वासितौ B. | २ °वपक्त्रिम° T., G., Com.

मतत्फलाशिनौ अकृष्टपच्यफलाशिनावित्यर्थः । अरण्येन निर्वृत्तौ भूत्रिमः अतत्परिवारौ अभूतपरिजनौ मृगमात्रपरिवाराववित्यर्थः । अत एव "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इत्युपसर्गस्य दीर्घः । सर्वत्र "ड्वितः क्त्रिः" ॥ "क्त्रेर्मम् नित्यम्" ॥ तथाप्यतिनीचावपि मां पर्यभूताम् । कथमेतत्सह्यमिति भावः ॥

श्वःश्रेयसमवाप्तासि भ्रातृभ्यां प्रत्यभाषि सा ।
प्राणिवस्तव मानार्थं व्रजाश्वसिहि मा रुदः ॥ ३८ ॥

३८. अथ श्लोकद्वयेन प्रत्युत्तरमाह श्वःश्रेयसमिति ॥ सा शूर्पणखा भ्रातृभ्यां खरदूषणाभ्यां प्रत्यभाणि प्रत्युक्ता । भणतेः कर्मणि लुङि चिणि वृद्धिः । तदेवाह वत्से शोभनं श्रेयः श्वःश्रेयसमुत्कृष्टं श्रेय इत्यर्थः । 'अत्र श्वः शब्द उत्तरपदार्थप्राशस्त्यवाची' इति काशिका । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । "श्वसो वसीयः श्रेयसः" इति समासान्तः । अवाप्तासि अवाप्स्यसि । आप्नोतेरनद्यतने भविष्यति लुटि सिपि तासिप्रत्ययः ॥ "तासस्त्योर्लोपः" इति सकारलोपः ॥ तव मानार्थमेव प्राणिवः जीवावः । अन प्राणने । लट् । वस् । शपो लुक् ॥ "रुदादिभ्यः सार्वधातुके" इतीट् ॥ "अनितेः" इति णत्वम् ॥ श्वसिहि आश्वसिहि । श्वस प्राणने । लोट् । पूर्ववदिट् । सेर्हिरादेशः । मा रुदः मा रोदीः । रुदेर्लुङि सिपि ॥ "इरितो वा" इति च्लेरङादेशः । व्रज गच्छ । मार्गं प्रदर्शयेत्यर्थः ॥

जाक्षिमोऽनपराधेऽपि नरान्नक्तन्दिवं वयम् ।
कुतस्त्वं भीरु यैस्तेभ्यो द्रुह्यद्भ्योऽपि क्षमामहे ॥ ३९ ॥

३९. यदुक्तं क्षमध्वमिति तत्रोत्तरमाहतुः जाक्षिम इति ॥ वयं सर्वे राक्षसा इत्यर्थः । त्यदादिपरैकशेषः । अनपराधे अपराधाभावेऽपि । 'क्वचित्प्रतिषेधेऽपि समास इष्यते' । नरान्मानुषान् । नक्तं च दिवा च नक्तन्दि-

१ व्रज श्वसिहि T., G., Com.
२ °पराधेन c.

३ तेभ्यो T2.

वम् । अचतुरादिना सप्तम्यर्थवृत्त्योरव्यययोर्द्वन्द्वसमासान्तनिपातः । अशिमो भक्षयामः । जक्ष भक्ष हसनयोरिति धातोर्लट् । मस् । शपो लुक् । रुदादित्वात्सार्वधातुके इट् । हे भीरु भयशीले । संज्ञापूर्वो विधिरनित्य इति न गुणः । दुहृद्भ्योऽपराधभाग्भ्यो नरेभ्यः क्षमामहे मृष्यामहे इति यत् तत् कुतस्त्यं कुत आगतम् ॥ "अन्यथास्यप्" ॥ न क्षमामहे इत्यर्थः । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी ॥

तौ चतुर्दशसाहस्रबलौ निर्ययतुस्ततः ।
पारश्वधिक[१]धानुष्कशाक्तीक[२]प्रासिकान्वितौ ॥ ४० ॥

४०. ताविति ॥ ततः शूर्पणखासमाश्वासनानन्तरं चतुर्दशसहस्राणि परिमाणमस्य इत्यस्मिन्नर्थे "शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्" । "प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि" इति तदन्तविधिः ॥ "संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च" इति उत्तरपदवृद्धिः ॥ तावद्बलं सैन्यं ययोस्तौ खरदूषणौ । परश्वधः कुठारः प्रहरणमेषां पारश्वधिकाः ॥ "परश्वधाट्ठञ्च" ॥ "ठस्येकः" ॥ धनुः प्रहरणमेषामस्तीति धानुष्काः ॥ "प्रहरणम्" इति ठक् ॥ "इसुसुक्तान्तात्कः" ॥ शक्तिः प्रहरणमेषां शाक्तीकाः ॥ "शक्तियष्ट्योरीकक्" ॥ प्रासः कुन्तः प्रहरणमेषां प्रासिकाः । स एव ठक् । तैरन्वितौ सन्तौ निर्ययतुः । यातेर्लिटि ॥ "आतो लोप इटि च" इत्याकारलोपः ॥

अथ संपततो[३] भीमान् विशिखै रामलक्ष्मणौ ।
बहुमूर्ध्नो द्विमूर्धांश्च त्रिमूर्धांश्चा[४]हतां मृधे ॥ ४१ ॥

४१. अथेति ॥ अथ रामलक्ष्मणौ संपततः संमुखमागच्छतः भीमान् भयङ्करान् बहुमूर्ध्नो बहुशिरस्कान् द्विमूर्धान् द्विशिरस्कान् त्रिमूर्धान्

१ पारस्वधिक D., E1, E2.
२ शाक्तिक C., N., B., T1, T2, T4, शार्ङ्गीक E., याष्टीक D.
३ संपाततो E1.
४ °श्च मृधे हतान् T3, T4.

त्रिशिरस्कांश्च ॥ "द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः" इति समासान्तः षप्रत्ययः ॥ मृधे रणे विशिखैर्बाणैः अहतां हतवन्तौ । हन्तेर्लुङि तसस्तामादेशः ॥ "अनुदात्तोपदेश—" इत्यनुनासिकलोपः ॥

तैर्वृक्णरुग्णसंभुग्नक्षुण्णभिन्नविपन्नकैः ।
निमग्नोद्विग्नसंह्रीणैः पप्रे[3] दीनैश्च मेदिनी ॥ ४२ ॥

४२. तैरिति ॥ वृक्णैस्तीक्ष्णैः । व्रश्चेरोदित्वान्निष्ठानत्वम् । तस्यासिद्धत्वात् "चोः कुः" इति कुत्वम् ॥ "ग्रहिज्यावयि—" इत्यादिना संप्रसारणम् ॥ "स्कोः संयोगाद्योरन्ते च" इति सकारलोपः ॥ "ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम्" इति णत्वम् । रुग्णैर्भुग्नैः संभुग्नैः प्रहारवेदनया कुटिलिताङ्गैः । उभयत्रापि पूर्ववन्निष्ठानत्वं कुत्वं च । क्षुण्णैश्चूर्णितैः भिन्नैः विदारितैः विपन्नकैः कुत्सितं विपन्नैः मृतैः ॥ "कुत्सिते" इति कप्रत्ययः ॥ त्रिष्वपि "रदाभ्यां—" इति निष्ठानत्वम् ॥ निमग्नैर्भूमौ मग्नैः आविग्नैर्भीतैः । उभयत्रापि "ओदितश्च" इति निष्ठानत्वे तस्यासिद्धत्वात्कुत्वम् । संह्रीणैः सम्यग्लज्जितैः ॥ "नुदविद—" इत्यादिना निष्ठानत्वम् ॥ सर्वत्र स्वतन्त्रार्थत्वाद् द्वन्द्वः । दीनैः क्षीणबलैश्च । स्वादित्वान्निष्ठानत्वम् । एवं नानाभूतैः तैः राक्षसैः मेदिनी पप्रे आवृता । वृञ् वरणे । कर्मणि लिट् ॥

केचिद्वेपथुमासेदुरन्ये दवथुमुत्तमम् ।
सरक्तं वमथुं केचिद् भ्राजथुं नै च केचन ॥ ४३ ॥

४३. केचिदिति ॥ केचिद् वेपथुं कम्पमासेदुः प्रापुः । अन्ये उत्तमं महान्तं दवथुं परितापमासेदुः । केचित् सरक्तं वमथुं वमनमासेदुः रक्तमवमन्नित्यर्थः । भ्राजथुं दीप्तिं तु केचनापि नासेदुः । सर्वत्र "ट्वितोऽथुच्" इत्यथुच् ॥

---

१ भुग्न E1.
२ निमग्नाविग्न T., G., Com., D., T3, T4.
३ वव्रे T., G., Com.
४ नैव केचन D., न तु केचन T3, T4.

मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्मा
दिशमिव दावर्वती मरावुदन्यन्।
रघुतनयमुपाययौ त्रिमूर्धा
विषभृदिवोग्रमुखं पतत्रिराजम् ॥ ४४ ॥

४४. मृगयुमिति ॥ अथास्मिन्नवसरे दक्षिणे ईर्मं व्रणोऽस्यास्तीति दक्षिणेर्मा व्याधेन व्रणितदक्षिणाङ्ग इत्यर्थः। 'दक्षिणारुर्लुब्धयोगाद्-क्षिणेर्मा कुरङ्गकः'। 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः' इति चामरः॥ "दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे" इत्यनिच्प्रत्ययान्तो निपातः॥ स मृगः मृगान्यातीति मृगयुं व्याधमिव। 'व्याधो मृगवधाजीवी' इत्यमरः। 'मृगय्वादयश्च' इत्यौणादिकः कुप्रत्ययान्तो निपातः। मरौ निर्जलदेशे। 'समानौ मरु-धन्वानौ' इत्यमरः। उदकमिच्छन्नुदन्यन् पिपासुर्जन्तुः॥ "अशना-योदन्यधनायाबुभुक्षापिपासागर्धेषु" इति क्यजन्तधातावुदन्यादेशनि-पातः॥ तस्माल्लटः शत्रादेशः। दाववर्तीं दावानलवर्तीं दिशमिव। विषं बिभर्तीति विषभृदाशीविषः उग्रमुखं पतत्रिराजं गरुडमिव त्रयो मूर्धानो यस्य त्रिमूर्धः त्रिशिरा नाम राक्षसः। त्रिमूर्धा व्याख्यातः। रघुतनयं राममुपाययौ। मालोपमालंकारः। अनेनोपमात्रयेणास्य रक्षसः सद्योमरणं व्यज्यते इति अलंकारेण वस्तुध्वनिः॥

शितविशिखनिकृत्तकृत्स्नवक्त्रः
क्षितिभृदिव क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः।
भयमुपनिदधे स राक्षसाना-
मखिलकुलक्षयपूर्वलिङ्गतुल्यः॥ ४५ ॥

४५. शितेति ॥ शितैर्विशिखैः निकृत्तकृत्स्नवक्त्रः छिन्नसर्वमूर्धा अत एव क्षितिकम्पेन औत्पातिकभूकम्पेन कीर्णशृङ्गो विकीर्णशिखरः क्षिति-

---

१ दाव T3, E1, T., G., Com.
२ रघुवृषभ C.
३ विषभृगिव D.
४ रुषं C.
५ क्षीर्ण T3, T4.

भृत् पर्वत इव स्थितः किं च अखिलकुलस्य कृत्स्नरक्षःकुलस्य क्षये विनाशे पूर्वलिङ्गं प्रथमावेदकनिमित्तं तत्तुल्यः तथा प्रतीयमान इत्यर्थः । स राक्षसः राक्षसानामवशिष्टानां च भयमुपनिदधे जनयामासेत्यर्थः । औत्पातिकपर्वतोपमानेन कुलक्षयसूचनात्सर्वराक्षसानां महाभयमुत्पन्नमिति भावः ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे[१] चतुर्थः सर्गः ।

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने चतुर्थः सर्गः ॥

---

१ T. & G. add शिक्षिरवधो नाम | T₃ adds खरदूषणवधो नाम.

॥ श्रीः ॥

अथ पञ्चमः सर्गः ।

निराकरिष्णू वर्तिष्णू[1] वर्धिष्णू परितो रणम् ।
उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खरदूषणौ ॥ १ ॥

१. निराकरिष्णू इति ॥ अथ त्रिशिरःपातानन्तरं खरदूषणौ निराकरिष्णू प्रतिपक्षनिराकरणशीलौ । वर्धिष्णू वर्धनशीलौ रणोत्साहिनावित्यर्थः । वर्तिष्णू अतिप्रहारेऽपि वर्तनशीलौ । स्थायिनावित्यर्थः । उत्पतिष्णू ऊर्ध्वमुत्पतनशीलौ । सहिष्णू प्रहारसहनशीलौ च सन्तौ । सर्वत्र "अलंकृञ्—" इत्यादिना ताच्छीलिक इष्णुच् प्रत्ययः । रणं परितः रणे सर्वतः ॥ "पर्यभिभ्यां च" इति सर्वार्थे तसिल्प्रत्ययः ॥ "अभितः परितः—" इत्यादिना द्वितीया ॥ चेरतुः बभ्रमतुः । चरेर्लिटि तसोऽतुस् ॥ "अत एकहल्—" इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ ॥ क्रियासमुच्चयालंकारः ॥

तौ[2] खड्गमुशल[3]प्रासचक्रबाणगदाकरौ ।
अकार्ष्टा[4]मायुधच्छायं रजः[5]सन्तमसे[6] रणे ॥ २ ॥

२. ताविति ॥ खड्गादयः करे ययोस्तौ तत्करौ । "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः" इति परनिपातः । अत्र खड्गादीनां जातिवचनत्वेऽपि जातिप्राधान्यन्यक्कारेण नियतद्रव्यविवक्षया निर्देशाद्बदरामलकानि तिष्ठन्तीत्यादिवत् "जातिरप्राणिनाम्" इत्येकवद्भावो न कृतः । कृते वा नपुंसकलिङ्गप्रसङ्गात्स्त्रीलिङ्गनिर्देशो न स्यादिति । तौ खरदूषणौ रजांस्येव सन्तमसं विषूचीनं तमो यत्र तस्मिन् । रजःसन्तमसमिति पाठान्तरम् । 'विष्वक् सन्तमसम्' इत्यमरः ॥ "अवसमन्धेभ्यस्त-

---

१ वर्धिष्णू वर्तिष्णू T3, T4, T., G., Com.
२ तत्खड्ग T3.
३ मुषल C., T1, E2,; मुसल T., G., Com.
४ आकार्ष्टा° E1, E3.
५ °च्छायरजः° T3.
६ रजःसन्त° T., G., Com.

मसः" इति समासान्तोऽच् ॥ रणे आयुधानां छाया आयुधच्छायम् ॥ "छाया बाहुल्ये" इति पूर्वपदार्थबाहुल्ये नपुंसकत्वम् ॥ अकार्ष्टा- मायुधैश्छादितवन्तावित्यर्थः । करोतेः कर्तरि लुङि तस्तामादेशः । सिचि वृद्धिः ॥

अथ तीक्ष्णायसैर्बाणैरधिमर्म रघूत्तमौ ।
व्याधं व्याधममूढौ तौ[१] यमसाच्चक्रतुर्द्विषौ ॥ ३ ॥

३. अथेति ॥ अथ राक्षसविक्रमानन्तरं रघूत्तमौ रामलक्ष्मणौ । अमूढावप्रमत्तौ सन्तौ द्विषौ द्वेषिणौ खरदूषणौ ॥ "सत्सूद्विष—" इत्यादिना क्विप् ॥ तीक्ष्णायसैस्तीक्ष्णफलैर्बाणैः । अधिमर्म मर्मसु । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । व्याधं व्याधमभीक्ष्णं विद्ध्वा ॥ "आभीक्ष्ण्ये णमुल्च" इति णमुलि चाद्विर्भावश्च ॥ यमसादन्तकाधीनम् ॥ "तदधीनवचने" इति सातिप्रत्ययः ॥ चक्रतुरहतामित्यर्थः ॥

हतबन्धुर्जगामासौ ततः[२] शूर्पणखा[३] वनात्[४] ।
पारेसमुद्रं[५] लङ्कायां वसन्तं रावणं गतिम्[६] ॥ ४ ॥

४. हतेति ॥ अथ हतबन्धुर्हतभ्रातृका असौ शूर्पणखा ततस्तस्माद्वनाज्जनस्थानात् मध्ये समुद्रस्य मध्येसमुद्रम् । "पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इत्यव्ययीभावः ॥ लङ्कायां वसन्तं रावणं गतिं शरणं जगाम । तद्वधोऽपि प्रारम्भीति भावः ॥

संप्राप्य राक्षससभं चक्रन्द क्रोधविह्वला ।
नामग्राहमरोदीत्[७] सा भ्रातरौ रावणान्तिके ॥ ५ ॥

५. संप्राप्येति ॥ क्रोधविह्वला क्रोधान्धा सा शूर्पणखा । राक्षसानां सभा राक्षससभम् ॥ "सभाराजामनुष्यपूर्वा" इत्यमनुष्यपूर्वकत्वा-

१ तु T2.
२ तत्र T2, T4.
३ सूर्पनखा D., E2 शूर्पनखा c. सूर्पणखा C., B., E1. T1.
४ बलात् c.
५ मध्येस° T2, T4, T., G., Com.
६ पतिम् N., C., T1, E2, E3, B., c.
७ °रोदीच E3.

नपुंसकत्वम् ॥ संप्राप्य रावणान्तिके ॥ "सप्तम्यधिकरणे च" इति 'चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यश्च सप्तमी' इति काशिका । भ्रातरौ खरदूषणौ नाम गृहीत्वा नामग्राहम् ॥ "नाम्न्यादिशिग्रहोः" इति णमुल् ॥ चक्रन्द चुक्रोश ॥

दण्डकानध्यवात्तां यौ वीर रक्षःप्रकाण्डकौ ।
नृभ्यां संख्येऽक्रुषातां तौ सभृत्यौ भूमिवर्धनौ ॥ ६ ॥

६. दण्डकामिति ॥ हे वीर यौ प्रकाण्डावेव प्रकाण्डकौ । स्वार्थे कन्प्रत्ययः । 'स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति नपुंसकप्रकृतित्वेऽपि पुल्लिङ्गता । रक्षसी प्रकाण्डकौ रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्तराक्षसौ । रूढशब्दानामादिष्टलिङ्गत्वेन स्वस्वलिङ्गानामेव सामानाधिकरण्यम् । 'मतल्लिकामचर्चिकाप्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमरः । अथवा 'अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात्' इति प्रकाण्डशब्दः स्कन्धवचनः । रक्षसी प्रकाण्डाविवेत्युपमितसमासः । तद्धुरंधरावित्यर्थः । दण्डो नाम कश्चिद्राजा तत्पालितो देशोऽपि दण्ड इत्युपचर्यते । स च शुक्रशापादिदानीमरण्यभूतत्वेन कुत्सितत्वेन "कुत्सिते" इति कप्रत्यये दण्डकेति दण्डका इति चोच्यते लोकतो लिङ्गवचननियमादिति । तदुक्तं रामायणे । 'तस्यायं दण्डविषयो विन्ध्यशैवलयोर्नृपः । शप्तो ब्रह्मर्षिणा तेन पुरा वैधर्म्यके कृते ॥ ततःप्रभृति काकुत्स्थ दण्डकारण्यमुच्यते । तपस्विनः स्थिता यत्र जनस्थानमतोऽभवत् ॥' तां दण्डकां तान् दण्डकान्वा अध्यवात्ताम् । तत्रोषितावित्यर्थः ॥ "उपान्वध्याङ्वसः" इति कर्मत्वम् ॥ वसेरनिटो लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥ "सः स्यार्धधातुके" इति धातुसकारस्य तकारः ॥ "झलो झलि" इति सिचो लोपः ॥ तौ खरदूषणौ सभृत्यौ । नृभ्यां मनुष्याभ्यां संख्ये युद्धे । वर्धयत इति वर्धनौ भूमेर्वर्धनौ । नन्द्यादित्वाल्ल्युः । स्वशरीरेण भूतेन पूरकौ मृतावित्यर्थः । अक्रुषातां कृतौ । करोतेः कर्मणि लुङि आतामि सिचि पक्षे चिण्वदिडभावाद्गुणाभावः ॥

---

१ दण्डकाम° T., G., Com.

विग्रहस्तव शक्रेण बृहस्पतिपुरोधसा ।
सार्धं कुमारसेनान्या शून्यश्चासीति को नयः ॥ ७ ॥

७. अथ रावणमुपालभमाना षोडशभिः श्लोकैरामन्त्रयते विग्रह इत्यादिभिः ॥ हे स्वामिन् । बृहस्पतिः पुरोधीयत इति पुरोधाः मन्त्री यस्य तेन । पुरोधसोऽपि मन्त्राधिकारत्वात् । तदुक्तं मनुना । 'सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता । मन्त्रयेत परं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतः' ॥ इति । कुमारः स्कन्दः सेनानीः सेनापतिर्यस्य तेन शक्रेण सार्धं विग्रहः प्रबलविरोधो नित्यानुषक्त इति शेषः । तथापि शून्यो निरुद्योगश्चासि । अस्तेर्लेटि सिपि "तासस्त्योर्लोपः" इति सलोपः । इतीदमौदासीन्यं को नयः का नीतिः । बलवद्विरोधग्रस्तस्य जिगीषोरौदासीन्यमनर्थानुबन्धीति भावः ॥

यद्यहं नाथ नायास्यं विनंसा हतबान्धवा ।
नाज्ञास्यस्त्वमिदं सर्वं प्रमाद्यंश्चारदुर्बलः ॥ ८ ॥

८. यदीति ॥ हे नाथ स्वामिन् । विगता नासा नासिका यस्याः सा विनासेति नासान्तो बहुव्रीहिः । 'घोणा नासा च नासिका' इत्यमरः । नासिकान्तत्वे "उपसर्गाच्च" इति नसादेशं बाधित्वा "वेर्ग्रो वक्तव्यः" इति ग्रादेशे विग्रेति स्यादिति । हतबान्धवा हतभ्रातृकाहं नायास्यं यदि नागच्छेयं चेत् । प्रमाद्यन्निति वर्तमाननिर्देशान्नित्यप्रमत्त इत्यर्थः । चरतीति चरः । पचाद्यच् । स एव चारो गूढचारः । प्रज्ञादित्वादण् । तेन दुर्बलः तच्छून्यः । साक्षाद्दृष्ट्या चारदृष्ट्या वा न किंचिद्दृष्टवानित्यर्थः । एवं गर्वान्धस्त्वं सर्वमिदमनर्थजातं नाज्ञास्यः न जानीयाः ॥ "लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्तौ" इति यातेर्जानातेश्च क्रियातिपत्तौ लृङ् । कुतश्चिद्वैगुण्यात्क्रियाया अनभिनिर्वृत्तिः क्रियातिपत्तिः । स्वस्यानागमे ज्ञातव्यज्ञानानभिनिर्वृत्तिरिह क्रियातिपत्तिः ॥

१ विनासा T3, T4, D., Com. | २ °चार° T3.

करिष्यमाणं विज्ञेयं कार्यं किं नु[1] कृतं परैः[2] ।
अपकारे[3] कृतेऽप्यज्ञो विजिगीषुर्न वा भवान् ॥ ९ ॥

९. करिष्यमाणमिति ॥ परैः शत्रुभिः करिष्यमाणं कार्यं किं कृतं च किंतु तद्विज्ञेयम् । एतदुभयं विजिगीषुणावश्यं विज्ञेयम् । एवं स्थिते भवांस्तु अपराधे द्रोहे कृते परैराचरितेऽपि अज्ञः । ज्ञानमेव नास्ति प्रतीकारस्तु दूरापास्त इति भावः । अथवा भवान् त्वं विजिगीषुर्नासि अन्यथा कथमिदमनात्मज्ञत्वमिति भावः ॥

वृतस्[4]त्वं पात्रेसंमितैः[5] खट्वारूढः प्रमादवान् ।
पानशौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीनस्[6]त्वमुन्मनाः ॥ १० ॥

१०. अज्ञतामेवाह वृत इति ॥ त्वं तु पात्रेसम्मितैः भोजनमात्रसङ्गतैर्वृतः न तु मन्त्रसंगतैरित्यर्थः ॥ "पात्रेसम्मितादयश्च" इति क्षेपे समासनिपातः । खट्वामारूढः खट्वारूढः परतल्पगतः उत्पथप्रस्थित इत्यर्थः ॥ "खट्वा क्षेपे" इति क्षेपे क्तान्तेन द्वितीयासमासः ॥ प्रमादवान् नित्यप्रमादयुक्तः । नित्ययोगे मतुप् । पाने शौण्डो मत्तः पानशौण्डः पानव्यसनीत्यर्थः "सप्तमी शौण्डैः" इति समासः ॥ 'मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः' इत्यमरः । उन्मनाः उत्सुकचित्तः विषयासक्त इत्यर्थः । श्रियं लक्ष्मीम् । अत्यन्तीनत्वमत्यन्तगामित्वं केवलात्मगामित्वमित्यर्थः ॥ "अवारपार—" इत्यादिना खप्रत्ययः । नेता प्रापणशीलो नासि । ताच्छील्ये तृन् ॥ "न लोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । नयतिर्द्विकर्मकः । त्वच्चेष्टितानि सर्वथा राज्यभ्रंशकारीणीत्यर्थः ॥

अध्वरेष्वग्निचित्वत्सु सोमसुत्वत आश्रमान् ।
अत्तुं मैहेन्द्रियं[7] भागमैति दुश्च्यवनोऽधुना[8] ॥ ११ ॥

---

१ न E2.
२ परैः कृतम् T2, T3, T4, E2, E3, B.
३ अपराधे T., G, Com.
४ वृतोऽसि E1, वृतस्तु T3, T4.
५ पात्रेसम्मितैः T., G., Com.
६ नात्यन्तीनां त्व° D.
७ माहेन्द्रियं T3.
८ दुश्चवनो E2.

११. अध्वरेष्विति ॥ अधुना अस्मिन् काले ॥ "अधुना" इत्यधुनाप्रत्ययान्तो निपातः । दुष्टं च्यवते परदारेषु रेतश्चोतते दुःखेन च्यवते रणादिति वा दुश्च्यवनः दिवस्पतिः ॥ "चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्" ॥ महाकाव्ये दुश्च्यवनशब्दप्रयोगनिषेधेऽप्यत्र तद्दोषोद्घाटनार्थमनुवादान्न दोषः । अग्निं चितवन्तोऽग्निचितः ॥ "अग्नौ चेः" इति क्विप् ॥ तद्वत्सु अग्निचित्वत्सु तत्कर्तृकेष्वित्यर्थः ॥ "तसौ मत्वर्थे" इति भत्वात्तकारस्य जश्त्वस्याभावः । एकसंज्ञाधिकारात् "झयः" इति मतोर्वत्वम् । अध्वरेषु यज्ञेषु महेन्द्रियं महेन्द्रदेवताकम् । "महेन्द्राद्घाणौ च" इति घप्रत्ययः ॥ भागमत्तुं भक्षयितुं सोमं सुतवन्तः सोमसुतः ॥ "सोमे सुञः" इति क्विप् ॥ तद्वतः सोमसुत्वतः सोमयाजिमतः । मत्वादि पूर्ववत् । आश्रमानृष्याश्रमान् ऐति आगच्छति । आङ्पूर्वादिणो लिट् ॥ "एत्येधत्यूठ्सु" इति वृद्धिः ॥ अशक्यवधस्तवायमाज्ञाभङ्ग इति भावः ॥

आमिक्षीयं दधिक्षीरं पुरोडाश्यं तथौषधम् ।
हविर्हैयङ्गवीनं च नाप्युपघ्नन्ति राक्षसाः ॥ १२ ॥

१२. आमिक्षीयमिति ॥ तप्ते पयसि दध्यानयति सामिक्षा तदर्थमामिक्षीयम् । दधि च क्षीरं च दधिक्षीरम् ॥ "विभाषा वृक्षमृगतृण–" इत्यादिना वैभाषिको व्यञ्जनद्वन्द्वः ॥ तथा पुरोडाश्यं पुरोडाशार्थमोषधिरेवौषधं व्रीहियवादि ॥ "ओषधेरजातौ" इति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः ॥ आमिक्षापुरोडाशयोर्हविष्ट्वात् ॥ "विभाषा हविरपूपादिभ्यः" इति वैभाषिकौ प्राक्क्रीतीयौ यथाक्रमं छयतौ ॥ हैयङ्गवीनं ह्योगोदोहविकारं घृतं च । 'तत्तु हैयङ्गवीनं यद्ध्योगोदोहोद्भवं घृतम्' इत्यमरः ॥ "हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्" इति ह्योगोदोहशब्दस्य हियङ्गवादेशः खञन्तो निपातः । हविः पूर्वोक्तं त्रिविधं हविरपि राक्षसाः नोपघ्नन्ति न लुम्पन्ति । सर्वत्र रक्षसां विस्रम्भविहारप्रतिबन्ध इत्यर्थः ॥

युवजानिर्धनुष्पाणिर्भूमिष्ठः खविचारिणः ।
रामो यज्ञद्रुहो हन्ति काल[1]कल्पशिलीमुखः ॥ १३ ॥

१३. युवेति ॥ किं च युवतिर्जाया यस्य सः युवजानिः तरुणभार्यः तथापि निःशङ्क इति भावः ॥ "जायाया निङ्" इति बहुव्रीहिसमासान्तो निङादेशः ॥ "लोपो व्योर्वलि" इति यकारलोपः ॥ "स्त्रियाः पुंवत्—" इत्यादिना पुंवद्भावः ॥ धनुः पाणौ यस्य सः धनुष्पाणिः ॥ "प्रहरणार्थेभ्यः—" इति सप्तम्याः परनिपातः ॥ "नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य" इति नित्यं षत्वम् ॥ भूमौ तिष्ठतीति भूमिष्ठः ॥ "सुपि स्थः" इति कप्रत्ययः ॥ "अम्बाम्ब—" इति षत्वे ष्टुत्वम् ॥ खविचार एषामस्तीति खविचारिणः खचरानित्यर्थः । मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः । न तु "सुप्यजातौ—" इति णिनिः । पुनः सुप्ग्रहणेनोपसृष्टात्तन्निषेधात् । यज्ञेभ्यो द्रुह्यन्तीति यज्ञद्रुहो राक्षसान् ॥ "सत्सूद्विष—" इति क्विप् ॥ कालकल्पैरन्तकप्रख्यैः । शिली शल्यं मुखं येषां तैः शिलीमुखैः बाणैः हन्ति । न चास्य कश्चित्प्रतिपक्ष इति भावः ॥

मांसान्योष्ठावलोप्यानि सा[2]धनीयानि देवताः ।
अश्नन्ति रामाद्रक्षांसि बिभ्य[3]त्यश्नुवते दिशः ॥ १४ ॥

१४. मांसानीति ॥ ओष्ठाभ्यामेवावलोप्तुमर्हाणि ओष्ठावलोप्यानि अतिमृदूनीत्यर्थः ॥ "ऋहलोर्ण्यत्" ॥ "कृत्यैरधिकार्थवचने" इति करणे तृतीयासमासः । सवनाय हितस्तदर्थं वा पशुः सवनीयः । प्राक्क्रीतीयश्छप्रत्ययः । तदीयानि सावनीयानि । साधनीयानीति पाठे यज्ञसाधनीयार्थानि यज्ञार्थं संपाद्यानि वा । मांसानि देवताः अश्नन्ति । रक्षांसि राक्षसास्तु रामाद्बिभ्यति भीतानि सन्ति । बिभेतेः शतरि ॥ "नाभ्यस्ताच्छतुः" ॥ "वा नपुंसकस्य" इति नुम्प्रतिषेधविकल्पात्पाठद्वयेऽपि साधुत्वम् । दिशोऽश्नुवते व्याप्नुवन्ति पलायन्त

१ कालकल्पैः शिलीमुखैः T., G., Com.
२ सावनीयानि E1, T2, T3, T., G., Com.
३ बिभ्यन्त्य° T2, T3, T4.

इत्यर्थः। पूर्वं राक्षसाः यज्ञेष्वाच्छिद्य मांसान्यश्नन्ति देवता दिशोऽभुवते। अधुना तद्विपरीतं वर्त्तत इत्यर्थः॥

कुरु बुद्धिं कुशाग्रीयामनुकामीनतां त्यज।
लक्ष्मीं परम्परीणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नय॥ १५॥

१५. कुर्विति॥ कुशाग्रीयां कुशाग्रमिव सूक्ष्माग्रामित्यर्थः॥ "कुशाग्राच्छः" इति इवार्थे छप्रत्ययः॥ बुद्धिं कुरु। सूक्ष्मदर्शी भवेत्यर्थः। अनुकामं गामी अनुकामीनः यथेष्टं गन्ता॥ "अवारपार—" इत्यादिना खप्रत्ययः॥ तत्तां त्यज यथेष्टचारी मा भूरित्यर्थः। परांश्च परतरांश्च अनुभवतीति परम्परीणा पितृपितामहादिक्रमागतेत्यर्थः॥ "परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति" इति खप्रत्ययः॥ तत्संनियोगात्परपरतरशब्दयोः परम्परादेशनिपातनात् तत्तत्प्रकृतिकश्चायं प्रत्ययः। न तु लोकप्रसिद्धपरंपराशब्दप्रकृतिकः। सूत्रे टाबन्तनिर्देशाभावादिति। तां लक्ष्मीं त्वम्। पुत्रांश्च पौत्रांश्च अनुभवतीति पुत्रपौत्रीणा। पूर्वोक्त एव प्रत्ययः। तत्तां नय। पूर्वपुरुषवदुत्तरोत्तरपुरुषगामिनीं च कुरु। न तूपेक्षया त्वन्मात्रावसितां कुर्वित्यर्थः। नयतिर्द्विकर्मक इत्युक्तम्॥

सहायवन्त उद्युक्ता बहवो निपुणाश्च याम्।
श्रियमाशासते लोलां तां हस्तेकृत्य माश्वसीः॥ १६॥

१६. ननु मद्धस्तगतायाः लक्ष्म्याः कथं विपर्ययकथेत्याशङ्क्याह सहायेति॥ लोलामस्थिरां यां श्रियं सहायवन्तः कोशदण्डसम्पन्नाः प्रभुशक्तिमन्त इत्यर्थः। उद्युक्ता उत्साहशक्तियुक्ता इत्यर्थः। निपुणाः मन्त्रकुशला इत्यर्थः। तेऽपि बहवो बहुमन्त्रियुक्ता विदुषोऽप्येकस्यानिर्णायकत्वादित्यर्थः। एवं शक्तित्रयोपेता अपि आशासते लब्धामप्यलब्धवदनुपालयन्तीत्यर्थः। आङः शासु इच्छायामित्यात्मनेपदम्। शपो लुक्॥ "आत्मनेपदेष्वनतः" इति झस्यादादेशः। तां श्रियं हस्तेकृत्य उपयम्येत्युपचारः। स्वायत्तीकृत्यापीत्यर्थः॥ "नित्यं हस्ते

१ हस्तेकृत्याप T3..

पाणावुपयमने" इति हस्तेशब्दस्य गतित्वात् समासे क्त्वो ल्यप् । माश्वसीः मा विश्वसीः । आङ्पूर्वात् श्वसेर्लुङि सिचि "ह्म्यन्त—" इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः ॥ "इट ईटि" इति सिज्लोपः ॥

लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः कुलटेव कुतूहलात् ।
अन्तिकेऽपि स्थिता पत्युश्[1]छलेनान्यं निरीक्षते ॥ १७ ॥

१७. अनाश्वासकारणमाह लक्ष्मीरिति ॥ लक्ष्मीः कुलटा स्वैरिणीव कुतूहलात् पुंसा पुंस्त्ववता योगमाशंसुरभिलषन्ती । "सनाशंसभिक्ष उः" ॥ "न लोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ पत्युरन्तिके स्थितापि छलेन वञ्चनेनान्यं पुरुषं पुरुषान्तरं निरीक्षते । ईषत्प्रमादेऽप्यन्यमुपगच्छतीत्यर्थः ॥

योषिद्वृन्दारिका तस्य दयिता हंसनादिनी ।
दूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥ १८ ॥

१८. लक्ष्मीस्तावदास्तामतिलक्ष्मीः कापि कान्ता तदन्तिके चकास्तीति श्लोकपञ्चकेनाह योषिदित्यादिना ॥ वृन्दं गुणवृन्दमस्या अस्तीति वृन्दारिका मुख्या । 'वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ' इत्यमरः । "शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः" । कात्पूर्वस्येत्वम् । योषिच्च सा वृन्दारिका च योषिद्वृन्दारिका ॥ "वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्" इति समासः ॥ तस्य रामस्य दयिता । हंसवद्गच्छतीति हंसगामिनी ॥ "कर्त्तर्युपमाने" इति णिनिः॥ दूर्वाकाण्डमिव श्यामा । एतच्च पुराणान्तरे द्रष्टव्यम् कल्पभेदेन वा । अन्यथा रामायणविरोधात् । न्यग्रोधपरिमण्डला वटपत्रवद्वृत्तानुपूर्वोदरेत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं सामुद्रे । 'काककुक्षिस्तु या कन्या न्यग्रोधपरिमण्डला । एकं जनयते पुत्रं स च राजा भविष्यति' ॥ इति ॥

नास्यं पश्यति यस्तस्या निस्ते दन्तच्छन्दं न वा ।
संशृणोति न चोक्तानि[3] मिथ्यासौ विहितेन्द्रियः ॥ १९ ॥

---

१ पत्युः काक्षेणान्यं E1.
२ हंसगामिनी N., D., T., G., Com.
३ न चोक्तानि E1.

१९. नेति ॥ यो युवा तस्या आस्यं मुखं न पश्यति । छाद्यते अनेन इति छदः दन्तानां छदो दन्तच्छदोऽधरः ॥ "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" इति घप्रत्ययः ॥ "छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य" इति ह्रस्वत्वम् ॥ तं न निंस्ते न चुम्बति वा । णिसि चुम्बने । लटि तङ् । अदादित्वाच्छपो लुक् । इदित्वान्नुम् । उक्तानि सूक्तानि न संशृणोति न समाकर्णयति च । सकर्मकत्वात् "समो गम्यृच्छि—" इति नात्मनेपदम् । तस्याकर्मकाधिकारात् । असौ पुमान् मिथ्या वृथैव विहितेन्द्रियः निर्मितकरणः । निष्फलैव तस्येन्द्रियसृष्टिरित्यर्थः ॥

सारोऽसाविन्द्रियार्थानां यस्यासौ तस्य नन्दथुः ।
तल्पे कान्तान्तरैः सार्धं मन्येऽहं धिङ् निमज्जथुम् ॥ २० ॥

२०. सार इति ॥ असौ स्त्री इन्द्रियार्थानां रूपरसादिविषयाणां सम्बन्धी सारः एकत्र संगृहीतस्सर्वविषयसारः । अथवा इन्द्रियार्थानां मध्ये असौ सारः उत्कृष्ट इन्द्रियार्थः । अत एवासौ यस्य सम्बन्धिनी तस्य नन्दथुः आनन्दः । किं च कान्तान्तरैः एतस्यां सत्यां स्त्र्यन्तरैः सार्धं तल्पे शयनीये निमज्जथुं निमज्जनं शयनं धिक् कष्टमहं मन्ये । धिग्योगे द्वितीया । उभयत्र "ट्वितोऽथुच्" ॥

न तं पश्यामि यस्यासौ भवेन्नोदेजया मतेः ।
त्रैलोक्येनापि विन्दस्त्वं तां क्रीत्वा[1] सुकृती भव ॥ २१ ॥

२१. नेति ॥ असौ स्त्री यस्य यूनो मतेर्मानसस्य । उदेजयते कम्पयतीत्युदेजया कम्पनी ॥ "अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द—" इत्यादिना शप्रत्ययः । एतेनैव विन्दोऽपि व्याख्यातः । न भवेत् तं न पश्यामि । तादृग्धीरो नास्त्येवेत्यर्थः । अतः त्वं तां सुन्दरीम् । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गवचनातिक्रमः । तेनापि तां क्रीत्वा । त्रैलोक्यस्यापि तव स्वत्वात् तस्य

---

१ हत्वा B., Ea.

रत्नस्य तावन्मूल्यार्हत्वाभावेति भावः । विन्दतीति विन्दः क्रयेण लब्धा सखित्यर्थः । सुकृती भव सुष्ठु कृतकृत्यो भव । लोकोत्तरस्त्रीरत्नलाभादिति भावः ॥

नैवेन्द्राणी न[1] रुद्राणी न मनावी न रोहिणी[2] ।
वरुणानी न[3] नाग्नायी तस्याः सीमन्तिनी समा[4] ॥ २२ ॥

२२. ननु शच्यादिषु जाग्रतीषु केयमुच्यते अत आह न चेति ॥ इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी शची तस्याः सीतायाः ॥ "तुल्यार्थैः—" इत्यादिना विकल्पात्षष्ठी ॥ समा सीमन्तिनी तुल्या स्त्री न । एवं रुद्रस्य स्त्री रुद्राणी पार्वती । सा च न तस्याः समा सीमन्तिनीति सर्वत्र योज्यम् । सर्वत्र "पुंयोगादाख्यायाम्" इति ङीष् । तत्सन्नियोगात् "इन्द्रवरुण—" इत्यादिना यथायोगमानुगागमः । मनोः स्त्री मनावी ॥ "मनोरौ वा" इति विकल्पात् औकारे तस्यावादेशः ॥ एवमग्नेः स्त्री अग्नायी ॥ "वृषाकप्यग्नि—" इत्यादिना ऐकारे तस्यायादेशः ॥

प्रत्यूचे राक्षसेन्द्रस्तामाश्वासिहि बिभेषि किम् ।
भज नक्तंचरि क्षोभं वाचाटे[5] रावणो ह्यहम् ॥ २३ ॥

२३. प्रत्यूच इति ॥ राक्षसेन्द्रो रावणः तां शूर्पणखां प्रत्यूचे प्रत्युवाच । ब्रुवः कर्तरि लिटि तङ् । किमित्यपेक्षायामाह । हे नक्तंचरि राक्षसि ॥ "चरेष्टः" ॥ टित्वान्ङीप् । सम्बुद्धौ नदीह्रस्वः । हे वाचाटे बहुभाषिणीति तदुपालम्भासहिष्णुतया सोल्लुण्ठनमामन्त्रितम् । समाश्वसिहि । श्वसेर्लोटि सिपि "रुदादिभ्यः सार्वधातुके" इतीट् । सेर्हिरादेशः । 'अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं न कारयेत्' इति शास्त्रादुच्छासपाठे दीर्घ इति केचित् । अमात्रावृत्तत्वादक्षरसंख्ययैवालं यथा ऋग्य-

१ न चेन्द्राणी T3, T4.
२ मनावी वा न रुद्राणी न रोहिणी T3, E1.
३ न चाग्नायी C., T1, E1. B., न वाग्नयी T3.
४ समाः E3.
५ वाचाले D.

जुषमधीयाना इत्यादावित्यन्ये । किं बिभेषि मा भैषीरित्यर्थः । क्षोभं क्रोधं त्यज । अहं रावणो हि रावयति लोकानिति रावणः ख्यातः खल्वित्यर्थः ॥

मामुपास्त¹ दिदृक्षावान् याष्टीकव्याहृतो हरिः ।
आज्ञालाभोन्मुखो² दूरात् काक्षेणानादरेक्षितः ॥ २४ ॥

२४. यदुक्तं विग्रहस्तव शक्रेणेति तत्रोत्तरमाह मामित्यादि ॥ द्रष्टुमिच्छा दिदृक्षा । दृशेः सन्नन्तास्त्रियामप्रत्यये टाप् । तद्वान् दिदृक्षावान् दिदृक्षुः । यष्टिः प्रहरणमेषां याष्टीकाः वेत्रपाणयः ॥ “शक्तियष्ट्योरीकक्” ॥ तैर्व्याहृतो द्वारि प्रतिबद्धो हरिरिन्द्रः । आज्ञादाने दर्शनाभ्यनुज्ञाने उन्मुख उत्कण्ठितः सन् ॥ “प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च” इति सप्तम्या “सप्तमी” इति योगविभागात्समासः । दूरात् काक्षेण कुदृष्ट्या अप्रसन्नदृष्ट्या इत्यर्थः । इन्द्रियवाचिना अक्षशब्देन तद्विशेषश्चक्षुर्लक्ष्यते । ‘अथाक्षमिन्द्रियम्’ इत्यमरः । “का पथ्यक्षयोः” इति कुशब्दस्य तत्पुरुषे कादेशः । केचित्तु न्यासकारेण तत्पुरुषाधिकारभङ्गेन बहुव्रीहिसमासान्तत्वेनापि व्याख्यानादिहापि कुत्सितमक्षि यस्य तेन काक्षेण मयेति व्याचक्षते । अनादरेणेक्षितः सन् मामुपास्त आसेवत । आसेर्लुङि तङ् । शपो लुक् । ईदृगवस्थः शक्र उपेक्षमाणमपि मां किं करिष्यतीति भावः ॥

विरुग्णोदग्रधाराग्रः कुलिशो मम वक्षसि ।
अभिन्नं शतधात्मानं मन्यते बलिनं बली ॥ २५ ॥

२५. विरुग्णेति ॥ किं च बली बलवान् दृढः कुलिशो वज्रः । ‘अस्त्रियां वज्रकुलिशौ’ इति यादवः । मम वक्षसि विरुग्णानि भग्नानि उदग्राण्युन्नतराणि धाराणां कोटीनामग्राणि मुखानि यस्य सः । कुण्ठितमुखः

१ °मुपास्ते C.
२ °लाभोत्सुको T₄, T₁, T., G., °दानोत्सुको Com.

सन्नित्यर्थः। किं तु शक्तया अभिन्नमविदीर्णमात्मानं बलिनं बलिष्ठं मन्यते न तु महद्वक्षोविदारणेनेत्यर्थः॥

कृत्वा लङ्काद्रुमालानमहमैरावतं गजम्।
बन्धनेऽनुपयोगित्वान्नो तं तृणवदत्यजम्॥ २६॥

२६. कृत्वेति॥ किं चाहमैरावतं गजं लङ्काद्रुम एव आलानं यस्य तं कृत्वा तत्र बद्ध्वेत्यर्थः। बन्धनेऽनुपयोगित्वाद्विच्छापनेयत्वादिति भावः। तमैरावतं तृणवन्नात्यजं नात्याक्षं किमिति काकुः॥

आहोपुरुषिकां पश्य मम सद्रत्नकान्तिभिः।
ध्वस्तान्धकारेऽपि पुरे पूर्णेन्दोः सन्निधिः सदा॥ २७॥

२७. आहोपुरुषिकामिति॥ किं च मम। 'अहो पुरुष इति यस्यां क्रियायां सा आहोपुरुषिका' इति काशिका। मत्वर्थीयष्ठन्प्रत्ययः। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। तामाहोपुरुषिकां पश्य। स्वपुरुषकारं पश्येत्यर्थः। केचित्तु 'आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि' इत्यत्र क्षीरस्वामिनो व्याख्यानानुसारेणाहोपुरुषस्य भावः आहोपुरुषिका आश्चर्यपुरुषत्वम्। मनोज्ञादित्वाद्वुञिति व्याचक्षते। किं तु मनोज्ञादिषु मृग्यमेतत्। यद्यस्मात्सद्रत्नकान्तिभिरेव ध्वस्तान्धकारे निरस्ततमस्केऽपि पुरे सदा पूर्णेन्दोः सन्निधिः सान्निधानम्। तमोनिरासानुपयुक्तस्यापि चन्द्रस्य तत्रापि पूर्णस्य सदा पुरे निवसनं केवलाश्चासिद्ध्यर्थमेवेत्यहो मे दृश्यतामाहोपुरुषिकेति भावः। अत्र रत्नकान्तिभिर्ध्वस्तान्धकार इति समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः। 'समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तम्' इति लक्षणात्॥

---

१ बन्धनेऽनु° T₂, बन्धनेऽनुपयोगं किं T₂, T₄.

२ किं न तं तृणमत्यजम् T₃.

३ यद्रत्नकान्तिभिः T₂, T₃, E₁, D., T., G., Com.

४ पुरे ध्वस्तान्धकारेऽपि E₄.

हृतरत्नश्च्युतोद्योगो रक्षोभ्यः करदो दिवि ।
पूतक्रतायीमभ्येति सत्रपः किं[1] न[2] गोत्रभित् ॥ २८ ॥

२८. हृतेति ॥ हृतानि रत्नान्युत्कृष्टवस्तूनि यस्य सः । 'रत्नं श्रेष्ठमणावपि' इति यादवः । अत एव च्युतोद्योगो नष्टोत्साहः अत एव रक्षोभ्योऽस्मभ्यं करदः बलिप्रदः गोत्रभित्पर्वतच्छेदी देवेन्द्रः सत्रपः सन् दिवि स्वर्गे । पूतक्रतोः स्वस्य स्त्रीं पूतक्रतायीं शचीम् ॥ "पूतक्रतोरै च" इति ङीप्सन्नियोगादैकारे तस्यायादेशः । नान्वेति किमन्वेत्येव । लज्जयान्तः पुरे निलीय तिष्ठतीत्यर्थः ॥

अतुल्यमहसा सार्धं[3] रामेण मम विग्रहः ।
अपाकरस्तथाप्येष यतिष्ये तद्विनिग्रहे ॥ २९ ॥

२९. अतुल्येति ॥ अतुल्यमहसा असमानबलेन रामेण सार्धं विग्रहो विरोधो मम अपाकरो लज्जावहः ॥ "कृञो हेतु—" इत्यादिना ताच्छीलिकष्टप्रत्ययः ॥ तथाप्येषोऽहं तस्य रामस्य विनिग्रहे हिंसने यतिष्ये स्वत्कृते इति भावः ॥

उत्पत्य खं दशग्रीवो मनोयायी शिताम्ब्रभृत्[4] ।
समुद्रसविधावासं मारीचं प्रति चक्रमे ॥ ३० ॥

३०. उत्पत्येति ॥ अथ मनोवद्यातीति मनोयायी मनोवेगीत्यर्थः ॥ "कर्तर्युपमाने" इति णिनिप्रत्ययः ॥ शितास्त्रभृत् निशितास्त्रधारी दशग्रीवः समुत्पत्य समुद्रस्य सविधः समीपमावासो निवासो यस्य तं समुद्रतीरवासिनं मारीचं प्रति तमुद्दिश्य चक्रमे जगाम ॥ "अनुपसर्गाद्वा" इति क्रमेर्लिटि तङ् ॥

---

१ °मन्वेति T2, T3, E1, T4, T., G., Com.
२ किल T2, T4.
३ साकं T2, T3, T4, E1. साकं मम रामेण E2.
४ शस्त्रा° T2.

संपत्य तत्सनीडेऽसौ तं वृत्तान्तमशिश्रवत्।
अस्नुनाथ श्रुतार्थेन तेनागादि दशाननः॥ ३१॥

३१. संपत्येति॥ असौ रावणस्तस्य मारीचस्य सनीडे समीपे। 'समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत्' इत्यमरः। संपत्य निपत्य। तं शूर्पणखोक्तं वृत्तान्तमशिश्रवत् श्रावयति स्म। शृणोतेः "णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः" इति ह्रस्वः। सन्वद्भावे "स्रवतिशृणोति—" इत्यादिना विकल्पादभ्यासस्येत्वम्। अथ श्रवणानन्तरं श्रुतार्थेन श्रुतवृत्तान्तेन अत एव अस्नुना भीरुणा॥ "त्रसिगृधि—" इत्यादिना क्नुप्रत्ययः॥ तेन मारीचेन दशाननो रावणः अगादि गदितः॥

अन्तर्धत्स्व रघुव्याघ्रात्तस्मात्त्वं राक्षसेश्वर।
स[3] रणे दुरुपस्थानो हस्तरोधं दधद्धनुः॥ ३२॥

३२. यद्गदितं तदाह अन्तरिति॥ हे राक्षसेश्वर त्वं तस्मात् प्रसिद्धाद्रघुव्याघ्रात् रघूत्तमाद्रामात्। गतमेतत्॥ "अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति" इत्यपादानत्वात्पञ्चमी। अन्तर्धत्स्व अन्तर्हितो भव नात्मानं दर्शयेत्यर्थः। दधातेः कर्तरि लोटि तङि "थासः से"॥ "सवाभ्यां वामौ"॥ "श्नाभ्यस्तयोरातः" इत्याकारलोपः॥ "दधस्तथोश्च" इत्यभ्यासस्य भष्भावः। "अदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वक्तव्या" इत्युपसर्गवद्भावादन्तःशब्दस्य धातोः प्राक् प्रयोगः। तथाहि रणे हस्तेन रोधः पीडनं यस्य तद्धस्तरोधं दृढमुष्टिगृहीतमित्यर्थः॥ "सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः" इति णमुल्। उपोपसर्गव्यभिचाराच्चिन्त्यः व्याकरणान्तरे वा द्रष्टव्यः। धनुः दधत् दधानः॥ "नाभ्यस्ताच्छतुः" इति नुम्प्रतिषेधः॥ स रामो दुःखेनोपस्थीयत इति दुरुपस्थानो दुरासदः॥ "आतो युच्" इति खलर्थे युच्॥

---

१ समेत्य D., E2.
२ 'मशुश्रवत् E3, T4
३ यो रणे N., C., E2, E3, T1, B., T3, T.

भवन्तं कार्तवीर्यो यो हीनसंधिमचीकरत् ।
जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्वलौकिकः ॥ ३३ ॥

३३. दुरासदत्वं व्यनक्ति भवन्तमिति ॥ यः कृतवीर्यस्यापत्यं पुमान् कार्तवीर्यः हैहयपतिः भवन्तं हीनं निकृष्टं संधिमाज्ञाकरत्वलक्षणं सन्धानमचीकरत् भवता कारितवानित्यर्थः । करोतेर्णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ "दीर्घो लघोः" इत्यभ्यासदीर्घः ॥ "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इत्यणि कर्तुः कर्मत्वम् । तस्य कार्तवीर्यस्य । कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी । हन्तारं जामदग्न्यं यो रामो जिगाय जितवान् । जेर्लिटि "सन्लिटोर्जेः" इत्यभ्यासात्परस्य धातुजकारस्य कुत्वम् । स रामः सार्वलौकिकः सर्वस्मिन् लोके विदितः । नाप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ "लोकसर्वलोकाट्ठञ्" इति ठञ् ॥ "अनुशतिकादीनां च" इत्युभयपदवृद्धिः ॥ ३३ ॥

यमास्यद्दश्वरी तस्य ताडका वेर्त्ति विक्रमम् ।
शूरम्मन्यो रणोद्धाहं निरस्तः सिंहनर्दिना ॥ ३४ ॥

३४. यमेति ॥ किं च यमास्यमन्तकमुखं दृष्टवती यमास्यदृश्वरी रामेण यमलोकं गमितेत्यर्थः । भूतार्थे कर्मोपपदात् "दृशेः क्वनिप्" ॥ "वनो र च" इति ङीप् रेफादेशश्च ॥ ताटका तस्य रामस्य विक्रमं वेद वेत्ति ॥ "विदो लटो वा" इति तिपो णलादेशः ॥ सिंहवन्नर्दतीति सिंहनर्दी सिंहनादी ॥ "कर्तर्युपमाने" इति णिनिः ॥ तेन रामेण रणाभिनिरस्तः । शूरमात्मानं मन्यत इति शूरम्मन्यः शूरमानी ॥ "आत्ममाने खश्च" इति मन्यतेः खश्प्रत्ययः ॥ अहं च वेदेत्यनुषङ्गः । वेद्मीत्यर्थः । मिपो णलादेशः । रामप्रधर्षणे तवाप्येषैव गतिरिति भावः ॥ ३४ ॥

न त्वं तेनान्वभाविष्ठा नान्वभावि त्वयाप्यसौ ।
अनुभूतो मया चासौ तेन चान्वभाविष्यहम् ॥ ३५ ॥

---

१ कार्तवीर्योऽसौ T₄.
E₁ omits verses 33 and 34.
२ सार्वलौकिकम् N., D.
३ ताटका T., G., Com.
४ वेद T., G., Com.
५ नला° c.
६ वासौ T₄.

१५. नेति ॥ त्वं तेन रामेण नान्वभाविष्ठाः समरे साक्षात्कारविषयीकृतः न भात इत्यर्थः। भुवः कर्मणि लुङि थासि सिचि चिण्वदिटि वृद्धिः। त्वयाप्यसौ रामो नान्वभावि नानुभूतः। पूर्ववच्चिण्वदिटि चिणि वा चिणो लुक्। अतस्तच्छक्तिं त्वं न जानासीत्यर्थः। मया चासावनुभूतः तेन चाहमन्वभाविषि। चिण्वदिडभावे इटि सिचि गुणः। अतस्तच्छक्तिमहं जानामीत्यर्थः॥

अध्यङ् शस्त्रभृतां रामो न्यञ्चस्तं प्राप्य मद्विधाः।
स कन्याशुल्कमभनक्[1] मिथिलायां मखे धनुः॥ १६॥

१६. असंभवावधृतमर्थं निष्कृष्याह अध्यङिति॥ रामः शस्त्रभृतां वीराणाम्। अध्यञ्चत्युपरि वर्तते इत्यध्यङ् सर्वाधिक इत्यर्थः॥ "ऋत्विग्—" इति क्विन्॥ अनुस्वारपरसवर्णादिकार्ये॥ "क्विन्प्रत्ययस्य कुः" इति कुत्वम्॥ मद्विधा मादृशाः तं रामं प्राप्य योद्धुमासाद्य। नीचमञ्चन्तीति न्यञ्चः अधरीणाः। पूर्ववत्क्विन्। प्राप्त्यभावात्कुत्वाद्यभावः। सर्वाधिक्यं व्यनक्ति। स रामो मिथिलायां जनकनगरे मखे यज्ञान्ते कन्याशुल्कं शुल्कभूतं सर्वगर्वनिर्वापणमिति भावः। धनुरभनक् बभञ्ज। अतः सर्वाधिक इति भावः। भञ्जेर्लङि "श्नान्नलोपः"। कुत्वचर्त्वे॥

संविचः सहयुध्वानौ तच्छक्तिं खरदूषणौ।
यज्वानश्च समुत्वानो यानगोपीन्मखेषु[2] सः॥ १७॥

१७. संवित्त इति॥ किं च सह योधितवन्तौ सहयुध्वानौ॥ "सहे च" इति युधेः क्वनिप्। खरदूषणौ तस्य रामस्य शक्तिं संविक्तः। सकर्मकत्वात् 'समो गम्यृच्छि—" इत्यादिना न तङ्। तस्याकर्मकाधिकारात्। सम्यग्जानीतः। वेत्तेर्लटि तसि शपो लुक्। समुत्वानः सोमसुत्सहिताः यज्वानः आहिताग्नयश्च तच्छक्तिं संविदन्तीति वचनविपरिणामेनानुषङ्गः। स रामो यान् यज्वनो मखेष्वगौप्सीत् येषां मखा-

---

[1] महद्धनुः T₂.
[2] 'गौप्सीन्म' T₃, T₄, T., G., Com.

नगोप्सीदित्यर्थः । वनेष्वस्मद्रक्षतीति तद्गोपनादेव ते गुप्ता भवन्तीति भावः । गुपू रक्षणे । ऊदित्वादिडभावपक्षे सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥

सुखजातः सुरापीतो नृजग्धो माल्यधारयः ।
अधिलङ्कं स्त्रियो दीव्यं मारब्धा बलिविग्रहम् ॥ ३८ ॥

३८. किं तर्हीदानीमुचितं तदाह सुखेति ॥ सुखजातो जातसुखः सुरापीतः पीतसुरः । नरो जग्धा येन सः नृजग्धः जग्धनृको भक्षितमनुष्य इत्यर्थः ॥ "अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति" इत्यदो जग्धिरादेशः ॥ आहिताग्न्यादित्वात्सर्वत्र वैकल्पिको निष्ठायाः परनिपातः । माल्यानां धारयो धारयिता माल्यधारयः ॥ "अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द—" इत्यादिना धारेः कर्तरि शप्रत्यये गुणायादेशौ ॥ ईदृशः सन् । अधिलङ्कं लङ्कायाम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । स्त्रियो दीव्य । स्त्रीभिः करणैः क्रीडस्वेत्यर्थः ॥ "दिवः कर्म च" इति करणस्य कर्मसंज्ञा ॥ बलिविग्रहं प्रबलविरोधं मारब्धाः मा कृथाः । अन्यथा मरिष्यसीत्यर्थः । रभेराङ्पूर्वान्माङि लुङि थासि "झलो झलि" इति सिचो लोपः ॥ "झषस्तथोर्धोऽधः" ॥ "झलां जश् झशि" इति जश्त्वम् ॥

तं भीतङ्कारमाक्रुश्य रावणः प्रत्यभाषत ।
यातयामं विजितवान् स रामं[3] यदि किं ततः ॥ ३९ ॥

३९. तमिति ॥ रावणस्तं मारीचं भीतं कृत्वा भीतङ्कारम् ॥ "कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्" इति खमुञ् । आक्रुश्य भीरुस्त्वमिति निर्भर्त्स्येत्यर्थः । प्रत्यभाषत । तदेवाह । स राघवो यातयामं वृद्धत्वाद्गतरसम् । 'यातयामं गतरसम्' इत्यभिधानात् । रामं जामदग्न्यं विजितवान् यदि ततः किम् । वृद्धपीडनात्क उत्कर्ष इत्यर्थः ॥

अघानि[4] ताडकौ[5] तेन लज्जाभयविभूषणा ।
स्त्रीजने यदि तच्छ्लाघ्यं धिग्लोकं[6] क्षुद्रमानसम् ॥ ४० ॥

---

१ 'धारक' T2.
२ दीव्यन्मार' E2.
३ रामो T2.
४ आघानि E2.
५ ताटका G., T., Com.
६ धिग्जनं E2.

४०. अघानीति ॥ लज्जा च भयं च विभूषणं यस्याः सा न शौर्यशालिनी सा ताटका स्त्री तेन रामेणाघानि हता। हन्तेः कर्मणि लुङि चिणो लुक् ॥ "हो हन्तेः—" इति कुत्वम् ॥ स्त्रीजने कृतं तद्धननं स्त्रीहत्या श्लाघ्यं भूषणं यदि तर्हि क्षुद्रमानसं लघुचित्तमीदृग्गर्हिततमं कर्म बहु मन्यमानं लोकं धिक् ॥ निन्द्य इत्यर्थः। धिग्योगे द्वितीया ॥

यद्गेहेनर्दिनमसौ शरैर्भीरुमभाययत्[१]।
कुब्रह्मयज्ञके रामो भवन्तं पौरुषं न[२] तत् ॥ ४१ ॥

४१. यदिति ॥ असौ रामो गेह एव नर्दतीति गेहेनर्दी गृहेशूरः। 'गेहेनर्दी गृहेशूरः पिण्डिमारश्च कथ्यते' इति हलायुधः॥ "पात्रेसम्मितादयश्च" इति समासः॥ तं भीरुं भवन्तम्। कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः ब्राह्मणाभासो विश्वामित्रः। आगन्तुकब्राह्मण्यत्वादिति भावः॥ "कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्" इति समासान्तष्टच् ॥ तस्य यज्ञके कुयज्ञे॥ "कुत्सिते" इति कप्रत्ययः॥ शरैः करणैः अभाययत्। अत एव हेतुभयप्रयुक्तयोः षुगात्मनेपदयोरभावः। बिभेर्ण्यन्ताल्लङि शपि वृद्ध्यायादेशौ। तद्भीरुत्रासनं पुरुषस्य कर्म पौरुषं पुरुषकारो न। युवादित्वादण्। शूरत्रासनं पुरुषकारो न भीरुत्रासनमिति भावः॥

चिरकालोषितं जीर्णं कीटनिष्कुषितं धनुः।
किं चित्रं यदि रामेण भग्नं क्षत्रियकान्तिके ॥ ४२ ॥

४२. चिरेति ॥ चिरकालमुषितं चिरकालोषितं पुराणमित्यर्थः। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया॥ "अत्यन्तसंयोगे च" इति समासः॥ "वसतिक्षुधोरिट्" ॥ अत एव जीर्णं निःसारम्। जॄ वयोहानौ ॥ "ॠत इद्धातोः" इतीकारे "हलि च" इति दीर्घः॥ "रषाभ्याम्—" इति नस्य णत्वम्॥ कीटनिष्कुषितं घुणक्षतम्॥ "निरः कुषः"॥ "इण्निष्ठायाम्" इतीट्॥ धनुरैशं चापं रामेण। क्षत्रियकः क्षत्रियाभासः जनः

---

१ °मभापयत् E1.
२ पुष्कलं च तत् T3, T4.
३ तु T3.

शात्रहीन इति भावः । कुत्सायां कन् । तस्यान्तिके ॥ "दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्" इति षष्ठ्यां "षष्ठी" इति षष्ठीसमासः ॥ "सप्तम्यधिकरणे च" इति चकारेण दूरान्तिकार्थग्रहणादन्तिक इति सप्तमी ॥ मग्नं यदि मग्नं चेत् । किं चित्रं न किञ्चिच्चित्रम् । जीर्णकाष्ठभङ्गस्य सुकरत्वादिति भावः । भग्नाचित्रत्वस्य विशेषणगत्या चिरकालोषितादिपदार्थहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात् ॥

वनतापसके वीरौ विपक्षे गलितादरौ[1] ।
किं[2] चित्रं यदि सावज्ञौ मम्रतुः खरदूषणौ ॥ ४३ ॥

४३. वनेति ॥ वने तापसके तापसाभासे । कुत्सायां कन् । विपक्षे शत्रौ विषये गलितादरौ निष्प्रयत्नौ किं तु सावज्ञौ कियानयं क्षुद्र इति सावधीरणौ अगणितवन्तावित्यर्थः । वीरौ खरदूषणौ मम्रतुर्यदि मृतौ चेत् ॥ "म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च" इति नियमाल्लिटि न तङ् ॥ किं चित्रम् । प्रमत्तवधस्य सुकरत्वादिति भावः । पूर्ववदलङ्कारः ॥

त्वन्तु[3] भीरुश्च दुर्बुद्धे नित्यं शरणकाम्यसि[4] ।
गुणांश्चापह्नुषेऽस्माकं स्तौषि शत्रूंश्च नः[5] सदा ॥ ४४ ॥

४४. एवं मारीचोक्तान् रामपराक्रमानन्यथाकृत्य संप्रति श्लोकद्वयेन तन्निग्रहान्यथाकारपूर्वकमनन्तरकार्ये तं नियच्छति त्वमित्यादिना ॥ हे दुर्बुद्धे त्वं तु भीरुः । अत एव नित्यं शरणकाम्यसि शरणमात्मन इच्छसि च न स्वेकवीरः । अतस्त्वन्निग्रहोऽपि न पराक्रम इति भावः ॥ "काम्यच्च" इति काम्यचि तदन्ताल्लटि सिप् ॥ किं चास्माकं गुणानपह्नुषे च ॥ "थासः से" ॥

---

१ स्खलिता° D.
२ को दोषो T2, T3, T4.
३ त्वं च भीरुः सुदुर्बुद्धे N., C., T1,. त्वं भीरुश्चासि दुर्बुद्धे T2. त्वं च भीरुश्च दुर्बुद्धे E3. त्वं तु भीरुः सुदुर्बुद्धे T.
४ नित्यं च रणकाम्यसि c., C., T1. नित्यं मरणकाम्यसि E3.
५ नस्तथा T., G., Com.

शपो लुक् । तथा नोऽस्माकं शत्रून् स्तौषि प्रशंससे च । स्तौतेर्लेटि सिपि शपो लुक् ॥ "उतो वृद्धिर्लुकि हलि" इति वृद्धिः ॥

शीर्षच्छेद्यमतोऽहं त्वां करोमि क्षितिवर्धनम् ।
कारयिष्यामि वा कृत्यं निजिघृक्षुर्वनौकसौ ॥ ४५ ॥

४५. शीर्षेति ॥ अतोऽस्मादपराधात् शीर्षच्छेद्यं शीर्षच्छेदार्हम् ॥ "शीर्षच्छेदाद्यच्च" इति यत्प्रत्ययः । त्वां क्षितिवर्धनं मृतम् । नन्द्यादित्वाल्ल्युरित्युक्तम् । करोमि करिष्यामि । सामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः । अथवा वनमोकः स्थानं ययोस्तौ वनौकसौ राज्यभ्रष्टौ रामलक्ष्मणौ निजिघृक्षुः निग्रहीतुमिच्छुरहम् । ग्रहेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ "सनि ग्रहगुहोश्च" इतीट्प्रतिषेधः । संप्रसारणभष्भावढत्वकुत्वषत्वानि । कृत्यं तन्निग्रहौपयिकं कर्म ॥ "विभाषा कृवृषोः" इति क्यप् ॥ त्वां त्वया कारयिष्यामि ॥ "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इत्यणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥

तमुद्यतनिशातासिं[1] प्रत्युवाच जिजीविषुः ।
मारीचोऽनुनयंस्त्रासादभ्यमित्र्यो[2] भवामि ते ॥ ४६ ॥

४६. तमिति ॥ अथ जिजीविषुर्जीवितुमिच्छुः । जीवेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । मारीचः उद्यतनिशातासिमुत्क्षिप्तनिशितखड्गम् । श्यतेर्निष्ठायाम् "आदेच उपदेशेऽशिति" इत्यात्वम् ॥ "शाच्छोरन्यतरस्याम्" इति विकल्पादित्वाभावः ॥ तं रावणं त्रासादनुनयन् प्रार्थयमानः ते तवाभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रमलंगामी त्वदमित्राभिगामी ॥ "अभ्यमित्राच्छ च" इति चकाराद्यत्प्रत्ययः ॥ भवामीति प्रत्यवादीत् । सद्योमरणाद्वरमशुभस्य कालहरणमेवेति बुद्ध्वा तथा प्रवृत्त इत्यर्थः ॥

हरामि रामसौमित्री मृगो भूत्वा मृगद्युवौ ।
उद्योगमभ्यमित्रीणो यथेष्टं त्वं च[3] सन्तनु ॥ ४७ ॥

---

१ °निशातासिः T₂.
D. reverses the 2nd and 4th Pâdas.

२ °भ्यमित्रीयो E₂.
३ तु T₂, T₃, T₄, Com.

४७. हरामीति ॥ मृगैर्दीव्यत इति मृगयुवौ मृगयासक्तौ । दिवः क्विप् ॥ "च्छ्वोः शूडनुनासिके च" इति वकारस्य ऊठादेशे यणादेशो यकादेशौ ॥ रामसौमित्री रामलक्ष्मणौ मृगो भूत्वा हरामि अन्यत आकर्षामि । सामीप्ये वर्तमानप्रयोगः । त्वं तु अभ्यमित्रममिसपत्नमलंगामी अभ्यमित्रीणः सन् ॥ "अभ्यमित्राच्छ च" इति चकारात् खप्रत्ययः । यथेष्टमुद्योगं प्रयत्नं सन्तनु कुरुष्वेत्यर्थः । तनोतेर्लोटि सिपि "उतश्च प्रत्ययात्—" इति हेर्लुक् ॥

ततश्चित्रीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयो मृगः ।
यथामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बहु लोभयन् ॥ ४८ ॥

४८. तत इति ॥ ततो रावणानुनयानन्तरमसौ मारीचः रत्नानां हेम्नश्च विकारो रत्नहेममयो मृगः सन् ॥ "मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः" इति मयट्प्रत्ययः ॥ अत एव चित्रीयमाणश्चित्रीभवन् ॥ "नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्" ॥ चित्रङ् आश्चर्ये । 'अवयवे कृतलिङ्गं समुदाये पर्यवस्यति' इति क्यजन्तादात्मनेपदम् । शानच् । सीताया यथामुखं दर्शनं यस्मिन् यथामुखीनः संमुखीनः सन् ॥ यथामुखमिति निपातनात्साहश्येऽव्ययीभावः । तस्मात् "यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः" इति खप्रत्ययः । बहु भूयिष्ठं लोभयन् प्रलोभयन् पुप्लुवे प्लुतानि चकार ॥

तेनादुद्रूषयद्रामं मृगेण मृगलोचना ।
मैथिली विपुलोरस्कं प्रावुवूर्षुर्मृगाजिनम् ॥ ४९ ॥

४९. तेनेति ॥ मृगलोचना मैथिली सीता मृगाजिनं पूर्वोक्तचित्रमृगचर्म प्रावुवूर्षुः प्रावरितुमिच्छुः सती । प्राक्पूर्वाद्वृञः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ "इट् सनि वा" इति विकल्पादिडभावपक्षे "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घे "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" इति दन्त्योष्ठ्यस्यापि ग्रहणादुत्वे "र्वोरुपधाया दीर्घ इकः" । ततो द्विर्वचनादि । विपुलोरस्कं विशालव-

१ रत्नहेम° T₃, T., G., Com. | रुक्महेम° T₂, T₄.

क्षमं कर्मक्षमदेहसंपन्नमित्यर्थः ॥ "उरःप्रभृतिभ्यः कप्" इति कप् ॥ रामं तेन मृगेण करणेनाजुघूषयत् देवितुमेषयत् । दीव्यतेः सनि "सनीवन्तर्ध—" इत्यादिना विकल्पादनिट्पक्षे ऊठादेशो यणादेशः । ततः सन्नन्ताण्णिचि लुङ् । मृगवधे प्रावर्तयदित्यर्थः ॥

योगक्षेमकरं कृत्वा जानक्या लक्ष्मणं ततः ।
मृगस्यानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥ ५० ॥

५०. योगेति ॥ ततो जुघूषानन्तरं गजविक्रमो गजगती रामो लक्ष्मणं सीतायाः जानक्याः योगक्षेमौ स्थितिरक्षणे करोतीति तत्करं कृत्वा ॥ "कृञो हेतु—" इत्यादिना हेत्वर्थे टप्रत्ययः ॥ "क्षेमप्रियमद्रेऽण्च" इत्यण्ग्रहणस्य तद्बाधकत्वेऽपि ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनिषेधात्तदप्रवृत्तेरिति । मृगस्यानुपदी अन्वेष्टा सन् । संबन्धसामान्ये षष्ठी । कृद्योगाभावाद्गम्यमानान्वेषणक्रियापेक्षया कर्मणि षष्ठी वा । तदपेक्षयापि कारकोत्पत्तिशासनात् । जगाम ॥

स्थायं स्थायं क्वचिद्यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं क्वचित् ।
वीक्षमाणो मृगं रामश्चित्रवृत्तिं विसिष्मिये ॥ ५१ ॥

५१. स्थायं स्थायमिति ॥ क्वचित्प्रदेशे स्थायं स्थायं पुनः पुनः स्थित्वा ॥ "आभीक्ष्ण्ये णमुल्च" इति णमुल् ॥ द्विर्वचनं चोपसंख्यानात् । पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यम् । यान्तं प्लवमानं क्वचित्क्रान्त्वा क्रान्त्वा उत्प्लुत्योत्प्लुत्य । णमुल्चेति चकारात् क्त्वाप्रत्ययः । स्थितं तिष्ठन्तमत एव चित्रवृत्तिमद्भुतव्यापारं मृगं वीक्षमाणो रामो विसिष्मिये विस्मितवान् । स्मयतेर्लिट्यात्मनेपदम् लिटि तङ् ॥

चिरं क्लिशित्वा मर्माविद्रामो विलुभितप्लवम् ।
शब्दायमानमव्यात्सीद्भयदं क्षणदाचरम् ॥ ५२ ॥

१ सीताया N., C., T., G., T1, Com.
२ गत्वा गत्वा E1, स्थित्वा स्थित्वा क्वचित्क्वचित् E2.
३ क्वचित्स्थितम् T3, T4.
४ °त्तम चित्रं D. चित्रवृत्तं E1.
५ विलुलित c.
६ मृतम् E1, E2.

४७. हरामीति ॥ मृगैर्व्यत इति मृगयुवौ मृगयासक्तौ । दिवः क्विप् ॥ "च्छ्वोः शूडनुनासिके च" इति वकारस्य ऊठादेशो यणादेशो-यकादेशौ ॥ रामसौमित्री रामलक्ष्मणौ मृगो भूत्वा हरामि अन्यत आकर्षामि । सामीप्ये वर्तमानप्रयोगः । त्वं तु अभ्यमित्रमभिसपत्न-मलंगामी अभ्यमित्रीणः सन् ॥ "अभ्यमित्राच्छ च" इति चकारात् खप्रत्ययः । यथेष्टमुद्योगं प्रयत्नं सन्तनु कुरुष्वेत्यर्थः । तनोतेर्लोटि सिपि "उतश्च प्रत्ययात्—" इति हेर्लुक् ॥

ततश्चित्रीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयो मृगः ।
यथामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बहु लोभयन् ॥ ४८ ॥

४८. तत इति ॥ ततो रावणानुनयानन्तरमसौ मारीचः रत्नानां हेम्नश्च विकारो रत्नहेममयो मृगः सन् ॥ "मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्या-च्छादनयोः" इति मयट्प्रत्ययः ॥ अत एव चित्रीयमाणश्चित्रीभवन् ॥ "नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्" ॥ चित्रङ् आश्चर्ये । 'अवयवे कृतलिङ्गं समुदाये पर्यवस्यति' इति क्यजन्तादात्मनेपदम् । शानच् । सीताया यथामुखं दर्शनं यस्मिन् यथामुखीनः संमुखीनः सन् ॥ यथामुखमिति निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः । तस्मात् "यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः" इति खप्रत्ययः । बहु भूयिष्ठं लोभयन् प्रलोभयन् पुप्लुवे प्लुतानि चकार ॥

तेनादुद्रूषयद्रामं मृगेण मृगलोचना ।
मैथिली विपुलोरस्कं प्रावुवूर्षुर्मृगाजिनम् ॥ ४९ ॥

४९. तेनेति ॥ मृगलोचना मैथिली सीता मृगाजिनं पूर्वोक्तचित्रमृग-चर्म प्रावुवूर्षुः प्रावरितुमिच्छुः सती । प्राङ्पूर्वाद्वृञः सन्नन्तादुप्र-त्ययः ॥ "इट् सनि वा" इति विकल्पादिडभावपक्षे "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घे "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" इति दन्त्योष्ठ्यस्यापि ग्रहणादुत्वे "र्वोरुपधाया दीर्घ इकः" । ततो द्विर्वचनादि । विपुलोरस्कं विशालव-

१ रत्नहेम° T3, T., G., Com. | रक्तहेम° T3, T4.

क्षमं कर्मक्षमदेहसंपन्नमित्यर्थः॥ "उरःप्रभृतिभ्यः कप्" इति कप्॥ रामं तेन मृगेण करणेनादुद्यूषयत् देवितुमैषयत्। दीव्यतेः सनि "सनीवन्तर्ध—" इत्यादिना विकल्पादनिट्पक्षे ऊठादेशो यणादेशः। ततः सन्नन्ताण्णिचि लुङ्। मृगवधे प्रावर्तयदित्यर्थः॥

योगक्षेमकरं कृत्वा जानक्यां लक्ष्मणं ततः।
मृगस्यानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः॥ ५०॥

५०. योगेति॥ ततो दुद्यूषानन्तरं गजविक्रमो गजगती रामो लक्ष्मणं सीतायाः[१] जानक्याः योगक्षेमौ स्थितिरक्षणे करोतीति तत्करं कृत्वा॥ "कृञो हेतु—" इत्यादिना हेत्वर्थे टप्रत्ययः॥ "क्षेमप्रियमद्रेऽण्च" इत्यण्ग्रहणस्य तद्बाधकत्वेऽपि ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनिषेधात्तदप्रवृत्तेरिति। मृगस्यानुपदी अन्वेष्टा सन्। संबन्धसामान्ये षष्ठी। कृद्योगाभावाद्गम्यमानान्वेषणक्रियापेक्षया कर्मणि षष्ठी वा। तदपेक्षयापि कारकोत्पत्तिशासनात्। जगाम॥

स्थायं स्थायं क्वचिद्यान्तं[२] क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं क्वचित्[३]।
वीक्षमाणो मृगं रामश्चित्रवृत्तिं[४] विसिष्मिये॥ ५१॥

५१. स्थायं स्थायमिति॥ क्वचित्प्रदेशे स्थायं स्थायं पुनः पुनः स्थित्वा॥ "आभीक्ष्ण्ये णमुल्च" इति णमुल्॥ द्विर्वचनं चोपसंख्यानात्। पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यम्। यान्तं प्लवमानं क्वचित्क्रान्त्वा क्रान्त्वा उत्प्लुत्योत्प्लुत्य। णमुल्चेति चकारात् क्त्वाप्रत्ययः। स्थितं तिष्ठन्तमत एव चित्रवृत्तिमद्भुतव्यापारं मृगं वीक्षमाणो रामो विसिष्मिये विस्मितवान्। स्मयतेर्लित्वाल्लिटि तङ्॥

चिरं क्लिशित्वा मर्माविद्रामो विलुभितप्लवम्[५]।
शब्दायमानमव्यात्सीद्भयदं क्षणदाचरम्[६]॥ ५२॥

---

१ सीताया N., C., T., G., T1, Com.
२ गत्वा गत्वा E1, स्थित्वा स्थित्वा क्वचित्क्वचित् E2.
३ क्वचित्स्थितम् T2, T4.
४ °स्तत्र चित्रं D. चित्रवृत्तं E1.
५ विलुलित C.
६ मृतम् E1, E2.

५२. चिरमिति ॥ मर्म विध्यतीति मर्माविध् मर्मभेदी । विध्यतेः क्विप् ॥ "नहिवृति—" इत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः ॥ रामश्चिरं चिरकालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा प्रयस्येत्यर्थः ॥ "क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः" इति क्लिश्यतेर्विकल्पादिडागमः ॥ विलुभिता विमोहिताः चिरप्रयासाद् व्याकुलिताः प्लवाः प्लुतानि यस्य तम् ॥ "लुभो विमोहने" इतीट् ॥ शब्दायमानं शब्दं कुर्वाणं हा लक्ष्मणेत्युच्चैः क्रन्दन्तमित्यर्थः ॥ "शब्दवैर—" इत्यादिना क्यङ् ॥ भयदं भयंकरं शब्दविशेषणं वा । क्षणदाचरं मारीचमव्यात्सीत् विध्यति स्म । व्यध ताडने लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥

श्रुत्वा विस्फूर्जथुप्रख्यं[1] निनादं[2] परिदेविनी ।
मत्वा कष्ट[3]श्रितं रामं सौमित्रिं गन्तुमैर्जिहत्[4] ॥ ५३ ॥

५३. श्रुत्वेति ॥ अथ सीता विस्फूर्जथुप्रख्यं वज्रघोषकल्पम् । 'स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषः' इत्यमरः ॥ "ट्वितोऽथुच्" ॥ निनादं निनदं ॥ "नौ गदनद—" इत्यादिना पक्षे घञ् ॥ श्रुत्वा रामं कष्टश्रितं कृच्छ्रगतिमापन्नं मत्वा । 'स्यात्कृच्छ्रं कष्टमाभीलम्' इत्यमरः ॥ "द्वितीया श्रितातीत—" इत्यादिना द्वितीयासमासः ॥ परिदेवने विलपतीति परिदेविनी सती । देवृ देवने इति धातोर्भौवादिकात् "संपृच—" इत्यादिना घिनुण्प्रत्ययः ॥ सौमित्रिं लक्ष्मणं गन्तुमैर्जिहत् रामं प्रति गन्तुमीहयामास ॥ "समानकर्तृकेषु तुमुन्" ॥ ईहतेर्णौ चङि "द्विर्वचनेऽचि" इति णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् "अजादेर्द्वितीयस्य" इति हेर्द्विर्भावे चुत्वाद्यभ्यासकार्यम् ॥

एष प्रावृषिजाम्भोदनादी भ्राता विरौति ते ।
ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे भयात् त्रायस्व राघवम् ॥ ५४ ॥

५४. एष इति ॥ हे सौमित्रे प्रावृषि जातः प्रावृषिजः ॥ "प्रावृट्शरत्कालदिवां जे" इति सप्तम्या अलुक् ॥ स चासावम्भोदश्च स इव

१ प्रख्यनिनादं T_3.
२ निदानं T_2.
३ कष्टाश्रितं E_1.
४ °मौजिहत् G.

भवतीति तच्छादी ॥ "कर्तर्युपमाने" इति णिनिः ॥ एष ते भ्राता रामो विरौति क्रोशति। त्रातेः कर्म त्रातेयं त्रात्युचितं कुरु ॥ "कपिज्ञात्यो-र्ढक्" ॥ तदेवाह। राघवं रामं भयाद्भयहेतोस्त्रायस्व रक्ष ॥ "भीत्रा-र्थानां भयहेतुः" इत्यपादानात्पञ्चमी ॥

रामसंघुषितं नैतन्मृगस्यैव विवञ्चिषोः।
रामस्वनितसङ्काशः स्वान इत्यवदत्स ताम् ॥ ५५ ॥

५५. रामेति ॥ हे आर्ये एतद्रामस्य संघुषितं संघुष्टं स्वरो न भवति। भावे कः। किन्तु वञ्चितुं प्रलोभयितुमिच्छोः विवञ्चिषोः। वञ्चु गत्याविति भौवादिको धातुरनेकार्थत्वाद्धातूनां प्रलोभने प्रयुक्तः। वञ्चु प्रलोभने इति चौरादिकाद्वा। तेषां नित्यणिच्कत्वादिति। मृगस्यैव रामस्वनितसङ्काशो रामस्वरसदृशः स्वानः स्वरः ॥ "स्वनहसोर्वा" इति विकल्पादप् ॥ इति लक्ष्मणस्तां सीतामवददुक्तवान् ॥

आप्यानस्कन्धकण्ठांसं रुषितं सहितुं रणे।
प्रोर्णुवन्तं दिशो बाणैः काकुत्स्थं भीरु कः क्षमः ॥ ५६ ॥

५६. आप्यानेति ॥ हे भीरु कातरे। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्न गुणः। आप्यानं स्थूलं ॥ प्यै वृद्धाविति धातोरात्वे "संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः" इति निष्ठानत्वम्। ओप्यायी वृद्धौ इत्यस्य तु "ओदि-तश्च" इति निष्ठानत्वम्। यलोपः। 'आङ्पूर्वस्यान्धूधसोर्नित्यम्' इति नियमात् "प्यायः पी" इति पीभावोऽपि न भवति। स्कन्धः ककुत्प्र-देशः स च कण्ठश्च अंसः भुजशिखरं च। प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। तदाप्यानं यस्य तं कर्मक्षमाङ्गमित्यर्थः। रुषितं रुष्टम् ॥ "रुष्यमत्वरसं-घुषास्वनाम्" इति विकल्पादिट् ॥ बाणैर्दिशः प्रोर्णुवन्तमाच्छादय-न्तम्। ऊर्णोतेः शतरि उवङादेशः। काकुत्स्थं रामं रणे सहितुं सोढुं

---

१ मृगस्यैव E1.
२ सहितुं रुषितं रणे E3.
३ ऊर्णवन्तं E1.
४ क्षमी E1.

पर्यवस्थातुमित्यर्थः ॥ "तीषसहलुभरुषरिषः" इति विकल्पादिट् ॥ कः क्षमः शक्तः । क्षमेः शक्यर्थत्वात् ॥ "शकधृष—" इत्यादिना तुमुन् ॥

देहं विभ्रक्षुरस्त्राग्नौ मृगः प्राणैर्दिदेविषन् ।
ज्याघुष्टकठिनाङ्गुष्ठं राममायान्मुमूर्षया ॥ ५७ ॥

५७. देहमिति ॥ किं तु मृग एवास्त्राग्नौ शराग्नौ देहं स्वाङ्गं विभ्रक्षुः भ्रष्टुं पक्तुमिच्छुर्विभ्रक्षुः । भ्रस्जेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । इडागमरमागमाभावपक्षे "स्कोः संयोगाद्योः—" इति सलोपे व्रश्चादिना षत्वे "षढोः—" इति कत्वे "आदेशप्रत्यययोः" इति षत्वम् ॥ प्राणैः ॥ "दिवः कर्म च" इति चकारात्करणत्वम् ॥ दिदेविषन् देवितुं क्रीडितुमिच्छन् ॥ "सनीवन्त—" इत्यादिना विकल्पादिट् ॥ मुमूर्षया मर्तुमिच्छया । मृङः सन्नन्तादप्रत्यये टाप् । बुबूर्षुवत्प्रक्रिया । ज्याघृष्टेन मौर्वीघर्षणेन । भावे क्तः । कठिनाङ्गुष्ठं तत्र क्षुण्णमित्यर्थः । राममायादायातः । यातेराङ्पूर्वाल्लङ् । रणे रामाभियायिनो मरणं न तु रामस्येत्यर्थः ॥

शत्रून्भीषयमाणं तं रामं विस्मापयेत कः ।
मा स्म भैषीस्त्वयाद्यैव कृतार्थो द्रक्ष्यते पतिः ॥ ५८ ॥

५८. शत्रूनिति ॥ किं च शत्रून्भीषयमाणं त्रासयन्तं न तु स्वयं कुतश्चिद्बिभ्यतमित्यर्थः ॥ "भियो हेतुभये षुक्" ॥ "भीस्म्योर्हेतुभये" इत्यात्मनेपदम् ॥ शानच् । तं रामं कोऽन्यो विस्मापयेत विजयेन विस्मितं कुर्यात् कस्तं जेष्यतीत्यर्थः ॥ "भीस्म्योः—" इति हेतुस्मय आत्मनेपदम् ॥ "नित्यं स्मयतेः" इत्यात्वे पुगागमः ॥ मा स्म भैषीः मा बिभीहि ॥ "स्मोत्तरे लङ् च" इति चकाराल्लुङि सिचि वृद्धिः ॥ अद्यैवाधुनैव त्वया कृतार्थः कृतकृत्यः पतिः प्रियो द्रक्ष्यते दर्शिष्यते । दृशेर्लृटि चिण्वदिड्भावपक्षे व्रश्चादिनाषत्वे कत्वम् । स्यसकारस्य षत्वं च ॥

१ घृष्ट Com. T. | २ विस्मापयेत B.

यायास्त्वमिति कामो मे गन्तुमुत्सहसे न च ।
इच्छुः कामयितुं त्वं मामित्यसौ जगदे तया ॥ ५९ ॥

५९. याया इति ॥ त्वं यायाः रामान्वेषणाय गच्छेः इति मे कामोऽभिप्रायः ॥ "कामप्रवेदनेऽकच्चिति" इत्यकच्चित्युपपदे कामप्रवेदने स्वाभिप्रायाविष्करणापराख्ये लिङ् । त्वं तु गन्तुं नोत्सहसे नेच्छसि ॥ "शकधृष—" इत्यादिना तुमुन् ॥ ततस्त्वं मां कामयितुं कामिनीं कर्तुं कलत्रीकर्तुमिच्छुरभिलाषुकः । कामिनीशब्दात् तत्करोतीति ण्यन्तात् "समानकर्तृकेषु तुमुन्" । णाविष्ठवद्भावात् "तसिलादिष्वाकृत्वसुचः" इति पुंवद्भावः ॥ "टेः" इति टिलोपश्च ॥ "बिन्दुरिच्छुः" इति निपातः ॥ इतीत्थं तया सीतया असौ लक्ष्मणो जगदे गदितः । कर्मणि लिट् ॥

मृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्यवद्यो रघूत्तमः ।
निरगाच्छत्रुहस्तं त्वं यास्यसीति शपन् वशी ॥ ६० ॥

६०. मृषोद्यमिति ॥ वशो वशीकरणम् । "वशिरण्योरुपसंख्यानम्" इत्यप् । सोऽस्यास्तीति वशी जितेन्द्रियः पूर्वोक्तशङ्कानर्ह इत्यर्थः सत्यवद्यं सत्यवादः ॥ "वदः सुपि क्यप् च" इति चकाराद्यत् ॥ तद्वान् सत्यवद्यः सत्यवादी । मत्वर्थीयोऽकारः । रघूत्तमो लक्ष्मणः मृषोद्यं त्वं मां कामयसे इति मृषावादम् ॥ "राजसूय—" इत्यादिना क्यबन्तो निपातः ॥ प्रवदन्तीं तां सीतां त्वं शत्रुहस्तं यास्यसीति शपन् अनिष्टागमोक्त्या निगृह्णन्निरगान्निर्गतः ॥

गते तस्मिन् जलशुचिः शुद्धदन् रावणः शिखी ।
जल्पूकोऽक्षमालावान् धारयो मृद्लाबुनः ॥ ६१ ॥

६१. अथास्मिन्नन्तरे रावणप्रवेशं चतुर्भिराह गत इत्यादिभिः ॥ तस्मिन् लक्ष्मणे गते सति जलशुचिः स्नानपूत इत्यर्थः । शुद्धदन् शुभ्रदन्तः ॥ "अप्रा-

---

१ कामेन हन्तु° T2.
२ च न T2.
न चेत् E2.
३ शुद्धदन्नावनः E1.
४ धारयन् C.

स्तशुभ्र—" इत्यादिना दन्तशब्दस्य विभाषा दत्रादेशः । शिखी शिखावान् । नित्ययोगे व्रीह्यादित्वादिनिः । जञ्जपूकः मायावित्वात् गर्हितजापी ॥ "लुपसद्चर—" इत्यादिना भावगर्हायां यङ् ॥ "जपजभ—" इत्यादिना अभ्यासस्य नुगागमः ॥ "यजजपदशां यङः" इत्यूकप्रत्ययः ॥ अक्षमालावान् जपमाली । संसर्गे मतुप् । अलाब्वाः विकारः फलमलाबु ॥ "ओरञ्" ॥ "फले लुक्" ॥ नपुंसकह्रस्वत्वम् । मृत् द्वारकामृत्तिका सा अलाबु च मृदलाबु ॥ "जातिरप्राणिनाम्" इति द्वन्द्वैकवद्भावः ॥ तस्य धारयो धारयिता । कर्मणि षष्ठी ॥ "अनुपसर्गाल्लिम्प—" इत्यादिना शप्रत्ययः ॥

कमण्डलुकपालेन शिरसा च मृजावता ।
संवस्त्र्य लाक्षिके वस्त्रे मात्राः[1] संभाण्ड्य दण्डवान् ॥ ६२ ॥

६२. कमण्डल्विति ॥ कमण्डलुरेव कपालं कर्परं जीर्णकमण्डलुरित्यर्थः । तेन मृजा शुद्धिः ॥ "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" ॥ तद्वता शिरसा । खल्वाटत्वात्स्निग्धेनेत्यर्थः । तेन शिरसा चोपलक्षितः । लाक्षया रक्ते लाक्षिके ॥ "लाक्षारोचनाट्ठक्" इति ठक् ॥ वस्त्रे संवस्त्र्य समाच्छाद्य ॥ "मुण्डमिश्र—" इत्यादिना "वस्त्रात्समाच्छादने" णिजन्तात्क्त्वो ल्यप् । मात्रां पूर्वोक्तानुक्तालाबुशिक्यादिपरिकरम् । 'मात्रा परिच्छदेऽंशे' इति यादवः । संभाण्ड्य समाचित्य समाहृत्येत्यर्थः ॥ "पुच्छभाण्डचीवर—" इत्यादिना "भाण्डात्समाचयने" इति णिङन्तात्क्त्वो ल्यप् ॥ समागत्येत्युत्तरेण सम्बन्धः । दण्डवान् त्रिदण्डीत्यर्थः । अत एव शिखीत्युक्तम् । एकदण्डिनः शिखाभावात् ॥

अधीयन्नात्मविद्विद्यां[2] धारयन्मस्करिव्रतम् ।
वदन्बह्वङ्गुलिस्फोटं भ्रूक्षेपं च विलोकयन्[3] ॥ ६३ ॥

---

१ मात्रां D., B., E1, T., G., Com.
२ °न्नात्मवद्विद्यां T3, Com.
३ भ्रूविक्षेपं च लोकयन् T3, T4.
भ्रूविक्षेपं विलोकयन् T., G., Com., T2.

६३. अधीयमिति ॥ एवंभूतो रावणः आत्मवतां विद्यामुपनिषदमधीयत्कृच्छ्रेणाधीयानः मस्करिव्रतं परिव्राजकनियमम् ॥ "मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः" इति निपातनात्सुट् ॥ धारयत्कृच्छ्रेण दधानः ॥ "इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि" इत्युभयत्र शतृप्रत्ययः। बहु प्रचुरं यथा तथा अङ्गुलिस्फोटमङ्गुलिं चालयित्वा वदन्। प्रायेणाङ्गुलिसंज्ञयैव जल्पन्नित्यर्थः। भ्रुवं विक्षिप्य भ्रूविक्षेपम्। चक्षुषि पतितां भ्रुवं हस्तेनापक्षिप्येत्यर्थः। उभयत्रापि "स्वाङ्गेऽध्रुवे" इति णमुल्प्रत्ययः। विलोकयन् पश्यंश्च ॥

संदिदर्शयिषुः साम निजुहूषुः क्षपाटताम्।
चङ्क्रमावान् समागम्य[1] सीतामूचे सुखाभव[2] ॥ ६४ ॥

६४. समिति ॥ साम सान्त्वं संदिदर्शयिषुः संदर्शयितुमिच्छुः। दर्शयतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः। क्षपाटतां निशाचरत्वं निजुहूषुः निह्नोतुमिच्छुः। निजं क्रौर्यमाच्छाद्य शान्तिं नाटयन्नित्यर्थः ॥ "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घः ॥ कुटिलं क्रमणं गतिः चङ्क्रमा ॥ "नित्यं कौटिल्ये गतौ" इति यङि "नुगतोऽनुनासिकान्तस्य" इत्यभ्यासस्य नुक् ॥ "अ प्रत्ययात्" इत्यप्रत्यये टाप् ॥ "अतो लोपः" ॥ "यस्य हलः" इति यकारलोपः ॥ तद्वान् चङ्क्रमावान्। जरानाटितकेन कुटिलं गच्छन्नित्यर्थः। एवंभूतः समागम्य सीतां सुखाकुरु अस्मच्चित्ताराधनं कुर्वित्यूचे ॥ "सुखप्रियादानुलोम्ये" इति सुखशब्दात्कृयोगे डाच्प्रत्ययः। स्वाम्यादिचित्ताराधनमानुलोम्यम् ॥

सायन्तनीं तिथिप्रण्यः पङ्कजानां दिवातनीम्।
कान्तिं कान्त्या सदातन्या[3] ह्रेपयन्ती शुचिस्मिता[4] ॥ ६५ ॥

६५. सायमिति ॥ हे शुचिस्मिते सीते। तिथीः शुक्लकृष्णपक्षतिथीः प्रणयति पञ्चदशानामपि कलानामेकैकवृद्धिह्रासक्रमेण पञ्चदश पञ्च-

[1] समागत्य N., C., T1, E2, E3, c.
[2] सुखाकुरु T., G., Com. B. adds कुलकम् after 64th verse.
[3] सनातन्या T3, T., G., Com.
[4] शुचिस्मिते T., G., Com.

दक्ष प्रवर्त्तयतीति तिथिप्रणीश्चन्द्रः ॥ "सत्सूद्विष—" इति क्विप् ॥ "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इति णत्वम् ॥ तस्य तिथिप्रण्य-श्चन्द्रस्य ॥ "एरनेकाचः—" इति यणादेशः ॥ सायै सायं वा भवा सायन्तनी । सायशब्दात्स्यतेर्घञन्तादस्मादेव निपातनाम्मान्तात्सायं-शब्दाद्वा अव्ययात् "सायंचिरम्—" इत्यादिना ट्युप्रत्यये तुट् । तां कान्ति पङ्कजानां दिवसभवां दिवातनीं कान्तिं सदा भवा सनातनी । स एव प्रत्ययः । तया कान्त्या द्विपयन्ती त्रपयन्ती । कादाचित्का-त्सनातनस्योत्कृष्टत्वादिति भावः । अत एवोपमानादुपमेयस्याधिक्य-कथनात् व्यतिरेकालङ्कारः । 'भेदप्रधाने सामान्यमुपमानोपमेययोः । आधिक्यालपत्वकथनाद्व्यतिरेकः स उच्यते" ॥ इति लक्षणात् ॥

का त्वमेकाकिनी भीरु निरन्वयजने[1] वने ।

क्षुध्यन्तोऽप्यघसन् व्यालास्त्वामपालां कथं न वा ॥ ६६ ॥

६६. का त्वमिति ॥ हे भीरु त्रस्नो एकाकिन्यसहाया ॥ "एकादाकि-निच्चासहाये" ॥ "ऋन्नेभ्यो ङीप्" ॥ निरन्वयाः निरनुप्रवेशाः नराः यस्मिंस्तस्मिन् मनुष्यसंचारशून्ये वने का त्वम् । क्षुध्यन्तो बुभुक्ष-माणाः व्यालाः श्वापदाः । 'व्यालः श्वापदसर्पयोः' इति विश्वः। पालयतीति पालः । पचाद्यच् । अपालामरक्षकां त्वां कथं वा नाघस-अपि नाभक्षयन्नपि । अहो महच्चित्रमिति भावः । अपिः संभावनायाम् ॥ "लुङ्सनोर्घस्लृ" इत्यदेर्घस्लादेशो लृदित्वादङ् ॥

हृदयङ्गममूर्त्तिस्त्वं सुभगम्भावुकं वनम् ।

कुर्वाणा भीममप्येतद्दुदाभ्यैः केन हेतुना ॥ ६७ ॥

६७. हृदयङ्गमेति ॥ हे सौम्ये हृदयं गच्छन्ती हृदयङ्गमा हृद्या मूर्त्ति-र्यस्याः सा ॥ "गमश्च" इति खचि मुम् ॥ त्वं भीमं भयङ्करमप्येतद्व-नम् । असुभगं सुभगं भवतीति सुभगम्भावुकं सौम्यं कुर्वाणा ॥

१ नरे T2, T3, T4, D., T., G., Com. | भने नरे E1.

"कर्तरि भुवः—" इत्यादिना च्व्यर्थे भुवः खुकञ् ॥ सुभगम्भावुकः । केन हेतुना अन्यैरप्यगम्यः । इतो लज्जयादृष्टिः । वद ॥

सुकृतं प्रियकारी त्वं कं रहस्युपतिष्ठसे ।
पुण्यकृच्चाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः ॥ ६८ ॥

६८. सुकृतमिति ॥ हे सुभगे त्वं रहस्येकान्ते प्रियं करोतीति प्रियकारी प्रियकरा अनुकूलवर्तिनी सती ॥ "क्षेमप्रियमद्रेऽण् च" इत्यणि ङीप् ॥ कं सुकृतं साधुकारिणम् ॥ "सुकर्मपाप—" इत्यादिना क्विप् ॥ उपतिष्ठसे संगच्छसि । उपात्संगतिकरणे आत्मनेपदम् । किं च सुरतेषु ते तव चाटुकारः प्रियवादी ॥ "न शब्दश्लोक—" इत्यादिना टप्रतिषेधात् "कर्मण्यण्" ॥ किमपि करोत्यानुकूल्येनेति किङ्करो दासः ॥ "कृञो हेतु—" इत्यादिनानुलोम्ये टप्रत्ययः ॥ पुण्यकृत् कः । अकृतपुण्येन दुर्लभत्वादीदृक्फलस्येति भावः ॥ "सुकर्म—" इत्यादिनैव क्विप् । कस्ते भर्तेति प्रश्नार्थः । एतेन समानराग उक्तः । अन्यथा रसाभासप्रसङ्गात् । किङ्कर इत्यत्र हेत्वाद्यर्थविवक्षायां "कृञो हेतु—" इत्यादिना ट एव । जातिः किङ्करीत्यादिङीबन्तप्रयोगदर्शनात् । तदविवक्षायां तु "दिवा—"इत्यादि सूत्रप्राप्तटप्रत्ययबाधेन 'किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्' इत्यजेव । किङ्करा यत्करेत्यादिटाबन्तप्रयोगदर्शनात् । यत्तु '"दिवा—"आदिनैव टप्रत्ययः अज्विधानं तु स्त्रीलिङ्गमात्रविषयम्' इति जयमङ्गलाकारव्याख्यानं तद्वृत्तावच्प्रत्ययान्तत्वाभिव्यक्त्यर्थं किङ्करा यत्करेति टाबन्तोदाहरणदर्शनाद्भ्रान्तमित्युपेक्ष्यम् ॥

परिपर्युदधे रूपमापुलोकाच्च दुर्लभम् ।
भावत्कं दृष्टवत्स्वेतदस्मास्वधि सुजीवितम् ॥ ६९ ॥

६९. परिपरीति ॥ उदधेः परिपरि उदधिं वर्जयित्वा स्थितमिति शेषः । तत्रापि दुर्लभमित्यर्थः ॥ "परेर्वर्जने" ॥ 'असमासे वा' इत्यसमासपक्षे विकल्पाद्विर्वचनम् ॥ "अपपरी वर्जने" इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीयाप्राप्तौ "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इति तदपवादिनी पञ्चमी ॥

आद्युलोकादास्वर्गाच्च दुर्लभम् । भूवत्स्वर्गेऽपि दुर्लभमित्यर्थः ॥ "आङ्मर्यादाभिविध्योः" इति विकल्पादसमासः ॥ "आङ् मर्यादावचने" इति वचनग्रहणादभिविधावपि कर्मप्रवचनीयत्वेऽपि पूर्ववत्पञ्चमी । भवत्या इदं भावत्कं भवदीयम् ॥ "भवतष्ठक्छसौ" इति ठकि ठक्छसोरुपसङ्ख्यानात्पुंवद्भावे "इसुसुक्तान्तात्कः" ॥ एतद्रूपं इष्टवत्स्वस्मासु अधि अस्मदधिकरण इत्यर्थः । "अधिपरी अनर्थकौ" इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः गत्युपसर्गसंज्ञानिवृत्तिमात्रार्थत्वात् तद्योगेऽपि न द्वितीया । विभक्त्यर्थमात्रद्योतकत्वमानर्थक्यम् । 'तिङ्कृत्तद्धितादिष्वपरिगणनात्तद्द्योतितेऽप्यर्थे भवत्येव विभक्तिः' इति न्यासकारः । सुजीवितमिति वर्तत इति शेषः । त्वद्रूपदर्शनादस्मज्जीवितं सुजीवितमित्यर्थः ॥

> प्रपीतमधुका भृङ्गैः सुदिवेवारविन्दिनी ।
> सत्परिमललक्ष्मीका नापुंस्कासीति मे मतिः ॥ ७० ॥

७०. आपीतेति ॥ भृङ्गैरापीतमधुका निष्पीतमकरन्दा । वैभाषिकः शैषिकः कप् । शोभना दिवा दिनं यस्याः सा सुदिवा । अर्ककरसम्पर्कशालिनीत्यर्थः ॥ "सुप्रातसुश्वसुदिव—"इत्यादिना समासान्तनिपातः ॥ अरविन्दिनी कमलिनीव स्थिता । सती परिमललक्ष्मीर्विमर्दगन्धसंपत्तिर्यस्याः सा सत्परिमललक्ष्मीका । 'विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे' इत्यमरः । एकवचनान्तस्य लक्ष्मीशब्दस्योरःप्रभृतिषु पाठात् "उरःप्रभृतिभ्यः कप्" इति बहुव्रीहौ समासान्तः कप् । छन्दोभङ्गवहनं तु पूर्ववत् । ईदृशी त्वमपुंस्का अविद्यमानपुंस्का । अविद्यमानपुरुषसम्पर्केत्यर्थः । लक्ष्मीशब्दवत्पुंशब्दस्यैकवचनस्य उरःप्रभृतिपाठात्कप् ॥ "पुमः खय्यम्परे" इति पुंसो रुत्वे विसर्जनीयस्य "संपुंकानां सो वक्तव्यः" इति ≍कपापवादी सः ॥ नासि न भवसि । किं तु भुक्तपूर्वैवेति मे मतिर्मम प्रतिपत्तिः ॥

---

१ आपीत N., T3, D., T., G., Com. | २ 'परीमल' T3, T4.

मिथ्यैव श्रीः श्रियम्मन्या श्रीमन्मन्यो मृषा हरिः।
साक्षात्कृत्याभिमन्येऽहं त्वां हरन्तीं श्रियः[1] श्रियम् ॥ ७१ ॥

७१. मिथ्येति ॥ श्रियो लक्ष्म्याः श्रियं शोभां हरन्तीं ततोऽधिकशोभामित्यर्थः। त्वां साक्षात्कृत्य प्रत्यक्षीकृत्य ॥ "साक्षात्प्रभृतीनि च" इति पक्षे गतित्वात्समासे क्त्वो ल्यप् ॥ अहं श्रियमात्मानं मन्यमाना श्रियम्मन्या ॥ "आत्ममाने खश्च" ॥ "दिवादिभ्यः श्यन्" ॥ "इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च" इत्यमागमे तस्याम्प्रत्ययवद्भावात् "न विभक्तौ तुस्माः" इति मलोपप्रतिषेधः। क्विबन्तानां धातुत्वानपायादियङादेशः। श्रीर्मिथ्यैव न श्रीरित्यर्थः। श्रीमन्तमात्मानं मन्यमानः श्रीमन्मन्यः। पूर्ववत्खश्। हरिर्मृषैव। न श्रीमानित्यर्थः। किं तु त्वमेव श्रीः त्वदीय एव श्रीमानिति भावः। इत्यभिमन्ये ॥

नोदकण्ठिष्यतात्यर्थं त्वामैक्षिष्यत चेत्स्मरः।
खेलायन्[2] निशं नापि सजूःकृत्य रतिं वसेत् ॥ ७२ ॥

७२. नेति ॥ स्मरः त्वामैक्षिष्यत चेत् ईक्षेत चेत् रतिं प्रति अत्यर्थं नोदकण्ठिष्यत किंचिदपि नोत्कण्ठेतेत्यर्थः। क्रियातिपत्तौ लृङ्। किंचानिशं खेलायन् क्रीडन्। कण्ड्वादियगन्ताल्लटः शत्रादेशः। रतिं सजूःकृत्य सहचरीकृत्यापि। 'सजूःकरोत्यात्मनेऽपि साह्ये सत्राकरोति च' इति भट्टमल्लः। ऊर्यादित्वेन गतित्वात्समासे क्त्वो ल्यप्। न वसेत् ॥

वल्गूयन्तीं विलोक्य त्वां स्त्री न मन्तूयतीह का।
कान्तिं नाभिमनायेत को वा स्थाणुसमोऽपि ते ॥ ७३ ॥

७३. वल्गूयन्तीमिति ॥ वल्गूयन्तीं मनो हरन्तीं त्वां विलोक्य इहास्मिन् लोके का स्त्री न मन्तूयति न कुप्यति नेर्ष्यतीत्यर्थः। उभयत्र धातोः कण्ड्वादित्वाद्यक् ॥ "अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः" किं च स्थाणु-

---

१ श्रियं श्रियः N., C., T., B., T1, G. | २ खेलयन् T2, T3.

समः काष्ठतुल्योऽत्यन्तमूढोऽपि शब्दतुल्योऽपि वा कस्ते तव कान्ति लावण्यं विलोक्य नाभिमनायेत नोत्सुकायेत । भृशादित्वात् क्यङ् सलोपश्च । संभावनायां लिङ् ॥

दुःखायते जनः सर्वः स एवैकः सुखायते ।
यस्योत्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसेऽन्तिके[1] ॥ ७४ ॥

७४. दुःखायत इति ॥ सर्वो जनो दुःखायते दुःखमनुभवति । किं तु स एक एव सुखायते सुखमनुभवति ॥ "सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्" इत्युभयत्रापि क्यङ् ॥ यस्यान्तिके त्वमुत्सुकायमाना उत्सुकाभवन्ती न प्रतीपायसे न प्रतीपा अप्रतिकूला भवसि । उभयत्रापि भृशादित्वात्क्यङ् ॥

कः पण्डितायमानस्त्वामादायामिषसन्निभाम् ।
त्रस्यन् वैरायमाणेभ्यः शून्यमन्ववसद्वनम् ॥ ७५ ॥

७५. क इति ॥ अपण्डितः पण्डितो भवन् पण्डितायमानो दुर्बुद्धिः कः । भृशादित्वात्क्यङ् । आमिषसन्निभां मांसपिण्डकल्पां तद्वन्मृग्यां भोगीमित्यर्थः । त्वामादायानीय वैरायमाणेभ्यो वैरं कुर्वाणेभ्यः ॥ "शब्दवैर—" इत्यादिना क्यङि शानच् ॥ "भीत्रार्थानाम्—" इत्यपादानत्वात्पञ्चमी ॥ त्रस्यन् शून्यं वनमन्ववसत् । वने उषितवानित्यर्थः ॥ "उपान्वध्याङ्वसः" इत्यधिकरणस्य कर्मत्वम् ॥

ओजायमाना तस्यार्ध्यं[2] प्रणीयै[3] जनकात्मजा ।
उवाच दशमूर्धानं सादरो[4] गद्गदं वचः ॥ ७६ ॥

७६. ओजायमानेति ॥ ओज इवाचरन्ती ओजायमाना । मूर्तमोज इव स्थितेत्यर्थः ॥ "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इति क्यङ् नित्यं सलोपश्च ।

---

१ °ऽन्तिकम् C.
२ °र्घं E1, E2.
३ प्रदाय T3, T., G., Com.
४ सादरं T4.

"ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया" इति वचनात् । जनकात्मजा सीता तस्य रावणस्य । सम्प्रदानत्वेऽपि संबन्धसामान्ये षष्ठी । अर्घ्यमर्घार्थं जलम् ॥ "पादार्घाभ्यां च" इति यत्प्रत्ययः ॥ प्रदाय दत्त्वा सादरा सती दशमूर्धानं रावणं गद्गदं भयात्किञ्चित्कण्ठं यथा तथा वच उवाच । "ब्रुविशासि—" इति वचनात् द्विकर्मकत्वम् ॥

महाकुलीन ऐक्ष्वाके वंशे दाशरथिर्मम ।
पितुः प्रियङ्करो भर्त्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम् ॥ ७७ ॥

७७. यत्पृष्टं सुकृतं प्रियकारीत्यत्र कस्ते भर्त्तेति तत्रोत्तरमाह महाकुलीन इति ॥ महाकुलस्यापत्यं पुमान् महाकुलीनः ॥ "महाकुलादञ्खञौ" इति विकल्पादनुवृत्तः खप्रत्ययः । आदिवृद्धिपाठे सौत्रः खञ्प्रत्ययः । इक्ष्वाकूणामयमैक्ष्वाकः ॥ "दाण्डिनायन—" इति निपातनादुकारलोपः । तस्मिन्वंशे दाशरथिर्दशरथसुतः ॥ "अत इञ्" ॥ मम भर्त्ता । कथंभूतः । पितुः प्रियङ्करः प्रियकारी । तपस्विनां क्षेमकारः क्षेमङ्करः ॥ "क्षेमप्रियमद्रेऽण् च" इति यथाक्रमं खजणौ ॥

निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा ।
पारश्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥ ७८ ॥

७८. निहन्तेति ॥ वैरकाराणां वैरायितॄणाम् ॥ "न शब्द—" इत्यादिना टप्रतिषेधे "कर्मण्यण्" ॥ कर्मणि षष्ठी । निहन्ता । तृच् । सदा सतां बहुकरो बहूपकर्त्ता ॥ "कृञो हेतु—" इत्यादिना ताच्छील्ये टप्रत्ययः ॥ शेषं किङ्करवत् । परश्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधिकः ॥ "परश्वधाट्ठञ्च" इति ठक् ॥ तस्य रामस्य परशुरामस्य । 'द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः' इत्यमरः । शक्तेः सामर्थ्यस्य रणे अन्तकरो नाशकरः ॥ "दिवाविभा—" इत्यादिना टप्रत्ययः ॥

१ महा° D., Bh. | २ क्षेमंकरः C.

अध्वरेष्विष्टिनां पाता पूर्त्ते कर्मसु सर्वदा ।
पितुर्नियोगाद्राजत्वं हित्वा योऽभ्यागमद्वनम् ॥ ७९ ॥

७९. अध्वरेष्विति ॥ अध्वरेषु यागेषु इष्टमेभिरिष्टिनः । अध्वरानिष्टवन्त इत्यर्थः ॥ "इष्टादिभ्यश्च" इतीनिप्रत्ययः । 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि सप्तमी वक्तव्या' । तेषां पाता रक्षिता । सर्वदा पूर्त्तकर्मसु खातश्राद्धादिकर्मसु पाता तेषामपि रक्षक इत्यर्थः । यो रामः पितृनियोगाद्राज्यत्वं राज्यं हित्वा वनमभ्यगमत् । गमेर्लुङि लृदित्वादङ् ॥

पतत्रिक्रोष्टुजुष्टानि रक्षांसि भयदे वने ।
यस्य बाणनिकृत्तानि श्रेणीभूतानि शेरते ॥ ८० ॥

८०. पतत्रीति ॥ भयदे वने यस्य बाणैर्निकृत्तानि भिन्नानि रक्षांसि । पतत्रिभिः पक्षिभिः क्रोष्टुभिः शृगालैश्च जुष्टानि भक्षितानीत्यर्थः । अश्रेणयः श्रेणयो भूतानि श्रेणीभूतानि राशीभूतानीत्यर्थः । "श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनम्" इति च्व्यर्थानामच्व्यन्तानां "श्रेण्यादयः कृतादिभिः" इति समासः । च्व्यन्तानां तु "ऊर्यादिच्विडाचश्च" इति गतित्वात् "कुगतिप्रादयः" इति समासः । शेरते दीर्घं निद्रान्तीत्यर्थः ॥ "शीङो रुट्" इति रुडागमः ॥

दीव्यमानं शितान्बाणानस्यमानं महागदाः ।
निघ्नानं शात्रवान्रामं कथं त्वं नावगच्छसि ॥ ८१ ॥

८१. दीव्यमानमिति ॥ शितान् बाणान् शितैर्बाणैः ॥ "दिवः कर्म च" इति करणस्य कर्मत्वम् ॥ दीव्यमानं देवनशीलम् । देवनं क्रीडा विजिगीषा वा । महागदाः अस्यमानं क्षेपमाणम् । तद्योग्यवयस्कमित्यर्थः । शत्रूनेव शात्रवान् । स्वार्थेऽण् । निघ्नानं निहननशक्तम् ॥ "गमहन—" इत्यादिना उपधालोपः । क्रमात् त्रिषु "ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्" इति चानश् । तं रामं कथं नावगच्छसि न वेत्सि ॥

१ पूर्त्तकर्मसु T3, T4, T., G., Com.
२ ॰ऽभ्यगमद्वनम् T3, E1, T., G., Com.
३ रणे E2.
४ बाणैर्निकृत्तानि B., E2.

भ्रातरि न्यस्य यातो मां मृगाविन्मृगयामसौ ।
एषितुं[1] प्रेषितो यातो मया तस्यानुजो वनम् ॥ ८२ ॥

८२. भ्रातरीति ॥ मृगान्विध्यतीति मृगावित् । क्विप् ॥ "नहिवृति—" इत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः ॥ असौ रामो मां भ्रातरि लक्ष्मणे न्यस्य रक्षणार्थमर्पयित्वा मृगयामाखेटम् । 'आखेटो मृगया स्त्रियाम्' इत्यमरः । परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानाच्छप्रत्ययान्तो निपातः । यातो गतः । तं राममेषितुमन्वेतुम् । इष्यतेर्गत्यर्थत्वान्नित्यमिडागमः । तस्य रामस्यानुजो लक्ष्मणो मया वनं प्रति प्रेषितः । पूर्ववदिडागमः । यातः ।

अथायस्यन् कषायाक्षः स्यन्नस्वेदकणोल्बणः[3] ।
संदर्शितान्तराकूतस्तामवादीद्दशाननः[4] ॥ ८३ ॥

८३. अथेति ॥ अथ सीतावाक्यश्रवणानन्तरमायस्यन् प्रयस्यन् क्रोधाद्युद्बलन्नित्यर्थः । यसु प्रयत्ने दैवादिकः ततो लटः शत्रादेशः । कषायाक्षो रोषरक्ताक्षः । 'रागे क्वाथे कषायोऽस्त्री' इति यादवः । क्रोधादेव स्विन्नः अत एव स्वेदकणैरुल्बणः प्रचुरः दशाननः संदर्शितमान्तरमाकूतमभिप्रायो येन स सन् । तां सीतामवादीत् ॥ "वदव्रज—" इति सिचि वृद्धिः ॥

कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं[5] विवासितम् ।
को नग्नमुषितप्रख्यं बहु मन्येत राघवम् ॥ ८४ ॥

८४. कृत इति ॥ कानिष्ठिनेयस्य कनिष्ठापुत्रस्य भरतस्य कृते कार्यार्थम् । संपदादित्वात्क्विप् । अव्ययमिति केचित् । विवासितं प्रवासितम् । अत एव नग्नमुषितप्रख्यम् । मुषितो हृतवस्त्रः अत एव नग्नः ॥ "पूर्वकाल—" इत्यादिना समासे राजदन्तादित्वात्पूर्वकालस्य परनि-

१ सर्षितुं T₃.
२ रामं E₂.
३ स्विन्नः स्वेद° T₄., T., G., Com. स्यन्दत्स्वेद° E₃.
४ °मगादीद्° B.
५ ज्यैष्ठिनेयो विवासितः D.

पातः ॥ तत्प्रख्यं तत्तुल्यम् । ज्यैष्ठिनेयं ज्येष्ठापुत्रं ज्येष्ठमिति भावः । उभयत्र "कल्याणादीनामिनङ्" इतीनङादेशः । राघवं रामं को बहु मन्येत पूजयेत् । न कोऽपीत्यर्थः । बह्विति क्रियाविशेषणम् ॥

राक्षसान्बटुयक्षेषु पिण्डीशूरान् निरस्तवान् ।
यद्यसौ कूपमाण्डूकि तवैतावति कः स्मयः ॥ ८५ ॥

८५. यदुक्तमध्वरेष्विष्टिनां पातेति तदाभासीकरोति राक्षसानिति ॥ असौ रामो बटुयक्षेषु कुत्सितयज्ञकेषु पिण्डेशूरानसूरान् न तु रणशूरान् । 'गेहेनर्दी गृहेशूरः पिण्डेशूरश्च कथ्यते' इति हलायुधः । पात्रेसम्मितादित्वात्समासः । सः राक्षसान्निरस्तवान्यदि हतवांश्चेत् । हे कूपमाण्डूकि तत्तुल्यबुद्धे ॥ "ढक् च मण्डूकात्" इति चकारादपत्याणि ङीप् । तवैतावत्येतावन्मात्रे कः स्मयो विस्मयः । यथा कूपमाण्डूकी कूपमेव सर्वाधिकं मन्यते न तु समुद्रादिकं तथा त्वमपि राममेव बहु मन्यसे नास्मान् आनासीति तात्पर्यार्थः ॥

मत्पराक्रमसंक्षिप्तराज्यभोगपरिच्छदः ।
ममैव युक्तं किं वक्तुं दरिद्राति यथा हरिः ॥ ८६ ॥

८६. मदिति ॥ मम पराक्रमेण संक्षिप्ताः क्षुद्रताः राज्यभोगपरिच्छदाः हस्त्यश्वादिराज्योपभोगसाधनानि यस्य सः । मदपहृतसर्वस्व इत्यर्थः । हरिरिन्द्रो यथा दरिद्राति निःस्वो भवति । दरिद्रा दुर्गतौ । लटि शपो लुक् । तन्ममैव वक्तुं युक्तं किम् । न युक्तमित्यर्थः । आत्मश्लाघायाः लोकवेदगर्हितत्वादितिभावः ।

निर्लङ्को विमदः स्वामी धनानां हृतपुष्पकः ।
अध्यास्तेऽन्तर्गिरं यस्मात् कस्तत्रावैति कारणम् ॥ ८७ ॥

१ बहु॰ D.
२ पिण्डेशूरान् T., G., Com.
३ युक्तं ममैव किं वक्तुम् N., C., c., E3, T1, T.,
४ नितङ्को E3.
५ रावणम् T3, E1.

८७. निर्लङ्क इति ॥ यस्मान्मद्विक्रमलक्षणात् कारणात् धनानां स्वामी कुबेरः । निष्क्रान्तो लङ्कायाः निर्लङ्कः सन् । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति गतिसमासः । द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परलिङ्गताप्रतिषेधाद्विशेष्यलिङ्गता ॥ "एकविभक्ति चापूर्वनिपाते" इति लङ्काशब्दस्योपसर्जनत्वात् "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इत्युपसर्जनह्रस्वत्वम् । हृतपुष्पकोऽपहृतविमानश्च । अत एव विमदो वीतदर्पः सन् । गिरावन्तर्गिरं कैलासमित्यर्थः । अध्यास्ते । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ "गिरेश्च सेनकस्य" इति विकल्पादव्ययीभावसमासान्तष्टच् ॥ "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इति कर्मत्वात् द्वितीया ॥ "अव्ययीभावश्च" इत्यव्ययत्वम् ॥ तत्कारणं मद्विक्रमलक्षणं को नावैति न वेत्ति । सर्वोऽपि वेत्त्येवेत्यर्थः ॥

भिन्ननौक इव ध्यायन् मत्तो बिभ्यद्यमः स्वयम् ।
कुण्ठिमानं दधानेन मुखेनास्ते निरुद्यतिः ॥ ८८ ॥

८८. भिन्नेति ॥ किं च यमोऽन्तकः स्वयं मत्तो मत्सकाशाद्बिभ्यत् त्रस्यन् भिन्ननौको मध्येजलं विशीर्णतरणिरिव । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरीः' इत्यमरः । कप् । ध्यायन् का गतिरिति चिन्तयन् कुण्ठिमानं मालिन्यं दधानेन मुखेनोपलक्षितः । विवर्णमुखः सन्नित्यर्थः । निरुद्यतिर्निरुद्योगः सन् । यमेः स्त्रियां क्तिन् । अनुनासिकलोपः । आस्ते न तु किञ्चित्कृत्यमाध्रियत इत्यर्थः ॥

समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी ।
रत्नपारायणं नाम्ना लङ्केति मम मैथिलि ॥ ८९ ॥

८९. समुद्रेति ॥ हे मैथिलि समुद्रस्योपत्यका आसन्ना समुद्रपरिसरेत्यर्थः । पर्वतासन्नवाचकेनासन्नमात्रं लक्ष्यते । पर्वतस्य त्रिकूटाद्रेरधित्यका । लक्षणया उपरि स्थितेत्यर्थः । गिरिर्दुर्गं चेत्यर्थः । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः ॥ "उपाधिभ्यां त्यकन्-

समासकृतयोः" इति त्यकन्प्रत्ययः । प्रतिषेधे त्यकन उपसंख्यानात् कात्पूर्वस्येत्वाभावः । हेम्नो विकारो हैमी हेममयी ॥ "प्राणिरजतादिभ्योऽञ्" ॥ "नस्तद्धिते" इति टिलोपः ॥ रत्नानां पारस्य समासेऽयनं स्थानं सर्वरत्नानामाकर इत्यर्थः । नाम्ना लङ्केति प्रसिद्धा मम पुरीति प्ररोचनापि यथार्थैव ॥

आवासे सिक्तसंमृष्टे गन्धैस्त्वं लिप्तवासिता ।
अर्पितोरुसुगन्धिस्रक् तस्यां वस मया सह ॥ ९० ॥

९०. आवास इति ॥ हे सीते तस्यां पुर्यां सिक्तसंमृष्टे पूर्वं गन्धोदकैः सिक्ते पश्चाच्छोधनीभिः संमृष्टे शोधिते । स्नातानुलिप्तवत् ॥ "पूर्वकाल—" इत्यादिना समासः ॥ आवासे गृहे त्वं गन्धैर्यक्षकर्दमादिभिर्लिप्ता अनुलिप्ता पश्चाद्वासिता अगरुधूपादिभिरधिवासिता । पूर्ववत्समासः । अर्पिताः न्यस्ताः उरवः प्रभूताः सुगन्धयः शोभनगन्धाः स्रजो यस्याः सा सती ॥ "गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः" इति समासान्त इकारः ॥ मया सह वस । प्रार्थनायां लोट् ॥

संगच्छ पौंस्नि स्त्रैणं मां युवानं तरुणी शुभे ।
राघवः प्रोष्यपापीयान् जहीहि तमकिञ्चनम् ॥ ९१ ॥

९१. संगच्छेति ॥ हे शुभे शोभने । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । हे पौंस्नि पुंहिते पुमर्हे वा पौंस्नि । एवं स्त्रीभ्यो हितमर्हं वा स्त्रैणम् । नञ्स्नञो-रुपसंख्यानादीकारः । युवानं तरुणं मां मा तरुणी युवतिः । तरुणस्यो-पसंख्यानान्ङीप् । त्वं संगच्छ प्राप्नुहि । सकर्मकत्वात् "समो गम्यृच्छि—" इत्यादिना नात्मनेपदम् । राघवो रामः प्रोष्य राज्यात्प्रभ्रश्य अत एवातिशयेन पापो निकृष्टः पापीयान् अभाग्य इत्यर्थः । 'अथ त्रिषु द्रव्ये पुण्यपापसुखानि च' इति विशेष्यलिङ्गत्वात् पापशब्दादीयसुनि तदुत्तरपदस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादित्वात्साधुः । नास्ति किंचनास्येत्यकिञ्चनं निःस्वम् । मयूरव्यंसकादिषूच्चावचोच्चनीचाचोपचाचपराचनञ्चप्रचनिश्चप्रचाकिञ्चनाकुतोभयानीति पाठात्साधुः । तं रामं

अहीहि त्यज। अहातेः प्राप्तकाले लोट्। लोहित्वे "आच ही" इति चकाराद्वैकल्पिक ईकारः॥

अश्नीतपिबतीयन्ती प्रसिता स्मरकर्मणि।
वशेकृत्य दशग्रीवं मोदस्व वरमन्दिरे॥ ९२॥

९२. अश्नीतेति॥ अश्नीत पिबतेति सातत्येन यस्यां क्रियायां सा अश्नीतपिबता गृहे सर्वनियामकत्वं स्वाम्यमिति यावत्। मयूरव्यंसकादिषु 'आख्यातमाख्यातेन समस्यते क्रियासातत्ये' इति वचनात्समासः। तामात्मन इच्छन्ती अश्नीतपिबतीयन्ती स्वामिनी सतीत्यर्थः॥ "सुप आत्मनः क्यच्"॥ ततः लटः शतरि ङीप्। स्मरकर्मणि प्रसिता सुरतासक्ता सती। 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः। दशग्रीवं वशीकृत्य वरमन्दिरे रम्यगृहे मोदस्व आनन्देत्यर्थः॥

मा स्म भूर्ग्राहिणी भीरु गन्तुमुत्साहिनी भव।
उद्भासिनी च भूत्वा नो[3] वक्षःसम्मर्दिनी भव॥ ९३॥

९३. मास्मेति॥ हे भीरु ग्राहिणी आग्राहिणी प्रतिकूला मा स्म भूः॥ "स्मोत्तरे लङ् च" इति चकाराल्लुङ्॥ गन्तुं प्रस्थातुम्। उत्सहत इत्युत्साहिनी भव। उद्भासत इति उद्भासिनी भूत्वा नोऽस्माकं वक्षःसंमर्दिनी वक्षसः पीडयित्रीति षष्ठीसमासः। अनुपपदाधिकारात्। भव। आलिङ्गेत्यर्थः। सर्वत्र "नन्दिग्रहि—" इत्यादिना णिनिः॥

तां प्रातिकूलिकीं मत्वा जिहीर्षुर्भीमविग्रहः।
बाहूपपीडमाश्लिष्य जगाहे द्यां निशाचरः॥ ९४॥

९४. तामिति॥ निशाचरो रावणस्तां सीतां प्रतिकूलं वर्तत इति प्रातिकूलिकीं प्रतिकूलवर्तिनीमनुनयासाध्याम्॥ "तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्" इति ठक्॥ मत्वा निश्चित्य जिहीर्षुर्बलादपहर्तुमिच्छुः

१ अश्नता E1.
२ वशीकृत्य T2, T4, D., T., G., Com.
३ मे C., N., T1, T., T4, E3, c.
४ प्रातिकूलिनीं T2.
५ °विक्रमः T3, E3.
६ जगाम T3.

भीमविग्रहो भयोत्पादनाय प्रकटीकृतनिजाकारः सन् । बाहुभ्यामुपपीड्य बाहूपपीडम् । "सप्तम्यां चोपपीड—" इत्यादिना णमुल् ॥ आश्लिष्य द्यां दिवमाकाशं जगाहे जगाम । दिव्शब्दादन्य ओकारान्तो द्योशब्दः तस्यामि "औतोऽम्शसोः" इत्यात्वम् ॥

त्रस्यन्तीं तां[1] समादाय यातो रात्रिञ्चरालयम्[2] ।
तूष्णींभूय भयादासाञ्चक्रिरे मृगपक्षिणः ॥ ९५ ॥

९५. त्रस्यन्तीमिति ॥ त्रस्यन्तीं तद्रूपदर्शनाद्बिभ्यतीं तां सीतां समादाय गृहीत्वा । रात्रौ चरन्तीति रात्रिञ्चराः राक्षसाः ॥ "चरेष्टः" ॥ "रात्रेः कृति विभाषा" इति पक्षे मुमागमः ॥ तेषामालयं लङ्कां यातो गच्छतो रावणात् । यातेः शत्रन्तात् "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । भयाद्भयाद्विवेत्यर्थः । ल्यब्लोपप्रयोगाद्गम्योत्प्रेक्षा । मृगाश्च पक्षिणश्च मृगपक्षिणः तूष्णींभूय तूष्णीं भूत्वा मौनीभूयेत्यर्थः । 'मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्' इत्यमरः ॥ "तूष्णीमि भुवः" इति पक्षे क्त्वाप्रत्ययः ॥ "क्त्वा च" इति पक्षे समासे क्त्वो ल्यबादेशः आसाञ्चक्रिरे आसितवन्तः । न तु न्यवारयन्नित्यर्थः । तेन निवारकान्तराभावो व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः । आसेर्लिट् ॥ "दयायासश्च" इत्याम्प्रत्ययः ॥

उच्चै रारस्यमानां तां कृपणां रामलक्ष्मणौ ।
जटायुः प्राप पक्षीन्द्रः परुषं रावणं वदन् ॥ ९६ ॥

९६. उच्चैरिति ॥ उच्चैस्तारं रामलक्ष्मणौ रारस्यमानां हा राम हा लक्ष्मणेति भृशं क्रोशन्तीम् । रसतेः शब्दकर्मणो यङन्तात् लटः शानचि टाप् । कृपणां दीनां तां सीतां जटायुर्नाम पक्षीन्द्रो गृध्रराजो रावणं परुषं रे रे चोर दुरात्मन् क यासीत्यादिनिष्ठुरं वदन् प्राप । वत्से मा भैषीरित्याश्वासयन्नागत इत्यर्थः ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

---

१ तामुपादाय T2, T3, D., E1. | २ रात्रिचरा° E2.

अतः परं टाधिकारः ।

द्विषन्वनेचराग्र्याणां त्वमादायचरो वने ।
अग्रेसरो जघन्यानां मा भूः पूर्वसरो मम ॥ ९७ ॥

९७. एवं प्रकीर्णकाण्डं समाप्याधिकारकाण्डमन्तरान्तरा प्रकीर्णकसंकीर्णमारभमाणः प्रथमं तावत् टप्रत्ययाधिकारमारभते द्विषन्नित्यादिना ॥ हे द्विषन्नमित्र ॥ "द्विषोऽमित्रे" इति शतृप्रत्ययः ॥ वनेऽस्मिन्नरण्ये । वने चरन्तीति वनेचरास्तापसाः ॥ "चरेष्टः" इति टप्रत्ययः ॥ तेष्वग्र्याणां श्रेष्ठानाम् । कर्मणि षष्ठी । आदाय गृहीत्वा चरति भक्षतीत्यादायचरः आच्छिद्य भक्षकः ॥ "भिक्षासेनादायेषु च" इति टः ॥ जघनमिव जघन्या नीचाः ॥ "शाखादिभ्यो यः" ॥ तेषामग्रे सरतीति अग्रेसरोऽधमाधमस्त्वम् ॥ "पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः" इति टः ॥ मम पूर्वः सरतीति पूर्वसरोऽग्रगामी प्रष्ठो मा भूः ॥ "पूर्वे कर्त्तरि" इति टप्रत्ययः ॥ ममाग्रे निर्भीकः कथं चरसीत्यर्थः ॥

यशस्करसमाचारं ख्यातं भुवि दयाकरम् ।
पितुर्वाक्यकरं रामं धिक् त्वां दुन्वन्तमत्रपम् ॥ ९८ ॥

९८. यशस्करेति ॥ यशः करोतीति यशस्करः यशोहेतुः समाचारश्चरित्रं यस्य तम् ॥ "अतः कृकमि—" इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ अत एव भुवि ख्यातं प्रसिद्धम् । दयां करोति ताच्छील्येनेति दयाकरं पितुर्वाक्यकरमाज्ञाकरमनुकूलवर्तिनमित्यर्थः ॥ "कृञो हेतु—" इत्यादिना क्रमात् हेत्वाद्यर्थेषु टः ॥ एवंविधं रामं दुन्वन्तं परितापयन्तम् । दुनोतेः शतृप्रत्ययः । अत्रपं निर्लज्जं त्वां धिक् निन्दाम इत्यर्थः ॥

अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्येव दिवाकरः ।
तव राक्षस रामस्य नेयः कर्मकरोपमः ॥ ९९ ॥

९९. अहमिति ॥ हे राक्षस । रामस्य कर्म करोतीति कर्मकरो भृत्यः ॥ "कर्मणि भृतौ" इति टः ॥ तदुपमस्तत्तुल्यः अत एव नेयो नेतव्यः

१ वनचर° T₃. | २ धिक् त्वां रामं E₃.

विधेयः अहं ध्वान्तस्य दिवाकरो दिनकर इव तव। अन्तं करोतीत्यन्तकरो नाशकरः नूनम्। उभयत्र दिवादिसूत्रेण टः॥

सतामरुष्करं पक्षी वैरकारं[1] नराशिनम्[2]।
हन्तुं कलहकारोऽसौ शब्दकारः[3] पपात खम्॥ १००॥

१००. सतामिति॥ सतां सज्जनानामरुष्करं व्रणकरं पीडाकरमित्यर्थः। दिवादिना टः। वैरकारं सीताहरणेन वैरायमाणं शब्दकारं सिंहनादकरं नराशिनं राक्षसं हन्तुं कलहकारो युद्धकरः स असौ पक्षी जटायुः खमाकाशमुत्पपात उज्जगाम। सर्वत्र वैरकारादौ "न शब्दश्लोक—" इत्यादिना टप्रतिषेधात् "कर्मण्यण्"। 'शब्दकारमित्यत्र "द्वितीयायां च" इति णमुल्' इति केचित्। पक्षी शब्दकारं सिंहनादं कृत्वा खमुत्पपातेति साधीयानेवायमर्थः॥ किन्तु न शब्देत्यादिसूत्रोदाहरणप्रक्रमभङ्गदोषः सोढव्यः स्यात्॥

अतः परं प्रकीर्णकाः।

धुन्वन् सर्वपथीनं खे[4] वितानं पक्षयोरसौ।
मांसशोणितसंदर्शं तुण्डघातमयुध्यत॥ १०१॥

पुनःप्रकीर्णमेव श्लोकत्रयेणाह धुन्वन्नित्यादिना॥ असौ पक्षी। सर्वान् पथः सर्वपथान् व्याप्नोतीति सर्वपथीनम्। "पूर्वकाल—" इति समासः॥ "ऋक्पूर्—" इति समासान्तः॥ "तत्सर्वादेः—" इत्यादिना खप्रत्ययः॥ तं प्रसिद्धं पक्षयोर्वितानं धुन्वन्। विततौ पक्षौ धुन्वन्नित्यर्थः। साकल्येन मांसशोणिते संदृश्य मांसशोणितसंदर्शम्॥ "कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये" इति णमुल्॥ दृशिरन्तर्भावितण्यर्थः॥ "अमैवाव्ययेन" इति समासः॥ तुण्डेन घातो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथेति

१ वैरकारं तपस्विनाम् E2.
२ नराशनम् B., D., E1, T3.
३ शब्दकारं T., G., Com.
शब्दपातं T2, T3, E1.
४ तं T., G., Com.

प्रभृतोत्तरपदो बहुव्रीहिः ॥ "करणे हनः" इति णमुलन्तत्वे पादघातं हन्तीतिवत् "कषादिषु—" इति यथाविध्यनुप्रयोगः स्यात् । न च "हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्" इति णमुल् । अनुप्रयोगस्य युधेरकर्मकत्वेन समानकर्मकत्वाभावात् । अयुध्यत युद्धं कृतवान् । युधेर्दैवादिकाल्लुङि तङ् ॥

न बिभाय न जिह्राय न चक्लाम न विव्यथे ।
आघ्नानो विध्यमानोऽपि[1] रणान्निववृते न[2] च ॥ १०२ ॥

१०२. नेति ॥ आघ्नानः स्वयमेव परं घ्नन् ॥ "आङो यमहनः" इत्यकर्मकाद्धन्तेस्तङ् ॥ "गमहन—" इत्यादिनोपधालोपः ॥ विध्यमानो व्याहन्यमानश्च । विध्यतेः कर्मणि यकि संप्रसारणम् । न बिभाय नाभैषीत् । शूरत्वादिति भावः । न जिह्राय न लज्जितवान् । अपराजितत्वादिति भावः । भीह्रीभ्यां लिटि तिपो णलि वृद्ध्यायादेशौ । न चक्लाम न क्लान्तवान् । जितश्रमत्वादिति भावः । न विव्यथे न व्यथां गतवान् । मनस्वित्वादिति भावः । न चातिव्यायामादुपरतिरपीत्याह रणान्निववृते न च नोपरराम च । अनिवृत्तिविधानात् । अनिवृत्तिश्च विजयावधिकः प्राणावधिको वा व्यापार इति स्मरणादिति भावः । सर्वत्र लिट् ॥

पिशाचमुखधौरेयं सच्छत्रकवचं रथम् ।
युधि कद्रथवद्भीमं बभञ्ज ध्वजशालिनम् ॥ १०३ ॥

१०३. पिशाचेति ॥ किं चायं पक्षी युधि । पिशाचस्य मुखमिव मुखं येषां तादृशाः धुरं वहन्तीति धौरेया अश्वाः यस्य तम् ॥ "धुरो यड्ढकौ" इति ढक् ॥ सह छत्रकवचाभ्यां सच्छत्रकवचम् ॥ "तेन सहेति तुल्ययोगे" इति बहुव्रीहिः ॥ ध्वजेन शालते इति तच्छालिनं तच्छोभिनम् । भीमं भयंकरं रथम् । महान्तमपीति भावः । कुत्सितः

---

१ विध्यमानो ऽपि N., T2, T3, D. विध्यमानोऽसौ E1.

२ न ततः E2.

कुद्रो रथः कद्रथः ॥ “रथवदयोश्च” इति कोः कदादेशः ॥ तेन तुल्यं तद्वत् ॥ “तेन तुल्यम्—” इति वतिप्रत्ययः । यमकम् ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

अतः परमामधिकारः ।

सन्त्रासयाश्चकारारिं सुरान् पिप्राय पश्यतः ।
सन्त्याजयाश्चकाराथ[1] सीतां विंशतिबाहुना ॥ १०४ ॥

१०४. पुनः प्रकृतमधिकारकाण्डमेव ब्रुवन् आम्प्रत्ययाधिकारं तावदाह सन्त्रासया-मिति ॥ अरिं रावणं सन्त्रासयाञ्चकार भीषयाञ्चक्रे । अथ सन्त्रासनान-न्तरं विंशतिबाहुना दशाननेन सीतां सन्त्याजयाञ्चकार त्याजितवान् ॥ “कास्प्रत्ययात्—” इत्यादिना आम्प्रत्ययः ॥ “अयामन्त—” इत्या-दिना णेरयादेशः । कृञोऽनुप्रयोगः । पश्यतः स्वपौरुषमालोकमानान् सुरान् पिप्राय प्रीणयामास । प्रीणातेर्लिट् । तिपो णलि वृद्ध्यायादेशौ ॥

असीतो रावणः कासाश्चक्रे शस्त्रैर्निराकुलः[2] ।
भूयस्तं बेभिदांचक्रे[3] नखतुण्डायुधः खगः ॥ १०५ ॥

१०५. असीत इति ॥ अथासीतस्त्यक्तसीतको रावणः शस्त्रैः साधनैः शस्त्रबलेनेत्यर्थः निराकुलोऽनाकुलः सन् कासाञ्चक्रे रे मूर्ख अण्डजा-धम हतोऽसीत्येवं कुत्सितं शब्दापयामास प्रललापेत्यर्थः । कासृ शब्द-कुत्सायाम् । लिट् । “कास्प्रत्ययात्—” इत्याम्प्रत्ययः ॥ खे गच्छतीति खगः पक्षी ॥ डोऽन्यत्रापि च दृश्यत इति गमेर्डप्रत्ययः । नखास्तुण्डं मुखं च नखतुण्डमेवायुधं यस्य स खगः । भूयः पुनरपि तं रावणं बेच्छिदाञ्चक्रे भृशं चिच्छेद । छिदेर्यङन्ताल्लिट् । “कास्प्रत्ययात्—” इत्याम्प्रत्ययः । यङो ङित्वादामि तद्वदनुप्रयोगात्कृञोऽपि तङ् ॥ “गुणो यङ्लुकोः” इत्यभ्यासस्य गुणः ॥ अल्लोपयलोपौ ॥

---

१ स त्याजयां° N., C., D., E1. B., T1. | ३ बेच्छिदांचक्रे G., T., Com.
२ शस्त्रैरनाकुलः E2.

हन्तुं क्रोधवशादीहाञ्चक्राते तौ परस्परम् ।
न वा पलायाञ्चक्रे विर्दयाञ्चक्रे न राक्षसः ॥ १०६ ॥

१०६. हन्तुमिति ॥ तौ पक्षिराक्षसौ क्रोधवशात् क्रोधपारवश्यात् परस्परं हन्तुमीहाञ्चक्राते तथा व्यापृतवन्तावित्यर्थः । ईह चेष्टायाम् । लिट् ॥ "इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः" इत्याम्प्रत्ययः ॥ वयतीति विः पक्षी वा । 'विविष्किरपतत्रिणः' इत्यमरः ॥ "वेञो डिच्च" इतीण्प्रत्यये टिलोपः ॥ न पलायाञ्चक्रे न पलायितश्च । राक्षसो रावणश्च न दयाञ्चक्रे नानुचकम्पे । अयतेर्दयतेश्च लिट् ॥ "दयायासश्च" इत्याम्प्रत्ययः ॥

उपासाञ्चक्रिरे द्रष्टुं देवगन्धर्वकिंनराः ।
मल्लेन[2] पक्षौ लोलूयाञ्चक्रे क्रव्यात्पतत्रिणः ॥ १०७ ॥

१०७. उपासामिति ॥ देवगन्धर्वकिंनराः द्रष्टुं युद्धदर्शनार्थमुपासाञ्चक्रिरे समीपे स्थिता इत्यर्थः । आसेर्लिट् ॥ "दयायासश्च" इत्याम्प्रत्ययः ॥ क्रव्यमत्तीति क्रव्याद्राक्षसः मल्लेन बाणविशेषेण । 'स्नुहीदलफलो मल्लः' इति यादवः । पतत्रिणः पक्षौ पतत्रे लोलूयाञ्चक्रे भृशं लुलाव । लुनातेर्यङन्ताल्लिटि "कास्प्रत्ययात्—" इत्याम्प्रत्ययः ॥

प्रलुठितमवनौ विलोक्य कृत्तं
दशवदनः खचरोत्तमं प्रहृष्यन् ।
रथवरमधिरुह्य भीमधुर्य्यं[3]
स्वपुरमगात्परिगृह्य रामकान्ताम्[4] ॥ १०८ ॥

१०८. प्रलुठितामिति ॥ अथ दशवदनः कृत्तं छिन्नपक्षमत एवावनौ प्रलुठितं निपत्य लुठन्तम् । खे चरन्तीति खेचराः खगाः ॥ "चरेष्टः" ॥ तेषु

---

१ न विः पलायाञ्चक्रे वा D.
२ भल्लेन T2, T., G., Com.
३ धुर्यं T2, T3, T4, T., G., Com.
४ रामाम् T2, T3, T4, D.

तमं जटायुषं विलोक्य प्रहृष्यन् रामस्य कान्तां सीतां परिगृह्यादाय । भीमा भयंकराः युगं वहन्तीति युग्याः अश्वा यस्य तम् ॥ "तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्" इति यत्प्रत्ययः ॥ रथवरं रथश्रेष्ठमधिरुह्य स्वपुरं लङ्कानगरमगात् गतवान् । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥

इति भट्टिकाव्ये सीताप्रहरणो नाम
पञ्चमः सर्गः ।

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचल
मल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने
सर्वपथीनाख्याने पञ्चमः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ षष्ठः सर्गः ।

ओषाञ्चकार कामाग्निर्दशवक्त्रमहर्निशम् ।
विदाञ्चकार वैदेहीं रामादन्यनिरुत्सुकाम् ॥ १ ॥

१. अथाम्प्रत्ययमेवाधिकृत्य श्लोकचतुष्टयेन रावणवृत्तान्तमेवाह ओषाञ्चकारेति ॥ काम एवाग्निः कामाग्निरिति रूपकम् । दाहलिङ्गात् । दशग्रीवं रावणम् । अहश्च निशा च अहर्निशम् । सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीत्येकवद्भावः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ओषाञ्चकार उवोष ददाहेत्यर्थः । उष दाह इत्यस्माल्लिट् ॥ "उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्" इति विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥ ततो लघूपधगुणः । दाहे कारणमाह । तथाहि रावणः वैदेहीं सीतामन्यस्मिन् रामातिरिक्तपुरुषे निरुत्सुकामनुत्सुकामननुरक्तां विदाञ्चकार विवेद । तद्वेदनादेवेयं विरहवेदना जातेति भावः ॥ "उषविद—" इत्याम्प्रत्ययः ॥ अत्र विदेरदन्तत्वान्न लघूपधगुणः । तथाच काशिका 'आमोऽमित्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा । आस्कासोराम्विधानाच्च पररूपं कतन्तवत् ॥' इति ॥

प्रजागराञ्चकारारेरीहास्वनिशमादरात् ।
प्रबिभयाञ्चकारासौ काकुत्स्थादभिशङ्कितः ॥ २ ॥

२. प्रजागरामिति ॥ किं चासौ रावणः काकुत्स्थाद्रामादभिशङ्कितः । बलवद्विरोधस्य दुरन्तत्वादनिष्टागममुत्प्रेक्षमाण इत्यर्थः । 'अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षां शङ्कामाचक्षते बुधाः' इति लक्षणात् । अरेः रामस्य ईहासु चेष्टासूद्योगेषु विषये अनिशमादरादभिनिवेशात्प्रजागराञ्चकार । अप्रमत्तः स्थित इत्यर्थः ॥ "उषविद—" इत्यादिना विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥ बिभयाम्प्रचकार अतिमात्रं बिभाय चेत्यर्थः ॥ "भीह्रीभृहुवां

१ °ग्रीव° T₂, T₃, T₄, T., G., Com.
२ रावणोऽप्यनि° T₃.
३ बिभयांप्रचकारा° T., G., Com.

श्लुवच्च" इति विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥ "श्लौ" इति द्विर्भावश्च ॥ प्रोपसर्गव्यवधानं तूक्षाम्प्रचक्रुरितिवत्समाधेयम् । प्रबिभयाश्चकारेति पाठे पूर्ववच्छन्दोभङ्गः सोढव्यः ॥

न जिह्रयाञ्चकाराथ सीतामभ्यर्थ्य तर्जितः ।
नाप्यूर्जां[1] बिभरामास वैदेह्यां प्रसितो भृशम् ॥ ३ ॥

३. नेति ॥ किं चायं रामाद्भीतोऽपि सीतामभ्यर्थ्यानुनीय तर्जितो भर्त्सितो निरस्त इत्यर्थः । तथापि न जिह्रयाञ्चकार न जिह्राय । वैदेह्यां भृशं प्रसितः आसक्तः सन्नूर्जं बलं पुष्टिं न बिभरामास न बभार । किं तु कार्श्यं गत इत्यर्थः । अत्रोभयत्रापि "भीह्री—" इत्यादिना पूर्ववत्प्रक्रिया ॥

विदाङ्कुर्वन्तु रामस्य वृत्तमित्यवदत्स्वकान् ।
रक्षांसि रक्षितुं सीतामाशिषच्च[2] प्रयत्नवान् ॥ ४ ॥

४. विदाङ्कुर्वन्त्विति ॥ किं च रामस्य वृत्तं व्यापारं विदाङ्कुर्वन्तु जानन्त्वित्यर्थः । विध्यर्थे लोट् ॥ "विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्" इति विदेर्लोट्याम्प्रत्ययगुणाभावादिनिपातनात्साधुः ॥ इति स्वकान् स्वकीयान् शुकसारणादीन् गूढपुरुषानवदत् । विदित्वोच्यतामिति चारानियुक्तवानित्यर्थः । प्रयत्नवानवहितः सन् तां रक्षितुं गोपायितुं रक्षांसि राक्षसानशिषदादिष्टवान् । शासेर्लुङि "सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च" इति च्लेरङादेशः ॥ "शास इदङ्हलोः" इतीकारः ॥ "शासिवसिघसीनां च" इति षत्वम् ॥ योषिद्वृन्दारिकेत्यादिना यतदन्तेन सन्दर्भेण दशावस्थासून्मादादर्वाचीनाः सप्तापि सुव्यक्तमुक्ता यथायोगमुन्नेयाः ॥ "दृङ्मनःसङ्गसंकल्पौ जागरः कृशता रतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश" ॥

---

१ नाप्यूर्जं T2, D., T., G., Com.
२ दृष्टिमित्याह राक्षसान् T3, T3.
३ °मशिषच्च D., T., G., Com.
°मादिदेश Ea.

अथ प्रकीर्णकाः ।

रामोऽपि हतमारीचो निवर्त्स्यन् खरनादिनः ।
क्रोष्टून् समशृणोत्क्रूरान् रसतोऽशुभशंसिनः ॥ ५ ॥

५. पुनस्त्रिभिः प्रकीर्णकमनुक्रामन्नामवृत्तान्तमेवाह रामोऽपीति ॥ रामः हतमारीचः सन् निवर्त्स्यन् निवर्तिष्यमाणः ॥ "वृद्भ्यः स्यसनोः" इति पाक्षिकं परस्मैपदम् । "लृटः सद्वा" इति शत्रादेशः ॥ "न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः" इतीट्प्रतिषेधः ॥ खरवन्नदन्तीति खरनादिनः परुषाराविण इत्यर्थः ॥ "कर्तर्युपमाने" इति णिनिः ॥ क्रूरान्भीमान् अत एव अशुभशंसिनोऽनिष्टसूचकान् रसतः क्रोशतः क्रोष्टून् शृगालान् समशृणोदाकर्णयत् । सकर्मकत्वात् "समो गम्यृच्छि—" इत्यस्येदं प्रत्युदाहरणं तत्राकर्मकाधिकारात् । शंखः श्रूयत इतिवत् शब्दधर्मस्तद्वत्युपचरितः ॥

आशङ्कमानो वैदेहीं खादितां निहतां मृताम् ।
स शत्रुघ्नस्य सोदर्यमारादायान्तमैक्षत ॥ ६ ॥

६. आशङ्कमान इति ॥ वैदेहीं सीतां खादितां व्याघ्रादिभिर्भक्षितां निशाचरैर्मारितां मृतां स्वत एवायुःक्षयात्परेतामाशङ्कमानः पूर्वोक्तदुर्निमित्तादुत्प्रेक्षमाणः स रामः आराद्दूरादायान्तमागच्छन्तं शत्रुघ्नस्य समानोदरे शयितं सोदर्यं लक्ष्मणम् ॥ "सोदराद्यः" ॥ "विभाषोदरे" इति समानस्य सभावः ॥ ऐक्षत अपश्यत् ॥

सीतां सौमित्रिणा त्यक्तां सध्रीचीं प्रस्तुमेकिकाम् ।
विज्ञायामंस्त काकुत्स्थः क्षये क्षेमं सुदुर्लभम् ॥ ७ ॥

७. सीतामिति ॥ काकुत्स्थो रामः सहाञ्चतीति सध्रीचीं सहचरीम् ॥ ऋत्विगादिना क्विन् ॥ "सहस्य सध्रिः" इति सध्र्यादेशः ॥ "अचः" इत्यकारलोपः ॥ "चौ" इति दीर्घः । "अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्" इति

१ °शंसिनः T₂. | २ °र्यं दूराद° C., N., T., G., Com.

ङीप् । अस्तु भीरुमेकिकामेकाकिनीम् । "एकादाकिनिच्चासहाये" इति चकारात्कन् ॥ कात्पूर्वस्येत्वम् । सीतां सौमित्रिणा त्यक्तां विज्ञाय तस्यैकाकिन आगमनादनुमाय । क्षयन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षये गृहे ॥ 'निवासः शरणं क्षयः' इति गृहपर्यायेष्वमरः । क्षिनिवासगत्योः । तौदादिकः ॥ "एरच्" ॥ क्षेमं कुशलं सुदुर्लभमत्यन्तदुर्लभममंस्त निश्चितवानित्यर्थः । मन्यतेरनिटो लुङि सिच् ॥

अतः परं दुहादिः ।

सोऽपृच्छल्लक्ष्मणं सीतां याचमानः[1] शिवं सुरान् ।
रामं यथास्थितं सर्वं भ्राता ब्रूते स्म विक्लवः[2] ॥ ८ ॥

८. अथाधिकारकाण्डे दुहादीनाह ॥ स इत्यादिना ॥ स रामः सुरान् शिवं शुभं याचमानो भिक्षमाणः लक्ष्मणं सीतामपृच्छत् अनुयुक्तवान् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । भ्राता लक्ष्मणो विक्लवश्चकितः सन् सर्वं रामं यथास्थितं यथावृत्तं । यथार्थेऽव्ययीभावः । ब्रूते स्म रामायाख्यदित्यर्थः ॥

संदृश्य शरणं शून्यं भिक्षमाणो वनं प्रियाम् ।
प्राणान्दुहन्निवात्मानं शोकं चित्तमवारुधत् ॥ ९ ॥

९. संदृश्येति ॥ शरणं गृहं शून्यं सीताविरहितं संदृश्य दृष्ट्वा वनमरण्यं प्रियां भिक्षमाणः वैदेहीं देहीति याचमानः आत्मानं देहम् । 'आत्मा जीवे धृतौ देहे' इति यादवः । प्राणान्दुहन् प्रपूरयन्निव । प्रपूरणं रिक्तीकरणम् । प्राणशून्यं कुर्वन्निवेत्यर्थः । शोकं चित्तमवारुधत् । चित्ते शोकमरौत्सीदित्यर्थः । रुधेर्लुङि "इरितो वा" इति विकल्पादङादेशः ॥

गता स्यादवचिन्वाना[3] कुसुमान्याश्रमद्रुमान् ।
आं[4] यत्र तापसान्धर्मं[5] सुतीक्ष्णः शास्ति तत्र सा ॥ १० ॥

---

१ याचमानं C.
२ विह्वलः N., C., T1, B.
३ °दपाचिन्वाना T., G., Com.
४ ओं C.
५ धर्मान् T., G., Com.

१०. गतेति ॥ सा सीता आश्रमद्रुमान् कुसुमान्यपचिन्वाना अवच्छिन्दती ॥ चिनोतेः शानच् । गता वा स्यात् । अथवा सुतीक्ष्णः सुतीक्ष्णाख्यो मुनिः यत्र तापसान्मुनीन् धर्मान् शास्ति उपदिशति तत्र गता स्यात् । आ इति स्मृतौ । 'आ प्रगृह्यस्मृतौ वाक्ये' इत्यमरः । अत्र सोऽपृच्छदित्यादिश्लोकत्रये सर्वत्र सीतादीनां प्रधानकर्मणामीप्सितकर्मत्वं लक्ष्मणादीनामप्रधानकर्मणामकथितकर्मत्वं च द्रष्टव्यम् ॥ 'दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना' ॥ इति वचनात् ॥

अतः परं प्रकीर्णकाः ।

आः कष्टं बत ही चित्रं हूं[1] मातर्दैवतानि धिक् ।
हा पितः क्वासि हे[2] सुभ्रु बह्वेवं विललाप सः ॥ ११ ॥

११. पुनः पञ्चभिः प्रकीर्णकमेवोदाहरन् रामस्य शोकानुभवं प्रलापमाह आः कष्टमित्यादिभिः । स रामः एवमाःकष्टमित्यादिप्रकारेण बहु विललाप । आः इति पीडायाम् । 'आस्तु स्यात्कोपपीडयोः' इत्यमरः । कष्टं कृच्छ्रं प्राप्तमित्यर्थः । 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' इत्यमरः । बतेति खेदे । हीति विषादे । चित्रं स्वहस्तगतापि क गतेति चित्रीयत इत्यर्थः । हुमित्यपकारिणि क्रोधे । मातरित्यापदि स्मृताया मातुरामन्त्रणम् । दैवतानि धिगिति शोकातिरेकाद्देवनिन्दा । हा पितरिति मातृवदेवामन्त्रणम् । हे सुभ्रु क्वासि क गतासीत्यगत्या प्रश्नः । 'ऊकारादप्यूङ् वक्तव्यः' इति ऊङन्तत्वात्सुभ्रूशब्दस्य नदीत्वात्संबुद्धौ नदीह्रस्व इति प्रपञ्चितमन्यत्र ॥

इहासिष्टाशयिष्टेह सा सखेलमितोऽगमत् ।
अग्लौ[3]सीत्संस्मरन्नित्थं मैथिल्या भरताग्रजः ॥ १२ ॥

---

१ हुं D., E3, T., G., Com.
२ मे T2.

३ अम्लासी° C.

१२. इहेति ॥ सा सीता इह प्रदेशे आसिष्ट उपविष्टा । इह अशयिष्ट शयिता । आसेः शीङश्च लुङि तङि सिचीट् । इतोऽस्माद्देशात् सखेलं सलीलमगमत् गता । गमेर्लुङि लृदित्वाच्च्लेरङादेशः । इत्थं मैथिल्याः संस्मरन् मैथिलीं स्मरन् । "अधीगर्थ—" इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी ॥ भरताग्रजो रामोऽग्लासीत् ग्लानवान् । ग्लायतेरनिटो लुङि "आदेच—" इत्यात्वे सगिटौ ॥

इदं नक्तन्तनं दाम पौष्पमेतद्दिवातनम् ।
शुचेवोद्बध्य शाखायां प्रग्लायति तया विना ॥ १३ ॥

१३. इदमिति ॥ इदं नक्तं भवं नक्तन्तनं पौष्पं पुष्पमयं दाम माल्यम् । तदिदं दिवा भवं दिवातनं दाम ॥ "सायंचिरम्—" इत्यादिना ट्युप्रत्ययः । तया सीतया विना शुचा शोकेन शाखायामुद्बध्येव उद्बन्धनेन मृत्वेवेत्युत्प्रेक्षा । प्रग्लायति । ग्लायतेर्लटि शपः शित्वेनात्वाभावादायादेशः ॥

ऐक्षिष्महि मुहुः सुप्तां यां मृताशङ्कया वयम् ।
अकाले दुर्मरमहो यज्जीवामस्तया विना ॥ १४ ॥

१४. ऐक्षिष्महीति ॥ वयं सुप्तां यां सीतां मृताशङ्कया मृतेत्याशङ्कया मुहुरैक्षिष्महि पुनः पुनः स्पर्शनादिना परीक्षाञ्चक्रमहे । अस्थानशङ्काकरत्वात्प्रेमातिरेकस्य । ईक्षतेर्लुङि तङि महीङि सिच इट् । तया विना यज्जीवामः तज्जीवनमकाले. आयुषोऽक्षये दुर्मरं मर्त्तुमशक्यमयोग्यं च आत्महत्यायाः निषिद्धत्वादिति भावः ॥ म्रियतेर्भावे खल्प्रत्ययः । अहो कष्टं वर्त्तत इत्यर्थः ॥

अक्षेमः परिहासोऽयं परीक्षां मा कृथा मम ।
व्यक्तो मान्तर्धिथाः सीते मा रंस्था जीवितेन नः ॥ १५ ॥

---

१ प्रग्लायति B., T2, E2, E3, T., G., Com.
२ अक्षेमपरि° T3.
३ मयि T., G., Com.
४ ना° c.
५ मे B.

१५. मेदम इति ॥ हे सीते अयं परिहासोऽन्तर्धानकेलिरक्षमः सहितः । मयि विषये परीक्षां वियोगासहत्वपरीक्षणं मा कृथाः मा कार्षीः । करोतेर्लुङि तङि थासि “ह्रस्वादङ्गात्” इति सलोपः । मत्तः मत्सकाशात् ॥ “पञ्चम्यास्तसिल्” ॥ “अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति” इत्यपादानत्वम् ॥ मान्तर्धिथाः अन्तर्हिता मा भूरित्यर्थः । दधातेर्लुङि तङि थासि “स्थाघ्वोरिच्च” इतीकारादेशे “ह्रस्वादङ्गात्” इति सिचो लोपः । नोऽस्माकं जीवितेन प्राणैर्मा रंस्थाः मा क्रीडीः । अन्तर्धानक्रीडया प्राणान्मापहरेत्यर्थः । रमेरनिटो लुङि सिचोऽनिट्त्वादनुनासिकलोपः ॥

अथ सिजधिकारः ।

अहं न्यवधिषं भीमं[1] राक्षसं क्रूरविक्रमम् ।
मा घुक्षः पत्युरात्मानं मा न श्लिक्षः प्रियं प्रिये ॥ १६ ॥

१६. अथ सिजधिकारः अहमिति ॥ हे प्रिये अहं भीमं भयंकरं क्रूरविक्रमं राक्षसं मारीचं न्यवधिषममीमरम् । हन्तेः “लुङि च” इति वधादेशे अदन्तात्सिच इडागमः । आत्मानं पत्युर्मे । संबन्धसामान्ये षष्ठी । मा घुक्षः मा संवृणु । गुहू संवरणे । लुङ् ॥ “शल इगुपधादनिटः क्सः” इति च्लेः क्सादेशः ॥ “हो ढः” ॥ भष्भावकत्वषत्वानि । प्रियं मा न श्लिक्षः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः । आलिङ्गेत्यर्थः । ‘संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ’ इति वामनः । श्लिष्यतेर्लुङि “श्लिष आलिङ्गने” इत्यालिङ्गनार्थे च्लेः क्सः । कत्वषत्वे ॥

मा स्म द्राक्षीर्मृषा दोषं भक्तं मां मातिचिक्लिशः ।
मैक्ष[3] न्वाशिश्रियद्वामा नैर्दी नु प्रसदुद्रुवत ॥ १७ ॥

---

१ क्रूरं राक्षसं भीमविक्रमम् Ex.
२ मा विचिकित्सः T., G., Com.
३ मैक्षन् T., G., Com.
४ °द्रामा c., T., G., Com.
५ नु नदीं c.

१७. मास्मेति ॥ हे प्रिये मृषा अविद्यमानं दोषमपराधं मा स्म द्राक्षीः मा स्म विद्यमानं मंस्थाः इत्यर्थः ॥ "स्मोत्तरे लङ् च" इति चकाराल्लुङि "न दृशः" इति क्सप्रतिषेधः ॥ "इरितो वा" इति विकल्पादङभावपक्षे "सृजिदृशोर्झल्यमकिति" इत्यमागमे हलन्तलक्षणा वृद्धिः। व्रश्चादिना षत्वे कत्वम्। भक्तं सेवकं मां मा विचिक्लिशः न विक्लेशय। क्लिश्यतेर्णौ चङ्युपधाह्रस्वः । सर्वत्र "न माङ्योगे" इत्यडभावः। अथवा रामा सीता शैलानशिश्रियत् श्रिता वा नदीं प्रस्यदुद्रुवत् अभिद्रुता वा ॥ "णिश्रि—" इत्यादिना श्रिद्रुभ्यां लुङि चङि द्विर्भावे इयङुवङादेशौ ॥ नुशब्दः संशये ॥

ऐ[1] वाचं देहि धैर्यं नस्तव हेतोरसुस्रुवत्[2]।
त्वं नो मतिमिवाधासीर्नष्टा प्राणानिवादधः ॥ १८ ॥

१८. है इति ॥ हे भो इति संबोधने निपातः। वाचं देहि संभाषस्वेत्यर्थः। ददातेः प्रार्थनायां लोट् ॥ "घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च" इत्यभ्यासलोपः एकारश्च। तव हेतोस्त्वयि निमित्ते ॥ "षष्ठी हेतुप्रयोगे"॥ नोऽस्माकं धैर्यमसुस्रुवत् स्रुतम्। पूर्ववत् णिश्रीत्यादि कार्यम्। त्वं नष्टा अदर्शनं गता सती नो मतिं बुद्धिमधासीरिव अपा इव। धेटो लुङि सिपि "विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः" इति सिचो लुगभावपक्षे "आदेच—" इत्यात्वे "यमरमनमातां सक्च" इति सगिडागमौ ॥ "इट ईटि" इति सलोपः ॥ किं च प्राणानदधः इव पीतवतीव। मत्प्राणैः सह नष्टासीति भावः ॥ "विभाषा धेट्श्व्योः" इति चङ्पक्षे द्विर्वचनम् ॥ "आतो लोप इटि च" इत्याकारलोपः ॥

रुदतोऽशिश्वियच्चक्षुरास्यं चार्थे[3] तवाश्वयीत्।
प्रियेऽहं[4] मां निरास्थश्चेन्मा न वोचश्चिकीर्षितम् ॥ १९ ॥

---

१ हे T., G., Com. अयि D.
२ °रसुस्रवत् B., T3, D.
३ हेतोस्तवा° N., C., T1, T., Ea. तेऽर्थे ममा° D.
४ प्रिये त्वं मां T4.

१९. रुदत इति ॥ तवार्थे त्वत्कृते रुदतस्त्वद्दिदृक्षया बाष्पायमाणस्य मे चक्षुराशिश्वियत् उच्छूनमभूत् । श्वयतेर्लुङि "विभाषा धेट्श्व्योः" इति पक्षे चङि द्विर्वचने इयङादेशः । आस्यं मुखं चाश्वयीत् । चङो वैकल्पिकत्वादुभयाभावपक्षे सिचि इडागमे "ह्म्यन्तक्षण—" इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः ॥ "इट ईटि" इति सलोपः ॥ गुणायादेशौ । मां निरास्थश्चेत् निरस्तवती चेत् । अस्यतेर्लुङि "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्" ॥ "अस्यतेस्थुक्" ॥ म्रिये मरिष्यामि । वर्तमानसामीप्ये सामान्ये लट् ॥ "रिङ् शयग्लिङ्क्षु" इति रिङादेशः ॥ कर्तुमिष्टं चिकीर्षितं मा न वोचः । किं तु ब्रूह्येवेत्यर्थः । उक्ते तत्करिष्यामीति भावः । वक्तेर्लुङि ब्रूआदेशाद्वा "अस्यतिवक्ति—" इत्यङ् ॥ "वच उम्" इत्युमागमः ॥ मा न निःशङ्क इतिवन्नञ्द्वयं व्याख्येयम् ॥

लक्ष्मणाचक्ष्व यद्याख्यत्[1] सा किंचित्कोपकारणम् ।
दोषे प्रतिसमाधानमज्ञाते क्रियतां कथम् ॥ २० ॥

२०. लक्ष्मणेति ॥ हे लक्ष्मण सा सीता किंचित्कोपकारणं व्याख्यद्यदि तुभ्यमाख्यातवती चेत् । ख्यातेर्लुङि पूर्ववदङ् ॥ "आतो लोप इटि च" इत्याकारलोपः ॥ आचक्ष्व कथय । चक्षिङो लोटि थासि रूपम् । तथाहि दोषे अपराधे अज्ञाते सति कथं प्रतिसमाधानं प्रतीकारः क्रियतां क्रियेत न शक्यमित्यर्थः । अतः कारणं कथ्यतां येन प्रतिविधास्यामीति भावः ॥

इह सा [2]व्यलिपद्गन्धैः स्नान्तीहाभ्यषिचज्जलैः[3] ।
इहाहं द्रष्टुमाह्व तां स्मरन्नेवं[4] मुमोह सः ॥ २१ ॥

२१. इहेति ॥ सा सीता इह प्रदेशे गन्धैश्चन्दनादिगन्धद्रव्यैः । गन्धशब्दस्य द्रव्यवाचित्वे बहुत्वमुक्तं प्राक् । अन्वलिपदनुलिप्तवती । इह

१ यद् व्याख्यत् T., G., Com. Between the two halves of this verses T3, adds. तन्ममाख्यः करिष्यामि तस्य श्रुत्वा प्रतिक्रियाम् ।

२ सान्वलिपद्ग° T., G. Com.

३ जलम् T3.

४ स्मरन्नेव E2.

स्नान्ती स्नानं कुर्वती । स्नातेः शतरि ङीप् ॥ "आच्छीनद्योः—" इति विकल्पानुम् ॥ जलैरभ्यषिचत् मामिति शेषः । इहाह्वं तां द्रष्टुमाह्वमाकारयम् ॥ "लिपिसिचिह्वश्च" इति सर्वत्र च्लेरङादेशः ॥ "आतो लोप इटि च" इति ह्वयतेराकारलोपः ॥ एवमित्थं स्मरन्नेव स रामो मुमोह मुमूर्च्छ ॥

तस्यालिपत शोकाग्निः स्वान्तं काष्ठमिव ज्वलन्[1] ।
आश्लिष्टेवानिलः[2] शीतो वने तं[3] न व्यजिह्लदत्[4] ॥ २२ ॥

२२. तस्येति ॥ ज्वलन् दीप्यमानः शोक एवाग्निः शोकाग्निः तस्य रामस्य स्वान्तं चित्तं काष्ठमिवालिपत । लेपो व्याप्तिः दाह इति यावत् ॥ "लिपिसिचिह्वश्च" इत्यनुवृत्तौ "आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्" इति च्लेरङ् ॥ शीतो वने अनिलः वनवायुः तं राममाश्लिष्टेव तथा गाढमस्पृशदित्यर्थः । अङभावपक्षे "झलो झलि" इति सलोपः ॥ किन्तु न व्यजिह्लदत् न ह्लादयति स्म प्रत्युत सोऽपि ददाहैवेत्यर्थः । ह्लादेर्णौ चङ्युपधाह्रस्वः ॥

स्नानैरभ्यषिचताम्भोऽसौ[5] रुदन् दयितया विना ।
तथाभ्यषिक्त वारीणि पितृभ्यः शोकमूर्छितः ॥ २३ ॥

२३. स्नान इति ॥ दयितया सीतया विना शोकमूर्छितः शोकमूढः सन् रामः स्नाने प्राप्ते रुदन् अम्भोभिर्नेत्रजलैरेवाभ्यषिचत आत्मानमभिषिक्तवान् । तथा तर्पणे प्रसक्ते पितृभ्यो वारीण्यश्रुजलान्येवाभ्यषिक्त क्षरितवान् । दत्तवानित्यर्थः । सिञ्चतेः क्षरणमात्रपरत्वे जलानां कर्मत्वं सेकपरत्वे करणत्वं चेति विवेकः । अत्रापि पूर्ववद्विकल्पादङभावपक्षे "झलो झलि" इति सिज्लोपः ॥

---

१ °मिवोज्ज्वलः T₂, T₄.
२ आलिङ्गैवा° T., G., Com.
३ न तमजिह्लदत् D.
४ व्यजिह्लदत् T., G., Com.
५ स्नानेऽभ्यषिञ्चताम्भोभिर् T., G., Com.

तथार्त्तोऽपि क्रियां धर्म्यां[2] स कालेनामुचत्कचित्[1] ।
महतां हि क्रिया नित्या छिद्रे[3] नैवावसीदति ॥ २४ ॥

२४. तथेति ॥ तथा तेन प्रकारेणार्त्तोऽपि स रामो धर्म्यां धर्मादन-पेतां विहितामित्यर्थः ॥ "धर्मपथ्यर्थ—" इत्यादिना यत्प्रत्ययः ॥ क्रियामनुष्ठानं कचिदपि काले नामुचत् न त्यक्तवान् ॥ "पुषादि—" इत्यादिना लृदित्वादङ् ॥ तथाहि महतां सतां छिद्रे व्यसनेऽपि नित्या क्रिया नियतानुष्ठानं नावसीदत्येव न लुप्यत एव । सामान्येन विशे-षसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

आह्वास्त स मुहुः शूरान्[5] मुहुराह्वत राक्षसान्[4] ।
एत सीताद्रुहः संख्ये प्रत्यर्थयत राघवम् ॥ २५ ॥

२५. आह्वास्तेति ॥ स रामो मुहुः शूरान् शूराभिमानिनः आह्वास्त स्पर्धया आहूतवान् । तथा राक्षसानपि मुहुराह्वत ॥ "स्पर्धायामाङः" इत्यात्मनेपदे पूर्ववद्विकल्पात्सिजङौ ॥ हे सीताद्रुहः एत आगच्छत । आङ्पूर्वादिणः कर्त्तरि लोटि थस्य तादेशः । संख्ये युद्धे राघवं रामं प्रत्यर्थयत प्रत्यर्थिनं कुरुत योधयध्वमित्यर्थः । प्रत्यर्थिन्शब्दात् तत्करोतीति णिच्यन्तात् लोटि थस्य तादेशः । णाविष्ठवद्भावाट्टिलोपः ॥ अर्थयतेस्तु नित्यात्मनेपदित्वात् परस्मैपदविरोधः ॥

स्वपोषमपुषद्युष्मान् या पक्षिमृगशावकाः[6] ।
अद्युतयेन्दुना सार्धं तां[7] प्रब्रूत गता यतः ॥ २६ ॥

२६. स्वपोषमिति ॥ हे पक्षिमृगाणां शावकाः शिशवः या सीता युष्मान् स्वेन धनेन पुष्ट्वा स्वपोषम् ॥ "स्वे पुषः" इति णमुल्प्रत्ययः ॥ अपुषत् । कषादित्वादनुप्रयोगः । पुषादित्वादङ् । इन्दुना सार्धमद्युतत्

१ तथार्त्तोऽपि कचिद्रामो न धर्म्याममुचत्क्रि-याम्. T₂.
२ धर्म्यी E₂.
३ कृच्छ्रे E₂.
४ आह्वास्त स मुहू रामः शूरानाह्वत राक्ष-सान् T₂.
५ शूरं T₂.
६ °शावकान् T₂.
७ यातां ब्रूत D.

हन्तुसाम्येन व्यद्योतिष्टेत्यर्थः ॥ "द्युद्भ्यो लुङि" इति विकल्पात्परस्मैपदम् ॥ द्युतादित्वादङ् । तां सीतां प्रब्रूत कथयत यतो गता यत्र गता तद्ब्रूतेत्यर्थः ॥

गिरिमन्वस्नपद्रामो लिप्सुर्जनकसंभवाम् ।
तस्मिन्नायोधनं वृत्तं लक्ष्मणायाशिषन्महत् ॥ २७ ॥

२७. गिरिमिति ॥ रामो जनकसंभवां जानकीं लिप्सुर्लब्धुमिच्छुः सन् ॥ "सनि मीमा—" इत्यादिना इकारेऽभ्यासलोपः ॥ गिरिमन्वस्नपत् अभ्यगमत् । लृदित्वादङ् । तस्मिन्गिरौ वृत्तं पुराभूतं महदायोधनं युद्धं लक्ष्मणाय । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । अशिषत् अवोचत् ॥ "सर्त्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च" इत्यङ् ॥ "शास इदङ्हलोः" इतीकारे षत्वम् ॥

सीतां जिघांसू सौमित्रे राक्षसावारतां ध्रुवम् ।
इदं शोणितमभ्यग्रं संप्रहारेऽश्च्युतत्तयोः[2] ॥ २८ ॥

२८. सीतामिति ॥ हे सौमित्रे लक्ष्मण सीतां जिघांसू हन्तुमिच्छू । हन्तेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घः ॥ राक्षसावारतामागतौ ध्रुवम् । ऋ गतौ । लुङि "सर्त्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च" इत्यङ् ॥ "आडजादीनाम्" ॥ तथाहि तयोः संप्रहारे युद्धे इदमभ्यग्रं प्रत्यग्रं शोणितमश्चुतत् क्षरितम् । श्चुतिर् क्षरणे । लुङि "इरितो वा" इत्यङ् । एतच्च युद्धानुमापकं लिङ्गमित्यर्थः ॥

इदं कवचमच्योतीत्[3] साश्वोऽयं[4] चूर्णितो रथः ।
एह्यमुं गिरिमन्वेष्टुमवगाहावहे द्रुतम् ॥ २९ ॥

२९. इदमिति ॥ इदं कवचं वर्म अश्चोतीत् अपतत् ॥ "इरितो वा" इत्यङभावपक्षे रूपम् ॥ सिचि "नेटि" इति हलन्तलक्षणा वृद्धिप्रति-

१ °मत्यर्थं Es.
२ °श्चुतत्तयोः T., G., Com. °श्चुतत्तयोः Es.
३ °मश्चोतीत् D., G., T., Com. °मश्च्योतित् Es.
४ साश्वो Es.

पेधे लघूपधगुणः । अयं साश्वो रथश्चूर्णितः । अन्वेष्टुं सीतां गवेषितुममुं गिरिमवगाहावहे प्रवेक्ष्यावहे । द्रुतमेह्यागच्छ ॥

मन्युर्मन्ये ममास्तम्भीद्विषादोऽस्तभदुद्यतिम् ।
अजारीदिव च प्रज्ञा बलं शोकात्तथाजरत् ॥ १० ॥

१०. मन्युरिति ॥ हे लक्ष्मण मम मन्युः शोकोऽस्तम्भीत् । अतिदुःखो निर्दुःख इति न्यायात् स्तब्धोऽभूदिति मन्ये । उन्मस्तकः शोक इति भावः ॥ "जॄस्तम्भु—" इति विकल्पादङभावे सिचि "इट ईटि" इति सलोपः ॥ विषादो मनोभङ्गः । 'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशनैः' इति लक्षणात् । उद्यतिमुद्यममस्तभत् तस्तम्भ । अङ्पक्षेऽनुनासिकलोपः । प्रज्ञा बुद्धिश्च अजारीत् जीर्णेव ॥ "जॄस्तम्भु—" इत्येवाङभावे सिचि वृद्धिः "इट ईटि" इति सलोपश्च ॥ तथा प्रज्ञावदेव बलं चाजरत् जीर्णम् । अङ्पक्षे "ऋदृशोऽङि गुणः" ॥

गृध्रस्येहाश्वतां पक्षौ कुत्तौ[3] वीक्षस्व लक्ष्मण ।
जिघत्सोर्नूनमापादि ध्वंसोऽयं तां निशाचरात् ॥ ११ ॥

११. गृध्रस्येति ॥ हे लक्ष्मण इह प्रदेशे कृत्तौ छिन्नौ गृध्रस्य पक्षौ अश्वतां शूनौ । श्वयतेर्लुङि ॥ "जॄस्तम्भु—" इत्यङि "श्वयतेरः" इत्यकारे "अतो गुणे" इति पररूपता ॥ वीक्षस्व पश्य । तां सीतां घस्तुमत्तुं वा इच्छोर्जिघत्सोः बिभक्षयिषोरस्य गृध्रस्येति शेषः । घसेरदेर्वा सन्नन्तादुप्रत्ययः । अदेरपि "लुङ्सनोर्घस्लृ" । अयं ध्वंसः पक्षच्छेदो निशाचराद्राक्षसादापादि आपन्नः आगत इत्यर्थः । पद्यतेः कर्त्तरि लुङि "चिण् ते पदः" इति च्लेश्चिणादेशः ॥ "चिणो लुक्" इति तशब्दस्य लुक् ॥

क्रुद्धोऽदीपि रघुव्याघ्रो रक्तनेत्रोऽजनि क्षणात् ।
अबोधि दुःस्थं त्रैलोक्यं दीप्तैरापूरि भानुवत् ॥ १२ ॥

---

१ अजारि वचनं प्रज्ञा T₃.
२ शोकादिवाजरत् T₂, T₄.
३ भूमौ E₂.
४ जिघांसो° O., c., T₁, E₂ T₃, T₄,
५ क्रुद्धो° T₂.
६ रापदि O., T₁.

३२. क्रुद्ध इति ॥ रघुव्याघ्रो रघुश्रेष्ठो रामः क्रुद्धः सन्नदीपि दिदीपे । क्रोधादग्निरिव जज्वालेत्यर्थः । क्षणाद्रकमेकोऽजनि जातः ॥ "जनि-वध्योश्च" इति चिणि वृद्धिप्रतिषेधः । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातु-र्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । दुःखेन तिष्ठतीति दुःस्थं दुरवस्थम् ॥ "आतश्चोपसर्गे" इति कर्त्तरि कप्रत्ययः ॥ अबोधि बुद्धवान् । सर्वं संहनिष्यामीत्यमन्यतेत्यर्थः । भानुवत् भानुना तुल्यं दीप्तैर्दीप्तिभिः । भावे क्तः । आपूरि आपूर्णः । स तिग्मभानुरिव दुर्दर्शोऽभूदित्यर्थः । सर्वत्र कर्त्तरि लुङि तङि "दीपजन—" इत्यादिना च्लेश्चिणादेशो "चिणो लुक्" ॥

अताय्यस्योत्तमं सत्वमप्यायि[1] कृतकृत्यवत् ।
उपाचायिष्ट सामर्थ्यं तस्य संरम्भिणो महत् ॥ ३३ ॥

३३. अतायीति ॥ कृतकृत्यवत् कृतकर्त्तव्यस्येव सर्वं कृतप्रायं मन्य-मानस्य । तथा तद्वधे व्यग्रस्येत्यर्थः । तस्य रामस्य सत्वं शरीरबल-मतायि सन्ततमविच्छिन्नमभूदित्यर्थः । तथाप्यायि अवर्धिष्ट । तायृ संतानपालनयोः । प्यायी वृद्धौ ॥ इत्याभ्यां कर्त्तरि लुङि पूर्ववत् "दीपजन—" इत्यादिना च्लेश्चिणादेशः । किं च संरम्भिणः संभ्रा-न्तस्य कुपितस्य वा । 'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति विश्वः । तस्य रामस्य सामर्थ्यमन्तःशक्तिः महदधिकमुपाचायिष्ट स्वयमेवोपा-चायि ववृधे ॥ "अचः कर्मकर्त्तरि" इति चिनोतेर्लुङि च्लेश्चिणभाव-पक्षे सिचि चिण्वदिटि वृद्धिः ॥

अदोहीव विषादोऽस्य समरुद्धेव विक्रमः ।
सम[2]भावि च कोपेन न्यश्वसी[3]च्चायतं मुहुः ॥ ३४ ॥

३४. अदोहीति ॥ अस्य रामस्य विषादः प्रागनुवर्त्तमानो मनःखेदः अदोहीव स्वयमेव दुग्धः क्षारित इव तथा गत इत्यर्थः । दुहः कर्म-

---

१ °माप्यायि T2, T3, E3.
२ समतत T., G., Com.
३ तेन न्यश्वसि चायतत् T., G., Com.

कर्तरि लुङि तङि "दुहश्च" इति विकल्पात् च्लेश्चिणादेशः । विक्रमः समस्त्वेव स्वयमेवावरुद्ध इव एकत्र राशीभूय स्थित इत्यर्थः । रुद्धः कर्मकर्तरि लुङि तङि कर्मवत् भावेन प्राप्तस्य चिणः "न रुधः" इति प्रतिषेधे सिच् । सकारस्य "झलो झलि" इति लोपे तङि स्थानिवद्भावाच्च लघूपधगुणः । धत्वजश्त्वे । किं च कोपेन समतप्त च कर्तृ कालेनाह्वासिषमनेन वञ्चितोऽस्मीत्यन्वतप्त च पश्चात्तापं गमित इत्यर्थः । तपेः कर्मणि "तपोऽनुतापे च" इति चिणः प्रतिषेधः ॥ "झलो झलि" इति सलोपः ॥ तेन रामेणायतं दीर्घं न्यश्वासि निश्वसितं च । श्वसेर्भावे लुङि "चिणभावकर्मणोः" इति च्लेश्चिणादेशः । एतेन रौद्रस्थायिना क्रोधेन शोकस्तिरस्कृतः ॥

अथ श्रमधिकारः ।

अथालम्ब्य धनू रामो जगर्ज गजविक्रमः ।
रुणध्मि सवितुर्मार्गं भिनद्मि कुलपर्वतान् ॥ १५ ॥

१५. अथेति ॥ अथ क्रोधप्रादुर्भावानन्तरं गजविक्रमो गजपराक्रमो रामो धनुरालम्ब्यावष्टभ्य जगर्ज उच्चैर्बहु भीषणं च बभाषे इत्यर्थः । धनू राम इत्यत्र "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" । 'एवं वदन् दाशरथिः' इत्यतः प्राग्गर्जनप्रकारमेव प्रपञ्चेनाह । सवितुर्मार्गं रुणध्मि आवरिष्यामीत्यर्थः ॥ रुधिर् आवरणे । लटि मिपि "रुधादिभ्यः श्नम्" । सामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । कुलपर्वतान् भिनद्मि विदारयिष्यामि ॥

रिणच्मि जलधेस्तोयं विविनच्मि दिवः सुरान् ।
क्षुणद्मि सर्पान्पाताले छिनद्मि क्षणदाचरान् ॥ १६ ॥

---

१ सीताविरहदुःखार्तः कोपरक्तान्तलोचनः D., c., B.

१ c. and B. read the verse as follows:—
रुणध्मि सवितुर्मार्गं &c.
रिणच्मि जलधेस्तोयं &c.

D. reads it as under:—
रुणध्मि सवितुर्मार्गं &c.
क्षुणद्मि सर्पान् पाताले &c.

३६. रिणच्मीति ॥ जलधेस्तोयं रिणच्मि रेचयिष्यामि । रिचिर्विरेचने । सुरान् दिवः स्वर्गाद्विविनच्मि पृथक् करिष्यामि । अपनेष्यामीत्यर्थः । विचिर् पृथग्भावे । पाताले सर्पान् क्षुणद्मि चूर्णयिष्यामि । क्षुदिर् संचूर्णने । क्षणदाचरान् राक्षसान् छिनद्मि छेत्स्यामि । छिदिर् द्वैधीकरणे ॥

यमं[1] युनज्मि कालेन समिन्धानोऽस्त्रकौशलम् ।
शुष्कपेषं पिनष्म्युर्वीमखिन्दानः स्वतेजसा ॥ ३७ ॥

३७. यममिति ॥ अस्त्रकौशलं समिन्धानो दीपयन् । ञीइन्धी दीप्तौ । शानच् ॥ "श्नान्नलोपः" इति धातुनकारलोपः ॥ "श्नसोरल्लोपः" इति प्रत्ययाकारलोपः । यममन्तकं कालेन मृत्युना युनज्मि योक्ष्यामि । किमुतान्यमिति भावः । अखिन्दानोऽश्राम्यन् । खिद दैन्ये । पूर्ववच्छानचि "श्नसोरल्लोपः" । स्वतेजसा स्वप्रतापेनोर्वीं शुष्कं पिष्ट्वा शुष्कपेषं पिनष्मि संचूर्णयिष्यामि । शुष्कं पिनष्मीत्यर्थः ॥ "शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः" इति कर्मोपपदे णमुल्प्रत्ययः । कषादिष्वनुप्रयोगः ॥

भूतिं[2] तृणद्मि यक्षाणां हिनस्मीन्द्रस्य विक्रमम् ।
भनज्मि सर्वमर्यादास्तनच्मि व्योम विस्तृतम्[3] ॥ ३८ ॥

३८. भूतिमिति ॥ यक्षाणां भूतिं कुबेरसंपदमित्यर्थः । तृणद्मि हिनस्मि । तृदि हिंसायाम् । इन्द्रस्य विक्रमं हिनस्मि नाशयिष्यामीत्यर्थः । हिसि हिंसायाम् । सर्वमर्यादाः व्यवस्थाः भनज्मि भङ्क्ष्यामी-

---

१ c. and B. read the verse as
क्षुणद्मि सर्पान् पाताले &c.
यमं युनज्मि कालेन &c.
E3. reads it as under:—
यमं युनज्मि कालेन &c.
विनज्मि धाम सर्वेषां तृणेद्मि सकलं जगत् ॥

२ C. and B. read the following as the 38th verse.
विनज्मि धाम सर्वेषां तृणेद्मि सकलं जगत् ।
{ शुष्कपेषं पिनष्म्युर्वी &c.
{ भूतिं तृणद्मि यक्षाणां &c., is given in c. and B. as the 39th verse.
E3. reads thus:—
शुष्कपेषं पिनष्म्युर्वी &c.
भूतिं तृणद्मि यक्षाणां &c.

३ विस्तृतिम् T., G., Com.

त्यर्थः । भञ्जो आमर्दने । श्योङ्गो विस्तृतिं महताम् । स्तृञ् आच्छादने इति ह्रस्वान्तात्सौवादिकात् स्त्रियां क्तिन् । न तु क्रैयादिकाद्दीर्घान्तात् । तस्य स्तीर्णीरिति स्यात् । तनच्मि संकोचयिष्यामि । तञ्चू संकोचने ॥ "श्नान्नलोपः" ॥

न तृणेह्मीति लोकोऽयं मां विन्त्ते निष्पराक्रमम्[1] ।
एवं वदन् दाशरथिरपृणग्धनुषा शरम् ॥ ३९ ॥

३९. नेति ॥ न तृणेह्मि अद्यापि न हन्मि । तृह हिंसायाम् । लटि मिपि श्नमि "तृणह इम्" इतीम् । गुणः । इति हेतोः अयं लोको मां निष्पराक्रमं विन्त्ते विचारयति । पौरुषहीनं मन्यत इत्यर्थः । विद् विचारणे लटि तङ् ॥ "श्नसोरल्लोपः" ॥ टेरेत्वम् । दाशरथिः रामः एवं वदन् गर्जन् धनुषा शरमपृणक् अयुनक् । पृची संपर्के । लङि तिपि श्नम् । "हल्—" आदिना लोपः ॥

अथ पुनः प्रकीर्णकाः ।

न्यवर्त्तयत्सुमित्राभूस्तं[2] चिकीर्षुं जगत्क्षयम् ।
तेजः[3] क्षात्रं विवृण्वन्तं[4] दिधक्षन्तमिवानलम् ॥ ४० ॥

४०. न्यवर्त्तयदिति ॥ सुमित्रायां भवतीति सुमित्राभूः सौमित्रिः ॥ "क्विप् च" इति क्विप् ॥ क्षत्रस्येदं क्षात्रं तेजः प्रतापं विवृण्वन्तं पूर्वोक्तगर्जनेन प्रकटयन्तम् । अत एव दिधक्षन्तं दग्धुमिच्छन्तम् । दहेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः । घत्वादिकार्यम् । अनलमग्निमिव स्थितं

१ विन्त्ते मां D., C.
E₂, reads thus:—
भनज्मि सर्वं मर्यादा &c.
न तृणेह्मीति लोकोऽयं &c.
२ The second line of this verse is not found in C., N., B., E₂, and E₃. It is found in T., G., Com. D., T₂, T₃, and T₄.
C., N., B., E₂, read thus:—
न्यवर्त्तयत् सुमित्राभू &c.
ऐक्षेतामाभमादारा &c. (*l.* 1 *v.* 41).
E₃, reads thus:—
एवं वदन् दाशरथि &c.
न्यवर्त्तयत् सुमित्राभू &c.
ऐक्षेतामाभमादारा &c.
३ क्षात्रं तेजो D., T.
४ विवृण्वानं T₂, T₃.
विधिन्वानं D.

जगतः क्षयं जगत्संहारं चिकीर्षुं कर्तुमिच्छन्तं रामं न्यवर्तयत् न्यवारयत्॥

ऐक्षेतामाश्रमादाराद्गिरिकल्पं पतत्रिणम्।
[१]तं सीताघातिनं मत्वा हन्तुं रामोऽभ्यधावत॥ ४१॥

४१. ऐक्षेतामिति॥ अथ तौ राघवौ आश्रमादारादाश्रमस्य समीपे॥ "अन्यारात्—" इति पञ्चमी॥ गिरिकल्पं पर्वतप्रख्यम्। ईषदसमाप्तौ कल्पम्। 'कल्पब्देशीयदेश्यादिप्रख्यप्रतिनिधी अपि' इति सादृश्यवाचकेषु दण्डी। पतत्रिणं पक्षिणं जटायुषमैक्षेतामपश्येताम्। रामस्तं जटायुषं सीताघातिनं सीतां हतवन्तं मत्वा॥ "कर्मणि हनः" इति हन्तेः कुत्सितार्थे भूते णिनिः। स्त्रीवधस्य निन्दितत्वादिति। हन्तुम्॥ "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" इति तुमुन्॥ अभ्यधावत अभ्यगच्छत्। स्वरितेत्त्वात्तङ्॥

[२]मावधिष्ठा[३] जटायुं मां सीतां रामाहमैक्षिषि[४]।
उपास्थितैवमुक्ते तं सखायं राघवः पितुः॥ ४२॥

४२. मेति॥ हे राम मावधिष्ठाः मा वधीरित्यर्थः। अत्राङ्प्रश्लेषादाङ्पूर्वाद्धन्तेरकर्मकात् "आङो यमहनः" इत्यात्मनेपदम्॥ "आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्" इति वधादेशः॥ अवध्यत्वे हेतुमाह। मां जटायुषं विद्धीति शेषः। यस्ते पितृसखो न त्वन्य इति भावः। हिंसार्थो वधिरयं प्रकृत्यन्तरमिति पक्षेऽप्यात्मनेपदं चिन्त्यम्। मा

१ C., Es, Es, B., read as follows:—
तं सीताघातिनं मत्वा &c ... ।
प्रोवाच स तदा पक्षी भयाद्रामेण तर्जितः॥
N. and C. read:—
तं सीताघातिनं मत्वा &c ... ।
मावधिष्ठा जटायुं मां &c.....॥
२ N. and C. read as under a verse of 3 lines:—
उपास्थितैवमुक्ते तं &c,
पप्रच्छ जानकीवार्तां संग्रामं च पतत्रिणम्
ततो रावणमाख्याय &c. (l. 1 v. 43).
c. reads as under:—
मा वधीस्त्वं जटायुं मां &c.
उपास्थितैवमुक्ते तं &c.
पप्रच्छ जानकीवार्तां संग्रामं च पतत्रिणम्॥
३ °वधीस्त्व° Es, c.
४ मा Es.

बाधिष्ठा इति पाठान्तरकल्पनं च साहसमेव । मा बन्धिष्ठा इति जयमङ्गलाकारकल्पितपाठस्तु पापिष्ठः । बध्नातेरनात्मनेपदित्वादर्थविरोधाच्चेति । अहं सीतामैक्षिषि अद्राक्षम् । ईक्षतेः कर्तरि लुङि तङि सिच इट् । एवं पक्षिणोक्ते राघवो रामः पितुः सखायं तं जटायुषमुपास्थित सङ्गतः ॥ "उपाद्देवपूजा—" इत्यादिना संगतकरणे तङ् ॥ "स्थाघ्वोरिच्च" ॥ "ह्रस्वादङ्गात्" इति सलोपः ॥

ततो[१] रावणमाख्याय[२] द्विषन्तं पततां वरः ।
व्रणवेदनया ग्लायन् ममार गिरिकन्दरे ॥ ४३ ॥

४३. तत इति ॥ ततो रामसमागमानन्तरं पततां पक्षिणां वरो जटायुः रावणं द्विषन्तं द्रोहिणं सीताहर्तारमाख्याय व्रणवेदनया प्रहारव्यथया ग्लायन् ग्लानः सन् । ग्लैधातोः शतरि शप्यात्वाभावादायादेशः । गिरेः कन्दरे दर्यां ममार ॥ "म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च" इति नियमाल्लिटि न तङ् ॥

तस्या[३]ग्र्यम्बुक्रियां कृत्वा प्रतस्थाते पुनर्वनम् ।
विषादमीयिवांसौ तौ विचिन्वानावितस्ततः ॥ ४४ ॥

४४. तस्येति ॥ तौ रामलक्ष्मणौ तस्य जटायोरग्र्यम्बुनोः क्रियामग्निदाहमुदकदानं च कृत्वा विषादं खेदमीयिवांसौ प्राप्तौ ॥ "उपेयिवान्—" इति निपातः ॥ पुनर्भूय इतस्ततो विचिन्वानौ सीतामन्विष्यन्तौ वनं प्रति प्रतस्थाते प्रस्थितौ । तिष्ठतेर्लिट् ॥ "समवप्रविभ्यः स्थः" इति तङ् ॥

---

१ N. and C. read as under:—
व्रणवेदनया ग्लायन् &c.
तस्याग्र्यम्बुक्रियां कृत्वा &c.(*l.* 1 *v.* 44).
E₂, E₃, B. पप्रच्छ जानकीवार्तां &c.
ततो रावणमाख्याय &c.

२ °माचख्यौ.

३ C. reads 8 lines as under:—
तस्याग्र्यम्बुक्रियां &c.
सख्यानजस्रं घोरेण &c. (*l.* 1 *v.* 45).
बुध्यता जगृहाते तौ &c. (*l.* 2 *v.* 45).
B. reads as follows:—
व्रणवेदनया ग्लायन् &c.
तस्याग्र्यम्बुक्रियां &c.
विराधं प्रापिवांसौ तां &c.
सख्यानजस्रं घोरेण &c.

सत्वानजस्रं घोरेण वनाकर्षं समश्नता।
क्षुध्यता जगृहाते तौ रक्षसा दीर्घबाहुना॥ ४५॥

४५. सत्वानिति॥ क्षुध्यता बुभुक्षमाणेन अत एव अजस्रं सत्वान् जन्तून्। 'सत्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः। वनात्त्वरयाकृष्य वनाकर्षम्॥ "अपादाने परीप्सायाम्" इति णमुल्॥ परीप्सा त्वरा। समश्नता भुञ्जानेन घोरेण भयंकरेण दीर्घबाहुना योजनबाहुनेत्यर्थः। रक्षसा कबन्धाख्येन राक्षसेन जगृहाते युगपद्गृहीतावित्यर्थः॥

भुजौ चकृततुस्तस्य निस्त्रिंशाभ्यां रघूत्तमौ।
स छिन्नबाहुरपतद्विह्वलो ह्वलयन्भुवम्॥ ४६॥

४६. भुजाविति॥ रघूत्तमौ तस्य कबन्धस्य भुजौ। त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निष्क्रान्तौ निस्त्रिंशौ खड्गौ। "डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं। निस्त्रिंशाद्यर्थम्" इति डच्प्रत्यये टिलोपः। ताभ्यां चकृततुः कृत्तवन्तौ। कृती छेदने। लिटि तसोऽतुसादेशः। छिन्नबाहुः स कबन्धः विह्वलो विभ्रान्तः सन् भुवं ह्वलयन् कम्पयन्। ह्वल चलने घटादौ। मित्वाद्ध्रस्वः। अपतत्॥

अथ कृत्याधिकारः।

प्रष्टव्यं पृच्छतस्तस्य कथनीयमवीवचत्।
आत्मानं वनवासं च जेयं चारिं रघूत्तमः॥ ४७॥

४७. अथ कृत्याधिकारः। ते च प्राङ्ण्वुलीयास्तव्यादयः। तानेवोदाहरति। प्रष्टव्यमिति॥ रघूत्तमो रामः कस्त्वं किमीयः कुतो वनवासः किं

१ बलापकर्षमभता N., C., c., B., T1.
घोरेणापकर्षं चाश्नता वनात् D.
B. reads:—क्षुध्यता जगृहातेतौ. भुजौ चकृततुस्तस्य.
२ रघूद्वहौ T2.
३ खड्गज° T2, T3.
४ ज्वलयन् B.
B. has स छिन्नबाहुरपत &c. as the first line. The second line is not given.
५ भजतः T2.

तेकार्यमिति यत्प्रष्टव्यम् । प्रच्छादिना षत्वे ष्टुत्वम् । तत्सर्वं पृच्छतोऽनुयुञ्जानस्य देवभूयं गतस्य तस्य कबन्धस्य कथनीयं वक्तव्यम् ॥ "तव्यत्तव्यानीयरः" इति क्रमात्तव्यानीयरौ प्रत्ययौ ॥ आत्मानं रामं दाशरथिमित्यर्थः । पित्रादेशाद्वनवासम् । जेयं जेतव्यम् ॥ "अचो यत्" इति यत्प्रत्ययः ॥ अरिं सीताहारिणं च अवीवचदवोचत् । वच परिभाषणे इति धातोश्चौरादिकात् स्वार्थण्यन्ताण्णौ चङ्युपधाह्रस्वः ॥

लभ्या कथं नु वैदेही शक्यो द्रष्टुं कथं रिपुः[1] ।
सह्यः कथं वियोगश्च गद्यमेतत्त्वया मम[2] ॥ ४८ ॥

४८. लभ्येति ॥ वैदेही कथं नु लभ्या प्राप्या ॥ "पोरदुपधात्" इति यत्प्रत्ययः ॥ हरिः सुग्रीवः कथं द्रष्टुं शक्यः । वियोगश्च कथं सह्यः ॥ "शकिसहोश्च" इति यत्प्रत्ययः ॥ एतत्सर्वं त्वया मम गद्यं वाच्यम् ॥ "गदमद—" इत्यादिना यत्प्रत्ययः ॥ ममेति कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । इयं च प्रार्थना । कस्त्वं किंनिमित्तं च ते राक्षसत्वं कथं च तद्विमोक्ष इत्यादि प्रश्नान्तरमप्युत्तरानुसाराद्दूह्यम् ॥

अहं राम श्रियः पुत्रो मद्यपीत इव भ्रमन् ।
पापचर्यो मुनेः शापाज्जात इत्यवदत्स तम् ॥ ४९ ॥

४९. अथ त्वं क इति पृष्टे अस्य नवभिरुत्तरमाहाहमित्यादिभिः ॥ हे राम अहं श्रियः पुत्रः । माद्यन्त्यनेनेति मद्यं मदिरा ॥ "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति करणार्थे यत्प्रत्ययः ॥ मद्यपीतः पीतमद्य इव । वाहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः । भ्रमन्नैश्वर्यमदाद् भ्रान्तः सन् । अन्यायवर्त्ती सन्नित्यर्थः । मुनेः स्थूलशिरोनामकस्य शापात् । पापं चर्यं चरणीयं यस्य स पापचर्यः क्रूरकर्मा जातोऽस्मीति स कबन्धः तं राममवदत् ॥

तेन[4] प्रयातो यम्यत्वं शस्त्रपूतो ब्रवीमि ते ।
रावणेन हृता सीता नीता[5] लङ्कां सुरारिणा[6] ॥ ५० ॥

---

१ रिपुः कथम् B.
२ हरिः T., G., Com.
३ हुतम् T2, T3, T4.
४ प्रयातस्तव N., C., D., T1.
५ लङ्कां नीता N., C., T.
६ सुदुर्गमाम् T2, T3, T4.

५०. तवेति ॥ संप्रति तव यम्यत्वं प्रयातः त्वया दण्डितोऽस्मीत्यर्थः । गद्यादि यम्यान्ते "गदमद—" इत्यादिना यत्प्रत्ययः । शस्त्रेण त्वत्कृतशस्त्रपातेन पूतो निष्पापः सन्नित्यर्थः । 'राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा' ॥ इति मनुस्मरणादिति भावः । शापावसाने ज्ञानोदयात् ते तुभ्यं ब्रवीमि सर्वं स्पष्टं कथयामीत्यर्थः । कथयति । सुरारिणा रावणेन सीता हृता सती लङ्कां नीता । 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्' इति तत्रैव क्तः ॥

ऋष्यमूकेऽनवद्योऽस्ति पण्यभ्रातृवधः कपिः ।
सुग्रीवो नाम वर्योऽसौ भवता चारुविक्रमः ॥ ५१ ॥

५१. सीतावृत्तान्तमुक्त्वा सुग्रीवसमागमोपायं ब्रुवन्नवद्यपण्येत्यादिनिपातत्रयं क्रमेणोदाहरति ऋष्यमूक इति ॥ ऋष्यमूके ऋष्यमूकाद्रौ । वदितुमनर्हमवद्यं गर्ह्यं पापमिति यावत् । वदेर्नञ्पूर्वात् क्यबपवादो गर्ह्यार्थे यत्प्रत्ययान्तो निपातः । अनवद्योऽगर्ह्यो निष्पापः । वालिनः स्वयमद्रोहित्वादिति भावः । पण्यः पणितव्यः त्वया प्रत्युपकारेण विनिमेतव्यः भ्रातुर्वालिनः स्वदारहरस्याततायिनो वधो यस्य सः तथोक्तः । 'नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' इति स्मरणादिति भावः । पण व्यवहारे । पणितव्यार्थे ण्यदपवादो पूर्ववद्यत्प्रत्ययान्तो निपातः । सुग्रीवो नाम कपिः अस्ति । चारुविक्रमः श्लाघ्यपौरुषः प्रत्युपकारसमर्थ इति भावः । असौ सुग्रीवो भवता वर्यः मित्रत्वेनाप्रतिबन्धं वरणीय इत्यर्थः । अनिरोधेऽर्थे वृञः पूर्ववत् ण्यदपवादेव यत्प्रत्ययान्तो निपातः । किन्तु स्त्रियामस्य निपातनात्पुंसि प्रयोगः कवेः स्वातन्त्र्यात् । यद्वा वार्य इति ण्यदन्तपाठः प्रत्युदाहरणार्थः । तेनार्थोदुदाहरणस्य सुज्ञानत्वादिति भावः ॥

तेन वध्येन हन्तासि त्वमर्यं पुरुषाशिनाम् ।
राक्षसं क्रूरकर्माणं शक्रारिं दूरवासिनम् ॥ ५२ ॥

---

१ ऋश्य° T. | २ मध्येन T3.

५२. तेनेति ॥ हे राम त्वम् । वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम् ॥ "वह्यं करणम्" इति ण्यदपवादेन यत्प्रत्ययान्तो निपातः । इह वह्येन करणेन सहायभूतेन तेन सुग्रीवेण पुरुषाधिनां रक्षसामर्यं स्वामिनं बलाधिकमित्यर्थः । ऋ गतौ इत्यस्मात् "अर्यः स्वामिवैश्ययोः" इति पूर्ववद्यत्प्रत्ययान्तो निपातः । क्रूरकर्माणं निष्कृपमित्यर्थः । शक्रारिमप्रतिद्वन्द्विनमित्यर्थः । दूरवासिनं समुद्रवर्तितया दुरासदमित्यर्थः । राक्षसं जात्यापि क्रूरं रावणं हन्तासि । दुर्धर्षमपि सुग्रीवसहायो हनिष्यसीत्यर्थः । हन्तेर्लुटि सिपि "स्यतासी लृलुटोः" इति तास्प्रत्ययः ॥

आस्ते स्मरन् स कान्ताया हृताया वालिना कपिः ।
वृषो यथोपसर्याया गोष्ठे गोर्दण्डताडितः ॥ ५३ ॥

५३. अथ सुग्रीवस्य वालिवधे कारणमाह आस्त इति ॥ स कपिः सुग्रीवः गोष्ठे व्रजे दण्डताडितो दण्डघातेन वारितप्रवृत्तिर्वृषो वृषभः उपसर्या उपसंक्रमणीया प्राप्तगर्भग्रहणकालेत्यर्थः ॥ 'काल्योपसर्या प्रजने' इत्यमरः ॥ "उपसर्या काल्या प्रजने" इति सर्तेरुपपूर्वाद्यत्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ तस्याः गोः यथा तां गामिव वालिना हृतायाः कान्तायाः भार्यायाः स्मरन् कान्तां स्मरन् ॥ "अधीगर्थ—" इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी ॥ आस्ते निवृत्तव्यापारान्तरस्तिष्ठतीत्यर्थः । दारहरोऽपि भ्रातापि पापिष्ठत्वाद्वध्य इति भावः ॥

तेन सङ्गतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतम् ।
लङ्कां प्राप्य ततः पापं दशग्रीवं हनिष्यसि ॥ ५४ ॥[1]

५४. तेनेति ॥ हे राम आर्येण अर्तुमर्हेण संगत्यर्हेण । ऋ गतौ ॥ "ऋहलोर्ण्यत्" ॥ अर्यस्येदं प्रत्युदाहरणम् । तेन सुग्रीवेण । न जीर्यतीति अजर्यमनपायि ॥ "अजर्यं संगतम्" इति संगतविषये जीर्यतेर्नञ्पूर्वात्कर्तरि यत्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ संगतं संगतिं सख्यमित्यर्थः । भावे क्तः । द्रुतं क्षिप्रं कुरु । 'अजर्यमार्यसंगतम्' । 'अजर्यं नोऽस्तु संग-

[1] This latter half is omitted in T_3, and T_4.

तम्' । 'अजरिता कम्बलः' इति वृत्तौ उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्विशेषण-विशेष्यभावावगमात् अजर्यं सङ्गतमिति तथैव प्रयुक्तम् । कालिदासेन तु पर्यायत्वदृष्ट्या 'मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टम्' इति कैवल्येन प्रयुक्तम् । अथवा तत्रापि सङ्गतमिति शेष इत्यास्तां तावत् । ततः सुग्रीवसं-गत्या लङ्कां प्राप्य पापं क्रूरं दशग्रीवं हनिष्यसि ॥

अनृतोद्यं न तत्रास्ति सत्यवद्यं ब्रवीम्यहम्[१] ।
मित्रभूयं गतस्तस्य रिपुहत्यां करिष्यसि ॥ ५५ ॥

५५. न चायं कृतघ्न इत्याह अनृतेति ॥ तत्र सुग्रीवे अनृतोद्यमनृतवचनं नास्ति ॥ "वदः सुपि क्यप् च" इति भावे क्यपि संप्रसारणम् । अहं सत्यवद्यं सत्यवचनं ब्रवीमि । अत्रैव सूत्रे चकाराद्यत् । तस्य सुग्रीवस्य मित्रभूयं मित्रभावं गतः सन् ॥ "भुवो भावे" इति क्यप् । रिपुहत्यां शत्रुवधं करिष्यसि ॥ "हनस्त च" इति हन्तेः क्यप् ॥ तकारश्चान्तादेशः ॥

आदृत्यस्तेन वृत्येन स्तुत्यो जुष्येण सङ्गतः ।
इत्यः शिष्येण गुरुवद्गृध्यमर्थमवाप्स्यसि ॥ ५६ ॥

५६. आदृत्य[२] इति ॥ किं च वृत्येन त्वया मित्रत्वेन वरणीयेनेत्यर्थः । जुष्येण हनूमदादिना सेव्येन परिवारवतेत्यर्थः । तेन सुग्रीवेण संगतस्त्वमादृत्यः तेषां सुग्रीवादीनामादरणीयः सत्करणीयः स्तुत्यः स्तोतव्यश्च तथा शिष्येण शासनीयेनान्तेवासिना ॥ "शास इदङ्-हलोः" इतीकारः ॥ गुरुवद्गुरुरिव इत्य एतव्योऽनुगम्यश्च सन् ॥ "एति-स्तुशास्वृदृजुषः क्यप्" इति सर्वत्र क्यपि यथायोगं तुगागमो गुणप्र-तिषेधश्च द्रष्टव्यः । गृध्यमभिकाङ्क्ष्यमर्थं रावणवधसीताप्राप्तिलक्षण-मीप्सितार्थम् ॥ "ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः" इति क्यप् ॥ अवाप्स्यसि प्राप्स्यसि ॥

---

१ ब्रवीमि ते E2, E3. | २ आदृत्यः C.

नाखेयः सागरोऽप्यन्यस्तस्य सद्भृत्यशालिनः।
मन्युस्तस्य त्वया मार्ग्यो मृज्यः शोकश्च तेन ते ॥ ५७ ॥

५७. नेति ॥ सन्तः कार्यक्षमाः भृत्या भर्त्तव्याः कर्मकराः ॥ "भृञोऽसंज्ञायाम्" इति क्यपि तुक् ॥ तैः शालत इति तच्छालिनस्तस्य सुग्रीवस्य ॥ "कृत्यानां कर्त्तरि वा" इति षष्ठी ॥ अन्यो द्वितीयोऽपि सागरः। अपिः संभावनायाम्। न खेयोऽखेयः खनितुमशक्यो न। अयं तु कियानस्येति भावः ॥ "ई च खनः" इति क्यपीकारश्चान्तादेशः। प्रश्लिष्टदीर्घनिर्देशात् "ये विभाषा" इत्यात्वाभावः। किन्तु तस्य मन्युः शोकस्त्वया मार्ग्यो मार्जनीयः। तेन च तव शोको मृज्यो मार्ष्टव्यः। परस्परोपकारादुभाभ्यामपि कृतार्थाभ्यां भवितव्यमित्यर्थः ॥ "मृजेर्विभाषा" इति क्यपि मृज्यः ण्यति मार्ग्यः ॥ "मृजेर्वृद्धिः" "चजोः कु घिण्यतोः" इति कुत्वम् ॥

स राजसूययाजीव तेजसा सूर्यसंनिभः।
अमृषोद्यं वदन् रुच्यो जगाहे द्यां निशाचरः ॥ ५८ ॥

५८. अथ राजसूयादिसूत्रोक्तान् क्यबन्तनिपातान् सपादश्लोकद्वयेनोदाहरति स इत्यादिना ॥ स निशाचरः। राज्ञा सूयते इति राजसूयः क्षत्रियाधिकारः क्रतुविशेषः। सुनोतेः क्यबन्तो निपातः। तेनेष्टवान् राजसूययाजी ॥ "करणे यजः" इति भूतार्थे णिनिः ॥ स इव तेजसा सूर्यसंनिभः। सरति सुवतीति वा सूर्यः। पूर्ववन्निपातः। तत्सन्निभः। मृषोद्यं मृषा वदनं न भवतीत्यमृषोद्यं सत्यवादं वदन् मृषापूर्वाद्वदः "वदः सुपि क्यप् च" इति पक्षे यति प्राप्ते नित्यं क्यबेव निपातितः। रोचत इति रुच्यो रोचमानः सन्। कर्त्तरि निपातः। द्यां दिवं जगाहे जगाम ॥

अकृष्टपच्याः पश्यन्तौ ततो दाशरथी लताः।
खाद्यपानकुप्यानामाटतुर्नष्टसंस्मृती ॥ ५९ ॥

---

१ अकृष्टपच्याः E2.

५९. अकृष्टेति ॥ ततः कबन्धगमनानन्तरं दाशरथी रामलक्ष्मणौ । कृष्टे पच्यन्त इति कृष्टपच्याः । कर्मकर्तरि निपातनात् क्यपि ततो नञ्समासः । अकृष्टपच्या लताः पश्यन्तौ तत्फलशालिनौ सन्तावित्यर्थः । अत एव रत्नान्नपानकुप्यानां नष्टसंस्मृती नष्टरत्नादिसंस्मरणौ विस्मृतराजभोगौ सन्तावित्यर्थः । 'रतेर्गृहीतानुनयेन' इत्यादिवत्सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । गोप्यत इति गुप्यं हेमरूप्यातिरिक्तं धनम् । गुपेः क्यपि निपातनाद्गस्य कः । आटतुः चेरतुः ॥

समुत्तरन्तावव्यथ्यौ नदान् भिद्योद्ध्यसंनिभान् ।
सिध्यतारामिव ख्यातां शबरीमापतुर्वने ॥ ६० ॥

६०. समुत्तरन्ताविति ॥ अव्यथ्यावव्यथमानावश्रान्तावित्यर्थः । नञ्पूर्वाद् व्यथेः तत एव निपातनात्कर्तरि क्यप् । भिनत्ति कूलमिति भिद्यः उज्झत्युदकमित्युद्ध्यश्च नदौ ॥ "भिद्योद्ध्यौ नदे" इति क्यप् उज्झेर्धत्वं च ॥ तत्संनिभान्नदान् पुंप्रवाहान् समुत्तरन्तौ । सिध्यन्त्यस्मिन्नर्था इति सिध्यः पुष्यः ॥ "पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे" इत्यधिकरणे निपातनात्क्यप् ॥ स एव तारा नक्षत्रं तामिव ख्यातां शबरीं नाम कांचित्तापसीं वने कस्मिंश्चिदाश्रमे आपतुः प्राप्तौ ॥

वसानां वल्कले शुद्धे विपूयैः कृतमेखलाम् ।
क्षामामञ्जनपिण्डाभां दण्डिनीमजिनास्तराम् ॥ ६१ ॥

६१. अथ श्लोकत्रयेण तामेव विशिनष्टि वसानामित्यादिना ॥ शुद्धे वल्कले वसानामाच्छादयन्तीम् । विपूयन्त इति विपूयाः मुञ्जाः ॥ "विपूयविनीय—" इत्यादिना विपूर्वात्पवतेर्मुञ्जार्थे कर्मणि क्यबन्तो निपातः ॥ तैः कृतमेखलां कृतमौञ्जीकां क्षामां तपःकृशामञ्जनखण्डाभां कृष्णवर्णां दण्डिनीं धृतदण्डामजिनमास्तरस्तल्पं यस्यास्ताम् ॥

प्रगृह्य पदवत् साध्वीं स्पष्टरूपामविक्रियाम् ।
अगृह्यां वीतकामत्वाद्देवगृह्यामनिन्दिताम् ॥ ६२ ॥

१ मुञ्जैः D. | २ खण्डा° T., G., Com.

६२. प्रगृह्येति ॥ पुनः ॥ "ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्" इत्यादि सूत्रैर्विहित-संज्ञं तत्प्रगृह्यपदं तद्वत्साध्वीं सद्वृत्ताम् । अन्यत्र सौशब्द्यात्प्रयोगार्हम् । स्पष्टरूपां स्वच्छमूर्तिम् । अन्यत्र संहितायां प्रकृतिभावात् पदान्तरासंकीर्णरूपम् । अविक्रियां विरुद्धचेष्टारहिताम् । अन्यत्र सन्धिप्रयुक्तवर्णविकाररहितम् । किं च वीतकामत्वान्निःस्पृहत्वात् । गृह्या अस्वैरिणी परतन्त्रा अगृह्यां स्वतन्त्राम् । देवगृह्यां देवपत्न्याम् । अनिन्दितामगर्हितां प्रत्युत प्रशस्यामित्यर्थः । सर्वत्र "पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च" इति पदाद्यर्थेषु क्यप् ॥

धर्मकृत्यरतां नित्यमवृष्यफलभोजनाम् ।
दृष्ट्वा तामम्मुचद्रामो युग्यायात इव श्रमम् ॥ ६३ ॥

६३. धर्मेति ॥ नित्यं धर्मकृत्यरतां धर्मकार्यसक्ताम् अवृष्याण्यनिन्द्रियवर्धनानि प्रत्युत शोषणानीत्यर्थः ॥ "विभाषाकृवृषोः" इत्युभयत्र क्यप् ॥ ह्रस्वस्य तुक् । तानि फलानि भोजनमाहारो यस्यास्ताम् । तां शबरीं दृष्ट्वा रामो । युग्यं पत्रं वाहनम् ॥ "युग्यं च पत्रे" इति क्यबन्तो निपातः ॥ तेनायातः प्रयात इव श्रममम्मुचत् । तद्दर्शनादाह्लादं गत इत्यर्थः । मुचेर्लुङि लृदित्वादङ् ॥

स तामूचेऽथ कच्चित्त्वममावास्यासमन्वये ।
पितॄणां कुरुषे कार्यमपाक्यैः स्वादुभिः फलैः ॥ ६४ ॥

६४. स इति ॥ अथ स रामस्तां शबरीमूचे । यदूचे तदेव सप्तभिराह । हे भद्रे । अमा सह वसतोऽस्यां सूर्याचन्द्रमसावित्यमावस्या अमावास्या ॥ "अमावस्यदन्यतरस्याम्" इत्यमाशब्दपूर्वाद्वसेः विकल्पेन निपातनादधिकरणार्थे ण्यत् । तस्याः समन्वये समागमे अपाक्यैर पचनीयैरग्निपक्वैरित्यर्थः ॥ "ऋहलोर्ण्यत्" ॥ "चजोः कु—" इति

---

१ युग्ययात D., T2, T3, T4.
२ °ममावस्या° T., L., Com.
३ समुज्जये C., c.
४ °मवाच्यैः D., B.
५ स्वधुभिः T3.
वारिभिः T2.

कृत्यम् ॥ स्वादुभिः रुच्यैः फलैः पितॄणां कार्यं पितृकृत्यं श्राद्धकर्म । पूर्ववण्ण्यत् । कुरुषे कच्चित् ॥

अवश्यपाव्यं पवसे कच्चित्त्वं देवभाग्घविः ।
आसाव्यमध्वरे सोमं द्विजैः कच्चिन्नमस्यसि ॥ ६५ ॥

६५. अवश्येति ॥ हे पुण्ये त्वमवश्यपाव्यमवश्यशोध्यम् । पूञो भौवादिकात् "ओरावश्यके" इति ण्यत् ॥ मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' इति मकारलोपः । देवभाक् देवतार्हं हविराज्यादिकं पवसे कच्चित्पुनासि किम् । तस्माद्देवधातोर्लेटि "थासः से" । अध्वरे क्रतौ द्विजैरासाव्यमभिषोतव्यम् । आङ्पूर्वात्सुनोतेः "आसुयुवपि—" इत्यादिना ण्यत् । सोमं नमस्यसि नमस्करोषि कच्चित् ॥ "नमो वरिवश्चित्रङः क्यच्" ॥ ततो लटि सिप् ॥

आचाम्यं सन्ध्ययोः कच्चित् सम्यक् ते न प्रहीयते ।
कच्चिदग्निमिवानाय्यं काले संमन्यसेऽतिथिम् ॥ ६६ ॥

६६. आचाम्यमिति ॥ हे कल्याणि सन्ध्ययोः सायंप्रातःकालयोः ते तवाचाम्यमाचमनकर्म ॥ "आसुयुवपि" इत्येव ण्यत् ॥ न प्रहीयते न लुप्यति कच्चित् । काले प्राप्तमतिथिं गार्हपत्याग्नित्यादानीय प्रणीयतेऽग्निरनित्य आनाय्यो दक्षिणाग्निः । 'यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते । तस्मिन्नानाय्य—' इत्यमरः । "आनाय्योऽनित्ये" इत्यनित्याग्नावाङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशनिपातः । तमग्निमिव संमन्यसे मानयसि कच्चित् ॥

न प्रणाय्यो जनः कच्चिन्निकाय्यं तेऽधितिष्ठति ।
देवकार्यविघाताय धर्मद्रोही महोदये ॥ ६७ ॥

६७. नेति ॥ हे महोदये पुण्ये धर्माय द्रुह्यतीति धर्मद्रोही धर्मविघातकः ॥ "प्रणाय्योऽसंमतौ" इति निपातः ॥ देवकार्यविघाताय ते तव

१ पवसे D. | २ कच्चित् C.

निकाय्यं निवासम् ॥ "पाय्यसांनाय्य—" इत्यादिना वासार्थे निपातः॥ 'निकाय्यनिलयालयाः' इत्यमरः। नाधितिष्ठति कच्चित् ॥

कुण्डपाय्यवतां कच्चिदग्निचित्यावतां तथा।
कथाभी रमसे नित्यमुपचाय्यवतां शुभे ॥ ६८ ॥

६८. कुण्डेति ॥ हे शुभे शोभने कुण्डैः पीयते सोमोऽस्मिन्निति कुण्डपाय्यः क्रतुविशेषः ॥ "क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ" इति स्वरार्थे यत्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ तद्वतां तद्याजिनामित्यर्थः। तथा उपचाय्योऽग्नित्याग्निविशेषः ॥ "अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः" इति चिनोतेर्ण्यदायादेशनिपातः॥ तद्वतामग्निचित्याग्निचयनम् ॥ "चित्याग्निचित्ये च" इति चिनोतेः स्वरार्थे भावे यकारस्तुक् च निपातितौ। तद्वतामग्निचितां च कथाभिः पुण्यकथाभिः नित्यं रमसे सन्तुष्यसि कच्चित् ॥

इति कृत्याधिकारः।

वर्धते ते तपो भीरु व्यजेष्ठा विघ्ननायकान्।
अजैषीः कामसंमोहौ संप्राप्था विनयेन वा ॥ ६९ ॥

६९. अथ श्लोकत्रयेण प्रकीर्णकानाह वर्धत इति ॥ हे भीरु भयशीले। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् न गुणः। ते तव तपो वर्धते कच्चिदिति सर्वत्रानुषङ्गः। विघ्ननायकान् तपोविघ्नकारिण इन्द्रियदोषान् व्यजेष्ठाः विजितवत्यसि कच्चित्। जेर्लुङि "विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम्। कामसंमोहौ। उपलक्षणमेतत्। अरिषड्वर्गमजैषीः किमित्यर्थः। जेर्लुङि सिचि वृद्धिः। विनयेनानौद्धत्येन संप्राप्थाः प्राप्तासि किम्। आप्नोतेः कर्मणि लुङि थासि "झलो झलि" इति सलोपः ॥

नायस्यासि तपस्यन्ती गुरून्सम्यगतूतुषः।
यमाग्नोदविजिष्ठास्त्वं निजाय तपसेऽतुषः ॥ ७० ॥

---

१ दण्डपाय्य° E2.
२ कच्चिदुप° T2, T3, T4.
३ °मुपकार्यवतां C.

७०. मैति ॥ हे पुण्ये त्वं तपस्यन्ती तपश्चरन्ती ॥ "कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः" इति क्यङ् ॥ "तपसः परस्मैपदं वक्तव्यम्"। तस्माल्लुटः शतरि ङीप्। नायस्यसि न क्लिश्यसि किम्। यसु प्रयत्ने। लटि सिपि श्यन्। गुरून् सम्यगतूतुषः शुश्रूषया तोषितवत्यसि। तुष्यतेर्णौ चङ्युपधाह्रस्वः। अभ्यासदीर्घः। यमादन्तकाद्योद्विजिष्ठाः नोद्विग्नासि माभैषीः किमित्यर्थः। कृतकृत्यानां मृत्युभयायोगादिति भावः। ओविजी भयचलनयोः। लुङि तङि थासि इट्॥ "विज इट्" इति ङित्वान्न गुणः। निजाय नित्याय। 'निजमात्मीयनित्ययोः' इति विश्वः। तपसे तपश्चरणाय अतुषः। नित्यं तपसि त्वमुत्सुकासि किमित्यर्थः। पुषादित्वादङ्॥

अथार्घ्यं[1] मधुपर्काद्यमुपनीयादरादसौ।

अर्चयित्वा फलैरर्च्यौ सर्वत्राख्यदनामयम्॥ ७१॥

७१. अथेति॥ अथ कुशलप्रश्नानन्तरमसौ शबरी। अर्घार्थं जलमर्घ्यं तन्मधुपर्कश्चाद्यं यस्य तदर्चासाधनमुपानीय अर्च्यौ पूज्यौ तावादरात्फलैरर्चयित्वा सर्वत्र सर्वेषु पृष्टार्थेषु अनामयं क्षेममाख्यदवोचत्॥ "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्"॥

अथ कृदधिकारः।

सख्यस्य[2] तव सुग्रीवः कारकः कपिनन्दनः।

द्रुतं द्रष्टासि मैथिल्याः सैवमुक्त्वा तिरोऽभवत्॥ ७२॥

७२. कृत्सु कृताम्भावकर्मार्थमुक्त्वा कर्त्रर्थान् ण्वुलादीनिरुपपदानधिकृत्याह सख्यस्येति॥ हे राम कपीनां नन्दनो नन्दयिता। नन्द्यादित्वाल्ल्युः। सुग्रीवस्तव सख्यस्य सखित्वस्य॥ "सख्युर्यः"॥ कर्मणि षष्ठी। कारकः कर्ता सख्यं करिष्यतीत्यर्थः। द्रुतं क्षिप्रमेव मैथिल्याः सीतायाः द्रष्टा पश्यन् असि भविष्यसीत्यर्थः। वर्तमानसामीप्ये लट्। कृदाशिभ्यां

---

१ °र्घ्यंमधुपर्का° T., G., Com. | २ तव सख्यस्य T2, T3, T4.

क्रमात् "ण्वुल्तृचौ" इति ण्वुल्तृचौ । इत्युक्त्वा सा शबरी तिरोऽभव- तिरोभूता ॥

नन्दनानि मुनीन्द्राणां रमणानि वनौकसाम् ।
वनानि भेजतुर्वीरौ ततः पाम्पानि राघवौ ॥ ७३ ॥

७३. नन्दनानीति ॥ ततः शबरीतिरोधानानन्तरं वीरौ राघवौ मुनीन्द्राणां नन्दनानि नन्दकानि वनौकसां वनवासिनां प्राणिनां रमणानि मनोरमाणि । उभयत्रापि नन्द्यादित्वाल्ल्युः । कर्मणि षष्ठी । पम्पाया अदूरभवानि पाम्पानि ॥ "अदूरभवश्च" इत्यण् ॥ वनानि भेजतुः प्रापतुः । भजेर्लिट् ॥ "तॄफलभजत्रपश्च" इत्येत्वाभ्यासलोपौ ॥

भृङ्गालीकोकिलक्रुङ्भिर्वाशनैः पश्य लक्ष्मण ।
रोचनैर्भूषितां पम्पामस्माकं हृदयाविधम् ॥ ७४ ॥

७४. भृङ्गेति ॥ हे लक्ष्मण वाश्यन्त इति वाशनैः कूजद्भिः रोचन्त इति रोचनैः रोचमानैः । उभयत्रापि नन्द्यादित्वाल्ल्युः ॥ भृङ्गालिभिः कोकिलैः क्रुङ्भिः क्रौञ्चैश्च । 'क्रुङ् क्रौञ्चः' इत्यमरः । ऋत्विगादिना क्रुञ्चतेः क्विन्प्रत्ययः । निपातसाहचर्यान्नानुनासिकलोपः ॥ "संयोगान्तस्य लोपः" ॥ "क्विन्प्रत्ययस्य कुः" ॥ भूषितामत एवोद्दीपकत्वाद- स्माकं हृदयं विध्यतीति हृदयावित् । क्विप् । ग्रह्यादिना संप्रसारणम् ॥ "नहिवृति—" इत्यादिना दीर्घः ॥ तां पम्पां पम्पासरः पश्य ॥

परिभावीनि[३] ताराणां पश्य मन्थीनि चेतसाम् ।
उद्भासीनि जलेजानि दुन्वन्त्यदयितं जनम् ॥ ७५ ॥

७५. परीति ॥ ताराणां नक्षत्राणां परिभावीनि तिरस्कारीणि । ततोऽपि रमणीयानीत्यर्थः । चेतसां विरहिचित्तानां मन्थन्तीति मन्थीनि प्रमाथीनि । मन्थेर्णौवादिकस्येदित्वान्नुमागमः । उद्भासीनि विकासीनि ।

---

१ पम्पानि C., T₃.
२ भृङ्गालि T., G., Com.
३ परिभावीणि N., C.
४ धुवन्त्य° C.

सर्वत्र "मन्दिग्रहि—" इत्यादिना ग्रह्यादित्वाण्णिनिः। जले जातानि ॥ जलेजानि ॥ "सप्तम्यां जनेर्डः" ॥ "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इत्यलुक् ॥ अदयितं दयिताविरहिणं जनं दुन्वन्ति तपन्ति। टुदु उपतापे। कर्तृ। स्वादिभ्यः श्नुः।

सर्वत्र दयिताधीनं सुव्यक्तं रामणीयकम्।
येन जातं प्रियापाये कद्वदं हंसकोकिलम् ॥ ७६ ॥

७६. सर्वत्रेति ॥ सर्वत्र सर्वेष्वपि वस्तुषु रामणीयकं रमणीयत्वम् ॥ "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" ॥ दयिताधीनं सुव्यक्तम्। कुतः। येन कारणेन प्रियापाये प्रियाविरहे। हंसाश्च कोकिलाश्च हंसकोकिलम् ॥ "विभाषा वृक्षमृग—" इत्यादिना शकुनिद्वन्द्वः ॥ कुत्सितं वदतीति कद्वदमसह्यमपि जातम्। वदेः पचाद्यच् ॥ "रथवदयोश्च" इति कोः कदादेशः ॥ यत्पूर्वं प्रियासहचरस्य मे सुखावहं तत्सर्वमिदानीमसह्यं जातमिति तात्पर्यम् ॥

पक्षिभिर्वितृदैर्यूनां[1] शाखिभिः कुसुमोत्किरैः[2]।
अज्ञो यो यस्य वा नास्ति प्रियः[3] प्रग्लो भवेन्न सः ॥ ७७ ॥

७७. पक्षिभिरिति ॥ यो न जानातीत्यज्ञो विषयरसानभिज्ञः। अज्ञस्य वा यस्य। प्रीणयतीति प्रियः प्रीतिकरः प्रेमास्पदीभूतः। जनो नास्ति स एव यूनां तरुणानाम्। कर्मणि षष्ठी। वितृन्दन्तीति वितृदाः हिंसकाः। इगुपधलक्षणः कः प्रत्ययः। तैः पक्षिभिः कोकिलादिभिः। उत्किरन्ति विक्षिपन्तीत्युत्किराः ॥ सर्वत्र "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" ॥ कुसुमानामुत्किराः पुष्पवर्षिणः। कर्मणि षष्ठीसमासः। तैः शाखिभिः वृक्षैश्च। ग्रीह्यादित्वादिनिः। प्रकर्षेण ग्लायत इति प्रग्लः प्रग्लानः क्षीणहर्षो न भवेत्। अभिज्ञः प्रियजनवांश्च ग्लायत्येवैतैरित्यर्थः ॥ "आतश्चोपसर्गे" इति कप्रत्ययः ॥

---

१ विभृतैः B.
२ कुसुमोत्करैः C.
३ प्रिया C., Es.

ध्वनीनामुद्धमैरेभिर्मधूनामुद्धयैर्भृशम्।
आजिघ्रैः पुष्पगन्धानां पतङ्गैर्ग्लपिता वयम्॥ ७८॥

७८. ध्वनीनामिति॥ ध्वनीनां शब्दानाम्। उद्धमन्तीत्युद्धमाः उत्पादकाः ध्वनन्त इत्यर्थः। तैर्मधूनां मकरन्दानाम्। उद्धयन्तीत्युद्धयाः पातारः। तैः पुष्पगन्धानाम्। आजिघ्रन्तीत्याजिघ्राः आघ्रातारः। तैः। सर्वत्र "पाघ्रा—" इत्यादिना शप्रत्यये कर्मणि षष्ठी। सप्तमेन "पाघ्रा—" इत्यादिना ध्माघ्रोर्जिघ्रधमादेशौ। धेटस्त्वयादेशः। एभिः पतङ्गैः पक्षिविशेषैः भृङ्गैः। विशेषणैस्तद्धर्माभिधानात्सामान्यशब्देन विशेषलक्षणा। वयं ग्लपिताः पीडिताः। ग्लायतेर्ण्यन्तात्करणे "अर्त्तिह्री—" इत्यादिना पुगागमः॥ "ग्लास्नावनुवमां च" इति मित्वाद्ध्रस्वत्वम्॥

धारयैः कुसुमोर्मीणां पारयैर्बाधितुं जनान्।
शाखिभिर्हा हतो भूयो हृदयानामुदेजयैः॥ ७९॥

७९. धारयैरिति॥ कुसुमोर्मीणां पुष्पपरंपराणाम्। धारयन्तीति धारयैः धारकैः। जनान् विरहिजनान् बाधितुम्। पारयन्तीति पारयैः शक्तैः हृदयानाम्। उदेजयन्तीत्युदेजयैरुत्कम्पनैः॥ "अनुपसर्गाल्लिम्प—" इत्यादिना सर्वत्र शप्रत्ययः। कर्मणि षष्ठी च। शाखिभिर्वृक्षैर्भूयो हतोऽस्मि। हेति खेदे॥

ददैर्दुःखस्य मादृग्भ्यो धायैरामोदमुत्तमम्।
लिम्पैरिव तनोर्वातैश्चेतयः स्याज्ज्वलो न कः॥ ८०॥

८०. ददैरिति॥मादृग्भ्यो मादृशेभ्यः वियोगिभ्यः। त्यदादिसूत्रे चकारात् दृशेः क्विन्प्रत्ययः। दुःखस्य। ददतीति ददैर्दायकैः॥ "ददातिदधात्योर्विभाषा" इति विकल्पात्कर्त्तरि शप्रत्ययः। उत्तममुत्कृष्टमामोदं सौरभम्। दधतीति धायैः दधानैः॥ "ददातिदधात्योः—" इति शाभावपक्षे

१ °ग्लपिता C.
२ जनम् T2, T3, T4.
३ हतो T., G., Com.
४ स्याज्जनो न कः E3.

आकारान्तत्वात् "श्याद्व्यध—" इत्यादिना णप्रत्यये युगागमः॥ "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्यत्र शेषत्वविवक्षायामेव षष्ठीविधानादिह तदविवक्षायामामोदमिति कर्मणि द्वितीया। तनोर्देहस्य। लिम्पन्तीति लिम्पैरिव तनुं लिम्पद्भिरिव स्थितैः॥ "अनुपसर्गाल्लिम्प—" इत्यादिना शप्रत्ययः। वातैः कः। चेतयतीति चेतनः प्राणी॥ "अनुपसर्गात्—" इत्यादिनैव चेतयतेः शप्रत्ययः। ज्वलयतीति ज्वलः प्रज्वलनात्मको न स्यात्। सर्वोऽपि स्यादेवेत्यर्थः॥ "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः" इति णविकल्पात्पचाद्यच्॥

अवश्यायकणास्रावाश्चारुमुक्ताफलत्विषः।
कुर्वन्ति चित्त[1]संस्रावं चलत्पर्णाग्रसंभृताः[2]॥ ८१॥

८१. अवश्यायेति॥ चलत्सु पर्णाग्रेषु संभृताः संचिताः अत एव चारूणां मुक्ताफलानां त्विष इव त्विषो येषां ते तत्कल्पा इत्यर्थः। अवश्यायत इत्यवश्यायो हिमम्। तस्य कणास्त एव आस्रवन्तीत्यास्रावाः निष्यन्दाः। निष्यन्दमानहिमबिन्दव इत्यर्थः। चित्तम्। संस्रवतीति संस्रावं द्रवम्। कुर्वन्ति। द्रावयन्तीत्यर्थः॥ "श्याद्व्यध—" इत्यादिना श्यायतेरवपूर्वात्कर्तरि णप्रत्ययः

अवसायो भविष्यामि दुःखस्यास्य कदा न्वहम्।
न जीवस्याव[3]हारो मां करोति सुखिनं यमः॥ ८२॥

८२. अवसायेति॥ अहं कदा अस्य अवस्यतीत्यवसायोऽवसायकः समापको भविष्यामि। यमोऽन्तकोऽपि जीवस्य प्राणस्यापहरतीत्यपहारो हर्ता सन् मां सुखिनं न करोति। अस्मज्जीवनान्मरणमेव वरमिति भावः। श्यादिनैवावापपूर्वात्स्यतेर्हरतेश्च णप्रत्ययः॥

दह्येऽहं मधुनो लेहैर्दावैरुग्रैर्यथा गिरिः।
नायः को[4] नु स येन[5] स्यां बताहं विगतज्वरः॥ ८३॥

---

१ चित्तं सं° T., G., Com.,
२ संहृताः E3.
 संस्थिताः E3.
३ °स्यापहारो T., G., T2, Com.
४ कोऽन N., C., E3, E2, c., T1, T.
५ येनाहं बत स्यां विगत° T2, T3, T4.

८३. दवेति ॥ मधूनं मधुनो मकरन्दस्य लिहन्तीति लेहैर्मधुलिड्भिः ॥ "क्याद्ब्यच—" इति लिहेर्णः ॥ उग्रैः क्रूरैः दुन्वन्तीति दावैः दवानलैः गिरिर्यथा गिरिरिव दह्यसे । दहेः कर्मणि लटि सिप् । येनोपायेनाहं विगतज्वरः स्यां सः नयतीति नायः उपायः ॥ "दुन्योरनुपसर्गे" इति णः ॥ को नु न कोऽपीत्यर्थः । बतेति खेदे ॥

समाविष्टं ग्रहेणेव ग्राहेणेवात्तमर्णवे[1] ।
दृष्ट्वा गृहान्स्मरस्येव वनान्तान्मम मानसम् ॥ ८४ ॥

८४. समिति ॥ मम मानसं वनान्तान्वनप्रदेशान् स्मरस्य गृह्णन्तीति गृहान् गेहानिव तयोद्दीपकानित्यर्थः ॥ "गेहे कः" इति कप्रत्ययः ॥ दृष्ट्वा ग्रहेण कुजादिक्रूरखेटेन समाविष्टमाक्रान्तमिव अर्णवे ग्राहेण नक्रेण आत्तं गृहीतमिव भवतीति शेषः ॥ "विभाषा ग्रहः" इति व्यवस्थितविभाषया जलचरे कर्तरि णः ज्योतिषि पचाद्यच् ॥

वाताहति[2]चलच्छाखा नर्त्तका इव शाखिनः ।
दुःसहा ही[3] परिक्षिप्ताः क्वणद्भिरलिगाथकैः ॥ ८५ ॥

८५. वातेति ॥ वातेनाहताः अत एव चलन्त्यः शाखाः लताः बाहवश्च येषां ते । 'शाखा वेदप्रभेदेषु बाहुपार्श्वद्रुमाङ्गयोः' इति यादवः ॥ क्वणद्भिर्गुञ्जद्भिरलिभिरेव गाथकैर्गायकैः ॥ "गस्थकन्" इति गायतेः शिल्पिनि थकन् प्रत्ययः ॥ परिक्षिप्ताः परिवृताः शाखिनो वृक्षाः नृत्यन्तीति नर्त्तकाः लासका इव ॥ "शिल्पिनि ष्वुन्" ॥ हा कष्टम् । दुःसहा असह्याः । सहेः खल् ॥

एकहायनसारङ्ग[4]गती रघुकुलोत्तमौ ।
लवकौ[5] पशुशक्तीनामृष्यमूक[6]मगच्छताम् ॥ ८६ ॥

---

१ ग्राहेणैव° T4.
२ वाताहत E2, T4, T., G., Com.
३ हा E2, T., G., Com.
४ सारङ्ग N., B., E2, T., G., Com.
५ लावको D.
६ °मृश्यमूक° T3, T4, T., G., Com.

८६. एकेति ॥ जिहीते भावानिति हायनः संवत्सरः ॥ "हश्च व्रीहिकालयोः" इति जहातेर्जिहीतेश्च तन्त्रेणोपादानाद्यथासंख्यं व्रीहिकालयोर्ल्युट्प्रत्यये युगागमः । एकहायनस्य प्रथमवयसः सारङ्गस्य गजस्येव गतिर्ययोस्तौ । 'सारंगश्चातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे' इति विश्वः । शत्रुशक्तीनां लवकौ साधुच्छेदनौ ॥ "प्रुसृल्वः समभिहारे वुन्" इति लुनातेः समभिहारे लक्षणया साधुकारित्वे वुन्प्रत्ययः । रघुकुलोत्तमौ रामलक्ष्मणौ ऋश्यमूकमगच्छतां प्राप्तौ ॥

तौ वालिप्रणिधी मत्वा सुग्रीवोऽचिन्तयत्कपिः ।
बन्धुना विगृहीतोऽहं भूयासं जीवकः कथम् ॥ ८७ ॥

८७. ताविति ॥ अथ सुग्रीवः कपिस्तौ राघवौ वालिनः प्रणिधी चारौ मत्वा बन्धुना भ्रात्रा विगृहीतः एवं प्रच्छन्नं पीडितः सन् अहं कथं जीवको जीव्यासमित्यर्थः ॥ "आशिषि च" इति धातुमात्रादाशीरर्थे वुन्प्रत्ययः ॥ भूयासमिति तस्यैव स्फुटार्थमनुवादः । इत्यचिन्तयत् ॥

स शत्रुलावौ मन्वानो राघवौ मलयं गिरिम् ।
जगाम संपरीवारो व्योममायमिवोत्थितम् ॥ ८८ ॥

८८. अथ सोपपदाधिकारः ॥ स इति ॥ स सुग्रीवः राघवौ शत्रून् लुनीत इति शत्रुलावौ शत्रुघातिनौ ॥ "कर्मण्यण्" ॥ मन्वानो निश्चिन्वन् सपरीवारो हनूमदादिसहितः । कपीनाममनुष्यत्वात् "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इति दीर्घः । व्योम मिमीत इति व्योममायः ॥ "ह्वावामश्च" इति माङः कर्मण्यणि युक् ॥ तमिवोत्थितं नभः परिच्छेत्तुमिवोच्छ्रितमित्यर्थः । मलयं गिरिं जगाम । तत्पादृश्यमूकं विहाय तमेवारूढ इत्यर्थः ॥

शर्मदं मारुतिं दूतं विषमस्थः कपिद्विपम् ।
शोकापनुदमत्यग्रं प्रायुङ्क्त कपिकुंजरः ॥ ८९ ॥

१ मारुतं Ea.
२ कपिद्विपः T2.
३ प्रायुङ्क D.
४ कपिकुञ्जरम् T2.

८९. शर्मदमिति ॥ विषमे तिष्ठतीति विषमस्थं आपन्नः ॥ "सुपि स्थः" इति कप्रत्ययः ॥ कपिः कुञ्जर इव कपिकुञ्जरः सुग्रीवः । उपमितसमासः । शर्म सुखं ददातीति शर्मदं हितकारिणमित्यर्थः । अन्यथा सुखाहरणवाचिना शोकापनुदशब्देन पौनरुक्त्यापत्तेः ॥ "आतोऽनुपसर्गे कः" ॥ अत एव शोकमपनुदतीति शोकापनुदं सुखाहर्तारमित्यर्थः ॥ "तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः" इत्यत्र "आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्" इत्यर्थविशेषे कविधानात् । अन्यग्रं विमृश्यकारिणमित्यर्थः कपिद्विपं कपिश्रेष्ठम् । गम्भीरस्वभावमित्यर्थः । द्वाभ्यां पीबतीत्यर्थे "सुपि" इति योगविभागात्कः । मारुतस्यापत्यं पुमांसं मारुतिं हनूमन्तम् ॥ "अत इञ्" ॥ द्रुतं प्रायुङ्क्त । इदानीमियमेव नीतिरिति निश्चित्य संधित्सुः प्रेषितवानित्यर्थः ॥

विश्वासप्रदवेशोऽसौ[1] पथिप्रज्ञः समाहितः ।
चित्तसंख्यो जिगीषूणामुत्पपात नभस्तलम् ॥ ९० ॥

९०. विश्वासेति ॥ विश्वासं प्रददातीति विश्वासप्रदो वेषो यस्य सः भिक्षुवेषधारीत्यर्थः । रामायणे तथैवोक्तेः । पन्थानं प्रजानातीति पथिप्रज्ञः पथि कुशल इत्यर्थः ॥ "प्रे दाज्ञः" इति ददातेर्जानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मोपपदात्कः ॥ समाहितोऽप्रमत्तः जिगीषूणां चित्तानि संचष्टे संख्यातीति वा चित्तसंख्यः चित्तज्ञः ॥ "समि ख्यः" इति संपूर्वात्ख्यातेश्च क्शिङादेशाच्च कर्मोपपदात्कः ॥ असौ मारुतिः नभस्तलमुत्पपात ॥

सुरापैरिव घूर्णद्भिः शाखिभिः पवनाहतैः ।
ऋष्यमूकमगाद्भृङ्गैः[2] प्रगीतं सामगैरिव ॥ ९१ ॥

९१. सुरापैरिति ॥ पवनेनाहतैराकम्पितैरत एव सुरां पिबन्तीति सुरापाः मद्यपास्तैरिव घूर्णद्भिस्तद्वद्भ्रमद्भिः शाखिभिर्वृक्षैरुपलक्षितम् । किं च भृङ्गैः सामानि गायन्तीति सामगास्तैरिव प्रगीतमुपगीतमृष्य-

[1] वेषो N., D., T., Com. G., E3. | [2] ऋश्यमूक T., G., Com.

मूकमगात् गतः ॥ "गापोष्टक्" इति गायतेः पिबतेश्च टक् ॥ सुरापे-सित्यत्र "सुराशीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम्" इति चात्रूपपदनियमः ॥

तं मनोहरमागम्य[1] गिरिं वर्महरौ कपिः ।
वीरौ सुखाहरोऽवोचद्भिक्षुर्भिक्षार्हविग्रहः ॥ ९२ ॥

९२. तमिति ॥ भिक्षुः परिव्राड्वेषधारी । 'भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी' इत्यमरः । तथापि भिक्षामर्हतीति भिक्षार्हो विग्रहो यस्य सः भिक्षाकालोचितवेष इत्यर्थः ॥ "अर्हः" इत्यर्हतेः कर्मोपपदादच्प्रत्ययः ॥ कपिर्हनूमान् । मनो हरतीति मनोहरम् ॥ "हरतेरनुद्यमनेऽच्" ॥ तं गिरिमागम्य प्राप्य वर्म हरत इति वर्महरौ कवचधारणवयस्कौ ॥ "वयसि च" इत्यच् ॥ वीरौ राघवौ । सुखमाहर्तुं शीलमस्यास्तीति सुखाहरः आनन्दकरः सन् ॥ "आङि ताच्छील्ये" इत्यच् ॥ अवोचत् ॥

बलिनावमुमद्रीन्द्रं युवां स्तम्बेरमाविव ।
आचक्षाथामिथः कस्माच्छङ्करेणापि दुर्गमम् ॥ ९३ ॥

९३. बलिनाविति ॥ हे वीरौ स्तम्बे रमेते स्तम्बेरमौ हस्तिनाविव ॥ "स्तम्बकर्णयो रमिजपोः" इत्यत्र "हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्" इति हस्तिन्यच्प्रत्ययः ॥ बलिनौ बलाढ्यौ युवां शङ्करेणेश्वरेणापि ॥ "शमिधातोः संज्ञायाम्" इत्यच् ॥ दुर्गममगुमद्रीन्द्रमृष्यमूकं कस्मात्कारणादिथः प्राप्नुथः । इणो वर्त्तमानसामीप्ये भूते लटि थस् । आचक्षाथां कथयतम् । चक्षिङो लोट् आथाम् ॥

व्याप्तं गुहाशयैः क्रूरैः क्रव्याद्भिः सनिशाचरैः ।
तुङ्गशैल[2]तरुच्छन्नं मानुषाणामगोचरम् ॥ ९४ ॥

९४. व्याप्तमिति ॥ पुनर्गुहासु शेरत इति गुहाशयैः ॥ "अधिकरणे शेतेः" इत्यच्प्रत्ययः ॥ क्रूरैर्हिंस्रैर्निशासु चरन्तीति निशाचराः ॥ "चरेष्टः" इति टः ॥ सह तैः सनिशाचरैः क्रव्यमदन्तीति क्रव्याद्भिः आममांसभ-

१ °मागत्य N., C., T., B., D., c. | २ शृङ्ग T., G., Com.

तर्कैः सिंहव्याघ्रादिभिः व्याप्तम् ॥ "कचो च" इत्यचोरभावेन विद्प्रत्ययः ॥ कुक्षुशुकः इत्याशिवारः स चासौ तद्भुतवतः ग्राम ग्रामानुषय्याममोचरमनुमद्रीन्द्रमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

अथ खशादिप्रत्ययाधिकारः ।

सत्वमेजयसिंहाढ्यान् स्तनन्धयसमत्विषौ ।
कथं नाडिन्धमान्मार्गानागतौ विषमोपलान् ॥ ९५ ॥

९५. सत्वमेजयेति ॥ सत्त्वान् प्राणिनः एजयन्ति कम्पयन्तीति सत्वमेजयाः सर्वप्राणिभीषणाः ॥ "एजेः खश्" ॥ "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" इति मुमागमः ॥ तैः सिंहैराढ्यान् पूर्णान् विषमोपलान् विषमोन्नतपाषाणान् अत एव नाडीः सिराः धमन्त्युपलोत्पीडनादापूरयन्तीति नाडिन्धमान् । 'नाडी तु धमनिः सिरा' इत्यमरः ॥ "नाडीमुष्टयोश्च" इति खश्प्रत्यये मुमागमः ॥ "खित्यनव्ययस्य" इति ह्रस्वः ॥ मार्गान् । स्तनं धयतीति स्तनन्धयो बालः ॥ "नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः" इति धेटः खश्यादेशः ॥ पूर्ववन्मुमागमः । तत्समत्विषौ तद्वत्कोमलाकृतिरित्यर्थः । युवां कथमागतौ प्राप्तौ ॥

उत्तीर्णौ वा कथं भीमाः सरितः कूलमुद्वहाः ।
आसादितौ कथं भूवं न मजैः कूलमुद्रुजैः ॥ ९६ ॥

९६. उत्तीर्णाविति ॥ किं च कूलान्युद्वहन्त्युत्क्रम्य वहन्तीति कूलमुद्वहाः अत एव भीमाः भीषणाः सरितो नदीः कथमुत्तीर्णौ तीर्णवन्तौ । मारुतिः सागरं तीर्ण इतिवत्कर्तरि क्तः । कूलान्युद्रुजन्तीति कूलमुद्रुजाः कूलभञ्जकाः ॥ "उदि कूले रुजिवहोः" इत्युभयत्रापि खशि मुमागमः ॥ तैर्गजैः कथं नासादितौ नास्कन्दितौ भूतम् ॥

रामोऽवोचद्धनूमन्तमावामभ्रंलिहं गिरिम् ।
ऐव विद्धन्पितुः कामात्पान्तमस्त्वम्पचामुनीम् ॥ ९७ ॥

---

१ रामोऽवदद्° T₂, Com. E₂, reads the verse thus:— ऐव विद्धन्पितुः &c. रामोऽवोचद्धनू &c.

९७. राम इति ॥ अथ रामः हनू कपोलपार्श्वे । 'गण्डौ कपोलौ तत्परा हनुः' इत्यमरः । तद्वन्तं हनूमन्तम् । निन्द्यार्थे मतुप् । भग्नहनुरयमिति प्रसिद्धः ॥ "अन्येषामपि दृश्यते" इति दृशिग्रहणसामर्थ्यात्पाक्षिको दीर्घः ॥ अवदत् । किमिति । हे विद्वन् वेषानुरूपमामन्त्रितम् । आवां पितुः कामात् काममभिप्रायमनुसृत्येत्यर्थः ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमी । अल्पं पचन्तीत्यल्पम्पचान् मितम्पचानल्पसंतुष्टानित्यर्थः ॥ "मितनखे च" इति मितशब्दस्यार्थपरत्वादनुक्तसमुच्चयाच्चकाराद्वा अल्पशब्दोपपदात्पचेः खशित्याहुः । मुनीन्पान्तौ रक्षन्तौ सन्तौ । पातेर्लटः शत्रादेशः । अभ्रं लेढीत्यभ्रंलिहमत्युन्नतम् ॥ "वहाभ्रे लिहः" इति खशि मुम् ॥ गिरिमृश्यमूकमेव आगतौ । आङ्पूर्वादिणो लङि वसि सलोपः । आड्वृद्धिः ॥

अमितम्पचमीशानं सर्वभोगीणमुत्तमम् ।
आवयोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं भुवि ॥ ९८ ॥

९८. अथ कस्ते पिता तमाह अमितम्पचमिति ॥ मितं पचतीति मितम्पचः ॥ "मितनखे च" इति खश् ॥ नञ्समासे अमितम्पचं बहुप्रदमित्यर्थः । ईशानमीशितारं न त्वन्येनेश्यमानम् । सर्वभोगाय हितं सर्वभोगीणं महाभोगिनमित्यर्थः ॥ "आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः" ॥ णत्वम् ॥ उत्तममुत्तमपुरुषं भुवि ख्यातं दशरथमावयोः पितरं विद्धि जानीहि ॥ "हुझल्भ्यो हेर्धिः" ॥

छलेन दयितारण्याद्रक्षसारुन्तुदेन नः ।
असूर्यम्पश्यया मूर्त्या हृता तां मृगयावहे ॥ ९९ ॥

९९. अथर्श्यमूकप्राप्तौ कारणमाह छलेनेति ॥ अरुः तुदतीत्यरुन्तुदेन मर्मभेदिना ॥ "विध्वरुषोस्तुदः" इति खश् ॥ "अरुर्द्विषत्—" इत्यादिना मुमागमे संयोगान्तलोपः ॥ रक्षसा रावणेन सूर्यं न पश्यतीत्यसूर्यपश्या किमुतान्यमित्यतिगोप्येत्यर्थः । नञः सूर्यसंबन्धे वैरस्यादसमर्थस-

१ सर्वभोगीन° B., Ea, c. | २ हृतां Ea.

माखेऽपि दृशिनैवेष्यते ॥ "असूर्यललाटयोर्दृशितपोः" इति खशि मुमागमः ॥ पाघ्राध्मादिना दृशेः पश्यादेशः । तया मूर्त्या उपलक्षिता नोऽस्माकं दयिता छलेन मायया मृगच्छद्मना अरण्याद्धृता । तां मृगयावहे अन्विष्यावहे । मृग अन्वेषणे । स्वार्थण्यन्तः ॥

प्रत्यूचे मारुती राममस्ति वालीति वानरः ।
शमयेदपि संग्रामे यो ललाटन्तपं रविम् ॥ १०० ॥

१००. प्रतीति ॥ अथ मारुतिः हनूमान् रामं प्रत्यूचे प्रत्युवाच । किमिति । नाम्ना वालीति प्रसिद्धो वानरोऽस्ति । यो वालिः संग्रामे रणे ललाटं तपतीति ललाटन्तपः सर्वोत्तरः ॥ "असूर्यललाटयोः—" इत्यादिना खशि मुम् । तं रविमपि शमयेदवसादयेत् । शमयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ "शकि लिङ् च" इति शक्यर्थे लिङ् ॥

उग्रम्पश्येन सुग्रीवस्तेन भ्रात्रा निराकृतः ।
तस्य मित्रीयतो दूतः संप्राप्तोऽस्मि वशंवदः ॥ १०१ ॥

१०१. उग्रम्पश्येति ॥ उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः पापदर्शी ॥ "उग्रम्पश्य—" इत्यादिना निपातनादण्बाधेन खशि मुम् पश्यादेशश्च ॥ तेन भ्रात्रा तेन वालिना सुग्रीवो निराकृतः हृतदारो निरस्त इत्यर्थः । मित्रमात्मन इच्छतो मित्रीयतः त्वया मैत्रीमिच्छत इत्यर्थः ॥ "सुप आत्मनः क्यच्" ॥ ततो लटः शत्रादेशः । तस्य सुग्रीवस्य वशं वदतीति वशंवदोऽनुकूलचारी ॥ "प्रियवशे वदः खच्" ॥ एवंभूतः संप्राप्तोऽस्मि ॥

प्रियंवदोऽपि नैवाहं ब्रुवे मिथ्या परन्तप ।
सख्या तेन दशग्रीवं निहन्तासि द्विषन्तपम् ॥ १०२ ॥

१०२. प्रियवंद इति ॥ × × × × × × हे राम द्विषतः परांस्तापयतीति द्विषन्तपं महावीरमपीत्यर्थः । पूर्ववत्खचि मुमागमे संयोगान्तलोपः । दशग्रीवं निहन्तासि हनिष्यसि । निपूर्वाद्धन्तेर्लुटि सिप् ॥ "जासिनिप्रहण—" इत्यत्र संघातविगृहीतविपर्यस्तग्रहणेऽपि शेषत्वविवक्षायामेव षष्ठीविधानादिह तदविवक्षायां कर्मणि द्वितीयैव ॥

वाचंयमोऽहमनृते सत्यमेतद्ब्रवीमि ते।
एहि सर्वंसहं मित्रं सुग्रीवं कुरु वानरम्॥ १०३॥

१०३. वाचंयम इति॥ अहमनृते विषये वाचं यच्छतीति वाचंयमो मौनव्रती॥ "वाचि यमो व्रते" इति खच्॥ "वाचंयमपुरन्दरौ च" इति निपातनान्मुमागमः॥ सत्यमेव ते तुभ्यं ब्रवीमि। एह्यागच्छ। सर्वं सहत इति सर्वंसहं सर्वकार्यक्षमम्॥ "भृःसर्वयोर्दारिसहोः" इति खचि मुम्॥ सुग्रीवं नाम वानरं मित्रं कुरु। यतस्ते हस्तस्था कार्यसिद्धिरिति भावः॥

सर्वंकषयशःशाखं रामकल्पतरुं कपिः।
आदायाभ्रंकषं प्रायान्मलयं फलशालिनम्॥ १०४॥

१०४. सर्वंकषेति॥ ततः कपिः हनूमान् सर्वं कषन्तीति सर्वंकषाणि सर्वव्यापीनि यशांस्येव शाखा यस्य तं राममेव कल्पतरुमादाय गृहीत्वा पृष्ठमारोप्येत्यर्थः। अभ्रं कषतीत्यभ्रंकषम्॥ "सर्वकूल—" इत्यादिनोभयत्रापि खचि मुम्॥ फलेन चूतादिना कार्यसिद्ध्या च शालत इति फलशालिनं मलयं मलयाद्रिं प्रायात् प्रयातः। अत्र यशः-शाखं रामकल्पतरुमिति सावयवरूपकम्॥

मेघंकरमिवायान्तमृतुं रामं क्रमान्वितः।
दृष्ट्वा मेने न सुग्रीवो वालिभानुं भयंकरम्॥ १०५॥

१०५. मेघंकरमिति॥ क्रमान्वितो वालिभानुसंतापात्क्रान्तः सुग्रीवः मेघान् करोतीति मेघंकरम्॥ "मेघर्तिभयेषु कृञः" इति खचि मुम्॥ एतेन भयंकरो व्याख्यातः। तमृतुं वर्षर्तुमिवायान्तं रामं दृष्ट्वा। वालि-भानुरिवेत्युपमितसमासः। ऋतुमिवेति लिङ्गात्। तं भयं करोतीति भयंकरं न मेने। वालिभयं मुमोचेत्यर्थः॥

उपाह्वकुरुतां सख्यमन्योन्यस्य प्रियंकरौ।
क्षेमंकराणि कार्याणि पर्यालोचयतां ततः॥ १०६॥

१ रामं कल्प° T2, B.
२ प्रत्यालोचयतां T2, E2, D.
३ °मुभौ B.

१०६. उपाग्नीति ॥ अन्योन्यस्य प्रियं कुरुतः इति प्रियङ्करौ परस्परोपकारकौ सन्तौ तौ रामसुग्रीवौ अग्नेः समीपे उपाग्नि । सामीप्येऽव्ययीभावः । सख्यं मैत्रीम् ॥ "सख्युर्यः" अकुरुताम् । अग्निसाक्षिकां मैत्रीं चक्रतुरित्यर्थः । ततः सख्यानन्तरं क्षेमं कुर्वन्तीति क्षेमङ्कराणि ॥ "क्षेमप्रियमद्रेऽण् च" इति चकारादुभयत्रापि खचि मुम् ॥ कार्याण्यनन्तरकर्त्तव्यानि पर्यालोचयतां पर्यालोचितवन्तौ । लुचेश्चौरादिकात्कर्त्तरि लङि तसस्तामादेशः ॥

आशितम्भवमुत्क्रुष्टं वल्गितं[1] शायितं स्थितम् ।
बहुमन्यत काकुत्स्थः कपीनां स्वेच्छया[2] कृतम् ॥ १०७ ॥

१०७. आशितम्भवमिति ॥ कपीनां कपिसंबन्धि स्वेच्छया कृतम् । आशित इत्याङ्पूर्वादश्नातेरविवक्षिते कर्मणि कर्त्तरि क्तः । आशितस्य भावः आशितम्भवः ॥ "आशिते भुवः करणभावयोः" इति भावे खचि मुमागमः ॥ तमाशितम्भवमाशितमशनं भोजनमिति यावत् । उत्क्रुष्टमुच्चैः क्रोशनं क्ष्वेडितमित्यर्थः । वल्गितं वल्गनं शायितं शयनं स्थितं स्थितिम् । सर्वत्र भावे क्तः । दृष्ट्वा काकुत्स्थो रामो बहुमन्यत । चिरात्स्वप्रसादलब्धं तेषां स्वच्छन्दचारं दृष्ट्वा सन्तुष्ट इत्यर्थः ॥

ततो बलिन्दमप्रख्यं कपिर्विश्वम्भराधिपम् ।
सुग्रीवः प्राब्रवीद्रामं वालिनो युधि[3] विक्रमम् ॥ १०८ ॥

१०८. तत इति ॥ ततः कपिचेष्टादर्शनानन्तरं कपिः सुग्रीवः बलिं दमयतीति बलिन्दमो बलिध्वंसो विष्णुः तद्वत्प्रख्याति प्रकाशत इति तत्प्रख्यम् ॥ "आतश्चोपसर्गे" इति कः ॥ विश्वं बिभर्त्तीति विश्वम्भरा भूः । उभयत्रापि "संज्ञायां भृतॄवृजि—" इत्यादिना खच् । तस्या अधिपं पातीत्यधिपः । पूर्ववत्कः । रामं वालिनो युधि विक्रमं प्राब्रवीत् रामाय प्रोवाचेत्यर्थः । अकथितकर्मत्वविवक्षायां द्वितीया ॥

---

१ वलितं E_3.
२ स्वेहया D.
३ बुद्धिविक्रमम् T_2.

वसुन्धरायां कृत्स्नायां नास्ति वालिसमो बली ।
हृदयङ्गममेतत्त्वां[1] ब्रवीमि न पराभवम् ॥ १०९ ॥

१०९. वसुन्धरायामिति ॥ कृत्स्नायां वसूनि धारयतीति वसुन्धरा भूः । पूर्ववत्खचि "खचि ह्रस्वः" । तस्यां वालिसमो बली बलाढ्यो नास्ति । हृदयं गच्छतीति हृदयङ्गमं हृद्गतम् ॥ "गमश्च" इति संज्ञायां खच् ॥ हृद्गतस्येयं संज्ञेति मन्यते । एतद्वालिबलं त्वां ब्रवीमि तुभ्यं ब्रवीमीत्यर्थः । पूर्ववद्द्विकर्मकत्वम् । पराभवं न ब्रवीमि । तदुत्कर्षेण न ते पराभवं ब्रवीमि । तव सर्वोत्कृष्टत्वात् । किन्तु हृद्गतं वाच्यमित्युच्यत इत्यर्थः ॥

इति खशाधिकारः ॥

दूरगैरन्तगैर्बाणैर्भवानत्यन्तगः[2] श्रियः ।
अपि संक्रन्दनस्य स्यात् क्रुद्धः किमुत वालिनः ॥ ११० ॥

११०. रामोत्कर्षमेवाह दूरगैरिति ॥ हे राम क्रुद्धो भवान् दूरगैर्दूरगामिभिः अन्तगैर्लक्ष्यपातिभिः अमोघैरित्यर्थः बाणैः साधनैरत्यन्तगा अतिभूमिं गता श्रीर्यस्य ॥ "अन्तात्यन्त—" इत्यादिना सर्वत्र गमेर्डः ॥ तस्य सङ्क्रन्दनस्य इन्द्रस्यापि । नन्द्यादित्वाह्युः । स्यात् प्रत्यर्थीभवितुं शक्नुयादित्यर्थः ॥ "शकि लिङ् च" इति शक्त्यर्थे लिङ् । शेषे प्रथमः । वालिनः किमुत तज्ञस्य कपेरिति भावः ॥

वरेण[3] तु मुनेर्वाली सञ्जातो दस्युहो रणे ।
अवार्यप्रसरः प्रातरुद्यन्निव तमोपहः ॥ १११ ॥

१११. तथापि वालिबलं विचिन्त्य शङ्कते मे हृदयमित्याह श्लोकद्वयेन वरेणेत्यादिना ॥ असि त्वं महावीरः किंतु वाली रणे दस्युहः दस्यून् शत्रून् वध्यात् । 'दस्युशात्रवशात्रवः' इत्यमरः ॥ "आशिषि हनः" इत्याशीरर्थे हन्तेर्डप्रत्ययः ॥ इति मुनेर्ब्रह्मणो वरेणानुग्रहेण प्रातर्दिनादौ

१ °मेतत्त्वा N., C., T1, T2, T3, T4.
२ °त्यन्तगश्रियः Com.
१ वरेणात्र T3.

उद्यनुदयमानः । उत्पूर्वादिणो लटः शत्रादेशः । तमांस्यपहन्तीति तमोपहः सूर्यः ॥ "अपेः क्लेशतमसोः" इति हन्तेरपपूर्वात् डप्रत्ययः ॥ स इवावार्यप्रसरो दुर्वारगतिः सञ्जातः ॥

अतिप्रियत्वान्न हि मे कातरं प्रतिपद्यते ।
चेतो वालिवधं राम क्लेशापहमुपस्थितम् ॥ ११२ ॥

११२. ततः किमत आह अतिप्रियत्वादिति ॥ हे राम क्लेशानपहन्तीति क्लेशापहं सर्वदुःखोच्छेदकम् । पूर्ववत् डः । उपस्थितं त्वत्सामर्थ्यादासन्नं वालिवधमतिप्रियत्वात् वालिवधस्येप्सिततमत्वात् कातरं व्यग्रमत्यौत्सुक्यात्त्वरमाणं मे चेतो न प्रतिपद्यते न प्रत्येति । वालिबलानुभवितृत्वान्न विश्वसिति हीत्यर्थः ॥

इति डाधिकारः ॥

शीर्षघातिनमायातमरीणां[1] त्वां विलोकयन्[2] ।
पतिघ्नैं[3]लक्षणोपेतां मन्येऽहं वालिनः श्रियम्[4] ॥ ११३ ॥

११३. तर्हि मामूनेत्याह शीर्षेति ॥ हे राम अहं रिपूणां शीर्षाणि हन्तीति शीर्षघातिनं शीर्षच्छेदिनम् ॥ "कुमारशीर्षयोर्णिनिः" इति हन्तेर्णिनिप्रत्ययः ॥ आयान्तं त्वां विलोकयन् वालिनः स्त्रियं पत्नीं पतिं हन्तीति पतिघ्नम् ॥ "लक्षणे जायापत्योष्टक्" इति हन्तेष्टक् ॥ "गमहन—" इत्यादिना उपधालोपः ॥ "हो हन्तेः—" इति कुत्वम् ॥ तेन लक्षणेन पाणिरेखादिना उपेतां मन्ये । वालिनं हतं मन्ये इत्यर्थः । उभयबलपर्यालोचनया मे मन उभयतो डोलायते इति भावः ॥

शत्रुघ्नान् युधि हस्तिघ्नो गिरीन्क्षिप्यन्नकृत्रिमान् ।
शिल्पिभिः पाणिघैः[6] क्रुद्धस्त्वया जय्योऽभ्युपायवान्[7] ॥ ११४ ॥

---

१ °मायन्त° D., T3, T4, Com.
२ °यातं रिपूणां त्वा T2, T3, T4, Com. reads रिपूणां त्वां.
३ पतिघ्नी T1, T3, N., C., B., E2, E3.
४ वालिनि श्रियम् T3.
५ श्रियम् T., G., Com.
६ पाणिघैः Com.
७ जय्यो ह्युपायवान् Com. जय्योऽप्युपायवान् noticed by c.

११४. पुनःश्लोकत्रयेण वालिबलमेव प्रकटयन्नाह शत्रुघ्नानिति ॥ शुचि हस्तिनो हन्तुं शक्तो हस्तिघ्नः ॥ "शक्तौ हस्तिकपाटयोः" इति टक् ॥ कुत्वोपधालोपौ । शत्रून् घ्नन्तीति शत्रुघ्नान् ॥ "अमनुष्यकर्तृके च" इति टकि शेषं पूर्ववत् । अकृत्रिमानमानुषनिर्मितान् गिरीन् पाणीन्घ्नन्तीति पाणिघ्नैः पाणिवादकैः शिल्पिभिस्तद्विदैः सह । उत्साहार्थे पाणिवाद्यं कुर्वद्भिः सहेत्यर्थः । 'वृद्धो यूना' इतिवत् सहार्थे तृतीया ॥ "पाणिघताडघौ शिल्पिनि" इति निपातनात् टकि टिलोपकुत्वे । क्षिप्यन् क्षिपन् । क्षिपेर्दैवादिकात् लटः शत्रादेशः । उपायवान् बहूपायसंपन्नः । भूम्नि मतुप् । कुद्धो वाली त्वया जय्यो हि जेतुं शक्य इति काकुः ॥ "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" इति निपातनात्साधुः ॥

आढ्यङ्करणविक्रान्तो महिषस्य सुरद्विषः ।
प्रियङ्करणमिन्द्रस्य दुष्करं कृतवान्वधम् ॥ ११५ ॥

११५. आढ्यङ्करणेति ॥ किं च अनाढ्य आढ्यः क्रियतेऽनेनेत्याढ्यङ्करणमाढ्यातिकरं विक्रान्तं विक्रमो यस्य स वाली इन्द्रस्य अप्रियं प्रियं क्रियतेऽनेनेति प्रियङ्करणम् ॥ "आढ्यसुभग—" इत्यादिनोभयत्र ख्युन्प्रत्ययः ॥ दुष्करमशक्यं महिषस्य महिषरूपस्य सुरद्विषोऽसुरस्य दुन्दुभिनामकस्य वधं कृतवान् ॥

प्रियम्भावुकतां यातस्तं क्षिपन् योजनं मृतम् ।
स्वर्गे प्रियम्भविष्णुश्च कृत्स्नं शक्तोऽप्यबाधयन् ॥ ११६ ॥

११६. प्रियम्भावुकतामिति ॥ किं च मृतं तं महिषं योजनं योजनदूरं क्षिपन् किरन् अप्रियः प्रियो भवन् प्रियम्भावुकः तस्य भावस्तत्तां यातः । किं च शक्तोऽपि कृत्स्नमबाधयन् किञ्चिदप्यपीडयन् । बाधेश्चौरादिकाल्लटः शत्रादेशः । स्वर्गे अप्रियः प्रियो भवन् प्रियम्भविष्णुः प्रियो जात इत्यर्थः ॥ "आढ्यसुभग—" इत्यनुवृत्तौ "कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ" इति भवतेः कर्त्रर्थे यथायोगमुभौ प्रत्ययौ ॥

जिज्ञासोः शक्तिमस्त्राणां रामो न्यूनधियः कपेः ।
अभिनत्प्रतिपत्त्यर्थं सप्त व्योमस्पृशस्तरून् ॥ ११७ ॥

११७. जिज्ञासोरिति ॥ अथ रामोऽस्त्राणां शक्तिं जिज्ञासोर्ज्ञातुमिच्छोरत एव न्यूनधियोऽल्पबुद्धेः । स्थाने अविश्वासादिति भावः । कपेः सुग्रीवस्य प्रतिपत्त्यर्थं प्रत्ययार्थं व्योमस्पृशोऽभ्रङ्कषान् सप्त तरूनभिनद्व्यदारयत् । भिदेर्लङ् । 'बिभेद च पुनः सालान्सप्तैकेन महेषुणा' इति दर्शनात् ॥

ततो वालिपशौ वध्ये रामर्त्विग्जितसाध्वसः ।
अभ्यषुणिलयं[1] भ्रातुः सुग्रीवो निनदन् दधृक् ॥ ११८ ॥

११८. तत इति ॥ ततस्तरुभेदनानन्तरं वालिन्येव पशौ वध्ये आलभ्ये सति । राम एव ऋतुमृतावृतुप्रयुक्तो वा यजतीति ऋत्विग्याजको यस्य स रामर्त्विक् । अत एव जितसाध्वसो निर्भीकः धृष्णोतीति दधृक् धृष्टश्च ॥ "ऋत्विग्दधृक्—" इत्यादिना द्वावपि क्विन्प्रत्ययान्तौ ॥ निपातनादेव दधृगिति द्विर्वचनम् ॥ "क्विन्प्रत्ययस्य कुः" इति कुत्वम् ॥ सुग्रीवो यजमान इति भावः । निनदन् सिंहनादं कुर्वन् । यजमानपाठश्च गम्यते । भ्रातुर्वालिनो निलयमालयमभ्यषुणोदभियातः । पशुमानेतुमित्यर्थः । अभ्यभूदिति पाठेऽप्यभियानमेवाभिसवः ॥

गुहाया निरगाद्वाली सिंहो मृगमिव द्युवन् ।
भ्रातरं युङ् भियः[2] संख्ये घोषेणापूरयन्दिशः ॥ ११९ ॥

११९. गुहाया इति ॥ संख्ये युद्धे भियो भयस्य युङ् योक्ता शत्रुभीषण इत्यर्थः । कर्मणि षष्ठी ॥ "ऋत्विक्—" इत्यादिना युजेः क्विन् ॥ "युजेरसमासे" इति नुमि संयोगान्तलोपः । कुत्वे नकारस्य ङकारः । वाली सिंहो मृगमिव भ्रातरं सुग्रीवं द्युवन्नभिगमिष्यन् । द्यु अभिगमने इति धातोर्वर्तमानसामीप्ये लटि शपो लुक् । लटः शतृयुवङादेशः ।

१ अभ्ययासि° T., G., Com. | २ भियो युङ् भ्रातरं T2, T3, T4.

घोषेण सिंहनादेन दिशः। "ऋत्विक्—" इत्यादिना क्विन्नन्तो निपातः॥ आपूरयन् गुहाया निरगान्निर्गतः॥

व्यायच्छमानयोर्मूढो भेदे सदृशयोस्तयोः।
बाणमुद्यतमायंसीदिक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥ १२० ॥

१२०. व्यायच्छमानयोरिति॥ इक्ष्वाकुकुलनन्दनो रामः व्यायच्छमानयोर्व्याप्रियमाणयोः युध्यमानयोरित्यर्थः॥ "आङो यमहनः" इति यमेराङ्पूर्वादकर्मकत्वादात्मनेपदम्। सदृशयोः समानयोः समरूपयोः॥ "त्यदादिषु—" इत्यत्र समानान्ययोरुपसंख्यानात्समानोपपदाद्दृशेः कञ्प्रत्ययः॥ "दृग्दृशवतुषु" इति समानस्य सभावः। तयोर्वालिसुग्रीवयोर्भेदे मूढोऽयमसाविति विवेकुमशक्तः सन्नित्यर्थः। उद्यतं तूणादुद्धृतं बाणमायंसीत् उपसंहृतवान्। यमेराङ्पूर्वाल्लुङि सगिडागमौ॥ "नेटि" इति प्रतिषेधान्न हलन्तलक्षणा वृद्धिः। अकर्त्रभिप्रायत्वात् "समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे" इति नात्मनेपदम्। सकर्मकत्वात् "आङो यमहनः" इति न तङ्॥

ऋ[२]ष्यमूकमगात् क्लान्तः कपिर्मृगसदृग् द्रुतम्[३]।
किष्किन्धाद्रिसदात्यर्थं[४] निष्पिष्टः कोष्णमुच्छ्वसन्॥ १२१॥

१२१. ऋश्यमूकमिति॥ कपिः सुग्रीवः किं किं दधातीति किष्किन्धा गुहा॥ "आतोऽनुपसर्गे कः"॥ स्त्रीत्वाट्टाप्। पारस्करादित्वात्सुडादिनिपातः। तस्या अद्रिः तत्र सीदति इति तत्सदा तद्वासिना वालिना॥ "सत्सूद्विष—" इति क्विप्॥ अत्यर्थं निष्पिष्टो निष्पीडितः अत एव क्लान्तः श्रान्तः अत एव कोष्णमीषदुष्णं यथा तथा॥ "कवं चोष्णे" इति कोः कादेशः॥ उच्छ्वसन् मृगेण सदृक् सदृशं यथा तथा। पूर्वोपसंख्यानादेव समानोपपदाद्दृशेः क्विन्। शेषं सर्वं पूर्ववत्। द्रुतं क्षिप्रमृश्यमूकमगात्॥

---

१ वावद्यमानयो° D.
२ ऋश्यमूक° T., G., Com.
३ गतः D.
४ °न्धाद्रि C.

कृत्वा वालिद्रुहं रामो मालया सविशेषणम् ।
अङ्गदस्वं पुनर्हन्तुं कपिनाह्वाययद्रणे ॥ १२२ ॥

१२२. कृत्वेति ॥ अथ रामो वालिने द्रुह्यतीति वालिद्रुहं वालिविरोधिनं सुग्रीवम् ॥ "सत्सूद्विष—" इत्यादिना क्विप् ॥ मालया लतानिर्मितया सविशेषणं सचिह्नं कृत्वा । अङ्गदं सूत इत्यङ्गदसूः अङ्गदजनकः । तेनैव क्विप् । तमङ्गदस्वं वालिनम् ॥ "ओः सुपि" इति यणादेशः ॥ हन्तुं कपिना सुग्रीवेण पुनराह्वाययत् सस्पर्धमाह्वाययामास । ह्वयतेराङ्पूर्वाण्ण्यन्ताल्लङि "शाच्छासाह्वा—" इत्यादिना युक् । अकर्त्रभिप्रायत्वात् "णिचश्च" इति नात्मनेपदम् ॥

तयोर्वानरसेनान्योः संप्रहारे तनुच्छिदम् ।
वालिनो दूरभाग्रामो बाणं प्राणादमत्यजत् ॥ १२३ ॥

१२३. तयोरिति ॥ वानरसेनान्योर्वानरपरिवृढयोः । नयतेः "सत्—" आदिना क्विप् ॥ "एरनेकाचः—" इति यणादेशः ॥ तयोर्वालिसुग्रीवयोः संप्रहारे संयुगे सति । 'संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः' इत्यमरः । रामो दूरभाग्दूरगत एव सन् ॥ "भजो ण्विः" ॥ वालिनस्तनुच्छिदं शरीरच्छेदिनम् । "सत्—" आदिनैव क्विप् । प्राणानत्तीति प्राणादं प्राणहारिणम् ॥ "अदोऽनन्ने" इति विट् ॥ बाणमत्यजत् मुमोच ॥

अथ बाणेन जविना तेन विद्धो महाकपिः ।
क्रव्याद्व्रासकरं नादं कुर्वन्कामदुघोऽर्थिनाम् ॥ १२४ ॥

अग्रेगावा च शूराणामभिभूः सर्वविद्विषाम् ।
ध्वंस्यरूपः स्थिरप्रज्ञः पपात सहसा भुवि ॥ १२५ ॥

१२४–१२५. अथ युग्मेन वालिपातमाह अथ बाणेनेति अग्रेगावेति च ॥ अथ बाणमोक्षानन्तरमर्थिनां कामान् दोग्धीति कामदुघः ॥ "दुहः कब्घश्च"

Verses 124 and 125 are found only in T₂, T₃, T₄, and T., G., and Com.

१ कुर्वन्नादं T₂, T₃, T₄.

इति कपि घकारप्रत्ययान्तादेशः । शूराणामग्रे गच्छतीत्यग्रेगत्वा अग्रगामी ॥ "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" इति गमेर्वनिप् ॥ "विड्वनोरनुनासिकस्याऽऽत्" इत्यात्वम् ॥ सर्वविद्विषाम् । कर्मणि षष्ठी । अभिभवतीत्यभिभूरभिभविता ॥ "क्विप् च" इति भवतेः क्विप् ॥ शमि सुखे तिष्ठतीति शंस्थः सुखैकवृत्तिः ॥ "स्थः क च" इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः । तद्रूपं स्वरूपं यस्य सः शंस्थरूपः सुखपरायण इत्यर्थः । स्थिरप्रज्ञः स महाकपिः वाली जविना वेगवता तेन बाणेन विद्धः सन् क्रव्यमदन्तीति क्रव्यादो मांसभक्षकाः गृध्रगोमायुप्रभृतयः ॥ "क्रव्ये च" इति विट्प्रत्ययः ॥ तेषां त्रासकं भयकरं यथा तथा नादं कुर्वन् उच्चैः क्रोशन् सहसा भुवि पपात ॥

वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरा रिपुघातिनम् ।
बान्धवं[1]क्रोशिनो भेजुरनाथाः ककुभो दश ॥ १२६ ॥

१२६. वालिनमिति ॥ रिपून्हन्तीति रिपुघातिनम् ॥ "सुप्यजातौ—" इति ताच्छील्ये णिनिः । पतितं वालिनं दृष्ट्वा । वानरास्तदुपजीविनः कपयः बन्धव एव बान्धवाः पुत्रकलत्रादयः त इव क्रोशन्तीति बान्धवक्रोशिनः तद्वद्विलपन्तः ॥ "कर्तर्युपमाने" इति णिनिः ॥ अनाथाः सन्तो दश ककुभो दिशो भेजुरपलायन्तेत्यर्थः ।

धिग्दाशरथिमित्यूचुर्मुनयो वनवर्तिनः ।
उपेयुर्मधुपायिन्यः क्रोशन्त्यस्तं कपिस्त्रियः ॥ १२७ ॥

१२७. धिगिति ॥ वने वर्तन्ते शास्त्रतो नियमादिति वनवर्तिनः ॥ "व्रते" इति णिनिः ॥ मुनयः तत्रत्याः वानप्रस्थाः । दाशरथिं रामं धिगित्यूचुः । निरपराधवधात्करुणया निनिन्दुरित्यर्थः । मधु पिबन्त्यभीक्ष्णमिति मधुपायिन्यो नित्यभोगिन्यः दुःखलेशानभिज्ञा इत्यर्थः ॥ "बहुलमाभीक्ष्ण्ये" इत्याभीक्ष्ण्ये णिनिः ॥ कपिस्त्रियो वाल्यवरोधाङ्गनाः क्रोशन्त्यो विलपन्त्यस्तं वालिनमुपेयुः उपसेदुरित्यर्थः ॥

---

१ बान्धवाक्रोशिनो N., C., T., B., E2, E3. बान्धवाः क्रोशिनो C.

रामपुषैरुपालभ्य शूरमानी कपिप्रभुः ।
व्रणवेदनया ग्लायन् साधुम्मन्यमसाधुवत् ॥ १२८ ॥

१२८. राममिति ॥ शूरमात्मानं मन्यत इति शूरमानी ॥ "आत्ममाने खश्च" इति चकाराण्मन्यतेर्णिनिः ॥ कपिप्रभुः वाली व्रणवेदनया प्रहारव्यथया ग्लायन् क्षीणः सन् साधुमात्मानं मन्यत इति साधुम्मन्यम् । तेनैव खशि दिवादित्वाच्छ्यन् । राममसाधुना तुल्यमसाधुवत् ॥ "तेन तुल्यम्—" इति वतिः । उपेत्यारमुपालभ्य निःशङ्कमवादीत् । वदेरनिटो लुङि "झलो झलि" इति सलोपे धत्वजश्त्वे ॥

मृषासि त्वं हविर्याजी राघव छद्मतापसः ।
अन्यव्यासक्तघातित्वाद्ब्रह्मघ्नां पापसम्मितः ॥ १२९ ॥

१२९. अत्राष्टाभिरुपालम्भमाचष्टे मृषेत्यादिभिः ॥ हे राघव त्वं छद्मतापसः कपटतापसः किं च मृषा मिथ्यैव हविषा इष्टवान् हविर्याजी दाम्भिकः इत्यर्थः ॥ "करणे यजः" इति भूते णिनिः ॥ किं चान्येन योद्धा व्यासक्तं हतवानन्यव्यासक्तघाती ॥ "कर्मणि हनः" इति भूते णिनिः ॥ तत्वाद् ब्रह्माणं हतवतां ब्रह्मघ्नाम् ॥ "ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्" ॥ पापेन संमितः सदृशः । न परेण समायुक्तमिति निषिद्धवधाचरणात् त्वं ब्रह्महत्यापापभागसीत्यर्थः ॥

पापकृत्सुकृतां मध्ये राज्ञः पुण्यकृतः सुतः ।
मामपापं दुराचार किं निहत्याभिधास्यसि ॥ १३० ॥

१३०. पापकृदिति ॥ हे राम दुराचार पुण्यकृतः पुण्यं कृतवतो राज्ञो दशरथस्य सुतस्तथापि पापकृत् पापं कृतवांस्त्वमपापमनपराधं मां निहत्य सुकृतां साधुकारिणां मध्ये ॥ "सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः" इति सर्वत्र भूते क्विप् ॥ किमभिधास्यसि । अकार्यकारिणः सभामध्ये वक्तुं जिह्वा कथं प्रवर्ततेत्यर्थः ॥

---

१ विहत्या° E3.

अग्निचित्सोमसुद्राजा रथचक्रचिदादिषु ।
अनलेष्विष्टवान्[1] कस्मान्न[2] त्वयापेक्षितः[3] पिता ॥ १३१ ॥

१३१. अग्निचिदिति ॥ हे राम अग्निं चितवानग्निचित् अग्न्यर्थमिष्टकाचयनं कृतवानित्यर्थः ॥ "अग्नौ चेः" इति क्विप् ॥ सोमं सुतवान् सोमसुत् सोमयाजीत्यर्थः ॥ "सोमे सुञः" इति क्विप् ॥ रथचक्रमिव चीयत इति रथचक्रचित् रथचक्रविधोऽग्न्यर्थ इष्टकाचय इत्यर्थः ॥ "कर्मण्यग्न्याख्यायाम्" इति धातूपपदप्रत्ययसमुदायेनाग्न्याख्यायां कृत्याग्न्याधारेष्टकाचयनविशेषाख्यायां चिनोतेः क्विप् ॥ स आदिर्येषां तेषु श्येनकङ्कचिदादिष्वनलेष्वनलाधारेष्टकाचितावेदिष्विष्टवान् कृतयागः । यजेः क्तवतुप्रत्ययः । पिता ते जनको राजा दशरथः परमधार्मिकः कस्मात्त्वया नापेक्षितो न विचारितः । तादृशस्य पितुरयशस्करोऽसीत्यर्थः ॥

मांसविक्रयिणः[4] कर्म व्याधस्यापि विगर्हितम् ।
मां घ्नता भवताकारि निःशङ्कं पापदृश्वना ॥ १३२ ॥

१३२. मांसेति ॥ पापं दृष्टवान् तेन पापदृश्वना निरन्तरपापचिन्तकेनेत्यर्थः ॥ "दृशेः क्वनिप्" ॥ अत एव मां निःशङ्कं घ्नता अनपराधवधभीवर्जं मारयता भवता मांसं विक्रीतवान् मांसविक्रियानिकृष्टकर्मकारीत्यर्थः ॥ "कर्मणीनि विक्रियः" इति क्रीणातेः कुत्सायामिनिप्रत्ययः । तस्य व्याधस्य मृगवधाजीविनोऽपि विगर्हितं जुगुप्सितं कर्म अकारि कृतम् । करोतेः कर्मणि लुङि चिणि वृद्धिः ॥

बुद्धिपूर्वं ध्रुवं[5] न त्वां[6] राजकृत्वा पिता खलम्[7] ।
सहयुध्वानमन्येन योऽहिनो मामनागसम् ॥ १३३ ॥

---

१ अनले दृष्टवान् T2.
२ कस्मात्त्वयानापे° D., c., E3.
३ त्वयावेष्टितोऽनलः T2, T4,
४ °विक्रयिणस्तस्य T2, T4.
५ ब्रुवन् T., G., Com.
खलं न त्वां D.
६ त्वां D., E1, T., G., Com.
७ भुवन् D.

११३. युद्धीति ॥ हे राम पिता दशरथस्त्वां खलं ब्रुवन् जानन्। ब्रु गता-विति धातोस्तौदादिकाच्छतर्युवङादेशः। गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थत्वम्। बुद्धिपूर्वमेव राजकृत्वा राजानं कृतवानभूत् राजानं न कृतवानि-त्यर्थः ॥ "राजनि युधि कृञः" इति कृञः क्वनिप्। ब्रुवमिति पाठे त्वां राजकृत्वेति योजनायां कृद्योगषष्ठ्यां त्वामिति द्वितीया न स्यात्। खलत्वे हेतुमाह। यस्त्वमन्येन योधान्तरेण सहयुध्वानं सह युद्धव-न्तम् ॥ "सहे च" इति युधेः क्वनिप्। अत एवानागसं तवानपराधिनं मामहिनः हिंसितवान्। हिनस्तेर्लङि सिपि श्नमि नलोपः। हल्ङ्या-दिलोपे "सिपि धातो रुर्वा" इति धातुसकारस्य रुत्वविसर्गौ ॥

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ये प्रोक्ताः कृतजैर्द्विजैः।
कौशल्याज शशादीनां तेषां नैकोऽप्यहं कपिः ॥ ११४ ॥

११४. अथ मांसलोभान्मामवधीस्तदपि न योग्यमित्याह पञ्चेति ॥ कृते कृतयुगे जातैः कृतजैः ॥ "सप्तम्यां जनेर्डः" ॥ द्विजातैर्द्विजैर्महर्षिभिः ॥ "अन्ये-ष्वपि दृश्यते" इति डः ॥ ये पञ्च पञ्चनखाः भक्ष्याः प्रोक्ताः। 'शशकः शल्यको गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः' इति भक्ष्यत्वेनोक्ताः। हे कौस-ल्यायाः जात कौसल्याज राम ॥ "पञ्चम्यामजातौ" इति डः ॥ तेषां शशादीनां कपिरहमेकोऽन्यतमोऽपि न प्रत्युत निषिद्ध एवेत्यर्थः ॥

कथं दुष्टुः स्वयं धर्मे प्रजास्त्वं पालयिष्यसि।
आत्मानुजस्य जिह्रेषि सौमित्रेस्त्वं कथं न वा ॥ ११५ ॥

११५. कथमिति ॥ स्वयं धर्मे दुष्टु तिष्ठतीति दुःस्थः अप्रतिष्ठितः ॥ "आतश्चोपसर्गे" इति कर्त्तरि कप्रत्ययः। त्वं प्रजाः जनान् ॥ 'प्रजा स्यात्सन्ततौ जने' इत्यमरः ॥ "उपसर्गे च संज्ञायाम्" इति जनेर्डः ॥ कथं पालयिष्यसि। स्वयमधार्मिकः स्वप्रतिबन्ध्यैवोच्छृङ्-खलवृत्तीः प्रजाः कथं नियन्तुं शक्नुयादित्यर्थः। किं चात्मानमनुजातः आत्मानुजः ॥ "अनौ कर्मणि" इति डः ॥ तस्य सौमित्रेर्लक्ष्मणस्य

१ दुष्टुः O., E2, E3. दुःस्थः T., Com.

वा कथं न जिह्रेषि लक्ष्मणात्कथं न लज्जस इत्यर्थः । संबन्धसामान्ये षष्ठी ॥

मन्ये किञमहं घ्नन्तं त्वामक्षत्रियजे रणे ।
लक्ष्मणाधिज दुर्वृत्तं[1] प्रयुक्तमनुजेन नः ॥ १३६ ॥

१३६. "अन्येष्वपि दृश्यते" इत्यस्योदाहरणान्याह मन्य इति ॥ तत्रापि-शब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् तथैव प्रयुङ्क्ते । अधिजातोऽधिजः अग्रज इत्यर्थः ॥ "उपसर्गे च संज्ञायाम्" इत्यस्य व्यभिचारः प्रजेतिवदसंज्ञत्वात् । हे लक्ष्मणाधिज नोऽस्माकमनुजातेनानुजेन सुग्रीवेण ॥ "अनौ कर्मणि" इत्युक्तं तस्य व्यभिचारः सोमविक्रयी-त्यादिवत् कर्माश्रवणात् । प्रयुक्तं प्रेरितं दुर्वृत्तं दुराचारम् । तदेवाह । क्षत्रियाज्जातं क्षत्रियजम् ॥ "पञ्चम्यामजातौ" इत्यस्य व्यभिचारः । क्षत्रियशब्दस्य जातिवाचित्वात् अक्षत्रियजे क्षत्रियजप्रतियोगिके रणे घ्नन्तमनपराधिनि मयि वानरे प्रच्छन्नप्रहारिणं त्वामहं किञं कुतोऽपि जातं मन्ये न तु दशरथजमित्यर्थः ॥ "सप्तम्यां जनेर्डः" इत्युक्तस्य सप्तमीव्यभिचारः ॥

अथानुपपदाधिकारः ।

प्रत्यूचे वालिनं रामो नाकृतं कृतवानहम् ।
यज्वभिः सुत्वभिः पूर्वैर्जरद्भिश्च कपीश्वर ॥ १३७ ॥

१३७. प्रत्यूच इति ॥ रामो वालिनं प्रत्यूचे । किमिति । हे कपीश्वर पूर्वैः पुरातनैर्यज्वभिः विधिवदिष्टवद्भिः सुत्वभिः सोमं सुतवद्भिः ॥ "सुयजोर्ङ्वनिप्" ॥ जरद्भिर्वृद्धैः । 'प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि' इत्यमरः ॥ "जीर्यतेरतृन्" ॥ अकृतमहं न कृतवान् अपि तु तत्कृतमेवाकार्षमित्यर्थः ॥ "निष्ठा" इति क्तक्तवतू ॥

ते हि जालैर्गले पाशैस्तिरश्चामुपसेदुषाम् ।
ऊषुषां परदारैश्च सार्धं निधनमैषिषुः ॥ १३८ ॥

१ दुर्वृत्तं D., c., E3, Com.

१३८. किं तैः कृतं तदाह ॥ ते हीति ॥ ते वृद्धाः मन्वादयः उपसेदुषामुपसन्नानामुपसद्योपद्रवकारिणामित्यर्थः। तिरश्चां भवादृशां परदारैः परस्त्रीभिः सार्धमूषुषां सहोषितवतां च भवादृशामेव ॥ "भाषायां सदवसश्रुवः" इत्युभयत्रापि क्वसुः ॥ यजादित्वाद्वसेः संप्रसारणम्। जालैर्वागुराभिर्गले कण्ठे पाशैर्बन्धविशेषैश्च निधनं वधमैषिषुः अमंसतेत्यर्थः। इषेर्लुङि झेरुसादेशः। वृद्धानामपि परोपद्रवकारिणस्तिर्यञ्चोऽपि दण्ड्या एवेत्यर्थः ॥

अहं तु शुश्रुवान् भ्रात्रा स्त्रियं भुक्तां कनीयसा।
उपेयिवाननूचानैर्निन्दितस्त्वं लतामृग ॥ १३९ ॥

१३९. अस्तु मया किमपराद्धमत आह अहं त्विति ॥ हे लतामृग शाखामृग अहं तु कनीयसा भ्रात्रा भुक्तां स्त्रियं तत्कलत्रमित्यर्थः उपेयिवान् संजग्मिवानिति शुश्रुवानश्रौषम् ॥ "भाषायाम्—" इत्यादिना क्वसुः ॥ तस्मात्त्वमनूचानैर्वेदवृद्धैः निन्दितस्तस्मात्पारदारिकस्त्वमाततायित्वाद्वध्य एवेत्यर्थः। 'अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः' इत्यमरः ॥ "उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च" इतीण्वचिभ्यां क्वसुकानजन्तौ निपातितौ ॥

अन्वनैषीत्ततो वाली त्रपावानिव राघवम्।
न्यक्षिपच्चाङ्गदं यत्नात्काकुत्स्थे तनयं प्रियम् ॥ १४० ॥

१४०. भूतार्थे कृदन्तानुदाहृत्य सूत्रक्रमेण तिङन्तानुदाहरति ॥ अन्विति ॥ ततो रामवाक्यानन्तरं वाली त्रपावानिव किञ्चिल्लज्जितः सन्नित्यर्थः राघवमन्वनैषीत् अज्ञोऽयं जनः क्षम्यतामित्यनुनीतवानित्यर्थः। नयतेः "लुङ्" इति भूते लुङि च्लेः सिचीट् ॥ प्रियं तनयमङ्गदं यत्नादभिनिवेशात्काकुत्स्थे रामे न्यक्षिपत् रक्ष्योऽयमिति हस्ते न्यस्तवानित्यर्थः। अनद्यतनभूते लङ् ॥

म्रियमाणः स सुग्रीवं मोचे सद्भावमागतः ।
संभविष्याव एकस्यामभिजानासि मातरि ॥ १४१ ॥

१४१. म्रियमाण इति ॥ स वाली म्रियमाणः प्राणांस्त्यजन् सद्भावं साधुभावं सौजन्यमागतः सन् सुग्रीवमूचे किमिति । हे वत्स एकस्यां मातरि संभविष्यावः संभूतावित्यर्थः । अभिजानासि स्मरसि ॥ "अभिज्ञावचने लृट्" इत्यभिज्ञावचन उपपदे भूतानद्यतने लृट् । अभिजानासीत्येतदभिज्ञावचनम् । अभिज्ञा स्मृतिः ॥

अवसाव नगेन्द्रेषु यत्पास्यावो मधूनि च ।
अभिजानीहि तत्सर्वं बन्धूनां समयो ह्ययम् ॥ १४२ ॥

१४२. अवसावेति ॥ वत्साभिजानासि यन्नगेन्द्रेष्ववसाव उषितवन्तौ । अत्र वासमात्रप्रत्यभिज्ञावचनमुपपदम् । तस्य यच्छब्दयोगात् "न यदि" इति लृण्निषेधाल्लुङेव । अथ मधूनि च यत्पास्यावः । चकारो वानुकर्षार्थः तथा च नगेन्द्रेषु यद्वत्स्यावः तत्र मधूनि च पास्यावः तत्सर्वमभिजानासीति योज्यम् ॥ "विभाषा साकाङ्क्षे" इतिपक्षे यच्छब्दसहिते साकाङ्क्षे प्रत्यभिज्ञावचने उपपदे विकल्पाद्भूते लृट् । एवं यदवसाव अपिबाव चेति लङि च द्रष्टव्यम् । केवलपक्षेऽपि यच्छब्दवर्जमेत एवोदाहरणे । आकाङ्क्षा चात्र प्रयोक्तुर्लक्ष्यलक्षणयोः संबन्धविवक्षा । वासेन पानं लक्ष्यते । किं च बन्धूनामयं समयो हि । आपदि बन्धुभिः स्यातव्यमित्यर्थः ॥

दैवं न विदधे नूनं युगपत्सुखमावयोः ।
अभ्यद्रभूव तद्दुःस्थं यतो नै इति ह्याकरोत् ॥ १४३ ॥

१४३. न चेदं श्मशानवैराग्यमिति मन्तव्यं दैवस्य दुरतिक्रमत्वादित्याह दैवमिति ॥ नूनमवश्यं दैवमेवावयोः युगपत्सुखं सहोपभोगसुखं न विदधे ॥

---

१ अभिजानासि.
२ दुस्थं Com.

दुःखं noticed by a.
३ नाविति.

"परोक्षे लिट्" ॥ तथाहि तदैवं शश्वत् सदा दुस्थं प्रतिकूलं बभूव अभवत् ॥ "हशश्वतोर्लङ् च" इति चकाराच्छश्वच्छब्द उपपदे भूताद्यतनपरोक्षे लिट् ॥ यतो यस्मात्तावावामिति हाकरोत् एवंप्रयुक्तौ चकार ह । तेनैव हशब्द उपपदे तस्मिन्नेव अर्थे लङ् ॥

दद्रौ स दयितां भ्रात्रे मालां चाऽयां हिरण्मयीम् ।
राज्यं संदिश्य भोगांश्च[1] ममार व्रणपीडितः ॥ १४४ ॥

१४४. ददाविति ॥ स वाली भ्रात्रे सुग्रीवाय दयितां तत्कान्तां तथाग्र्यां श्रेष्ठां हिरण्मयीं मालां हेमाब्जमालां च ददौ । "परोक्षे लिट्" । राज्यं भृत्यांश्च संदिश्य साधु पालयेत्युपदिश्य व्रणपीडितः प्रहारव्यथितो ममार ॥

तस्यै[2] निर्वर्त्य कर्त्तव्यं सुग्रीवो राघवाज्ञया ।
किष्किन्धाद्रिगुहां गन्तुं मनः प्रणिदधे द्रुतम् ॥ १४५ ॥

१४५. अस्येति ॥ सुग्रीवोऽस्य वालिनः कर्त्तव्यमौर्ध्वदैहिकं निर्वर्त्य राघवाज्ञया वर्षापगमे आगच्छ इति राघवाज्ञया रामादेशाद्द्रुतं किष्किन्धाख्यामद्रिगुहां गन्तुं मनः प्रणिदधे गन्तुमैच्छदित्यर्थः ॥

नामग्राहं कपिभिरशनैः स्तूयमानः समन्ता-
दन्वग्भावं रघुवृषभयोर्वानरेन्द्रो विराजन् ।
अभ्यर्णेऽम्भःपतनसमये पैर्णलीभूतसानुं[3]
किष्किन्धाद्रिं न्यविशत मधुक्षीबगुंजाद्विरेफम्[4] ॥ १४६ ॥

१४६. नामेति ॥ वानरेन्द्रः सुग्रीवः समन्तात् कपिभिः हनूमदादिभिः नामग्राहं नाम गृहीत्वा ॥ "नाम्न्यादिशिग्रहोः" इति णमुल्प्रत्ययः ॥ अशनैरमन्दं स्तूयमानः प्रशस्यमानः । स्तौतेः कर्मणि लटि "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति शानच् ॥ रघुवृषभयो रामलक्ष्मणयोरन्वग्भाव-

---

१ भृत्यांश्च D., T., G., Com.
२ अस्य Com., तस्यापि कृत्वा D.
३ वर्णली° T., G., Com. पल्वली° noticed by c.
४ कूजद्वि° T., G., Com.

मन्वग्भूत्वा अनुकूलीभूयेत्यर्थः ॥ "अन्वच्यानुलोम्ये" इति भवतेः णमुल्प्रत्ययः ॥ अत एव विराजन् दीप्यमानः । लक्षणे शत्रादेशः । अम्भःपतनसमये वर्षाकाले अभ्यर्णे आसन्ने सति वर्णलाः वर्णवन्तः ॥ "सिध्मादिभ्यश्च" इति मत्वर्थे लच् ॥ ततश्च्विः । वर्णलीभूताः सानवो यस्य तं मधुक्षीबाः मकरन्दमत्ताः कूजन्तो गुञ्जन्तः द्विरेफाः यस्य तं किष्किन्धाद्रिं तदाश्रयमद्रिं न्यविशत प्राविशत् प्रविष्टः । निपूर्वाद्विशो-र्लङि "नेर्विशः" इति तङ् । मन्दाक्रान्ता वृत्तमेतत् ॥

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डे वालिवधो नाम
षष्ठः सर्गः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि-विरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने षष्ठः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ सप्तमः सर्गः ।

ततः कर्ता वनाकम्पं ववौ वर्षा[1]प्रभञ्जनः ।
नभः पूरयितारश्च समुन्नेमुः पयोधराः ॥ १ ॥

१. अथ "आकेस्तच्छील—" इत्युक्तताच्छीलिकादिप्रत्ययाधिकारः । तत इति ॥ ततः सुग्रीवप्रस्थानानन्तरं वनानामाकम्पमीषत्कम्पं कर्त्ता तत्साधुकारी । तृन् ॥ "आकेः—" इत्यादिना तृन् प्रत्ययः ॥ "न लोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ वर्षाप्रभञ्जनः प्रावृण्मारुतो ववौ वाति स्म । वा गतिगन्धनयोः । लिट् । तथा नभोऽन्तरिक्षं पूरयितारस्तद्व्यापिन इत्यर्थः । पूर्ववत्प्रक्रियार्थौ । पयोधरा मेघास्समुन्नेमुरुन्नमूवुः । विरहिदुःसहाः प्रावृड्धर्माः प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥

तर्पणं प्रजनिष्णूनां [2]शस्यानाममलं पयः ।
रोचिष्णवः सविस्फूर्जा मुमुचुर्भिन्नवद्घनाः ॥ २ ॥

२. तर्पणमिति ॥ रोचिष्णवो दीप्राः सविस्फूर्जाः सनिर्घोषा गर्जन्तो घनाः मेघाः भिन्नैर्विदीर्णैः तुल्यं भिन्नवत् ॥ "तेन तुल्यम्—" इत्यादिना वतिप्रत्ययः ॥ प्रजनिष्णूनां प्रादुर्भावुकानां सस्यानाम् । कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी । तर्पणं तृप्तिकरणम् । करणे ल्युट् । अमलं पयो जलं मुमुचुर्ववृषुरित्यर्थः । सर्वत्र "अलंकृञ्—" इत्यादिना इष्णुच् प्रत्ययः ॥

निराकरिष्णवो भानुं दिवं वर्त्तिष्णवोऽभितः ।
अलङ्करिष्ण[3]वो भान्तस्तडित्वन्तश्चरिष्णवः ॥ ३ ॥

३. घनानेव विशिनष्टि । निरिति । भानुं निराकरिष्णवस्तिरस्कर्तारः ॥ "न लोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ दिवमभितः समन्ताद्वर्त्तिष्णवः स्थायुकाः ॥ "अभितःपरितः—" इत्यादिना द्वितीया ॥ तडित्वन्तो

१ वर्षप्रभञ्जनः T2.
२ सस्याना° B., E3, T., G., Com.
३ अलङ्करिष्णुवद्भान्त° T., G., Com.

विद्युत्वन्तः ॥ "ऋयः" इति मतोर्वत्वम् ॥ तडिद्योगादेवालङ्करिष्णुवत् आत्मानं दिशो वा अलंकर्त्तार इव भान्तः दीप्यमानाः । भातेः शत्रन्तः । चरिष्णवो भ्रमणशीलाः । सर्वत्र पूर्ववदिष्णुच् ॥

तान्विलोक्यासहिष्णुः सन्[1] विललापोन्मदिष्णुवत् ।
वसन् माल्यवति ग्लास्नू रामो जिष्णुरधृष्णुवत् ॥ ४ ॥

४. तानिति ॥ माल्यवति पर्वते वसन् रामः तान् घनान् विलोक्यासहिष्णुवदुन्मादशीलवत् । उभयत्रापि पूर्ववदिष्णुच् । किं च जिष्णुर्जयशीलोऽपि ग्लास्नुः ग्लानिं गतः । "ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः" इति ग्स्नुः ॥ अधृष्णुवदधीरवत् ॥ "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः" इति क्नुः ॥ विललाप परिदेवितवान् ॥

भ्रमी कदम्बसंभिन्नः पवनः शमिनामपि ।
क्लमित्वं कुरुतेऽत्यर्थं मेघशीकरशीतलः ॥ ५ ॥

५. विलापप्रकारमेव प्रपञ्चेनाह भ्रमीति ॥ भ्रमी भ्रमणशीलः न तु धावतीति मान्द्योक्तिः । कदम्बसंभिन्नः सुरभिरित्यर्थः । मेघशीकरशीतलः पवनः शमिनां शान्तिशीलानां विरक्तानामपीत्यर्थः । अत्यर्थं क्लमित्वं क्लमशीलत्वं कुरुते । किमुत विरहिणामित्यर्थः ॥ "शमित्यष्टाभ्यः—" इत्यादिना भ्रमिशमिक्लमिभ्यो घिनुण्प्रत्ययः ॥ "नोदात्तोपदेशस्य—" इत्यादिना निषेधान्नोपधावृद्धिः ॥

संज्वारिणेव मनसा ध्वान्तमायासिना मया ।
द्रोहि खद्योतसंपर्कि नयनामोषि दुःसहम् ॥ ६ ॥

६. अथ श्लोकपञ्चकेन "संपृच—" आदिसूत्रोक्तघिनुणन्तानुदाहरति । संज्वारिणेति ॥ संज्वारिणा संज्वरशीलेन ज्वररोगिणेत्यर्थः । मया कर्त्रा आयासिना यातायातप्रयासशीलेन मनसा करणेन । द्रुह्यतीति द्रोही जिघांसुः खद्योतैर्ज्योतिकीटैः । 'खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः' इत्यमरः । संपर्कि संसर्गि । नयनयोरामोषि संहारि ध्वान्तं मेघान्धकारं दुःसहमसह्यम् ॥

[1] स विललापो° D.

कुर्वन्ति परिसारिण्यो विद्युतः परिदेविनम् ।
अभ्याघातिभिरामिश्राश्चातकैः परिराटिभिः ॥ ७ ॥

७. कुर्वन्तीति ॥ परिसारिण्यः परिनृत्वर्यः अभ्याघातिभिरभिघातकैः परिराटिभिः परिक्रन्दनशीलैः । रट शब्दे । चातकैस्तोककैः । 'अथ सारङ्गस्तोककश्चातकः समाः' इत्यमरः । आमिश्राः मिलिताः विद्युतः परिदेविनं विलापिनम् । देविरियं भौवादिकः । कुर्वन्ति मामिति शेषः । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः ॥

संसर्गी परिदाहीव शीतोऽप्याभाति शीकरः ।
सोढुमाक्रीडिनोऽशक्याः शिखिनः परिवादिनः ॥ ८ ॥

८. संसर्गीति ॥ संसर्गी संसर्जनशीलः शीकरो वर्षाम्बुकणः शीतोऽपि परिदाही परिदग्धेवाभाति तथा भासते । किं चाक्रीडिनः आक्रीडनशीलाः नर्तितारः परिवादिनः परिवादनशीलाः कूजन्त इत्यर्थः । शिखिनः शिखण्डिनः सोढुमशक्याः । सर्वदा सर्वेऽपि मां मारयिष्यन्तीत्यर्थः ॥

एता दैवानुरोधिन्यो द्वेषिण्य इव रागिणम् ।
पीडयन्ति जनं धाराः पतन्त्योऽनपचारिणम् ॥ ९ ॥

९. एता इति ॥ दैवस्यानुरोधिन्योऽनुवर्त्तनशीलाः तद्वत्प्रतिकूलवर्तिन्य इत्यर्थः । पतन्त्य एता धारा वर्षधाराः द्वेषिण्यो द्वेषणशीलाः वैरिण्य इव अनपचारिणमतच्छीलमनपराधिनमित्यर्थः रागिणं रागशीलजनं कामिजनम् । संपृचादिसूत्रे रञ्जेति निपातनादेव रञ्जेरनुनासिकलोपः । पीडयन्ति बाधन्ते ॥

कुर्याद्योगिनमप्येष स्फूर्जावान् परिमोहिणम् ।
त्यागिनं सुखदुःखस्य परिक्षेप्यम्भसामृतुः ॥ १० ॥

---

१ अभिघातिभि° D. चञ्चुभ्याघातिभिर्मिश्राः T₂.
२ परिदाही च भाति शीतोऽपि शीकरः D.
३ °प्यायाति B.
४ ऽनपकारिणम् C., N., c. c. notices °ऽनपचारिणम् also.
५ परिमोहिनम् C., N., T₁, T₂, T₃, E₂.

१०. कुर्यादिति ॥ स्फूर्जावान् गर्जावान् । मिदाद्यकन्तान्मतुप् । एषोऽम्भसां परिक्षेपी तच्छीलो मोक्ता ऋतुर्वर्षर्तुः सुखदुःखस्य सुखदुःखयोः ॥ "विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि" इति विकल्पादेकवद्भावः । त्यागिनं त्यागशीलं निःस्पृहमित्यर्थः । योगी योगशीलः तमपि परिमोहिणं तच्छीलं कुर्यात् किमुतान्यमितिभावः । परिमोहिणमित्यत्र "कृत्यचः" इतीनि नकारस्य णत्वम् । 'अनमानानीयरनीभिष्ठादेशाः प्रयोजनम्' इति वचनात् ॥

विकत्थी याचते प्रत्तमविश्रम्भी[1] मुहुर्जलम्[2] ।
पर्जन्यश्चातकः पक्षी[3] निकृन्तन्निव मानसम् ॥ ११ ॥

११. विकत्थीति ॥ विकत्थी विकत्थनशीलः पर्जन्यादन्यं न याचत इत्यात्मश्लाघाशील इत्यर्थः । अत एव मानसं निकृन्तन्निव छिन्दन्निव तथोद्वेगकारीत्यर्थः । चातकः पर्जन्यं पर्णे पत्रे प्रत्तं दत्तं न तु भूमिपतितं तस्य चातकानां विषप्रायत्वादिति भावः । जलं मुहुर्विस्रम्भी न भवतीत्यविस्रम्भी मानित्वात्सकृच्चमेव याचते । "वौ कषलसकत्थस्रम्भः" इत्युभयत्रापि घिनुण्प्रत्ययः ॥

प्रलापिनो भविष्यन्ति[5] कदा न्वेते[4]ऽपलाषिणः ।
प्रमाथिनो वियुक्तानां हिंसकाः पापदर्दुराः ॥ १२ ॥

१२. प्रलापिन इति ॥ प्रलापिनः प्रलपनशीलाः अनर्थारावण इत्यर्थः । प्रमाथिनः प्रमथनशीलाः कर्णकठोरत्वात्प्राणिमात्रपीडका इत्यर्थः । उभयत्र "प्रे लपसृद्रुमथवदवसः" इति घिनुण् । वियुक्तानां तु हिंसकाः घातुकाः ॥ "निन्दहिंस—" इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः ॥ एते पापदर्दुराः दुष्टभेकाः । 'दर्दुरस्तोयदे भेके' इति विश्वः ॥ कदा नु अपलाषिणोऽपलषणशीला वृथाभाषिणो भग्नकामाः भविष्यन्ति । लष कान्तौ ॥ "अपे च लषः" इति घिनुण्प्रत्ययः ॥

---

१ °मविस्रम्भी E₃, T., G., Com.
२ पुनर्जलम् E₂, E₃.
३ पर्णे T., G., Com. °तको ब्योम्नि B., D., E₂.
४ ह्येते E₂.
५ भविष्यन्ति T₄.

निन्दको रजनिम्मन्यं दिवसं क्लेशको निशाम् ।
प्रावृष्यनैषीत्काकुत्स्थः कथंचित्परिदेवकः ॥ १३ ॥

१३. निन्दक इति ॥ काकुत्स्थो रामः प्रावृषि वर्षर्तौ रजनिमात्मानं मन्यते मेघान्धकारादिति रजनिम्मन्यम् ॥ "आत्ममाने खश्च" इति खशि मुमागमः ॥ दिवसं तथा निशां च निन्दकः धिगिमौ मारकाविति निन्दिता सन् । क्लेशकः ताच्छील्येन क्लिश्यन् ॥ "निन्दहिंसक्लिशखाद—" इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः ॥ परिदेवको विलपिता च सन् ॥ "देविक्रुशोश्चोपसर्गे" इति देवतेर्वुञ् ॥ कथंचिदनैषीत् अतिदुःखेन वार्षिकदिवसानतीतवानित्यर्थः ॥

अथोपशरदेऽपश्यत् क्रौञ्चानां चेष्टनैः कुलैः ।
उत्कण्ठावर्धनैः शुभ्रं रवणैरम्बरं ततम् ॥ १४ ॥

१४. अथेति ॥ अथ वर्षापनयनानन्तरं रामः उपशरदे शरत्समीपे शरदारम्भ इत्यर्थः । समीपार्थेऽव्ययीभावः । "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" इति समासान्तः ॥ "तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" इति विकल्पादमभावः ॥ चेष्टनैश्चलनैः रवणैः शब्दनैः । 'रवणः शब्दनो नान्दी' इत्यमरः । क्रमात् "चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्" इति युच्प्रत्ययः । उत्कण्ठाया औत्सुक्यस्य वर्धनैरुद्दीपकैः ॥ "अनुदात्तेतश्च हलादेः" इति ताच्छील्ये कर्तरि युच् ॥ क्रौञ्चानां कुलैः सङ्घैः ततं व्याप्तं शुभ्रं मेघापगमादमलमम्बरमपश्यत् । तदा शरदागमनमज्ञासीदित्यर्थः ॥

विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनोऽवदत्[1] ।
पश्य दन्द्रमणान् हंसानरविन्दसमुत्सुकान् ॥ १५ ॥

१५. विलोक्येति ॥ द्योतनं साधु द्योतमानम् ॥ "अनुदात्तेत—" इत्यादिनैव युच्प्रत्ययः ॥ चन्द्रं विलोक्य शोचनः शोकशीलः सन् । शोचनादयो गर्धनान्ताः "जुचङ्क्रम्य—" इत्यादिना युजन्ताः ।

---

१ रावणे° T₂.

लक्ष्मणमवदत् । चन्ङ्क्रम्यन्त इति चङ्क्रमणान् कुटिलगमनशीलान् । क्रमु पादविक्षेपे इत्यस्मात् "नित्यं कौटिल्ये गतौ" इति यङि "नुगतोऽनुनासिकान्तस्य" इति नुक् अल्लोपयलोपौ ॥ अरविन्देषु समुत्सुकान् कौतुकिनः ॥ "प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च" इति सप्तम्याः "सप्तमी" इति योगविभागात्समासः । हंसान् पश्य । शरदागमं पश्येत्यर्थः ॥

कपिश्चङ्क्रमणोऽद्यापि नासौ भवति गर्धनः ।
कुर्वन्ति कोपनं तारा मण्डना गगनस्य माम् ॥ १६ ॥

१६. कपिरिति ॥ असौ कपिः सुग्रीवः गर्धनो विषयगृध्नुः सन् अद्यापि शरदागमेऽपि चङ्क्रमणः क्रमणप्रवणो न भवति । अद्यापि न यातीत्यर्थः । चङ्क्रमणवद्रूपनयः । गगनस्य मण्डयन्तीति मण्डनाः भूषणास्तारास्तत्प्रेरका मां क्रुध्यतीति क्रोधनं कोपनं कुर्वते ॥ "क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च" इत्युभयत्र ताच्छील्ये कर्तरि युच् ॥

नावैत्याप्यायितारं किं कमलानि रविं कपिः ।
दीपितारं दिनारम्भे निरस्तध्वान्तसञ्चयम् ॥ १७ ॥

१७. नेति ॥ कपिः सुग्रीवः कमलान्याप्यायितारं साधु आप्याययन्तम् ॥ "न यः" इति यकारान्ताद्युच्प्रतिषेधे तृन् ॥ "न लोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया ॥ किं च दिनारम्भे दीपितारं दीप्रम् ॥ "सूददीपदीक्षश्च" इति युच्प्रतिषेधात् तृन् ॥ दीप्रत्वादेव विहतध्वान्तसंचयं निरस्ततमस्काण्डं रविं नावैति नावगच्छति किम् । अहो प्रमत्त इति भावः ॥

अतीते वर्षुके काले प्रमत्तः स्थायुको गृहे ।
गामुको ध्रुवमध्वानं सुग्रीवो वालिना गतम् ॥ १८ ॥

---

१ कुर्वते Com.
२ क्रोधनं T. G. Com.
३ तारा मण्डनं c., Es.
४ गगणस्य c.
५ दिक्षः T_2, T_4.
६ निरुद्ध° T_3, T_4, D., Es.
विरुद्ध T., G., Com.

१८. अतीत इति ॥ वर्षुके वर्षणशीले काले वर्षर्त्तावतीते प्रमत्तो मदान्धः सन् गृह एव स्थासुकः स्थितिशीलः सुग्रीवो वालिना गतं कान्तमध्वानं गमुको गन्ता ध्रुवम् । अन्यथा कथमद्यापि नागच्छतीति भावः । सर्वत्र "लषपत—" इत्यादिना उकञ्प्रत्ययः ॥ "न लोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधाद्द्वितीया ॥

जल्पाकीभिः सहासीनः स्त्रीभिः प्रजविना त्वया ।
गत्वा लक्ष्मण वक्तव्यो जयिना निष्ठुरं वचः ॥ १९ ॥

१९. जल्पाकीभिरिति ॥ हे लक्ष्मण प्रजविनातिजविना ॥ "प्रजोरिनिः" इति जवतेरिनिप्रत्ययः ॥ जयिना जयशीलेन ॥ "जिदृक्षि—" इत्यादिना जयतेरिनिप्रत्ययः ॥ त्वया गत्वा जल्पाकीभिः वाचालाभिः ॥ "जल्पभिक्ष—" इत्यादिना षाकन्प्रत्ययः ॥ "षिद्गौरादिभ्यश्च" इति ङीष् ॥ स्त्रीभिः सहासीनः स्त्रीमध्यगत एव सुग्रीवो निष्ठुरं वचो वक्तव्यः । अन्यथा लज्जानुदयादिति भावः । 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इति वचनादप्रधाने कर्मणि तव्यप्रत्ययः ॥

शैले[1] विश्रयिणं क्षिप्रमनादरिणमभ्यमी ।
न्याय्यं परिभवी ब्रूहि पापमव्यथिनं कपिम् ॥ २० ॥

२०. शैल इति ॥ शैले किष्किन्धाद्रौ विश्रयिणमाश्रयणशीलमनादरिणमगणनाशीलमव्यथिनमभीरुमचलं वा अत एव पापमनाचारिणं कपिं क्षिप्रमभ्यमी अभिगन्ता । अम गत्यादौ । परिभवी परिभावुकः सन् न्याय्यं न्यायादनपेतं ब्रूहि सर्वत्र "जिदृक्षि—" इत्यादिना इनिप्रत्ययः ॥

स्पृहयालुं कपिं स्त्रीभ्यो निद्रालुमदयालुवत् ।
श्रद्धालुं भ्रामरं चारुं सद्गुमद्रौ वद द्रुतम् ॥ २१ ॥

२१. स्पृहयालुमिति ॥ स्त्रीभ्यः स्पृहयालुं स्त्रीकामुकम् ॥ "स्पृहेरीप्सितः" इति संप्रदानत्वम् ॥ "स्पृहिगृहि—" इत्यादिना सर्वत्रा-

---

[1] शैलविश्रयिणं T₂.

लुच् प्रत्ययः ॥ निद्रालुं स्त्रीभिः सह शयालुमनन्तरकर्तव्येष्वजागरूकं वा । श्रद्धालुं विषयाभिलाषिणम् । 'श्रद्धास्तिक्याभिलाषयोः' इति यादवः । भ्रमरैः कृतं भ्रामरं क्षौद्रम् ॥ "क्षुद्राभ्रमर—" इत्यादिना संज्ञायामञ् ॥ "न लोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ धयतीति धारुं धातारं पातारमित्यर्थः । अग्रौ सीदतीति सद्रुं सत्तारं स्थातारमित्यर्थः ॥ "दाधेट्सिशदसदो रुः" इति धेटः सदेश्च रुप्रत्ययः । कपिं सुग्रीवं द्रुतमदयालुवन्निर्दयेन तुल्यं वद ॥

सृमरोऽभङ्गुरप्रज्ञो गृहीत्वा भासुरं धनुः ।
विदुरो जित्वरः प्राप लक्ष्मणो गत्वरान् कपीन् ॥ २२ ॥

२२. सृमर इति ॥ सृमरः साधुसरणशीलः ॥ "सृघस्यदः क्मरच्" इति क्मरच्प्रत्ययः ॥ अभङ्गुरप्रज्ञः स्थिरधीः ॥ "भञ्जभासमिदो घुरच्" इति घुरच्प्रत्ययः ॥ विदुरो ज्ञाता । 'ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः' इत्यमरः ॥ "विदिभिदिच्छिदेः कुरच्" इति कुरच्प्रत्ययः ॥ जित्वरो जयशीलः ॥ "इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्" इति क्वरप्प्रत्ययः ॥ एवंभूतो लक्ष्मणो भासुरं भासनशीलम् ॥ "भञ्जभास—" इत्युक्तम् ॥ धनुर्गृहीत्वा गत्वरान् भयात्प्रतिदिशं गन्तॄन् ॥ "गत्वरश्च" इति क्वरबन्तो निपातः ॥ कपीन् प्राप प्राप्तवान् ॥

तं जागरूकः कार्येषु दन्दशूकरिपुं कपिः ।
अकम्प्रं मारुतिर्दीप्रं नम्रः प्रावेशयद्गुहाम् ॥ २३ ॥

२३. तमिति ॥ दन्दशूकाः हिंस्राः ॥ "यजजपदशां यङः" इति दंशेर्यङन्तादूकप्रत्ययः ॥ तेषां रिपुं हन्तारमकम्प्रमकम्पं संस्थिरं दीप्रं दीप्यमानम् ॥ "नमिकम्पि—" इत्यादिना सर्वत्र रप्रत्ययः ॥ तं लक्ष्मणं कार्येषु स्वामिकृत्येषु जागरूकमप्रमत्तम् ॥ "जागरूकः" इत्यूकप्रत्ययः ॥ मारुतिर्वायुनन्दनो हनूमान् नम्रः प्रणतः सन् गुहां किष्किन्धाख्यां

१ °मरो भङ्गुर N.
२ जागरूकं D.
३ रिपुः D.

प्रावेशयत् प्रवेशितवान् । विशेर्हेतुमण्ण्यन्ताल्लुङ् । प्रवेशनस्य गति-
विशेषत्वात् "गतिबुद्धि—" इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥

कम्राभिरावृतः[1] स्त्रीभिराशंसुः क्षेममात्मनः ।
इच्छुः प्रसादं प्रणमन् सुग्रीवः प्रावेदन्नृपम्[2] ॥ २४ ॥

२४. कम्राभिरिति ॥ कम्राभिः कमनाभिः । 'कम्रः कामयिताभीकः
कमनः कामनोऽभिकः' इत्यमरः ॥ "नमिकम्पि—" इत्यादिना रप्र-
त्ययः ॥ स्त्रीभिरावृतः । अनुकम्पार्थं तत्पुरःसर इत्यर्थः । आत्मनः
क्षेममनपायमाशंसुरिच्छुः ॥ "सनाशंसभिक्ष उः" इत्युप्रत्ययः ॥
प्रसादमनुग्रहमिच्छुः ॥ "विन्दुरिच्छुः" ॥ इत्युप्रत्ययान्तो निपातः ॥
सुग्रीवो नृपं लक्ष्मणं प्रणमन्प्रावदत्प्रोवाच ॥

अहं स्वप्नक् प्रसादेन[3] तव[4] वन्दारुभिः सह ।
अभीरुरवसं स्त्रीभिर्भासुराभिरिहेश्वरैः[5][6][7] ॥ २५ ॥

२५. अहमिति ॥ हे ईश्वर स्वामिन् अहं तव प्रभावेन महिम्ना वन्दा-
रुभिः वन्दनशीलाभिः ॥ "शृवन्द्योरारुः" इत्यारुप्रत्ययः ॥ भास्व-
राभिः ॥ "स्थेशभास—" इत्यादिना वरच्प्रत्ययः ॥ स्त्रीभिः सह
स्वप्नक् । ञिष्वप् शये ॥ "स्वपितृषोर्नजिङ्" इति नजिङ्प्रत्ययः ॥
अभीरुर्निर्भीकः सन् ॥ "भियः क्रुक्लुकनौ" इति क्रुप्रत्ययः ॥ इहावसमु-
षितवान् ॥

विद्युत्भासं रवेर्भासं विभ्राजं शशलाञ्छनम्[8] ।
रामप्रत्तेषु भोगेषु नाहमज्ञासिषं रतः ॥ २६ ॥

२६. विद्युदिति ॥ हे नाथ । अहं रामेण प्रत्तेषु दत्तेषु ॥ "अच उपसर्गात्तः"
इति द्यस्तः ॥ भोगेषु विषयेषु रतः सक्तः सन् विद्युभासं विद्युतामु-

१ कम्राभिः प्रावृतः E2.
२ प्राब्रवीन्नृ° D., G.
३ प्रभावेन T., G., Com.
४ तेन T2, T4.
५ दीप्ताभिर° T2, T4.
६ °भास्वराभि° T3, D., B., T., E2, G., Com.
७ °ईश्वर T., G., Com., E2.
८ रवेर्भासो T., G., Com., E2, D.

परमं रवेर्भासः प्रकाशान्। विभ्राजते इति विभ्राट्॥ "भ्राजभास—" इत्यादिना सर्वत्र ताच्छील्ये क्विप्॥ तं शशलाञ्छनं च नाज्ञासिषम्। वर्षापगमं शरदागमं च न ज्ञातवानस्मि। 'मोहं विधत्ते विषयाभिलाषः' इति भावः॥

एष शोकच्छिदो वीरान् प्रभो सम्प्रति वानरान्।
धरासमुद्रशैलानामन्तगान्प्रहिणोम्यहम्॥ २७॥

२७. एष इति॥ हे प्रभो एषोऽहं सम्प्रति शोकस्य छिदः। भ्राजादिसूत्रादनुवर्तमाने क्विप्यनुवृत्ते "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इति ताच्छील्ये क्विप्। वीरान् शूरान् धरायाः शैलानां समुद्राणां चान्तगान् पारगान्॥ "अन्तात्यन्त—" इत्यादिना डप्रत्ययः॥ वानरान् प्रहिणोमि प्रहेष्यामि। प्रेषयिष्यामीत्यर्थः। हि गतौ। वर्तमानसामीप्ये लट्॥ "हिनुमीना" इति णत्वम्॥

इति ताच्छीलिकाः॥

राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुङ्गवः।
सर्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत्॥ २८॥

२८. अथोणादिपदोक्तप्रत्ययाधिकारः॥ राघवस्येति॥ ततो लक्ष्मणानुनयानन्तरं पुमान्गौः पुङ्गवः वृषभः॥ "गोरतद्धितलुकि" इति समासान्तष्टच्॥ तेनोपमितसमासे वानरपुङ्गवः सुग्रीवो राघवस्य कार्यं प्रयोजनम्। करोतीति कारुः कर्त्ता सन्॥ "कृवापाजि—" इत्यादिना उण्प्रत्ययः॥ सर्ववानरसैन्यानामाश्वागमनं शीघ्रागमनमादिशदादिष्टवान्। कारुवदाशुशब्दः॥

वयमद्यैव गच्छामो रामं द्रष्टुं त्वरान्विताः।
कारका मित्रकार्याणि सीतालाभाय सोऽब्रवीत्॥ २९॥

१ सरित्समुद्र° B.
२ शैलसमुद्राणां° D., E2, E3, N., T., G., Com.
३ कुर्याद्धा° T3, T4.
४ सैन्याना° T3, T., G., Com.

२९. पुनः स एवाह वयमिति ॥ सीतालाभाय सीतां लब्धुम् ॥ "भाववचनाश्च" इति तुमर्थे घञ् ॥ "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति चतुर्थी ॥ मित्रकार्याणि मित्रकृत्यानि कारकाः करिष्यन्तः कर्तुमित्यर्थः ॥ "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" इति ण्वुल्प्रत्ययः ॥ "अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः" इति षष्ठीप्रतिषेधः । धर्मं द्रष्टुम् ॥ "तुमुन्ण्वुलौ—" इत्यनेनैव तुमुन् ॥ त्वरया अन्विताः सन्तः वयमद्यैव गच्छामः इति सः सुग्रीवोऽब्रवीत् ॥

ततः कपीनां सङ्घाता हर्षाद्राघवभूतये ।
पूरयन्तः समाजग्मुर्भयदाया दिशो दश ॥ ३० ॥

३०. तत इति ॥ आदेशानन्तरं कपीनां संघाताः संघाः हर्षात्स्वाम्यादेशसन्तोषाद्राघवस्य भूतये भूतिमभ्युदयं कर्तुम् ॥ "भाववचनाश्च" इति तुमर्थे क्तिन् ॥ "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति चतुर्थी ॥ दश दिशः पूरयन्तः व्याप्नुवन्त इत्यर्थः । भयं दास्यन्तो भयदायाः ॥ "अण् कर्मणि च" इति कर्मोपपदाद्ददातेर्भविष्यदर्थे अण्प्रत्ययः ॥ समाजग्मुरागताः ॥

सुग्रीवान्तिकमासेदुः साधयिष्याम इत्यरिम् ।
करिष्यन्त इवाकस्माद्भुवनं निर्दशाननम् ॥ ३१ ॥

३१. सुग्रीवेति ॥ अकस्मादतर्कितं भुवनं जगन्निर्दशाननमरावणं करिष्यन्त इव ॥ "लृट् शेषे च" इति शेषार्थे लृट् ॥ "लृटः सद्वा" इति शत्रादेशः ॥ तथा अरिं साधयिष्याम इति सुग्रीवान्तिकमासेदुः साधयितुमासन्ना इत्यर्थः ॥ "लृट् शेषे च" इति चकारात्क्रियार्थक्रियोपपदे लृट् ॥ आसदनस्य साधनार्थत्वादिति भावः ॥

अथ घञधिकारः ।

कर्त्तास्मि कार्यमायातैरेभिरित्यवगम्य सः ।
काकुत्स्थपादपच्छायां शीतस्पर्शामुपागमत् ॥ ३२ ॥

१ हर्षाद्रामविभूतये B.
२ सादयिष्याम B., D., E_3, N.
३ इत्यरीन् T_2, T_3, T_4.
४ °त्यभिगम्य E_3.

१२. कर्तास्मीति ॥ आयातैरागतैरेभिर्वानरैः साधनैः कार्यं रामप्रयोजनं कर्तास्मि करिष्यामि ॥ "अनद्यतने लुट्" इत्यनद्यतनभविष्यति लुट् ॥ इत्यवगम्य । कार्यसिद्धिं निश्चित्येत्यर्थः । सीतास्पर्शाकाङ्क्षिकामित्यर्थः । काकुत्स्थ एव पादपः तस्य छायामुपागमत् । रामान्तिकं गत इत्यर्थः ॥ "पदरुजविशस्पृशो घञ्" इति पादस्पर्शौ घञन्तौ ॥

कार्यं सारनिभं दृष्ट्वा वानराणां समागमम् ।
अवैन्नाशं दशास्यस्य निर्वृत्तमिव राघवः ॥ १३ ॥

१३. कार्येति ॥ राघवः कार्यस्य सीताप्राप्तिरूपस्य । सरति कालान्तमिति सारः स्थिरांशः । 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः ॥ "सृ स्थिरे" इति घञ्प्रत्ययः ॥ तन्निभं तत्सङ्काशं वानराणां समागमं दृष्ट्वा दशास्यस्य नाशं विनाशम् ॥ "भावे" इति घञ् ॥ निर्वृत्तमिवावैत् अवगतवान् सिद्धप्रायममन्यतेत्यर्थः ॥ इणो लङि तिपि शपो लुकि गुणः । आड्वृद्धिः

ततः कपिसमाहारमेक[1]निश्चाय[2]मागतम् ।
उपाध्याय इवायामं सुग्रीवोऽध्यापिपद्दिशाम् ॥ १४ ॥

१४. तत इति ॥ ततः कपिसमागमनानन्तरं सुग्रीवः । निश्चीयत इति निश्चायो राशिः ॥ "परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः" इति चिनोतेर्घञ् ॥ एकनिश्चायमेकराशीभूतमागतम् । एकशब्दस्य "पूर्वकाल—" इत्यादिना समासः । कपिसमाहारं कपिसङ्घम् ॥ "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति घञि वृद्धिः । उपेत्याधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायो गुरुरिव ॥ "इङश्च" इति घञ् ॥ दिशामायामं विस्तारकृतिम् । परिमाणाख्यायां घञ् । अध्यापिपत् बोधितवानित्यर्थः ॥ "गतिबुद्धि—" इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम् । इङो णौ चङि "क्रीङ्जीनां णौ" इत्यात्वे "अर्त्तिह्री—" इत्यादिना पुगागमः ॥

१ °मेकं निश्चाय° C. | २ निश्चय° B.

सजलाम्भो[1]दसंरावं हनू[2]मन्तं सहाङ्गदम् ।
जाम्ब[3]वन्नीलसहितं चारुसन्द्रावमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

३५. सजलेति ॥ सजलाम्भोदस्येव संरावो यस्य तम् ॥ "उपसर्गे रुवः" इति घञ् ॥ सहाङ्गदमङ्गदसहितं जाम्बवता नीलेन च सहितम् । केचिदकारान्तत्वमाश्रित्य नीलसहितं जाम्बवं चेति व्याचक्षते तच्चिन्त्यम् । चारुसन्द्रावं श्लाघ्यगतिम् ॥ "समि युद्रुदुवः" इति घञ् ॥ हनूमन्तमब्रवीत् ॥

यात यूयं यमश्रा[4]यं दिशं[5] नायेन[6] दक्षिणाम् ।
विक्षावैस्तोयविश्रावं तर्जयन्तो महोदधेः ॥ ३६ ॥

३६. यदब्रवीत्तदेव नवाभिराह ॥ यातादिभिः ॥ यूयम् । श्रीयते इति श्रायः । यमस्य श्रायमाश्रयं स्थानं दक्षिणां दिशम् । नीयन्ते इति नायैर्नीतिभिरुपायैरित्यर्थः ॥ "श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे" इत्युभयत्रापि कर्मणि घञ् ॥ विक्षावैः सिंहनादैः । टुक्षु शब्दे । महोदधेस्तोयानां विश्रूयते इति विश्रावं शब्दम् ॥ "वौ क्षुश्रुवः" इत्युभयत्रापि कर्मणि घञ् । तर्जयन्तस्तिरस्कुर्वन्तो यात गच्छत ॥

उन्नायानधिगच्छन्तः प्रद्रावैर्वसुधाभृताम् ।
वनाभिलावान् कुर्वन्तः स्वेच्छया चारुविक्रमाः ॥ ३७ ॥

३७. उन्नायानिति ॥ हे चारुविक्रमाः श्लाघ्यपराक्रमाः वसुधाभृतां गिरीणामुन्नायानुत्सेधान् ॥ "अवोदोर्नियः" इति घञ् ॥ प्रद्रावैः प्रकृष्टगतिभिः ॥ "प्रे द्रुस्तुस्रुवः" इति घञ् ॥ अधिगच्छन्तः आरोहन्तः स्वेच्छया वनानामभिलावानुत्सेधान्कुर्वन्तः सर्वत्र यातेति पूर्वेणान्वयः ॥

---

१ सजलाम्भोधि° B.
२ हनुमन्तं N.
३ जाम्बवं N., D.
४ यमाश्रायं E2.
५ नायेन दक्षिणां दिशम् E2.
६ नायैश्च T., G., Com.

सदोद्गारसुगन्धीनां फलानामलमाशिताः ।
उत्कारेषु च धान्यानामनभीष्टपरिग्रहाः ॥ ३८ ॥

३८. सदेति ॥ सदोद्गारो निरन्तरसंस्रावः ॥ "उन्योर्ग्रः" इति गिरतेर्घञ् ॥ तेन सुगन्धीनां हृद्यगन्धानाम् ॥ "गन्धस्य—" इतीत्वम् ॥ फलानामलं पर्याप्तमाशिताः आशितवन्तः ॥ "आशितः कर्त्ता" इति निपातनादाङ्पूर्वादश्नातेः कर्त्तरि क्तः ॥ आशितशब्दस्य सुहितार्थत्वात् "पूरणगुणसुहित—" इत्यादिना षष्ठीसमासप्रतिषेधः ॥ एतस्मादेव ज्ञापकात्षष्ठी । तथा धान्यादीनां व्रीहियवादीनामुत्कारेषु राशिषु च ॥ "कॄ धान्ये" इति किरतेर्घञ् । अनभीष्टपरिग्रहास्तत्स्वीकारनिस्पृहा इत्यर्थः ॥

संस्तावमिव शृण्वन्तश्छन्दोगानां महाध्वरे ।
शिञ्जितं मधुलेहानां पुष्पप्रस्तारशायिनाम् ॥ ३९ ॥

३९. संस्तावमिति ॥ महाध्वरे छन्दोगानां सामगानां संस्तावं संभूय स्तवनमिव ॥ "यज्ञे समि स्तुवः" इति घञ् ॥ पुष्पाणां प्रस्तारः राशयः ॥ "प्रे स्त्रोऽयज्ञे" इति घञ् ॥ तेषु शेरत इति तच्छायिनाम् ॥ "सुप्यजातौ—" इत्यादिना णिनिः ॥ मधुलेहानां मधुलिहाम् ॥ "कर्मण्यण्" इत्यण् ॥ शिञ्जितं कूजितं शृण्वन्तः ॥

आलोचयन्तो विस्तारमम्भसां दक्षिणोदधेः ।
स्वादयन्तः फलरसं मुष्टिसंग्राहपीडितम् ॥ ४० ॥

४०. आलोचयन्त इति ॥ दक्षिणोदधेरम्भसामुदकानां विस्तारं परिणाहम् ॥ "प्रथने वावशब्दे" इति घञ् ॥ आलोचयन्त इयानिति रूपयन्तः । मुष्टीनां संग्राहः सम्यग्ग्रहणम् ॥ "समि मुष्टौ" इति ग्रहेर्घञ् ॥ तेन पीडितं निःसारितं फलरसं स्वादयन्तः ॥

---

१ उत्करेषु C.
२ संभाव॰ T₂.
३ ॰श्छान्दोगानां C.
४ छन्दोगानामिवाध्वरे T₂, T₃, T₄.
५ सिञ्जितं D.
६ आलोकयन्तो C.

न्याय्यं यद्यत्र तत्कार्यं पर्यायेणाविरोधिभिः।
निशोपशायः कर्त्तव्यः फलोच्चायश्च संहतैः ॥ ४१ ॥

४१. न्याय्यमिति ॥ अविरोधिभिः परस्परमविरुन्धानैः किं तु संहतैरेकमत्यं गतैर्युष्माभिर्यत्र यन्न्याय्यं न्यायादनपचारेण यथाप्राप्तकरणलक्षणादभ्रेषादनपेतम् ॥ "परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः" इत्यभ्रेषार्थे निपूर्वादिणो घञ् ॥ ततः "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" इति यत्प्रत्ययः ॥ तत्कार्यम्। निशोपशायो निशायां पर्यायशयनम्। ईशोपशाय इति पाठे राजोपशाय इत्यर्थः ॥ "व्युपयोः शेतेः पर्याये" इत्युपपूर्वात् शीङो घञ् ॥ कर्त्तव्यः। किं च पर्यायेणानुपात्ययेन तवोपशायो ममोपशाय इति क्रमेणेत्यर्थः ॥ "परावनुपात्यय इणः" इति परिपूर्वादिणो घञ् ॥ फलोच्चायः क्षुन्निवृत्त्यर्थमासन्नफलादानम्। स च कर्त्तव्यः ॥ "हस्तादाने चेरस्तेये" इति चिनोतेर्घञ् हस्तादानमिति प्रत्यासत्त्युपलक्षणम् ॥

सीता रक्षोनिकायेषु स्तोककायैश्छलेन च।
मृग्या शत्रुनिकायानां व्यावहासीमनाश्रितैः ॥ ४२ ॥

४२. सीतेति ॥ रक्षोनिकायेषु राक्षसनिवासेषु स्तोककायैरल्पशरीरैः तथा शत्रुनिकायानां शत्रुसंघानां व्यावहासी मिथोहासव्यवहारः ॥ "कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्" इति हसतेर्णच् ॥ "णचः स्त्रियामञ्" इत्यञ् ॥ "टिड्ढाणञ्—" इत्यादिना ङीप् ॥ तामनाश्रितैरप्रमत्तैर्भवद्भिः सीता छलेन छद्मना मिषान्तरेण मृग्या ॥ "निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः" इति निकायादिषु निवासाद्यर्थेषु चिनोतेर्घञ् आदेश्चकारस्य ककारः ॥

सांराविणं न कर्त्तव्यं यावन्नायाति दर्शनम्।
संदृष्टायां तु वैदेह्यां निग्राहो वोऽर्थवानरैः ॥ ४३ ॥

---

१ कार्यं तत् D., T_2, T_3. | २ निग्राहोऽप्यर्थवा° E_2.

दिना मत्वर्थीये वलचि "वले" इति पूर्वस्य दीर्घः ॥ वृणिह्रि प्रार्थयन्ते आशंसन्ते तथा सीतां प्रार्थयध्वम् सुग्रीवशासनाद्यात ॥

वणिक् प्रग्राहवान् यद्वत् काले चरति सिद्धये ।
देशापेक्षास्तथा यूयं यातादायाङ्गुलीयकम् ॥ ४९ ॥

४९. वणिगिति ॥ प्रगृह्यतेऽनेनेति प्रग्राहस्तुलासूत्रम् ॥ "प्रे वणिजाम्" इति घञ् ॥ तद्वान् तुलाहस्तो वणिक् यद्वद्यथा काले व्यवहारकाले सिद्धये लाभाय देशापेक्षः समृद्धदेशापेक्षश्चरति तथा यूयमङ्गुलौ भवमङ्गुलीयं तदेवाङ्गुलीयकम् ॥ "जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः" इति छप्रत्ययः ॥ आदाय देशापेक्षाः सीताधिष्ठितदेशापेक्षाः सन्तः ॥ "कर्मण्यण्" इत्यण् ॥ यात गच्छत ॥

अभिज्ञानं गृहीत्वा ते समुत्पेतुर्नभस्तलम् ।
वाजिनः स्यन्दने भानोर्विमुक्तप्रग्रहा इव ॥ ५० ॥

५०. अभीति ॥ ते वानराः अभिज्ञानं चिह्नमङ्गुलीयकं गृहीत्वा भानोः स्यन्दने रथे विमुक्ताः शिथिलिताः प्रग्रहाः रश्मयः संयमनरज्जवो येषां ते ॥ "रश्मौ च" इति प्रपूर्वाद्ग्रहेः घञभावपक्षे "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इत्यप् ॥ वाजिनोऽश्वा इव नभस्तलं समुत्पेतुः ॥

उदक् शतबलिं कोट्या सुषेणं पश्चिमां तथा ।
दिशं मास्थापयद्राजा वानराणां कृतत्वरः ॥ ५१ ॥

५१. उदगिति ॥ राजा सुग्रीवः कृतत्वरः सन् शतबलिं नाम कञ्चन कपियूथपं वानराणां कोट्या सह उदक् उदीचीं दिशं प्रतीत्यर्थः । उदीचीशब्दात्प्रथमान्तात् "दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः—" इत्यादिना अस्तातिप्रत्यये तस्य "अञ्चेर्लुक्" इति लुकि "लुक् तद्धितलुकि" इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि भसंज्ञाभावात् "उद ईत्" इतीत्वेऽपि निवृत्ते "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" इत्यव्ययत्वात्पश्चादुत्पन्नायाः

१ देशापेक्ष्या° Es.
२ °याङ्गुरीयकम् C., c., E2, E3.
३ नभस्तले c.
४ वियुक्त E3.
५ This latter half is not found in T3.

द्वितीयायाः "अव्ययादाप्सुपः" इति लुकि सर्वमवदातम् ॥ प्रास्थापयत् प्रस्थापितवान् । तथा तद्वत्कोट्या सहैव सुषेणं पश्चाद्भवां पश्चिमां प्रतीचीं दिशं प्रति प्रास्थापयत् ॥ "अग्रादिपश्चाड्डिमच्" इति डिमच् ॥

प्राचीं तावद्भिरव्यग्रः कपिभिर्विनतो ययौ ।
अप्रग्राहैरिवादित्यो वाजिभिर्दूरपातिभिः ॥ ५२ ॥

५२. प्राचीमिति ॥ विनतो नाम कश्चिद्यूथपः तावद्भिः कोटिसंख्याकैरेव कपिभिः सह अप्रग्राहैः शिथिलितप्रग्रहैरित्यर्थः ॥ "रश्मौ च" इति विकल्पात्प्रपूर्वाद्ग्रहेर्घञ् ॥ अत एव दूरपातिभिर्दूरगामिभिः वाजिभिरश्वैरादित्य इव अव्यग्रः सन् प्राचीं दिशं प्रति ययौ ॥

ययुर्विन्ध्यं शरन्मेघैः प्रावारैः प्रवरैरिव ।
प्रच्छन्नं मारुतिप्रष्ठाः सीतां द्रष्टुं प्लवङ्गमाः ॥ ५३ ॥

५३. ययुरिति ॥ प्रतिष्ठत इति प्रष्ठोऽग्रगामी ॥ "आतश्चोपसर्गे" इति तिष्ठतेः प्रोपसृष्टात्कर्त्तरि कः ॥ "प्रष्ठोऽग्रगामिनि" इति षत्वनिपातः ॥ मारुतिप्रष्ठाः हनूमत्पुरोगाः प्लवैर्गच्छन्तीति प्लवङ्गमाः वानराः । खशि मुम् । सीतां द्रष्टुं प्रवरैः श्रेष्ठैः ॥ "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इत्यप् ॥ प्रावारैरुत्तरासङ्गैरिव । 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ' इत्यमरः ॥ "वृणोतेराच्छादने" इति घञ् ॥ "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इति दीर्घः ॥ शरन्मेघैः प्रच्छन्नं विन्ध्यं ययुः ॥

परिभावं मृगेन्द्राणां कुर्वन्तो नगमूर्धसु ।
विन्ध्ये तिग्मांशुमार्गस्य चेरुः परिभवोपमे ॥ ५४ ॥

५४. परिभावमिति ॥ नगमूर्धसु विन्ध्याद्रिशिखरेषु मृगेन्द्राणां सिंहानां परिभावमवज्ञानं कुर्वन्तः ॥ "परौ भुवोऽवज्ञाने" इति पक्षे घञ् ॥ तिग्मां-

१ अप्रग्रहै॰ T₂.
२ दूरयायिभिः D., T₂, T₄.
३ द्रष्टुं सीतां T₂, T₃, T₄.
४ गिरिमूर्धसु T₂. गिरिमूर्धनि T₃, T₄.

शुमार्गस्य सूर्यमार्गस्य यः परिभवो निरोधः। घञभावपक्षे "ऋदोरप्" इत्यप् ॥ तस्य उपमापयतीत्युपमे सदृशे । मूर्तः परिभव इव स्थित इत्यर्थः ॥ "आतश्चोपसर्गे" इति कः ॥ तस्मिन्विन्ध्ये चेरुः परिभ्रेमुः ॥

भ्रेमुः शिलोच्चयान्भीमानुच्चेरुरतरान् नदान् ।
आशंसवो लवं शत्रोः सीतायाश्च विनिश्चयम् ॥ ५५ ॥

५५. भ्रेमुरिति ॥ शत्रोर्लवमुच्छेदनम् ॥ "ऋदोरप्" इत्यप् ॥ सीताया विनिश्चयं स्थाननिर्णयं च ॥ "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इत्यप् ॥ आशंसव इच्छवः । "सनाशंसभिक्ष उः" इत्युप्रत्ययः ॥ ते वानराः भीमान् भयङ्करान् शिलोच्चयान् शिलोत्करान् गिरीन् । उत्पूर्वाच्चिनोतेः "एरच्" इत्येरच् । भ्रेमुस्तेषु बभ्रमुरित्यर्थः । "देशकालाध्वभावानां कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्" इति कर्मत्वम् ॥ "वा जॄभ्रमुत्रसाम्" इति विकल्पाद्भ्रमेर्लिट्येत्वाभ्यासलोपौ ॥ अतरानविद्यमानतरणान् दुस्तरानित्यर्थः ॥ "ऋदोरप्" इत्यप् ॥ नदान्प्रवाहान् तेरुरुत्तीर्णवन्तः ॥ "तॄफलभजत्रपश्च" इत्येत्वाभ्यासलोपौ ॥

आदरेण गमं चक्रुर्विषमेष्वप्यसङ्कसाः ।
व्याप्नुवन्तो दिशो न्यादान् कुर्वन्तः सव्यधान्हरीन् ॥ ५६ ॥

५६. आदरेणेति ॥ विषमेषु विषमस्थलेष्वप्यसङ्कसाः अविद्यमानसम्यग्घासाः ॥ "उपसर्गेऽदः" इत्यदेरुपसृष्टादप् ॥ "घञपोश्च" इति घस्लादेशः ॥ दिशो व्याप्नुवन्तः हरीन् सिंहान् सव्यधान् ससंप्रहारान् ॥ "व्यधजपोरनुपसर्गे" इत्यप् ॥ न्यादान् निराहारांश्च ॥ "नौ ण च" इत्यदेर्णप्रत्ययः ॥ कुर्वन्तः आदरेण गमं गमनं चक्रुः । ग्रहादिनैवोभयत्राप्यप् ॥

संचेरुः सहसाः केचिदस्वनाः केचिदाटिषुः ।
संयामवन्तो यतिवाक्निगदानपरेऽमुचन् ॥ ५७ ॥

---

१ शिलोच्चयांस्तुङ्गा° N., C., T., B.. शिलोच्चयान्भीमांस्ते तेरु° T., G., Com.
२ The verse is not found in T_3.
३ आदरेणागमं T_4.
४ सव्यथा° D.
५ निनादा° c., T_4, T., G., Com.

५७. संचेरुरिति ॥ केचिद्वानराः सहासाः सहासाः संचेरुः । केचिद्-स्वनाः निःशब्दाः आटिषुः पर्यटितवन्तः । अटतेर्लुङ् ॥ "स्वनहसोर्वा" इत्युभयत्र विकल्पादप् ॥ अपरे यतिवत् संयामवन्तो नियमवन्तः ॥ "यमः समुपनिविषु च" इति विकल्पाद्घञ् ॥ निनादान् वाचः ॥ "नौ गदनद—" इत्यादिना विकल्पादेव घञ् ॥ अमुचन् । वाचो निजगदु-रित्यर्थः । मुचेर्लुङि लृदित्वादङ् ॥

अथ क्रमा[१]दनि[२]क्वाणा नराः क्षीणपणा इव ।
अमदाः सेदुरेकस्मिन् नितम्बे निखिला गिरेः ॥ ५८ ॥

५८. अथेति ॥ अथानन्तरं क्रमात् परिभ्रमणश्रमात् । क्रमेर्भावे घञ् ॥ "नोदात्तोपदेशस्य—" इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः ॥ अनिक्वाणाः निःशब्दाः "क्वणो वीणायां च" इति निपूर्वात्क्वणतेः वीणायां वा घञ् ॥ क्षीणपणाः क्षीणवित्ताः नरा इव ॥ "नित्यं पणः परिमाणे" इति पणतेः परिमाणार्थे अप्प्रत्ययः । इह वित्तमात्रं लक्ष्यते । अमदाः निर्मदाः ॥ "मदोऽनुपसर्गे" इत्यप् ॥ निखिलाः वानराः एकस्मिन्गिरेर्नितम्बे कटके सेदुर्निषेदुः ॥

ततः ससंम[४]र्दास्तत्र निरैक्षन्त पत[३]त्रिणः ।
गुहाद्वारेण निर्यातः सम[६]जेन पशूनिव ॥ ५९ ॥

५९. तत इति ॥ ततो निषदनानन्तरं तत्राद्रिकटके ससंमदान् सह-र्षान् ॥ "प्रमदसंमदौ हर्षे" इत्यप्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ गुहाद्वारेण निर्यातो निर्गच्छतः । यातेः शतरि शस् । पतत्रिणः पक्षिणः समजेन सङ्घेन ॥ "समुदोरजः पशुषु" इति संपूर्वादजेरप् ॥ निर्यातः पशूनिव निरैक्षन्त अपश्यन् । ईक्षतेर्लङि "झोऽन्तः" इत्यन्तादेशः ॥

१ क्रमेन c., T₂, D. क्रामेन E₂.
२ °दनिःक्वाणाः N., C., T1.
३ समदा° T2. पतत्रिणस्त° D.
४ ससंमर्दास्तत्र Com.
५ ससंमदाः D.
६ समाजेन c.

ग्लहमक्षेषु कुर्वाणान्छद्मना कितवानिव ।
मलिम्लुचानिवापश्यञ्शकुन्तानागतान्गिरेः ॥ ६० ॥

६०. ग्लहमिति ॥ अक्षेषु पाशकेषु विषये छद्मना कपटेन ग्लहं पणं कुर्वाणान् । 'पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते' इत्यमरः । "अक्षेषु ग्लहः" इति ग्रहेरबन्तो लत्वार्थं निपातः । कितवानक्षदेवकानिव । 'धूर्तोऽक्षदेवी कितवः' इत्यमरः । गिरेरागतान् मलिम्लुचान् पाटच्चरानिव । 'पाटच्चरमलिम्लुचौ' इत्यमरः । गिरेरागतान् शकुन्तान् पक्षिणोऽपश्यन् ॥

वीनामुपसरं दृष्ट्वा तेऽन्योन्योपहवा गुहाम् ।
प्राविशन्नाहवप्रज्ञा आहावमुपलिप्सवः ॥ ६१ ॥

६१. वीनामिति ॥ वीनां पतत्रिणां । 'विविष्किरपतत्रिणः' इत्यमरः । उपसरः प्रजनो गर्भाधानाय वृषभाणां गोषूपगमनमिति यावत् । "प्रजने सर्तेः" इत्यप् ॥ इह लक्षणयोपसरमिवोपसरं संभ्रमोपसर्पणं दृष्ट्वा । पक्षिसंचारादुदकसत्तां निश्चित्येत्यर्थः । अन्योन्यमुपहवः आह्वानं येषां ते अन्योन्योपहवाः ॥ "ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु" इति ह्वयतेरप् संप्रसारणं च ॥ आह्वयन्ते सस्पर्धमाकारयन्त्यस्मिन्नित्याहवो युद्धम् ॥ "आङि युद्धे" इत्यप् संप्रसारणं च । तत्र प्रज्ञाः प्रौढाः ते वानराः आहावं निपानाख्यं जलाशयम् । 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये' इत्यमरः ॥ "निपानमाहावः" इति निपातनात्साधुः ॥ उपलिप्सवः पिपासोपशमार्थं लिप्सवो गुहां प्राविशन् ॥

कुर्वन्तो हवमाप्तानां पिपासावधकाङ्क्षिणः ।
द्वारं तमोघनप्रख्यं गुहायाः प्राविशन् द्रुतम् ॥ ६२ ॥

६२. कुर्वन्त इति ॥ आप्तानां सुहृदां हवमाह्वानम् ॥ "भावेऽनुपसर्गस्य" इत्यप्संप्रसारणं च ॥ कुर्वन्तः पिपासाया वधो निवृत्तिः ॥ "हनश्च

१ Verse 60 is found only in T., G., Com., and T2, T4.
२ °मुपासरं T3, T4.
३ आहार° c., D.

वधः” इति हन्तेरव्वधादेशश्च ॥ तत्काङ्क्षिणः सन्तः तमसो घनो मूर्तिः काठिनत्वं संघात इति यावत् ॥ “मूर्तौ घनः” इति निपातः ॥ तत्प्रख्यं तत्सन्निभं गाढान्धकारं गुहायाः द्वारं द्रुतं प्राविशन् ॥

तस्मिन्नन्तर्घने[1] पश्यन्प्रघणे[2] सौधसद्मनः ।
लोहोद्धनघनस्कन्धा ललितापघनां स्त्रियम् ॥ ६३ ॥

६३. तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्बिले अन्तर्हन्यते गम्यते इत्यन्तर्घनोऽन्तर्घणो वा । बाह्लिकेषु देश इति काशिका । अत्राभ्यन्तरावकाशमात्रं लक्ष्यते ॥ “अन्तर्घनो देशे” इति हन्तेरप्प्रत्ययो घनादेशश्च । तस्मिन्नन्तर्घनेऽवकाशे सौधस्य सद्मनः प्रघणेऽलिन्दे । ‘प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठकः’ इत्यमरः । “अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च” इति प्रपूर्वाद्धन्तेरप्प्रत्ययान्तो निपातः । उद्धन्यतेऽस्मिन्नित्युद्धनो हन्यमानस्य तप्तायःपिण्डादेराधारभूतोऽत्याधानाख्यो लोहकूटः ॥ “उद्धनोऽत्याधानम्” इति हन्तेरुत्पूर्वादप्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ लोहोद्धनवद्धनाः निबिडाः स्कन्धाः येषां ते वानराः ललितापघनां कोमलाङ्गाम् ॥ “अपघनोऽङ्गम्” इत्यपपूर्वाद्धन्तेरप्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ स्त्रियमपश्यत् ॥

द्रुघणोद्भिन्नकल्पाग्रास्तरसा तरुसंहतीः[3] ।
अव्याध्यपृच्छन्कुर्वाणास्तां तेऽयोघनमुष्टयः ॥ ६४ ॥

६४. द्रुघणेति ॥ अयो हन्यते याभिरित्ययोघनाः लोहघण्टास्त इव मुष्टयो येषां ते । तद्वन्निबिडमुष्टय इत्यर्थः । अत एव तरसा तरुसंहतीः द्रुर्द्रुमो हन्यतेऽनेनेति द्रुघणः कुठारादिः ॥ “करणेऽयोविद्रुषु” इत्युभयत्रापि करणार्थे हन्तेरप्प्रत्ययो घनादेशश्च ॥ अरिहणादिपाठात् “पूर्वपदात्संज्ञायामगः” इति वा द्रुघण इति णत्वम् । तेनोद्भिन्नकल्पानि तत्प्रायाण्यग्राणि यासां ताः कुर्वाणास्ते वानरास्तां स्त्रियम् ।

---

१ °न्तर्घणे N., C., D., E₂.
२ प्रघाणे N., C., B.
प्रघाने c., E₂.

३ The verse 64 in found only in T., G., Com.

त्वम् ॥ भिन्दन्नुत्सादयन् बलिद्रुहा बलिध्वंसिना दैत्यारिणा निहतश्च । अहं मेरुसावर्णेर्नाम तस्य दानवेन्द्रस्य दुहिता नाम्ना स्वयंप्रभा ॥

जूतिमिच्छथ चेत्तूर्णं कीर्त्तिं वा पातुमात्मनः ।
करोमि वो बहिर्यूतीन् पिधद्ध्वं पाणिभिर्दृशः ॥ ७१ ॥

७१. जूतिमिति ॥ तूर्णं जूतिं बहिर्गतिं तदा आत्मनो मम कीर्त्तिं युष्मत्त्राणजनितं यशः पातुं वा त्रातुं चेत्यर्थः ॥ 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये' इति विश्वः । इच्छथ चेत् । वो युष्मान् बहिर्गुहाबहिर्देशे यूतिर्मिश्रणं मेलनं येषां तान् बहिर्यूतीन् करोमि । युष्मानस्मद्यूथान् बहिः स्थापयिष्यामीत्यर्थः ॥ "ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च" इति निपातनात् जूतियूत्योर्जवतेर्यौतेश्च दीर्घनिपातः कीर्त्तयतेः कीर्त्तिः । पाणिभिर्दृशः पिधद्ध्वं छादयत । अपिपूर्वाद्धाञो लोटि तङि ध्वमि "दधस्तथोश्च" इत्यभ्यासस्य भष्भावे "श्नाभ्यस्तयोरातः" इत्याकारलोपः । 'वष्टि भागुरिरल्लोपम्' इत्यपेरल्लोपः ॥

व्रज्यावती निरुद्धाक्षान् विद्येवानुष्ठितक्रियान् ।
निरचिक्रमदिच्छातो वानरांश्चङ्क्रमावतः ॥ ७२ ॥

७२. व्रज्येति ॥ व्रज्यावती प्रशस्तगतिमती ॥ "व्रजयजोर्भावे क्यप्" इति क्यप् ॥ ततः प्रशंसायां मतुप् । ततो ङीप् । सा स्त्री विद्येव काचिन्मन्त्रविद्येव ॥ "संज्ञायां समज—" इत्यादिना विदेः क्यप् ॥ निरुद्धाक्षान् पाणिपिहितदृष्टीन् अनुष्ठितक्रियान् कृतोचितव्यापारान् ॥ "कृञः श च" इति स्त्रियां शप्रत्यये रिङादेशः ॥ चङ्क्रमावतः कुटिलगतिमतः ॥ "नित्यं कौटिल्ये गतौ" इति क्रमेर्यङन्तात् "अ प्रत्ययात्" इति स्त्रियामकारप्रत्यये टाप् । ततो मतुपि शस् । वानरानिच्छातस्तादिच्छानुसारतः ॥ "इच्छा" इतीषेः शप्रत्यये यगभावो निपातितः ॥ निरचिक्रमत् निष्क्रामितवती । क्रमेर्णौ चङि "सन्यतः" इत्यभ्यासस्येत्वम् । तस्यालघुत्वाच्च दीर्घः ॥

---

१ पाणिभिर्दृशम् E₈.

निष्क्रम्य शिक्षया तस्याः प्रापावन्तो रसातलात् ।
ज्ञात्वा मासमतिक्रान्तं व्यथामवललम्बिरे ॥ ७३ ॥

७३. निष्क्रम्येति ॥ तस्याः स्त्रियाः शिक्षयोपदेशेन ॥ "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्यये टाप् ॥ रसातलाद्बिलान्निष्क्रम्यात एव स्त्रीशरणागमात् प्रपावन्तः । प्रपूषित्वात् "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" इत्यङ् । ततो मतुप् । कालं स्वामिकृतं मासकालमतिक्रान्तं ज्ञात्वा व्यथां भयम् । व्यथ भयसंचलनयोः । भिदादित्वादङ् । अवललम्बिरे प्राप्ताः ॥

चिन्तावन्तः कथां चक्रुरुपधाभेदभीरवः ।
अकृत्वा नृपतेः कार्यं पूजां लप्स्यामहे कथम् ॥ ७४ ॥

७४. चिन्तावन्त इति ॥ उपधानमुपधा सम्यक् परीक्षा । 'उपधा त्वपरीक्षापि' इति यादवः ॥ "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् ॥ तया तज्जन्या सिद्धिर्लप्स्यते । तद्भेदात् तद्भङ्गाद्भीरवः अत एव चिन्तावन्तः इतिकर्त्तव्यतामूढाः किमपि ध्यायन्तः नृपतेः स्वामिनः कार्यमकृत्वा कथं पूजां संमानं लप्स्यामह इति कथाः संलापांश्चक्रुः । सर्वत्र "चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च" इत्यङ् ॥

प्रायोपासनया शान्तिं मन्वानो वालिसंभवः ।
युक्त्वा योगं स्थितः शैले विवृण्वंश्चित्तवेदनाम् ॥ ७५ ॥

७५. प्रायेति ॥ वालिसंभवोऽङ्गदः प्रायोपासनया प्रायोपवेशनेन अनशनस्थित्येत्यर्थः । 'प्रायश्चानशने मृत्यौ' इति विश्वः । उपपूर्वादासेः "ण्यासश्रन्थो युच्" इति युच् । शान्तिं सर्वारिष्टनिवृत्तिं मन्वानो निश्चिन्वन् योगं चित्तनिरोधं युक्त्वा अवलम्ब्य चित्तवेदनां मनोव्यथाम् । "घट्टिवन्दिविदिभ्यो युज्वक्तव्यः" इति विदेर्युच् । विवृण्वन् प्रकाशयन् शैले स्थितः ॥

---

१ काल॰ T., G., Com.

प्रस्कन्दिकामिव प्राप्तो ध्यात्वा ब्रूते स्म जाम्बवान् ।
धिक् शालभञ्जिकाप्रख्यान् विषयान् कल्पनारुचीन् ॥ ७६ ॥

७६. प्रस्कन्दिकामिति ॥ अथ जाम्बवान् ध्यात्वा किं त्वं करिष्यसीति प्रश्नस्योत्तरमालोच्येत्यर्थः । प्रस्कन्दिकां प्रस्कन्दनरोगं प्राप्त इव तथा गद्गदः सन्नित्यर्थः ॥ "रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्" इति स्कन्देः प्रपूर्वाद्रोगाख्यायां स्त्रियां ण्वुल् ॥ ब्रूते स्म । तदेवाह सार्धश्लोकेन धिगित्यादिना । सालभञ्जिकाः दारुदन्तवस्त्रादिनिर्मिताः क्रीडासाधनभूताः पुत्रिकाः । 'पाञ्चालिकादिवस्त्रादिपुत्रिका सालभञ्जिका' इति यादवः ॥ "संज्ञायाम्" इति ण्वुल् ॥ "नित्यं क्रीडाजीविकयोः" इति समासः ॥ तत्प्रख्यांस्तत्प्रायाञ् अपारमार्थिकानित्यर्थः । अत एव कल्पनातोऽभिमानतो रुचिरिच्छा येषु तान् स्वभावतः स्पृहणीयानित्यर्थः । विषयान् शब्दादीन् धिक् ॥

यां कारिं राजपुत्रोऽयमनुतिष्ठति तां क्रियाम् ।
अहमप्यनुतिष्ठामि सोऽप्युक्त्वैवमुपाविशत् ॥ ७७ ॥

७७. यामिति ॥ अयं राजपुत्रोऽङ्गदः यां कारिं क्रियामनुतिष्ठति ॥ "विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च" इति करोतेरिञ्प्रत्ययः । चकारात्तां क्रियामित्यत्र शप्रत्ययः । अहमप्यनुतिष्ठामीत्येवमुक्त्वा जाम्बवानप्युपाविशदुपविष्टः । प्रायोपवेशनं कृतवानित्यर्थः ॥

उवाच मारुतिर्वृद्धे सन्यासिन्यत्र वानरान् ।
अहं पर्यायसंप्राप्तां कुर्वे प्रायोपवेशिकाम् ॥ ७८ ॥

७८. उवाचेति ॥ अथ मारुतिर्हनुमान् अत्रास्मिन्पर्वते वृद्धे जाम्बवति संन्यासिनि सर्वसङ्गपरित्यागिनि सति अहं पर्यायसंप्राप्तामङ्गदजाम्बवदानन्तर्यप्राप्तां प्रायोपवेशिकां प्रायोपवेशनम् ॥ "पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्" इति पर्यायार्थे ण्वुच् ॥ कुर्व इति वानरानुवाच ॥

---

१ स T₃.
२ साल° T., G., Com.

१ वानरान् D.

अभावे भवतां योऽस्मिन् जीवेत्तस्यास्त्वजीवनिः ।
इत्युक्त्वा सर्वे एवास्थुर्बद्ध्वा योगासनानि ते ॥ ७९ ॥

७९. अभाव इति ॥ अस्मिन् शैले भवतामभावे मरणे सति यो जीवेत्तस्य अजीवनिरस्तु अजीवनमेवास्तु । धिक् तस्य जीवनमिति भावः ॥ "आक्रोशे नञ्यनिः" इत्याक्रोशे जीवेरनिप्रत्ययः ॥ इत्युक्त्वा ते सर्वे एव सर्वेऽपि योगासनानि स्वस्तिकपद्मकादीन्यासनानि बद्ध्वा अस्थुरनशने स्थिताः । तिष्ठतेर्लुङि "गातिस्था—" इत्यादिना सिचो लुक् ॥ "आतो लोप इटि च" इत्याकारलोपः ॥

अक्लेश्यमसिनाऽत्यन्तं कबन्धवधमभ्यधुः ।
धिङ् नः प्रपतनं घोरं क्लेदान्तत्वमनाथवत् ॥ ८० ॥

८०. अक्लेश्यमिति ॥ असिना खड्गेन कृतमिति शेषः । अत एवाक्लेश्यमक्लेशकरमाशुभावादिति भावः ॥ "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति कर्तरि कृत्यः । किं चात्यन्तमग्निसंस्कारान्तं तत्रापि रामहस्तकृतमिति भावः कबन्धवधमभ्यधुरभिहितवन्तः प्रशंसितवन्त इत्यर्थः । घोरं दारुणं नोऽस्माकं प्रपतनं शरीरपातं धिक् । अशस्त्रवधत्वादिति भावः । किं चानाथवदनाथानामिव क्लेदः पूतीभावः तदन्तत्वम् । अग्निसंस्काराभावादिति भावः ॥

ततो मन्दगतः[2] पक्षी तेषां प्रायोपवेशनम् ।
अशनीयमिवाशंसुर्महानायादशोभनः ॥ ८१ ॥

८१. तत इति ॥ ततस्तेषां प्रायोपवेशनानन्तरं मन्दगतो मन्दगमनः ॥ "नपुंसके भावे क्तः" इति क्तः ॥ महान्महाकायः न शोभत इत्यशोभनः अमङ्गलरूपः ॥ "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति कर्तरि ल्युट् ॥ पक्षी संपातिर्नाम जटायोर्भ्राता गृध्रस्तेषां प्रायोपवेशनं मरणव्रतम् । भावे ल्युट् ।

१ अक्लिश्य° T4.
२ मन्दगतिः B.
३ पयः पानमिवा° T., G., Com.

पयःपानं क्षीरपानमिव भक्ष्यलाभात्तद्वच्छरीरसुखकरमित्यर्थः ॥ "कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम्" इति कर्मोपपदात्पिबते- र्भावे ल्युट् ॥ माशंसुरभिलाषुकः सन् ॥ "सनाशंसभिक्ष उः" इत्युः ॥ आयादायातः ॥

देहप्रभ्रनतुण्डाग्रं तं विलोक्याशुभाकरम् ।
पापंगोचरमात्मानमशोचन् वानरा मुहुः[2] ॥ ८२ ॥

८२. देहेति ॥ वृश्च्यते भिद्यतेऽनेनेति प्रभ्रनम् । "करणाधिकरण- योश्च" इति करणे ल्युट् ॥ देहस्य प्रभ्रनं देहप्रभ्रनम् ॥ "कृद्योगादि- षष्ठी समस्यते" इति समासः इध्मप्रव्रश्चनवत् । तादृक् तुण्डाग्रं यस्य तम् । अशुभाकरममङ्गलालयम् ॥ "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" इति घः ॥ तं गृध्रं विलोक्य वानराः पापगोचरं पापाश्रयम् ॥ "गोचर- संचर—" इत्यादिना घप्रत्ययान्तो निपातः ॥ आत्मानं मुहुरशोचन् ॥

जटायुः पुण्यकृत्पक्षी दण्डकारण्यसंचरः ।
कृत्वा राघवकार्यं यः स्वरारूढोऽग्निसंस्कृतः ॥ ८३ ॥

८३. जटायुरिति ॥ संचरत्यस्मिन्निति संचरः संचारस्थानम् ॥ "गोच- रसंचर—" इत्यादिना अधिकरणार्थे घान्तो निपातः ॥ दण्डकारण्य- मेव संचरोऽस्येति सः जटायुर्नाम पक्षी गृध्रः पुण्यकृत् पुण्यं कृतवान् ॥ "सुकर्म—" इत्यादिना भूते क्विप् ॥ तथाहि यः जटायुः राघवकार्यं रामप्रयोजनं कृत्वा अग्निसंस्कृतो रामेण कृताग्निसंस्कारः सन् स्वः स्वर्गमारूढः ॥

नरकस्यावतारोऽयं प्रत्यक्षोऽस्माकमागतः ।
अचेष्टा यदिहान्यायादनेनात्स्यामहे वयम् ॥ ८४ ॥

८४. स्वयं तु पापकृदित्याहुः नरकस्येति ॥ अस्माकमयं प्रत्यक्षो नरकस्य रौरवादेरवतारोऽवतरणमार्गः ॥ "अवे तृस्त्रोर्घञ्" इति करणे घञ् ॥

---

१ पापे गोच° T4. | २ नितरां मुहुः T2.

आगतः प्राप्तः यद्यस्मादिहाद्रौ अचेष्टाः निश्चेष्टाः वयमभ्यायादकाल-भात् ॥ “अभ्यायम्याय—” इत्यादिना निपूर्वाद्विषः करणे घञन्तो निपातः ॥ अनेनाशिष्यामहे भक्षिष्यामहे । अतो दुर्मरणहेतुत्वादस्माक-मयं प्रत्यक्षं नरकद्वारमित्यर्थः । अदेः कर्मणि लृटि तङ् ॥

हृदयोदङ्कसंस्थानं कृतान्तानायसंनिभम् ।
शरीराखनतुण्डाग्रं प्राप्यामुं शर्म दुर्लभम् ॥ ८५ ॥

८५. हृदयेति ॥ हृदयस्य उदञ्च्यते उद्ध्रियतेऽनेनेत्युदङ्क उद्धरणी ॥ “उदङ्कोऽनुदके” इत्युत्पूर्वादञ्चतेः करणे घञन्तो निपातः ॥ तस्येव संस्थानं संनिवेशो यस्य तं हृदयोद्धारकोदङ्कवक्रयक्तुरमित्यर्थः ॥ कृता-न्तस्यान्तकस्य आनीयते आकृष्यतेऽनेनेत्यानायो जालं जलजन्तुबन्ध-नम् । ‘आनायः पुंसि जालं स्यात्’ इत्यमरः ॥ “जालमानायः” इत्या-ङ्पूर्वान्नयतेः करणे घञन्तो निपातः ॥ तत्संनिभं तत्सदृशं तद्वत्प्रा-णाकर्षकमित्यर्थः । शरीरस्य आखन्यतेऽनेनेत्याखनं विदारणं क्रक-चादिकम् ॥ “खनो घ च” इत्याङ्पूर्वात्खनतेः करणे घप्रत्ययः ॥ तदिव तुण्डाग्रं चञ्चुकोटिर्यस्य तममुं गृध्रं प्राप्य शर्म सुखं दुर्लभं जीवनं नास्तीत्यर्थः ॥ “न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्” इति निषेधात् “उपस-र्गात्खल्घञोः” इति नुम्न भवति । अत्रामुमिति पुल्लिङ्गनिर्देशात्तुण्डा-ग्रधर्मे उदङ्कादिसाम्यमवयवतद्वतोरभेदोपचारात्पक्षिगतत्वेनोक्त इत्य-नुसन्धेयम् ॥

ईषदाढ्यङ्करोऽप्येष न परत्राशुभक्रियः[1] ।
अस्मानत्तुमितोऽभ्येति[2] परिग्लानो बुभुक्षया ॥ ८६ ॥

८६. ईषदिति ॥ किं च एष वानरगणः परत्राप्यकृच्छ्रेण सुखेनानाढ्यः आढ्यः कृतो विधात्रा ईषदाढ्यङ्करो न । इह तावदास्तां दैवेन पर-त्रापि सुखभाक् न कृत इत्यर्थः ॥ “कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः” इति करोतेः कर्मणीषदादौ चोपपदे खल्प्रत्ययः ॥ तथाहि अशुभक्रियः

१ परत्र शुभक्रियः T3, T4. | २ °मिहाभ्येति E2, E3.

पापकर्मा बुभुक्षया भोक्तुमिच्छया क्षुधा । भुञ्जेः सन्नन्तात्स्त्रियामप्रत्यये टाप् । परिग्लायतीति परिग्लानः परिक्षीणः । बहुलग्रहणात्कर्तरि ल्युट् । निष्ठायां वा "संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः" इति नत्वम् । एष पक्षीत्यनुवर्तते । अस्मानत्तुं भक्षयितुमितोऽभ्येतीत आगच्छति । दुर्मरणदोषात्परलोकोऽपि नास्माकमस्तीत्यर्थः ॥

इति कृदधिकारः ॥

संप्राप्य वानरान् पक्षी जगाद मधुरं वचः ।
के यूयं दुरुपस्थाने मनसाप्यद्रिमूर्धनि[1] ॥ ८७ ॥

८७. संप्राप्येति ॥ अथ पक्षी वानरान्संप्राप्य मधुरं वचो जगाद । तदेवाह । मनसापि दुरुपस्थाने दुष्प्रापे गिरिमूर्धनि पर्वताग्रे यूयं के किमर्थमागताः किमिदमिह क्रियत इति शेषः ॥

आत्मनः परिदेवध्वे कुर्वन्तो रामसंकथाम्[2] ।
समानोदर्यमस्माकं जटायुं[3] च स्तुथादरात् ॥ ८८ ॥

८८. अथ पुनः प्रकीर्णकाधिकारः । आत्मन इति ॥ यूयं के रामसंकथाः रामसंबन्धिनीः कथाः कुर्वन्तः आत्मनः ॥ "न संयोगाद्वमन्तात्" इति निषेधाच्छसि नाल्लोपः ॥ परिदेवध्वे शोचथ । देवृ देवने । भौवादिकाल्लटि ध्वमि टेरेत्वम् । किंचास्माकं समानोदरे शयितं समानोदर्यमेकोदरभ्रातरम् ॥ "समानोदरे शयित ओ चोदात्तः" इति यत्प्रत्ययः ॥ "विभाषोदरे" इति समानस्य विकल्पेन सभावाभावः । जटायुमादरात्स्तुथ च प्रशंसथ च । स्तौतेर्लटि थे शपो लुक् ॥

शङ्काधाविभ्रवचनं[4] प्रत्यूचुर्वानराः खगम् ।
वयं शत्रुलविन्त्रेषोर्दूता रामस्य भूपतेः ॥ ८९ ॥

१ मनसा नगमूर्धनि T_2, T_3, T_4. मनसा गिरिमूर्धनि T., G., Com.
२ °संकथाः T., G., Com.
३ जटायुं च कथं स्तुथ E_2. जटायुं प्रस्तुथादरात् D.
४ वचनामित्यूचुर्वा° T_2.

८९. कङ्केति ॥ वानराः धूयतेऽनेनेति धवित्रं विधूननम् । "अर्तिलूधू-सूखनसहचर इत्रः" इति करणे धुनातेरित्रप्रत्ययः ॥ शङ्काधवित्रं हिंसत्वशङ्कानिराकरणं वचनं यस्य तं विश्वसनीयमित्यर्थः । कङ्कं पक्षिणं वयं शत्रूणां लूयन्ते एभिरिति लवित्राश्छेदकाः । पूर्ववदित्रप्रत्ययः । त इषवो यस्य तस्य रामस्य भूपतेः स्वामिनो दूता इति प्रत्यूचुः ॥

केनापि दौष्कुलेयेन कुल्यां माहाकुलीं[1] प्रियाम् ।
हृतां माहाकुलीनस्य[2] तस्य लिप्सामहे वयम् ॥ ९० ॥

९०. के यूयमित्यत्रोत्तरमुक्त्वा किमर्थमागता इत्यत्रोत्तरमाह केनापीति ॥ केनापि दौष्कुलेयेन दुष्कुलापत्येन ॥ "दुष्कुलाड्ढक्" इति ढक् ॥ हृतां कुल्याम् । अहार्ये साध्वर्थे वा यत् । माहाकुलीं महाकुलापत्यं महाकु-लीनस्य महाकुलापत्यस्य ॥ "महाकुलादञ्खञौ" इति क्रमादञ्खञौ ॥ तस्य रामस्य प्रियां सीतां वयं लिप्सामहे लब्धुमिच्छामः । लभेः सन्नन्ताल्लटि "सनि मीमा—" इत्यादिना इसादेशे "पूर्ववत् सनः" इति तङ् ॥

त्रिंशत्तममहर्यातं[1] मत्वा प्रत्यागमावधिम् ।
अकृतार्था विषीदन्तः परलोकमुपास्महे ॥ ९१ ॥

९१. अथ किमिदमिह क्रियत इत्यत्रोत्तरमाचक्षते त्रिंशत्तममिति ॥ प्रत्यागमस्य प्रत्यागमनस्यावधिमवधीकृतं त्रिंशतोऽह्नां पूरणं त्रिंशत्तमम् ॥ "तस्य पूरणे डट्" इति डट् ॥ "विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्" इति डट-स्तमडागमः ॥ अहर्दिनमतीतमतिक्रान्तं मत्वा ज्ञात्वा । अत्राहोतीत-मिति सन्धिश्चिन्त्यः । "रोऽसुपि" इति रेफादेशे अहरतीतमिति भाव्यमिति । अकृतार्थाः मासात्प्रागेवाकृतप्रयोजनाः अत एव विषी-दन्तो भग्नोत्साहाः सन्तः । 'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशनैः' इति लक्षणात् । परलोकमुपास्महे उपसीदामः ॥

---

१ माहाकुलीं B.
२ महाकु° B., c., T., G., Com.

१ अहोऽतीतं T3, T., G., Com.
अहो यातं T4.

म्रियामहे न गच्छामः कौसल्यायनिवल्गुमाम् ।
उपलम्भ्यामपश्यन्तः कौमारीं पततां वर ॥ ९२ ॥

९२. म्रियामह इति ॥ हे पततां पक्षिणां वर । अनूढपूर्वायाः स्त्रियाः वोढा कौमारः तस्य स्त्री कौमारी ॥ "कौमारापूर्ववचने" इति पाणिग्रहणापूर्वत्वेऽण्प्रत्ययान्तनिपाते ङीप् ॥ तां कौमारीं कोसलानां राजा कोसलस्तस्यापत्यं कौसल्यायनिस्तत्कोसलेश्वरापत्यं दाशरथी रामः ॥ "कौसल्यकार्मार्याभ्यां च" इति परमप्रकृतेः कोसलशब्दादपत्यार्थे फिञ्प्रत्ययः । तत्सन्नियोगात्कोसलशब्दस्य कौसल्यभावनिपातः । अत एव भाष्यवार्त्तिकयोरपि "कोसलकर्मार—" इत्यादिना मूलप्रकृतेरेव प्रत्ययो दर्शितः । कौसल्याया अपत्यमित्यस्मिन्नर्थे फिञिति जयमङ्गलादयस्तदसत् । तदा स्त्रीभ्यो ढकि कौसलेय इति स्यादित्यास्तां तत् । तस्य वल्गुमां दयितामुपलम्भ्यां प्रशस्ततया सर्वथा द्रष्टव्यामित्यर्थः ॥ "उपात्प्रशंसायाम्" इति लभेर्यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमः ॥ अत एव प्रत्ययात्पूर्वं नुमि सत्यदुपधत्वाभावाद्यतो प्राप्तौ "ऋहलोर्ण्यत्" इतिण्यत् । यण्णतोः स्वरे विशेषः । अपश्यन्तोऽनुपलभमानाः । हेतौ शतृप्रत्ययः । म्रियामहे न गच्छामः । सामीप्ये लट् ॥

इति प्रकीर्णकाः ॥

अथातिदेशिकङिदधिकारः ।

जगाद वानरान् पक्षी नाध्यगीढ्वं ध्रुवं स्मृतीः
यूयं संकुटितुं यस्मात् कालेऽस्मिन्नध्यवस्यथ ॥ ९३ ॥

९३. जगादेति ॥ पक्षी संपातिर्वानरान् जगाद । किमिति यूयं ध्रुवं स्मृतीः धर्मशास्त्राणि नाध्यगीढ्वं नाधीतवन्तः । इणो लुङि "विभाषा लुङ्लृङोः" इति गाङादेशः "गाङ्कुट—" इत्यादिना सिचो ङित्वे

१ स्मृतिम् N.

"घुमास्था—" इत्यादिना ईकारः ॥ "थि च" इति सिचसलोपः ॥ "इणः षीध्वं—" इत्यादिना मूर्धन्यादेशः ॥ यस्मादस्मिन्काले व्यापारकाले संकुटितुमवसत्तुम् । कुट कौटिल्ये ॥ "गाङ्कुट—" इत्यादिना ङित्वाच्च गुणः ॥ अध्यवस्यथ यतध्वे । स्यतेर्लटि थप्रत्ययः ॥

नायमुद्विजितुं कालः स्वामिकार्याद्भवादृशाम् ।
हतभार्ये च्युते राज्याद्रामे पर्युत्सुके भृशम्[1] ॥ ९४ ॥

९४. नेति ॥ रामे स्वरूपत एवोपास्य इत्यर्थः राज्याच्च्युते राज्यभ्रष्टे एकाकिनीत्यर्थः तत्रापि हतभार्ये अत एव भृशं पर्युत्सुके विरहदुःखिते सति भवादृशां प्रतीकारसमर्थानां स्वामिकार्यादुद्विजितुम् । ओविजी भयचलनयोः ॥ "विज इट्" इतीटो ङित्त्वाल्लोपधागुणः ॥ अयं कालो न । निर्गुणं चापि भर्त्तारमापत्सु न परित्यजेदिति धर्मशास्त्रवादित्यर्थः किं पुनरीदृशं गुणाढ्यमिति भावः ॥

यत्नं प्रोर्णवितुं[2] तूर्णं दिशं कुरुत दक्षिणाम् ।
प्रोर्णुवित्रीं[3] दिवस्तत्र पुरीं[4] द्रक्ष्यथ काञ्चनीम् ॥ ९५ ॥

९५. यत्नमिति ॥ किं तु दक्षिणां दिशं प्रोर्णुवितुमाच्छादयितुम् ॥ "विभाषोर्णोः" इतीटो ङित्वपक्षे गुणप्रतिषेधादुवङादेशः । तूर्णं यत्नं कुरुत कुरुध्वम् ॥ "सार्वधातुकमपित्" इति ङित्वाद्विकरणस्य गुणाभावः ॥ धातोर्गुणे सति "अत उत्सार्वधातुके" इत्युकारः ॥ तत्र दक्षिणस्यां दिशि दिवोऽन्तरिक्षस्य । कर्मणि षष्ठी । प्रोर्णविर्त्री स्वकान्त्याच्छादयित्रीम् । ऊर्णोतेस्तृचि ङीप् । इटो ङित्त्वाभावपक्षे गुणावादेशौ । काञ्चनस्य विकारं काञ्चनीं हिरण्मयीम् ॥ "प्राणिरजतादिभ्योऽञ्" इत्यञ् ॥ पुरं पुरीं द्रक्ष्यथ ॥

१ भृशु° E_3.
२ प्रोर्णुवितुं C., D., E_2, E_3, T., G., Com.
३ प्रोर्णविर्त्री T., G., Com., B.
४ पुरं Com.

अथ किदधिकारः ।

लङ्कां नाम्ना गिरेर्मूर्ध्नि राक्षसेन्द्रेण पालिताम् ।
निर्जित्य शक्रमानीतां ददृशुर्यां सुरस्त्रियः ॥ ९६ ॥

९६. लङ्केति ॥ सा पुरी नाम्ना लङ्केति प्रसिद्धिरुक्ता । गिरेस्त्रिकूटाद्रेर्मूर्ध्नि इति दुर्गत्वमुक्तम् । किं च राक्षसेन्द्रेण पालितेति स्वामित्वमुक्तम् । यां पुरीं शक्रं निर्जित्यानीता आहृताः सुरस्त्रियो ददृशुः शक्रपुरीं विस्मृत्याद्राक्षुरित्यर्थः । दृशेर्लिटि "असंयोगाल्लिट् कित्" इति कित्त्वाद्गुणाभावः ॥

बभूव याधिशैलेन्द्रं मृदित्वेवेन्द्रगोचरम् ।
कुषित्वा जगतां सारं सैकां शङ्के कृता भुवि ॥ ९७ ॥

९७. बभूवेति ॥ या पुरी अधिशैलेन्द्रं त्रिकूटाद्रौ । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । इन्द्रगोचरमिन्द्रालयममरावतीं मृदित्वा निष्पेष्य कृतेव बभूवेत्युत्प्रेक्षा ॥ "इन्धिभवतिभ्यां च" इति लिटः कित्त्वान्न गुणः । अथवा जगतां सारं कुषित्वोत्कृष्योद्धृत्येत्यर्थः सा एका भुवि कृता निर्मिता शङ्के इत्यपरोत्प्रेक्षा । इवशङ्के शब्दावुत्प्रेक्षायाम् ॥ "मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा" इति क्त्वः कित्त्वान्न मृदिकुष्योर्गुणः ॥

अमृडित्वा सहस्राक्षं क्लिशित्वा कौशले निजे ।
उदित्वालं चिरं यत्नात् सैका धात्रा विनिर्मिता ॥ ९८ ॥

९८. अमृडित्वेति ॥ सहस्राक्षममृडित्वा असुखयित्वा तन्नगरादुत्कृष्टनिर्माणेन तस्य दुःखमुत्पाद्येत्यर्थः । मृड सुखने इति धातोः क्त्वाप्रत्यये नञ्समासः । 'अनञ्पूर्वे' इति निषेधान्न क्त्वो ल्यबादेशः । निजे स्वकीये कौशले च विषये चिरं क्लिशित्वा परिश्रम्य चिरमभ्यस्येत्यर्थः । अलमुदित्वोक्त्वा एवं करिष्यामीत्युद्घोष्येत्यर्थः यत्नात् सा

१ लङ्का T., G., Com.
२ नाम T₃.
३ पालिता T., G., Com.
४ °मानीतां T₄.
५ °न्द्रगोपुरम् B.
६ क्रुषित्वा D.
७ सैषा T₂, T₃.
८ कौशलैर्निजैः N., D.

पुरी एका अद्वितीया धात्रा विनिर्मिता । उत्प्रेक्षा । व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या ॥ "मृडमृद—" इत्यादिना सर्वत्र क्त्वः कित्वान्न गुणः ॥

मुषित्वा धनदं पापो यां गृहीत्वावसद्विषन् ।
तां रुदित्वेव शक्रेण यात लङ्कामुपेक्षिताम् ॥ ९९ ॥

९९. मुषित्वेति ॥ पापः क्रूरः । 'नृशंसो घातुकः क्रूरः पापः' इत्यमरः । द्विषन्नमित्रो रावणः ॥ "द्विषोऽमित्रे" इति शतृप्रत्ययः । यां लङ्कां धनदं कुबेरं मुषित्वा चोरयित्वा गृहीत्वादाय । 'जिदण्डिरुधिप्रच्छि-चिञ्‌नीह्रुन्मुषिवहिग्रहाम् । द्विकर्मसु पचादीनां चोपसंख्यानमिष्यते' इति मुषिग्रहोर्द्विकर्मकत्वम् । अवसत् यस्यामवसदित्यर्थः । 'देश-कालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति वसेः सकर्मकत्वम् । पूर्वं लङ्का कौबेरी रावणेनाच्छिद्य गृहीतेति कथात्रानुसंधेया । अथ शक्रे-णापि रुदित्वा शोचित्वेवोपेक्षितामसाध्यतयावधीरितां लङ्कां यात गच्छत ॥ सर्वत्र "रुदविद—" इत्यादिना क्त्वः कित्वान्न गुणः ॥

विदित्वा शक्तिमात्मीयां रावणं विजिघृक्षवः ।
उक्तं पिपृच्छिषूणां वो मा स्म भूत सुषुप्सवः ॥ १०० ॥

१००. विदित्वेति ॥ आत्मीयां शक्तिं विदित्वा रावणं विजिघृक्षवः विग्रहीतुं विरोद्धुमिच्छवो यूयं स्वप्तुमिच्छवः सुषुप्सवः प्रमत्ताः मा स्म भूत किं तु जागरूकाः स्तेत्यर्थः ॥ "स्मोत्तरे लङ् च" इति चका-राल्लुङ् ॥ पिपृच्छिषूणां प्रष्टुमिच्छूनां जिज्ञासूनामित्यर्थः ॥ "किरश्च पञ्चभ्यः" इति प्रच्छेः सनीडागमः । वो युष्माकमुक्तमुपदिष्टम् । 'मापृष्टः कस्य चिद्ब्रूयात्' इति भावः । अत्रापि "रुदविद—" इत्या-दिना क्त्वासनोः कित्वाद्विदादीनां गुणाभावः प्रच्छेः स्वपेश्च संप्र-सारणम् ॥

नाविविदिषुमभ्येति सम्पद्रुरुदिषुं नरम् ।
किं मुमुषिषुवद्यात द्विषो नापचिकीर्षया ॥ १०१ ॥

१ द्विषत् T₂.
२ अभ्येति नाविविदिषुं T., G., Com.
३ न द्विषोऽपचि° D. द्विषो नोऽपचि° T₂.

१०१. अभ्येतीति ॥ अविविदिषुं कार्याकार्यमजिज्ञासुमविवेकिनमित्यर्थः । रुरुदिषुं रोदितुमिच्छुमनुद्योगिनमित्यर्थः । ईदृशं नरं पुरुषं संपल्लक्ष्मीर्नाभ्येति नोपैति । 'निवसन्ति पराक्रमाश्रयानविषादेन समं समृद्धयः' इति भावः । मोषितुमिच्छुर्मुमुषिषुः स्तेनस्तद्वत्तथा लब्धान्वेषिणः सन्त इत्यर्थः । द्विषः शत्रोरपचिकीर्षया अपकर्तुमिच्छया ॥ "इको झल्" इति सनः कित्त्वान्न गुणः ॥ "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घः । अन्यत्र पूर्ववत् "रुदविद—" इत्यादिना सनः कित्त्वादगुणः ॥ किं न यात न गच्छत शीघ्रं गच्छतेत्यर्थः । विधौ लोट् ॥

बुभुत्सवो ध्रुवं सीतां भुत्सीध्वं प्रब्रवीमि वः ।
मा च भुद्ध्वं मृषोक्तं नः कृषीढ्वं स्वामिने हितम् ॥ १०२ ॥

१०२. बुभुत्सव इति ॥ ध्रुवं सत्यं सीतां बुभुत्सवो बोद्धुमिच्छवस्ते इत्यर्थः ॥ "हलन्ताच्च" इति बुधः सनः कित्त्वान्न लघूपधगुणः ॥ "एकाचो बशः—" इत्यादिना भष्भावः ॥ "खरि च" इति धकारस्य चर्त्वम् ॥ भुत्सीध्वं जानीध्वमन्विष्य पश्यतेत्यर्थः । आशीरर्थो न विवक्षितः ॥ "लिङ्सिचावात्मनेपदेषु" इति लिङः कित्त्वान्न गुणः ॥ "लिङः सीयुट्" इति सीयुट् ॥ यलोपः । शेषं पूर्ववत् । वो युष्मभ्यं प्रब्रवीमि हितमुपदिशामीत्यर्थः । नोऽस्माकमुक्तमुक्तिं मृषानृतं मा स्म भुद्ध्वं न जानीध्वमित्यर्थः ॥ "स्मोत्तरे लङ् च" इति चकाराल्लुङ् । "लिङ्सिचौ—" इत्यादिना सिचः कित्त्वान्न लघूपधगुणः ॥ "धि च" इति सलोपः ॥ भष्भावश्च । स्वामिने रामाय हितम् । हितयोगे चतुर्थी । कृषीढ्वं कुरुध्वमित्यर्थः । अत्राप्याशीरर्थो न विवक्षितः ॥ "उश्च" इति लिङः कित्त्वान्न गुणः ॥ "लिङः सीयुट्" इति सीयुट् ॥ "इणः षीध्वम्—" इत्यादिना मूर्धन्यादेशः ॥

१ ध्रुवं T., G., Com.
२ मावभुद्ध्वं T₂.
३ स्म T., G., Com., T₂.
४ स्वामिनो D., T₂, c., B.

समगध्वं पुरः शत्रोर्मोदयध्वं रघूत्तमम् ।
नोपायध्वं भयं सीता नोपायंस्त दशाननः ॥ १०३ ॥

१०३. समगध्वमिति ॥ शत्रोः पुरः समगध्वं संगस्यध्वे संगताः स्थास्यध्व इत्याशास्महे इत्यर्थः ॥ "समो गम्यृच्छि—" इत्यादिना संपूर्वाद्गमेरकर्मकाल्लुङि तङ् ॥ "आशंसायां भूतवच्च" इति भविष्यदर्थे भूतवत्प्रत्ययः ॥ "वा गमः" इति सिचः कित्वात् "अनुदात्तोपदेश—" इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥ "ह्रस्वादङ्गात्" इति सलोपः ॥ रघूत्तमं रामं मोदयध्वं सीतान्वेषणेनानन्दयत । मुद हर्षे । ण्यन्ताल्लोटि "णिचश्च" इति तङ् । सुबोधिनीकारस्तु मोदाहध्वमिति पाठं दृष्ट्वा किदधिकारलोभात्तथैव व्याचष्ट । रघूत्तमं मोदाहध्वं प्रायोपवेशनेन सीतावार्तालोडनाद्रामं मा वधिष्ट । उदाङ्पूर्वाद्धन्तेर्लुङि "आङो यमहनः" इति तङि ध्वमि "हनः सिच्" इति सिचः कित्वादनुनासिकलोपे "ह्रस्वादङ्गात्" इति सलोपः । 'आहध्वं मा रघूत्तमम्' इति क्वचित्पाठः । अत्राकर्मकाधिकारस्य भट्टिकविनानुमतत्वात् सकर्मकत्वे न तङित्यन्ये तु साहसभीरवोऽधिकारभ्रंशेऽपि पूर्वपाठमेवाश्रिता इत्यास्तां तत् । भयं मोपायध्वं धातूनामनेकार्थत्वान्मा गन्धयतेत्यर्थः । गन्धनं सूचनमाविष्करणमिति यावत् ॥ "आङो यमहनः" इत्याङ्पूर्वाद्यमेर्लुङि सकर्मकत्वादात्मनेपदं चिन्त्यम् ॥ "यमो गन्धने" इति सिचः कित्वादनुनासिकलोपे सलोपः । तथा दशाननः सीतां मोपायंस्त न स्वीकरोतु तस्य दौरात्म्यादिति भावः ॥ "उपाद्यमः स्वकरणे" इति उपपूर्वाद्यमेरात्मनेपदम् ॥ "विभाषोपयमने" इति सिचः पक्षे कित्वाभावान्नानुनासिकलोपो नापि सलोपः ॥ उभयत्रापि "न माङ्योगे" इत्यडभावः ॥

ततः प्रास्थिषताद्रीन्द्रं महेन्द्रं वानरा द्रुतम् ।
सर्वे किलोकिलायन्तो धैर्यं चाधिषताधिकम् ॥ १०४ ॥

---

१ मादयध्वं T_3.
२ रघूत्तमो E_2.
३ मोपायध्वं T_2, T_3, T., G., Com.
४ मोपायंस्त T., G., Com.
५ किलिकिला T_2, T_3, T_4.

१०१. अभ्येतीति ॥ अविविदिषुं कार्याकार्यमजिज्ञासुमविवेकिनमित्यर्थः । रुरुदिषुं रोदितुमिच्छुमनुद्योगिनमित्यर्थः । ईदृशं नरं पुरुषं संपल्लक्ष्मीर्नाभ्येति नोपैति । 'निवसन्ति पराक्रमाश्रयानविषादेन समं समृद्धयः' इति भावः । मोषितुमिच्छुर्मुमुषिषुः स्तेनस्तद्वत्तथा रन्ध्रान्वेषिणः सन्त इत्यर्थः । द्विषः शत्रोरपचिकीर्षया अपकर्तुमिच्छया ॥ "इको झल्" इति सनः कित्त्वान्न गुणः ॥ "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घः । अन्यत्र पूर्ववत् "रुदविद—" इत्यादिना सनः कित्त्वादगुणः ॥ किं न यात न गच्छत शीघ्रं गच्छतेत्यर्थः । विधौ लोट् ॥

बुभुत्सवो ध्रुवं सीतां भुत्सीध्वं मब्रवीमि वः ।
मा च भुद्ध्वं मृषोक्तं नः कृषीढ्वं स्वामिने हितम् ॥ १०२ ॥

१०२. बुभुत्सव इति ॥ ध्रुवं सत्यं सीतां बुभुत्सवो बोद्धुमिच्छवस्ते इत्यर्थः ॥ "हलन्ताच्च" इति बुधः सनः कित्त्वान्न लघूपधगुणः ॥ "एकाचो बशः—" इत्यादिना भष्भावः ॥ "खरि च" इति भकारस्य चर्त्वम् ॥ भुत्सीध्वं जानीध्वमन्विष्य पश्यतेत्यर्थः । आशीरर्थो न विवक्षितः ॥ "लिङ्सिचावात्मनेपदेषु" इति लिङः कित्त्वान्न गुणः ॥ "लिङः सीयुट्" इति सीयुट् ॥ यलोपः । शेषं पूर्ववत् । वो युष्मभ्यं प्रब्रवीमि हितमुपदिशामीत्यर्थः । नोऽस्माकमुक्तमुक्तिं मृषानृतं मा स्म भुद्ध्वं न जानीध्वमित्यर्थः ॥ "स्मोत्तरे लङ् च" इति चकाराल्लुङ् । "लिङ्सिचौ—" इत्यादिना सिचः कित्त्वान्न लघूपधगुणः ॥ "झलो झलि" इति सलोपः ॥ भष्भावश्च । स्वामिने रामाय हितम् । हितयोगे चतुर्थी । कृषीढ्वं कुरुध्वमित्यर्थः । अत्राप्याशीरर्थो न विवक्षितः ॥ "उश्च" इति लिङः कित्त्वान्न गुणः ॥ "लिङः सीयुट्" इति सीयुट् ॥ "इणः षीध्वम्—" इत्यादिना मूर्धन्यादेशः ॥

१ ध्रुवं T., G., Com.
२ मावभुद्ध्वं T₂.
३ स्म T., G., Com., T₂.
४ स्वामिनो D., T₂, c., B.

समगध्वं पुरः शत्रोर्मोदयध्वं रघूत्तमम् ।
नोपायध्वं भयं सीता नोपायंस्त दशाननः ॥ १०३ ॥

१०३. समगध्वमिति ॥ शत्रोः पुरः समगध्वं संगस्यध्वे संगताः स्थास्यध्व इत्याशास्महे इत्यर्थः ॥ "समो गम्यृच्छि—" इत्यादिना संपूर्वाद्गमेरकर्मकाल्लुङि तङ् ॥ "आशंसायां भूतवच्च" इति भविष्यदर्थे भूतवत्प्रत्ययः ॥ "वा गमः" इति सिचः कित्त्वात् "अनुदात्तोपदेश—" इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥ "ह्रस्वादङ्गात्" इति सलोपः ॥ रघूत्तमं रामं मोदयध्वं सीतान्वेषणेनानन्दयत । मुद हर्षे । ण्यन्ताल्लुङि "णिचश्च" इति तङ् । सुबोधिनीकारस्तु मोदाहध्वमिति पाठं दृष्ट्वा किदधिकारलोभात्तथैव व्याचष्ट । रघूत्तमं मोदाहध्वं प्रायोपवेशनेन सीतावार्तालोडनाद्रामं मा वधिष्ट । उदाङ्पूर्वाद्धन्तेर्लुङि "आङो यमहनः" इति तङि ध्वमि "हनः सिच्" इति सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपे "ह्रस्वादङ्गात्" इति सलोपः । 'आहध्वं मा रघूत्तमम्' इति क्वचित्पाठः । अत्राकर्मकाधिकारस्य भट्टिकविनानुमतत्वात् सकर्मकत्वे न तङित्यन्ये तु साहसभीरवोऽधिकारभ्रंशेऽपि पूर्वपाठमेवाश्रिता इत्यास्तां तत् । भयं मोपायध्वं धातूनामनेकार्थत्वान्मा गन्धयतेत्यर्थः । गन्धनं सूचनमाविष्करणमिति यावत् ॥ "आङो यमहनः" इत्याङ्पूर्वाद्यमेर्लुङि सकर्मकत्वादात्मनेपदं चिन्त्यम् ॥ "यमो गन्धने" इति सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपे सलोपः । तथा दशाननः सीतां मोपायंस्त न स्वीकरोतु तस्य दौरात्म्यादिति भावः ॥ "उपाद्यमः स्वकरणे" इति उपपूर्वाद्यमेरात्मनेपदम् ॥ "विभाषोपयमने" इति सिचः पक्षे कित्त्वाभावान्नानुनासिकलोपो नापि सलोपः ॥ उभयत्रापि "न माङ्योगे" इत्यडभावः ॥

ततः प्रास्थिषताद्रीन्द्रं महेन्द्रं वानरा द्रुतम् ।
सर्वे किलोकिलायन्तो धैर्यं चाधिषताधिकम् ॥ १०४ ॥

---

१ मादयध्वं T_2.
२ रघूत्तमो Es.
३ मोपायध्वं T_2, T_3, T., G., Com.
४ मोपायंस्त T., G., Com.
५ किलिकिला T_2, T_3, T_4.

१०१. अभ्येतीति ॥ अविविदिषुं कार्याकार्यमजिज्ञासुमविवेकिनमित्यर्थः । रुरुदिषुं रोदितुमिच्छुमनुद्योगिनमित्यर्थः । ईदृशं नरं पुरुषं संपल्लक्ष्मीर्नाभ्येति नोपैति । 'निवसन्ति पराक्रमाश्रयानविषादेन समं समृद्धयः' इति भावः । मोषितुमिच्छुर्मुमुषिषुः स्तेनस्तद्वत्तया रन्ध्रान्वेषिणः सन्त इत्यर्थः । द्विषः शत्रोरपचिकीर्षया अपकर्तुमिच्छया ॥ "इको झल्" इति सनः कित्त्वान्न गुणः ॥ "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घः । अन्यत्र पूर्ववत् "रुदविद—" इत्यादिना सनः कित्त्वादगुणः ॥ किं न यात न गच्छत शीघ्रं गच्छतेत्यर्थः । विधौ लोट् ॥

बुभुत्सवो ध्रुवं[१] सीतां भुत्सीध्वं प्रब्रवीमि वः ।
मा च[२] भुद्ध्वं मृषोक्तं नः[३] कृषीढ्वं स्वामिने[४] हितम् ॥ १०२ ॥

१०२. बुभुत्सव इति ॥ ध्रुवं सत्यं सीतां बुभुत्सवो बोद्धुमिच्छवस्ते इत्यर्थः ॥ "हलन्ताच्च" इति बुधः सनः कित्त्वान्न लघूपधगुणः ॥ "एकाचो बशः—" इत्यादिना भष्भावः ॥ "खरि च" इति धकारस्य चर्त्वम् ॥ भुत्सीध्वं जानीध्वमन्विष्य पश्यतेत्यर्थः । आशीरर्थो न विवक्षितः ॥ "लिङ्सिचावात्मनेपदेषु" इति लिङः कित्त्वान्न गुणः ॥ "लिङः सीयुट्" इति सीयुट् ॥ यलोपः । शेषं पूर्ववत् । वो युष्मभ्यं प्रब्रवीमि हितमुपदिशामीत्यर्थः । नोऽस्माकमुक्तमुक्तिं मृषानृतं मा स्म भुद्ध्वं न जानीध्वमित्यर्थः ॥ "स्मोत्तरे लङ् च" इति चकाराल्लुङ् । "लिङ्सिचौ—" इत्यादिना सिचः कित्त्वान्न लघूपधगुणः ॥ "झलो झलि" इति सलोपः ॥ भष्भावश्च । स्वामिने रामाय हितम् । हितयोगे चतुर्थी । कृषीढ्वं कुरुध्वमित्यर्थः । अत्राप्याशीरर्थो न विवक्षितः ॥ "उश्च" इति लिङः कित्त्वान्न गुणः ॥ "लिङः सीयुट्" इति सीयुट् ॥ "इणः षीध्वम्—" इत्यादिना मूर्धन्यादेशः ॥

---

१ ध्रुवं T., G., Com.
२ मावभुद्ध्वं T₂.
३ स्म T., G., Com., T₂.
४ स्वामिनो D., T₂, c., B.

समगध्वं पुरः शत्रोर्मोदयध्वं रघूत्तमम् ।
नोपायध्वं भयं सीता नोपायंस्त दशाननः ॥ १०३ ॥

१०३. समगध्वमिति ॥ शत्रोः पुरः समगध्वं संगस्यध्वे संगताः स्थास्यध्व इत्याशास्महे इत्यर्थः ॥ "समो गम्यृच्छि—" इत्यादिना संपूर्वाद्गमेरकर्मकाल्लुङि तङ् ॥ "आशंसायां भूतवच्च" इति भविष्यदर्थे भूतवत्प्रत्ययः ॥ "वा गमः" इति सिचः कित्त्वात् "अनुदात्तोपदेश—" इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥ "ह्रस्वादङ्गात्" इति सलोपः ॥ रघूत्तमं रामं मोदयध्वं सीतान्वेषणेनानन्दयत । मुद हर्षे । ण्यन्ताल्लुङि "णिचश्च" इति तङ् । सुबोधिनीकारस्तु मोदाहध्वमिति पाठं दृष्ट्वा किदविकारलोभात्तथैव व्याचष्ट । रघूत्तमं मोदाहध्वं प्रायोपवेशनेन सीतावार्तालोडनाद्रामं मा वधिष्ट । उदाङ्पूर्वाद्धन्तेर्लुङि "आङो यमहनः" इति तङि ध्वमि "हनः सिच्" इति सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपे "ह्रस्वादङ्गात्" इति सलोपः । 'आहध्वं मा रघूत्तमम्' इति क्वचित्पाठः । अत्राकर्मकाधिकारस्य भट्टिकविनानुमतत्वात् सकर्मकत्वे न तङित्यन्ये तु साहसभीरवोऽधिकारभ्रंशोऽपि पूर्वपाठमेवाश्रिता इत्यास्तां तत् । भयं मोपायध्वं धातूनामनेकार्थत्वान्मा गन्धयतेत्यर्थः । गन्धनं सूचनमाविष्करणमिति यावत् ॥ "आङो यमहनः" इत्याङ्पूर्वाद्यमेर्लुङि सकर्मकत्वादात्मनेपदं चिन्त्यम् ॥ "यमो गन्धने" इति सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपे सलोपः । तथा दशाननः सीतां मोपायंस्त न स्वीकरोतु तस्य दौरात्म्यादिति भावः ॥ "उपाद्यमः स्वकरणे" इति उपपूर्वाद्यमेरात्मनेपदम् ॥ "विभाषोपयमने" इति सिचः पक्षे कित्त्वाभावान्नानुनासिकलोपो नापि सलोपः ॥ उभयत्रापि "न माङ्योगे" इत्यडभावः ॥

ततः प्रास्थिषताद्रीन्द्रं महेन्द्रं वानरा द्रुतम् ।
सर्वे किलोकिलायन्तो धैर्यं चाधिषताधिकम् ॥ १०४ ॥

---

१ मादयध्वं T_2.
२ रघूत्तमो E_2.
३ मोपायध्वं T_2, T_3, T., G., Com.
४ मोपायंस्त T., G., Com.
५ किलिकिला T_2, T_3, T_4.

१०४. तत इति ॥ ततः संपातिवाक्यश्रवणानन्तरं सर्वे वानराः किलकिलायन्तः किलकिलशब्दं कुर्वाणाः ॥ "अव्यक्तानुकरणात्—" इत्यादिना डाचि "लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्" इति क्यषि "वा क्यषः" इति पक्षे परस्मैपदम् । महेन्द्रं महेन्द्राख्यमद्रीन्द्रं प्रति द्रुतं प्रास्थिषत प्रस्थिताः ॥ "समवप्रविभ्यः स्थः" इति तिष्ठतेर्लुङि तङ् ॥ अधिकं धैर्यं चाधिषत दधिरे ॥ "स्थाघ्वोरिच्च" इत्युभयत्रेत्वं सिचः कित्वं च तस्माच्च गुणः ॥

निकुञ्जे तस्य वर्षित्वा रम्ये प्रक्ष्वेदिताः परम् ।
मणिरत्नाधिशयितं प्रत्युदैक्षन्त तोयधिम् ॥ १०५ ॥

१०५. निकुञ्ज इति ॥ रम्ये तस्य गिरेर्निकुञ्जे गृहकल्पे तरुषण्डे । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः । वर्षित्वा स्थित्वा विहृत्येर्थः ॥ "न क्त्वा सेट्" इति कित्त्वप्रतिषेधाद्गुणः ॥ परमत्यर्थं प्रक्ष्वेदिताः कृतसिंहनादाः । क्ष्विदः कर्त्तरि क्तः ॥ "निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः" इति निष्ठायां कित्त्वप्रतिषेधाद्गुणः ॥ मणीनां पद्मरागादीनां रत्नानां स्वजातिश्रेष्ठवस्तूनां च । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठे च' इत्यमरः । अधिशेरतेऽत्रेत्यधिशयनमधिष्ठानम् ॥ "क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः" इति शेतेर्ध्रौव्यार्थादकर्मकापराख्यादधिकरणे क्तः ॥ "निष्ठा शीङ्—" इत्यादिना कित्त्वप्रतिषेधाद्गुणः ॥ तोयधिं समुद्रं प्रत्युदैक्षन्त कियानयं कीदृशो वेति समन्तादवैक्षन्तेत्यर्थः ॥

अमर्षितमिव घ्नन्तं तटाद्रीन् सलिलोर्मिभिः ।
श्रिया समग्रं धुतितं मदेनेव प्रलोठितम् ॥ १०६ ॥

१०६. अथैनं चतुर्भिर्विशिनष्टि अमर्षितमित्यादिभिः ॥ सलिलानामूर्मिभिस्तटाद्रीन् तटस्थान्पर्वतान् घ्नन्तं ताडयन्तमत एवामर्षितं कुपितमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । मृषेः कर्त्तरि क्तः ॥ "मृषस्तितिक्षायाम्" इति

---

१ क्रिया Ea.
२ समग्रधुतितं Ta, T., G., Com.
३ प्रलोठितम् D.

किस्वप्रतिषेधाद्गुणः ॥ ततो नञ्समासः। श्रिया रत्नादिसम्पदा समग्रं द्युतितं द्योतनं यस्य तं समग्रद्युतितमित्यर्थः। द्युतेर्भावे क्तः ॥ "उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्" इति पक्षे किस्वाद्गुणाभावः ॥ मदेनेवेति हेतूत्प्रेक्षा। प्रक्ष्वेडितं प्रघूर्णितम्। क्ष्वेडेः आदिकर्मणि क्तः ॥ "उदुपधात्—" इत्यादिना किस्वाभावपक्षे गुणः ॥

पूतं शीतैर्नभस्वद्भिः ग्रन्थित्वेव स्थितं रुचः।
गुम्फित्वेव निरस्यन्तं तरङ्गान् सर्वतो मुहुः ॥ १०७ ॥

१०७. पूतमिति ॥ पुनः शीतैः शीतलैर्नभस्वद्भिर्वायुभिः। हेतौ कर्तरि वा तृतीया। पूतं पवित्रं इद्धमित्यर्थः। पूङः कर्तरि कर्मणि वा क्तः ॥ "पूङश्च" इति विकल्पादिडभावे "पूङः क्त्वा च" इति सेटोरेव क्त्वानिष्ठयोः किस्वनिषेधादनिटोः किस्वाच्च गुणः। पुनः रुचो दीप्तीः ग्रन्थित्वा सन्दर्भ्येव स्थितं तेजःस्रजामिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा। पुनस्तरङ्गान् गुम्फित्वेव एकत्र क्रोडीकृत्येव मुहुः सर्वतो निरस्यन्तं क्षिपन्तम्। ग्रन्थिगुम्फ्योर्नकारोपधयोः "नोपधात्थफान्ताद्वा" इति विकल्पात्किस्वाभावपक्षे "अनिदिताम्—" इत्यादिना नोपधानकारलोपः ॥

वञ्चित्वाप्यम्बरं दूरं स्वस्मिंस्तिष्ठन्तमात्मनि।
तृषित्वेवानिशं स्वादु पिबन्तं सरितां पयः ॥ १०८ ॥

१०८. वञ्चित्वेति ॥ पुनः अम्बरमाकाशं दूरं यथा तथा वञ्चित्वापि लङ्घित्वापि ॥ "वञ्चिलुञ्च्यृतश्च" इति वञ्चेः क्त्वायाः किस्वप्रतिषेधाच्चोपधानकारलोपः ॥ स्वस्मिन्नात्मनि पुनः स्वरूपे तिष्ठन्तम्। निरन्तरं पतनोत्पतने कुर्वन्तमित्यर्थः। पुनः तृषित्वा पिपासित्वेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ "तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य" इति क्त्वः पक्षे किस्वाच्च लघूपधगुणः। स्वादुं मधुरं सरितां गङ्गादीनां पयो जलमनिशं पिबन्तं स्वयं लवणोदत्वादिति भावः ॥

द्युतित्वा शशिना नक्तं रश्मिभिः परिवर्धितम्।
मेरोर्जेतुमिवाभोगमुच्चैर्दिद्योतिषुं मुहुः ॥ १०९ ॥

१ गुपित्वेव T₂. | २ कुञ्चित्वे' E₂.

१०९. द्युतित्वेति ॥ शशिना कर्त्रा नक्तं द्युतित्वा द्योतित्वा श्वेत एव रश्मिभिः किरणैः परिवर्धितं पुनः मेरोराभोगं विस्तारमौन्नत्यमित्यर्थः जेतुमतिक्रमितुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । मुहुरुच्चैरूर्ध्वं दिद्योतिषुं द्योतितुं वर्धितुमिच्छुमित्यर्थः । द्युतः सन्नन्तादुप्रत्ययः । ह्रस्वोपधत्वात् ॥ "रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च" इति क्त्वासनोः सेटोः पक्षे कित्त्वात् द्युतित्वेत्यत्र न लघूपधगुणः दिद्योतिषुमित्यत्र गुणः ॥

विलोक्य सलिलोच्चयानधिसमुद्रमभ्रंलिहान्
भ्रमन्मकरभीषणं समधिगम्य चोच्चैः पयः ।
गमागमसहं द्रुतं कपिवृषाः परिप्रैषयन्
गजेन्द्रगुरुविक्रमं तरुमृगोत्तमं मारुतिम् ॥ ११० ॥

११०. विलोक्येति ॥ कपिवृषाः कपिपुङ्गवाः अधिसमुद्रं समुद्रे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अभ्रं लिहन्तीत्यभ्रंलिहानभ्रङ्कषान् ॥ "वहाभ्रे लिहः" इति खशि मुमागमः ॥ सलिलोच्चयान् जलोच्छ्रायान् ॥ "एरच्" इत्येरच् ॥ तथा भ्रमद्भिर्मकरैर्भीषणं भयङ्करम् । नन्द्यादित्वाल्ल्युः । उच्चैरुन्नतं पयश्च विलोक्य गजेन्द्रः ऐरावणः तद्वद्गुरुविक्रममप्रतिहतगतिमत एव तरुमृगेषु कपिषूत्तमं श्रेष्ठं मारुतिं हनूमन्तं गमागमयोर्गमनागमनयोः सहं क्षमम् । पचाद्यच् । समधिगम्य निश्चित्य द्रुतं परिप्रैषयन् प्रेषितवन्तः । इषु गतौ । ण्यन्ताल्लङ् ॥ पृथ्वीवृत्तम् । 'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः' इति लक्षणात् ॥

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डे सीतान्वेषणो नाम सप्तमः सर्गः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचल मल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने सप्तमः सर्गः ॥

---

१ अभ्रं° D.
चोच्चैः° T., G., Com.

१ द्विजेन्द्र T2, T3, T4.

॥ श्रीः ॥

अथाष्टमः सर्गः ।

अगोषत ततो व्योम हनूमानुरुविग्रहः[1] ।
अत्यशेरत तद्वेगं न सुपर्णार्कमारुताः ॥ १ ॥

१. अगाहतेति ॥ ततः कपिवराज्ञानन्तरमुरुविग्रहोऽभिलक्षितमहाकायो हनूमान् व्योमाकाशमगाहत प्राविशत् । तस्य हनूमतो वेगं सुपर्णार्कमारुताः नात्यशेरत तेऽप्येनमतिशयितुं न शेकुरित्यर्थः । गाहेः शीङश्च लङि क्रमात् "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" ॥ "शीङो रुट्" इति रुडागमः ॥

अभायत यथार्केण सुभातेन शरन्मुखे[2] ।
गम्यमानं न तेनासीदगतं क्रामता पुरः ॥ २ ॥

२. अभायतेति ॥ तेन हनूमता शरन्मुखे शरदारम्भे शोभनं प्रातर्यस्य तेन सुप्रातेन निर्मेघोदयेनार्केण यथार्केणेवाभायत अदीप्यत । कुतः । यत्पुरः क्रामता आक्रामता तेन गम्यमानमगतं गन्तव्यं च नासीत् । गतिवेगेन सर्वं गतमेव भवतीत्यर्थः । भातेर्गमेश्च क्रमात् "भावकर्मणोः" इत्यात्मनेपदम् ॥ अगतस्यैकदागतत्वासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदोऽलङ्कारः ॥

वियति व्यत्यतन्वातां मूर्ती हरिपयोनिधी ।
व्यसैतां चोत्तमं मार्गमर्केन्द्रेन्दुनिषेवितम् ॥ ३ ॥

३. वियतीति ॥ हरिपयोनिधी हनूमत्सागरौ वियत्याकाशे मूर्ती शरीरे व्यत्यतन्वातां मिथो मत्सराद्व्यतिहारेणावर्धयतामित्यर्थः । तनोतेर्लङि "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इति तङ् । परस्परकरणं कर्म-

---

१ अगाहत T., G., Com.
२ विक्रमः B.
३ शरण्मुखे O.

१०९. द्युतित्वेति ॥ शशिना कर्त्रा नक्तं द्युतित्वा द्योतित्वा भास एव रश्मिभिः किरणैः परिवर्धितं पुनः मेरोराभोगं विस्तारमौन्नत्यमित्यर्थः जेतुमतिशयितुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । मुहुरुच्चैरूर्ध्वं दिद्युतिषुं द्योतितुं वर्धितुमिच्छुमित्यर्थः । द्युतः सन्नन्तादुप्रत्ययः । तस्योदुपधत्वात् ॥ "रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च" इति क्त्वासनोः सेटोः पक्षे कित्त्वाद् द्युतित्वेत्यत्र न लघूपधगुणः दिद्योतिषुमित्यत्र गुणः ॥

विलोक्य सलिलोच्चयानधिसमुद्रमभ्रंलिहान्
भ्रमन्मकरभीषणं समधिगम्य चोचैः पयः ।
गमागमसहं द्रुतं कपिवृषाः परिप्रैषयन्
गजेन्द्रगुरुविक्रमं तरुमृगोत्तमं मारुतिम् ॥ ११० ॥

११०. विलोक्येति ॥ कपिवृषाः कपिपुङ्गवाः अधिसमुद्रं समुद्रे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अभ्रं लिहन्तीत्यभ्रंलिहानभ्रङ्कषान् ॥ "वहाभ्रे लिहः" इति खशि मुमागमः ॥ सलिलोच्चयान् जलोच्छ्रयान् ॥ "एरच्" इत्येरच् ॥ तथा भ्रमद्भिर्मकरैर्भीषणं भयङ्करम् । नन्द्यादित्वाल्ल्युः । उच्चैरुन्नतं पयश्च विलोक्य गजेन्द्रः ऐरावणः तद्वद्गुरुविक्रममप्रतिहतगतिमत एव तरुमृगेषु कपिषूत्तमं श्रेष्ठं मारुतिं हनूमन्तं गमागमयोर्गमनागमनयोः सहं क्षमम् । पचाद्यच् । समधिगम्य निश्चित्य द्रुतं परिप्रैषयन् प्रेषितवन्तः । इषु गतौ । ण्यन्ताल्लङ् ॥ पृथ्वीवृत्तम् । 'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः' इति लक्षणात् ॥

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डे सीतान्वेषणो नाम सप्तमः सर्गः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचल मल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने सप्तमः सर्गः ॥

---

१ अभ्रः° D.
चोचैः° T., G., Com.

२ द्विजेन्द्र T₂, T₃, T₄.

॥ श्रीः ॥

अथाष्टमः सर्गः ।

अगाधत ततो व्योम हनूमानुरुविग्रहः ।
अत्यशेरत तद्वेगं न सुपर्णार्कमारुताः ॥ १ ॥

१. अगाहतेति ॥ ततः कपिवराज्ञ्यनुज्ञानन्तरमुरुविग्रहोऽखिलजगो-चितमहाकायो हनूमान् व्योमाकाशमगाहत प्राविशत् । तस्य हनूमतो वेगं सुपर्णार्कमारुताः नात्यशेरत तेऽप्येनमतिशयितुं न शेकुरित्यर्थः । गाहेः शीङश्च लङि क्रमात् "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" ॥ "शीङो रुट्" इति रुडागमः ॥

अभायत यथार्केण सुप्रातेन शरन्मुखे ।
गम्यमानं न तेनासीदगतं क्रामता पुरः ॥ २ ॥

२. अभायतेति ॥ तेन हनूमता शरन्मुखे शरदारम्भे शोभनं प्रातर्यस्य तेन सुप्रातेन निर्मेघोदयेनार्केण यथार्केणेवाभायत अदीप्यत । कुतः । यत्पुरः क्रामता आक्रामता तेन गम्यमानमगतं गन्तव्यं च नासीत् । गतिवेगेन सर्वं गतमेव भवतीत्यर्थः । भातेर्गमेश्च क्रमात् "भाव-कर्मणोः" इत्यात्मनेपदम् ॥ अगतस्यैकदागतत्वासंबन्धेऽपि संबन्धोक्ते-रतिशयोक्तिभेदोऽलङ्कारः ॥

वियति व्यत्यतन्वातां मूर्ती हरिपयोनिधी ।
व्यसैतां चोत्तमं मार्गमर्केन्द्रेन्दुनिषेवितम् ॥ ३ ॥

३. वियतीति ॥ हरिपयोनिधी हनूमत्सागरौ वियत्याकाशे मूर्ती शरीरे व्यत्यतन्वातां मिथो मत्सराद्व्यतिहारेणावर्धयतामित्यर्थः । तनोतेर्लङि "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इति तङ् । परस्परकरणं कर्म-

---

१ अगाहत T., G., Com.
२ विक्रमः B.
३ शरण्मुखे O.

व्यतिहारः। किं चोत्तममत्युन्नतमर्कैन्द्रेन्दुभिर्निषेवितं मार्गं तत्संचारपथं व्यत्यैतामन्योन्यमत्यक्रामताम्। इणो गत्यर्थात्कर्मव्यतिहारे लङि ततस्तामादेशः॥ "न गतिहिंसार्थेभ्यः" इति निषेधान्न तङ्॥

व्यतिजिग्ये समुद्रोऽपि न धैर्यं तस्य गच्छतः।
अगच्छन्नास्य न गतं प्रचण्डोऽपि प्रभञ्जनः॥ ४॥

४. व्यतीति॥ गच्छतस्तद्गतिप्रतिबन्धाय वर्धमानमात्मानं विजित्य लङ्घयतस्तस्य मारुतेः धैर्यमुत्साहं समुद्रोऽपि न व्यतिजिग्ये स्वजयिनं तं प्रतिजेतुं न शशाकेत्यर्थः॥ "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इति जयतेर्लिटि तङ्॥ किं च गच्छत आत्मानमतीत्य धावतस्तस्य गतं गतिं च प्रचण्डः प्रभञ्जनोऽपि चण्डमारुतोऽपि न व्यत्यगच्छत् न व्यतिचक्राम॥ "न गतिहिंसार्थेभ्यः" इति प्रतिषेधात्कर्मव्यतिहारेऽपि न गमेरात्मनेपदम्॥

व्यतिघ्नतीं व्यतिघ्नन्स राक्षसीं पवनात्मजः।
जघानाविश्य वदनं निर्यान् भित्त्वोदरं द्रुतम्॥ ५॥

५. व्यतिघ्नतीमिति॥ स पवनात्मजो हनूमान् व्यतिघ्नतीं घाते घाते कुर्वतीम्। व्यतिपूर्वाद्धन्तेः शतरि ङीप्। व्यतिशब्दः कर्मव्यतिहारद्योतनार्थः। राक्षसीं समुद्रादुत्थितां काञ्चन सिंहिकाख्यां नक्तंचरीं व्यतिघ्नन् स्वयमपि घाते घ्नन्नेव। पूर्ववद्धन्तेः शतृप्रत्ययः॥ "उगिदचाम्—" इत्यादिना शतुर्नुमागमः॥ "न गतिहिंसार्थेभ्यः" इति निषेधादुभयत्र कर्मव्यतिहारेऽपि नात्मनेपदम्॥ वदनमाविश्य द्रुतमुदरं भित्त्वा निर्यान्निर्गच्छन्। यातेः शतृप्रत्ययः। जघान हतवान्॥

अन्योन्यं स्म व्यतियुतः शब्दान् शब्दैस्तु भीषणान्।
उदन्वांश्चानिलोद्भूतो म्रियमाणा च राक्षसी॥ ६॥

---

१ व्यत्यगच्छन्न च N., T2, T4, T., G., Com.
अत्यागच्छन्न न गतं T3.
२ व्यतिघ्नंस्तां D.
व्यतिघ्नन्तं E2.
पथि भ्रमं B., E3, T1, N., C.
३ शब्दैः शब्दान्सुभीषणान् T2, T3, T4.
४ म्रियमाणा च निशाचरी T2, T3, T4, T., G., Com.

६. अन्योन्यमिति ॥ अनिलोद्धूतः उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्नित्युदन्वान् उदधिश्च ॥ "उदन्वानुदधौ च" इति दधात्यर्थे मतावुदन्नादेशनिपातः ॥ प्रेयुषी प्रेता मृता सती ॥ "उपेयिवान्—" इत्यादिना क्वस्वन्तनिपातने ङीप्। निशाचरी राक्षसी चान्योन्यमन्योन्यस्येत्यर्थः ॥ "कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः समासवच्च बहुलम्। बहुलग्रहणाद्यदा न समासवत्ता तदा पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनमुत्तरपदस्याम्भाव इति वक्तव्यम्"। विभीषणानतिभयङ्करान्। नन्द्यादित्वाल्ल्युः। घोषान् शब्दैर्घोषैः सह। अत्रापि विभीषणैरिति विभक्तिपरिणामेन योज्यम्। व्यतियुतः स्म मिश्रीकुरुतः स्म। यु मिश्रण इति धातोः "लट् स्मे" इति भूते लट् अत्रापि कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदस्य "इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च"। इति प्रतिषेधः ॥

न्यविक्षत महाग्राहसङ्कुलं मकरालयम्।
सैका[1] बहूनां कुर्वाणा[2] नक्राणां स्वाशितम्भवम्[3] ॥ ७ ॥

७. न्यविक्षतेति ॥ एका सती बहूनां नक्राणां जलग्राहाणामाशिताः भुक्तवन्तः। आङ्पूर्वादश्नातेः कर्तरि क्तः। आशितानां भवनमाशितम्भवमाशितत्वम् ॥ "आशिते भुवः करणभावयोः" इति खचि मुमागमः ॥ तं कुर्वाणा एकापि बहुभोजनपर्याप्तेति तस्याः कायाधिक्यमुक्तम्। सा राक्षसी। गृह्णन्तीति ग्राहाः जलचराः ॥ "विभाषा ग्रहः" इति ग्रहेर्जलचरे कर्तरि णप्रत्ययः ॥ महद्भिस्तैः संकुलं मकरालयं समुद्रं न्यविक्षत प्राविक्षत्। विशेर्लुङि "नेर्विशः" इत्यात्मनेपदम् ॥ "शल इगुपधादनिटः क्सः" इति क्सः ॥

कृतेनोपकृतं वायोः[4] परित्रीणानमुत्थितम्।
पित्रा संरक्षितं शक्रात्स मैनाकाद्रिमैक्षत ॥ ८ ॥

---

१ एका T4. E2, E3.
२ नक्राणां कुर्वाणा B.
३ नक्राणामाशि° C., T., G., Com.
४ सखोः T2.

८. कृतेनेति ॥ सः हनूमान् पित्रा स्वजनकेन वायुना शक्रात्तीव्रभिदः सकाशात्संरक्षितं पक्षच्छेदकाले वेगादादाय समुद्रे गुप्तमत एव वायोः कर्तुरुपकृतमुपकारं पूर्वोक्तं रक्षणरूपं कृतेन प्रत्युपकारेण विश्रामदानरूपेण । उभयत्र भावे क्तः । परिक्रीणानं विनिमिन्वन्तम् । उपकारस्य प्रत्युपकारं कुर्वाणमित्यर्थः ॥ "परिव्यवेभ्यः क्रियः" इति क्रीणातेरात्मनेपदम् ॥ शानच् । उत्थितं प्रत्युपकारार्थमेव समुद्रादुद्भूतं मैनाकाद्रिमैक्षताद्राक्षीत् ॥

तं पराजयमानोऽसावुन्नत्या पवनात्मजम् ।
जगादाद्रिर्विजेषीष्ठा मयि विश्रम्य वैरिणम् ॥ ९ ॥

९. तमिति ॥ उन्नत्या निजौन्नत्येन खमाकाशं पराजयमानः परिभवन्नाच्छादयन्नित्यर्थः ॥ "विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम् ॥ असावद्रिर्मैनाकः पवनात्मजं हनूमन्तं जगाद । किमिति । हे सौम्य मयि विश्रम्य श्रान्तिमपनीय वैरिणं रावणं विजेषीष्ठाः विजयस्व विजेतुं गच्छेत्यर्थः । विपूर्वाज्जयतेराशीर्लिङ् । पूर्ववत्तङ् ॥

फलान्यादत्स्व चित्राणि परिक्रीडस्व सानुषु ।
साध्वनुक्रीडमानानि[1] पश्य[2] वृन्दानि पक्षिणाम् ॥ १० ॥

१०. पुनरष्टभिस्तदेवाह फलानीत्यादिभिः ॥ हे सौम्य चित्राणि विविधानि फलान्यादत्स्व गृहाण । आङ्पूर्वाद्ददातेर्लोटि थासि "आङो दोऽनास्यविहरणे" इत्यात्मनेपदम् । सानुष्वनुक्रीडमानानां विहरतां पक्षिणां वृन्दानि पश्यन् साधु परिक्रीडस्व विहर ॥ "क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च" इत्यात्मनेपदम् ॥

क्षणं भद्रावतिष्ठस्व ततः प्रस्थास्यसे[3] पुनः ।
न त्वत्[4]संस्थास्यते कार्यं दक्षेणोरीकृतं त्वया ॥ ११ ॥

१ °क्रीडमानानां T., G., Com.
२ पश्यन् T., G., Com., T2.
३ प्रस्थास्यते T2.
४ च सं° D., E3.
न सं° T4, T., G., Com.

११. क्षणमिति ॥ हे भद्र मङ्गलमूर्ते क्षणमवतिष्ठस्व विश्राम्येत्यर्थः । ततो विश्रामानन्तरं पुनः प्रस्थास्यसे प्रयास्यसे । दक्षेण क्षिप्रकारिणा त्वया उरीकृतमङ्गीकृतं कार्यं सीतान्वेषणकृत्यं कर्तुं । न न संस्थास्यते न समाप्तं भविष्यतीति न किं तु भविष्यत्येवेत्यर्थः । 'संस्था व्यवस्था-प्रणिधिसमाप्त्याकारमृत्युषु' इति यादवः । एतावता दक्षस्य ते न कोऽपि कार्यप्रतिबन्ध इत्यर्थः । 'संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ' इति वामनः । संपूर्वात्तिष्ठतेः कर्तरि लृट् । सर्वत्र "समवप्रविभ्यः स्थः" इति तङ्"

त्वयि नस्तिष्ठते प्रीतिस्तुभ्यं तिष्ठामहे वयम् ।
उत्तिष्ठमानं मित्रार्थे कस्त्वां न बहु मन्यते ॥ १२ ॥

१२. त्वयीति ॥ हे प्राज्ञ नोऽस्माकं प्रीतिः प्रीतियुक्ता चित्तवृत्ति-स्त्वयि तिष्ठते सर्वकार्यसंशयेषु स्थेये निर्णेतरि त्वयि तिष्ठते त्वद्वाक्ये वर्तत इत्यर्थः । इति वयं तुभ्यं तिष्ठामहे स्वाभिप्रायं प्रकाशयामः ॥ "प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च" इति यथायोगमुभयत्रात्मनेपदम् ॥ किं च मित्रार्थे मित्रप्रयोजने उत्तिष्ठमानमुद्युञ्जानम् ॥ "उदोऽनूर्ध्वकर्मणि" इत्यात्मनेपदम् ॥ त्वां को न बहु मन्यते पितृवत्त्वमपि मित्रोपकारि-त्वात्तद्वदेव सर्वमान्य इत्यर्थः ॥

ये सूर्यमुपतिष्ठन्ते मन्त्रैः संध्यात्रयं द्विजाः ।
रक्षोभिस्तापितास्तेऽपि सिद्धिं ध्यायन्ति तेऽधुना ॥ १३ ॥

१३. य इति ॥ ये द्विजाः संध्यात्रयं त्रिसंध्यम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मन्त्रैः सूर्यमुपतिष्ठन्ते उपासते ॥ "उपान्मन्त्रकरणे" इत्यात्मनेपदम् ॥ रक्षोभिस्तापिताः उपद्रुतास्ते द्विजा अप्यधुना ते तव सिद्धिं रक्षो-विजयकार्यसिद्धिं ध्यायन्ति निरन्तरं चिन्तयन्ति ॥

अव्यग्रमुपतिष्ठस्व वीरं वायोरहं सुहृत् ।
रविर्वितपतेऽत्यर्थमाश्वस्य मयि गम्यताम् ॥ १४ ॥

---

१ बहु न B.
२ धीर C., E₂.
३ °माश्रम्य C.
°र्थं विश्रम्य D., E₂.

१४. अव्यग्रमिति ॥ हे वीर अव्यग्रमसहसा उपतिष्ठस्व संनिधत्स्व ॥ "अकर्मकाच्च" इत्युपतिष्ठतेरात्मनेपदम् ॥ अहं वायोः सुहृत् तथाहं पितुसख इत्यर्थः । रविरत्यर्थं वितपते तीव्रं प्रतपति ॥ "उद्विभ्यां तपः" इति विपूर्वात्तपतेरकर्मकादात्मनेपदम् ॥ मध्याश्वस्व विश्रम्य गम्यतामीषदातपं नीत्वा गच्छेत्यर्थः ॥

तीव्रमुत्तपमानोऽयमशक्यः सोढुमातपः[1] ।
आघ्नान इव संदीप्तैरलातैः[2] सर्वतो[3] मुहुः ॥ १५ ॥

१५. तीव्रमिति ॥ संदीप्तैः प्रज्वलितैः सर्वतोमुखैर्विषूचीनैरलातैरुल्मुकैराघ्नानस्ताडयन्निवेत्युत्प्रेक्षा ॥ "आङो यमहनः" इत्याङ्पूर्वाद्धन्तेरकर्मकादात्मनेपदम् ॥ "गमहन—" इत्यादिना उपधालोपः ॥ "हो हन्तेः—" इत्यादिना कुत्वम् ॥ तीव्रं तीक्ष्णमुत्तपमानः प्रदीप्यमानः । पूर्ववत् "उद्विभ्याम्—" इत्यादिना आत्मनेपदम् ॥ अयमातपः सोढुमशक्यः ॥

संशृणुष्व कपे मत्कैः संगच्छस्व वनैः[4] शुभैः ।
समारन्त ममाभीष्टाः संकल्पास्त्वय्युपागते[5] ॥ १६ ॥

१६. संशृणुष्वेति ॥ हे कपे संशृणुष्व आकर्णय ॥ "समो गम्यृच्छि—" इत्यादिना शृणोतेः संपूर्वादकर्मकादात्मनेपदम् ॥ कौमुद्यां तु समो गम्यृच्छिभ्यामिति पाठः । तदा तत्रत्यवार्त्तिकेनात्मनेपदम् । अहमेषां ग्रामणीः मत्कानि मत्स्वामिकानीत्यर्थः ॥ "स एषां ग्रामणीः" इति कन्प्रत्ययः ॥ "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इत्यस्मदो मपर्यन्तस्यैकवचने मदादेशः ॥ तैः शुभैः वनैः संगच्छस्व तानि संगच्छ तेषु विहरेत्यर्थः । संपूर्वाद्गमेः पूर्ववत्तङ् । त्वय्युपागते सति ममाभीष्टाः प्रियाः संकल्पा मनोरथाः समारन्त सम्यगृताः सत्या बभूवुरित्यर्थः । संपूर्वादृर्च्छेर्लुङि

१ °यं न शक्यः D.
२ °रालातैः D.
३ सर्वतोमुखैः T₃, T., G., Com.
४ बलैः B.
५ °य्युपासते T₄.

पूर्ववत्तङि "सर्वेधातुभ्योऽसुन्" इति च्लेरङादेशः। आङ्पूर्वश्च रपरः॥

के न संविद्रते वायोर्मैनाकाद्रिर्यथा सखा।
यत्नादुपह्वये प्रीतः संह्वयस्व विवक्षितम्॥ १७॥

१७. क इति॥ हे कपे यथा मैनाकाद्रिर्वायोः सखा तथा के न संविद्रते न विदन्ति। तत्सर्वेऽपि विदन्तीत्यर्थः। पूर्ववत्संपूर्वाद्विदेरकर्मकात्तङ्। शपो लुकि झेरदादेशः॥ "वेत्तेर्विभाषा" इति रुडागमः॥ अतः प्रीतो यत्नादुपह्वये त्वामाह्वयामि। अकर्मकादिति निवृत्तम्। सामान्येन विधानम्। विवक्षितमभिप्रेतं संह्वयस्व कथयेत्यर्थः॥ "निसमुपविभ्यो ह्वः" इति ह्वयतेस्तङ्॥

द्यामिवाह्वयमानं तमवोचद्भूधरं कपिः।
उपकुर्वन्तमत्यर्थं प्रकुर्वाणोऽनुजीविवत्॥ १८॥

१८. द्यामिति॥ कपिर्हनूमान् द्यामाकाशमाह्वयमानं महत्त्वेन सस्पर्धमाकारयन्तमिव। तादृङ्महिमानमित्यर्थः। अत्यर्थमुपकुर्वन्तं विश्रामदानेनाद्रियमाणं तं भूधरं मैनाकमनुजीविवत् भृत्यवत् प्रकुर्वाणः सेवमानस्तथानुनयन्नित्यर्थः॥ "गन्धनावक्षेपण—" इत्यादिना कृञः सेवने तङ्॥ अवोचत्॥

कुलभार्यां प्रकुर्वाणमहं द्रष्टुं दशाननम्।
यामि त्वरावान् शैलेन्द्र मा कस्यचिदुपस्कृथाः॥ १९॥

१९. कुलेति॥ हे शैलेन्द्र अहं कुलभार्यां कुलाङ्गनां प्रकुर्वाणं सहसा संगृह्णानम्॥ "गन्धनाव—" इत्यादिना साहसिक्ये आत्मनेपदम्॥ दशाननं द्रष्टुं त्वरावान् द्रुततरो यामि गच्छामि। कस्यचिन्मोपस्कृथाः अध्वश्रमार्थं न किंचित्खाद्यपेयादिकमुपस्कर्तव्यमित्यर्थः। कस्यचिदित्यत्र "कृञः प्रतियत्ने" इति कर्मणि षष्ठी। सतो गुणान्तराधानं

१ °दुपाह्वये N., C., Es.

प्रतियत्नः । कृथा इति करोतेर्लुङि "गन्धन—" इत्यादिना प्रतियत्ने तङि थासि "ह्रस्वादङ्गात्" इति सलोपः ॥ "उपात्प्रतियत्न—" इत्यादिना सुडागमः ॥ "न माङ्योगे" इत्यडभावः ॥

योऽपचक्रे वनात्सीतामधिचक्रे न यं हरिः ।
विकुर्वाणः स्वरानद्य बलं तस्य निहन्म्यहम् ॥ २० ॥

२०. य इति ॥ यो रावणो वनात्सीतामपचक्रे अवक्षिप्तवान् भर्त्सितवान् अवक्षिप्य जहारेत्यर्थः । अन्यथा वनादित्यपादाननिर्देशायोगात् ॥ "गन्धन—" इत्यादिनैव अवक्षेपणे तङ् ॥ यं रावणं हरिरिन्द्रोऽपि नाधिचक्रे न प्रसेहे नाभिबभूव अभिभवितुं नाशकदित्यर्थः ॥ "अधेः प्रसहने" इत्यात्मनेपदम् ॥ 'प्रसहनमभिभवः' इति काशिका । अद्याहं स्वरान् विकुर्वाणो विविधं शब्दान् कुर्वाणः क्ष्वेडमान इति यावत् ॥ "वेः शब्दकर्मणः" इत्यात्मनेपदम् ॥ तस्य रावणस्य बलं निहन्मि संहरिष्यामीत्यर्थः । "जासिनिप्रहण—" इत्यादिना शेषे कर्मणि षष्ठीविधानादशेषे कर्मणि द्वितीया ॥

विकुर्वे नगरे तस्य पापस्याद्य रघुद्विषः ।
विनेष्ये वा प्रियान् प्राणानुदानेष्येऽथवा यशः ॥ २१ ॥

२१. विकुर्व इति ॥ अद्य रघुद्विषो रघुकुलद्रोहिणः अत एव पापस्य पापकर्मणः तस्य रावणस्य नगरे विकुर्वे विविधं चेष्टिष्ये । यथेष्टं पराक्रमिष्यामीत्यर्थः । विपूर्वात्करोतेः "अकर्मकाच्च" इति तङ् । अथवा प्रियान् प्राणान्विनेष्ये सम्मानयिष्यामि ॥ "संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः" इति विपूर्वान्नयतेः संमानने तङ् ॥ स्वाम्यर्थे प्राणानां क्लेशनं संमानने पर्यवस्यति । अथवा यश उदानेष्ये उत्संजयिष्यामि शत्रुविजयेन कीर्तिमुच्चैः करिष्यामीत्यर्थः । तेनैवोत्संजने तङ् ॥

---

१ योऽवचक्रे E_3.
२ बलात्सी° E_3, B.
३ विकुर्वाणं D., E_3.
४ पापस्यास्य T_3.

विनेष्ये क्रोधमथवा क्रममाणोऽरिसंसदि ।
इत्युक्त्वा खे पराक्रंस्त तूर्णं सूनुर्नभस्वतः ॥ २२ ॥

२२. विनेष्य इति ॥ किं बहुना अधुनेदानीमेव अरिसंसदि शत्रुसमाजे क्रममाणोऽप्रतिबन्धं विजृम्भमाणः ॥ "वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः" इति वृत्तावप्रतिबन्धे तङ् ॥ क्रोधं विनेष्ये ॥ "कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि" इति नयतेस्तङ् ॥ क्रोधः कर्तृस्थं कर्म । शरीरं तदेकदेशो वा न भवतीतिभावः । इत्युक्त्वा नभस्वतः सूनुर्वायुनन्दनस्तूर्णं खेऽन्तरिक्षे पराक्रंस्त अप्रतिबन्धेनोत्साहेन वा जगामेत्यर्थः ॥ "उपपराभ्याम्" इति परापूर्वात्क्रमेर्वृत्तौ सर्गे वा तङ् । वृत्तिरप्रतिबन्धः सर्ग उत्साहः ॥

परीक्षितुमुपाक्रंस्त राक्षसी तस्य विक्रमम् ।
दिवमाक्रममाणेव केतुतारा भयप्रदा ॥ २३ ॥

२३. परीक्षितुमिति ॥ दिवमाकाशं प्रत्याक्रममाणा उद्गच्छन्ती ॥ "आङ उद्गमने" इति क्रमेराङ्पूर्वादात्मनेपदम् ॥ अत एव केत्वाख्या तारा ज्योतिः केतुतारा औत्पातिको धूमकेतुरिव भयप्रदा भीषणा ॥ "प्रे दाज्ञः" इति कः ॥ राक्षसी सुरसा नाम नागमाता देवप्रेरिता काचिन्नागलोकनिवासिनी तस्य हनूमतो विक्रमं पौरुषं परीक्षितुमुपाक्रंस्त उत्सेहे उद्युक्तेत्यर्थः । पूर्ववत् "उपपराभ्याम्" इति क्रमेर्लुङि तङि सिचि "स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते" इति निषेधान्नेडागमः ॥

जले विक्रममाणाया हनूमान् शतयोजनम् ।
आस्यं प्रविश्य निरगादणूभूयाभिचेतितः ॥ २४ ॥

२४. जल इति ॥ अथ हनूमान् जले जलस्योपरीत्यर्थः ॥ विक्रममाणायाः पादाभ्यां विहरन्त्याः गतिविशेषान्कुर्वत्या इत्यर्थः ॥ "वेः पाद-

१ °मधुना T2, T3, T4, Com.
The 2nd half not found in T3.
२ सूनुस्तूर्णं D.
३ भयकृता D., T2, T4.
The 1st half not found in T3.
४ °याभचोदितः D., T3.
°याभचेतितम् T2.

विहरणे" इति विपूर्वात्क्रमेः पादविक्षेपार्थादपि धातूनामनेकार्थत्वादात्मनेपदम् ॥ तस्याः राक्षस्याः शतं योजनानि प्रमाणमस्य शतयोजनम् ॥ "प्रमाणे लः"। "द्विगोर्नित्यम्" इति प्रमाणतद्धितस्य मात्रचो लुक् । आस्यं प्रविश्य अणूभूयातिसूक्ष्मो भूत्वा अत एवाप्रचेतितोऽप्रज्ञातः सन्निरगान्निर्गतः ॥

द्रष्टुं प्रक्रममाणोऽसौ सीतामम्भोनिधेस्तटम् ।
उपाक्रंस्ताकुलं घोरैः क्रममाणैर्निशाचरैः ॥ २५ ॥

२५. द्रष्टुमिति ॥ सीतां द्रष्टुं प्रक्रममाणः आरभमाणोऽसौ हनूमान् घोरैर्भयङ्करैः क्रममाणैरितस्ततः संचरद्भिः ॥ "अनुपसर्गाद्वा" इत्यात्मनेपदम् ॥ निशाचरैराकुलं संकीर्णमम्भोनिधेस्तटमुपाक्रंस्त क्रमितुमारब्धवान् ॥ "प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्" इत्युभयत्राप्यात्मनेपदम् ॥

आत्मानमपजानानः शशमात्रोऽनयद्दिनम् ।
ज्ञास्ये रात्राविति प्राज्ञः प्रत्यज्ञासीत्क्रियापटुः ॥ २६ ॥

२६. आत्मानमिति ॥ प्राज्ञः प्रज्ञावान् क्रियापटुः कर्मदक्षः स हनूमानात्मानं स्वस्वरूपमपजानानोऽपह्नुवानः ॥ "अपह्नवे ज्ञः" इति जानातेरपोपसृष्टादपह्नवेऽर्थे आत्मनेपदम् ॥ शशमात्रः शशप्रमाणकः सन् ॥ "प्रमाणे—" इत्यादिना मात्रच् ॥ दिनं नयन् रात्रौ ज्ञास्ये भोत्स्ये अनुसंधास्यामीति ॥ "अकर्मकाच्च" इति तङ् ॥ प्रत्यज्ञासीत् आध्यातवान् चिन्तितवान् विचारितवानिति यावत् ॥ "संप्रतिभ्यामनाध्याने" इत्याध्याने निषेधान्न तङ् ॥

संजानानान् परिहरन् रावणानुचरान् बहून् ।
लङ्कां समाविशद्रात्रौ वदमानोऽरिदुर्गमाम् ॥ २७ ॥

१ प्रत्यज्ञास्त N., C., T1, E2.
२ क्रियापरः T2, T3, T4.
३ परिभवन् T4.
४ रावणार्थच° T., G., Com. रावणार्थे चरान् T2. रावणाधिष्ठितान् T3.

१७. समिति ॥ संजानानान् स्वपरान् परामृशतः ॥ "संप्रतिभ्यामनाध्याने" इत्यात्मनेपदम् ॥ बहूननेकान् रावणस्य अर्थेषु कृत्येषु चरन्तीति तच्चरान्नगररक्षकानित्यर्थः परिहरन् दूरात्त्यजन् वदमानो वदितुं जानानः ॥ "भासन—" इत्यादिना ज्ञाने वदेरात्मनेपदम् ॥ सोऽरिभिर्दुर्गमां दुरासदां लङ्कां रात्रौ समाविशत् प्रविष्टः ॥

किंचिन्नोपावदिष्टासौ केनचिन्नव्यवदिष्ट न[1]।
शृण्वन्संप्रवदमानाद्रावणस्य गुणान् जनात्[2] ॥ २८ ॥

२८. किंचिदिति ॥ असौ हनूमान् किञ्चिन्नोपावदिष्ट नोपसंभाषितवान् । उपसान्त्वनवादमपि केनचिन्नाकरोदित्यर्थः ॥ "भासन—" इत्यादिनैव उपसंभाषायामुपसान्त्वनापराख्यायामात्मनेपदम् ॥ केनचिन्न व्यवदिष्ट विवादं च नाकरोदित्यर्थः । तेनैव विमतौ तङ् । किं च रावणस्य गुणान् प्रवदमानान् संभूय कथयतः ॥ "व्यक्तवाचां समुच्चारणे" इत्यात्मनेपदम् ॥ अभिवदनव्यवहारसमर्था मनुष्यादयो व्यक्तवाचः । जनान् संशृण्वन् सम्यगाकर्णयन्नित्यर्थः । 'शङ्खः श्रूयते' । 'भेरी श्रूयते' इतिवत्प्रयोगः । सकर्मकत्वात् "समोगम्यृच्छि—" इत्यादिना संशृणोतेर्न तङ् । प्रविष्ट इति शेषः ॥

जल्पितोत्क्रुष्टसङ्गीतप्रनृत्तस्मितवल्गितैः[3][4] ।
घोषस्यान्ववदिष्टेव लङ्का पूतक्रतोः पुरः ॥ २९ ॥

२९. जल्पितेति ॥ लङ्का लङ्कापुरी जल्पितैर्व्याहारैरुत्क्रुष्टैरुच्चैःक्रोशनैराह्वानैः संगीतैः सम्यग्गानैः प्रनृत्तैर्नर्तनैः स्मितैर्लक्षणयाट्टहासैर्वल्गितैर्वल्गनैश्चैवंरूपैः प्रजाकलकलैरित्यर्थः । सर्वत्र भावे क्तः । पूतक्रतोरिन्द्रस्य पुरोऽमरावत्याः संबन्धिनो घोषस्य प्रजाकलकलस्य । संबन्धसामान्ये षष्ठी । अन्ववदिष्टेव अनुचकारेव । इन्द्रनगरे यादृशी

१ कंचिन्नो° N., E2, E3.
२ संशृण्वन्प्रवदमानाद्रावणस्य गुणान् जनान् T., G., Com.
संशृण्वन्प्रवदमानांस्तान् रावणस्य गुणान् जनान् T2, T3, T4.
३ जल्पिताक्रुष्ट D.
४ स्मयजृम्भितैः T4.

प्रजासमृद्धिस्ताहशी लङ्कायामित्यर्थः। अनुपूर्वाद्वदतेर्लुङ्॥ "अनोरकर्मकात्" इति तङ्॥

ऐर्द्विप्रवदमानैस्तां संयुक्तां ब्रह्मराक्षसैः।
तथावगिरमाणैश्च पिशाचैर्मांसशोणितम्॥ ३०॥

३०. तामिति॥ विप्रवदमानैर्युगपत्परस्परविरुद्धं प्रलपद्भिः॥ "विभाषा विप्रलापे" इत्यात्मनेपदम्॥ ब्रह्मराक्षसैस्तथा मांसानि शोणितानि च मांसशोणितम्॥ "जातिरप्राणिनाम्" इति द्वन्द्वैकवद्भावः॥ अवगिरमाणैर्गिरद्भिः॥ "अवाद्गः" इति गिरतेस्तौदादिकादात्मनेपदम्॥ पिशाचैश्च संयुक्तां तां लङ्कामैदगच्छत्। इणो लङि शपो लुक्। आडागमः॥

यथार्स्वं संगिरन्ते स्म गोर्ष्ठीषु स्वामिनो गुणान्।
पानशौण्डाः पथः क्षीबा वृन्दैरुदचरन्त च॥ ३१॥

३१. यथार्थमिति॥ किं च पूर्वोक्ताः राक्षसाः पिशाचाश्च पानशौण्डाः पानेन विख्याताः। मत्तार्थत्वे क्षीबशब्देन पौनरुक्त्यात्। 'शौण्डो मत्ते च विख्याते' इति विश्वः॥ "सप्तमी शौण्डैः" इति समासः॥ अत एव क्षीबा मत्ताः सन्तः। 'मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः' इत्यमरः। क्षीबृ मदे इति धातोः कर्त्तरि क्तान्तः॥ "अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः" इति निपातनात्तलोपः इडभावश्च॥ गोष्ठीषु विद्यागोष्ठीषु पानगोष्ठीषु च स्वामिनो रावणस्य गुणान् यथार्थं यथा तथा संगिरन्ते स्म प्रतिजानते स्म। सर्वावस्थास्वपि न तत्र विप्रतिपद्यन्त इत्यर्थः॥ "समः प्रतिज्ञाने" इति तङ्॥ तथा वृन्दैः सङ्घशः पथः मार्गान् उदचरन्त च उल्लङ्घ्य चरन्ति स्म। उत्पथप्रवृत्ताः संचेरुरित्यर्थः॥ "उदश्चरः सकर्मकात्" इति तङ्॥

---

१ तां विप्रवदमानैरैत् T., G., Com. ऐत्तां विप्रवदमानैः D. ऐद्विप्रवदमानैश्च T_2, T_3, T_4.

२ यथार्थं T., G., Com. यथावत् T_3.

३ गोष्ठीषु E_2, D.

यानैः समचरन्तान्ये कुञ्जराश्वरथादिभिः ।
संप्रायच्छन्त बन्दीभिरन्ये पुष्पफलं शुभम् ॥ ३२ ॥

३२. यानैरिति ॥ अन्ये कुञ्जराश्वरथमादिर्येषां तैः यानैर्वाहनैः समचरन्त संचरितवन्तः ॥ "समस्तृतीयायुक्तात्" इति संपूर्वाच्चरेस्तङ्॥ अन्ये शुभं शोभनं पुष्पाणि च फलानि च पुष्पफलम् ॥ "जातिरप्राणिनाम्" इत्येकवद्भावः ॥ बन्दीभिः संप्रायच्छन्त बन्दीकृताभ्यः स्त्रीभ्यो ददुरित्यर्थः । दाण् दाने इति धातोः "पाघ्रा—" इत्यादिना यच्छादेशः । "अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति" इति वचनात् चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ " दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे" इति तङ् ॥

कोपात्काश्चित्प्रियैः[२] प्रत्तमुपायंसत नासवम् ।
प्रेम जिज्ञासमानाभ्यस्ताभ्योऽशंप्सत[३] कामिनः ॥ ३३ ॥

३३. कोपादिति ॥ काश्चित्कान्ताः प्रियप्रत्तं प्रियदत्तम् ॥ "अच उपसर्गात्तः" इति दस्तकारः ॥ आसवं कोपादन्यासंगदोषान्नोपायंसत न स्वीचक्रुः ॥ "उपाद्यमः स्वकरणे" इति पाणिग्रहणे विधानेऽप्यत्र स्वीकरणमात्रे तङ्प्रयोगश्चिन्त्यः । किन्तु प्रेम स्वविषयानुरागं जिज्ञासमानाभ्यो ज्ञातुमिच्छतीभ्यः ॥ "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" इति जानातेः सन्नन्तादात्मनेपदम् ॥ ताभ्यः स्त्रीभ्यः ॥ "श्लाघह्नुङ्—" इत्यादिना संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ कामिनः अशप्यन्त विश्वासार्थं शपथवाक्यानि प्रायुञ्जतेत्यर्थः । शपेर्दैवादिकात्स्वरितेत्त्वाल्लुङि तङ् ॥

प्रादिद्दक्षत नो नृत्तं[४] नाशुश्रूषत[५] गायनान् ।
रामं सुस्मूर्षमाणोऽसौ कपिर्विरहदुःखितम्[६] ॥ ३४ ॥

---

१ कुञ्जरैश्च रथादिभिः T₃, T₄.
२ प्रियः प्रत्त° T₄.
प्रियप्रत्त° T₂, T₃, T., G., Com.
३ °भ्योऽशंसन्त T₂.
°भ्योऽशप्यन्त T., G., Com.
४ नृत्तं T₂, T₃, T₄.
५ नोऽशु° T₂, T₄.
६ °दुःखितः T₂.

३४. प्रेति ॥ विरहदुःखितं रामं सुस्मूर्षमाणः स्मर्त्तुमिच्छन् । इच्छापूर्वकमेव निरन्तरं स्मरन्नित्यर्थः । अत एवासौ कपिः कुत्रापि नृत्तं नो प्रादिदृक्षत प्रद्रष्टुं प्रेक्षितुं नैच्छत् गायनान् गायकान् ॥ "ण्युट् च" इति गायतेः शिल्पिनि ण्युट्प्रत्ययः । नाशुश्रूषत श्रोतुं नैच्छत् । "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" इति दृशेः शृणोतेश्च सन्नन्ताल्लुङि तङ् । स्मरतेस्तु लटः शानजादेशः ॥ "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घे "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" इत्युत्वे "हलि च" इति दीर्घः ॥

अनुजिज्ञासतेवार्थं[१] लङ्कादर्शनमिन्दुना ।
तमोपहविमुक्तांशु पूर्वस्यां दिश्युदैयत ॥ ३५ ॥

३५. अन्विति ॥ तस्मै हनूमते लङ्कायाः लङ्कास्थपदार्थानां दर्शनं साक्षात्कारमनुजिज्ञासता अनुज्ञातुमिच्छता अनुमन्यमानेनेवेत्यर्थः । व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्योत्प्रेक्षा । जानातेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः ॥ "नानोर्ज्ञः" इत्यनुपूर्वस्य सन्नन्तस्य आत्मनेपदप्रतिषेधः । इन्दुना पूर्वस्यां दिशि तमोऽपघ्नन्तीति तमोपहाः ॥ "अपे क्लेशतमसोः" इति डप्रत्ययः ॥ ते च विमुक्ताश्चांशवो यस्मिन्कर्मणि तत् प्रसारिततमोहरकिरणं यथा तथेत्यर्थः ॥ उदैयत उदितम् । इणो भावे लङि तङ् । अजादित्वादाड्वृद्धिः ॥

आशुश्रूषन् स मैथिल्या वार्त्तां हर्म्येषु रक्षसाम् ।
शीयमानान्धकारेषु समंचारीदशङ्कितः[२] ॥ ३६ ॥

३६. आशुश्रूषन्निति ॥ स हनूमान् मैथिल्याः वार्त्तां वृत्तान्तमाशुश्रूषन् समन्ताच्छ्रोतुमिच्छन् । आङ्पूर्वाच्छृणोतेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः ॥ "प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः" इति सन्नन्तादात्मनेपदनिषेधः ॥ शीयमानान्धकारेषु चन्द्रोदयान्नश्यत्तिमिरेषु । शद्लृ शातने इति धातोः शिद्भाविनः "शदेः शितः" इति लटः शानच् ॥ "पाघ्रा—" इत्यादिना शदेः

१ अनुजिज्ञासते तस्मै T., G., Com. °वास्मै T₂. T₄.

२ समाचारीद° D.

शीयादेशः ॥ रक्षसां हर्म्येषु सौधेषु अशङ्कितोऽभीतः सन् । कर्त्तरि क्तः । समचारीत् संचचार । अतृतीयायोगात् "समस्तृतीयायुक्तात्" इत्यस्य प्रत्युदाहरणम् ॥

शतसाहस्रमारक्षं मध्यमं रक्षसां कपिः ।
ददर्श यं कृतान्तोऽपि म्रियेतासाद्य भीषणम् ॥ ३७ ॥

३७. शतेति ॥ कपिर्हनूमान् मध्ये भवं मध्यमं नगरस्य मध्यगतम् ॥ "मध्यान्मः" इति मप्रत्ययः ॥ आ समन्ताद्रक्षतीत्यारक्षं नगरगोपकम् । पचाद्यच् । रक्षसां संबन्धि शतं सहस्राणि परिमाणमस्य शतसाहस्रं लक्षपरिमितं बलमित्यर्थः । 'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरलुकि' इति वचनात् "शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्" इति परिमाणार्थे अणि "संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च" इत्युत्तरपदवृद्धिः । ददर्श । भीषणं यद्बलमासाद्य कृतान्तोऽपि म्रियेत किमुतान्य इति भावः ॥ "म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च" इति तङ् ॥

अध्यासिसिषमाणेऽथ वियन्मध्यं निशाकरे ।
कासांचक्रे पुरी सौधैरतीवोद्भासिभिः सितैः ॥ ३८ ॥

३८. अथेति ॥ अथ क्षपाकरे चन्द्रे वियन्मध्यं नभोमध्यमध्यासिसिषमाणे अध्यासितुमिच्छति । आसेः सन्नन्तात् "पूर्ववत्सनः" इत्यात्मनेपदम् ॥ "स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्" इति नियमान्नाभ्यासादुत्तरस्य षत्वम् ॥ अतीवातिमात्रमुद्भासिभिः दीप्तैः सितैः शुभ्रैः सौधैः साधनैः पुरी लङ्का कासांचक्रे प्रचकाशे ॥ "कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि" इत्याम्प्रत्ययः ॥ "आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य" इति कासिवत्कृञस्तङ् ॥

---

१ मध्यमं D., T2, T3, T., G., Com. रक्षसां मध्यगं E2.
२ यत्कृता° T., G., Com. This verse is omitted in T3.
३ दिवाकरे T2. क्षपाकरे T., G., Com.
४ °वोद्भासितैः T2, T3. The 1st half omitted in T3.

इन्दुं चषकसंक्रान्तमुपायुङ्क्त यथामृतम् ।
प्रयुञ्जानः प्रिया वाचः समाजानुरतो जनः ॥ ३९ ॥

३९. इन्दुमिति ॥ समज्या गोष्ठी पानगोष्ठीत्यर्थः । 'समज्या परिषद्गोष्ठी' इत्यमरः ॥ "संज्ञायां समज—" इत्यादिना क्यप् ॥ तस्यामनुरत आसक्तो जनः कामिजनः प्रिया वाचश्चाटूक्तीः प्रयुञ्जानो ब्रुवाणः सन् चषके पानपात्रे । 'चषकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । संक्रान्तं प्रतिबिम्बितमिन्दुममृतं यथा अमृतमिवोपायुङ्क्त उपयुक्तवान् पीतवानित्युत्प्रेक्षा । पानात्प्रागिन्दोरेव मद्यमाच्छाद्य लक्ष्यमाणत्वात्पश्चादलक्ष्यत्वाच्च स एव नूनं पीत इति भावः ॥ "प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु" इत्युभयत्राप्यात्मनेपदम् ॥

संक्ष्णुवान इवोत्कण्ठामुपाभुङ्क्त सुरामलम् ।
ज्योत्स्नायां विगलन्मानस्तरुणो रक्षसां गणः ॥ ४० ॥

४०. समिति ॥ ज्योत्स्नया हेतुना विगलन्मानो निवर्त्तमानकोपस्तरुणः प्रौढयौवनो रक्षसां रक्षोमिथुनानां गणः उत्कण्ठामन्योन्यानुरागं संक्ष्णुवान इवोत्तेजयन्निव । मधुपानस्य रागवर्धनत्वादिति भावः ॥ "समः क्ष्णुवः" इत्यात्मनेपदम् ॥ शपो लुक्युवङादेशः । सुरामृतमुपाभुङ्क्त उपभुक्तवान् पपावित्यर्थः ॥ "भुजोऽनवने" इत्यात्मनेपदम् ॥

मध्वपाययत स्वच्छं सोत्पलं दयितान्तिके ।
आत्मानं सुरताभोगविस्रम्भोत्पादनं मुहुः ॥ ४१ ॥

४१. मध्विति ॥ स्वच्छं निर्मलं स्वाद्वित्यर्थः सोत्पलमुत्पलवासितं सुरताभोगविस्रम्भोत्पादनं सुरतविहारविस्रम्भकरणम् । करणे ल्युट् । मधु मद्यं कर्तृ । दयितान्तिके प्रियजनसमीपे मुहुरात्मानं स्वात्मानम-

१ समज्यानु° T3, T., G., Com.
२ °मुपायुङ्क्त T3, T4, E3.
३ सुरामिषम् D.
सुरामृतम् T., G., Com.
४ ज्योत्स्नया T., G., Com.
५ भोगे वि° E3.
६ विश्रम्भो° N., C.
विश्रम्भोत्पादनक्षमम् D.

पाचयत इथितकर्तृकत्वकर्मकं पाकं मनु दर्पितैः स्वयमेवाकारयदित्यर्थः । पिबतेर्ण्यन्तात्तस्मादपि कर्मणः कर्तृत्वकर्मत्वोभयविवक्षायाम् कर्मणिप्रायो "णेरणौ—" इत्यादिना तङ् ॥ अत्र यत्सेतवनमन्यकर्मविषेधार्थत्वादपि कर्तृकर्मणोरन्यतरस्य कर्मत्वं न प्रतिषेधतीति कर्मप्रवणेऽपि न विरोधः ॥

अभीषयन्त ये शक्रं राक्षसा रणपण्डिताः ।
अविस्मापयमानस्तान् कपिराटीद्गृहाद्गृहम् ॥ ४२ ॥

४२. अभीषयन्तेति ॥ रणपण्डिताः युद्धविशारदाः ये राक्षसाः शक्रमभीषयन्त भीषितवन्तः ॥ "भियो हेतुभये षुक्" इति षुगागमः ॥ कपिः हनूमान् तान् राक्षसानविस्मापयमानः गूढचारित्वात्स्वचेष्टितोपलम्भेन विस्मयमलम्भयन्नित्यर्थः ॥ "भीस्म्योर्हेतुभये" इति स्मयस्याप्युपलक्षणत्वादुभयत्रात्मनेपदम् ॥ "नित्यं स्मयतेः" इत्यात्वे षुगागमः ॥ गृहाद्गृहमाटीदटति स्म । अटतेर्लुङि "इट ईटि" इति सलोप आङ्विधिश्च ॥

सीतां दिदृक्षुः प्रच्छन्नः सोऽगर्धयत राक्षसान् ।
अवञ्चयत मायाश्च स्वमायाभिर्नरद्विषाम् ॥ ४३ ॥

४३. सीतामिति ॥ सीतां दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुरत एव प्रच्छन्नो गूढवृत्तिः स हनूमान् राक्षसानगर्धयत विप्रलब्धवान् तथा नरद्विषां राक्षसानां मायाश्च स्वमायाभिरवञ्चयत वञ्चितवान् ॥ "गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने" इत्युभयत्रापि तङ् । प्रलम्भनं विमोहनम् ॥

अपलापयमानस्य शत्रूंस्तस्याभवन्मतिः ।
मिथ्या कारयते चारैर्घोषणां राक्षसाधिपः ॥ ४४ ॥

१ न विस्मा° D.
२ मायां च D.
३ °याभिः सुरद्विषाम् T2, T4.

४ रक्षसां पतिः C.
राक्षसेश्वरः T., G., Com.

४४. अपेति ॥ शत्रूनपलापयमानस्य शालिनीकुर्वाणस्य न्यक्कुर्वाणस्येत्यर्थः । लीङ् श्लेषणे इति धातोर्दैवादिकाण्ण्यन्तात् "लियः संमाननशालिनीकरणयोश्च" इति शालिनीकरणे आत्मनेपदम् ॥ "विभाषा लीयतेः" इति पक्षे आत्वे पुगागमः । तस्य हनूमतः राक्षसेश्वरो रावणश्चारैर्नगररक्षिजनैर्घोषणामन्तः प्रविष्टं ज्ञात्वा सद्यो मारयतेत्येवंरूपां डिण्डिमवाद्यपूर्विकामाघोषणां पुनः पुनः मिथ्या कारयते अर्थशून्यमेवाभ्यासेनावृत्त्या कारयतीत्यर्थः । कृञो ण्यन्तात् "मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे" इति तङ् । इति मतिरभूत् । मामेवान्तः प्रविष्टं न जानन्ति किमनया मृषाघोषणयेत्यमन्यतेत्यर्थः ॥

गूहमानः स्वमाहात्म्यमटित्वा मन्त्रिसंसदः[१] ।
नृभ्योऽपवदमानस्य रावणस्य गृहं ययौ ॥ ४५ ॥

४५. गूहमान इति ॥ स्वमाहात्म्यमात्मपौरुषं गूहमानश्छादयन्नेव । स्वरितेत्त्वात् "स्वरितञित—" इत्यादिना कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम् । मन्त्रिसंसदो मन्त्रिगृहानटित्वा तत्राटित्वेत्यर्थः । 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशश्च—' इति वचनाद्देशस्य कर्मत्वम् । नृभ्योऽपवदमानस्य मनुष्येभ्यो द्रुह्यतः ॥ "अपाद्वदः" इत्यात्मनेपदम् ॥ "क्रुधद्रुह—" इत्यादिना संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ रावणस्य गृहं ययौ ॥

दिशो द्योतयमानाभिर्[२]दिव्यनारीभिराकुलम् ।
श्रियमायच्छमानाभिरुत्तमाभिरनुत्तमाम्[३] ॥ ४६ ॥

४६. अथ चतुर्भिस्तद्गृहं वर्णयति ॥ दिश इति ॥ दिशो द्योतयमानाभिः प्रकाशयन्तीभिः ॥ "णिचश्च" इत्यात्मनेपदम् ॥ श्रियं शोभामायच्छमानाभिरादधानाभिः ॥ "समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे" इत्यात्मनेपदम् ॥ "इषुगमियमां छः" इति छः ॥ उत्तमाभिरुत्कृष्टाभिर्दिव्यनारीभिः आकुलं संकीर्णमत एवानुत्तमं सर्वोत्तमम् ॥

---

१ °सामर्थ्यं° C.
२ दिव्यमानाभि° T2, T4.
३ °रनुत्तमम् T2, T., G., Com.

नित्यमुद्यच्छमानाभिः स्मरसंभोगकर्मसु ।
जानानाभिरलं लीलाकिलेकिञ्चितविभ्रमान् ॥ ४७ ॥

४७. ता एव त्रिभिर्विशिनष्टि नित्यमित्यादिभिः ॥ स्मरसंभोगकर्मसु कामक्रीडासु नित्यमुद्यच्छमानाभिरुद्युञ्जानाभिः तल्लोलुपाभिरित्यर्थः ॥ "समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे" इत्यस्य सकर्मकाधिकारत्वादिह यमेरकर्मकत्वादात्मनेपदं चिन्त्यम् । लीला प्रियानुकरणम् । क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः संकरः किलिकिञ्चितम् । विभ्रमस्त्वरयाकाले भूषास्थानविपर्ययः । तानलं सम्यग्जानानाभिर्नानाविलासकुशलाभिरित्यर्थः ॥ "अनुपसर्गाज्ज्ञः" इति कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम् ॥

स्वं केर्म कारयन्नास्ते निश्चिन्तो यौ झषध्वजः ।
स्वार्थं कारयमाणाभिर्यूनो मदविमोहितान् ॥ ४८ ॥

४८. स्वकर्मेति ॥ झषध्वजो मीनकेतनः कामो निश्चिन्तो निर्विचारः सन् स्वकर्म कारयन् स्वप्रयोजनं रतिकृत्यं कामिजनैः कारयन् यद्गृहमास्ते यत्रास्त इत्यर्थः । गृहस्य देशत्वाद् 'देशकालाध्वगन्तव्याः' इति वचनेन कर्मत्वम् । तद्गृहमिति पूर्वेण परेण वान्वयः । पुनस्त्रिभिरेव विशिनष्टि स्वार्थमिति । मदविमोहितान् युवतयो युवानश्च तान्यूनस्तरुणान् ॥ "पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषः ॥ स्वार्थं स्वप्रयोजनं रतिकर्म कारयमाणाभिः तैः कारयन्तीभिरित्यर्थः ॥ "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इत्युभयत्र विकल्पादणि कर्तुः कर्मत्वम् । उभयत्रापि करोतेर्ण्यन्तात् "णिचश्च" इति नित्यतया प्राप्ते स्वशब्दे कर्त्रभिप्रायस्य प्रतीयमानत्वात् "विभाषोपपदेन प्रतीयमाने" इत्युभयत्रापि विकल्पादात्मनेपदम् ॥

कान्तिं स्वां वहमानाभिर्यजन्तीभिः स्वविग्रहान् ।
नेत्रैरिव पिबन्तीभिः पश्यतां चित्तसंहतीः ॥ ४९ ॥

---

१ °किलि T₃, T₄, T., G., Com.
२ स्वकर्म E₃, D., B., T., G., Com.
३ यज्ञ° T., G., Com.

४९. कान्तिमिति ॥ पुनः स्वां स्वाभाविकीमनाहार्यां कान्तिं लावण्यं वहमानाभिः वहन्तीभिः पुनः स्वविग्रहान् स्वाङ्गानि भजन्तीभिः पूजयन्तीभिः परिष्कुर्वतीभिरित्यर्थः । वहियज्योः स्वरितेतोः "विभाषोपपदेन—" इत्यादिना विकल्पादात्मनेपदम् ॥ अथ परस्मैपदाधिकारः ॥ पश्यतां प्रष्टॄणां चित्तसंहतीर्मनोवृन्दानि नेत्रैः स्वरश्मिभिः पिबन्तीभिरिवेत्युत्प्रेक्षा । दिव्यनारीभिरित्यनेनान्वयः । अत्र पिबतेः "शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्" इति परस्मैपदम् ॥

तां हनूमान्पराकुर्वन्नगमत् पुष्पकं प्रति ।
विमानं मन्दरस्याद्रेरनुकुर्वदिव श्रियम् ॥ ५० ॥

५०. तदिति ॥ हनूमांस्तद्रावणगृहं पराकुर्वन् परिहरन् मन्दराद्रेः श्रियमनुकुर्वाद्विडम्बयदिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । पुष्पकं पुष्पकाख्यं विमानं देवयानं प्रत्यगमत् ॥ "अनुपराभ्यां कृञः" इत्युभयत्रापि करोतेः परस्मैपदम् ॥

तस्मिन्कैलाससङ्काशं शिरःशृङ्गं भुजद्रुमम् ।
अभिक्षिपन्तमैक्षिष्ट रावणं पर्वतश्रियम् ॥ ५१ ॥

५१. तस्मिन्निति ॥ कैलाससङ्काशे तस्मिन्विमाने शिरांस्येव शृङ्गाणि शिखराणि यस्य तं भुजा एव द्रुमाः यस्य तमत एव पर्वतश्रियं शैलशोभामभिक्षिपन्तमभिभवन्तं पर्वतकल्पमित्यर्थः ॥ "अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः" इति स्वरितेत्त्वात्तदपवादेन परस्मैपदम् ॥ रावणमैक्षिष्ट अद्राक्षीत् । उपमारूपकयोः संकरः ॥

प्रवहन्तं मदामोदं सुप्तं परिजनान्वितम् ।
मघोने परिमृष्यन्तमारमन्तं परं स्मरे ॥ ५२ ॥

---

१ तद° T., G., Com. तां ह° E₂.
२ सङ्काशे T₃, T., G., Com. सङ्काशं C.
३ °अतिक्षिपन्त° T₃, T₄.
४ °श्रियः D.
५ लसमोदं N., C., B., E₂, E₃, T.

५२. तमेव विशिनष्टि प्रेति ॥ मदामोदं कस्तूरीपरिमलम् । 'मदो रेतसि कस्तूर्याम्' इति विश्वः । प्रवहन्तं प्रकिरन्तमित्यर्थः ॥ "प्राद्वहः" इति परस्मैपदम् ॥ सुतं परिजनान्वितं मघोने इन्द्राय परिमृष्यन्तमसूयन्तम् ॥ "परेर्मृषः" इति परस्मैपदम् ॥ परमत्यन्तं स्मरे कामे आरमन्तमासजन्तम् ॥ "व्याङ्परिभ्यो रमः" इति परस्मैपदम् ॥

व्यरमत्पथवाथस्मात्परित्रस्तः सहस्रदृक् ।
क्षणं पर्यरमत्तस्य दर्शनान्मारुतात्मजः ॥ ५३ ॥

५३. वीति ॥ यस्माद्रावणात्परित्रस्तो भीतः सन् ॥ "भीत्रार्थानाम्—" इत्यादिनैवापादानत्वम् ॥ सहस्रदृक् सहस्राक्षः प्रधनाद्युद्धाद्व्यरमदुपरंसीत् । "जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्" इत्यपादानत्वम् । तस्य रावणस्य दर्शने मारुतात्मजो हनूमान् क्षणं पर्यरमद्रमितोऽभूत् ॥ "व्याङ्परिभ्यो रमः" इत्युभयत्रापि परस्मैपदम् ॥

उपारंसीच्च संपश्यन् वानरस्तं चिकीर्षितात् ।
रम्यं मेरुमिवाधूतकाननं श्वसनोर्मिभिः ॥ ५४ ॥

५४. उपेति ॥ वानरो हनूमान् श्वसनोर्मिभिर्निश्वासमारुतप्रवाहैराधूतकाननं कम्पितोद्यानमत एव रम्यं रमणीयं तं रावणं मेरुमिव संपश्यन् चिकीर्षितात्कर्तुमिष्टात्सीतान्वेषणादुपारंसीदुपरंसीच्च । पूर्ववत् "जुगुप्साविराम—" इत्यादिनैव अपादानत्वम् ॥ "उपाच्च" इत्यनुवृत्तौ "विभाषाकर्मकात्" इति विकल्पात्परस्मैपदम् ॥

दृष्ट्वा दयितया सार्कं रहीभूतं दशाननम् ।
नात्र सीतेत्युपारंस्त दुर्मना वायुसंभवः ॥ ५५ ॥

५५. दृष्ट्वेति ॥ दुर्मनाः सीतादर्शनाभावाद्दुःखितचित्तो वायुसंभवो हनूमान् दयितया स्वकान्तया साकमरहो रहस्यभूतो रहीभूतो

१ पर्यरमचास्य B.
२ दर्शने T., G., Com.
३ पवनात्मजः C.
४ पश्यन् स T3.
५ सार्धं D.
६ °कमभिभूतं T3, T4.

रहसि स्थितः । 'रहो रहस्ये सुरते' इति यादवः ॥ "अरुर्मनश्चक्षुः—" इत्यादिना सलोपे "अस्य च्वौ" इतीकारः ॥ तं दशाननं दृष्ट्वा । अत्र सीता नास्तीति मत्वेत्यर्थः । उपारंस्त ततो गृहान्निवृत्त इत्यर्थः । उपपूर्वाद्रमेर्लुङि "विभाषाकर्मकात्" इति पक्षे तङ् ॥

ततः प्राकारमारोहत् क्षपाटानविबोधयन्[1] ।
नायोधयत्[2] समर्थोऽपि सीतादर्शनलोलसः[3] ॥ ५६ ॥

५६. तत इति ॥ ततो निर्गमानन्तरं सीतादर्शने लम्पटो लोलुपः स हनूमान् क्षपायामटन्तीति क्षपाटान् निशाचरानविबोधयन्नज्ञापयन् । बुधेर्ण्यन्तात् "णिचश्च" इत्यात्मनेपदे प्राप्ते "बुधयुध—" इत्यादिना परस्मैपदम् । लटः शत्रादेशः । प्राकारमारोहत् । तथा समर्थः योधयितुं शक्तोऽपि तान्नायोधयत् न योधितवान् । युधेर्ण्यन्तात्पूर्ववत्तङि प्राप्ते तस्य अणावकर्मकत्वाच्चित्तवत्निशाटकर्तृकत्वाच्च "अणावकर्मकात्—" इत्यादिना परस्मैपदम् । बुधादिसूत्रे युधिग्रहणं त्वचित्तवत्कर्तृकार्थं यथा योधयति काष्ठानीति द्रष्टव्यम् ॥

अध्यासीद्राघवस्याहं नाशयेयं कथं शुचः[4] ।
वैदेह्या जनयेयं वा[5] कथमानन्दमुत्तमम् ॥ ५७ ॥

५७. अध्यासीदिति ॥ अहं राघवस्य शुचं कथं वा नाशयेयं वैदेह्याः कथं वोत्तमं महान्तमानन्दं संतोषं जनयेयमित्यध्यासीदचिन्तयत् । ध्यायतेर्लुङि च्लेः सिचीट् । अत्रापि नशिजन्योर्णिचि लिङि पूर्ववत्तङि प्राप्ते "अणावकर्मकात्—" इत्यादिनैव परस्मैपदम् । बुधादिसूत्रे तद्ग्रहणं च तद्वदेवाचित्तवत्कर्तृकार्थम् । जनेर्मित्वाद्ध्रस्वत्वम् ॥

दृष्ट्वा राघवकान्तां तां द्रावयिष्यामि राक्षसान् ।
तस्या हि दर्शनात्पूर्वं विक्रमः कार्यनाशकृत् ॥ ५८ ॥

---

१ विरोधयन् c., E2.
२ नाबोधयत् T2.
३ °लम्पटः T2, T3, T4, T., G., Com.
४ शुचम् N., D., B., T., G., Com., T2, T4.
५ च c., B., E2.

५८. दृष्ट्वेति ॥ तां राघवकान्तां सीतां दृष्ट्वा राक्षसान्द्रावयिष्यामि पलाययिष्यामि । अत्रापि द्रवतेर्ण्यन्तात् "अणौ—" इत्यादिनैव परस्मैपदे सर्वं पूर्ववत् । हि यस्मात्तस्याः दर्शनात्पूर्वं विक्रमः पौरुषं कार्यनाशकृत्कार्यहानिकरः ॥

चिन्तयन्नित्थमुच्चुङ्गैः[1] प्लावयन्तीं दिवं वनैः[2] ।
अशोकवनिकामारादपश्यत् स्तबकाचिताम् ॥ ५९ ॥

५९. चिन्तयन्निति ॥ स हनूमानित्थं चिन्तयन्नालोचयन्नुच्चुङ्गैरुन्नतैर्वनैर्वृक्षसमूहैर्दिवमाकाशं प्लावयन्तीं व्याप्नुवन्तीम् । प्लु गताविति धातोर्ण्यन्तात्पूर्ववत्तङि प्राप्ते "बुधयुध—" इत्यादिना परस्मैपदे शतरि ङीप् । स्तबकाचितां गुच्छव्याप्तां अशोकवनिकामशोकवनम् । वनशब्दात्स्वार्थे कप्रत्ययान्ताट्टापि कात्पूर्वस्येत्वम् । आरादद्दूरादपश्यत् ॥

तां प्राविशत्कपिव्याघ्रस्तरूनचलयन् शनैः ।
अत्रासयन् वनेशयान्[3] सुप्तान् शाखासु पक्षिणः ॥ ६० ॥

६०. तामिति ॥ कपिर्व्याघ्र इव कपिव्याघ्रो हनूमान् । उपमितसमासः । तरूनचलयन् अकम्पयन् ॥ "निगरणचलनार्थेभ्यश्च" इति परस्मैपदम् ॥ वने शेरत इति वनशयान् वनपालान् ॥ "अधिकरणे शेतेः" इत्यच्प्रत्ययः ॥ "शयवास—" इत्यादिना विकल्पात्सप्तम्याः लुक् ॥ तथा शाखासु सुप्तान् पक्षिणश्चात्रासयन् ॥ "अणावकर्मकात्—" इत्यादिना परस्मैपदम् ॥ शनैर्मन्दं तां वनिकां प्राविशत् ॥

अवाद्वायुः शनैर्यस्यां लताः[4] नर्तयमानवत् ।
नायासयन्त सन्त्रस्ता ऋतवोऽन्योन्यसंपदः ॥ ६१ ॥

६१. तामेव चतुष्टयेन विशिनष्टि अवादिति ॥ यस्यां वन्यां वायुर्लताः नर्तयमानवत् नृत्यं कारयन्निव शनैरवात् वाति स्म । यस्यामृतवो

---

१ प्लावयन्तीं दिवं शनैः T2.
२ वनम् E2.
३ वनेशयान् C., T1, T4.
४ लता D., E2.

मरुत्स्तादयः संत्रस्ताः रावणात् भीताः सन्तः अन्योन्यसंपदः परस्परपुष्पफलविभूतीर्नायासयन्त न बाधयामासुः । अत्र यस्यतेऽचलनार्थत्वात् नृत्यतेर्भिन्नवत्कर्तृकत्वाच्च णौ प्राप्तस्य परस्मैपदस्य "न पादमि—" इत्यादिना प्रतिषेधादात्मनेपदम् ॥

ज्योत्स्नामृतं शशी यस्यां वापीर्विकसितोत्पलाः ।
अपाययत संपूर्णः सदा दशमुखाज्ञया ॥ ६२ ॥

६२. ज्योत्स्नेति ॥ यस्यां शशी दशमुखाज्ञया सदा संपूर्णः सन् विदलितानि विकसितान्युत्पलानि यासु ताः वापीः दीर्घिकाः ज्योत्स्नामेवामृतमपाययत पायितवान् । पायतेर्वा पिबतेर्वा प्रत्यवसानार्थत्वात् "गतिबुद्धि—" इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वे निगरणार्थत्वात्प्राप्तस्य "न पादमि—" इत्यादिना प्रतिषेधः ॥

प्रादमयन्त पुष्पेषु यस्यां वन्द्यः समाहृताः ।
परिमोहयमानाभी राक्षसीभिः समावृताः ॥ ६३ ॥

६३. प्रेति ॥ यस्यां परिमोहयमाणाभिः व्यामोहयन्तीभिः प्रलोभयन्तीभिः इत्यर्थः । मुह्यतेर्ण्यन्ताल्लटः शानजादेशः ॥ "कृत्यचः" ॥ "णेर्विभाषा" इति कृत्नकारस्य विभाषाणत्वम् ॥ राक्षसीभिः समावृताः परिवेष्टिताः समाहृताः स्वर्गादानीताः वन्द्यो वन्दीकृताः स्त्रियः पुष्पेषु कामं प्रादमयन्त प्रकर्षेण दमयामासुः सुरतपराकाष्ठया कामस्योद्रेकं शमयामासुरित्यर्थः । दमिपरिमुह्योः "अणावकर्मकात्—" इत्यादिना प्राप्तस्य परस्मैपदस्य "न पादमि"—इत्यादिना प्रतिषेधादात्मनेपदम् ॥

यस्यां वासयते सीतां केवलं स्म रिपुः स्मरात् ।
न त्वरोचयतात्मानं चतुरो वृद्धिमानपि ॥ ६४ ॥

---

१ वापीर्विदलितो° T3, T2, T4, T., G., Com.
२ परिमोहयमाणाभिः N., C., T1, T2, T3, E2, T., G., Com.
१ वृद्धिमानपि C., E2, E3, T1.

६४. यस्यामिति ॥ रिपुः रावणः स्मरात्कामान्ध्यात् सीतां यस्यां वन्यां वासयते स्म । केवलं वासितवानेव न तु भुक्तवानित्याह । चतुरोऽपि दृश्यावर्जनकुशलोऽपि बुद्धिमानैश्वर्यवानपि आत्मानं तु नारोचयत तस्यै रुचितं कर्तुं न शशाकेत्यर्थः तथा दृढव्रतत्वात्तस्या इति भावः । वसिरुच्योः पूर्ववत्परस्मैपदप्राप्तिप्रतिषेधयोः "णिचश्च" इति तङ् ॥

मन्दायमानगमनो हरितायत्तरूं कपिः ।
द्रुमैः शकशकायद्भिर्मारुतेनाट सर्वतः ॥ ६५ ॥

६५. मन्दायमानेति ॥ अथ कपिर्मन्दायमानगमनः सुप्तजनप्रबोधशङ्कया मन्दीभवद्गतिः सन् । भृशादिक्यङन्ताल्लटः शानच् । हरितायन्तः पलाशवर्णाभवन्तः तरवो यस्यां तां हरितायत्तरूम् । 'पालाशो हरितो हरित्' इत्यमरः । लोहितादिक्यषन्तात् "वा क्यषः" इति लटः परस्मैपदम् । शबादेशः । "अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम्" इत्यूङ्प्रत्ययः । मारुतेन शकशकायद्भिः वायुघर्षणाच्छकशकीभवद्भिस्तथा ध्वनद्भिरित्यर्थः ॥ "अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्धादनितौ डाच्" इति डाचि "डाचि बहुलं द्वे भवतः" इति द्विर्वचनम् । डाजन्तात् "लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्" इति क्यषि "वा क्यषः" इति क्यषन्ताल्लटो वा परस्मैपदम् । शबादेशः । तैर्द्रुमैरुपलक्षितां यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्तामशोकवनिकां सर्वतः समन्तादाट चचार । अटतेर्लिट् ॥

अस्यंदन्निन्दुमणयो व्यरुचन् कुमुदाकराः ।
अलोठिषत वातेन प्रकीर्णाः स्तबकोच्चयाः ॥ ६६ ॥

६६. अस्यदन्निति ॥ इन्दुमणयश्चन्द्रकान्ता अस्यदन् चन्द्रांशुस्पर्शात्प्रसुस्रुवुः । कुमुदाकराः व्यरुचन् विचकसुरित्यर्थः । स्तबकोच्चयाः

---

१ अस्यन्दन् N., C., D., E_3, c., T_1, T_2, T_3, T_4.

२ आलोठिषत B.

अन्येऽपि कुसुमगुच्छसमूहाः वातेन प्रकीर्णाः विक्षिप्ताः सन्तः अलोठि-षत लुठन्ति स्म । सर्वत्र लुङि द्युतादित्वात् "पुषादि—" इत्यादिना च्लेरङादेशः ॥ "द्युद्भ्यो लुङि" इति विकल्पात्परस्मैपदं लुठेस्तङ्च ॥

सीतान्तिके विवृत्सन्तं वर्त्स्यत्सिद्धिं प्लवङ्गमम् ।
पतत्रिणः शुभा मन्द्रमानुवानास्त्वजिह्लदन् ॥ ६७ ॥

६७. सीतेति ॥ सीतान्तिके विवृत्सन्तं वर्त्तितुमिच्छन्तमन्तिकं गन्तुमि-च्छन्तमित्यर्थः । वृतु वर्त्तने इति धातोः सनन्ताल्लटः शत्रादेशः । वर्त्स्य-त्सिद्धिं वर्त्तिष्यमाणसिद्धिमासन्नकार्यसिद्धिकमित्यर्थः ॥ "वृद्भ्यः स्यसनोः" इत्युभयत्र विकल्पात्परस्मैपदम् ॥ "न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः" इतीडूप्रतिषेधश्च ॥ प्लवङ्गमं हनूमन्तं शुभाः शुभावेदकाः पतत्रिणः पक्षिणः मन्द्रं गम्भीरमानुवानाः धन्योऽसीति स्तुवाना इवेत्यर्थः । धन्योत्प्रेक्षा । नु स्तुताविति धातोः "आङि नुप्रच्छयोः" इत्युपसं-ख्यानादात्मनेपदम् । अजिह्लदन् आह्लादयन्ति स्म । ह्लादेर्णौ चङ्-युपधाह्रस्वः ॥

वर्त्तिष्यमाणमात्मानं सीता पत्युरिवान्तिके ।
उदपश्यत्तदा तथ्यैर्निमित्तैरिष्टदर्शनैः ॥ ६८ ॥

६८. वर्त्तिष्यमाणमिति ॥ तदा तस्मिन्हनुमदागमनकाले सीता तथ्यैर-वितथैरिष्टदर्शनैरिष्टावेदकैः । कर्त्तरि ल्युट् । निमित्तैर्वामाक्षिस्पन्दा-दिहेतुभिरात्मानं पत्युः रामस्यान्तिके वर्त्तिष्यमाणमिव स्थास्यन्त-मिव ॥ "वृद्भ्यः स्यसनोः" इति परस्मैपदविकल्पादात्मनेपदम् । उदपश्यत् उत्प्रेक्षितवती । पतिप्राप्तिमतर्कयदित्यर्थः ॥

निरवर्त्स्यन्न चेद्वार्त्ता सीताया वितथैव नः ।
अकल्प्स्यदुद्यतिः सर्वा हनूमानित्यचिन्तयत् ॥ ६९ ॥

६९. निरिति ॥ सीतायाः वार्त्ता वृत्तान्तो न निरवर्त्स्यच्चेन्न निर्वृत्ता न जाता चेदित्यर्थः ॥ "वृद्भ्यः स्यसनोः" इति वृतेर्लृङि परस्मैपदम् ।

तदा नोऽस्माकं सर्वो समुद्रलङ्घनादिप्रयासो विफलः । गमेः [illegible] क्विप् ॥ "अनुदात्तोपदेश—" इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥ विकल्प सर्वैवाकल्प्स्यदभविष्यत् । क्लृपेर्लृङि "लुटि च क्लृपः" इति विकल्पात् परस्मैपदम् । लुटि नोदाहृतम् । इति हनूमानचिन्तयत् । सर्वथा सीता द्रष्टव्येति निश्चितवानित्यर्थः ॥

अथ कारकाधिकारः ।

वृक्षाद्वृक्षं परिक्रामन् रावणाद्बिभ्यतीं भृशम् ।
शत्रोस्त्राणमपश्यन्तीमदृश्यो जनकात्मजाम् ॥ ७० ॥

७०. अथ कारकाधिकारः ॥ तत्रापादानकारकं त्रिभिः कुलकेनाह वृक्षादित्यादिभिः । अथ कपिकुञ्जरः स हनूमान् । उपमितसमासः । अदृश्योऽलक्ष्यः सन् वृक्षात्सकाशात् ॥ "ध्रुवमपायेऽपादानम्" इत्यपादानत्वात्पञ्चमी ॥ वृक्षं परिक्रामन् तां जनकात्मजां सीतामपश्यदित्यन्वयः । कीदृशीम् । राक्षसाद्रावणाद्बिभ्यतीं त्रस्यन्तीम् । बिभेतेः शतरि ङीप् ॥ "नाभ्यस्ताच्छतुः" इति नुम्प्रतिषेधः ॥ पुनः शत्रोः रावणात् त्राणं रक्षणमपश्यन्तीं त्रातारमलभमानामित्यर्थः ॥ "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इति क्रमादुभयत्रापादानसंज्ञा ॥

तां पराजयमानां स प्रीते रक्ष्यां दशाननात् ।
अन्तर्दधानां रक्षोभ्यो मलिनां म्लानमूर्धजाम् ॥ ७१ ॥

७१. तामिति ॥ पुनस्तस्य रावणस्य प्रीतेरनुरागात् पराजयमानां पराङ्मुखीभवन्तीं तामसहमानामित्यर्थः ॥ "पराजेरसोढः" इति प्रीतेरपादानत्वम् । पुनः कीदृशीम् । दशाननात् स्वकान्तादीप्सितात्तत्कान्ताभिः सीताप्राबल्यशङ्किनीभिः सापत्न्यार्थं रक्ष्यां वार्यां वारणीयत्वेनाभिमताम् । अन्यथा तस्य तदेकायत्तत्वे स्वसौभाग्यभङ्ग-

१ कपिः T2, T3, T4. | २ ध्याम° C., E3, E4, क्व c.

प्रसङ्गादिति सीतायाः सौन्दर्यातिशयोक्तिः ॥ "वारणार्थानामीप्सितः" इति रावणस्यापादानत्वम् ॥ तथा रक्षोभ्योऽन्तर्दधानां रक्षांसि मां मा द्राक्षुरिति लीयमानामित्यर्थः ॥ "अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति" इत्यपादानत्वम् ॥ मलिनां संस्काराभावान्मलिनाङ्गीमत एव म्लानमूर्धजां रूक्षकेशीम् ॥

रामादधीतसंदेशो वायोर्जातश्च्युतस्मिताम् ।
प्रभवन्तीमिवादित्यादपश्यत्कापिकुञ्जरः ॥ ७२ ॥

७२. रामादिति ॥ रामादाख्यातुरधीतसंदेशो भक्त्या गृहीतवाचिकः ॥ "आख्यातोपयोगे" इति रामस्यापादानत्वम् ॥ वायोः प्रकृतिभूताज्जात उत्पन्नः ॥ "जनिकर्तुः प्रकृतिः" इति वायोरपादानत्वम् ॥ च्युतस्मितामिति शोकादस्तमितहासामादित्यात्प्रभवन्तीमिव तेजसा सूर्यात्प्रादुर्भवन्तीमिव स्थिताम् ॥ "भुवः प्रभवः" इत्यादित्यस्यापादानत्वम् ॥

रोचमानः कुदृष्टिभ्यो रक्षोभ्यः प्रत्तवान् श्रियम् ।
श्लाघमानः परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्राक्षसाधिपः ॥ ७३ ॥

७३. अथ पञ्चभिः संप्रदानकारकभेदानुदाहरति । रोचमान इति ॥ कुदृष्टिभ्यः कुबुद्धिभ्यो दुरात्मभ्यो रोचमानो रुचिकरो न तु साधुभ्य इति भावः ॥ "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इति संप्रदानत्वम् ॥ रक्षोभ्यः श्रियं प्रत्तवान् प्रकर्षेण दत्तवान् । प्रपूर्वाद्ददातेः क्तवतुप्रत्ययः ॥ "अच उपसर्गात्तः" इति दस्तकारः ॥ "कर्मणा यमभिप्रैति—" इत्यादिना रक्षसां संप्रदानत्वम् ॥ परस्त्रीभ्यः श्लाघमानः कत्थमानः । तासां यथाविदितं तथा ताः स्तुवानस्तत्कामुकतयेत्यर्थः ॥ "श्लाघह्नुङ्—" इत्यादिना स्त्रीणां संप्रदानत्वम् ॥ एवंभूतो राक्षसेश्वरो रावणस्तत्र तस्मिन् सीतादर्शनकाल एवागात् । तं देशमागत इत्यर्थः ॥ आङ्पूर्वादिणः "इणो गा लुङि" इति गादेशः ॥

१ श्लाघ्यमानः D. | २ °गाद्राक्षसेश्वरः T., G., Com.

अशपन्निह्नुवानोऽसौ सीतायै स्मरमोहितः ।
धारयन्निव चैतस्यै वसूनि प्रत्यपद्यत ॥ ७४ ॥

७४. अशपदिति ॥ स्मरमोहितः कामान्धोऽसौ रावणः अस्यै सीतायै निह्नुवानः सौजन्यनाटकेन स्वदौर्जन्यमपह्नुवानः अस्यै सीतायै अशपत् न कदाचिदपरात्स्यामीति शपथमकार्षीदित्यर्थः । शपेर्दैवादिकाल्लङ् ॥ "श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्—" इत्यादिना सीताया उभयत्र संप्रदानत्वम् ॥ किं चैतस्यै सीतायै धारयन्निवाधमर्ण्ये तिष्ठन्निव ॥ "धारेरुत्तमर्णः" इति सीतायाः संप्रदानत्वम् ॥ वसूनि सर्वस्वानि च प्रत्यपद्यत प्रतिपन्नवान् प्रतिश्रुतवानित्यर्थः ॥

तस्यै स्पृहयमाणोऽसौ बहु प्रियमभाषत ।
सानुनीतिश्च सीतायै नाक्रुध्यन्नाप्यसूयत ॥ ७५ ॥

७५. तस्या इति ॥ असौ रावणस्तस्यै सीतायै स्पृहयमाणस्तामीप्सन् ॥ "स्पृहेरीप्सितः" इति संप्रदानत्वम् ॥ बहु प्रियमभाषत । किं च सानुनीतिरनुनययुक्तः सन् सीतायै नाक्रुध्यत् अतिप्रातिकूल्येऽपि न चुक्रोध नाप्यसूयत च असूयां च न चकारेत्यर्थः ॥ "क्रुधद्रुहेर्ष्या—" इत्यादिना उभयत्र सीतायाः संप्रदानत्वम् ॥

संक्रुध्यसि मृषा किं त्वं दिदृक्षुं मां मृगेक्षणे ।
ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः स्वधर्मो रक्षसामयम् ॥ ७६ ॥

७६. समिति ॥ हे मृगेक्षणे सीते दिदृक्षुं त्वां द्रष्टुमिच्छुं मां त्वं किं मृषा मुधा संक्रुध्यसि । पूर्वेण संप्रदानत्वे प्राप्ते "क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म" इति कर्मत्वम् । किं च परस्त्रीभ्यः ईक्षितव्यं तासां शुभाशुभप्रश्ने तत्परीक्षार्थं यदीक्षणं भवितव्यम् ॥ "राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः"

१ अशप्यनि॰ D., T₃, T₄, T., G., Com.
२ चैतस्यै T₂, T₃, T₄.
३ ॰मन्यपत T₂.
४ नासूयत न चाक्रुधत् T₂, T₄.
५ नाभ्यसूयत T., G., Com.
६ च T₄.

इति स्त्रीणां संप्रदानत्वम् ॥ अयम् । विधेयप्राधान्यात्पुंल्लिङ्गनिर्देशः । रक्षसां स्वधर्मो जातिप्रयुक्तो धर्मः । अतो नायं दोष इति भावः ॥

शृण्वद्भ्यः प्रतिशृण्वन्ति मध्यमा भीरु नोत्तमाः ।
गृणद्भ्योऽनुगृणन्त्यन्ये कृतार्था नैव मद्विधाः ॥ ७७ ॥

७७. शृण्वद्भ्य इति ॥ हे भीरु भीरो । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्न गुणः । अन्ये मद्व्यतिरिक्ताः मध्यमाः शृण्वद्भ्यः श्रुतशास्त्रेभ्य इदं कार्यमिदमकार्यमिति हिताहितमुपदिशद्भ्य इत्यर्थः । प्रतिशृण्वन्ति अभ्युपगच्छन्ति तथैव कुर्म इति प्रतिजानत इत्यर्थः । 'संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः । अङ्गीकाराऽभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः' ॥ इत्यमरः ॥ "प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता" इति शृण्वतां संप्रदानत्वम् ॥ तेषां प्रतिश्रवापेक्षया पूर्वस्यामुपदेशक्रियायां कर्तृत्वादिति । कृतार्थाः कृतकृत्याः स्वयमेव कार्याकार्यज्ञा मद्विधा उत्तमास्तु नैवं न परोपदेशापेक्षा इत्यर्थः । किं च पूर्वोक्ता मध्यमाः गृणद्भ्यः शंसद्भ्यः स्तावकेभ्यः अनुगृणन्ति दित्साद्योतकालापैः प्रोत्साहयन्ति मद्विधास्तूत्तमाः स्तुतिं विनैवार्थिभ्यः प्रयच्छन्तीत्यर्थः । शंसितुः प्रोत्साहनमनुगरः प्रतिगरश्चोच्यते ॥ "अनुप्रतिगृणश्च" इति पूर्वस्य शंसनकर्तुः संप्रदानत्वम् ॥

इच्छ स्नेहेन दीव्यन्ती विषयान् भुवनेश्वरम् ।
संभोगाय परिक्रीतः कर्तास्मि तव नाप्रियम् ॥ ७८ ॥

७८. इच्छेति ॥ विषयान् दीव्यन्ती शब्दादिविषयैः क्रीडन्ती त्वम् ॥ "दिवः कर्म च" इति देवकरणस्य विकल्पात्कर्मत्वम् ॥ भुवनेश्वरं त्रैलोक्यनाथं मां स्नेहेन करणेनेच्छ प्रतीच्छ ॥ "साधकतमं करणम्" इति करणत्वात्तृतीया ॥ किं च सम्भोगाय परिक्रीतः संभोगेन परिक्रीतः दासीकृतोऽहम् ॥ "परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्" इति विकल्पा-

१ योगेन T3, T4.

त्वरिक्रयव्यकरणस्य संयोगस्य संप्रदानत्वम् ॥ तवाप्रियं न कर्तास्मि न करिष्यामि। करोतेर्लुटि मिपि तास् ॥

आस्स्व सार्कं मया सौधे माधिष्ठा निर्जनं वनम्।
माधिवात्सीर्भुवं शय्यामधिशेष्व स्मरोत्सुका ॥ ७९ ॥

७९. आस्स्वेति ॥ मया सार्कं सौधे आस्स्व ॥ "आधारोऽधिकरणम्" इति सौधस्याधिकरणत्वम् ॥ निर्जनं वनं माधिष्ठाः वने न तिष्ठेत्यर्थः ॥ "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इति वनस्य कर्मत्वम् ॥ तिष्ठतेर्माङि लुङि सिपि "गातिस्था—" इत्यादिना सिचो लुक् ॥ "न माङ्योगे" इत्यडभावः ॥ भुवं माधिवात्सीः भुवि न वस माधः शेष्वेत्यर्थः। वसेर्माङि लुङि सिचि वृद्धिः ॥ "उपान्वध्याङ्वसः" इति भुवः कर्मत्वम् ॥ किन्तु स्मरोत्सुका सुरतालसका शय्यामधिशेष्व शय्यायां शेष्वेत्यर्थः ॥ "अधिशीङ्—" इत्यादिना कर्मत्वम् ॥

अभिन्यविक्षथास्त्वं मे यथैवाव्याहता[1] मनः।
तवाप्यध्यावसन्तं[2] मां मा रौत्सीर्हृदयं तथा ॥ ८० ॥

८०. अभीति ॥ यथैव त्वं मे मनो हृदयं अव्याहतमनिवारितमभिन्यविक्षथाः मनसि निविष्टासीत्यर्थः। अभिनिपूर्वाद्विशोर्लुङि "नेर्विशः" इति तङि थासि "शलइगुपधादनिटः क्सः" इति क्सः ॥ "अभिनिविशश्च" इत्याधारस्य मनसः कर्मत्वम् ॥ तथैव तव हृदयमध्यावसन्तं हृदये वसन्तम् ॥ "उपान्व—" इत्यादिना हृदयस्य कर्मत्वम् ॥ मां मा रौत्सीर्मा निवारय। रुधेर्लुङि सिपि सिचि "वदव्रज—" इत्यादिना वृद्धिः ॥ यथा त्वय्यहमनुरक्तस्तथा त्वमपि मय्यनुरक्ता भवेत्यर्थः ॥

मावमंस्था नमस्यन्तमकार्यज्ञे जगत्पतिम् ॥
संहष्टे मयि काकुत्स्थमधन्यं कामयेत का ॥ ८१ ॥

---

१ °व्याहतं B., T., G., Com. | २ त्वमप्य° T₂, T₃, D.

८१. न च रामो न त्याज्य इत्याह मेति ॥ हे अकार्यज्ञे मूढे नमस्यन्तं प्रणमन्तम् ॥ "नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्" इति क्यजन्ताल्लटः शत्रादेशः ॥ जगत्पतिं जगद्वन्द्यं मां मावमंस्थाः मावमन्यस्व । मन्यतेः कर्त्तरि लुङि थास् ॥ "कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म" इति जगत्पतेः कर्मत्वम् ॥ मयि संहृष्टे सति अधन्यमभाग्यं काकुत्स्थं रामम् ॥ "तथायुक्तं चानीप्सितम्" इति रामस्यानीप्सितकर्मत्वम् ॥ का स्त्री कामयेत न कापीत्यर्थः ॥

यः पयो दोग्धि पाषाणं स रामाद्भूतिमाप्नुयात् ।
रावणं गमय प्रीतिं बोधयन्तं हिताहितम् ॥ ८२ ॥

८२. य इति ॥ यो जनः पाषाणं पयः क्षीरं दोग्धि ॥ "दुहियाचि—" इति वचनाद्दुहेर्द्विकर्मकत्वम् । तत्र पयस ईप्सितकर्मत्वं पाषाणस्य "अकथितं च" इत्यकथितकर्मत्वम् । स पाषाणपयोदोग्धा रामाद्भूतिं संपदमाप्नुयात् । तद्वदसंभावितमित्यर्थः । अत्रोत्तरवाक्यार्थे पूर्ववाक्यार्थारोपेणौपम्यावगमाद्वाक्यार्थवृत्तिरसंभवद्वस्तुसंबन्धो निदर्शनालङ्कारः । 'असंभवद्वस्तुयोगादुपमानोपमेययोः । प्रतिबिम्बक्रिया गम्या यत्र सा स्यान्निदर्शना ॥" इति लक्षणात् । हिताहितं हिताहिते ॥ "विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि" इति द्वन्द्वैकवद्भावः । बोधयन्तं त्वामिति शेषः । रावणं प्रीतिं गमय । उभयत्रापि "गतिबुद्धि—" इत्यादिना अणि कर्त्तुः कर्मत्वम् ॥

प्रीतोऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवनत्रयम्[1] ।
किं विलापयसेऽत्यर्थं पार्श्वे शायय रावणम् ॥ ८३ ॥

८३. स्वप्रीतेः फलमाह प्रीत इति ॥ अहं प्रीतः सन् भवतीं भुवनत्रयं भोजयिष्यामि । निगरणार्थत्वात्परस्मैपदम् । किमत्यर्थं विलापयसे विविधं भाषयसे आत्मानमिति शेषः ॥ "णिचश्च" इत्यात्मनेपदम् ॥ रावणं

१ भुवनश्रियम् T2.

पार्श्वे शायय ॥ "अणावकर्मकात्—" इत्यादिना परस्मैपदम् ॥ सर्वत्र "गतिबुद्धि—" इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥

आज्ञां कारय रक्षोभिर्मां प्रियाण्युपहारय ।
कः शक्रेण कृतं नेच्छेदधिमूर्धानमञ्जलिम् ॥ ८४ ॥

८४. आज्ञामिति ॥ रक्षोभिः प्रयोज्यैः आज्ञां त्वद्वाक्यं कारय मां प्रियाण्युपहारय । मम प्रियवस्तून्यानयेत्यर्थः ॥ "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इत्यणि कर्तुः कर्मत्वे उभयत्र "तत्प्रयोजको हेतुश्च" इति सीतायाः प्रयोजककर्तृत्वमन्येषां प्रयोज्यकर्मत्वम् । किं च शक्रेण कृतम् ॥ "स्वतन्त्रः कर्ता" इति कर्तृसंज्ञायां कर्तरि तृतीया ॥ अधिगतो मूर्धानमधिमूर्धो मूर्धगतः "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इति समासः । तमञ्जलिं को नेच्छेत् । कस्येदं नाशास्यमित्यर्थः । मत्स्वीकारे त्वमिन्द्रवन्द्या भविष्यसीति भावः ॥

अथ कर्मप्रवचनीयाः ।

वचनं रक्षसां पत्युरनु क्रुद्धा पतिप्रिया ।
पापानुवसितं सीता रावणं प्राब्रवीद्वचः ॥ ८५ ॥

८५. वचनमिति ॥ पतिप्रिया पतिव्रता सीता रक्षसां पत्युः रावणस्य वचनमनु क्रुद्धा वचनेन हेतुना क्रुद्धा सतीत्यर्थः ॥ "अनुर्लक्षणे" इति हेत्वर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ अत्र सूत्रे लक्षणशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् "लक्षणेत्थंभूत—" आदिसूत्रे चिह्नवचनत्वादिति ॥ "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" इति द्वितीया ॥ पापमनु पापानु पापेन सहेत्यर्थः ॥ "तृतीयार्थे" इति तृतीयार्थे द्योत्ये अनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सहार्थतृतीयापवादेन द्वितीयायां कविना स्वातन्त्र्यात् 'द्वितीया' इति योगविभागात् 'सुप्सुपा' इति वा समासः कृतः । अवसितं पापेन संबद्धं पापिष्ठमित्यर्थः । षिञ् बन्धने इति धातोः कर्तरि क्तः । रावणं वचः प्राब्रवीत् प्रोवाच । "ब्रुविशासि—" इति द्विकर्मकत्वम् ॥

---

१ पापान्ववसितं D., T., G., Com.

न भवाननु रामं चेदुप शूरेषु वा ततः ।
अपवाह्य छलाद्वीरौ किमर्थं मामिहाहरः ॥ ८६ ॥

८६. नेति ॥ हे पाप त्वं राममनु रामाद्धीनो न चेत् ॥ "हीने" इत्यनोर्हीनार्थे कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । शूरेषु वा उप चेत् शूरेभ्योऽधिकश्चेदित्यर्थः ॥ "उपोऽधिके च" इत्यधिकार्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां तद्योगे "यस्मादधिकम्—" इत्यादिना सप्तमी ॥ ततस्तर्हि छलान्मायामृगव्याजाद्वीरौ रामलक्ष्मणौ अपवाह्य वञ्चयित्वा किमर्थं मामिहाहरः आहृतवान् । तस्मात्त्वं चोरो न शूर इत्यर्थः ॥

उप शूरं न ते वृत्तं कथं रात्रिंचराधम ।
यत्संप्रत्यप लोकेभ्यो लङ्कायां वसतिर्भयात् ॥ ८७ ॥

८७. उपेति ॥ हे रात्रिंचराधम कथं ते तव वृत्तं चरित्रं शूरमुप शूरजनाद्धीनं न ॥ "उपोऽधिके च" इति चकारादुपशब्दस्य हीनार्थे कर्मप्रवचनीयत्वे तद्योगात् द्वितीया । कुतः यद्यस्मात्संप्रतीदानीं भयाल्लोकेभ्योऽप शूरशरणान् लोकान् वर्जयित्वा ॥ "अपपरीवर्जने" इत्यपशब्दस्य वर्जनार्थे कर्मप्रवचनीयत्वे "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इति द्वितीयापवादेन पञ्चमी ॥ लङ्कायां वसतिर्निवासः । वसेरतिप्रत्यय औणादिकः । दुर्गबलजीवी भवान्न भुजबलजीवीति न कथं शूरलोकबाह्य इत्यर्थः ॥

आ रामदर्शनात् पाप विद्योतस्व स्त्रियः प्रति ।
सद्वृत्तानन्नु दुर्वृत्तः परि स्त्रीं जातमन्मथः ॥ ८८ ॥

८८. आरामेति ॥ हे पाप पापाचार आ रामदर्शनाद्रामदर्शनपर्यन्तम् ॥ "आङ् मर्यादावचने" इत्याङः कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे "पञ्चम्यपाङ्-

---

१ त्वं पापानु T., G., Com.
२ श्रियं T., G., Com.
श्रियं B., E₂.
३ परस्त्रीजात° E₂, E₃, B.

रिभिः" इति पञ्चमी ॥ सद्वृत्तानतु साधून्प्रति दुर्वृत्तो दुष्टचरित्रः सन् साधुबाधकः सन्नित्यर्थः ॥ "लक्षणेत्थंभूत—" इत्यादिना अनोरित्थंभूताख्याने कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ तथा परि श्रीं श्रीं श्रीं प्रति । तेनैव परेर्वीप्सायां कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ "वाम्शसोः" इति विकल्पादियङ्भावपक्षे "अमि पूर्वः" इति पूर्वरूपत्वम् ॥ जातमन्मथः सन् श्रियं प्रति लक्ष्मीं लक्षीकृत्य विद्योतस्व श्रीमानयमिति श्रीचिह्नः सन् दीप्यस्व । रामदर्शने सति त्वं सद्यो विनङ्क्ष्यसीति भावः । तेनैव प्रतेर्लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयत्वम् । सर्वत्र तद्योगाद् द्वितीया ॥

अभि द्योतिष्यते रामो भवन्तमचिरादिह ।
उद्गूर्णबाणः संग्रामे यो नारायणतः प्रति ॥ ८९ ॥

८९. अभीति ॥ किं चाचिरात् क्षिप्रमेव रामो भवन्तमभि त्वां लक्षीकृत्य भवन्तं लक्षीकृत्येत्यर्थः द्योतिष्यते भवदाभिमुख्येन स्थास्यत इत्यर्थः ॥ "अभिरभागे" इत्यभेर्लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयत्वं तद्योगाद् द्वितीया ॥ संग्रामे रणे उद्गूर्णबाण उद्यतेषुर्यो रामो नारायणतो नारायणात्प्रति तस्य प्रतिनिधिस्तत्सदृश इत्यर्थः ॥ "प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः" इति प्रतेः प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ "प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्" इति द्वितीयापवादिनी पञ्चमी ॥ पञ्चम्यास्तसिः ॥

कुतोऽधि यास्यसि क्रूर निहतस्तेन पत्रिभिः ।
न सूक्तं भवतात्युग्रमति रामं मदोद्धत ॥ ९० ॥

९०. कुत इति ॥ हे क्रूर तेन रामेण पत्रिभिर्बाणैः निहतः प्रहृतः सन् कुतोऽधि यास्यसि क यास्यसीत्यर्थः ॥ "अधिपरी अनर्थकौ" इत्यधेरनर्थकत्वाद्धात्वर्थातिरिक्तार्थरहितत्वात्कर्मप्रवचनीयत्वं गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थमन्यथा "गतिर्गतौ" इति निघातापातात् ॥ हे मदोद्धत भवता अत्युग्रं यथा तथा अति रामं राममतिक्रम्य ॥ "अतिरतिक्रमणे च" इति कर्मप्रवचनीयत्वे द्वितीया ॥ न सूक्तं साधु भोक्तम् ॥ "सुः

१ °मभिरामं D., B. | °मधिरामं E.

पूजायाम्" इति कर्मप्रवचनीयत्वम्॥ सर्वस्यास्य फलमाशुभावीति भावः॥

परिशेषं न नामापि स्थापयिष्यति ते विभुः।
अपि स्थाणुं जयेद्रामो भवतो ग्रहणं कियत्॥ ९१॥

९१. परीति॥ विभुः प्रभुः रामः ते नाम्नोऽपि परिशेषमवशेषं न स्थापयिष्यति किमुत कायमित्यर्थः। अत्राप्रयुक्तकायपदार्थद्योतकत्वादपेः "अपिः पदार्थ—" इत्यादिना पदार्थे कर्मप्रवचनीयत्वम्। तथाहि रामः स्थाणुं रुद्रमपि जयेद्यस्ते शरणमिति भावः। तेनैव संभावनायां कर्मप्रवचनीयत्वम्। भवतो ग्रहणं बन्धनं कियत्। उभयत्रापि संज्ञाकरणस्योपसर्गसंज्ञानिवृत्त्यर्थत्वात् "उपसर्गात्सुनोति—" इत्यादिना न स्थासकारस्य षत्वम्॥

अपि स्तुह्यपि सेधास्मांस्तथ्यमुक्तं नराशन।
अपि सिञ्चेः कृशानौ त्वं दर्पं मय्यपि योऽभिकः॥ ९२॥

९२. अपीति॥ हे नराशन मनुष्यभक्षक अस्मानपि स्तुहि स्तुहि वा अपि सेध निषेध निन्द वेत्यर्थः। धातूनामनेकार्थत्वात्। अपेरन्ववसर्गे कामचारे तेनैव संज्ञा। तथ्यं 'परिशेषं न नाम्नोऽपि' इति वाक्यं यथार्थमुक्तोऽसि। 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इत्यप्रधाने कर्मणि क्तः। किं च मय्यपि चाभीकः कामुकस्त्वम्॥ "अनुकाभिकाभीकः कमिता" इति निपातनात्साधुः॥ कृशानावपि दर्पं वीर्यं सिञ्चेः क्षारयेः। अत्र तेनैव गर्हायां संज्ञा। अत्र सर्वत्रोपसर्गसंज्ञानिवृत्त्यर्थत्वात् स्तौतिसेधतिसिञ्चतीनाम् "उपसर्गात्सुनोति—" इत्यादिना न षत्वम्। मत्कामुकस्त्वं कृशानौ वीर्यं सिञ्चेरित्यसंभवद्वस्तुसंबन्धो निदर्शनालङ्कारः॥

१ नाम्नोऽपि D., T., G., Com.
२ प्रभुः E2.
३ ग्रहणे T3.
४ थ्यमुक्तो E3, T., G., Com.
५ रेतो D.

अधि रामे पराक्रान्तमधिकर्ता स ते क्षयम् ।
इत्युक्त्वा मैथिली तूष्णीमासाञ्चक्रे दशाननम् ॥ ९३ ॥

९३. अधीति ॥ अधि रामे स्वामिनि पराक्रान्तं पराक्रमः संवर्तते इति शेषः । नपुंसके भावे क्तः ॥ "अधिरीश्वरे" इति रामपराक्रमयोः स्वस्वामिभावसंबन्धे द्योत्ये अधेः कर्मप्रवचनीयत्वे "यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम्—" इत्यादिना द्वितीयापवादेन सप्तमी ॥ अतः स पराक्रमस्वामी रामः ते तव क्षयं नाशमधिकर्ता करिष्यति ॥ "विभाषा कृञि" इति संज्ञाभावपक्षे "कर्मणि द्वितीया" ॥ संज्ञापक्षे उपसर्गसंज्ञाबाधात् "तिङि चोदात्तवति" इति निघाताभावः फलम् । मैथिली दशाननमित्युक्त्वा तूष्णीमासाञ्चक्रे ओषमास्त ॥ "दयायासश्च" इत्याम्प्रत्ययः ॥

ततः खड्गं समुद्यम्य रावणः क्रूरविग्रहः ।
वैदेहीमन्तरा क्रुद्धः क्षणमूचे विनिश्वसन् ॥ ९४ ॥

९४. अथानभिहिताधिकारः । तत इति ॥ ततः सीतावचनानन्तरं क्रुद्धः अत एव क्रूरविग्रहो भीषणाकारो रावणः वैदेहीमात्मानं चेति शेषः । अन्तरा उभयोर्मध्य इत्यर्थः । खड्गमुद्यम्य क्षणं विनिश्वसन् रोषाद्वैमुर्ण्यं च निःश्वसन्नित्यर्थः ऊचे वक्ष्यमाणं वाक्यमुवाच । क्रमात्खड्गादिषु "कर्मणि द्वितीया" "अन्तरान्तरेण युक्ते" "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया ॥

चिरेणानुगुणं प्रोक्ता प्रतिपत्तिपराङ्मुखी ।
न मासे प्रतिपत्तासे मां चेन्मर्तासि मैथिलि ॥ ९५ ॥

९५. चिरेणेति ॥ मैथिलि चिरेण चिरकालेनानुगुणमनुकूलं प्रियं प्रोक्ता । ब्रुवादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः । तथापि प्रतिपत्तेरङ्गीकारस्य पराङ्मुखी । चिरेणेत्यपवर्गतृतीयार्थेऽव्ययम् । मां मासे मासान्न प्रतिपत्तासे चेत् न प्राप्स्यसे चेत् । पद्यतेर्लुटि "थासः से" इति से

आदेशः । मर्तासि मरिष्यसि ॥ "म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च" इति नियमाल्लुटि परस्मैपदम् ॥ त्वं मामिति कर्तृकर्मकारकमध्यगतत्वात् "सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये" इति मासे इति सप्तमी ॥

प्रायुङ्क्त राक्षसीर्भीमा मन्दिराय प्रतिव्रजन्[१] ।
भयानि दत्त सीतायै सर्वा यूयं कृते मम[२] ॥ ९६ ॥

९६. प्रेति ॥ स रावणो मन्दिराय प्रतिव्रजन् मन्दिरं गच्छन् ॥ "गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि" इति चतुर्थी ॥ सर्वा यूयं मम कृते मदर्थं सीतायै भयानि दत्त भयान्युत्पादयतेत्यर्थः ॥ "चतुर्थी संप्रदाने" इति चतुर्थी ॥ भीमाः भयङ्करीः राक्षसीः प्रायुङ्क्त नियुक्तवान् ॥

गते तस्मिन् समाजग्मुर्भयाय प्रति मैथिलीम्[३] ।
राक्षस्यो रावणप्रीत्यै क्रूरं चोचुरलं मुहुः[४][५] ॥ ९७ ॥

९७. कर्मप्रवचनीयादिसूत्रचतुष्टयं तदधिकार एवोदाहृतत्वादत्र नोदाहृतम् ॥ गत इति ॥ तस्मिन् रावणे गते सति राक्षस्यः भयाय भयमुत्पादयितुम् ॥ "क्रियार्थोपपदस्य—" इत्यादिना चतुर्थी ॥ मैथिलीं प्रति समाजग्मुः । रावणप्रीत्यै रावणं प्रीणयितुम् ॥ "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति चतुर्थी ॥ मुहुर्मुहुः क्रूरं वाक्यमूचुः ॥

रावणाय नमस्कुर्याः[६] स्यात्सीते[७] स्वस्ति ते ध्रुवम् ।
अन्यथा प्रातराशाय कुर्याम त्वामलं वयम् ॥ ९८ ॥

९८. रावणाय इति ॥ हे सीते रावणाय नमस्कुर्याः प्रणम । तदा ते तुभ्यं स्वस्ति भद्रं स्यात् । अन्यथा अनमस्कारे वयं त्वां प्रातराशाय

१ परिव्रजन् E2, D.
२ भयं ददध्वं T2, T3, T4.
३ मैथिलीं प्रति B.
४ क्रूरमूचु° T2, T3, T4.
५ °चुर्मुहुर्मुहुः T., G., Com.
६ मनः कुर्याः T2, T4.
७ सीते स्यात् E2.

प्रातर्भोजनाय अलं पर्याप्तं कुर्याम । सर्वत्र "नमःस्वस्ति—" इत्यादिना चतुर्थी ॥

तृणाय मत्वा ताः सर्वा वदन्तीस्त्रिजटावदत् ।
आत्मानं हत दुर्वृत्ताः स्वमांसैः कुरुताशनम् ॥ ९९ ॥

९९. तृणायेति ॥ वदन्तीरेवं प्रलपन्तीस्ताः सर्वा राक्षसीः त्रिजटा तृणाय मत्वा तृणं मत्वा अवदत् ॥ "मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु" इति चतुर्थी ॥ हे दुर्वृत्ताः दुराचाराः आत्मानं हत युष्मानेव मारयतेत्यर्थः । हन्तेर्लोटि थस्य तादेशः । स्वमांसैः करणैः ॥ "कर्तृकरणयोस्तृतीया" ॥ अशनं भोजनं कुरुत ॥

अद्य सीता मया दृष्टा सूर्यं चन्द्रमसा सह ।
स्वप्ने[1] स्पृशन्ती मध्येन तनुः श्यामा सुलोचना ॥ १०० ॥

१००. अद्येति ॥ अद्यास्यां रात्रौ स्वप्ने मया । कर्तरि तृतीया । सीता चन्द्रमसा सह ॥ "सहयुक्तेऽप्रधाने" इति तृतीया ॥ सूर्यं स्पृशन्ती दृष्टा । लक्ष्मणेन सह रामं द्रक्ष्यतीति भावः । कीदृशी । मध्येनावलग्नेन तन्वी कृशा ॥ "येनाङ्गविकारः" इति तृतीया ॥ श्यामा युवती सुलोचना सुनेत्रा ॥

तास्तया तर्जिताः सर्वा मुखैर्भीमा यथायथम् ।
ययुः सुषुप्सवस्तल्पान् भीमैर्वचनकर्मभिः ॥ १०१ ॥

१०१. आप्तयेति ॥ आप्तया हितया त्रिजटया । कर्तरि तृतीया । तर्जिताः भर्त्सिताः मुखैर्भीमाः ॥ "येनाङ्गविकारः" इति तृतीया ॥ भीमैरितिपाठे "इत्थंभूतलक्षणे" इति तृतीया ॥ भीमैः वचनकर्मभिः उपलक्षिताः ॥ "इत्थंभूतलक्षणे" इत्यनेनैव तृतीया ॥ सर्वाः राक्षस्यः सुषुप्सवः स्वप्तुमिच्छवः सत्यः यथायथं यथास्वम् ॥ "यथास्वे यथायथम्" इति निपातः ॥ तल्पान् शय्याः ययुः ॥

---

१ स्वप्ने B., C., T2, T4.
१ दृष्टा C., B., T2, T4.
१ आप्तया T., G., Com.

गतासु तासु मैथिल्यां संजानानोऽनिलात्मजः ।
आयातेन[2] दशास्यस्य संस्थितोऽन्तर्हितश्चिरम् ॥ १०२ ॥

१०२. अथ युग्मेनाह गतास्विति ॥ तासु राक्षसीषु गतासु सतीषु अनिलात्मजो हनूमान् मैथिल्या संजानानः एषेति मैथिलीं जानन् ॥ "संप्रतिभ्यामनाध्याने" इत्यात्मनेपदम् ॥ "संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि" इति विकल्पात्कर्मणि तृतीया ॥ दशास्यस्यायातेनागमनेन हेतुना ॥ "हेतौ" इति तृतीया ॥ चिरमन्तर्हितस्तिरोहितः सन् संस्थितः ॥

ऋणाद्बद्ध इवोन्मुक्तो वियोगेन क्रतुद्विषः ।
हेतोर्बोधस्य मैथिल्याः प्रास्तावीद्रामसंकथाम्[3] ॥ १०३ ॥

१०३. ऋणादिति ॥ ऋणाद्धेतोर्बद्ध इव रावणसंनिधानात्तदा निर्बद्धः ॥ "अकर्तर्यृणे पञ्चमी" इति पञ्चमी ॥ अथ क्रतुद्विषो रावणस्य वियोगेनापगमनेन हेतुना उन्मुक्तो निर्बन्धान्मुक्तः सन् "विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्" इति पक्षे तृतीया ॥ मैथिल्याः कर्त्र्याः बोधस्य हेतोः बोधहेतौ सति बोधार्थमित्यर्थः ॥ "षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी ॥ रामसंकथाः 'राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान्' इत्यादिरामायणोक्ताः प्रास्तावीत् प्रारब्ध । स्तौतेर्लुङि सिचि वृद्धिः ॥ "इट ईटि" इति सलोपः ॥

तं दृष्ट्वाचिन्तयत्सीता हेतोः कस्यैष रावणः ।
अवरुह्य तरोरारादेति[4] वानरविग्रहः ॥ १०४ ॥

१०४. तमिति ॥ सीता तं हनूमन्तं दृष्ट्वा एषः रावणः एव वानरविग्रहो वानराकारः सन् तरोर्वृक्षादवरुह्य कस्य हेतोः केन हेतुना ॥ "सर्वनाम्नस्तृतीया च" इति चकारात्षष्ठी ॥ आरात्समीपमैतीत्यचिन्तयत् ॥

---

१ मैथिल्याः C., c.
Last pâdas omitted in T_3.
२ आयानेन T_4.
३ °संकथाः T., G., Com.
४ °देति T_3, T_4.

पूर्वस्मादन्यवद्भाति भावाद्दाशरथिं स्तुवन् ।
ऋते क्रौर्यात्समायातो मां विश्वासयितुं नु किम् ॥ १०५ ॥

१०५. पूर्वस्मादिति ॥ भावादनुरागाद्दाशरथिं रामं स्तुवन् पूर्वस्मात् मम दृष्टाद्रावणादन्यवद्भाति अन्य इवावभासते । किं तु मां विश्वासयितुं क्रौर्यादृते क्रौर्यं विहाय समायातो नु किम् ॥ "अन्यारादितरर्ते—" इत्यादिनोभयत्र पञ्चमी ॥

इतरो रावणादेष राघवानुचरो यदि ।
सफलानि निमित्तानि प्राक् प्रभातात्ततो मम ॥ १०६ ॥

१०६. इतर इति ॥ एष रावणादितरो रावणप्रतियोगी राघवार्थपरो रामकार्यतत्परो यदि ततस्तर्हि मम प्रभातात्प्राक् दृष्टानीति शेषः निमित्तानि वामाक्षिस्पन्दादीनि सफलानि । तेनैव सूत्रेणेतरपदाच्च प्रागुत्तरपदयोगात्पञ्चम्यौ ॥

उत्तराहि वसन् रामः समुद्राद्रक्षसां पुरीम् ।
अवैल्लवणतोयस्य स्थितां दक्षिणतः कथम् ॥ १०७ ॥

१०७. उत्तराहीति ॥ समुद्रादुत्तराहि उत्तरदिग्भागे दूरे ॥ "आहि च दूरे" "उत्तराच्च" इत्याहिप्रत्ययः ॥ तद्योगात् "अन्यारात्—" इत्यादिना पञ्चमी ॥ वसन् रामो लवणतोयस्य लवणोदस्य दक्षिणतो दक्षिणदिग्भागे ॥ "दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्" इत्यतसुच् ॥ तद्योगे "षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन" इति षष्ठी ॥ स्थितां रक्षसां पुरीं लङ्कां कथमवैत् अवगतवान् ॥

दण्डकां दक्षिणेनाहं सरितोऽद्रीन् वनानि च ।
अतिक्रम्याम्बुधिं चैवं पुंसामगममाहृता ॥ १०८ ॥

---

१ स्मरन् T_3.
२ न किम् T_2, T_4.
३ राघवार्थकरो D.
राघवार्थपरो T_2, T_4, T., G., Com.
राघवार्थचरो T_3.
४ पुरीम् T_2, T_3, T_4, T., G., Com.
५ अतिक्रम्योदधिं T., G., Com.
६ चैवं T_3.
चैवा T_2, T_4.

१०८. दण्डकामिति ॥ किं चाहं दण्डकां दक्षिणेन दण्डकाया दक्षिणतः ॥ "एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः" इत्येनप् ॥ "एनपा द्वितीया" इति द्वितीया ॥ सरितोऽद्रीन्वनानि चोदधिं चैवातिक्रम्य पुंसामगममगम्यं देशम् ॥ "ग्रहवृदनिश्चिगमश्च" इति कर्मण्यप्प्रत्ययः ॥ तद्योगात्पुंसामिति कर्मणि षष्ठी । आहृता आनीता ॥

पृथग्नभस्वतश्चण्डाद्वैनतेयेन वा विना ।
गन्तुमुत्सहते नैवं कश्चित् किमुत वानरः ॥ १०९ ॥

१०९. पृथगिति ॥ चण्डात्ामभस्वतश्चण्डमारुतात्पृथक् पृथग्भूतं वैनतेयेन गरुडेन वा विना ॥ "पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्" इति विकल्पात्पञ्चमी तृतीया च ॥ कश्चिदिदं दुर्गं गन्तुं नोत्सहते न शक्नोति ॥ "शकधृष—" इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः ॥ वानरः किमुत नोत्सहत इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

इति चिन्तावतीं कृच्छ्रात्समासाद्य कपिद्विपः ।
मुक्तां स्तोकेन रक्षोभिः प्रोचेऽहं रामकिङ्करः ॥ ११० ॥

११०. इतीति ॥ इतीत्थं चिन्तावतीं चिन्ताक्रान्तां रक्षोभिः कर्तृभिः स्तोकेन लेशेनापि मुक्तां सीतां कृच्छ्रात्समासाद्य ॥ "करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्र—" इत्यादिना विकल्पात्पञ्चमी तृतीया च ॥ कपिद्विपः कपिश्रेष्ठः अहं रामकिङ्करो रामदूत इति प्रोचे प्रोवाच ॥

विप्रकृष्टं[3] महेन्द्रस्य न दूरं[4] विन्ध्यपर्वतात् ।
नानभ्यासे समुद्रस्य तव माल्यवति प्रियः ॥ १११ ॥

१११. विप्रकृष्टमिति ॥ महेन्द्रस्य समुद्रतीरवर्तिनो महेन्द्रपर्वतस्य न विप्रकृष्टं न दूरं विन्ध्यपर्वताद्दूराद्दूरम् ॥ "दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतर-

१ वारिणा B.
२ नेदं T., G., Com.
३ न प्रकृष्टं D., T3, T4.
४ दूरादि° T., G., Com.
५ नानभ्यासे N., T., G., Com. नात्याभ्यासे T3.
६ माल्यवतः C.

स्याम्" इति विकल्पाम्महेन्द्रविन्ध्यपर्वतशब्दाभ्यां षष्ठीपञ्चम्यौ ॥ "दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च" इति विप्रकृष्टदूरशब्दाभ्यामसत्त्ववचनाभ्यां प्रातिपदिकार्थे विकल्पाद्द्वितीयापञ्चम्यौ ॥ समुद्रस्य पूर्ववत् "दूरान्तिकार्थैः—" इत्यादिना वैकल्पिकी षष्ठी ॥ नातिदूरे अभ्याशे समीप इत्यर्थः । नञ्द्वयप्रयोगस्य प्रकृतार्थगमकत्वात् ॥ "सप्तम्यधिकरणे च" इति चकारात्पूर्ववदसत्त्ववचनादन्तिकार्थात्प्रातिपदिकार्थे सप्तमी ॥ एवंभूतः अत्र माल्यवति पर्वते तव प्रियो रामः वसतीति शेषः ॥

असंप्राप्ते दशग्रीवे प्रविष्टोऽहमिदं वनम् ।
तस्मिन्प्रतिगते द्रष्टुं त्वामुपाक्रंस्यचेतितः ॥ ११२ ॥

११२. असंप्राप्त इति ॥ दशग्रीवे असंप्राप्ते सति ततः प्रागेवेत्यर्थः । अहमचेतितोऽप्रज्ञातः सन्निदं वनं प्रविष्टः । तस्मिन्प्रतिगते सति ॥ "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इत्युभयत्र भावलक्षणसप्तमी ॥ त्वां द्रष्टुमुपाक्रंसि अप्रतिबन्धमुपक्रान्तवानस्मि ॥ "उपपराभ्याम्" इति वृत्तौ क्रमेर्लुङि तङि रूपम् ॥ "स्नुक्रमोः—" इत्यादिना इट्प्रतिषेधः ॥

तस्मिन्वदति रुष्टोऽपि नाकार्षं देवि विक्रमम् ।
अविनाशाय कार्यस्य विचिन्वानः परापरम् ॥ ११३ ॥

११३. तस्मिन्निति ॥ हे देवि तस्मिन् राक्षसे वदति तथा प्रलपति सति रुष्टः क्रुद्धोऽपि अनादृत्येत्यर्थः ॥ "षष्ठी चानादरे" इत्यनादरे सप्तमी ॥ कार्यस्यागमनप्रयोजनस्याविनाशायाविघाताय परापरं पूर्वापरम् । द्वन्द्वैकवद्भावः । विचिन्वानो विचारयन् । चिनोतेर्लटः शानच् । विक्रमं पराक्रमं नाकार्षम् । करोतेर्लुङि मिपि सिचि वृद्धिः मिपश्चामादेशः ॥

वानरेषु कपिः स्वामी नरेष्वधिपतेः सखा ।
जातो रामस्य सुग्रीवस्ततो दूतोऽहमागतः ॥ ११४ ॥

१ °मुपाक्रम्य° C.
२ वदतस्तस्य C.
१ ततोऽहं दूत आगतः E.

११४. वानरेष्विति ॥ वानरेषु स्वामी वानराणामीश्वरः सुग्रीवो नाम कपिः नरेष्वधिपतेर्नरेन्द्रस्य रामस्य सखा जातः ॥ "स्वामीश्वर—" इत्यादिना विकल्पादुभयत्र सप्तमी ॥ ततस्तयोः । सार्वविभक्तिक-स्तसिः । अहं दूतः आगतः ॥

ईश्वरस्य निशाटानां विलोक्य निखिलां पुरीम् ।
कुशलोऽन्वेषणस्याहमायुक्तो दूतकर्मणि ॥ ११५ ॥

११५. अथ त्रिभिः कुलकेनाह ईश्वरस्येति ॥ अन्वेषणस्य कुशलोऽन्वेषणे निपुणो दूतकर्मण्यायुक्तो व्यापृतोऽहम् ॥ "आयुक्तकुशलाभ्यां चासे-वायाम्" इति वैकल्पिक्यौ षष्ठीसप्तम्यौ ॥ निशाटानां निशाचराणामी-श्वरस्य ॥ "स्वामीश्वर—" इत्यादिना षष्ठी ॥ निखिलां पुरीं विलोक्य ॥

दर्शनीयतमाः पश्यन् स्त्रीषु दिव्यास्वपि स्त्रियः ।
प्राप्तो व्यालतमान् व्यस्यन् भुजङ्गेभ्योऽपि राक्षसान् ॥ ११६ ॥

११६. दर्शनीयेति ॥ दिव्यास्वपि स्त्रीषु तासां मध्येऽपि दर्शनीयतमाः अतिशयेन दर्शनीयाः अतिरमणीयाः ॥ "यतश्च निर्धारणम्" इति विकल्पान्निर्धारणे सप्तमी ॥ स्त्रियः स्त्रीः पश्यन् भुजङ्गेभ्यः सर्पेभ्योऽपि व्यालतमान् क्रूरतमान् ॥ "पञ्चमी विभक्ते" इति निर्धारणावधिवि-भागाश्रयात् पञ्चमी ॥ राक्षसान् व्यस्यन्निरस्यन् प्राप्तः ॥

भवत्यामुत्सुको रामः प्रसितः सङ्गमेन ते ।
मघासु कृतनिर्वापः पितृभ्यो मां व्यसर्जयत् ॥ ११७ ॥

११७. भवत्यामिति ॥ भवत्यामुत्सुकस्त्वय्युत्कण्ठितस्ते तव सङ्गमेन प्रसितः संगतावासक्तो रामः ॥ "प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च" इति विकल्पात्तृतीयासप्तम्यौ ॥ मघासु मघायुक्तकाले ॥ "नक्षत्रेण युक्तः

१ निखिलं पुरम् E2.
२ पुरम् E2, D.
३ कृतनिवापः T., G., Com.
४ व्यवर्जयत् T2.

कालः" इत्यणि "लुबविशेषे" इति तस्य लुपि "लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने" इति प्रकृतिलिङ्गवचनत्वात् स्त्रीलिङ्गबहुत्वे "नक्षत्रे च लुपि" इति लुबन्तान्नक्षत्रवाचकशब्दाद्वैकल्पिकी सप्तमी॥ पितृभ्यः कृतनिवापः कृतपिण्डोदकक्रियः सन्। 'पितृदानं निवापः स्यात्' इत्यमरः। अत्र 'पितृभ्यः कृतनीवापः' इति पाठान्तरम्। तदा "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इत्युपसर्गस्य दीर्घः। मां व्यसर्जयत् इतः प्रेषितवानित्यर्थः॥

इदं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुलीयकम्।
भवत्याः स्मरतात्यर्थमर्पितं सादरं मम॥ ११८॥

११८. इदमिति॥ हे मैथिलि॥ "संबोधने च" इति प्रथमा॥ इदं काकुत्स्थस्य रामस्य संबन्धि॥ "षष्ठी शेषे" इति षष्ठी॥ अङ्गुलौ भवमङ्गुलीयम्॥ "जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः" इति छः॥ तदेवाङ्गुलीयकमूर्मिका। स्वार्थे कः। 'अङ्गुलीयकमूर्मिका' इत्यमरः॥ "प्रातिपदिकार्थ—" इत्यादिना प्रथमा॥ प्रत्यभिज्ञायतेऽनेनेति प्रत्यभिज्ञानं चिह्नमत्यर्थं भवत्याः स्मरता भवतीमेव ध्यायता॥ "अधीगर्थ—" इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी॥ रामेण ममार्पितं मद्धस्ते न्यस्तमित्यर्थः॥ शेषे षष्ठी॥

जानीष्व प्रत्यभिज्ञानस्यातस्त्वमपि देवि ते।
आस्ते भर्तेति मां दृष्ट्वा भर्तुर्दूतं प्रियं कपिम्॥ ११९॥

११९. जानीष्वेति॥ हे देवि अतः अभिज्ञानाद्धर्तृत्वाद्भर्तुः प्रियं दूतं कपिमेनं मां दृष्ट्वा ते तव भर्ता राम आस्ते सुखेन तिष्ठतीति विश्वसेत्यर्थः। त्वमपि प्रत्यभिज्ञानस्य प्रत्यायकस्याभिज्ञानस्य अभिज्ञानेने-

१ अयं N., C., T1, B., D., E2, c.
२ °स्याङ्गुलीयकः N., C., T1, B., D., E2. °स्याङ्गुरीयकः c.
३ °मर्पितः N., C., T1, B., D., E2, c.
४ मयि E2.

त्यर्थः ॥ "ज्ञोऽविदर्थस्य करणे" इति जानातेरवेदनार्थस्य करणे षष्ठी ॥ सततं जानीष्व अनन्तरकर्त्तव्येऽभिज्ञानदानादौ प्रवर्त्तस्वेत्यर्थः । प्रवृत्तिवचनो जानातिरविदर्थ इति काशिका ॥

रामस्य दयमानोऽसावध्येति तव लक्ष्मणः ।
उपास्कृषातां राजेन्द्रावागमस्येह मा त्रसीः ॥ १२० ॥

१२०. रामस्येति ॥ रामस्य दयमानो रामे दयां कुर्वन् तद्दुःखापनोदक इत्यर्थः । असौ लक्ष्मणस्तवाध्येति त्वां स्मारयतीत्यर्थः । इक् स्मरण इत्यस्माल्लट् । उभयत्र "अधीगर्थ—" इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । राजेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ इहागमस्योपास्कृषातामागमनमुपस्कृतवन्तौ दृढीकृतवन्तावित्यर्थः । "कृञः प्रतियत्ने" इति कर्मणि शेषे षष्ठी । सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । दार्ढ्यं च गुणः । कृञो लुङि "गन्धन—" इत्यादिना प्रतियत्ने तङि च्लेः सिच् ॥ "उपात्प्रतियत्न—" इत्यादिना सुट् ककारात्पूर्वः ॥ ततस्तस्मान्मा त्रसीः मा भैषीः । त्रस्यतेर्लुङि सिचि "नेटि" इति वृद्धिप्रतिषेधः । "इट ईटि" इति सलोपः ॥

रावणस्येह रोक्ष्यन्ति कपयो भीमविक्रमाः ।[1]
नाथस्व धृत्या वैदेहि मन्योरुज्जासयात्मनः ॥ १२१ ॥

१२१. रावणस्येति ॥ हे भीरु कपीनां विक्रमाः पराक्रमाः । क्रमेर्भावे घञ् ॥ "नोदात्तोपदेशस्य—" इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः ॥ इह लङ्कायां रावणस्य रोक्ष्यन्ति रावणं भङ्क्ष्यन्तीत्यर्थः । रुजो भङ्ग इत्यस्माल्लृट् ॥ "रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः" इति भावकर्तृकरुजार्थयोगाद्रावणस्येति कर्मणि शेषे षष्ठी ॥ भाववचनानां भावकर्तृकाणामित्यर्थः । विक्रमाश्चात्र भावाः कर्त्तारः । हे वैदेहि धृत्याः धृतेर्नाथस्व आशास्व । धैर्यमवलम्बस्वेत्यर्थः ॥ "आशिषि नाथः" इत्युपसंख्यानात्तङ् ॥ आत्मनो मन्योः शोकस्योज्जासय मन्युं हिन्धीत्यर्थः ॥ "जासिनिप्रहण—" इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥ जसु हिंसायामिति चौरादिको धातुः ॥

---

१ रावणस्य च T_3.
२ कपीनां भीरु विक्रमाः T., G., Com.
१ धृत्या नाथस्व N., C., T., G., E_2, E_3, B.

राक्षसानां मयि गते रामः प्रणिहनिष्यति ।
प्राणानामपणिष्टायं रावणस्त्वामिहानयन्[1][2] ॥ १२२ ॥

१२२. राक्षसानामिति ॥ मयि गते इतो गते सति रामो राक्षसानां प्रणिहनिष्यति राक्षसान् हनिष्यतीत्यर्थः ॥ "जासिनिप्रहण—" इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥ संघातविगृहीतविपर्यस्तग्रहणादिह विपर्यासः ॥ "नेर्गदनद—" इत्यादिना णत्वम् ॥ त्वामिहानयन्नयं रावणः प्राणानामपणिष्ट प्राणान्विक्रीतवानित्यर्थः । पणेर्व्यवहारार्थाल्लुङि तङ् । मस्तुत्यर्थत्वात् "गुपूधूप—" इत्यादिना नायप्रत्ययः ॥ "व्यवहृपणोः समर्थयोः" इति कर्मणि शेषे षष्ठी ॥

अदेवीद्बन्धुभोगानां प्रादेवीदात्मसंपदम्[3] ।
शतकृत्वस्तवैकस्याः स्मरत्यह्नो[4] रघूत्तमः ॥ १२३ ॥

१२३. अदेवीदिति ॥ किं चायं रावणो बन्धुभोगानामदेवीत् तानपि विक्रीतवानित्यर्थः ॥ "दिवस्तदर्थस्य" इति कर्मणि षष्ठी ॥ आत्मसंपदं स्वलक्ष्मीं प्रादेवीद्विक्रीतवान् ॥ "विभाषोपसर्गे" इति वैकल्पिकी द्वितीया ॥ पुनरपि रामानुरागं वर्णयति । रघूत्तमो राम एकस्याह्न एकस्मिन्नहनि ॥ "कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे" इत्यधिकरणार्थे षष्ठी ॥ शतकृत्वः शतवारं तव स्मरति त्वां स्मरति ॥ "अधीगर्थ—" इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥

तवोपशायिका यावद्राक्षस्यश्चेतयन्ति नं[5] ।
मतिसंदिश्यतां तावद्गर्च्छः शार्ङ्गस्य[6] मैथिलि[7] ॥ १२४ ॥

१२४. तवेति ॥ हे मैथिलि तवोपशायिकाः पर्यायशायिन्यः ॥ "पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्" इति पर्यायार्थे ण्वुच् ॥ राक्षस्यो यावन्न चेत-

[1] °मपनिष्टासौ D., a.
°मपणिष्टासौ C., T1, T3.
°मपनिष्टायं E2, E3.
[2] °हानयत् T3.
[3] °वीदर्थसंपदम् E3.
°वीदात्मसंपदः c., B.
°वीदात्मसंभवम् T3.
[4] स्मरत्याह्वे E2.
[5] नः T4.
[6] मार्गस्य E3.
[7] मैथिली C.

यन्ति न प्रबुध्यन्ते तावदेव शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं धनुस्तस्य भर्तुः धारकस्य धनुर्धरस्य रामस्य प्रतिसंदिश्यताम् । संदेशस्तस्य प्रतिसंदेशः क्रियतामित्यर्थः । भर्तुरिति शेषे षष्ठी । अन्यत्र कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी ॥

पुरः प्रवेशमाश्चर्यं बुद्ध्वा[1] शाखामृगेण सा ।
चूडामणिमभिज्ञानं ददौ रामस्य संमतम्[2] ॥ १२५ ॥

१२५. पुर इति ॥ सा सीता शाखामृगेण कपिना कर्त्रा पुरो लङ्कानगरस्य प्रवेशम् ॥ "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति कर्मणि षष्ठी ॥ आश्चर्यमद्भुतं बुद्ध्वा रामस्य संमतं रामेण संमन्यमानम् ॥ "मतिबुद्धि—" इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः ॥ "क्तस्य च वर्त्तमाने" इति "न लोक—" आदिप्रतिषेधबाधेन षष्ठी ॥ चूडामणिं शिरोमाणिक्यमेवाभिज्ञानं ददौ दत्तवती ॥

रामस्य शयितं[4] भुक्तं जल्पितं हसितं[3] स्थितम् ।
प्रक्रान्तं च मुहुः पृष्ट्वा हनूमन्तं व्यसर्जयत्[5] ॥ १२६ ॥

१२६. रामस्येति ॥ रामस्य शेतेऽस्मिन्निति शयितं शयनस्थानं तथा भुङ्क्तेऽस्मिन्निति भुक्तं भोजनस्थानं जल्पितं जल्पनं हसितं हसनं स्थितं तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थितं निवासस्थानं प्रक्रामति गच्छत्यस्मिन्निति प्रक्रान्तं चङ्क्रमणस्थानं च मुहुः पृष्ट्वा हनूमन्तं व्यसर्जयत् । अत्र जल्पितहसितयोः किं जल्पन् हसन् तिष्ठतीति सत्ताप्रश्नः ॥ "नपुंसके भावे क्तः" इति भावे क्तः ॥ तद्योगात् "नपुंसके भाव उपसंख्यानम्" इति षष्ठी । अन्यत्र क शेते क भुङ्क्ते इत्यादिस्थानप्रश्नः ॥ "क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः" इत्यधिकरणे क्तः ॥ तद्योगात् "अधिकरणवाचिनश्च" इति षष्ठी ॥ ध्रौव्यकर्मत्वम् ॥

---

१ मत्वा E₂.
  दृष्ट्वा T₂, T₃, T₄.
२ सम्मदम् T₃.
३ हसितं T₃.
४ शायितं T₃.
५ व्यवर्जयत् T₂.

असौ दृषदभिज्ञानं चिकीर्षुः कर्म दारुणम्[1] ।
गामुकोऽप्यन्तिकं[2] भर्तुर्मनसाचिन्तयत्क्षणम्[3] ॥ १२७ ॥

१२७. असाविति ॥ अभिज्ञानं चिह्नं शिरोरत्नं दृषत् दधानः । दधाते-र्लटः शत्रादेशः । भर्तुः स्वामिनो रामस्यान्तिकं गामुको गमनशी-लोऽपि ॥ "लषपत—" इत्यादिना गमेरुकञ् ॥ असौ हनूमान् दारुणं कर्म वनभङ्गादिभीषणकर्म चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः । करोतेः सन्नन्तादु-प्रत्ययः । क्षणं मनसा अचिन्तयत् वक्ष्यमाणमालोचितवान् । सर्वत्र "न लोक—" इत्यादिना कृद्योगषष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया ॥

कृत्वा कर्म यथादिष्टं[4] पूर्वकार्याविरोधि[5] यः ।
करोत्यभ्यधिकं कृत्यं तमाहुर्दूतमुत्तमम् ॥ १२८ ॥

१२८. अथ त्रिभिश्चिन्ताप्रकारमेवाह कृत्वेति ॥ यो दूतो यथोद्दिष्टं स्वामिना यथोपदिष्टं कर्म कृत्वा । अव्यययोगात् "न लोकाव्यय—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । पूर्वकार्याविरोधि प्रागनुष्ठितकर्मवैफल्यानापादकम-भ्यधिकं स्वाम्यनुक्तं कृत्यं कार्यं करोति तमुत्तमं दूतमाहुः । लयोगा-त्षष्ठीप्रतिषेधः ॥

वैदेहीं दृष्टवान् कर्म कृत्वान्यैरतिदुष्करम्[7] ।
यशो यास्याम्युपादाता वार्त्तामाख्यायकः प्रभोः ॥ १२९ ॥

१२९. वैदेहीमिति ॥ वैदेहीं दृष्टवान् अन्यदपि स्वामिनिर्दिष्टादधिकं च दुष्करं कर्म कृत्वा यशः कीर्त्तिमुपादाता साधु संपादयिता सन् । साधुकारिणि तृन् । प्रभोः रामस्य वार्त्तां सीतादर्शनवृत्तान्तमाख्या-यकः आख्यास्यन् ॥ "तुमुन्ण्वुलौ—" इत्यादिना भविष्यदर्थे ण्वुल्-

१ दुष्करम् T2.
२ °प्यन्तिके B.
३ क्षणात् E2.
४ यथोद्दिष्टं T2, T3, T4, Com.
५ पूर्वकर्माविरोधि T2, T3, T4.
६ भृत्यस्त° T3.
७ कृत्वाप्यन्यदपि दुष्करम् T., G., Com.
८ °रपि दुष्करम् N., O., T1.

प्रत्ययः ॥ "अकेनोः—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ यास्यामि गमिष्यामि ॥

राक्षसेन्द्रस्य संरक्ष्यं मया लव्यमिदं वनम् ।
इति संचिन्त्य सदृशं नन्दनस्याभनक् कपिः ॥ १३० ॥

१३०. राक्षसेति ॥ राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य संरक्ष्यम् ॥ "कृत्यानां कर्त्तरि वा" इति विकल्पात्कर्त्तरि षष्ठी ॥ नन्दनस्य सदृशं तेन तुल्यमित्यर्थः ॥ "तुल्यार्थैः—" इत्यादिना विकल्पात्षष्ठी ॥ इदं वनं मया लव्यं छेद्यम् ॥ "कृत्यानां कर्त्तरि वा" इति विकल्पात् तृतीया ॥ इति संचिन्त्यालोच्य कपिरभनक् बभञ्ज । भञ्जेर्लङि "हल्ङ्याब्भ्यः—" इत्यादिना तिलोपः । चोः कुत्वम् ॥

राघवाभ्यां शिवं दूतस्तयोरहमिति ब्रुवन् ।
हितो[1] भनज्मि रामस्य कः[2] किं ब्रूतेऽत्र राक्षसः ॥ १३१ ॥

१३१. राघवाभ्यामिति ॥ राघवाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां शिवं भद्रमस्त्विति शेषः । अहं तयोर्दूतः रामस्य हितः आप्तः इति ब्रुवन् भनज्मि भङ्क्ष्यामीत्यर्थः । भञ्जेः सामीप्ये लटि मिप् । को राक्षसः किं ब्रूते रामकार्यप्रवृत्तस्य मे न कश्चित्प्रतिबन्धक इत्यर्थः । इति निश्चित्य बभञ्जेत्युत्तरेण संबन्धः । अत्र "चतुर्थी चाशिषि—" इत्यादिना शिवादिशब्दयोगे वैकल्पिक्यौ चतुर्थीषष्ठ्यौ ॥

विलुलित[3]पुष्परेणुकपिशं प्रशान्तकलिकापलाशकुसुमम् ।
कुसुमनिपातैर्विचित्रवसुधं[4] सशब्दनिपतद्रुमोत्कशकुनम् ॥
शकुननिनादनादिककुब्[5]विलोलविपलायमानहरिणम् ।
हरिणविलोचनाधिवसतिं बभञ्ज पवनात्मजो रिपुवनम् ॥ १३२ ॥

---

१ हितं हिनस्मि T_3.
२ कं T_3.
३ विगलित T_3.
४ °निपातचित्रवसुधं T., G., Com.
५ °नादितदिशं T_3, T., G., Com. नादितककु° E_3, c.

१३२. अथ सर्गान्तत्वाद्भिन्नवृत्तं श्लोकमाह । विलुलितेति ॥ विलुलितैर्विक्षिप्तैः पुष्परेणुभिः कपिशं पिशङ्गं प्रशान्तानि प्रसन्नानि कलिकाः कोरकाः पलाशानि पर्णानि कुसुमानि यस्मिन् तत् कुसुमनिपाते चित्रा चित्ररूपा वसुधा यस्मिन् तत् सशब्दाः शब्दायमाना निपतन्तः प्रचरन्तो द्रुमोत्काः निवासवृक्षोत्सुकाश्च शकुनाः पक्षिणो यस्मिन् तत् तथा शकुननिनादैः पक्ष्यारावैः नादिताः प्रतिध्वानिता दिशाः दश दिशो येन तत् । 'टाबन्तत्वं हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा' इति वचनात् टाबन्तस्योपसर्जनह्रस्वत्वम् । विलोलाश्चपलाः विपलायमाना भयात्पलाय्य गच्छन्तो हरिणा मृगाः यस्मिन् तत् हरिणविलोचनायाः सीतायाः अधिवसतिं निवासस्थानं रिपुवनं रावणोद्यानं पवनात्मजो हनूमान् बभञ्ज ॥ वैकृतमश्वललितं वृत्तम् । 'यदिह नजौ भजौ जभलगास्तदाश्वललितं शिवार्कयति तत्' इति लक्षणात् । अत्र विलुलितेत्यादि स्वभावोक्तिः हरिणविलोचनेत्युपमा । यमकविशेषस्तु शब्दालङ्कारः ॥

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डेऽशोकवनिकाभङ्गनामाष्टमः सर्गः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने अष्टमः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ नवमः सर्गः ।

द्रुभङ्गध्वनिसंविग्नाः कुर्वत्पक्षिकुलाकुलाः ।
अकार्षुः क्षणदाचर्यो रावणस्य निवेदनम् ॥ १ ॥

१. द्रुमेति ॥ द्रुभङ्गो द्रुमभङ्गः । 'पलाशी द्रुद्रुमागमाः' इत्यमरः । तेन यो ध्वनिस्तेन संविग्नाः संत्रस्ताः रुदद्भिः क्रन्दद्भिः पक्षिकुलैराकुलास्तदारवव्याकुलचित्ता इत्यर्थः क्षणदाचर्यो राक्षस्यो रावणस्य निवेदनं वक्ष्यमाणप्रकारेण विज्ञापनमकार्षुः । रावणस्येति शेषे षष्ठी ॥

यदताप्सीच्छनैर्भानुर्यत्रावासीन्मितं मरुत् ।
यदाप्यानं हिमोस्रेण भनक्त्युपवनं कपिः ॥ २ ॥

२. यदिति ॥ यद्वनं भानुः सूर्यः शनैरताप्सीत् तदाज्ञया स्तोकं तपति स्म । तपेर्लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । यत्र मरुद्वायुर्मितं मन्दमवासीद्वाति स्म । वातेर्लुङि सिचीट् । हिमोस्रेण हिमकिरणेन । 'किरणोस्रमयूख—' इत्यमरः । आप्यानमाप्यायितं वर्धितम् । प्यायः कर्मणि क्तः ॥ "ओदितश्च" इति निष्ठानत्वे "लोपो व्योर्वलि" इति यलोपः । तदुपवनं कपिः कोऽपि भनक्ति रुजति । भञ्जेर्लट् ॥

ततोऽशीतिसहस्राणि किङ्कराणां समादिशत् ।
इन्द्रजित्सूर्विनाशाय मारुतेः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३ ॥

३. तत इति ॥ ततो निवेदनानन्तरमिन्द्रजितं सूत इतीन्द्रजित्सूः रावणः । सूतेः "सत्सूद्विष—" इत्यादिना क्विप् । क्रोधमूर्च्छितः क्रोधान्धः सन् मारुतेर्हनूमतः विनाशाय वधाय किं कुर्वन्तीति

१ कूजत्प॰ D., E_3, E_2.
रुवत्प॰ T_2, T_3, T_4.
रुदत्प॰ T., G., Com.
२ ॰सीन्मरुन्मितम् D.
३ तदा॰ T_2, T_3, T., G., Com.
४ बभञ्जोप॰ T_4.
५ कोप E_3.

किङ्कराः भृत्याः ॥ "दिवाविभा—" इत्यादिना करोतेष्टः ॥ तेषां किङ्कराणामष्टौ दश दशकाः परिमाणमेषामशीतिमशीतिर्संख्याकानि । "पङ्क्ति—" आदिसूत्रेऽष्टदशशब्दस्याशीति वा भवतीति प्रत्ययनिपातनात्साधुः । 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येयसंख्ययोः' इत्यमरः । सहस्राणि समादिशत् समादिष्टवान् ॥

शक्त्यृष्टिपरिघप्रासगदामुद्गरपाणयः ।
व्यश्नुवाना दिशः प्रापुर्वनं दृष्टिविषोपमाः ॥ ४ ॥

४. शक्तीति ॥ शक्त्यादयः प्रहरणविशेषाः पाणौ येषां ते तथोक्ताः ॥ "प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः" इति सप्तम्याः परनिपातः ॥ दृष्टौ विषं यस्य तेन सर्पविशेषेणोपमा सादृश्यं येषां ते तदुपमाः तद्वद्दृष्ट्यैव परप्राणहारिणस्ते रावणकिङ्कराः दिशो व्यश्नुवानाः व्याप्नुवन्तः वनं प्रापुः ॥

दध्वान मेघवद्भीममादाय परिघं कपिः ।
नेदुर्दीप्तायुधास्तेऽपि तडित्वन्त इवाम्बुदाः ॥ ५ ॥

५. दध्वानेति ॥ तदा कपिर्हनूमान् भीमं परिघमर्गलमादाय । 'परिघोऽर्गलदण्डयोः' इति विश्वः । मेघवन्मेघेन तुल्यं दध्वान जगर्ज । दीप्तायुधास्ते किङ्करा अपि तडित्वन्तो विद्युत्वन्तोऽम्बुदाः मेघा इव नेदुर्जगर्जुः । उपमालङ्कारः ॥

कपिनाम्भोधिधीरेण समगंसत राक्षसाः ।
वर्षास्वुद्धततोयौघाः समुद्रेणेव सिन्धवः ॥ ६ ॥

६. कपिनेति ॥ अथ राक्षसा अम्भोधिधीरेण तद्वद्दुरवगाहेन कपिना हनूमता वर्षासु प्रावृट्सु उद्धततोयौघाः उद्रिक्तजलप्रवाहाः सिन्धवो

---

१ प्रास D.
२ दिशं C.
दिश आपुः D.
३ °दीप्ता यथा तेऽपि T3, T4.
४ समुद्रेणैव D., T3

नद्यः समुद्रेणेव समगंसत संगताः । संपूर्वाद्गमेर्लुङि "समो गम्यृच्छि—" इत्यादिना तङि च्लेः सिच् । उपमालङ्कारः ॥

लाङ्गूलमुद्धतं धुन्वन्मुद्वहन् परिघं गुरुम् ।
तस्थौ तोरणमारुह्य पूर्वं न प्रजहार सः ॥ ७ ॥

७. लाङ्गूलमिति ॥ स हनूमान् उद्धतमुत्क्षिप्तं लाङ्गूलं वालधिं धुन्वंश्चालयन् गुरुं परिघमर्गलमुद्धृत्योद्यम्य तोरणमारुह्य तस्थौ । स्वयं पूर्वं न प्रजहार । वीरधर्मत्वात् 'नायुध्यमानम्' इति निषेधाच्चेति भावः ॥

अथ सिचि वृद्ध्यधिकारः ।

अक्षारिषुः शराम्भांसि तस्मिन् रक्षःपयोधराः ।
न चाह्वालीन्न चाव्राजीत्त्रासं कपिमहीधरः ॥ ८ ॥

८. अक्षारिषुरिति ॥ रक्षांस्येव पयोधराः मेघास्तस्मिन् कपिमहीधरे शरानेवाम्भांसि अक्षारिषुः ववृषुरित्यर्थः । क्षरतिरयं सकर्मकोऽपि भवति 'तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । कपिरेव महीधरोऽद्रिः नाह्वालीत् न चचाल । ह्वल चलने । उभयत्रापि "अतो हलादेर्लघोः" इति विकल्पे प्राप्ते "अतो ल्रान्तस्य" इति नित्यं सिचि वृद्धिः । त्रासं भयं च नाव्राजीन्नागमत् । पूर्ववद्विकल्पापवादेन "वदव्रज—" इत्यादिना नित्यं वृद्धिः । रूपकालङ्कारः । अचलनादिसाधकसद्भावात् ॥

अवादीत्तिष्ठतेत्युच्चैः प्रादेवीत्परिघं ततः ।
तथा यथा रणे प्राणान् बहूनामग्रहीद् द्विषाम् ॥ ९ ॥

१ धून्व° T3, T4.
२ °मुद्धृत्य T., G., Com.
३ कपिः E2.
४ मारुह्य c.
५ न पूर्वं T2.
६ अक्षाविषुः E2.
७ °पयोमुचः T3, T4.
८ अह्वालीन्नच नाव्रा° c., D., T2, T4. अह्वालीन्नैव चा° E2.
९ कपिः N., C., T1.
१० यथा तथा B.
११ बहूनां न्यग्रहीद् T4.

९. अवादीदिति ॥ कपिर्हनूमान् हे मूर्खास्तिष्ठत क यास्यथेत्युच्चैरवादीत् ॥ "वदव्रज—" इत्यादिना नित्यं वृद्धिः ॥ परिघं परिघेण ॥ "दिवः कर्म च" इति वैकल्पिकी साधकतमस्य कर्मसंज्ञा ॥ तथा तेन प्रकारेण प्रादेवीत् विजिगीषितवान् प्रहृतवानित्यर्थः । दीव्यतेर्लुङि "नेटि" इति वृद्धिप्रतिषेधः । यथा येन प्रकारेण बहूनां द्विषां प्राणानग्रहीत् स्वयं गृहीतवान् परिघेणैव बहूनि जघानेत्यर्थः । ग्रहेर्लुङि "ह्यन्तक्षण—" इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः ॥

व्रणैरवमिषू रक्तं देहैः प्रौर्णाविषुर्भुवम् ।
दिशः प्रौर्णविषुश्चान्ये यातुधाना भवद्भियः ॥ १० ॥

१०. व्रणैरिति ॥ यातुधानाः केचिद्राक्षसाः व्रणैः प्रहारमार्गैः रक्तं रुधिरमवमिषुर्वमन्ति स्म । वमेर्लुङि "ह्यन्त—" इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः । देहैर्भुवं भूमिं प्रौर्णाविषुराच्छादयन् मम्रुरित्यर्थः । अन्ये भवद्भियो जायमानभयाः सन्तः दिशः प्रौर्णविषुराच्छादयन् पलायिता इत्यर्थः ॥ "विभाषोर्णोः" इतीडादेरङित्त्वपक्षे "ऊर्णोतेर्विभाषा" इति विभाषावृद्धिप्रतिषेधादेकत्र सिचिवृद्धिरन्यत्र गुणः । उभयत्राडृद्धिसहिता वृद्धिः ॥

अराणिषुश्च्युतोत्साहा भिन्नदेहाः प्रियासवः ।
कपेरत्रासिषुर्नादान् मृगाः सिंहध्वनेरिव ॥ ११ ॥

११. अराणिषुरिति ॥ प्रियासवः प्रियप्राणाः केचित् भिन्नदेहा अत एव च्युतोत्साहा नष्टोत्साहाः सन्तः अराणिषुः केवलमाक्रन्दन् । किंच कपेर्नादात्सिंहनादाद्गजाः सिंहध्वनेः सिंहघोषादिव अत्रासिषुरभैषुः । उभयत्रापि "अतो हलादेर्लघोः" इति वैकल्पिकौ वृद्धितदभावौ ॥

---

१ प्राणे° T₄.
२ प्रोर्णुविषु° B.
३ अक्राणिषुः C., c., E₂, E₃, B., T₁.
४ °त्रसिषु° T., G., Com.
५ गावः T₄.
गजाः T., G., Com.

अथेटप्रतिषेधाधिकारः ।

मायानामीश्वरास्तेऽथ शस्त्रहस्ता रथैः कपिम् ।
प्रत्यावव्रतिरे हन्तुं हन्तव्या मारुतेः पुनः ॥ १२ ॥

१२. मायानामिति ॥ अथ मायानां कपटानामीश्वराः प्रभवाः ॥ "स्थेश-भास—" इत्यादिना ईशेर्वरचि "नेड्वशि कृति" इतीट्प्रतिषेधः ॥ शस्त्रहस्ताः शस्त्रपाणयः मारुतेर्हनूमतो हन्तव्याः वध्याः ॥ "कृत्यानां कर्त्तरि वा" इति कर्त्तरि षष्ठी ॥ "एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्" इति हन्तेरिट्प्रतिषेधः ॥ ते राक्षसाः रथैः साधनैः कपिं मारुतिं हन्तुं पुनः प्रत्यावव्रतिरे भूयः प्रतिनिवृत्ताः ॥ "दाम्नीशस—" इत्यादिना शासेष्ट्रनि शस्त्रम् ॥ "हसिमृग—" इत्यादिना हसेरौणादिके तन्प्रत्यये हस्ताः ॥ "हनिकुश—" इत्यादिना क्थन्प्रत्यये रथः ॥ "तितुत्र—" इत्यादिना सर्वत्रेट्प्रतिषेधः ॥

तांश्चेतव्यान् क्षितौ श्रित्वा वानरस्तोरणं युतान् ।
जघानाधूय परिघं विजिघृक्षून् समागतान् ॥ १३ ॥

१३. तानिति ॥ वानरो हनूमान् क्षियन्ति निवसन्त्यस्यामिति क्षितिः क्षोणिः । क्षियां क्तिन् ॥ "तितुत्र—" इत्यादिना इट्प्रतिषेधः ॥ तस्यां चेतव्यान् चेतुमर्हान् हत्वा राशीकर्त्तव्यानित्यर्थः । चिनोतेस्तव्यः ॥ "एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्" इतीट्प्रतिषेधः ॥ युतानेकार्थतया मिथः संगतान् । यौतेः कर्त्तरि क्तः । विजिघृक्षून् विग्रहीतुमिच्छून् विरुरुत्सून् । ग्रहेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ "रुदविद—" इत्यादिना सनः कित्वात्संप्रसारणादिकार्यम् ॥ "सनि ग्रहगुहोश्च" इतीट्प्रतिषेधः ॥ समागतान् युयुत्सया प्राप्तांस्तान्राक्षसान् तोरणं श्रित्वा आश्रित्य ॥ "श्र्युकः किति" इतीट्प्रतिषेधः ॥ युतानित्युक उदाहरणम् । परिघमाधूय परिभ्राम्य जघान ॥

---

१ °स्तेऽपि N., C., T1.

संजुगुक्षव आयूंषि ततः प्रतिरुरूषवः ।
रावणान्तिकमाजेग्मुर्हतशेषा निशाचराः ॥ १४ ॥

१४. समिति ॥ ततो वधानन्तरं हतेषु शेषाः शिष्टाः निशाचरा आयूंषि जीवितानि संजुगुक्षवः संगूहितुं संगोपुमिच्छवः सन्तः । गुहेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ "सनि ग्रहगुहोश्च" इतीट्प्रतिषेधः । प्रतिरुरूषवः प्रतिरवितुं प्रत्याख्यातुमिच्छवः । रौतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ "सनि ग्रहगुहोश्च" इति चकारादुगन्तसमुच्चयनादिट्प्रतिषेधः । रावणान्तिकमाजग्मुः ॥

एकेन बहवः शूराः साविष्काराः प्रमत्तवत् ।
वैमुख्यं चक्रमेत्युचैरूचुर्दशमुखान्तिके ॥ १५ ॥

१५. एकेनेति ॥ एकेन कपिना निमित्तेन बहवः शूराः साविष्काराः सात्मश्लाघा वयं प्रमत्तवत् प्रमत्तैस्तुल्यं वैमुख्यं युद्धपराङ्मुखत्वं चक्रम अकार्ष्म । करोतेर्लिटि मसो मादेशः । क्रादिनियमादिड्भावः । अत्र राक्षसानां चित्तविक्षेपात्स्वव्यापारेऽपि व्यामोहात्परोक्षता समस्तीत्युत्तमपुरुषेऽपि न क्षतिः । अत एवोत्तमपुरुषविषयेऽपि चित्तव्याक्षेपात्परोक्षता संभवत्येवेति काशिका । इति दशमुखान्तिके उच्चैरूचुः ॥

मांसोपभोगसंशूनानुद्विग्नांस्तानवेक्ष्य सः ।
उद्वृत्तनयनो भिन्नान् मन्त्रिणः स्वान् व्यसर्जयत् ॥ १६ ॥

१६. मांसेति ॥ सः रावणः तान् राक्षसान् उद्विग्नान्भीतानवेक्ष्य ज्ञात्वा उद्वृत्तनयनः क्रोधात्प्रलुठिताक्षितारकः सन् ॥ "यस्य विभाषा" इति वृतेर्निष्ठायामिडागमाभावः ॥ मांसोपभोगेन मांसभक्षणेन संशूनान् सम्यक् पीनान् । श्वयतेः कर्त्तरि क्तः ॥ "ओदितश्च" इति निष्ठानत्वम् ॥ यजादित्वात्संप्रसारणे "संप्रसारणाच्च" इति पूर्वरूपत्वम् ॥ "हलः"

१ प्रतिरुरुत्सवः E₃.
२ °माजेदुर्ह° E₃.
३ °पयोग T₃, T₄.
४ °नुद्विग्नस्ता° D.
५ मन्त्रिणोऽस्माभ्य E₂.
६ व्यसर्जयत् T₃.

इति दीर्घः ॥ "श्वीदितो निष्ठायाम्" इतीडभावः ॥ एवमुत्तरेऽपि निष्ठानत्वे इट्प्रतिषेधः । मिन्नान् स्निग्धान् मांसाहारमसृणगात्रानित्यर्थः । ञिमिदा स्नेहन इत्यस्मात्कर्तरि क्तः ॥ "रदाभ्याम्—" इत्यादिना निष्ठानत्वम् ॥ "ओदितश्च" इतीट्प्रतिषेधः ॥ स्वान्मन्त्रिणः सचिवान्व्यसर्जयत् ॥

प्रमेदिताः[1] सपुत्रास्ते सुस्वान्ता बाढविक्रमाः ।
अम्लिष्टनादा निरगुः फाण्टचित्रास्त्रपाणयः ॥ १७ ॥

१७. प्रमेदिता इति ॥ प्रागेव मिन्ना अपि तत्कालोचितान्नपानैः पुनः प्रकर्षेण मेदितुं प्रवृत्ताः प्रमेदिताः प्रस्निग्धगात्रा इत्यर्थः ॥ "आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च" इति क्तः ॥ "विभाषा भावादिकर्मणोः" इति निषेधविकल्पादिडागमः ॥ सुस्वान्ताः समरोत्साहेन शोभनचित्ताः अम्लिष्टनादाः वाग्मित्वाद्विस्पष्टवाचः बाढविक्रमाः भृशपौरुषाः फाण्टेनानायासकृतेन रञ्जकद्रव्यविशेषेण चित्राण्यस्त्राणि पाणिषु येषां ते तथोक्ताः । 'अनायासकृतं फाण्टम्' इत्यमरः । ते मन्त्रिणः सपुत्राः निरगुर्निर्गताः ॥ "क्षुब्धस्वान्त—" इत्यादिना निपातनात्स्वान्तादीनां निष्ठान्तानामनिट्त्वादिकार्यं सिद्धम् ॥

तान् दृष्ट्वा[3]तिदृढान् धृष्टान् प्राप्तान् परिवृढाज्ञया ।
कष्टं विनर्दतः[4] क्रूरान् शस्त्र[5]घुष्टकरान् कपिः ॥ १८ ॥

१८. अथ युग्मेनाह तानित्यादिना ॥ धृष्टो वियातः "धृषिशसी वैयात्ये" इति धृषेर्निष्ठायामिट्प्रतिषेधः ॥ कपिर्हनूमान् अतिदृढानतिबलिष्ठान् परिवृढस्य प्रभोः रावणस्य आज्ञया प्राप्तान् ॥ "दृढः स्थूलबलयोः" ॥ "प्रभौ परिवृढः" इति च निपातनादुभयत्रानिट्त्वम् ॥ कष्टं कृच्छ्रं यथा भवति तथा विनर्दतो गर्जतः ॥ "कृच्छ्रगहनयोः कषः" इति

---

१ प्रामोदिताः T_2.
प्रमोदिताः E_2.
२ सुस्विन्ना T_2.
३ धृष्टोऽतिदृढान् दृष्ट्वा T_3, T_4, Com.
४ संनर्दतः T_3.
५ शस्त्राघुष्ट॰ D.

कषेर्निष्ठायामिडभावः ॥ क्रूरान् हिंस्रान् शस्त्रैः शस्त्रघर्षणैर्घुष्टकरान् शब्दायमानपाणीन् ॥ "घुषिरविशब्दने" इति घुषेर्विशब्दनात्स्वाभिप्रायाविष्करणादन्यत्र शब्दनमात्रे निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । तान् राक्षसान् दृष्ट्वा आर्दिददित्युत्तरेण संबन्धः ॥

अन्यर्णो[1] गिरिकूटाभानभ्यर्णानार्दिदद्द्रुतम् ।
वृत्तशस्त्रान्[2] महारम्भानदान्तांस्त्रिदशैरपि ॥ १९ ॥

१९. अन्यर्ण इति ॥ नितरामर्दितो न्यर्णः स न भवतीत्यन्यर्णः स्वयं परैरहिंसितः । अर्द हिंसायामिति धातोर्निष्ठा ॥ "अर्देः संनिविभ्यः" इतीट्प्रतिषेधः ॥ "रदाभ्याम्—" इत्यादिना निष्ठानत्वे णत्वम् । वृत्तशस्त्रोऽधीतास्त्रवेदः ॥ "णेरध्ययने वृत्तम्" इति वृतेर्ण्यन्तान्निष्ठाया मिडभावणिलोपयोर्निपातः ॥ स हनूमान् अभ्यर्णानविदूरान् ॥ "अभेश्चाविदूर्ये" इति निष्ठायामाविदूर्यार्थे इट्प्रतिषेधः । शेषं न्यर्णवत् । महारम्भान्महोद्योगांस्त्रिदशैर्देवैरप्यदान्तानदमितान् ॥ "वा दान्त—" इत्यादिना दमेर्ण्यन्तान्निष्ठायामिडभावणिलोपनिपातः ॥ गिरिकूटाभान्पर्वतशिखरोपमांस्तान्राक्षसान् द्रुतं शीघ्रमार्दिददवधीत् । अर्देर्हिंसार्थाण्णौ चङ् ॥

दमितारिः प्रशान्तौजा[3] नादापूरितदिङ्मुखः ।
जघान रुषितो रुष्टांस्त्वरितस्तूर्णमागतान् ॥ २० ॥

२०. दमितारिरिति ॥ दमितारिः शिक्षितारिः प्रशान्तौजाः प्रशमिताखिलः । प्रशान्तोर्जे इति पाठान्तरम् । नादेन सिंहनादेन आपूरितानि दिङ्मुखानि येन सः रुषितः क्रुद्धः स हनूमान् रुष्टान् क्रुद्धान् तूर्णमागतान् मन्त्रिणस्त्वरितस्त्वरावान् जघान । दमिशमिपूरीणां ण्यन्तानां "वा दान्त—" इत्यादिना निष्ठायां विकल्पेनेट्प्रतिषेधनिपातनादुभयरूपता ॥ "रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्" इति विकल्पाद्रुषेरुभयरूपता ॥

---

१ अभ्यर्णो E_3. अन्यर्णो T., G., Com.

२ वृत्तशस्त्रो T_4, T., G., Com.

३ प्रशान्तोर्जान् C., D., T_1, T_2, T_3.

तेषां निर्हन्यमानानां संघुष्टैः कर्णभेदिभिः ।
अभूदभ्यमितत्रासमास्वान्ताशेषदिग्जगत् ॥ २१ ॥

२१. तेषामिति ॥ विहन्यमानानां प्रह्रियमाणानां तेषां राक्षसानां संबन्धिभिः कर्णभेदिभिः कर्णविदारिभिः संघुष्टैः संघुषितैः आक्रन्दनैरित्यर्थः । जगत् अभ्यमितत्रासं प्राप्तभयमास्वान्ताः आस्वानिताः प्रतिध्वानिताः ककुभो यस्य तथाभूत् ॥ "अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः" इत्यत्र "अच्" इति योगविभागात्पद्मनाभादिवत्समासान्तः ॥ "रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्" इतीट्प्रतिषेधविकल्पात्संघुष्टादिषूभयरूपता । संपूर्वस्य घुषेरविशब्दनेऽपि परत्वाद्विकल्प एव । स्वनतेरनुपसृष्टात् "क्षुब्धस्वान्त—" इत्यादिना निपातनान्मनसि नित्यमनिट्त्वे आङुपसृष्टस्यायं विकल्पः ॥

भयसंहृष्टरोमाणस्ततस्तेऽपचितद्विषः ।
क्षणेन क्षीणविक्रान्ताः कपिनानेषत क्षयम् ॥ २२ ॥

२२. भयेति ॥ ततस्त्रासानन्तरं भयेन संहृष्टरोमाणः पुलकिताङ्गाः । सात्त्विकानां सर्वरससाधारणत्वाद् भयेऽपि रोमहर्षः ॥ "हृषेर्लोमसु" इति विकल्पादनिट्त्वम् । अपचितत्विषोऽपचायितत्विषो नष्टतेजस इत्यर्थः ॥ "अपचितश्च" इति निपातनाच्चायतेर्निष्ठायां विकल्पादनिट्त्वं चायश्चिभावश्च । क्षीणविक्रान्ता नष्टपराक्रमास्ते सपुत्रा मन्त्रिणः कपिना हनूमता क्षणेन क्षयं नाशमनेषत नीताः । नयतेः कर्मणि लुङि चिण्वदिड्भावपक्षे च्लेः सिचि गुणः ह्रस्यादादेशः ॥

अथ इडधिकारः ।

हत्वा रक्षांसि लवितुमक्रमीन्मारुतिः पुनः ।
अशोकवनिकामेव निगृहीतारिशासनः ॥ २३ ॥

---

१ विहन्यमानानां T., G., Com.
२ कण्ठभे° T₂.
३ °मास्वान्तककुभं T., G., Com.
४ संकृष्ट E₂.
५ °त्विषः T₃, T₄, T., G., Com.

२३. हत्वेति ॥ मारुतिर्हनूमान् रक्षांसि हत्वा निगृहीतारिशासनो निरस्तरावणाज्ञः सन् ॥ "ग्रहोऽलिटि दीर्घः" इति दीर्घश्च ॥ पुनरशोकवनिकामेव लवितुं छेत्तुम् ॥ "आर्धधातुकस्येड्वलादेः" इतीडागमः ॥ अक्रमीद्गत इत्यर्थः। क्रमेर्लुङि "स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते" इतीट् ॥ "ह्यन्त—" इत्यादिना सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

आवरीतुमिवाकाशं वरितुं वीनिवोत्थितम्।
वनं प्रभञ्जनसुतो नादयिष्ट विनाशयन् ॥ २४ ॥

२४. आवरीतुमिति ॥ प्रभञ्जनसुतो वायुनन्दनः आकाशमावरीतुमाच्छादयितुमिव वीन् पतत्रीन्। 'विविष्किरपतत्रिणः' इत्यमरः। वरीतुं ग्रहीतुमिव चेत्युभयत्र फलोत्प्रेक्षा ॥ "वृतो वा" इति वृङ्वृञोरिटो दीर्घविकल्पः। उत्थितमुच्छ्रितं वनं विनाशयन्निर्मूलयन्नादयिष्ट न दयामास निर्दयं बभञ्जेत्यर्थः। दयतेर्लुङि तङि सिचीट् ॥

वरिषीष्ट शिवं क्षिप्यन् मैथिल्याः कल्पशाखिनः।
प्रावारिषुरिव क्षोर्णीं क्षिप्ता वृक्षाः समन्ततः ॥ २५ ॥

२५. वरिषीष्टेति ॥ कल्पशाखिनः कल्पवृक्षान् क्षिप्यन् उत्पाट्य स्वर्गं प्रति प्रेरयन्। क्षिपेर्दैवादिकाल्लटः शत्रादेशः। मैथिल्याः शिवं कल्याणं वरिषीष्ट तेभ्यः सीताकल्याणं वरं वृणोत्वित्यर्थः। अत्रातिप्रभूतार्थे वृतवानिति वक्तव्ये भविष्यत्तोपचारादाशीःप्रयोगः। वृणोतेराशीर्लिङि ञित्वात्तङि सीयुट् ॥ "लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु" इति विकल्पादिट् ॥ "न लिङि" इति दीर्घप्रतिषेधः ॥ "सुट्तथोः" इति सुट्। षत्वष्टुत्वे ॥ किं च समन्ततः क्षिप्ताः वृक्षाः कल्पशाखिनः क्षोर्णीं भूमिं प्रावारिषुरिव प्रावृतामुत्तरासङ्गवतीमिव चक्रुरित्युत्प्रेक्षार्थः। 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ' इत्यमरः। वृणोतेर्लुङि सिचि वृद्धिः। उदात्तत्वाद्वलादीट् ॥ "वृतो वा" इति दीर्घे प्राप्ते "सिचि च परस्मैपदेषु" इति प्रतिषेधः ॥

---

१ वरीतुं E₂, T., G., Com.
२ क्षोर्णीं C. क्षोर्णिं T₂, T₃, T₄.

संवुवूर्षुः स्वमाकूतमाज्ञां विवरि[1]षुर्द्रुतम् ।
अवरिष्टाक्षमक्षम्यं कपिं हन्तुं दशाननः ॥ २६ ॥

२६. समिति ॥ अथ दशाननः स्वमाकूतं विषादलिङ्गमिङ्गितं संवुवूर्षुः संवरीतुमाच्छादयितुमिच्छुः आज्ञां शासकत्वं विवरिषुर्विवरितुं प्रकटयितुमिच्छुः सन् । उभयत्र वृणोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ "इट् सनि वा" इतीट्पक्षे गुणो रपरः अनिट्पक्षे "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" इति उकारो रपरः ॥ "इको झल्" इति सनः कित्वान्न गुणः ॥ कपिं हनूमन्तं हन्तुमक्षम्यं क्षन्तुमशक्यमसह्यविक्रममित्यर्थः ॥ "पोरदुपधात्" इति यत्प्रत्ययः ॥ अक्षमक्षकुमारं द्रुतं क्षिप्रमवरिष्ट वृतवान् नियुक्तवानित्यर्थः । वृञो लुङि कर्त्रभिप्राये तङि "लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु" इतीट् ॥

ऊचे संवरिषीष्ठास्त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमम् ।
[2]वृषीष्ठा युधि मायाभिः स्वरिता शत्रुसंमु[3]खम् ॥ २७ ॥

२७. ऊच इति ॥ हे वत्स त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमं संवरिषीष्ठाः संवृणुष्व तिरस्कुरुष्वेत्यर्थः । वृञः संपूर्वादाशीर्लिङि थासि "लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु" इति विकल्पादिट् । शत्रुसंमुखं शत्रुसमक्षं स्वरिता क्ष्वेलिता उपतापयिता वा सन् । स्वृशब्दोपतापयोरित्यस्मात्तृच् ॥ "स्वरतिसूति—" इत्यादिना विकल्पाद्वलादीट् ॥ युधि मायाभिः ह्वृषीष्ठाः कुटिलचारी भव । ह्वृ कौटिल्य इत्यस्मादाशीर्लिङि "ऋतश्च संयोगादेः" इति पाक्षिक इडभावः ॥ "उश्च" इति लिङ्सिचोः कित्वान्न गुणः ॥

द्रुतं संस्वरिषीष्ठा[4]स्त्वं निर्भयैः[5] प्रधनोत्तमे ।
स मायानामगात्सोता कपेर्विधवितुं द्युतिम् ॥ २८ ॥

---

१ विवरिषुं E_2.
२ ह्वृषीष्ठा T., G., Com.
कृषीष्ठा D.
३ सन्मुखम् E_2.
४ संस्वरिषीष्ठाश्च T_2, T_3, T_4, T., G., Com.
५ निर्दयः C., T_1, T_2.

२८. द्रुतमिति ॥ किं च प्रधनोत्तमे महारणे निर्भयः सन् द्रुतं संस्वरिषीष्ठाश्च सम्यक् शब्दायस्व च । स्वरतेराशीर्लिङ् ॥ "समो गम्यृच्छि—" इत्यादिना तङ् ॥ "स्वरतिसूति—" इत्यादिना विकल्पादिट् ॥ इत्यूचे इति संबन्धः । अथ मायानां सोता प्रसविता । सूतेः सूयतेर्वा तृच् । सोऽक्षः कपेर्धुतिं तेजो विधवितुं विचालयितुमपनेतुमगाद्गतः ॥ "स्वरतिसूति—" इत्यादिना सूधूञो विकल्पादिट्तदभावौ ॥

विगाढारं[1] वनस्यासौ शत्रूणां गाहिता कपिः[2] ।
अक्षं रधितुमारेभे रद्धा[3] लङ्कानिवासिनाम् ॥ २९ ॥

२९. विगाढेति ॥ वनस्यालं विगाढा विलोडयिता शत्रूणां च गाहिता । उभयत्र गाहेस्तृचि ऊदित्वादिड्विकल्पादिडभावपक्षे ढत्वादिकार्यम् । लङ्कानिवासिनां रक्षसां रद्धा हिंसिता । रध हिंसायां तृचि "रधादिभ्यश्च" इति विकल्पादनिट्पक्षे "झषस्तथोः—" इत्यादिना तस्य धत्वम् । असौ कपिः हनूमान् अक्षं रधितुं हिंसितुम् । रधेस्तुमुनि पक्षे इट् । आरेभे आरब्धवान् ॥

निष्कोषितव्यान्निष्कोष्टुं प्राणान् दशमुखात्मजात् ।
आदाय परिघं तस्थौ वनान्निष्कुषितद्रुमः ॥ ३० ॥

३०. निरिति ॥ वनान्निष्कुषितद्रुमो निष्कृष्टवृक्षः कपिः ॥ "इण्निष्ठायाम्" इति कुषेर्निष्ठायां नित्यमिट् ॥ दशमुखात्मजात् अक्षात् निष्कोषितव्यान् निष्क्रष्टव्यान् प्राणान् निष्कोष्टुं निष्क्रष्टुम् ॥ "निरः कुषः" इतीड्विकल्पः ॥ परिघमादाय तस्थौ स्थितवान् ॥

एष्टारमेषिता संख्ये[4] सोढारं सहिता भृशम् ।
रेष्टारं[5] रेषितुं व्यांस्यद्[6] द्रोष्टाक्षः शस्त्रसंहतीः ॥ ३१ ॥

---

[1] विगाढालं T., G., Com.
[2] शत्रूणामहितं कपिः T4.
[3] रीद्धा T3.
[4] रणे T3.
[5] वेष्टारं वेषितुं E2.
[6] व्यस्य E2.

३१. एष्टारमिति ॥ एषिता प्रतिभटान्वेषणशीलः संख्ये युद्धे भृशं सहिता विमर्दसहः रोष्टा रोषणशीलोऽक्षस्तादृशमेष्टारं सोढारं रेष्टारं हिंसितारं हनूमन्तं रेषितुं शस्त्रसंहतीर्व्यास्यत् क्षिप्तवान् । विपूर्वादस्यतेर्लङ्याकृतौ । एष्टारमित्यादौ सर्वत्र ताच्छील्ये तृन् ॥ "तीषसह—" इत्यादिना सर्वत्रेड्विकल्पः ॥

> शस्त्रैर्दिदेविषुं संख्ये दुद्यूषुः परिघं कपिः ।
> अर्दिधिषुर्यशः कीर्त्तिमीर्त्सुं वृक्षैरताडयत् ॥ ३२ ॥

३२. शस्त्रैरिति ॥ संख्ये युद्धे शस्त्रैर्दिदेविषुं देवितुमिच्छुं विजिगीषुमित्यर्थः । कीर्त्तिमीर्त्सुमर्धितुमर्धयितुं वर्धयितुमिच्छुम् । अन्तर्भावितणिजर्थोऽयं निर्देशः । अन्यथा सकर्मकत्वायोगात् । ईदृशमक्षं कपिः स्वयमपि परिघं दुद्यूषुः परिघेण दिदेविषुः ॥ "दिवः कर्म च" इति पक्षे कर्मसंज्ञा । तथा यशांस्यर्दिधिषुः सन् । ईर्त्सुवद्विग्रहार्थौ । वृक्षैरताडयत् । स्थितेऽपि परिघे कियच्चिरं वृक्षताडनैः चिक्रीडेत्यर्थः । अत्र दीव्यतेर्ऋध्नोतेश्च सन्नन्तादुप्रत्यये "सनीवन्तर्ध—" इत्यादिना इड्विकल्पात्प्रत्येकं द्वैरूप्यम् । तत्रेट्पक्षे इवन्तस्य दिवो लघूपधगुणः । अनिट्पक्षे "हलन्ताच्च" इति सनः कित्त्वे "च्छ्वोः शूडनुनासिके च" इत्यूडादेशो यणादेशो दुद्यूषुः । ऋधेश्चेट्पक्षे लघूपधगुणे रपरे "न न्द्राः—" इत्यादिना निषेधाद्रेफवर्जितस्य धिशब्दस्य द्विर्वचने अभ्यासस्य जश्त्वे अर्दिधिषुः । अनिट्पक्षे "आप्ज्ञप्यृधामीत्" इत्यकारस्य रपर ईकारः । ततो द्विर्वचने "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" इत्यभ्यासलोपे ईर्त्सुः ॥

> भूयस्तं धिप्सुमाहूय राजपुत्रं दिदम्भिषुः ।
> अहंस्ततः स मूर्च्छावान् संशिश्रीषुरभूद्ध्वजम् ॥ ३३ ॥

३३. भूय इति ॥ भूयस्ताडितोऽपि पुनः धिप्सुं दम्भितुं स्तम्भयितुमिच्छुम् । दम्भु स्तम्भ इति धातोः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ "सनी-

१ यशांस्यर्दिधिषुः कीर्तिं T., G., Com. | २ °माहूय D.

वन्त—" इत्यादिना विकल्पादनिट्पक्षे "दम्भ इच्च" इति दम्भेरच इकारः । पूर्ववदभ्यासलोपः ॥ "हलन्ताच्च" इत्यत्र हल्ग्रहणस्य जातिवचनत्वात्सनः कित्त्वे "अनिदिताम्—" इत्यादिना उपधानकारलोपः । दकारस्य भष्भावे धकारः ॥ "खरि च" इति चर्त्वे भकारस्य पकारः । तं राजपुत्रमक्षं दिदम्भिषुः स्वयं स्तम्भयितुमिच्छुः । दम्भेरिट्पक्षे रूपम् । आहूय अहन् हतवान् । हन्तेर्लङि हल्ङ्यादिलोपः । ततो घातानन्तरं सोऽक्षो मूर्च्छावान् मूर्च्छितो ध्वजं ध्वजस्तम्भं संशिश्रीषुः संश्रयितुमिच्छुः अभूत् संश्रित इत्यर्थः । श्रयतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ श्रयतेः "सनीवन्त—" इत्यादिना विकल्पादनिट्पक्षे "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घः ॥

आश्वस्याक्षः क्षणाल्लोकान् बिभ्रक्षुरिव तेजसा ।
रुषा बिभ्रज्जिषुप्रख्यं कपिं बाणैरवाकिरत् ॥ ३४ ॥

३४. आश्वस्येति ॥ सोऽक्षः क्षणादाश्वस्य पुनरुज्जीव्य तेजसा स्वप्रतापेन लोकान् बिभ्रक्षुः भ्रष्टुं पक्तुमिच्छुरिव दिधक्षुरिवेति यावत् । उत्प्रेक्षालंकारः । रुषा रोषेण बिभ्रज्जिषुः । पूर्ववद्विग्रहार्थौ । भ्रस्ज पाके इति धातोः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ "सनीवन्त—" इत्यादिना इट्पक्षे "भ्रस्जो रोपधयोः—" इत्यादिना रमागमाभावपक्षे सकारस्य श्चुत्वजश्त्वे । उभयाभावपक्षे "स्कोः—" इत्यादिना सलोपः ॥ "व्रश्च—" इत्यादिना षत्वम् ॥ "षढोः कः सि" इति कत्वम् ॥ "इण्कोः" इति षत्वे बिभ्रक्षुः । बिभ्रज्जिषुः दिधक्षुरग्निः तत्प्रख्यं तत्कल्पं कपिं बाणैरवाकिरत् अवकीर्णवान् ॥

संयुयूषुं दिशो बाणैरक्षं वियवियुर्द्रुमैः ।
कपिर्मायामिवाकार्षीद्दर्शयन् विक्रमं रणे ॥ ३५ ॥

३५. समिति ॥ बाणैर्दिशः संयुयूषुं संयवितुं मिश्रयितुमिच्छुम् । यातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ "सनीवन्त—" इत्यादिना अनिट्पक्षे

१ क्रोधाग्नि° D.

"अज्झनगमां सनि" इति दीर्घः ॥ अक्षं द्रुमैर्यियविषुः । इट्पक्षे गुणावादेशौ । कपिः रणे विक्रमं दर्शयन् मायामिन्द्रजालमिवाकार्षीत् । तथा सान्द्रं द्रुमान्ववर्षेत्यर्थः ॥

वानरं प्रोर्णुनविषुः शस्त्रैरक्षो विदिद्युते ।
तं प्रोर्णुनूषुरुपलैः स वृक्षैराबभौ कपिः ॥ ३६ ॥

३६. वानरमिति ॥ अक्षो वानरं शस्त्रैः प्रोर्णुनविषुराच्छादयितुमिच्छुर्विदिद्युते विदिदीपे ॥ "द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्" इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम् ॥ तमक्षमुपलैर्वृक्षैश्च प्रोर्णुनूषुः प्रोर्णवितुमिच्छुः कपिराबभौ । इच्छोक्तेरविरामः सूचितः । उभयत्रोर्णोतेः सन्नन्तादुप्रत्यये पूर्ववदनिट्पक्षे "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घः । इट्पक्षे तु "विभाषोर्णोः" इतीडादिप्रत्ययस्य ङित्त्वे उवङादेशः । अङित्त्वे गुणावादेशौ ॥

स्वां जिज्ञापयिषू शक्तिं बुभूर्षू[1] नु जगन्ति किम् ।
शस्त्रैरिसक्रुषातां तौ पश्यतां[2] बुद्धिमाहवे ॥ ३७ ॥

३७. स्वामिति ॥ तौ कपिराक्षसौ स्वां शक्तिं सामर्थ्यं जिज्ञापयिषू लोके प्रकटीचिकीर्षू नु किं वा जगन्ति शस्त्रैर्बुभूर्षू भर्तुं पूरयितुमिच्छू नु । भरज्ञाप्योः पूर्ववदिड्विकल्पः । आहवे पश्यतां जनानामिति बुद्धिं वितर्कमक्रुषातां कृतवन्तौ ॥

मायाभिः सुचिरं क्लिष्ट्वा राक्षसोऽक्लिशितक्रियम् ।
संप्राप्य वानरं भूमौ पपात परिघाहतः ॥ ३८ ॥

३८. मायाभिरिति ॥ राक्षसोऽक्षः सुचिरं मायाभिः क्लिष्ट्वा क्लिशित्वा चिरं युद्ध्वेत्यर्थः अक्लिशितक्रियमक्लिष्टकर्माणमखण्डितपौरुषं वानरं संप्राप्यासाद्य परिघेणाहतो भूमौ पपात ममारेत्यर्थः ॥ "क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः" इतीड्विकल्पः ॥

---

१ संबुभूर्षू ज° T₂. | २ पश्यतो विस्मा° D.

पावितोऽनुगुणैर्वातैः शीतैः पूत्वा पयोनिधौ ।
बभञ्जाध्युषितं भूयः क्षुधित्वा पत्त्रिभिर्वनम् ॥ ३९ ॥

३९. पवित इति ॥ अथ स हनूमान् पयोनिधौ पूत्वा स्नानेन पवित्वा शुद्ध्वा शीतैरनुगुणैर्वातैरनुकूलवातैः पावितः पूतः सन् ॥ "पूङश्च" इति क्त्वानिष्ठयोरिड्विकल्पः ॥ पत्त्रिभिः पक्षिभिः क्षुधित्वा बुभुक्षित्वा अध्युषितमधिष्ठितं वनम् ॥ "वसतिक्षुधोरिट्" इति क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिडागमः ॥ भूयो बभञ्ज ॥

उच्चैरञ्चितलाङ्गूलः शिरोऽञ्चित्वेव संवहन् ।
दधद्विलुभितं वातैः केशरं वह्निपिङ्गलम् ॥ ४० ॥

४०. उच्चैरिति ॥ उच्चैर्यथा तथा अञ्चितलाङ्गूलः उदञ्चितवालधिः शिरोऽञ्चित्वैव उदञ्च्यैव संवहन् । विजयोत्साहादुदञ्चितशिरःपुच्छ इत्यर्थः ॥ "अञ्चेः पूजायाम्" इति पूजार्थे नित्यमिट् । इयमेवानयोः पूजा यदुन्नमनम् । वातैर्विलुभितम् ॥ "लुभो विमोहने" इति विमोहने क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् ॥ विमोहनं व्याकुलीकरणमिति काशिका । वह्निपिङ्गलं केसरं किञ्जल्कं दधत्कपिः बभञ्जेति पूर्वेणान्वयः ॥

जरित्वेव जवेनान्ये निपेतुस्तस्य शाखिनः ।
व्रश्चित्वा विवशानन्यान् बलेनापातयत्तरून् ॥ ४१ ॥

४१. जरित्वेति ॥ अन्ये शाखिनस्तरवो जरित्वेव जीर्णा भूत्वेव तस्य कपेः जवेन वेगेनैव निपेतुः । यथा जीर्णा वायुवेगेनेति भावः । अन्यानतिरूढमूलांस्तरूंस्तलेन पाणितलेन व्रश्चित्वा छित्त्वा विवशान्निरालम्बानपातयत् ॥ "जॄव्रश्च्योः क्त्वि" ॥ इति क्त्वाप्रत्यये नित्यमिट् ॥

---

१ कपिः पूत्वा प° C.
पूत्वा शीतैः प° B., E₂.
२ °ञ्चित्वेव T., G., Com.
३ दधद्विलुलितं E₂.
४ केसरं B., T., G., Com.
५ पेतुश्चान्येऽस्य शाखिनः T₄.
६ तलेना° T., G., Com., D.

दमित्वाप्यरिसंघातानभ्रान्त्वा कपिकेसरी ।
वनं चचार कर्तिष्यन्नर्त्स्यन्निव निरङ्कुशः ॥ ४२ ॥

४२. दमित्वेति ॥ कपिकेसरी रिपुसंघातान् दमित्वा दान्त्वापि हत्वा- पीत्यर्थः अभ्रान्त्वा अभ्रमित्वा ॥ "उदितो वा" इति दमेः भ्रमेश्च क्त्वायां विकल्पादिट् ॥ कर्तिष्यन् पुनश्छेत्स्यन् नर्त्स्यन् नर्तिष्य- न्निव ॥ "सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः" इति सकाराद्यार्धधातुके विकल्पादिट् ॥ निरङ्कुशो दुर्वारः सन् वनं चचार । निर्भीको वने बभ्रामेत्यर्थः ॥

पारं जिगमिषन् सोऽथ पुनरावर्त्स्यतां द्विषाम् ।
मत्तद्विरदवद्रेमे वने लङ्कानिवासिनाम् ॥ ४३ ॥

४३. पारमिति ॥ अथ स कपिः पुनरावर्त्स्यतामावर्तिष्यमाणानामाग- मिष्यतामित्यर्थः ॥ "न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः" इतीट्प्रतिषेधः ॥ द्विषां पार- मन्तं जिगमिषन् गन्तुमिच्छन् ॥ "गमेरिट् परस्मैपदेषु" इतीडागमः ॥ लङ्कानिवासिनां संबन्धिनि वने मत्तद्विरदवत् मत्तगजेन तुल्यं रेमे चिक्रीड ॥

यद्यकल्प्स्यदभिप्रायो योद्धुं रक्षःपतेः स्वयम् ।
तमप्यकर्त्स्यमद्याहं वदन्नित्यचरत्कपिः ॥ ४४ ॥

४४. यदीति ॥ यदि रक्षःपतेः रावणस्य स्वयं स्वत एव योद्धुम- भिप्रायो युयुत्सा अकल्प्स्यत् अकल्पिष्यत स्याच्चेदित्यर्थः । कृपेः क्रियातिपत्तौ लृङि "लुटि च कॢपः" इति चकारात्परस्मैपदम् ॥ "तासि च कॢपः" इति चकारात्सकाराद्यार्धधातुकेऽपि परस्मैपदे- ष्विट्प्रतिषेधः ॥ अद्याहं तमप्यभिप्रायं तं रावणं वा अकर्त्स्यमकर्ति- ष्यम् ॥ कृती छेदने । पूर्ववल्लृङि "सेऽसिचि कृत—" इत्यादिना सका- राद्यार्धधातुकस्य नेट् । इति वदन् कपिरचरत् ॥

---

१ दमित्वा रिपुसं° T., G., Com.
२ °केसरी T., G., Com., E₃.
३ जिगमिषुः D., E₃.

हते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कल्प्ता प्रीतिं परां प्रभुः ।
तोषोऽद्यैव च सीतायाः परश्चेतसि कल्प्स्यति ॥ ४५ ॥

४५. हत इति ॥ किं च तस्मिन् रावणे हते सति प्रियं प्रियोदन्तं श्रुत्वा प्रभुः स्वामी रामः परां प्रीतिं कल्प्ता कल्पयिता संपादयिता । अन्तर्भावितणिजर्थोऽयम् । क्लृपेरकर्मकत्वात् । अद्यैव च सीतायाश्चेतसि परं भृशं तोषो हर्षः कल्प्स्यति कल्पिष्यते भविष्यतीत्यर्थः ॥ "तासि च क्लृपः" इतीट्प्रतिषेधः । "लुटि च क्लृपः" इति परस्मैपदम् ॥

आहूय रावणोऽवोचदथेन्द्रजितमन्तिकात् ।
वने मत्त इव क्रुद्धो गजेन्द्रः प्रधनेष्वटन् ॥ ४६ ॥

४६. आहूयेति ॥ अथाक्षवधश्रवणानन्तरं रावणः इन्द्रजितमन्तिकादन्तिकं प्रत्याहूय ॥ "दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च" इति चकारात्पञ्चमी ॥ अवोचत् । यदवोचत्तदेव सार्धश्लोकचतुष्टयेनाह । वन इति । वने मत्तो गजेन्द्र इव क्रुद्धः प्रधनेषु युद्धेष्वटन् संचरन् ॥

ययाथ त्वं द्विषामन्तं भूयो यातासि चासकृत् ।
शशकथ जेतुं त्वं देवान् मायाः सस्मर्थ संयति ॥ ४७ ॥

४७. ययाथेति ॥ असकृद् द्विषतामन्तं पारं ययाथ अयासीः । यातेस्तासौ नित्यमनिट्त्वात् "अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्" इतीट्प्रतिषेधः । भूयो यातासि यास्यसि च । तासावनिट्त्वं चेदमुदाहृतम् । त्वं देवान् जेतुं शशकथ अशकः । शकेर्लिटि थासि "उपदेशेऽत्वतः" इतीट्प्रतिषेधः । किं च संयति मायाः सस्मर्थ अस्मार्षीः ॥ "ऋतो भारद्वाजस्य" इतीट्प्रतिषेधः ॥

त्वं ससर्जिथ शस्त्राणि दद्रष्ठारीश्च दुःसहान् ।
शशैरादिथ शस्त्राणि त्वमेव महतामपि ॥ ४८ ॥

---

१ तोषश्चाद्यैव सीतायाः C., D.
२ °मन्तिकं D., T₃.
३ द्विषतामन्तं T., G., Com., T₃.
४ संप्रति C., T₃.
५ °रीन्दुदुःसहान् C., D.

४८. त्वमिति ॥ किं च त्वं शस्त्राणि ससर्जिथ सस्रष्ठ दुःसहान् दुर्धर्षानरींश्च दद्रष्ठ दद्रर्शिथ । अनिदंपूर्वस्ते रणाभियोग इत्यर्थः ॥ "विभाषा सृजिदृशोः" इतीड्विकल्पः ॥ त्वमेव महतां महेन्द्रादीनामपि शस्त्राणि शस्त्रैरादिथ भक्षयसि स्म ॥ "इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम्" इतीट् ॥

स त्वं हनिष्यन् दुर्बुद्धिं कपिं व्रज ममाज्ञया ।
मा नाञ्जी राक्षसीर्मायाः[1] प्रस्तावीर्मा न विक्रमम् ॥ ४९ ॥

४९. स इति ॥ स पूर्वोक्तगुणविशिष्टस्त्वं दुर्बुद्धिमनुचितकर्मारम्भित्वादिति भावः कपिं हनिष्यन् ॥ "ऋद्धनोः स्ये" इतीट् ॥ ममाज्ञया व्रज । राक्षसीं मायां मा नाञ्जीः मा न व्यक्तीकुरु । किं तु व्यक्तीकुर्वित्यर्थः ॥ "अञ्जेः सिचि" इतीट् ॥ विक्रमं मा न प्रस्तावीः । किं तु प्रस्तुहीत्यर्थः ॥ "स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु" इतीट् ॥ "इट ईटि" इत्युभयत्र सलोपः ॥ "न माङ्योगे" इत्यट्प्रतिषेधः । प्रतिषेधद्वयस्य प्रकृतार्थपरत्वम् ॥

मा न सावीर्महास्त्राणि मा न धावीरर्रीं[2] रणे ।
वानरं मा न संयंसीर्[3]व्रज तूर्णमशङ्कितः ॥ ५० ॥

५०. मेति ॥ महास्त्राणि मा न सावीः मा न प्रसुहि किं तु प्रसुहि प्रयुङ्क्ष्वेत्यर्थः । षु प्रसवैश्वर्ययोः इति धातोरदादिकाल्लुङ् । रणेऽरीन् मा न धावीर्मा न कम्पय । किं तु कम्पय भीषयस्वेत्यर्थः । धूञो लुङ् । उभयत्र "स्तुसुधूञ्भ्यः—" इत्यादिना इट् । शेषं पूर्ववत् । वानरं मा न संयंसीः मा न संयच्छ किन्तु संयच्छ बधानेत्यर्थः । यमेर्लुङि "यमरमनमातां सक् च" इति सगिडागमौ । शेषं पूर्ववत् । अशङ्कितस्तूर्णम् ॥ "रुष्यमत्वर—" इत्यादिना विकल्पादनिट्पक्षे "ज्वरत्वर—" इत्यादिना ऊठ् ॥ व्रज गच्छ ॥

---

१ राक्षसीं मायां T₃, T., G., Com.
२ °रर्रीन् रणे D., T., G., Com.
३ संयासी° T₂.

अनंसीच्चरणौ तस्य मन्दिरादिन्द्रजिद्व्रजन् ।
अवाप्य चाशिषस्तस्माद्ययासीत्प्रीतिमुत्तमाम् ॥ ५१ ॥

५१. अनंसीदिति ॥ अथेन्द्रजित् मन्दिराद्व्रजन् निर्गच्छंस्तस्य रावणस्य चरणावनंसीत् ननाम । तस्मात्पितुराशिषश्चावाप्योत्तमां महतीं प्रीतिमयासीत् ॥ नमियात्योर्लुङि "यमरमनमातां सक् च" इति सगिडागमौ । गतमन्यत् ॥

गते तस्मिन्नुपारंसीत् संरम्भाद्रक्षसांपतिः ।
इन्द्रजिद्विक्रमाभिज्ञो मन्वानो वानरं जितम् ॥ ५२ ॥

५२. गत इति ॥ इन्द्रजिद्विक्रमाभिज्ञो रक्षसां पतिः रावणो वानरं जितं मन्वानः तस्मिन्निन्द्रजिति गते सति संरम्भात्कोपात् । 'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति विश्वः । उपारंसीदुपरतः । रमेर्लुङि "उपाच्च" इति परस्मैपदम् । सगिडागमादि ॥

संसिस्मयिषमाणोऽगान्मायां व्यञ्जिजिषुर्द्विषः ।
जगत् पिपविषुर्वायुः कल्पान्त इव दुर्धरः ॥ ५३ ॥

५३. स इति ॥ स इन्द्रजित् द्विषः शत्रून् सिस्मयिषमाणः स्मेतुं परिहसितुमिच्छन् । स्मयतेः सन्नन्ताल्लटः शानच् । मायां व्यञ्जिजिषुर्व्यक्तुमिच्छन् । अञ्जेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । कल्पान्ते जगत्पिपविषुः पवितुमिच्छुः प्रमार्ष्टुकामः । पूङः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ "स्मिपूङ्रञ्ज्वशां

---

१ The latter half of the verse is found only in T., G., Com., T2, T3, T4, D. other Mss., read it thus:—
 अनंसी° . . . . ।
 गते तस्मि° . . . . ॥
२ °द्यासी° N.
३ All Mss., and books except T2, T3, T4, D., T., G., and Com., read it as under:—
 इन्द्रजि° . . . . ।
 संसि° . . . . ॥
 D. reads it as under:—
 इन्द्रजि°
 गते त°
४ स सि° T., G., Com.
 All Mss., except T2, T3, T4, D., T., G., and Com., read thus:—
 जगत्° . . . . ।
 लोका° . . . . ॥
५ °दुर्धुतम् D.
६ विपारिषु° Es.

सनि” इति सर्वत्रेट् ॥ कल्पान्ते वायुः प्रलयकालमारुत इव दुर्धरो दुर्धर्षः समगात् ॥

लोकानशिशिषोस्तुल्यः कृतान्तस्य विपर्यये ।
वने चिकरिषोर्वृक्षान् बलं जिगरिषुः कपेः ॥ ५४ ॥

५४. लोकानिति ॥ विपर्यये कल्पान्ते लोकानशिशिषोरशितुमिच्छोर्बुभुक्षोः । अश्नातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । पूर्वेणैवेट् । कृतान्तस्यान्तकस्य तुल्यः स इन्द्रजिद्वने वृक्षांश्चिकरिषोः विचिक्षिप्सोः कपेः बलं जिगरिषुः जिग्रसिषुः ॥ “किरश्च पञ्चभ्यः” इत्युभयत्रापीट् ॥ अन्यद्गतम् ॥

रोदिति स्मेव चायाति तस्मिन्पक्षिगणः शुचा ।
मुक्तकण्ठं हतान्वृक्षान् बन्धून्बन्धोरिवागमे ॥ ५५ ॥

५५. रोदितीति ॥ तस्मिन्निन्द्रजित्यायात्यागच्छति सति पक्षिगणः शुचा शोकेन हतान् वृक्षान् बन्धोरागमे मृतान्बन्धूनिवेत्युपमा । मुक्तकण्ठं सशब्दं रोदिति स्मेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ “रुदादिभ्यः सार्वधातुके” इतीट् ॥

आश्वसीदिव चायाति तद्वेगपवनाहतम् ।
विचित्रस्तबकोद्भासि वनं लुलितपल्लवम् ॥ ५६ ॥

५६. आश्वसीदिति ॥ तस्मिन्नायाति सति तस्य वेगपवनेनाहतमाधूतं विचित्रैः स्तबकैः उद्भासि प्रकाशमानं लुलितपल्लवं विक्षिप्तकिसलयं वनमाश्वसीदिव उज्जीवितमिवेत्युत्प्रेक्षा । श्वसेर्लुङि “रुदश्च पञ्चभ्यः” इतीट् ॥

---

१ लोकानाशि° N., C., T2, T3, T4, E2, E3, B.
All Mss., and books except T2, T3, T4, D., T., G., and Com. read the verse as under :—

वने चि° . . . . ।
लसद्विचित्रसन्नाहः संग्रामे मूर्तिमानिव ॥
२ °पवनाक्षितम् T2.
३ ललित° T2, T3.

न प्राणिषि दुराचार मायानामीशिषे न च ।
नेडिषे यदि काकुत्स्थं तमूचे वानरो वचः ॥ ५७ ॥

५७. नेति ॥ हे दुराचार न प्राणिषि न जीवसि मरिष्यसीत्यर्थः । अन प्राणन इति धातोः सार्वधातुके लटि सिपि रुदादित्वादिट् । मायानां च नेशिषे न प्रभवसि । मयि मायाश्च न प्रभवन्तीत्यर्थः ॥ "ईशः से" इतीट् ॥ "अधीगर्थ—" इत्यादिना षष्ठी ॥ काकुत्स्थं रामं नेडिषे यदि न स्तौषि चेत् शरणं न गमिष्यसि चेदित्यर्थः ॥ "ईड-जनोर्ध्वे च" इति चकारात्सेशब्दस्य इट् ॥ इति वचो वानरस्तमिन्द्र-जितमूचे ॥ इतीडधिकारः ॥

अथ सत्वाधिकारः ।

ससैन्यश्छादयन् संख्ये मावर्तिष्ट तमिन्द्रजित् ।
शरैः क्षुरप्रैर्मायाभिः शतशः सर्वतो मुहुः ॥ ५८ ॥

५८. ससैन्य इति ॥ इन्द्रजित् संख्ये युद्धे ससैन्यः सेनासमवेतः सन् तं कपीन्द्रं शरैः साधारणैर्बाणैः क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैः । 'अर्धचन्द्रः क्षुरप्रः स्यात्' इति यादवः । मायाभिरिन्द्रजालैश्च शतशः सर्वतो मुहुश्छा-दयन् आच्छादयन् प्रावर्तिष्ट प्रवृत्तः । ससैन्यः इत्यत्र "विसर्जनी-यस्य सः" इति सत्वे श्चुत्वम् । शरैः क्षुरप्रैः इत्यत्र "शर्परे विस-र्जनीयः" इति विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशः । अन्यत्र "वा शरि" इति विकल्पात्सत्वे शर्परस्य श्चुत्वम् ॥

वानरः[6] कुलशैलाभः[7] प्रसह्यायुधशीकरम् ।
रक्षस्पाशान् यशस्काम्यंस्तमस्कल्पानदुद्रुवत् ॥ ५९ ॥

५९. वानर इति ॥ कुलशैलाभः तद्वद्रणे स्थिर इत्यर्थः वानरो मारुतिः आयुधानि शीकरा इवेति उपमितसमासः । तद्वदकिञ्चित्कराणीत्यर्थः ।

---

१ च न c.
२ काकुत्स्थमूचे तं B., T_2, T_3, T_4.
३ क्षुरप्रैः E_2.
४ °मिन्द्रजित° T., G., Com.
५ °तमस्सर्वं° T., G., Com.
६ वानर○कु° Com.
७ °शैलाभः○प्र° Com.
८ शीकरः T_2, T.
शीकरान् T_3, Com.

प्रसह्याभिभूय यश आत्मन इच्छन् यशस्काम्यन् ॥ "काम्यच" इति काम्यचप्रत्यये तदन्तात्सनाद्यन्तधातोर्लटः शत्रादेशः । ईषदसमाप्तानि तमांसि तमस्कल्पान् । ईषदसमाप्तौ कल्पप्प्रत्ययः । कुत्सितानि रक्षांसि रक्षःपाशाः तान् क्षुद्रराक्षसान् ॥ "याप्ये पाशप्" इति याप्यार्थे पाशपप्रत्ययः । याप्यः कुत्सितः । प्रकृत्यर्थविशेषकाश्च स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्त इति नपुंसकत्वे सिद्धे पुल्लिङ्गता चिन्त्या । अत्र वानरः शैलाभः इत्युभयत्रापि "कुप्वोः ≍क ≍पौ च" इति यथाक्रमं विसर्जनीयस्य जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । पाशबादिप्रत्ययस्थयोः कुप्वोरपदादित्वात् "सोऽपदादौ" इति सर्वत्र विसर्जनीयस्य सत्वम् । अदुद्रुवत् तानभिद्रुत इत्यर्थः । द्रु गतावित्यस्माल्लुङि "णिश्रिद्रुस्रुभ्यः—" इत्यादिना चङ्युवङादेशः ॥

धनुष्पाशभृतः संख्ये ज्योतिष्कल्पोरुकेशरः[1] ।
दुधाव निर्नमस्कारान् राक्षसेन्द्रपुरस्कृतान् ॥ ६० ॥

६०. धनुरिति ॥ ज्योतिष्कल्पोरुकेसरः ज्वालातुल्यमहासटः कपीन्द्रो धनुष्पाशानि कुत्सितधनूंषि बिभ्रतीति तद्भृतः । पूर्ववत् पाशकल्पपोः "इणः षः" इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । निर्नमस्कारान् दर्पात्कस्याप्यकृतनमस्कारान् राक्षसेन्द्रेणेन्द्रजिता पुरस्कृतानग्रतः कृतान् राक्षसान् ॥ "नमस्पुरसोर्गत्योः" इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ "साक्षात्प्रभृतीनि च" ॥ "पुरोऽव्ययम्" इति च गतित्वम् । संख्ये रणे दुधाव धुनोति स्म ॥

स्वामिनो निष्क्रयं गन्तुमाविष्कृतबलः कपिः ।
रराज समरे शत्रून् घ्नन् दुष्कृतबहिष्कृतः ॥ ६१ ॥

६१. स्वामिन इति ॥ स्वामिनो रामस्य निष्क्रयमानृण्यं गन्तुं प्राप्तुमाविष्कृतबलः प्रकाशितशक्तिः तथा दुष्कृतबहिष्कृतो बहिष्कृतदुष्कृतः पलायनपापरहित इत्यर्थः । यथाह मनुः । 'यस्तु भीतः परावृत्तः

१. ॰ध्योतिष्कल्पो॰ C. | १ ॰केसरः B., E3, T., G., Com.

संग्रामे हन्यते परैः । भर्तुर्यद् दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितम् । भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु' ॥ इति । आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः । कपिः समरे शत्रून् घ्नन् रराज ॥ "इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य" इति सर्वत्र विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥

चतुष्काष्ठं क्षिपन् वृक्षान् तिरस्कुर्वन्नरीन् रणे[1] ।
तिरस्कृतदिगाभोगो[2][3] बहुधा ददृशे भ्रमन्[4] ॥ ६२ ॥

६२. चतुरिति ॥ वृक्षान् चतस्रः काष्ठाः दिशः समाहृताश्चतुष्काष्ठम् । समाहारद्विगौ "आबन्तो वा" इति विकल्पान्नपुंसकत्वम् ॥ "इदुदुपधस्य—" इत्यादिना विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥ चतुष्काष्ठं क्षिपन् तदुद्दिश्य क्षिपन् तत्र क्षिपन्नित्यर्थः । गम्यमानोद्देशक्रियापेक्षया कर्मत्वम् । बहुव्रीहौ क्षेपणक्रियाविशेषणमेतदिति केचित् । रणे रिपूंस्तिरस्कुर्वन्नभिभवन् तिरःकृतदिगाभोगः स्वकायेन वृक्षैश्चाच्छादितदिग्विस्तारः ॥ "तिरसोऽन्यतरस्याम्" इति सत्वविकल्पः । कपिर्भ्रमन् रणे नानाविधं चरन् बहुधा ददृशे । एकोऽप्यनेक इव दृष्ट इत्यर्थः । एकस्य बहुत्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

द्विष्कुर्वतां चतुष्कुर्वन्नभिघातं[5] नगैर्द्विषाम् ।
बहिष्करिष्यन् संग्रामादरीन्[6] ज्वलनपिङ्गलः ॥ ६३ ॥

६३. अथ सार्धश्लोकेन मारुतिं वर्णयति ॥ द्विरित्यादिना ॥ ज्वलनपिङ्गलोऽग्निपिशङ्गोऽसौ मारुतिः नगैर्वृक्षैरभिघातं द्विर्द्विर्वारं कुर्वतां द्विषां चतुश्चतुर्वारं कुर्वन् ॥ "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" इति कृत्वोऽर्थे सुच् ॥ "द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे" इति विसर्जनीयस्य विकल्पात्षत्वम् । संग्रामादरीन् बहिष्करिष्यन् निराकरिष्यन् । इदुदुपधत्वान्नित्यं षत्वम् ॥

---

१ °कुर्वन्निपून्रणे T., G., Com.
२ तिरःकृत° T., G., Com.
३ दिङ्गाभोगो T₃.
४ ददृशे बहुधा भ्रमन् c., N., C., T., G. बहुशो ददृशे भ्रमन् T₄.
५ °भिघाते D.
६ संग्रामाद्रिपून् N., C., T₁, T₃, E₂.

ज्योतिष्कुर्वन्निवैकोऽसावाटीत् संख्ये परार्ध्यवत् ।
तमनायुष्करं प्राप शक्रशत्रुर्धनुष्करः ॥ ६४ ॥

६४. ज्योतिरिति ॥ ज्योतिष्कुर्वन्निव तेजः सुवान इवेत्यर्थः । क्रियासामान्यवाचिना विशेषो लक्ष्यते । एकोऽपि परार्धवत् । परार्धशब्दोऽत्र संख्येयवचनः । परार्धसंख्याक इवेत्युत्प्रेक्षा । संख्ये युद्धे आटीदचारीत् ॥ "इट ईटि" इति सलोपः ॥ आयुष्करो न भवतीत्यनायुष्करं जीवितहारिणं मारुतिं धनुः करे यस्य स धनुष्करः ॥ "नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य" इत्युभयत्रापि नित्यं षत्वम् ॥ शक्रशत्रुरिन्द्रजित् प्राप अभियात इत्यर्थः ॥

अस्यन्नरुष्करान् बाणान् ज्योतिष्करसमद्युतिः ।
यशस्करो यशस्कामं कपिं बाणैरवाकिरत् ॥ ६५ ॥

६५. अस्यन्निति ॥ अरुष्करान् व्रणकरान् । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः' इत्यमरः । बाणानस्यन् क्षिपन् ज्योतिष्करसमद्युतिर्भास्करसमप्रभः । अत्रोभयत्रापि "नित्यं समासे—" इत्यादिना षत्वम् । यशस्करः शत्रुक्षयेनात्मनः कीर्तिसम्पादकः स राक्षसो यशस्कामं तद्वत्कीर्तिकामम् ॥ "अतः कृकमि—" इत्यादिना सत्वम् ॥ कपिं बाणैरवाकिरद्विक्षेप ॥

चकाराधस्पदं नासौ चरन् वियति मारुतिः ।
मर्माविद्भिस्तमस्काण्डैर्भिद्यमानोऽप्यनेकधा ॥ ६६ ॥

६६. चकारेति ॥ असौ मारुतिः वियति आकाशे चरन् मर्माविद्भिः मर्मभेदिभिः । विध्यतेः क्विप् ॥ "नहिवृति—" इत्यादिना दीर्घः ॥ तमस्काण्डैरयोमयत्वात्तमःसवर्णैः । कस्कादित्वात्सत्वम् । अनेकधा

---

१ ज्योतिःकुर्व॰ E2.
२ परार्ध T., G., Com.
३ तथानायु॰ T4.
४ ॰धनुर्धरः D., E2.
५ द्योतिष्कर॰ E2.
६ ॰रताडयत् N., C., T1, E2, E3, B.
७ ॰र्विध्यमानो॰ N., C., T1, T3, T4. बध्यमानो T2.

भियमानोऽप्यश्वस्पर्द्ध भूतले पादविक्षेपं न चकार । मयूरव्यंसकादित्वात्समासे "अधःशिरसी पदे" इति सत्वम् ॥ इति सत्वाधिकारः ॥

अथ मूर्धन्याधिकारे षत्वाधिकारः ।

पुरुहूतद्विषो[1] धूर्षु युक्तान्[2] यानस्य वाजिनः ।
आयूंषि त्वक्षु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत् ॥ ६७ ॥

६७. पृतनाषाडिति ॥ प्रभञ्जनस्यापत्यं पुमान् प्राभञ्जनिः मारुतिः ॥ "अत इञ्" ॥ पृतनां सहत इति पृतनाषाडिन्द्रः ॥ "सहेः साडः सः" इति षत्वम् ॥ तद्विष इन्द्रजितः । अत्र "छन्दसि सहः" इति ण्विप्रत्ययस्य छन्दसि विधानात् पुरुहूतद्विष इति पाठं भिन्दन्ति । अन्ये तु 'तुराषाहं पुरोधाय' इत्यादि प्रयोगदर्शनाद्भाषायामपीच्छन्ति । यानस्य रथस्य धूर्षु युगाग्रेषु ॥ "आदेशप्रत्यययोः" इति षत्वम् ॥ युक्तान् बद्धान् वाजिनोऽश्वान् त्वक्षु चर्मसु । पूर्ववत् षत्वम् । निर्भिद्य विदार्य आयूंषि जीवितानि ॥ "नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि" इति षत्वम् ॥ अमोचयदत्याजयत् ॥

सुषुपुस्ते यदा भूमौ रावणिः सारथिं तदा ।
आहर्त्तुमन्यानाशिषत् प्रोषितत्रासकर्कशः ॥ ६८ ॥

६८. सुषुपुरिति ॥ ते वाजिनः यदा भूमौ सुषुपुः दीर्घं निद्रुः ॥ "आदेशप्रत्यययोः" इति षत्वम् ॥ तदा प्रोषितत्रासो निर्गतभयोऽत एव कर्कशः कठिनचित्तो रावणिरिन्द्रजित् अन्यानश्वानाहर्त्तुं सारथिमशिषत् आज्ञापयत् ॥ "शासिवसिघसीनां च" इत्युभयत्र षत्वम् ॥

प्रतुष्टूषुः पुनर्युद्धमासिषञ्जयिषुर्भयम्[3] ।
आतस्थौ रथमात्मीयानुत्सिसाहयिषन्निव[4] ॥ ६९ ॥

---

१ पृतनाषाड्द्विषो T., G., Com. Noticed also by E_2.
२ युक्तानश्वस्य O., c., T_1, T_2, T_3, T_4.
३ पुनर्यानमा° T_2, T_4.
४ °मात्मीयमुत्सि° B.

६९. प्रतुष्टूषुरिति ॥ पुनः युद्धं प्रतुष्टूषुः प्रस्तोतुं प्रारब्धुमिच्छुः । स्तौतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घः । भयमासिषञ्जयिषुः शत्रुचित्ते भयमासञ्जयितुमिच्छुः । सञ्जयतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ "स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्" इति धातुसकारस्य षत्वम् ॥ आत्मीयानुत्सिसाहयिषन्नुत्साहयितुमिच्छन्निव । साहयतेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः ॥ "सः स्विदिस्वदिसहीनां च" इति धातुसकारस्य षत्वापवादिसकारः । रथमश्वान्तरयुक्तमातस्थौ आरुरोहेत्यर्थः ॥

बलान्यभिषिषिक्षन्तं तरुभिः कपिवारिदम् ।
विजिगीषुः पुनश्चक्रे व्यूहं दुर्जयमिन्द्राजित् ॥ ७० ॥

७०. बलानीति ॥ बलानि सैन्यानि तरुभिर्वृक्षैरभिषिषिक्षन्तमभिषेक्तुमिच्छन्तम् । अभिपूर्वात् सिञ्चतेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः ॥ "स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" इति धात्वभ्याससकारयोः षत्वम् ॥ कपिमेव वारिदं विजिगीषुरिन्द्रजित् पुनर्व्यूहं बलानां चक्रगोमूत्रकादिसंस्थानविशेषं चक्रे निर्ममे ॥

अभिष्यन्तः[1] कपिं क्रोधाद्[2]भ्यषिञ्चन्निवात्मनः ।
संप्रहारसमुद्भूतै रक्तैः कोष्णैररुश्च्युतैः[3] ॥ ७१ ॥

७१. अभीति ॥ अभिष्यन्तमन्तयन्तं मारयन्तमित्यर्थः ॥ षोऽन्तकर्मणीत्यस्माद् दैवादिकाल्लटः शत्रादेशः ॥ "ओतः श्यनि" इत्योकारलोपः ॥ "उपसर्गात्सुनोति—" इत्यादिना षत्वम् ॥ कपिं मारुतिमात्मनः स्वस्य संप्रहारसमुद्भूतैः कपिकृतप्रहारजन्यैररुश्च्युतैः व्रणच्युतैः कोष्णैरीषदुष्णैः रक्तैः क्रोधादभिषुण्वन्निव तस्योपरि क्षिपन्निवेत्यर्थः । इन्द्रजिदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ "उपसर्गात्सुनोति—" इत्यादिना षत्वम् । अभ्यषुण्वन्निवेति पाठान्तरे राक्षसा इति शेषः ॥ "प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि" इति षत्वम् ॥

---

१ अभिष्यन्तं T_4, T., G., Com. | क्रोधादभिषिञ्चन्निवा° T_3.
२ क्रोधादभिषुण्वन्निवात्मनः T., G., Com. | ३ °ररुश्च्युतः E_3.

संग्रामे तानविष्ठास्यन् निषद्य पुरतोरणम् ।
अविषीदन्नवष्टब्धान् व्यष्टभ्नान्नरविष्वणान् ॥ ७२ ॥

७२. संग्राम इति ॥ संग्रामे रणे अवष्टब्धानविदूरस्थान् ॥ "अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः" इति षत्वम् ॥ तान्नरविष्वणान्नरभोजनान् राक्षसान् । पचाद्यच् ॥ "वेश्च स्वनो भोजने" इति षत्वम् ॥ अविषीदन् अखिन्नः सन् निषद्य तोरणे स्थित्वैव ॥ "सदिरप्रतेः" इत्युभयत्रापि सदेः षत्वम् ॥ अधिष्ठास्यन्नाक्रमिष्यन् ॥ "उपसर्गात्सुनोति—" इत्यादिना षत्वम् ॥ पुरस्य तोरणं व्यष्टभ्नात् अधिष्ठितवान् ॥ "स्तन्भेः" इत्युपसर्गादुत्तरस्य स्तन्भेः सकारस्य षत्वम् ॥

विषह्य राक्षसाः क्रुद्धाः शस्त्रजालमवा[1]किरन् ।
यन्न व्य[2]षहतेन्द्रोऽपि कपिः पर्य[3]साहिष्ट तत् ॥ ७३ ॥

७३. विषह्येति ॥ अथ राक्षसाः क्रुद्धाः सन्तो विषह्य कपिविग्रहं सोढ्वा ॥ "परिनिविभ्यः—" इत्यादिना सहेः षत्वम् ॥ शस्त्रजालमवाकिरन् व्यक्षिपन् । यच्छस्त्रजालमिन्द्रोऽपि न व्यषहत न विसोढवान् । सहेर्लङि तङ् । तच्छस्त्रजालं कपिः पर्यसहिष्ट परिसोढवान् । सहेर्लुङि तङि पूर्वसूत्रानुवृत्तौ "सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि" इति सहेः सकारस्य वा षत्वम् ॥

वि[4]ष्यन्दमानरुधिरो रक्तवि[5]स्यन्दपाटलान् ।
विष्क[6]न्तॄन् परिघे[7]णाहन्नविस्कन्ता कपिर्द्विषः ॥ ७४ ॥

७४. निष्यन्दमानेति ॥ निष्यन्दमानरुधिरः क्षरद्रक्तः कपिः रक्तनिस्यन्देन रक्तस्रावेण पाटलान् । प्रहारसहः प्रहर्ता चेति भावः ॥ "अनु-

---

१ °मिवाकिरन् T3.
२ व्यसहते° c.
३ पर्यसहिष्ट N., C., T1, T3, T2.
४ निष्यन्द° T., G., Com., c.
५ निष्यन्द D., T.
विष्यन्द B.
विस्यन्द E2, Com.
परिविष्यन्द T2.
६ विस्कन्तॄन् E3.
विष्कन्दान् E2.
विष्कभीन् B.
७ परितो हन्ता T4.
८ विष्कन्ता E3, D.

नासां मातृष्वसेय्याश्च रावणस्य लुलाव यः ।
मातुःस्वसुश्च तनयान् खरादीन् निजघान[1] यः ॥ ८० ॥

८०. नासामिति ॥ यो मानुषो रावणस्य मातृष्वसुरपत्यं स्त्री मातृष्वसेयी ॥ "मातृष्वसुश्च" इति ढगन्त्यलोपश्च ॥ "मातृपितृभ्यां स्वसा" इति षत्वम् ॥ तस्याः शूर्पणखाया नासां लुलाव चिच्छेद च । मातुःस्वसुर्मातृभगिन्याः ॥ "विभाषा स्वसृपत्योः" इति षष्ठ्या विकल्पाद्लुक् ॥ "मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम्" इति वैकल्पिकषत्वाभावः चस्त्वर्थो भिन्नक्रमः । तस्यास्तनयान् खरादींस्तु जघान च ॥

प्रादुःषन्ति न संत्रासा यस्य रक्षःसमागमे[2] ।
तस्यं[3] क्षत्रियदुःषूतेरयं प्रणिधिरागतः ॥ ८१ ॥

८१. प्रादुरिति ॥ किं च यस्य मनुष्यस्य राक्षसानां समागमे संप्रहारे संत्रासाः भयानि न प्रादुःषन्ति न प्रादुर्भवन्ति ॥ "उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः" इति अस्तिसकारस्य षत्वम् ॥ क्षत्रियदुःषूतेः क्षत्रियदुःसन्तानस्य । सूयतेः कर्मणि स्त्रियां क्तिन् ॥ "सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः" इति षत्वम् ॥ तस्य मानुषस्यायं प्रणिधिश्चार आगतः । 'यथार्हवर्णप्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः' इत्यमरः ॥

दृष्ट्वा सुषुप्तं राजेन्द्रं पापोऽयं विषमाशयः[5] ।
चारकर्मणि निष्णातः प्रविष्टः[4] प्रमदावनम् ॥ ८२ ॥

८२. दृष्ट्वेति ॥ चारकर्मणि निष्णातः कुशलः ॥ "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले" इति षत्वम् ॥ विषमाशयः कपटचित्तोऽत एव पापः क्रूरकर्मायं वानरो राजेन्द्रं रावणं सुषुप्तं सुष्ठु सुप्तम् ॥ "सुविनिर्दुर्भ्यः—" इत्यादिना सुप्तसमयोः षत्वम् ॥ दृष्ट्वा ज्ञात्वा प्रमदावनं प्रविष्टः ॥

---

१ विजघान N., C., T1, E2.
२ रक्षांसि चापरे E2.
३ तस्य T2.
४ प्रविष्टः प्रमदावनम् D.
५ पापोऽयं विषमाशयः D.

सुप्रतिष्णातसूत्राणां कपिष्ठलसमत्विषाम् ।
स्थितां वृत्ते द्विजातीनां रात्रावैक्षत मैथिलीम् ॥ ८३ ॥

८३. स्थितेति ॥ सुष्ठु प्रतिष्णातं शुद्धं सूत्रं येषां तेषां सूत्रकृताम् ॥ "सूत्रं प्रतिष्णातम्" इति षत्वम् ॥ कपिष्ठलो नाम गोत्रप्रवर्तकः कश्चिदृषिः ॥ "कपिष्ठलो गोत्रे" इति निपातनात् षत्वम् ॥ तेन समत्विषां समानतेजसां द्विजातीनां ब्राह्मणानां वृत्ते स्थितां तथापवित्रचरित्रामित्यर्थः । मैथिलीं सीतां रात्रावैक्षत अद्राक्षीत् ॥

सर्वनारीगुणैः प्रष्ठां विष्टरस्थां गविष्ठिराम् ।
शयानां कुष्ठले तारां दिविष्ठामिव निर्मलाम् ॥ ८४ ॥

८४. श्लोकचतुष्टयेन मैथिलीं विशिनष्टि ॥ सर्वेति ॥ सर्वैः नारीगुणैः प्रतिष्ठत इति प्रष्ठां स्त्रीणामग्रगामिनीमुत्तमामित्यर्थः ॥ "आतश्चोपसर्गे" इति कप्रत्ययः ॥ "प्रष्ठोऽग्रगामिनि" इति षत्वनिपातः ॥ विष्टरस्थां पवित्रासनस्थाम् ॥ "वृक्षासनयोर्विष्टरः" इति षत्वनिपातः ॥ गवि वाचि स्थिरां गविष्ठिरां सत्यवाचमित्यर्थः ॥ "गवियुधिभ्यां स्थिरः" इति षत्वम् । एतस्मादेव निपातनात्सप्तम्या अलुक् । कुष्ठले भूतले ॥ "विकुशमिपरिभ्यः स्थलम्" इति षत्वम् ॥ शयानां दिवि तिष्ठतीति दिविष्ठां खस्थाम् ॥ "अम्बाम्ब—" इत्यादिना षत्वम् ॥ अत्र दिवीति निर्देशादलुक् । निर्मलां तारामिव स्थिताम् ॥

सुषाम्नीं सर्वतेजःसु तन्वीं ज्योतिष्टमां शुभाम् ।
निष्टपन्तीमिवात्मानं ज्योतिःसात्कुर्वतीं वनम् ॥ ८५ ॥

८५. सुषाम्नीति ॥ शोभनं साम सान्त्वं यस्यास्तां सुषाम्नीम् ॥ "अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्" इति ङीपि "सुषामादिषु च" इति षत्वम् ॥ सर्वतेजःसु सर्वतेजसां मध्ये ज्योतिष्टमामुत्कृष्टतेजोभूताम् ॥ "ह्रस्वात्तादौ तद्धिते" इति षत्वम् ॥ तन्वीं कृशां शुभां कल्याणीमात्मानं शरीरं निष्टपन्तीमिव तपोऽग्नौ संतापयन्तीमिव स्थिताम् ॥ "निसस्त-

१ गणैः T₄.

पतावनासेवने" इति षत्वम् ॥ वनं ज्योतिःसात् कार्त्स्न्येन ज्योतिर्मयं कुर्वतीम् ॥ "विभाषा साति कार्त्स्न्ये" इति सातिप्रत्ययः ॥ "सुम्विस-र्जनीय—" इत्यादिना षत्वे प्राप्ते "सात्पदाद्योः" इति षत्वनिषेधः ॥

मधुसाद्भूतकिञ्जल्कपिञ्जरभ्रमराकुलाम् ।
उल्लसत्कुसुमां पुण्यां हेमरत्नलतामिव ॥ ८६ ॥

८६. मधुसादिति ॥ मधुसाद्भूताः कार्त्स्न्येन मधुभूताः मकरन्दप्रचुरा इत्यर्थः । पूर्ववत्कार्त्स्न्ये सातिप्रत्यये "आदेशप्रत्यययोः" इति षत्वे प्राप्ते पूर्ववत्प्रतिषेधः । तैः किञ्जल्कैः पिञ्जरैः भ्रमरैराकुलामुल्लसत्कुसुमां पुण्यां पवित्रां हेमरत्नलतां रत्नखचितहेममयकल्पवल्लीमिव स्थिताम् ॥

विलोचनाम्बु मुञ्चन्तीं कुर्वाणां परिसेसिचाम् ।
हृदयस्येव शोकाग्निसंतप्तस्योत्तमव्रताम् ॥ ८७ ॥

८७. विलोचनेति ॥ विलोचनाम्बु बाष्पं सिञ्चन्तीं क्षरन्तीम् । पदादित्वात् "सात्पदाद्योः" इत्यादेशसकारस्य षत्वप्रतिषेधः । अत एव शोकाग्निसन्तप्तस्य हृदयस्य परिसेसिचां परितः पौनःपुन्येन सेचनं कुर्वाणामिव स्थिताम् । सिञ्चतेर्यङन्तात्स्त्रियामप्रत्यये टाप् ॥ "उपसर्गात्सुनोति" इत्यादिना षत्वे प्राप्ते "सिचो यङि" इति प्रतिषेधः ॥ उत्तमव्रतां पतिव्रतामित्यर्थः मैथिलीमैक्षतेति पूर्वेणान्वयः ॥

दृष्ट्वा तामभनग् वृक्षान् द्विषो घ्नन् परिसेधतः ।
परितस्तान् विचिक्षेप क्रुद्धः स्वयमिवानिलः ॥ ८८ ॥

८८. दृष्ट्वेति ॥ तां सीतां दृष्ट्वा परिसेधतः परित आधावतः । षिधु गत्यामिति धातोः "सेधतेर्गतौ" इति षत्वप्रतिषेधः ॥ द्विषो राक्षसान् घ्नन्

---

१ पिङ्गल° D., T3, T4.
२ °त्कुङ्कुमां T3.
३ सिञ्चन्तीं T.,G., Com., T3, T4.
४ परितश्चापि चिक्षेप T3.
परितश्चाद्रिविक्षेप T4, T., G., Com.
५ °वानलः T3.

वृक्षानभनक् बभञ्ज । भञ्जेर्लङि तिलोपः कुत्वम् । स्वयं साक्षात् कुद्धो-ऽनिलो वायुरिव परित उद्विविक्षेप च उद्विक्षिप्तवांश्च ॥

अप्रतिस्तब्धविक्रान्तमनिस्तब्धो महाहवे ।
विसोढवन्तमस्त्राणि व्यतस्तम्भद् घनध्वनिः ॥ ८९ ॥

८९. अप्रतीति ॥ घनध्वनिर्मेघनादो महाहवे अनिस्तब्धोऽप्रतिबन्धः सन् । अप्रतिस्तब्धविक्रान्तमप्रतिबन्धविक्रमम् ॥ "प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च" इति स्तम्भेः षत्वाभावनिपातः । अस्त्राणि निसोढवन्तम् ॥ "परिनिविभ्यः—" इत्यादिना षत्वे प्राप्ते "सोढः" इति प्रतिषेधः ॥ मारुतिं व्यतस्तम्भत् स्तम्भयति स्म । स्तम्भेर्णौ चङि "स्तम्भुसिवुसहां चङि" इति षत्वप्रतिषेधः ॥

तेऽभिज्ञायाभिसोष्यन्तं रक्तै रक्षांसि सव्यथाः ।
अन्यैरप्यायतं मेदुर्वरत्राशृङ्खलादिभिः ॥ ९० ॥

९०. त इति ॥ ते राक्षसाः रक्षांसि रक्तैरस्त्रैर्निसोष्यन्तं प्लावयिष्यन्तम् ॥ "सुनोतेः स्यसनोः" इति षत्वप्रतिषेधः ॥ अभिज्ञाय तत्काले व्यपचिकीर्षुं बुद्ध्वेत्यर्थः । सव्यथाः सभयाः सन्तः । अन्यैरप्यायतैर्दीर्घैर्वरत्राशृङ्खलादिभिः मेदुः बबन्धुः । मद बन्धन इत्यस्माल्लिट् ॥ "अत एकहल्—" इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ ॥

विषसादेन्द्रजिद्बुद्ध्वा बन्धे बन्धान्तरक्रियाम् ।
दिव्यबन्धो विषहते नापरं बन्धनं यतः ॥ ९१ ॥

९१. विषसादेति ॥ इन्द्रजित् बद्धे दिव्यास्त्रबद्धे बन्धान्तरक्रियां बन्धान्तरकरणं बुद्ध्वा विषसाद ॥ "सदेः परस्य लिटि" इति परस्य षत्व-

---

१ °मविस्तब्धो B.
२ निसोढ T_2, T., G., Com.
३ ते विज्ञाया° N., O., E_3, T_1, T_2, T_3, T_4.
४ °य निसोष्यन्तं T., G., Com.
५ °प्यायतैर्मे° T., G., Com., T_3.
६ नेदुः N., D., B.
७ बद्धे T., G., Com.
८ परं संयममायनः T_4.
९ संयमं T_3, c., D.

प्रतिषेधः । पूर्वस्य तु "सदिरप्रतेः" इति षत्वम् ॥ यतो यस्माद् विन्ध्यबन्धोऽपरनियमं नियन्त्रणं बन्धान्तरं न विषहते ॥ "परिनिविभ्यः—" इत्यादिना सहेः षत्वम् ॥

अथ णत्वाधिकारः ॥

मुष्णन्तमिव तेजांसि विस्तीर्णोरस्थलं पुरः ।
उपसेदुर्दशग्रीवं गृहीत्वा राक्षसाः कपिम् ॥ ९२ ॥

९२. मुष्णन्तमिति ॥ अथ राक्षसाः कपिं पुरोऽग्रे गृहीत्वा तेजांसि सूर्यादीनां मुष्णन्तं हरन्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । विस्तीर्णोरस्थलम् ॥ "रषाभ्यां नो णः समानपदे" इत्युभयत्र णत्वम् ॥ दशग्रीवमुपसेदुरासेदुः ॥

बहुधा भिन्नमर्माणो[1][2] भीमाः खरणसादयः[3] ।
अग्रेवणं[4] वर्त्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले ॥ ९३ ॥

९३. अथ युग्मेनाह बहुधेति ॥ चन्द्रमण्डले प्रतीच्यां पश्चिमदिशि अग्रे वनस्य अग्रेवणं वनाग्रे । राजदन्तादित्वात्परनिपातः ॥ "वनं पुरगा—" इत्यादिना णत्वम् । सूत्रनिर्देशादलुक् ॥ वर्त्तमाने सति प्रभाते सतीत्यर्थः । बहुधा भिन्नमर्माणो विदारितमर्मस्थलाः ॥ "अट्कुपु—" इत्यादिना णत्वम् ॥ भीमाः भयंकराः खरस्येव नासिका येषां ते खरणसाः ॥ "अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्" इति बहुव्रीहिसमासान्तोऽच्प्रत्ययो नसादेशश्च ॥ "पूर्वपदात्संज्ञायामगः" इति णत्वम् ॥ तदादयः द्विष इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

निर्वणं[5] कृतमुद्यानमनेनाम्रवणादिभिः ।
देवदारुवनामिश्रैरित्यूचुर्वानरं[6] द्विषः ॥ ९४ ॥

९४. निर्वाणमिति ॥ द्विषः पूर्वोक्तविशेषणाः राक्षसाः देवदारुवनैरामिश्रैर्मिलितैः ॥ "विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः" इत्यत्र "द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य

१ वपुः C.
२ भिन्नकर्माणो T_2.
३ खरनसा° C., E_2.
४ अग्रेरणं C.
५ निर्वाणं T., G., Com.
६ वानरं द्विषः T., G., Com.

इति वक्तव्यम्" इति नियमादिह चतुरक्षरात् वननकारस्य णत्वाभावः । आम्रवणादिभिरुपलक्षितम् ॥ "प्रनिरन्तर्—" इत्यादिना वननकारस्य णत्वम् । उद्यानमनेन वानरेण निर्वाणं प्रशान्तं लुप्तमिति यावत् । निःपूर्वाद्वातेः कर्त्तरि क्तः ॥ "निर्वाणोऽवाते" इति निपातनान्निष्ठानत्वे णत्वम् ॥ कृतमिति वानरमूचुः । अपराधित्वेनावोचन्नित्यर्थः ॥

उपास्थिषत संप्रीताः पूर्वाह्णे रोषवाहणम् ।
राक्षसा[1]ः कपिमादाय पतिं रुधिरपायिणाम् ॥ ९५ ॥

९५. उपेति ॥ अथ पूर्वाह्णे प्रभाते ॥ "अह्नोऽह्न एतेभ्यः" इत्यह्नादेशे "अह्नोऽदन्तात्" इति णत्वम् ॥ संप्रीताः राक्षसाः कपिमादाय रोषस्य वाहनं रोषवाहणं रोषाश्रयमतिरुष्टमित्यर्थः ॥ "वाहनमाहितात्" इति णत्वम् ॥ रुधिरपायिणां रक्तपायिनां राक्षसानाम् । पिबतेस्ताच्छील्ये णिनिः ॥ "प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च" इति णत्वम् ॥ पतिं रावणमुपास्थिषतोपस्थिताः तेन संगता इत्यर्थः । उपपूर्वात्तिष्ठतेर्लुङि "उपाद्देवपूजा—" इत्यादिना संगतकरणे तङ् ॥

सुरापाण[2]परिक्षीबं रिपुदर्पहरोदयम् ।
परस्त्रीवाहिणं[3] प्रापुः साविष्कारं[4] सुरापिणः[5] ॥ ९६ ॥

९६. सुरेति ॥ सुरां पिबन्तीति सुरापाः ॥ "गापोष्टक्" इति टक् ॥ तद्वन्तः सुरापिणः तत्संसर्गिणो राक्षसाः । मत्वर्थीय इनि प्रत्ययः ॥ "एकाजुत्तरपदे णः" इति णत्वम् ॥ सुरापाणमिति भावे ल्युट् ॥ "वा भावकरणयोः" इति पक्षे णत्वम् ॥ तेन पर्याप्तं क्षीबो मत्तः परिक्षीबः तम् । क्षीबृ मद इति धातोः "अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः" इति निष्ठातकारस्य लोपनिपातः । अनुपसर्गादिति विशेषणादुप-

---

१ E₂ has अथक्रपाणाधिपं तूर्णं कपिमादाय राक्षसाः as the 2nd half.

२ 'पान C.

३ 'वाहिनं N., T₄, B., E₂, E₃.

४ साविष्काराः C., E₂, B, T₁, T₂, T₃, T₄.

५ सुरापिणम् E₃.

सर्गस्य क्षीवेन समासो नोपसृष्टाल्लोपनिपातः । रिपुदर्पहरः उदयो वृद्धिर्यस्य तं परश्रियो वहति प्राप्नोतीति तद्वाहिणम् । प्रातिपदिकान्त-भकारत्वात् "प्रातिपदिक—" इत्यादिना णत्वम् । साविष्कारं साविर्भावमास्थाने प्रकाशमानं रावणं प्रापुः ॥

संघर्षयोगिणः पादौ प्रणेमुस्त्रिदशाद्विषः ।
प्रहिण्वन्तो हनूमन्तं प्रमीणन्तं द्विषन्मतीः ॥ ९७ ॥

९७. संघर्षेति ॥ द्विषन्मतीः शत्रुबुद्धीः प्रमीणन्तं हिंसन्तं हरन्तमित्यर्थः । मीञ् हिंसायामिति धातोः क्रैयादिकाल्लटः शत्रादेशः । हनूमन्तं प्रहिण्वन्तः प्रापयन्तः । हि गताविति धातोः सौवादिकाल्लटः शत्रादेशः ॥ "हिनुमीना" इत्युभयत्र णत्वम् ॥ ते राक्षसाः संघर्षयोगिणः स्पर्धायोगिनो नित्यमत्सरिण इत्यर्थः ॥ "कुमति च" इति णत्वम् ॥ त्रिदशद्विषो रावणस्य पादौ प्रणेमुः प्रणताः ॥ "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इति णत्वम् ॥

प्रवपाणि शिरो भूमौ वानरस्य वनच्छिदः ।
आमन्त्रयत संक्रुद्धः समितिं रक्षसां पतिः ॥ ९८ ॥

९८. प्रेति ॥ संक्रुद्धः रक्षसां पतिः रावणो वनच्छिदो वानरस्य शिरो भूमौ प्रवपाणि छित्वा भूमौ खनिष्यामि ॥ "आनि लोट्" इति नित्यं णत्वम् ॥ इति समितिं सभामामन्त्रयत अपृच्छत् ॥

प्रण्यगादीत् प्रणिघ्नन्तं घनैः प्रणिनदन्निव ।
ततः प्रणिहितैः स्वार्थे राक्षसेन्द्रं विभीषणः ॥ ९९ ॥

९९. प्रणीति ॥ तत आमन्त्रणानन्तरं पुनः प्रणिघ्नन्तं जिघांसन्तमित्यर्थः राक्षसेन्द्रं रावणं स्वार्थे स्वकार्ये प्रणिहितो युक्तो विभीषणः प्रणिनदन्निव गर्जन्निव प्रण्यगादीत् प्रणिगदितवान् ॥ "नेर्गदनद—" इत्यादिना सर्वत्र णत्वम् ॥

---

१ संहर्ष° C., D., E₂, E₃, C., T₁, T₂, T₃.
२ द्विषां मतीः T₂, T₃.
३ घनं D. पुनः T., G., Com.
४ प्रणिहितां वाचं D.

प्रणिशाम्य दशग्रीव प्रणियातुमलं रुषम् ।
प्रणिजानीहि हन्यन्ते दूता दोषे न सत्यपि ॥ १०० ॥

१००. प्रणिशाम्येति ॥ हे दशग्रीव प्रणिशाम्य प्रशान्तो भव । शाम्यतेर्लोट् । सिपि हिलोपः ॥ "शमामष्टानां दीर्घः श्यनि" इति दीर्घः ॥ रुषं प्रणियातुं प्राप्तुमलं रोषो न कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ "अलंखल्वोः—" इत्यादिना क्त्वाप्रत्ययविषये तुमुन्प्रयोगो देशविभाषानुसारात्कृतः कष्टः । दोषेऽपराधे सत्यपि दूता न हन्यन्त इति प्रणिजानीहि विद्धि ॥ "शेषे विभाषाकखादौ—" इत्यादिना नेर्णत्वम् ॥ अन्यत्र "नेर्गद-नद—" इत्यादिनैव ॥

प्राणयन्तमरिं प्रोचे राक्षसेन्द्रो विभीषणम् ।
प्राणिणिषुर्न पापोऽयं योऽभाङ्क्षीत्प्रमदावनम् ॥ १०१ ॥

१०१. प्राणयन्तमिति ॥ राक्षसेन्द्रो रावणः हरिं हनूमन्तं प्राणयन्तं जीवयन्तं दूतो न वध्य इति रक्षन्तमित्यर्थः । अन प्राणन इति धातोर्ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः ॥ "अनितेः" इति णत्वम् ॥ विभीषणं प्रोचे । यः प्रमदावनमभाङ्क्षीद्बभञ्ज । भञ्जेर्लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । सोऽयं कपिः प्राणिणिषुः प्राणितुं जीवितुमिच्छुः । न वा नैवेत्यर्थः । एवंविधापराधी कथं न वध्य इति भावः । अनितेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ "उभौ साभ्यासस्य" इति द्वयोर्णत्वम् ॥

प्राघानिषत रक्षांसि येनाप्तानि वने मम ।
न प्रहण्मः कथं पापं वद पूर्वापकारिणम् १०२ ॥

१०२. प्रेति ॥ किं च येनैतेन वने ममाप्तानि हितकारीणि रक्षांस्यघानिषत हतानि । हन्तेः कर्मणि लुङि चिण्वदिड्वृद्धी ॥ "हो हन्तेः—"

---

१ यन्तं हरिं T., G., Com.
२ न वा सोऽयं प्राणिणिषुर्योऽभा° T., G., Com.
३ प्रहण्यन्ते स्म C.
४ रणे C.
५ प्रहन्मः E₁, E₂, B.
६ पापं T., G., Com.

इत्यादिना कुत्वम् ॥ "हन्तेरत्पूर्वस्य" इत्यस्य प्रत्युदाहरणम् ॥ पूर्वोपकारिणं प्रथमद्रोहिणं पापं क्रूरास्मानं कथं न प्रहण्मः वद कथय ॥ "वमोर्वा" इति हन्तेर्णत्वविकल्पः ॥

वेश्मान्तर्हणनं कोपान्मम प्रभोः करिष्यतः।
मा कार्षीरन्तरयणं मयाप्यार्हमवेह्यमुम् ॥ १०३ ॥

१०३. वेश्मेति ॥ कोपात्प्रभोः वेश्मान्तर्हणनं गृहाभ्यन्तरे हननम् ॥ "अन्तरदेशे" इति णत्वम् ॥ करिष्यतो ममान्तरयणमन्तरायम् ॥ "अयनं च" इति णत्वम् ॥ मा कार्षीः। अमुं कपिं मयापि हीर्णयाप्य ॥ "कृत्यचः" इति णत्वम् ॥ तदर्हं वध्यमवेहि ॥

प्रहीणजीवितं कुर्युर्ये न शत्रुमुपस्थितम्।
न्याय्यार्या अपि ते लक्ष्म्याः कुर्वन्त्याशु प्रहापणम् ॥ १०४ ॥

१०४. प्रहीणेति ॥ ये उपस्थितं प्राप्तं शत्रुं प्रहीणजीवितं त्यक्तजीवितम्। जहातेः कर्मणि क्तः ॥ "घुमास्था—" इत्यादिना ईकारः ॥ "ओदितश्च" इति निष्ठानत्वम् ॥ "कृत्यचः" इति णत्वम् ॥ न कुर्युः ते न्याय्याया: न्यायादनपेतायाः कुलागताया अपीत्यर्थः ॥ "धर्मपथ्यर्थ—" इत्यादिना यत्प्रत्ययः ॥ लक्ष्म्याः आशु प्रहापणं त्याजनं कुर्वन्ति। जहातेर्ण्यन्तात्ल्युटि पुगागमः ॥ "प्रोर्विभाषा" इति णत्वम् ॥

कः कृत्वा रावणामर्षप्रकोपणमवद्यधीः।
शक्तो जगति शक्रोऽपि कर्तुमायुःप्रगोपणम् ॥ १०५ ॥

१०५. क इति ॥ जगति अवद्यधीर्दुर्बुद्धिः कः शक्रोऽपि रावणस्यामर्षप्रकोपणं कृत्वा आयुषः प्रगोपणं प्रकृष्टं गोपनं रक्षणं कर्तुं शक्तः। न कोऽपीत्यर्थः। कुपिगुप्योर्भावे ल्युट् ॥ "हलश्चेजुपधात्" इति णत्वम् ॥

---

१ °रयनं C.
२ न्याय्या अपि च ते° T₃, T₄.
३ प्रकोपन C., E₃.
४ आयुष्य° C.
°प्रगोपनम् E₃, E₄.

वनान्तप्रेङ्खणः[1] पापः फलानां परिणिंसकः[2] ।
प्रणिंसिष्यति नो भूयः प्रणिन्द्यास्मान्मधून्ययम्[3] ॥ १०६ ॥

१०६. वनान्तेति ॥ वनान्ते वनप्रान्ते प्रेङ्खति चरतीति प्रेङ्खणः । कर्तरि ल्युट् ॥ "कृत्यचः" इति णत्वम् ॥ पापः क्रूरः फलानां परिणिंसकश्चुम्बको भक्षक इत्यर्थः । णिसि चुम्बन इति धातोर्ण्वुल् । अयं कपिर्भूयोऽस्मान्प्रणिन्द्य परिभूय मधूनि मकरन्दाणो प्रणिंसिष्यति न चुम्बिष्यति न भक्षयिष्यतीत्यर्थः । णिक्ष चुम्बने ल्रृट् । भूयो भक्षण-वारणाय सर्वथायं मारणीय इत्यर्थः ॥ "वा निंसनिक्षनिन्दाम्" इति सर्वत्र णत्वम् ॥

हरेः प्रगमनं नास्ति न प्रभानं[4] हिमद्रुहः ।
नातिप्रवेपनं[5] वायोर्मया गोपायिते वने ॥ १०७ ॥

१०७. हरेरिति ॥ मया गोपायिते गुप्ते ॥ "आयादय आर्धधातुके वा" इति विकल्पादायप्रत्ययः ॥ वने प्रमदावने हरेरिन्द्रस्यापि प्रगमनं प्रचारो नास्ति । हिमद्रुहः सूर्यस्य प्रभानं प्रतापनं नास्ति । भातेर्भावे ल्युट् । वायोरतिप्रवेपनमत्यन्तचलनं नास्ति । किमुतान्येषामित्यर्थः ॥ "न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपाम्" इति सर्वत्र णत्वप्रतिषेधः ॥

दुष्पानः पुनरेतेन कपिना भृङ्गसम्भृतः ।
प्रनष्टविनयेनाग्र्यः[6] स्वादुः पुष्पासवो वने ॥ १०८ ॥

१०८. दुष्पान इति ॥ प्रनष्टविनयेन दुर्विनीतेन ॥ "नशेः षान्तस्य" इति णत्वप्रतिषेधः ॥ एतेन कपिना कर्त्रा वने भृङ्गसंभृतो भ्रमरसञ्चितोऽग्र्यः श्रेष्ठः स्वादुर्मधुरः पुष्पासवस्तद्विकारः क्षौद्रमित्यर्थः पुनर्भूयो दुःखेन पेयो दुष्पानः न पातव्य इत्यर्थः । खलर्थे भातो युच् ॥ "वात्पदान्तात्" इति णत्वप्रतिषेधः ॥

---

१ प्रेङ्खनः B.
२ परिनिंसकः D.
३ मधून्स्वयम् B.
४ प्रभानं न C.
५ प्रतानं B.
६ °वेपणं C.
७ प्रणष्ट B.
८ विनयेनार्ये T.

रोषभीममुखेनैवं क्षुभ्नतोक्ते प्लवङ्गमः ।
प्रोचे सानुनयं वाक्यं रावणं स्वार्थसिद्धये ॥ १०९ ॥

१०९. रोषेति ॥ रोषाद्भीममुखेन । अत्र भीमपदेन निमित्तनिमित्ति-नोर्व्यवायात् "पदव्यवायेऽपि" इति विभक्तिनकारस्य णत्वप्रतिषेधः । क्षुभ्नता क्षुभ्यता ॥ "क्षुभ्नादिषु च" इति णत्वप्रतिषेधः ॥ रावणेनैव-मुक्ते प्लवङ्गमो हनूमान् स्वार्थसिद्धये सीताप्रत्यर्पणकार्यसिद्धये रावणं सानुनयमनुनययुक्तं वाक्यमूचे ॥

पुनः प्रकीर्णकाः ।

दूतमेकं कपिं बद्धमानीतं वेश्म पश्यतः[1] ।
लोकत्रयपतेः क्रोधः कथं तृणलघुस्तव[2] ॥ ११० ॥

११०. दूतमिति ॥ दूतं संध्यादिकार्यकरं न तु साक्षात्प्रतिपक्षमवध्य-मित्यर्थः । एकमसहायं तत्रापि बद्धं वेश्म स्वगृहमानीतं तत्रापि कपिं पश्यतः सर्वं साक्षात्कुर्वत इत्यर्थः लोकत्रयपतेः परमाणुपर्वतयोरिवा-वयोर्महदन्तरमिति भावः । ईदृशस्य तव क्रोधः कथं तृणलघुः तद्व-त्तुच्छः अस्थानप्रवृत्तेरित्यर्थः ॥

अग्न्याहितजनप्रह्वे विजिगीषापराङ्मुखे ।
कस्माद्वा नीतितीक्ष्णस्य[3] संरम्भस्तव तापसे ॥ १११ ॥

१११. अग्नीति ॥ अग्न्याहिता आहिताग्नयः ॥ "वाहिताग्न्यादिषु" इति निष्ठायाः परनिपातः ॥ तेषु जनेषु सज्जनेषु प्रह्वे नम्रे विजिगीषापराङ्-मुखे विरक्ते तापसे तपस्विनि ॥ "अण्च" इति मत्वर्थीयोऽण्प्रत्ययः ॥ ईदृशे रामे नीतौ नितरां स्नातीति निष्णः कुशलः ॥ "आतश्चोपसर्गे" इति कर्तरि कः ॥ "निनदीभ्याम्—" इत्यादिना षत्वम् ॥ तस्य तव कस्मात्कारणात् संरम्भः क्रोधः । अकारणवैरमनुचितमिति भावः ॥

१ पश्य माम् T_4.
२ बहुतृणं तव T_3, T_4.
३ नीतिनिष्णस्य N., C., T_1, T_3, T., G., Com.
नीतिविज्ञस्य B.

न सर्वरात्रकल्याण्यः[1] स्त्रियो नो[2] रत्नभूमयः ।
यं विनिर्जित्य लभ्यन्ते[3] कः कुर्यात्तेन विग्रहम् ॥ ११२ ॥

११२. नेति ॥ किं च यं तापसं विनिर्जित्य सर्वा रात्रयः सर्वरात्राः ॥ "पूर्वकालैकसर्व—" इत्यादिना समासः ॥ "अहःसर्वैकदेश—" इत्यादिना समासान्तोऽच्प्रत्ययः ॥ "रात्राह्नाहाः पुंसि" इति पुल्लिङ्गता ॥ तान् कल्याण्यः सर्वरात्रकल्याण्यः नित्यमङ्गला इत्यर्थः ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ "अत्यन्तसंयोगे च" इति समासः ॥ ङीप् । ताः स्त्रियो न लभ्यन्ते रत्नानि भूमयश्च ता अपि न लभ्यन्ते तेन तापसेन विग्रहं कः कुर्यात् । न कोऽपि निष्फलत्वादित्यर्थः ॥

सङ्गच्छ रामसुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये ।
रत्नपूर्णाविवाम्भोधी हिमवान् पूर्वपश्चिमौ ॥ ११३ ॥

११३. संधिस्तु सफल इत्याह ॥ संगच्छेति ॥ भुवनस्य समृद्धये अभ्युदयाय रामसुग्रीवौ रत्नपूर्णौ पूर्वपश्चिमावम्भोधी हिमवानिव संगच्छ संधेहि । न लोकान्पीडयेत्यर्थः ॥

सुहृदौ रामसुग्रीवौ किङ्कराः कपियूथपाः ।
परदारार्पणेनैव लभ्यन्ते मुञ्च मैथिलीम् ॥ ११४ ॥

११४. ननु यद्विग्रहो निष्फलस्तत्संधानेऽपि किं फलं तत्राह ॥ सुहृदाविति ॥ रामसुग्रीवौ सुहृदौ मित्रे कपियूथपाः किङ्कराः ते च परदाराणामर्पणेनैव लभ्यन्ते न तु स्वार्थव्ययेनेत्यर्थः । हिरण्यभूमीलब्धेर्मित्रलब्धिर्वरायत इति भावः ॥ अतो मैथिलीं मुञ्च ॥

धर्मं प्रसर्पयन् सीतामर्थं रामेण मित्रताम् ।
कामं विश्वासवासेन सीतां दत्त्वाप्नुहि त्रयम् ॥ ११५ ॥

१ कल्याणं T₄.
२ वा N., C., D., T₁, T., G., Com.
३ शक्योऽपि किं कु॰ T₄.

११५. नन्वकिञ्चित्करेण मैत्री कुत्रोपयुज्यते तत्राह । धर्ममिति ॥ सीतां प्रत्यर्पयन् धर्मं परस्त्रीपरिहाररूपं रामेण सह मित्रतामेवार्थं विश्वासवासेन विश्रम्भवासेन कामं रतिसुखं चेति त्रयं त्रिवर्गं सीतां दत्त्वा आप्नुहि ॥

विराधताडकावालिकबन्धखरदूषणैः ।
न च ने ज्ञापितो यादृङ् मारीचेनापि ते रिपुः ॥ ११६ ॥

११६. सीतानर्पणे रामः किं कर्तुं शक्त इत्याह ॥ विराधेति ॥ विराधादिभिः मारीचेनापि रिपुः रामो यादृक् यादृक्प्रभावो वा न ज्ञापित इति च न । किं तु ज्ञापित एवेत्यर्थः । सीतानर्पणे विराधादिगतिं गमिष्यसीति भावः ॥

खरादिनिधनं चापि मा मंस्था वैरकारणम् ।
आत्मानं रक्षितुं यस्मात् कृतं तन्न जिगीषया ॥ ११७ ॥

११७. नन्वकारणमेव मद्बन्धुघातिना रामेण कथं मैत्रीत्याशङ्क्याह ॥ खरेति ॥ खरादीनां निधनं वधं चापि वैरकारणं मा मंस्थाः न मन्यस्व । मन्यतेर्लुङि थासि "न माङ्योगे" इत्यडागमप्रतिषेधः । यस्मात्कारणात् आत्मानं रक्षितुं कृतं विजिगीषया न कृतम् । ते हताः स्वापराधादेव हता इत्यर्थः ॥

ततः क्रोधानिलापातकम्पास्याम्भोजसंहतिः ।
महाह्रद इव क्षुभ्यन् कपिमाह स्म रावणः ॥ ११८ ॥

११८. तत इति ॥ ततो रावणः क्रोध एवानिलस्तस्यापातेन घातेन कम्प्रा आस्याम्भोजसंहतिर्मुखपद्मपङ्क्तिर्यस्य सोऽत एव महाह्रद इव क्षुभ्यन् व्याकुलीभवन् कपिमाह स्म ॥

हतराक्षसयोधस्य विरुग्णोद्यानशालिनः ।
दूतोऽस्मीति ब्रुवाणस्य किं दूतसदृशं तव ॥ ११९ ॥

---

१ ताडका T., G., Com.
२ विज्ञापितो D.
३ मारीचेन च T3, T4.
४ चैव C., T1, T3.
५ न विजिगीषया T4.
६ कोपानिला° T3, T4.

११९. यदुक्तं दूतमेकमिति तत्रोत्तरमाह । हतेति ॥ हताः रक्षःसयोधाः येन तस्य विरूपाः सभाः श्मशानशायिनो येन तस्य दूतोऽस्मीति ब्रुवाणस्य तव दूतत्वदर्शं दूतानुरूपं किम् । संदेशमात्रहरा दूताः न योद्धार इति भावः ॥

पङ्गुबालस्त्रियो निघ्नन् कबन्धखरताडकाः[1] ।
तपस्वी यदि काकुत्स्थः कीदृक् कथय पातकी ॥ १२० ॥

१२०. यदुक्तं धाम्भस्तव तापस इति तत्रोत्तरमाह । पङ्ग्विति ॥ यथाक्रमं पङ्गुबालस्त्रियः कबन्धखरताटकाः निघ्नन् काकुत्स्थः तपस्वी यदि कीदृक् पातकी कथय । स्त्रीबालादिघाती तपस्वी चेति विप्रतिषिद्धमिति भावः ॥

अभिमानफलं जानन् महत्त्वं कथमुक्तवान् ।
रत्नादिलाभशून्यत्वान्निष्फलं रामविग्रहम् ॥ १२१ ॥

१२१. यदुक्तं न सर्वत्रेत्यादिना रामविग्रहे फलं नास्ति इति तत्रोत्तरमाह । अभिमानेति ॥ महत्त्वं महावीरत्वमभिमानफलमहंकारैकफलं जानन् रामविग्रहं रत्नादिलाभशून्यत्वान्निष्फलं कथमुक्तवान् । मानैकधनाः जिगीषवो न धनान्तरगृध्नव इति भावः ॥

परस्त्रीभोगहरणे[2] धर्म एव नराशिनाम् ।
मुखमस्तीत्यभाषिष्ठाः कां मे साशङ्कतां त्वयि ॥ १२२ ॥

१२२. यदुक्तं धर्मं प्रत्यर्पयन् सीतामित्यादि तत्रोत्तरमाह । परेति ॥ नराशिनां राक्षसानां परस्त्रीणां भोगश्च हरणं चेति धर्म एव । एवं स्थिते सीताप्रत्यर्पणोपदेशेन मयि रामे रामे विषये साशङ्कतां सशङ्कत्वं मुखमभिवदनसाधनं वदनमस्तीत्यभाषिष्ठाः । न तु विमृश्येत्यर्थः । रावणस्यापि कुतश्चिच्छङ्कास्यवाक्यसङ्गत्वादिति भावः ॥

---

१ ताटका T., G., Com.
२ हरणे T2, T3, T4.
३ मुख° D., E3.
४ रामे T., G., Com.
५ साशङ्कतां मयि T., G., Com.

ब्रूहि दूरविभिन्नानां[1]वृद्धिशीलक्रियान्वयैः ।
हनूमन् कीदृशं सख्यं नरवानररक्षसाम् ॥ १२३ ॥

१२३. यदुक्तं संगच्छ रामसुग्रीवावित्यादि तत्रोत्तरमाह । ब्रूहीति ॥ हे हनूमन् वृद्धिशीलक्रियान्वयैर्भूतिस्वभावसमाचारकुलैः दूरविभिन्नानामत्यन्तविलक्षणानां नरवानररक्षसां सख्यं कीदृशं किंविधं ब्रूहि कथय। प्रस्तुत स्पर्धैव वर्धेत इति भावः ॥

एको द्वाभ्यां विरोधस्तु[3] जिताभ्यामविवक्षितः ।
हतश्छलेन मूढोऽयं तेनापि तव कः[4] स्मयः ॥ १२४ ॥

१२४. यद्गर्जितं विराधताटकेत्यादि तद्दूषयति । एक इति ॥ विराधस्त्वविवक्षितः अयं मे वध्य इत्यसंजातविवक्षः मूढः एकोऽहं द्वावेताविति विवेकशून्यः जिताभ्यां द्वाभ्यामेकोऽसहायश्छलेन कपटेन हत इति यत् तेन तादृग्वधेनापि तव ते कः स्मयः । अहो ते मोह इति भावः ॥

मन्नियोगाच्च मारीचः पलायनपरायणः ।
युयुत्सारहितो रामं ममारापहरन् वने ॥ १२५ ॥

१२५. मारीचवधस्तु विराधवधादपि गर्हित इत्याह । मदिति ॥ मन्नियोगान्मम शासनात्पलायनपरायणोऽन्यथा रामकर्षणासिद्धेरिति भावः अत एव युयुत्सा योद्धुमिच्छा तद्रहितः किन्तु वने राममपहरन् दूरमाकर्षन् मारीचो ममार । 'न भीतं न परावृत्तम्' इति निषिद्धपरावृत्तवधेनापि रामस्योत्कर्ष इत्यलं प्रलापेनेति भावः ॥

निजघानान्यसंसक्तं[5] सख्यं रामो लतामृगम् ।
त्वमेव ब्रूहि संचिन्त्य युक्तं तन्महतां यदि ॥ १२६ ॥

१२६. वालिवधस्तु कष्टादपि कष्ट इत्याह । निजघानेति ॥ रामोऽन्यसंसक्तं सुग्रीवेण सह युध्यमानं लतामृगं शाखामृगं वालिनं निजघान ।

१ दूत वि° E_3.
२ °नां वृद्धि° T., G., Com.
३ विराधस्तु T., G., Com., T_4.
४ विस्मयः c., D., B., E_3, T_3, T_4.
५ °न्यसंयुक्तं T_3.

सत्यमस्त्येवैतत् किं तु तत्परासकहननं महतां वीराणां युक्तं यदि युक्तं किं त्वमेव संचिन्त्य सम्यग्विमृश्य ब्रूहि । 'न परेण समासकम्' इति निषेधाच्च युक्तमिति भावः ॥

पुंसा भक्ष्येण बन्धूनामात्मानं रक्षितुं वधः ।
क्षमिष्यते दशास्येन क्वेयं तव दुर्मतिः ॥ १२७ ॥

१२७. यदुक्तं खरादिनिधनं चापि मा मंस्था वैरकारणमिति तत्तु मया प्रतिविधेयमेवेत्याह । पुंसेति ॥ भक्ष्येणास्माकं खाद्येन पुंसा नराधमेन रामेण कर्त्रा आत्मानं रक्षितुं बन्धूनां खरादीनां वधः ॥ "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति कर्मणि षष्ठी ॥ दशास्येन क्षमिष्यते सहिष्यत इति तव दुर्मतिर्दुर्बुद्धिः क भवा क्वत्या कुत्रत्या । वृथा दुराशा न कार्येत्यर्थः ॥ "अव्ययात्त्यप्" इति कशब्दात् भवार्थे त्यप्प्रत्ययः । 'अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात्स्मृतः' इति परिगणनात् ॥

कपिर्जगाद दूतोऽहमुपायं तव दर्शने ।
द्रुमराक्षसविध्वंसमकार्षं बुद्धिपूर्वकम् ॥ १२८ ॥

१२८. कपिरिति ॥ अथ कपिर्जगाद तत्र यदुक्तं हतराक्षसयोधस्येत्यादिना दूत्यविरुद्धाचरणाच्च त्वं दूत इति तत्रोत्तरमाह । अहं दूत एव किं तु द्रुमराक्षसविध्वंसं बुद्धिपूर्वकमेव तव दर्शने उपायं साधनमकार्षमद्राक्षं च त्वामतोऽहं दूत एवेत्यर्थः ॥

आत्रिकूटमकार्षुर्ये स्वस्का निर्जङ्गमं जगत् ।
दर्शेमूर्धन् कथं ब्रूषे तानवध्यान् महीपतेः ॥ १२९ ॥

१२९. यत्तु पंकुबालस्त्रियो निघ्नन्नित्यादिना कबन्धादीनामवध्यत्वमुक्तं तत्राह । आत्रिकूटमिति ॥ त्वं ग्रामणीरेषां त्वत्कास्त्वत्प्रधानास्त्वदीया इत्यर्थः ॥ "स एषां ग्रामणीः" इति कन्प्रत्ययः ॥ ये कबन्धादयः आत्रिकूट-

१ भिक्षाणामा° E₃.
२ दर्शने तव T₂, T₃.
३ अत्रिकूट B.
४ दशग्रीव N., C., E₂, E₃, Ti.

मात्रिकूटात् । अभिविधावव्ययीभावः । अगमिर्जङ्गममकार्षुः हे दश- मूर्धन् तान् पापिष्ठान् महीपतेः राज्ञः रामस्य प्रजापालनाधिकृतस्य कथमवध्यान्ब्रूषे ॥

अभिमानफलं[1] प्रोक्तं[2] यत्त्वया रामविग्रहे[3] ।
विनेशुस्तेन शतशः कुलान्यसुररक्षसाम् ॥ १३० ॥

१३०. अन्यदपि रावणोक्तमनूद्य दूषयति । अभिमान इति ॥ त्वया रामविग्रहे योऽभिमानः फलं प्रोक्तस्तेनाकारणविग्रहेणासुररक्षसां कुलानि शतशो विनेशुस्त्वं तु दर्पान्न पश्यसीत्यर्थः ॥

यत्स्वधर्ममधर्मं[4] त्वं दुर्बलं प्रत्यपद्यथाः ।
रिपौ रामे च निःशङ्को नैतत् क्षेमङ्करं चिरम् ॥ १३१ ॥

१३१. अथ परस्त्रीभोगेत्यादिना यदुक्तं तद्दूषयति । यदिति ॥ दुर्बलमधर्मं स्वधर्मं स्वाचारं यत्प्रत्यपद्यथाः रिपौ रामे निःशङ्क इति च यत्प्रत्य- पद्यथाः प्रतिपन्नोऽसि एतदुभयं चिरं क्षेमङ्करं श्रेयस्करं न किन्तु क्षिप्र- मेव फलमनुभविष्यसीति भावः ॥ "क्षेमप्रियमद्रेऽण्च" इति चकारा- त्खचि मुमागमः ॥

अन्वयादिविभिन्नानां[5] यथा सख्यमनीप्सितम् ।
मैषीर्[6]विरोधमप्येवं सार्धं पुरुषवानरैः ॥ १३२ ॥

१३२. अन्यदपि त्वदुक्तं दुरुक्तमित्याह । अन्वयेति ॥ अन्वयादिभिर्विरुद्धानां विलक्षणानां नरवानररक्षसां यथा सख्यमनीप्सितमेवं पुरुषवानरैर्नर- वानरैर्विरोधं विग्रहमपि मैषीर्नेच्छ । असमानसख्यवदसमानविग्रह- स्यापि लघुत्वादिति भावः । एषीरितीच्छतेर्लुङि सिचि "इट ईटि" इति सलोपः ॥ "न माङ्योगे" इत्यडभावः ॥

---

१ अभिमानः T., G., Com.
२ प्रोक्तो T., G., Com.
३ रामाविग्रहं D.
रामाभिग्रहे B.
मम विग्रहे T3.
४ यदधर्मं स्वधर्मं त्वं E3.
५ विरुद्धानां T., G., Com.
६ नैषीः C., N., D., B., T1, T3, T4.

विराधं तपसां विघ्नं जघान विजितो यदि ।
[1]वीरो धनुर्भृतां रामः स कथं न विवक्षितः ॥ १३३ ॥

१३३. यदुक्तमेको द्वाभ्यामित्यादि तदपि दूषयति । विराधमिति ॥ धनुर्भृतां वरः श्रेष्ठः रामस्तपसां विहन्यतेऽनेनेति विघ्नोऽन्तरायः ॥ 'घञर्थे कविधानम्' इति कप्रत्ययः ॥ "गमहन—" इत्यादिना उपधालोपः ॥ "हो हन्तेः—" इत्यादिना कुत्वम् ॥ तं विघ्नभूतविराधं विजितस्तेन पूर्वं जितो यदि जघान स विजेता विराधः कथं विवक्षितो न किं तु विवक्षित एव । एतेन न पूर्वोक्तदोषावकाश इत्यर्थः ॥

प्रणश्यन्नपि नाशक्नोद[2]त्येतुं बाणगोचरम् ।
त्वयैवोक्तं महामायो मारीचो रामहस्तिनः ॥ १३४ ॥

१३४. प्रेति ॥ महामायो मारीचः प्रणश्यन्नपि पलायमानोऽपि ॥ "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इति णत्वम् ॥ रामो हस्तीवेत्युपमितसमासः । तस्य रामहस्तिनो बाणगोचरं बाणविषयमत्येतुमतिक्रमितुं नाशक्नोत् शक्तो नाभूत् त्वयैवोक्तं ममारेति वदता । पलायमानस्यापि मायाविनो वधेन न कश्चिदपकर्ष इत्यर्थः ॥

अन्यासक्तस्य यद्वीर्यं न त्वं स्मरसि वालिनः ।
मूर्च्छावान् न[3]मतः संध्यां ध्रुवं [4]तद्बाहुपीडितः ॥ १३५ ॥

१३५. यदुक्तं निजघानान्यसंसक्तमिति तत्सोपहासं परिहरति ॥ अन्यासक्तस्येति ॥ संध्यां नमतो वन्दमानस्य अत एव अन्यसंसक्तस्य वालिनो वीर्यं यद्यस्मात्त्वं न स्मरसि तत्तद्बाहुना पीडितः कक्षे निक्षिप्य पीडितो निरुद्धोऽत एव मूर्च्छितो मूर्च्छावान् ध्रुवम् । अन्यथा कथं न स्मरसीत्यर्थः । अन्यसंसक्तवधदोषस्तु नास्त्येव रामस्य अन्यथा वालिना सुग्रीवे हते मित्रवधो विश्वासघातश्च स्यादिति भावः ॥

---

१ वीरो T_4.
२ °दभ्येतुं E_2.
३ वसतः संध्यां तद् ध्रुवं बाहुपीडितः B.
४ तद् ध्रुवं बा° T_2, T_4.

असद्बन्धुवधोपज्ञं विमुञ्च बलिविग्रहम् ।
सीतामर्पय नन्तव्ये कोशदण्डात्मभूमिभिः ॥ १३६ ॥

१३६. पुंसा भक्ष्येणेत्यादिना खरादिवधो न क्षमिष्यत इति तत्र बलावष्टम्भेनोत्तरं वदन् वाक्यमुपसंहरति । असदिति ॥ उप ज्ञायत इत्युपज्ञा ॥ "आतश्चोपसर्गे" इति कः ॥ असद्बन्धुवधः दुष्टबन्धुवधः । अतः बन्धुवधस्याचेतनस्योपज्ञाने कर्तृत्वासंभवात्तेन हतबन्धुश्चेतनो लक्ष्यते । तस्योपज्ञा तदुपज्ञम् । तेन त्वयैवादावुपज्ञातमित्यर्थः । असद्बन्धुवधोपज्ञम् ॥ "उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्" इति नपुंसकत्वम् ॥ बलिविग्रहं बलिना रामेण सह विग्रहं विरोधं विमुञ्च । नन्तव्ये वन्द्ये रामेऽधिकरणे कोशदण्डात्मभूमिभिः सह सीतामर्पय निधेहि ॥

स्फुटपरुषमसह्यमित्थमुच्चैः
सदसि मरुत्तनयेन भाष्यमाणः ।
परिजनमभितो विलोक्य दाहं
दशवदनः प्रदिदेश वानरस्य ॥ १३७ ॥

१३७. स्फुटेति ॥ स्फुटं व्यक्तं तच्च तत्परुषं निष्ठुरं च असह्यं दुःसहं च उच्चैस्तारं सदसि सभायां मरुत्तनयेन हनूमता भाष्यमाणः । वाक्यस्यासह्यत्वादुच्यमान एव न तु समाप्तावित्यर्थः । दशवदनोऽभित उभयतः परिजनं विलोक्य वानरस्य दाहं प्रदिदेश आदिष्टवान् । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डे नवमः सर्गः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने रावणसंदर्शनं नाम नवमः सर्गः ॥

---

१ यत्नेन दण्डकोषार्थभूमिभिः C₄
यत्नेन कोश° D.
नन्तव्ये दण्डकोशात्म° E₃.

२ कोष E₃, B.
३ °मर्थमुच्चै T₃, T₄.

NOTES.

CANTO I.

Stanza 1—

A Mahâkâvya must open with a benedictory stanza, or a salutation-stanza, or one specifying the subject-matter of it. 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' (*vide* Intro.). Premachandra in his commentary on Kâvyâdarśa explains वस्तुनिर्देश as meaning 'narration of the hero or one connected with him.' 'वसति प्रस्तुतवृत्तान्तोऽस्मिन्निति वस्तु प्रबन्धनायकः अपरो वा तत्सम्बन्धी तस्य निर्देश उपन्यासः' But Malli. takes it to mean 'narration of the subject-matter.' 'श्रारयस्य तत्तारूपं वस्तु काव्यार्थबीजत्वेन निर्दिशति' (*vide* Com.). S'iśupâlavadha and Kumâra-sambhava also open with वस्तुनिर्देश. In his Sarvaṅkashâ (Com. on Mâgha) Malli. says 'काव्यफलं शिशुपालवधबीजभूतं भगवतः श्रीकृष्णस्य नारददर्शनरूपं वस्तु आदौ श्रीशब्दप्रयोगपूर्वकं निर्दिशन् कथामुपक्षिपति.' We do not think it necessary to take वस्तु in the sense of नायक or तत्सम्बन्धी.

The word विबुध is formed from the root बुध् by the Sùtra "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" ३।१।१३५॥. Roots having इक् (इ, उ, ऋ, short or long and ऌ) for their penultimate, and ज्ञा, प्री and कॄ take the termination क (*i. e.* अ, क् being इत् by "लशक्वतद्धिते" १।३।८॥) in the sense of the doer. The termination being कित् is weak. *e. g.* क्षिपतीति क्षिपः, लिखतीति लिखः, बुध्यतीति बुधः, कृशयतीति कृशः, जानातीति ज्ञः, प्रीणातीति प्रियः, किरतीति किरः. ण्वुल् (अक) and तृच् (तृ) are also added to these roots as to others in the same sense. They are strong terminations. *e. g.* क्षेपकः, क्षेप्ता; लेखकः, लेखिता; ज्ञायकः, ज्ञाता &c.

द्विषन्तप and परन्तप. To तापि, the causal base of तप्, खच् (अ) is affixed in the sense of the doer, when द्विषत् or पर is its उपपद (*i. e.* is prefixed to it). तापि shortens its penultimate and drops इ. अरुस्, द्विषत्, and words ending in a vowel have मुम् (म्) added to them when they are prefixed to a root to which खश् or खच् is to be added. अभ्रंलिह, अरुन्तुद, ललाटन्तप, प्रियंवद, वशंवद, वाचंयम, पुरन्दर, सर्वंसह, सर्वङ्कष, कूलङ्कष, अभ्रङ्कष, भयङ्कर, विश्वम्भर, अरिन्दम, and पतिंवरा are among the words thus formed.

सनातनः. तन is affixed to साय, चिर (changed to सायम् and चिरम्), प्राह्ण, प्रग (changed to प्राह्णे and प्रगे), and to adverbs shewing time, in the

sense of 'pertaining to'. सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ४।३।२३॥ प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते. अव्ययेभ्य इत्युक्तावपि सायंचिरंशब्दयोः पृथग्ग्रहणमकारान्तानव्ययसायंचिरशब्दयोर्मान्तत्वनिपातनं द्योतयति. e. g. सायन्तन, चिरन्तन, प्राह्णेतन (relating to the forenoon), प्रगेतन (relating to the morning), दोषातन, दिवातन, अद्यतन, इदानीन्तन &c.

स्वयम्=Of his own accord, without being incited by another. 'स्वयमित्यात्मना न कर्मणान्येन वा प्रेरित इत्यर्थः' (जय०).

There is inconsistency between the two ideas conveyed by सनातनः (primeval, eternal) and पितरमुपागमत् (approached Daśaratha as father, was born of him); but this inconsistency is only apparent, as it can be explained away by the fact that the greatness of Vishṇu is incomprehensible. A figure of speech, in which there is apparent inconsistency which can be reconciled by some circumstance or by construing the passage in another way, is called विरोधाभास, which is defined by Vidyânâtha in Pratâparudra as 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते.' Mammaṭa calls it विरोध and defines it as 'विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः'. In the present case the antithesis may be explained away by the fact that he was born to extricate the world from the thorn of Râvaṇa. (भुवनहितच्छलेन). The Gîtâ says:—

'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥'

जगण should not be used in the beginning of a composition; but if it is followed by मगण or if the first word be designative of a deity or auspiciousness, it is not objectionable to use it. The S'iśupâlavadha also opens with जगण, but Malli. comments upon it as follows:—'तत्रादौ श्रीशब्दप्रयोगात् वर्णगणादिशुद्धेरभ्युदयः । तदुक्तम् । "देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥" इति.'

The metre of the verse is रुचिरा, also called प्रभावती, consisting of जगण, भगण, सगण, जगण and a long letter and having the *yati* or cæsura after four and nine letters. (चतुर्ग्रहैः).

Stanza 2—

त्रिदशा. In the Sarvankashâ, Malli. thus explains it:—'तिस्रो दशा बाल्यकौमारयौवनानि जन्मसत्तावृद्धयो वा येषां ते (that is, free from old age or destruction) यद्वा त्रिर्दश परिमाणमेषां ते त्रिदशाः' Other ways of explaining the word are as follows:—

'त्रीन् तापान् दशतीति त्रिदशाः । घञर्थे संज्ञायां कर्तरि कः । अथवा त्र्यधिका दशावृत्ताश्च दश परिमाणमेषां ते त्रिदशाः । डच् समासान्तः । शाकपार्थिवादित्वात् अधिकावृत्तशब्दलोपः । एकस्यैव त्रिदशस्य तन्त्रतयोभयार्थपरत्वम् । अयमेव पक्षः श्रुत्यनुगुणः । त्री च दश चेति छान्दोग्येऽभिहितत्वात् । त्र्यधिकावृत्तपरताद्योतनार्थं त्री चेति द्विवचनान्ततया निर्देशः । ते च देवाः । अर्का द्वादश रुद्रा एकादश वसवोऽष्टौ अश्विनौ द्वाविति । अश्विनीकुमारौ विहाय इन्द्रः प्रजापतिश्चेति वा द्वाभ्यां पक्षान्तरे संख्यापूरणम् ॥'

पितॄनपारीत्=Satisfied the Manes. 'पितॄनपारीदाप्यायितवान् । पितरमुद्दिश्य यजनम् । "पॄ पालनपूरणयोः" इत्यस्मात्पूरणार्थाल्लुङि रूपम्' (जय०). अपारीत् and अतार्प्सीत् are synonymous. Mark Malli.'s explanation of अतार्प्सीत् 'gratified the Manes by offerings, and by the progeny which was to result from them'. By studying the Vedas, performing sacrifices to Gods, and gratifying the Manes by generating children, Daśaratha became free from three debts, which all have to pay off, *viz.*, debt to sages, debt to Gods, and debt to the Manes. *cf.* 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यः यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' (आप०).

'ऋषिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।
अनृणत्वमुपेयिवान् बभौ परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥' Raghu. 8. 30.

Bhaṭṭoji notices पितॄनतार्प्सीत्. On तृप प्रीणने he says 'प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणा च । नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम् । पितॄनतार्प्सीदिति भट्टिः । इत्युभयत्र दर्शनात् ।

समगंस्त. 'येषां सिच इकार उच्चारणार्थस्तेषां "हनः सिच्" इति कित्करणज्ञापकान्नलोपाभावः । येषां तु इकार इत् तेषामिदित्वान्नकारलोपाभावः' (जय०). Malli. takes the latter view, as also Bha. Dī. who says 'इचाविती' (सिद्धां० कौ०), and 'इचाविति तवेदित्वे प्रयोजनमगंस्तेत्यत्र "अनिदिताम्—" इत्युपधालोपाभावः' (मनो०).

षड्वर्ग=The collection of six internal enemies of mankind, known as षड्रिपु. They are 'कामः क्रोधस्तथा लोभो मदमोहौ च मत्सरः' Bhâravi calls them अरिषड्वर्ग. See Kirâ.:—

'कृतारिषड्वर्गजयेन मानवीमगम्यरूपां पदवीं प्रपित्सुना ।
विभज्य नक्तंदिवमस्ततन्द्रिणा वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ॥' १. ९.

नीतौ=In the adoption of one of the four means of success or one of the six courses of action against an enemy. The *Upâyâs* are सामन् (conciliation), दान (bribery), भेद (sowing dissensions), and दण्ड (attack). The *Guṇas* are संधि (peace), विग्रह (war), यान (march), आसन (halt), संश्रय (taking shelter), and द्वैधीभाव (duplicity).

समूलघातम्. It is used as an adverb. It is formed by adding णमुल् (अम्) to हन् (changed to घात्) with समूल as a prefix as its object. The formation is according to the Sûtra "समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः" (३।४।३६।।). णमुल् is affixed to हन्, कृ, and ग्रह् with समूल अकृत, and जीव as *Upapadas* respectively as their objects. समूलघातं हन्ति (समूलं हन्ति), अकृतकारं करोति (अकृतं करोति), जीवग्राहं गृह्णाति (जीवं जीवन्तं गृह्णाति).

Malli. says that in this work one *śabdâlaṅkâra* consisting of प्रयोगवैचित्र्य (variety of peculiar grammatical forms) is to be found in almost each and every verse. In his Sarvaṅkashá also he considers प्रयोगवैचित्र्य as an Alaṅkâra. 'अत्र कर्त्रभिप्राये "णिचश्च" इत्यात्मनेपदे सिद्धेऽपि प्रयोगवैचित्र्यस्याप्यलंकारत्वादकर्त्रभिप्रायेऽपि "णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाध्याने" इत्यात्मनेपदं वदन्ति' माघ. १२. ९. In his Ghantâpatha also he takes the same view. 'अत्र तादर्थ्यचतुर्थ्यामपि न दोषः तथापि प्रयोगवैचित्र्यविशेषस्याप्यलंकारत्वादेवं व्याचक्षते' किरा. १. १. The *arthâlaṅkâra* in this verse is समुच्चय, which is defined by Vidyânâtha as 'गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चय उदाहृतः' The simultaneity of properties and actions is called समुच्चय. The following instance is given to illustrate the simultaneousness of properties:—

'प्रतापवह्ननृपतौ भद्रासनमुपेयुषि ।
सतां प्रसन्नं हृदयमसतां कलुषं मनः ।।'

Here प्रसाद and कालुष्य take place simultaneously. The following verse illustrates the simultaneousness of actions:—

'प्रेक्षते इमां नरेन्द्रो प्रविशति मदनो गलति मानश्च ।
घूर्णति मनश्च शून्यं किमेतत्पश्यत सख्यः ।।'

In the text the simultaneity of actions, studying the Vedas, performing sacrifices to gods &c., is described.

Stanza 3—

व्यकारीत्=व्यसवान् विक्षिप्तवानिति वा.

घनवत्. The student should note that there are two terminations वत् used in two ways. One is the substitute of मत् and is generally a possessive termination. The word to which it is added is used as an adjective. "तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्" ५।२।९४।। गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् । 'अस्तीति पुरुषवचनेऽविवक्षिते । कालस्तु विवक्षित एव । इतिकरणो विषयविशेषलक्षणार्थः तथाहि

'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ।।'

'अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयेषु भवन्तीति वार्तिकार्थः। भूमा बहुत्वं तच्च आपेक्षिकम्। यस्य हि यावदुचितं तावदेव स्वल्पत्वेनापि प्रतीयते यथा पञ्चषाभिरपि गोभिर्वैश्यस्य बहवो गाव इति व्यवहारः राज्ञस्तु सहस्रगोभिरपि गावोऽल्पा इति ॥' (मनो॰).

यवमान्, ककुदावर्तिनी कन्या, रूपवान्, क्षीरिणो वृक्षाः, उदरिणी, and दण्डी are instances of मत् and other possessive terminations designating भूमन्, निन्दा, प्रशंसा, नित्ययोग, अतिशायन, and संसर्ग respectively.

भूम्नि। यवमान्। प्रचुरयवविशिष्ट इत्यर्थः। 'इह यवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षतीत्यादौ जातिमात्रसंबन्धस्य विवक्षितत्वाद्भूमाभावेऽपि मतुप्। भूमादिग्रहणं हि प्रायेण भूमादयोऽपि प्रतीयन्त इत्येवंपरम्। निन्दायां ककुदावर्तिनी कन्या। प्रशंसायां रूपवान्। नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः। अतिशायने उदरिणी कन्या। संसर्गे दण्डी। संसर्गः संयोगः तेन संयुक्त एवोच्यते न तु गृहावस्थिते दण्डेऽपि'। (मनो॰)

Another वत् has three uses. It is used in the sense of 'like'. The word to which it is added is used as an adverb and is connected with a verb. "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" ५।१।११५॥. 'तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकं यत्तुल्यं सा चेत्क्रियेत्यर्थः' e. g. ब्राह्मणवदधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीते। 'ब्राह्मणशब्दस्तत्कर्तृकेऽध्ययने लक्षणया वर्तते ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यमध्ययनं वाक्यार्थः'. Thus ब्राह्मणवदधीते means 'his study is like the study of a Brâhmaṇa', the word ब्राह्मण being used not in its primary sense, but in the secondary sense of the study of a Brâhmaṇa.' क्रिया चेदिति किम्। गुणतुल्ये मा भूत्। पुत्रेण तुल्यः स्थूलः. Here we can not say पुत्रवत् स्थूलः. On गुणतुल्ये मा भूत् Bha. Dî. remarks in the Manoramâ:—'गुणतुल्ये इति अक्रियया तुल्य इत्यर्थः। अत एव महानसवदिति वतेः साधुत्वरक्षणार्थं प्रतिज्ञावाक्ये वह्निमान् भवितुमर्हतीत्यादिक्रियापदं प्रयुञ्जते वृद्धाः। अर्वाचीनास्तु महानससदृशपर्वत इति व्याचक्षाणाः सूत्रविरोधादुपेक्ष्याः'। It is not strictly correct to say पर्वतो वह्निमान् महानसवत्, for here महानसवत् is not connected with a verb. The correct expression is पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हति महानसवत्. Here महानसवत् will be connected with the verb भवितुमर्हति. The objection that the first sentence *viz.*, पर्वतो वह्निमान् महानसवत्, conveys the sense clearly, is thus refuted:—'ननु तद्रीत्या व्युत्पन्नस्य तादृशबोधोऽप्यनुभवसिद्ध इति चेत् सत्यं तादृशेऽर्थे साधुत्वमात्रं निराकुर्मो न तु बोधमपि। तथाहि भेद्यभेदकसंबन्धोपाधिभेदनियन्त्रितं साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्यते। अव्युत्पन्नस्य साधुभ्योऽप्यबोधात् तथैव व्युत्पन्नस्यासाधुभ्योऽपि बोधाच्च कस्मात् किं बुध्यते इति न नियन्तुं शक्यं किं तु किंविशेष्यके किंप्रकारके किंसंसर्गके बोधेऽमुष्ये किं साधु किं नेत्येव शास्त्रीयविचारविषयः। उक्तं हि भगवता। समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्च भक्ष्याभक्ष्यादिवन्नियमः क्रियत इति ॥'

Another use of वत् is that it is added to a word in the sense of 'like in', or 'like of'. Here also the word ending in वत् is an adverb, but it is not connected with a verb. "तत्र तस्येव" ५।१।११६॥ 'मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गावः ।'

The third sense of वत् is 'in a way befitting some thing.' Here the word ending in वत् is connected with a verb and is used adverbially. "तदर्हम्" ५।१।११७॥ 'विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियामहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते । तेनेह न । राजानमर्हति छत्रम् ।' It is not correct to say राजवत् छत्रम् as राजवत् is not connected with a verb.

उपास्थित. स्था with उप is Atma. in the sense of 'praising a deity with *Mantrâs*,' 'adoring a deity,' 'uniting,' 'contracting friendship,' 'leading to' (a way leading to some place) and when it is used intransitively. It is optionally Atma. in the sense of 'desiring to obtain.' "उपान्मन्त्रकरणे" १।३।२५॥. *e. g.* आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते. "उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्" *e. g.* आदित्यमुपतिष्ठते । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । रथिकानुपतिष्ठते । पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते. ॥ "अकर्मकाच्च" १।३।२६॥ *e. g.* भोजनकाले उपतिष्ठते ॥ "वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्" *e. g.* भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा ।

निरास्थत्. अस् to throw and ऊह् are optionally Atma. when they are preceded by a preposition. "उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम्."

The figures of speech in this verse are उपमा (simile) and समुच्चय (for which see notes on v. 2) Vidyâ. defines उपमा as 'स्वतः सिद्धेन भिन्नेन संमतेन च धर्मतः । साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकदोपमा' ॥. As उपमा and समुच्चय stand independently of each other like oil and sesamum, there is संसृष्टि of them. The combination of two or more figures of speech in one passage independently of one another is called संसृष्टि. 'तिलतण्डुलसंश्लेषन्यायाच्च परस्परम् । सांश्लिष्टेष्वलङ्काराः सा संसृष्टिर्निगद्यते ॥' (विद्या॰).

Stanza 4—

महाब्रह्मसमूहजुष्टः. ब्रह्मन् drops its final अन् and takes अ at the end of a Tatpurusha compound optionally when preceded by कु or महत्. "कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्" ५।४।१०५॥ *e. g.* कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः or कुब्रह्मा. महान्तश्च ते ब्रह्माणश्च महाब्रह्माः or महाब्रह्माणः.

अध्वरे वह्निरभिप्रणीतः—Consecrated in the sacrifice, being brought from the house-hold fire. The three sacred fires are गार्हपत्य, आहवनीय, and दक्षिण. Manu describes them as follows:—

'पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।
गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥' २. २३१.

गार्हपत्य is the sacred fire to be perpetually maintained by a householder. He receives it from his father and transmits it to his descendants. It is from this that sacrificial fires are lighted. आहवनीय is the eastern fire burning at a sacrifice. It is taken from गार्हपत्य. दक्षिण is the southern fire, used in the monthly *S'râdha* sacrifice, performed in the honour of the Manes on the day of the New Moon. *cf.*

'गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरेत् । पिता वा एषोऽग्नीनां यद्दक्षिणः पुत्रो गार्हपत्यः पौत्र आहवनीयः ।' आश्व० गृ०.

उज्वाल लोकस्थितये. When taken with राजा, it means 'was wide awake for the protection of his subjects.' When taken with अग्नि, it means 'as fire burns for the protection of the world.' *cf.*,

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ (मनु०).

In this verse the king is compared to Âhavanîya fire. पुण्यः, महाब्रह्मसमूहजुष्टः, &c. are adjectives common to both. Thus राजा is उपमेय, अग्नि, उपमान, पुण्यः &c. are साधारणधर्म and यथा is उपमाद्योतक. All the four essentials of उपमा being वाच्य (expressed), it is पूर्णोपमा ; and it is श्रौती, because यथा, इव &c. directly bring out the idea of similarity. 'साक्षात्सादृश्यप्रतिपादकेवादिशब्दानां प्रयोगे श्रौती । धर्मिव्यवधानेन सादृश्यप्रतिपादकानां सदृशसंकाशनीकाशप्रतीकाशादिशब्दानां प्रयोगे आर्थी.' (विद्या०).

Stanza 5—

शतमन्युकल्पः. कल्प, देश्य, and देशीय are terminations added to a word in the sense of 'a little short of'. They shew 'proximity to completion'. "ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः " ५।३।६७॥. *e. g.* ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः, यशस्कल्पम्, पचतिकल्पम्, विद्वद्देश्यः, अष्टादशवर्षदेशीयः, पटुदेशीयः.

The figure of speech in this verse is सम in which there is a combination of suitable objects. Here the suitability between दशरथ and अयोध्या is described. Daśaratha, who was like Indra, lived in Ayodhyâ, which was like Amarâvatî. As the figure thus depends upon two Upamâs, the combination is called संकर, which means a combination in a passage of two or more figures depending upon one another, being mixed up like milk and water.' 'क्षीरनीरनयायेन संबन्धः स्यात् परस्परम् । अलंकृतीनामेतासां संकरः स उदाहृतः॥'(विद्या०) These are Vâchyâlankâras (expressed figures.). There is also Alankâradhvani (suggestion

of a figure). As it is suggested that Râma beautified Ayodhyâ and Ayodhyâ beautified Râma, there is अन्योन्यालंकारध्वनि, and this is अलंकारेण अलंकारध्वनि; because it is the *sankara*, of *Sama* and *Upamâ* that suggests *Anyonyâlankâra* which Vidyâ defines thus:—'तदन्योन्यं मिथो यदोत्पाद्योत्पादकता भवेत.'

पद्मासनकौशलस्य. 'तस्य (पद्मासनस्य) कौशलं नैपुण्यमिति षष्ठीसमासः। तस्य "पूरणगुण—"इत्यादिना न प्रतिषेधः। तत्र विशिष्टा एव गुणा रूपरसगन्धस्पर्शास्तद्विशेषाश्च शुक्लनीलादयः कटुकाम्लादयः सौरभ्यादयः शीतोष्णादयश्च गृहीताः तत्र रूपादिभिः समासो भवत्येव। "तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यते न तु तद्विशेषगुणैः" इति वचनात्। अन्यैस्तु समासप्रतिषेधः। एवं च कृत्वा मुनित्रयवचनमर्थवद्भवति। तद्यथा "अधिकरणैतावत्त्वे च" "तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्" इति पाणिनेः "गुणपदेशपृथक्त्वदर्शनादिति रूपसामान्याद्वेति वचनप्रामाण्यादिति चेल्लोपप्रतिषेधः" इति कात्यायनस्य "नकारग्रहणसामर्थ्याल्लोपो न भविष्यतीति किं पुनरत्रार्थसतत्त्वम्" इति भाष्यकारस्येति' (जय०).

Malli.'s view expressed in his commentary on *Kirâtârjunîya* on अर्थगौरवम् is as follows:—

'नन्वर्थगौरवमित्यत्र कथं षष्ठीसमासः। "पूरणगुण—" इत्यादिना प्रतिषेधात्। नैष दोषः। ये शुक्लादयः शब्दा गुणे गुणिनि च वर्तन्ते यथा पटस्य शुक्लं शुक्लः पट इति च तेषामेवात्र निषेधः। ये च सदा गुणमात्रवचनाः यथा गौरवं प्राधान्यं रसो गन्धः स्पर्श इत्येवमादयस्तेषामनिषेधात्। तथा "तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यते" इति वचनाद्बहुलमभियुक्तप्रयोगदर्शनाच्च। बलाकायाः शौक्ल्यमित्यादौ तु भाष्यकारवचनादसमासः। अत एवाह वामनः—"अत्र पीतिमादिषु गुणवचनसमासो बली स्यात्" इति॥'

The Sûtra, which is referred to, is "पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन" २।२।११॥. The instance of गुणार्थ is 'काकस्य कार्ष्ण्यम्। ब्राह्मणस्य शुक्लाः।' Bha. Dî. says:—'यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदं ('ब्राह्मणस्य शुक्ला' इति) अनुदाहरणम्। अनित्योऽयं गुणेन निषेधः तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति निर्देशात्। तेनार्थगौरवं बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम्'।

On this the Manoramâ proceeds as follows:—

'ननु ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्यत्र समासप्रसंग एव नास्ति ब्राह्मणशब्दस्य दन्तैरेवान्वयात् ब्राह्मणस्य ये दन्तास्ते शुक्ला इत्यर्थादित आह यदेति। शुक्लशब्द एवेह विशेष्यसमर्पक इति भावः। यत्तु भावप्रत्ययान्तो गुणवाच्यत्र निषिध्यते इति प्राचोक्तं तन्न। उक्तोदाहरणस्य भाष्यकृतस्यासंगतिप्रसंगात्। यदपि सदा गुणवाचिनो न निषेध इति तदपि न। भावप्रत्ययान्तस्य सदा गुणवाचितया पूर्वग्रन्थविरोधात्। . . . . सूत्रे गुणार्थ इत्यनेन केवलगुणस्य गुणोपसर्जनद्रव्यस्य च प्रतिपादको गृह्यते व्याप्तिन्यायात्। काकस्य कार्ष्ण्यं ब्राह्मणस्य शुक्ला इति द्वेधा भाष्ये उदाहरणाच्च। चन्दनगन्ध इत्यादौ तु निषेधे प्राप्ते 'तत्स्थैश्च गुणैः' इति वचनेन समासः प्रतिप्रसूयते। गन्धत्वेन प्रतीयमानो

हि गन्धो न कदापि गुणिसमानाधिकरणः किन्तु स्वप्रधानः । इदमेव तास्थ्यम् । ननु 'वहति जलमियं पिनष्टि गन्धान्' इति प्रयोगदर्शनादयुक्तमिदमिति चेन्न । तत्र हि गन्धानिति न गुणशब्दः मालतीकुसुमादिष्वदर्शनात् किन्तु चन्दनत्वादिजातिनिमित्तकोऽन्य एव सः । तस्माच्चन्दनगन्ध इत्यत्र तत्स्थत्वं सुस्थमेव । एवं घटरूपमित्यादावपि । सुरभिशुक्लादयः शब्दास्तु न तत्स्थगुणप्रतिपादकाः एवमपि शौक्ल्यसौरभ्यादिशब्दैः सह समासो दुर्वार इति चेन्नैवं तैर्हि शुक्लत्वादिप्रकारक एव गुणबोधः तद्रूपापन्नानां च द्रव्यसामानाधिकरण्यमस्त्येव शुक्लः सुरभिरित्यादाविति दिक् ॥

The Bhâshya on षष्ठी २।२।८।। runs as follows :—

'तत्स्थैश्च गुणैः ॥

तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठीगुणैः षष्ठी समस्यते इति वक्तव्यम् । ब्राह्मणवर्णः चन्दनगन्धः पटहशब्दः नदीघोषः । न तु तद्विशेषणैः ॥

न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् । इह माभूत् । घृतस्य तीव्रः चन्दनस्य मृदुरिति ।

किमर्थमिदमुच्यते । गुणेनेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । किं कारणं गुणेन नेत्युच्यते न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्यते । नैवं शक्यम् । इह हि न स्यात् । काकस्य कार्ष्ण्यम् । कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम् । बलाकायाः शौक्ल्यमिति । एतदेव तस्मिन्योगे उदाहरणम् । यदि ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इत्यसामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यन्ते दन्ताः । तस्माद्गुणेन नेति वक्तव्यम् । गुणेन नेत्युच्यमाने तत्स्थैश्चगुणैरिति वक्तव्यम् । तत्स्थैश्च गुणैरित्युच्यमाने न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम्' ॥

Kaiyata's remarks on तत्स्थैः are as follows :—

'तत्स्थैरिति' । तच्छब्देन संनिधानाद्गुण एव परामृश्यते । तेनायमर्थः । स्वात्मनि ये गुणाः अवस्थितास्तैः सह समासो न च स्वात्मन्यवस्थानं गुणानां संभवति भेदनिबन्धनत्वान्मुख्याधाराधेयभावस्य सर्वस्य च गुणस्य द्रव्याश्रयत्वात् । तस्मादभिधानव्यापारापेक्षया तत्स्थत्वमुच्यते । इह केचिद्गुणाः शब्देन द्रव्यान्निष्कृष्टा एव प्रत्याय्यन्ते न तु द्रव्यस्योपरञ्जकत्वेन । यथा चन्दनस्य गन्ध इति । सर्वदा वैयधिकरण्यमेव गुणगुणिनोः न कदाचिच्चन्दनं गन्ध इति सामानाधिकरण्यं भवति । शुक्लादयस्तु गुणाः कदाचिन्निष्कृष्टरूपाः शब्दैरुच्यन्ते पटस्य शुक्ल इति कदाचिद् द्रव्येणैकत्वमापन्नाः शुक्लः पट इति । तस्माद् द्विविधगुणसद्भावात्तत्स्थैरिति विशेषणं रूपादिगुणपरिग्रहार्थमुपात्तमिति ।

On बलाकायाः शौक्ल्यम् Kaiyata says as follows :—

'अथ बलाकायाः शौक्ल्यमिति समासः कस्मान्न भवति । तत्स्थं हि शौक्ल्यम् । सर्वदा वैयधिकरण्येन संबन्धात् । नैष दोषः । शौक्ल्यशब्देन शुक्ले गुणोऽभिधीयते । शुक्लशब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययविधानात् । न चासौ तत्स्थः । अभेदाध्यवसायेन द्रव्यं प्रत्यनुरञ्जकत्वदर्शनाच्छुक्लः पट इति । अर्थस्य च तत्स्थत्वमाश्रीयते इति शब्दभेदेऽप्यर्थस्याभेदान्नास्ति शुक्लस्य गुणस्य तत्स्थत्वम् ॥'

On the whole Malli. follows Kaiyata's view that the genitive is not compounded with words like शुक्ल which are used as adjectives and also as nouns (गुण and गुणी).

Stanza 7—

सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि. रत्न means a precious stone. मुक्ताफल (pearls) and वज्र (diamonds) are included in रत्न, they being special kinds of precious stones. ('नीलकं वज्रकं चेति पद्मरागश्च मौक्तिकम्। प्रवालं चेति विज्ञेयं पञ्चरत्नं मनीषिभिः'); still they are mentioned separately as ब्राह्मण and परिव्राजक in the expression ब्राह्मणपरिव्राजकन्याय, or as गो and बलीवर्द in the expression गोबलीवर्दन्याय. ब्राह्मण and परिव्राजक, गो and बलीवर्द stand in the relation of सामान्य (general) and विशेष (particular). मुक्ताफल and वज्र stand in the same relation with रत्न.

The Jaya notices सद्रत्नमुक्ताफलवज्रयुञ्जि as another reading.

सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि, विचित्रधातूनि, and सकाननानि are adjectives going both with मेरोः शिरांसि and गृहाणि.

Stanza 8—

हिमाद्रिटङ्कात्. The singular is used in the sense of the plural. जातिवाचक names (class-names) are in Sanskrit used either in the singular or in the plural. "जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्" । १।२।५८॥ *e.g.* ब्राह्मणाः पूज्याः । ब्राह्मणः पूज्यः । The sense of the verse is that the rays of the brilliant jewels, with which the walls, and the floors of the houses were inlaid, coming out from windows, looked like the currents of the Ganges (they being white) coming out of the slopes of the Himâlayas.

Here houses are compared to the slopes of the Himâlayas and the rays of jewels to the currents of the Ganges. We have here a comparison between two statements and though one इव is used, गङ्गाम्बुपातप्रतिमाः being equal to गङ्गाम्बुपाता इव, the figure is अनेकेवा वाक्यार्थोपमा. Daṇḍî defines वाक्यार्थोपमा as follows:—

'वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते ।
एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥'

The following instances illustrate एकेवा वाक्यार्थोपमा and अनेकेवा वाक्यार्थोपमाः—

'त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति ।
भ्रमद्भृङ्गमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥'
'नलिन्या इव तन्वङ्ग्यास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।
मया मधुव्रतेनेव पायं पायमरम्यत ॥'

Compare also the following verse for अनेकेवा वाक्यार्थोपमाः—

"ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।
शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥" (रघु० ४; ६६).

On this Malli. says:—'अनेकेनेव शब्देनैवमुपमा । यथाह दण्डीः—
"एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥" इति ॥'

Stanza 9—

धर्म्यासु=not away from religion, religious, holy, purifying. The word is formed from धर्म by the addition of यत्. "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" ४।४।९२॥ *e. g.* धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम्. The word qualifies both पत्नीषु and विद्यासु. धर्म्यासु (पत्नीषु) pure; because practising religion with their husbands according to the dictates of the *S'rutis* and the *Smritis*. धर्म्यासु (विद्यासु) purifying, teaching religion.

अधिगतासु काले. The time for commencing learning and entering upon family-life for different castes is thus described by Yâjñyavalkya:—

'गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥
उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥' (याज्ञ० १;१४-१५).

'गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।
वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥
अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।" (याज्ञ० १;५१-५२).

Stanza 10—

पुत्रीयता. A denominative is formed from a noun in the sense of 'wishing it of one's self' by adding to it क्यच् (य). If the base to which is affixed क्यच् ends in अ, अ is changed to ई, and if it ends in any other vowel, it is lengthened. काम्यच् (काम्य) is also added in the same sense. The base so formed is conjugated in all the tenses and takes Para. terminations. आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति or पुत्रकाम्यति It should be noted that क्यच् can not be added to पुत्र in the sense of राज्ञः पुत्रमिच्छति.

क्यच् has another sense also. It is added to an उपमान in the objective or locative case in the sense of 'behaving.' (उपमानादाचारे ३।१।१०॥ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्) *e. g.* पुत्रीयति (पुत्रमिवाचरति) छात्रम् (He acts towards a pupil as towards his sons), प्रावारीयति कम्बलम्, विष्णूयति द्विजम्, प्रासादीयति (प्रासादे इवाचरति) कुट्याम्, पर्यङ्कीयति मञ्चके, कुटीयति प्रासादे. काम्यच् is not added in this sense.

If the उपमान is the agent of the action of behaving, क्यङ् (य is) added to it in the sense of 'behaving' (कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ३।१।११॥)

The base ending in क्यङ् takes Atma. terminations. Before क्यङ् the preceding vowel is lengthened, and स् dropped necessarily in the case of ओजस् and अप्सरस् and optionally in the case of other words ending in स्. ('ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया') e. g. श्येनायते (श्येन इवाचरति) काकः, कृष्णायते, ओजायते (ओजस् is to be understood in the sense of ओजस्विन्. 'ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वति'), अप्सरायते, यशायते or यशस्यते, विद्वायते or विद्वस्यते.

क्विप् is added to all nouns in the sense of क्यङ् ('सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप् वा वक्तव्यः') क्विप् is wholly dropped. The base is to be considered as a root of the 1st conjugation. It takes Para. terminations e. g. कृष्णति (कृष्ण इवाचरति), दिनन्ति यामिन्यः (Nights act like days), as in the following verse:—

'सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।
यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥'

विपक्त्रिमज्ञानगतिः. 'विपक्त्रिमज्ञानगतिरिति विपाकेन निर्वृत्तं बहुपूर्वजन्मकृतमनिवर्तनीयं कर्म तस्योपतपःप्रत्ययाद्विनोपदेशाज्ज्ञानास्यवृत्तिर्बुद्धावस्य जातेत्यर्थः ' जय०.

This makes the dissolution of the compound complicated. It may be dissolved as follows:—विपक्त्रिमं च तत् ज्ञानं च विपक्त्रिमज्ञानं तस्य गतिराश्रयः that is, he was the resort of perfected knowledge. This will give it the same sense as that of विपक्त्रिमज्ञाननिधिः the reading adopted by मल्लिनाथ.

विपक्त्रिम, and वृत्रिम, and विहित्रिम (in St. 13) are formed by affixing क्त्रिम. It is added to roots that are mentioned in the Dhâtupâṭha with the initial डु in the sense of तेन (धातुवाच्यभावेन) निर्वृत्तम्. The initial डु is इत् by "आदिर्ञिटुडवः" १।३।५॥. डुपचष् पाके, डुलभष् प्राप्तौ, डुभृञ् धारणपोषणयोः, डुदाञ् दाने, डुधाञ् धारणपोषणयोः, डुकृञ् करणे, and डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये are among the roots of this kind.

ऋष्यशृङ्गः. Malli.'s reading is ऋश्यशृङ्गः. ऋश्य and ऋष्य both mean 'a white-footed antilope.' ऋष्यशृङ्ग is the more general form. This is the form of the word used by Malli. himself in Raghu. " ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः । आरेभिरे जितात्मानः पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः ॥" रघु०. १०. ४. On this Malli. says "ऋष्यशृङ्गो नाम कश्चिदृषिः तदादयः."

Stanza 11—

कृतात्मा. Jaya. explains it as वशीकृतात्मेति भावः.

क्रतुम्. क्रतु is here used in the sense of इष्टि. The following verse shews the difference between क्रतु, इष्टि and याग:—

"इष्टिस्तु चरुणा प्रोक्ता यागस्तु पशुना स्मृतः।
एतच्छेषः क्रतुः प्रोक्तो होमान्यत् पूजनं स्मृतम् ॥"

ज्ञाताशयस्तस्य means ज्ञाततदाशयः. It is like मृतदेहविसर्जनः पितुः, which means मृतपितृदेहविसर्जनः. When a word is connected with a dependent member of a compound, it should be put in the compound. तस्य and पितुः are connected with आशय and देहविसर्जन, which are both dependent as the compounds are बहुव्रीहि (अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः). They should therefore have been included in the compounds. In their present forms, the compounds are सापेक्ष, their dependent members being connected with तस्य and पितुः which are not included in them. 'समर्थानां पदविधिः' २।१।१॥ precludes सापेक्ष words from being compounded (सापेक्षमसमर्थं भवति).

'सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन।
सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम् ॥'

If the सापेक्ष word is the principal word in a compound, the compound is allowed. 'यदि सापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते राजपुरुषो दर्शनीयः अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति। नैष दोषः। प्रधानमत्र सापेक्षम्। भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः।' But if the सापेक्ष word is a dependent member of a compound, the compound is not allowed. Then how are 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' 'देवदत्तस्य दासभार्या' (where देवदत्तस्य is connected with गुरु and दास) 'किमोदनः शालीनाम्' (*i. e.* केषां शालीनामोदनः), 'सक्त्वाढकमापणीयानाम्' (*i. e.* आपणीयानां सक्तूनामाढकम्) to be explained? These are to be considered correct; because they are गमक, that is, they convey the sense that is desired to be conveyed by a sentence. 'इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च।' 'गमकत्वात्समासः' means 'the compound is formed because it clearly conveys the desired sense, the sense that can be conveyed if the compound were not formed and words used uncompounded.'

सुतानुबन्धि. Malli. says it is formed by the addition of इनि (इन्) a possessive affix, to सुतानुबन्ध. सुतस्य अनुबन्धः सुतानुबन्धः सोऽस्य अस्मिन्वा अस्तीति सुतानुबन्धि. It is not formed by affixing णिनि (इन्) which shews ताच्छील्य (habit, nature) by the Sûtra 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' ३।२।७८॥ for though the word 'सुपि' can be supplied from a preceding Sûtra, it is mentioned to shew that it can not be added to a root to

which a preposition is prefixed. Malli. follows the view taken by Vṛittikára who says: 'सुपीति वर्त्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम्.' In his commentary on खविचारिणः C. 5, St. 13 also, Malli. takes the same view. But this does not seem to be the sound view. In his explanation of the Sûtra Bha. Dî. criticizes the view as follows:—

'इह वृत्तिकारेणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय उत्प्रतिभ्यामाङि सर्त्तेरुपसंख्यानमिति पठितम्। हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम्। तच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनिः। स बभूवोपजीविनाम्। अनुयायिवर्गः। पतत्त्रधो धाम विसारि। न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिरित्यादौ॥'

Jaya.'s view is as follows:—

"'सुतानुबन्धि' इति पाठान्तरम्। सुताननुबन्द्धुं शीलमस्येति। 'सुप्यजातौ णिनिः—' सुपीत्यनुवर्त्तमाने सुब्ग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति केवलस्योपसर्गस्य निवृत्त्यर्थं द्रष्टव्यम्। अन्यथा 'आतावीति किं ब्राह्मणानामन्त्रयिता' इति न युज्यते। आङित्यस्योपसर्गत्वात्॥"

Stanza 12—

अङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानम्=Performed subsidiary sacrificial rites before and after the principal ceremony.

Jaya. runs as under:—

'अङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानमिति। यद्देवतामयो यागः सा देवता तत्र प्रधानम्। पुत्रफलत्वाद्विष्णुः प्रधानम्। तमिष्ट्वा तस्योभयतः पार्श्वयोर्यान्यङ्गानि चक्षुरादीनि देवतान्तराणि तान्ययाक्षीत्। अग्नावाहुत्या पूजितवान्। . . . . शेषाण्यहौषीदिति स्वाङ्गं विष्णुमिष्ट्वा शेषाणि प्रतिकृतानि पिष्टकमयानि सुतानां संपदर्थमग्नौ हुतवान्।'

Stanza 13—

हुतोच्छिष्टम्=The remaining portion of the oblation. Malli. says that as it was after the sacrifice that the food consisting of rice boiled in milk was presented to him by a divine person, it is here called **हुतशिष्ट**. It is described as follows in the Raghu.:—

'अथ तस्य विशांपत्युरन्ते काम्यस्य कर्मणः।
पुरुषः प्रबभूवाग्नेर्विस्मयेन सहर्त्विजाम्॥
हेमपात्रगतं दोर्भ्यामादधानः पयश्चरुम्।
अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम्॥
प्राजापत्योपनीतं तदन्नं प्रत्यग्रहीन्नृपः। (रघु० १०. ५०–५२).

Stanza 14—

कौशल्यया. This reading is adopted in the text as it is found in the majority of the Mss. collated for settling the text. Both Malli.

and Jaya. read कौसल्यया. Malli.'s note on the word in the Raghu. C.X. St. 55 is as follows :—

"कौ पृथिव्यां सलति गच्छतीति कोसलः। सल गतौ। पचाद्यच्। कुशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्गुणः। कोसलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कौसल्या। "वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्" इति ञ्यङ्। 'यङश्चाप्' इति चाप्। अत एव सूत्रे निर्देशात् कोसलशब्दोदन्त्यसकारमध्यमः॥'

केकयीतः. केकय—was the name of a country, the name of the king of the place was कैकय or कैकेय and that of his daughter केकयी, कैकयी or कैकेयी.

शत्रुघ्न. Bha. Di. explains the formation of the word in a different way from Malli. On "अमनुष्यकर्तृके च" ३।२।५३॥ after having given जायाघ्नस्तिलकालकः, पतिघ्नी पाणिरेखा, and पित्तघ्नं घृतम् as instances where टक् is added to हन्, the agent of the action being other than a man, he says 'अमनुष्येति किम्। आखुघातः शूद्रः। अथ कथं बलभद्रः प्रलम्बघ्नः। शत्रुघ्नः। कृतघ्न इत्यादि। मूलविभुजादित्वात्सिद्धम्।'. He refers to the Várttika 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्' on the Sútra 'तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः' ३।२।५॥. मूलविभुजादि is an आकृतिगण, that is, it is not a limited list, but any word of a similar form may be considered as belonging to the list.

लक्ष्मणेन सह शत्रुघ्नं प्रासोष्ट. The Sùtra "सहयुक्तेऽप्रधाने" २।३।१९॥ teaches that the word in the instrumental case connected with सह is अप्रधान (subordinate). Malli. says that this subordination is only शाब्द (verbal). The word सह shews that words joined by it are to be simultaneously construed with the verb with which they are connected. Thus in the present case सह shews that the प्रसव of लक्ष्मण and शत्रुघ्न was समकालीन. Lakshmaṇa's seniority to S'atrughna is therefore in no way harmed.

Bha. Di.'s remarks on this Sútra are as follows:—

'सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात्। पुत्रेण सहागतः पिता' (सिद्धा० कौ०)

On this the Manoramâ runs thus:—

'पुत्रेणेति। पितुरत्र क्रियासंबन्धः शाब्दः पुत्रस्य तु आर्थ इति तस्याप्राधान्यम्। अप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुं न चैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः। तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अन्तरङ्गत्वात्प्रथमोपपत्तेः पितुरयमनमित्यादौ कारकविभक्तेः प्राबल्याच्च॥'

Stanza 15—

उपानेष्ट. नी is उभयपदी and so takes Atma. terminations when the result of the action goes to the agent. But even when the result

does not go to the agent, it takes Atma. terminations in the sense of 'respecting a person,' 'throwing up a person or thing,' 'acting as a teacher,' 'ascertaining the right thing,' 'giving wages,' 'paying off a debt,' and 'expending money for righteous purposes.' 'संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषुनियः' १।३।३६॥. On this the Káśikâ runs as follows:—

'णीञ् प्रापणे। अस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम्। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। णीञ् प्रापणे इत्येतस्माद्धातोरात्मनेपदं भवति सम्माननादिषु विशेषणेषु सत्सु। सम्माननं पूजनम्। नयते चार्वी लोकायते। चार्वी बुद्धिः तत्संबन्धादाचार्योऽपि चार्वी। स लोकायते शास्त्रे पदार्थान्नयते उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयति। ते युक्तिभिः स्थाप्यमानाः संमानिताः पूजिता भवन्ति। उत्सञ्जनमुत्क्षेपणम्। माणवकमुदानयते। उत्क्षिपतीत्यर्थः। आचार्यकरणमाचार्यक्रिया। माणवकमीदृशेन विधिना आत्मसमीपं प्रापयति यथा स उपनेता स्वयमाचार्यः संपद्यते। माणवकमुपनयते। आत्मानमाचार्यीकुर्वन् माणवकमात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः। नयते चार्वी लोकायते। तत्र तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः। भृतिर्वेतनम्। कर्मकारानुपनयते। भृतिदानेन समीपं करोतीत्यर्थः। विगणनमृणादेर्निर्यातनम्। मद्राः करं विनयन्ते। निर्यातयन्तीत्यर्थः। व्ययो धर्मादिषु विनियोगः। शतं विनयते। सहस्रं विनयते। धर्मार्थं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः। एतेष्विति किम्। अजां नयति ग्रामम्॥'

यमिनाम्. 'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्मषम्।
इति पञ्च यमा येषां सन्तीति यमिनः स्मृताः॥' (जय०).

Yâjñavalkya however mentions 10 *Yamas*.

'ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता।
अहिंसा स्तेयमाधुर्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः॥' (याज्ञ० १; ३१२).

Stanza 16—

वेदोऽङ्गवान्. The supplements of the Vedas are enumerated in the following verse:—

'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः।
ज्योतिषामयनं चैव वेदाङ्गानि षडेव तु॥'

शस्त्राण्युपायंसत जित्वराणि. उपायंसत may be taken either as an active or a passive form. Malli. takes it actively, Jaya. passively. For uniformity with the 1st line, it is, we believe, better to take it as a passive form. यम् with उप is Atma. in the sense of स्वकरण (उपाद्यमः स्वकरणे १।३।५६). Following Vṛittikâra Malli. says that स्वकरण means marriage. Bha. Dî. criticizes Vṛittikâra as follows:—

"बस्तु वृत्तिकृतोक्तं पाणिग्रहणं एवेष्यते तेनेह न परमार्थमुपयच्छति दासीत्वेन स्वीकरोतीत्यर्थः इति तद्भाष्यविरुद्धम्। तत्र स्वीकारमात्रे आत्मनेपदस्योक्तत्वात् इति भावः। तथा च भट्टिः प्रायुङ्क्त 'उपायंस्त महास्त्राणि' इति 'राक्षाण्युपायंसत जित्वराणि' इति" ॥ मनो०.

Stanza 17—

'मधुपर्कपाणिः. Jaya. dissolves the compound thus:—मधुपर्कपाणिः। दधिघृतमधून्येकीकृतानि मधुपर्क इत्युच्यते तस्मिन् पात्रे स्थितः पाणिर्यस्येति विग्रहः। "सप्तम्युपमान—" इत्यादिना उत्तरपदलोपी समासः॥'

It may be solved as a मध्यमपदलोपी समास. मधुपर्कयुक्तः पाणिर्यस्य सः or as a व्यधिकरणबहुव्रीहि. मधुपर्कः पाणौ यस्य सः. Malli. solves 'पद्मव्यञ्जनहस्तया' (Raghu. C. X. St. 62) similarly:—'पद्ममेव व्यञ्जनं हस्ते यस्यास्तया'.

Stanza 18—

Malli.'s reading of the 1st line seems to be:—ऐषीः पुनर्जन्मजयाय तत्त्वं. He has to supply येन to construe the line. He derives ऐषीः from इष् 4th conj. Para.

रूपादिबोधात्. रूप, रस, गंध, स्पर्श, and शब्द are objects of senses.

तत्त्वानि The twenty-five elements recognised by the Sâṅkhyas. The following verse enumerates them and shews their nature:—

'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥'

मूलप्रकृति or प्रकृति (Nature) is the creator of the world. It is the primary germ out of which all material appearances have been evolved. It is otherwise called प्रधान. It is the creator of the world, but it is not itself created and is therefore called अविकृति. It is inanimate, and consists of the three qualities सत्त्व, रजस्, and तमस्. It creates महत् or the great principle, also known as बुद्धि. or अन्तःकरण. महत् produces अहंकार, which in its turn gives rise to five *Tanmâtras* (शब्द, स्पर्श, रूप, रस, and गन्ध). महत्, अहंकार, and पञ्च तन्मात्र are both creators and created and are therefore प्रकृतिविकृतयः. The five *Tanmâtras* produce पञ्च महाभूत (पृथ्वी, अप्, तेजस्, वायु, and आकाश) and अहंकार produces मनस्, the five ज्ञानेन्द्रिय (organs of perception, श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनाघ्राणानि) and the five कर्मेन्द्रिय (organs of action, वाक्पाणिपादोपस्थपायवः). The पञ्च महाभूत, the पञ्च ज्ञानेन्द्रिय, the पञ्च कर्मेन्द्रिय, and मनस् are the sixteen *Vikâras*; because they are created, but themselves create no elements. पुरुष or the soul is the twenty-fifth element. It neither

creates any thing nor is itself created. It is simply the passive looker-on of the actions of *Prakṛiti*. प्रकृतिः कर्त्री जडा पुरुषस्तु उदासीनः साक्षी पुष्करपलाशवन्निर्लिप्तः. 'महाभूतैः शरीरमुत्पाद्यते तत्संबन्धवशात् प्रकृतिरेव सर्वं करोति। तत्संसर्गवशादात्मनोऽहंकरोमीत्यभिमानो जायते । स एवात्मनो बन्ध इत्युच्यते । तन्निवर्त्तनाच्च मोक्ष इत्याहुः ॥' सिद्धा० चन्द्रो०.

Stanza 19—

द्विषद्वीर्यनिराकरिष्णुः=Habituated to disdain the valour of enemies. इष्णुच् (इष्णु) is added to अलंकृ, निराकृ, प्रजन्, उत्पच्, उत्पत्, उन्मद्, रुच्, अपत्रप्, वृत्, वृध्, सह्, and चर् in the sense of शील (habit, disposition). (अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ३।२।१३६॥). As the Sûtra "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" २।३।६९॥ prohibits the use of the genitive case with words, the suffixes of which end in उ (*e. g.* हरिं दिदृक्षुः अलंकरिष्णुर्वा), Malli. takes the compound as द्वितीयातत्पुरुष. ('द्विषद्वीर्यं निराकरिष्णुः'). It should, however, be remembered that the Sûtra prohibits the use of कारकषष्ठी and not of शेषे षष्ठी ('सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः ।' सिद्धा० कौ०). The Bhâshyakâra comments on शेषे षष्ठी as follows :—

'शेष इत्युच्यते । कः शेषो नाम । कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः । यद्येवं शेषो न प्रकल्पते । न हि कर्मादिभ्योऽन्येऽर्थाः सन्ति । इह तावद्राज्ञः पुरुष इति राजा कर्त्ता पुरुषः संप्रदानम् । वृक्षस्य शाखेति वृक्षः शाखाया अधिकरणम् । तथा यदेतत्स्वं नाम चतुर्भिरेतत्प्रकारैर्भवति क्रयणादपहरणाद्याच्ञाया विनिमयादिति । अत्र च सर्वत्र कर्मादयः सन्ति ॥ एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेषः । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिकैडका । अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति ॥'

It will thus be seen that in every instance of the genitive case, the word in the genitive case, is connected with some action expressed or understood. The genitive case shews relation (संबन्ध) and Bhartṛihari defines it as follows :—

'संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।
श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयते ॥'

On this Kaiyaṭa remarks as under :—

'तथाश्रुतायां क्रियायां राज्ञः पुरुष इत्यादौ क्रियाकारकसंबन्धपूर्वकोऽन्य एव स्वस्वामिभावादिकः संबन्धः प्रतीयते । मातुः स्मरतीत्यादौ श्रूयमाणे क्रियाशब्दे सदपि कर्मत्वमविवक्षित्वा विशेषणभाव एव स्मरणं प्रति मातुः प्रतिपाद्यते ॥'.

Thus शेष simply means the desire of not expressing the relation of कर्म and other Kârakas, even though the relation exists. Kaiyaṭa

says:—'क्रियाकारकसंबन्धोऽपि सर्वत्र वस्तुस्थित्यास्ति तन्निमित्तश्च स्वस्वामिभावादिरपि तत्र स्वस्वामिभावादिविवक्षायां सत्यपि क्रियाकारकसंबन्धो न विवक्ष्यते.'

On असतश्च विवक्षा &c. Kaiyata remarks:—'दृष्टान्तरूपेणेदमुपात्तम् । असतो यथा विवक्षा तथा सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः। समुद्रः कुण्डिकेति । कुण्डिकायां बहुपानीयसंभवप्रतिपादनाय समुद्रत्वमारोप्यते । विन्ध्यो वर्धितकमिति । वर्धितकशब्देन मूले स्थूलमग्रे सूक्ष्मं विशिष्टसंस्थानमुक्तं भक्तमुच्यते । तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय विन्ध्यत्वमसदारोप्यते ॥'

Taking शेषे षष्ठी the compound द्विषद्वीर्यनिराकरिष्णुः may be taken as षष्ठीतत्पुरुष. Jaya. takes it as such 'द्विषतां वीर्यं सामर्थ्यम् । . . . . . . तस्य निराकरिष्णुः' जय॰.

Stanza 20—

अहंयुना . . . . शुभंयुः युस् (यु) is a possessive termination like मत् and is added to अहम् and शुभम्. 'अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे शुभमिति शुभे। अहंयुरहङ्कारवान् । शुभंयुः शुभान्वितः ॥' (सिद्धा॰ कौ॰).

Jaya. notices अहंयुनाथः as another reading and comments upon it as follows:—

'अहंयुनाथः इति विसर्गान्तं पाठान्तरम् । तत्र अहंयूनां क्षत्रियाणां नाथ इति बोध्यम् ॥' (जय॰).

Stanza 21—

धर्मद्रुहर्थे may be taken with the second clause where it is as Jaya. takes it. 'त्वयापि धर्मद्रुहर्थे धर्मोपघाताय वयमाप्स्महि प्राप्ताः' (जय॰).

वयम् is used in the sense of अहम्. The plural forms of अस्मद् are optionally used in the sense of the singular or the dual number; but when they are qualified by an adjective, the plural is not used. 'सविशेषणस्य प्रतिषेधः' (वा॰). पटुरहं ब्रवीमि ॥' (सिद्धा॰ कौ॰). It should be noted that this adjective should be अनुवाद्य (attributive) and not विधेय (predicative). 'अनुवाद्यविशेषणेऽयं निषेधो न विधेये।. It is for this that पदमञ्जरीकार says:—"कथं 'त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः' इति । अथोन्नतत्वं विधीयते। न हि विधेयोऽर्थो विशेषणं भवति ॥".

क्षात्रं द्विजत्वं च परस्परार्थम्. The Kshatriya valour and the Brahminic lustre help each other. Their combination is irresistible. *cf.* 'पवनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा' (रघु॰ ८. ४).

प्रहिणु. The नु of the conjugational signs of हि 5th conj. Para. and श्री 9th conj. Ubha. is changed to णु when preceded by a preposition containing र्. e. g. प्रहिणोति, प्रहिणुतः, प्रमीणाति, प्रमीणीतः.

Stanza 23—

विप्रवह्निः. Jaya. takes it as उपमितसमास. 'विप्रो वह्निरिव । "उपमितम्—" इति समासः'. But in this case विप्र becomes the principal word in the compound and it can not be so well connected with धक्ष्यति as वह्नि. वह्नि should therefore be the principal word in the compound and for this the compound should be solved like मयूरव्यंसक. Malli. is therefore more accurate than Jaya. in solving the compound as विप्रः एव वह्निः विप्रवह्निः.

ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य. Our commentator's reading is ततोऽनुमेने गमनं सुतस्य. In this case नृपः can be connected actively with अनुमेने, and no विभक्तिविपरिणाम (change of case) is necessary. But the true reading seems to be the one adopted in the text. Malli. notices it and shews how it is discussed in the Siddhantakaumudî. ज्ञा takes Atma. terminations when not preceded by a preposition (अनुपसर्गाज्ज्ञः १।३।७६॥). अनुजज्ञे should, therefore, be taken passively, गमनम् in the nominative case, and नृपः changed to नृपेण by विभक्तिविपरिणाम to be construed with अनुजज्ञे. The Siddhântakaumudî on this Sûtra runs as follows:—

'गां जानीते । अनुपसर्गात्किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति । कथं तर्हि भट्टिः "इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य" इति । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ॥'

It should be noted that the Sûtra is given to shew that ज्ञा is Atma. even when it is transitive, provided no preposition is prefixed to it. ('अकर्मकाच्च इत्येव सिद्धे वचनमिदं सकर्मकार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति गां जानीते इति' मनो॰). When intransitive ज्ञा takes Atma. terminations even when preceded by a preposition. ("अकर्मकाच्च" १।३।४५॥ सर्पिषोऽनुजानीते).

On the reference made by the commentator to Siddhântakaumudî in this place, as well as in St. 16, C. VIII. see the remarks in the Intro.

Stanza 24—

दीप्तास्त्रधनुः. A Bahuvrîhi ending in धनुस् takes the termination अनङ् (धनुषश्च ५।४।१३२॥). In other words धनुस् is changed to धन्वन् at the end of a Bahuvrîhi compound. e. g. शार्ङ्गधन्वा, अधिज्यधन्वा. But the terminations added at the end of compounds are optional. धनुस्

is not therefore changed to धन्वन् here. 'अथ कथं "स्वलोकन्धारी-शापृतधनुषमहाय हृष्णवन्" इति पुष्पदन्तः। समासान्तविधेरनित्यत्वात्। अनित्यत्वे प्रमाणं तु अंश्वादिगणे राजन्शब्दस्य पाठः। स हि "प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे" (६।२।१९३॥) इत्यन्तोदात्तत्वार्थः। "राजाहःसखि—" इति टचो नित्यत्वे तु किं तेनेति दिक्' (मनो०).

The changes which words undergo at the end of compounds are not obligatory, *i.e.* are not to be found in each and every case. (समासान्तविधि is अनित्य). They may be some times dispensed with. The authority for looking upon समासान्तविधि as अनित्य is the fact that the word राजन् is given in the Gaṇa beginning with अंशु. (अंशु, जन, राजन्, उष्ट्र, खेटक, अजिर, आर्द्रा, श्रवण, कृत्तिका, अर्धपुर इत्यंश्वादिः). It is included in the class to show that it is अन्तोदात्त. But if the समासान्तविधि is नित्य and राजन् takes टच् (is changed to राज) necessarily, then it being चित् (च् of टच् being इत्), it is अन्तोदात्त (चितः। ६।१।१६३॥), and it should not have been included in the अंश्वादिगण. ('राजशब्दः समासान्तस्यानित्यत्वाद्यत्र टच् नास्ति तदा प्रयोजयति। तस्मिन्हि सति चित्स्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धम्।' काशि०).

नम्र, दीप्र, and हिंस्र are formed from नम्, दीप्, and हिंस् by the affix र added to them in the sense of 'agent accustomed to do the action denoted by the verb or doing it as his duty or doing it well' ('नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः। ३।२।१६७॥ नम्रं काष्ठम्। कम्प्रा शाखा। स्मेरं मुखम्। अजस्रं जुहोति। कम्रा युवतिः। हिंस्रं रक्षः। दीप्रं काष्ठम्। अजस्रमिति अस्तु मौनणि नञ्पूर्वो रप्रत्ययान्तः क्रियासातत्ये वर्तते। काशि०. The sense of the termination is shewn in Sûtra आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु। ३।२।१३४॥).

Stanza 25—

सौमित्रः. Lakshmaṇa is so called; because though born of Sumitrâ, Kausalyâ and Kaikeyî were also regarded as his mothers as they each gave Sumitrâ half of their sacrificial portion (*charu*). This division of *charu* does not agree with what is described in the Râmâyaṇa. 'अयं च विभागो न रामायणसंवादी। तत्र चरोरर्धं कौसल्याया अवशिष्टार्धं कैकेय्यै शिष्टं पुनः सुमित्राया इत्यभिधानात्। किं तु पुराणान्तरसंवादो द्रष्टव्यः। उक्तं च नारसिंहे—"ते पिण्डप्राशने काले सुमित्रायै महीपतेः। पिण्डाभ्यामल्पमल्पं तु स्वभगिन्यै प्रयच्छतः" इति।' Malli. on Raghu V. C. St. 56.

Stanza 26—

मुष्टिपीडं दधाने. Jaya. takes मुष्टिपीडम् as ending in णमुल् according to the Sûtra "सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः"। ३।४।४९॥. 'मुष्टिपीडं मुष्टिना पीडयित्वा। मुष्टिशब्दे तृतीयान्ते उपपदे "सप्तम्यां चोपपीड—" इति णमुल्। तत्र चकारेण तृतीयानुकर्षणात्।' जय०. Malli. rightly criticizes it; because the Sûtra

sanctions णमुल् to उपपीड्, उपरुध् and उपकर्ष्. The examples given in the Kâśikâ and Siddhântakaumudî to illustrate the Sûtra are 'पार्श्वोपपीडं शेते । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति ।'.

बद्धगोधाङ्गुलित्रे is the reading of Es. गोधाङ्गुलित्र occurs in the Râmâyaṇa and is explained by the commentator Râma in his 'Tilaka' as 'गोधा चर्मकृतमङ्गुलित्राणम् । गोधा हस्तत्राणमिति कश्चित् । अङ्गुलित्राणमस्य पौनरुक्त्यापत्तेस्तच्चिन्त्यम्' ॥.

गुरुशोकाः is the reading of our commentator as well as Jaya. But we have adopted गुरुशोकात् in the text, as it is found in most of the Mss. consulted by us. It should be connected with कथमपि. They were obliged to use great effort in checking their tears, grief being heavy. They did not cry; because they wished the good of Râma.

Stanza 27—

अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः. Jaya. says.—'अनेन सीताप्राप्तिः बीजमुपन्यस्तम्'. Another commentator says:—'दक्षिणबाहुस्पन्दनं कान्तालिङ्गनसूचकमिति वृद्धाः ।'. 'बाहुस्फुरणस्य फलं महार्हवस्तुप्राप्त्यादि' says Râghavabhaṭṭa on 'स्फुरति च बाहुः' (अभिज्ञान॰ 1st Act V. 11).

On the whole verse Bharatamallika says:—'एतेन गमनमङ्गलमुक्तम् । यदुक्तम् । "वामे मधुरवाक् पक्षी वृषः पङ्कविलोऽमतः । अनुकूलो वहन् वायुः प्रयाणे शुभशंसिनः ॥" इति '.

CANTO II.

Stanza 2—

सधूमदीप्ताग्निरुचीनि. 'फलितपत्राणामग्निशिखातुल्यत्वात् षट्पदानां च धूमतुल्यत्वात् सधूमदीप्ताग्निरुचीनीत्युक्तम्' जय०.

Stanza 3—

Lotuses that had grown on the banks of lakes looked as splendid as those that had grown in them. Banks naturally put forth the splendour of water-lotuses by the blooming of land-lotuses in the *S'arad* season. This natural fact is conceived by the poet to be caused by the jealousy felt by the banks on finding their own splendour taken away by waters, (in as much as they were) marked by the reflection of trees growing on them.

This figure of speech is *Utprekshâ* (Poetic Fancy) or the conception of the identity of the Upameya with the Upamâna. 'संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परेण यत्' मम्म० (प्रकृतस्योपमेयस्य परेणोपमानेन सह तादात्म्येनेति शेषः).

Stanza 4—

Jaya. takes उपारुरोद as transitive 'रोदनक्रियया आक्रन्दनविशिष्टया कुमुद्वत्या ईप्सिततमत्वात् रुदिः सकर्मकः ।'. Malli. takes it as intransitive and explains कुमुद्वतीमुपारुरोद as equal to कुमुद्वतीमुद्दिश्य उपारुरोद. Thus कुमुद्वतीम् is the object of उद्देशक्रिया which is not expressed, but which can be inferred (गम्यमान). 'न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्यापि तु गम्यमानापि' न्यासोद्योत.

Stanza 5—

This Stanza is quoted in Subhâshitâvali as belonging to भट्टस्वामिन् (*vide* Intro.) विलीनभृङ्गैः is the reading there (*vide* Dr. Peterson's सुभाषि० No. 1811).

Stanza 6—

मानिनी=A jealous lady. मान is defined as 'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये'. 'न मानिनी संसहतेऽन्यसङ्गमम्' is a general statement given to strengthen the particular statement of *Padminî* rejecting the bee. A figure of speech in which a general proposition is put forth to support a particular instance or a particular instance is given to

support a general proposition is अर्थान्तरन्यास which Daṇḍi defines as 'ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥'.

This Stanza is quoted in Subhâshitâvali as belonging to भट्टि. (*vide* Dr. Peterson's edition No. 2164).

Stanza 7—

मधुलेहगीतौ is another reading noticed by Jaya. 'मधुलेहगीताविति पाठान्तरम् । तत्र लिहन्तीति लेहाः । पचाद्यच् । मधुनो लेहा इति षष्ठीसमासः । मधु लिहन्तीति वा । कर्मण्यण् ॥' जय०.

The figure in the verse is विशेषोक्ति in which the effect is mentioned as not taking place, though the necessary causes for it are present. When the reason why the effect does not take place is mentioned, it is उक्तनिमित्ता as in the verse, when it is not expressed but may be conceived, it is अनुक्तनिमित्ता, and when it is such as can not be conceived, it is अचिन्त्यनिमित्ता.

Stanza 9—

क्रमं बबन्ध क्रमितुम्=Prepared himself to make a spring. क्रम is a leap. *cf.* 'अथ विलक्षास्मितं सिंह आह । भोः किमहं करोमि । मया न क्रमः सज्जीकृत आसीत् । अन्यथा गजोऽपि मत्क्रमाक्रान्तो न गच्छति ।' (पञ्च० ४).

As the lion mistook the echo of his own roarings for the roarings of other lions through their similarity, the figure of speech is भ्रान्तिमत् which Mammaṭa defines as 'भ्रान्तिमानन्यसंवित्तत्तुल्यदर्शने'. संविद् means 'knowledge.'

This stanza is given in Subhâshitâvali as belonging to भट्टि. पदं बबन्ध is the reading there (*vide* Dr. Peterson's edition No. 2164).

Stanza 10—

सुगन्धः. The Sûtra "गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः" ।५।४।१३५॥ teaches that गन्ध is changed to गन्धि at the end of a Bahuvrîhi compound when preceded by उद्, पूति, सु, and सुरभि. There is a *Vârtika* on it 'गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्.' एकान्त is explained in two ways. 'एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पं सलिलं वा । सुगन्धिर्वायुः । नेह शोभना गन्धाः द्रव्याणि अस्य सुगन्ध आपणिकः' (सिद्धा० कौ०). That is गन्ध is changed to गन्धि in the sense of smell and not in the sense of perfume or fragrant substance. Another explanation of एकान्त is स्वाभाविक. That is, when the fragrance is natural and not borrowed, गन्ध is changed to गन्धि. In the

text we have सुगन्ध; because the fragrance is not natural, but is acquired. On this Vârtika the Manoramâ proceeds as follows :—

"द्रव्याणीति । अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः । 'वहति जलमियं पिनष्टि गन्धानियमिवमुद्ग्रयते स्रजो विचिचाः' (मु३।०) इति दर्शनात् । 'गन्धस्तु सौरभे गृत्वे गन्धके गर्वलेशयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः' इति कोशाच्च । एतेन 'महीभृतः पुष्पसुगन्धिरादवे' 'भ्रमबालसहकारसुगन्धौ' (माघ १०.२) इत्यादि व्याख्यातम् । एतच्च सर्वं हरदत्तमन्थे स्पष्टम् । केचित्तु तदेकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षित्वा आगन्तुकस्य भेत्याहुः । तथा च भट्टिः 'आघ्रायिवान् गन्धवहः सुगन्धः' इति । व्याख्यातं च जयमङ्गलायाम् । "गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः" इतीकारः समासान्तो न । गन्धस्येत्त्वं तदेकान्तग्रहणमिति वचनात् । सुगन्ध आपणिक इति यथा' इति । अत एव 'भ्रमबालसहकारसुगन्धौ' इत्यादीनां प्रामादिकत्वं दुर्घटं वृत्तिकृतोक्तम् ॥".

The Bhâshya on this Sûtra runs thus :—

"गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः । गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम् । गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । शोभना गन्धा अस्य सुगन्ध आपणिक इति । अथानुपलिप्ते कथं भवितव्यम् । यदि तावद्यदनुगतं तदभिसमीक्षितं सुगन्धि इति भवितव्यम् । अथ यत्प्रविशीर्णं सुगन्ध इति भवितव्यम्" ।.

Kaiyaṭa's notes on this Bhâshya are as under :—

"गन्धशब्दोऽस्ति द्रव्यवाची । गन्धान्पिनष्टीति । अस्ति च गुणवाची चन्दनगन्ध इति । तत्र गुणवाचिग्रहणार्थमाह गन्धस्येत्त्व इति । रूपादिसमुदायात्मकस्य द्रव्यस्य गन्धलक्षणो गुण एकान्तो भवति । रूपादिव्यतिरिक्तावयविद्रव्यवादिपक्षे त्वेकान्त इवैकान्तस्तत्स्थत्वोपलम्भादित्याश्रीयते । यदनुगतमिति । अनुगतं निलीनमविभागापन्नं कुङ्कुमादिर्यदा देवदत्तादेर्भवति तदा तत्स्थत्वाद्गन्धस्यैकान्तत्वादित्त्वं भवति । प्रविशीर्णमिति । विभागेनावस्थितं देवदत्तादेः पृथगुपलभ्यमित्यर्थः ॥".

Malli. takes एकान्त in the sense of स्वाभाविक. His note on 'गजदानसुगन्धिना' (सैन्यपरिभोगेण) Raghu. 4. 45 is worth marking :—

"सुगन्धिना सुरभिगन्धिना । 'गन्धस्य—' इत्यादिनेकारादेशः समासान्तः । यद्यपि गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षायामेवेकारादेशः तथापि निरङ्कुशाः कवयः । तथा माघकाव्ये 'मधुरयकुक्ष्छदगुच्छसुगन्धयः सततगास्ततगानगिरोऽलिभिः' (६।६०) । नैषधे च 'अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा' (३।९३) इति । न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधादिनिप्रत्ययपक्षोऽपि जघन्य एव ॥".

In another place (C. 5. 46 of Mâgha. 'कण्डूयतः कटभुवं करिणो मदेन स्कन्धं सुगन्धिमनुलीनवता नगस्य ।' &c.) Malli. says :—'गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणं नाद्रियन्ते कवयः ।'.

Stanza 11—

लतानुपातम्, नद्यवस्कन्दम्, चारुशिलोपवेशम्. All these end in णमुल् (अम्). णमुल् is added to विश्, पत्, पद्, and स्कन्द् when their object is used as their उपपद and when the words so formed denote that the substances designated by these objects are wholly connected with the actions and that the actions are repeated. लतानुपातम् means लतां लतामनुपत्य and लतामनुपत्यानुपत्य. लतां लतामनुपत्य shews व्याप्ति or complete connection of लता, the object, with the action (अनुपतन). लतामनुपत्यानुपत्य shews आसेवा, repetition of the action. The example of पद् is गेहानुप्रपादमास्ते.

Stanza 13—

शस्य or **सस्य** as Malli. reads means 'products of fields.' 'शस्यं क्षेत्रगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यमुच्यते । निस्तुषस्तण्डुलः प्रोक्तः स्विन्नमन्नमुदाहृतम् ॥'.

Both **मृजान्वयाः**, and **मृजान्विता**, the reading of the Com. mean the same thing, 'joined with purity, pure.'

The figure of speech in this verse is स्वभावोक्ति, otherwise known as जाति, which consists in a life-like description of any thing. Daṇḍi defines it as 'नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृण्वती ।.'

Vidyâ.'s definition is 'स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्'.

Stanza 14—

नृपांशं विहितम्. The sixth part of produce is generally sanctioned as the king's due. *cf.* 'षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः' अभिज्ञान०.

Manu lays down the following scale :—

"पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।
धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥
आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् ।
गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥
पत्रशाकतृणानां च वैदलस्य च चर्मणाम् ।
मृण्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च"॥ अ०७.१३०-१३२.

In return of the portion of the produce of the soil received by the king as a tax due to him, he was to protect his subjects. If he protected them well, he would get sixth part of the merits reaped by them; but if he failed to do his duty by them, he would reap sixth part of their demerits.

"सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः।
अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः॥
यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति।
तस्य षड्भागभाग्राजा सम्यग् भवति रक्षणात्॥
योऽरक्षन् बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः।
प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत्॥" मनु० अ०८. १०४-५.

आहार्यशोभा. आहार्य=Artificial. Shepherds were quite healthy and hence looked beautiful. They did not require ornaments to make them beautiful. 'न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणम्' किरा० ४. २३.

Stanza 15—

The figure of speech is स्वभावोक्ति.

Stanza 16—

अङ्गहार. 'अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः' इत्यमरः. 'अङ्गस्य स्थानात्स्थानान्तरे नयनमङ्गहारः'.

ताल is beating time in music.

Malli. says 'अत्र गात्रकर्मणि नृत्तत्वारोपाद्रूपकालङ्कारः'. We should rather take this as an instance of अतिशयोक्ति, as the उपमेय, गात्रकर्म, is not mentioned at all. It is निगीर्ण (swallowed up) in the उपमान, नृत्त. This is therefore अतिशयोक्ति, which is defined by Vidyâ. as 'विषयस्यानुपादाना-द्विषय्युपनिबध्यते। यत्र सातिशयोक्तिः स्यात्कविप्रौढोक्तिजीवितम्॥'.

Stanza 17—

आरात् may be taken in the sense of समीपे as Jaya. takes it 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः. But it is better to take it in the sense of दूर as Malli. does; since an object observed from a distance produces greater curiotsity than one observed from near.

मेघात्ययोपात्तबलोपशोभम्, which is Malli.'s reading as well as that of a few other Mss. conveys better sense than that of **मेघात्ययोपात्त-वनोपशोभम्** as वन is almost निरर्थक.

वातमज=A kind of deer; literally a deer running towards the wind, a very swift deer. It is formed like प्रियवंद by affixing खश् (अ) to मज्. By the same Vârtika ('वातशुनी—') we have शुनिन्धयः (The इ of शुनी being shortened by "खित्यनव्ययस्य" ६।३।६६॥), तिलन्तुदः (an oilman), and शर्धञ्जह (a kind of pulse). 'शर्धञ्जहा माषाः। शर्धोऽपानशब्दः तं जहतीति विग्रहः। जहातिरन्तर्भावितण्यर्थः॥' (सिद्धा० कौ०).

Stanza 18—

Lines of swans, that are naturally as white as Kunda flowers, were concealed in collections of white lotuses and on sandy banks mixed with foam. A doubt therefore naturally arose owing to the similarity of whiteness, as to whether they were swans or lotuses, whether they were swans or sandy banks mixed with foam. This doubt was removed by the charming notes of swans. This is निश्चयान्त संदेह, a figure of speech in which doubt ends in certainty. There is also अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनि as in C. I. St. 5 (*vide* notes). The figure संदेह suggests another figure, known as सामान्य, in which the object described is shewn to be identical with another, owing to similarity of properties. 'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता.' प्रता॰.

Stanza 19—

This verse is quoted by Mammaṭa, and Viśvanâtha as an instance of एकावली, a figure of speech, in which each succeeding term qualifies the one that immediately precedes it either in an assertion or a negation. The definition of it given by Malli. seems to have been quoted from Pratâpa-rudra. The reading found in the Poona copy of the work ('यत्रोत्तरोत्तरेषां स्यात्पूर्वं पूर्वं प्रति क्रमात्। विशेषणत्वकथनमसावेकावली मता ॥') is better than that of Malli. The instances given by Vidyâ. are as follows :—

'प्रतापरुद्रनगरी सुजनैरुपशोभिता । सुजना स्फीतविभवैर्विभवा स्थैर्यशालिनः ॥' एतत्स्थापनेनोदाहरणम्। अपोहनेनापि भवति। 'न तद्राज्यं प्रजा यत्र न भवन्त्यूर्जित-श्रियः। न ताः प्रजाः प्रभुर्यासां न स्वयं काकतीश्वरः ॥'. The verse in the text is an instance of the latter sort. In this जल is qualified by पङ्कज, पङ्कज by षट्पद, षट्पद by गुञ्जन, and गुञ्जन by मनोहरत्व in negative clauses.

This verse is quoted in Subhâshitâvali, as belonging to भट्टि (*vide* Dr. Peterson's edition of it, No. 1819). It is given in S'ârṅgadhara-paddhati as belonging to भर्तृस्वामिन् (*vide* Dr. Peterson's edition No. 3904).

Stanza 20—

यायजूक one who constantly performs sacrifices. The word is formed by affixing ऊक to the frequentative base of य ज्, य being dropped. जञ्जूक and दंदशूक are similarly formed from the roots जप् and दंश्. दंश् drops its nasal.

यायावर=A vagrant mendicant. This word is also formed from the Freq. base of या, वर being affixed to it.

प्रानर्चुः. Some of the Mss. read प्राणर्चुः. But the reading seems to be grammatically incorrect; as प्र and आनर्चुः being different *Padâs*, न् can not be changed to ण्. It seems to have been a slip of copyists. Jaya. reads प्रानर्चुः.

Stanza 21—

विजया and **जया** are the names of two lores regarding weapons. (मन्त्रविद्याविशेष). They are not mentioned in the Râmâyaṇa; but they must be similar to बला and अतिबला described there (*vide* Bâlakâṇḍa C. XXII).

अध्यापिपत्. Another form of the Aorist (3rd Per. sing.) of the causal of इ with अधि is अध्यजीगपत्.

Jaya. takes **रक्षोगणं क्षिपुम्** with एनम् and explains it as 'रक्षोगणं क्षिपुं प्रेरयितारम्.' Malli.'s explanation is better. He takes it as feminine, qualifying विद्याम्, in the sense of 'destroyer of demons.'

यथावत्. वत् is added in the sense of 'तदर्हम्' (*vide* notes C. I. St. 3).

Stanza 22—

अभ्यर्ण=near, approaching. *cf.* 'अभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः' (Raghu. C. II. St. 32). It is the past participle of अर्द् with अभि in the sense of आविदूर्य (nearness), अभ्यर्दित being the other form, which means 'पीडित' (pained). 'अभ्यर्दितो वृषलः। शीतेन पीडित इत्यर्थः' (काशि०).

Stanza 26—

विष्टरपाद्यमाल्यैः. Jaya. takes माल्य in the sense of 'flower.' 'माल्यानि कुसुमानि। मालायां साधूनि। "तत्र साधुः" इति यत्'. Malli. takes it to mean 'garland' and says it is formed by the affix ष्यञ् (य) which here gives no additional sense to the word, but is simply स्वार्थवाचक as in चातुर्वर्ण्य (चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम्). It must be said, however, that the गण (group) चतुर्वर्ण does not contain the word माला (चतुर्वर्ण, चतुराश्रम, सर्वविद्य, त्रिलोक, त्रिस्वर, षड्गुण, सेना, अनन्तर, संनिधि, समीप, उपमा, सुख, तदर्थ, इतिह, मणिक। इति चतुर्वर्णादिः), nor is it आकृतिगण. In his घण्टापथ also (Kira. C. I. St. 21) Malli. derives it similarly. 'मालेव माल्यम्'। "चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थेष्यञ्" इति क्षीरस्वामी।'. माल्य means 'garland' also. 'माल्यं मालास्रजौ' इत्यमरः.

Stanza 27—

मग्नस्य भुवनस्य=of the world plunged into miseries.

Stanza 28—

For the latter half *cf.* 'पवनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा' (रघु० ८-४.)

Stanza 29—

From दक्षिणा are formed दक्षिणीय and दाक्षिण्य meaning 'deserving Dakshiṇâ.'

The reading ऋत्विजीनैः adopted by T₂ is incorrect.

Stanza 30—

गिरिकूटदघ्नैः. "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" ५।२।३७॥. द्वयसच् (द्वयस), दघ्नच् (दघ्न), and मात्रच् (मात्र) are affixed in the sense of measure. *e. g.* ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरुदघ्नम् । ऊरुमात्रम् ।.

Stanza 33—

फलेग्रहीन्. The word is generally used in the sense of 'bearing fruits' *i. e.* as an adjective qualifying वृक्ष. The Kâśikâ Vṛitti says:— 'फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिर्वृक्षः'. Amara and other Koshâs give the same sense. The same sense is found in the Kîrtikaumudî 'स्वान्मनोरथतरुः फलेग्रहिः' ३।६० and in the Mâlatimâdhava 'निर्वृत्तश्च फलेग्रहिर्मनोरथो' 9th Act. Here, however, it is used in the etymological sense of 'taking fruits,' 'living upon fruits.'

शौवस्तिकत्वं न व्रजन्ति do not last till tomorrow. शौवस्तिक is formed from श्वस्. ठञ् (इक) is added to it in the sense of 'तत्र भवः' and to this इक तु is prefixed. In affixing इक the initial vowel takes Vṛiddhi, but in the case of द्वार, स्वस्ति, व्यल्कश, श्वस् and other words instead of the initial vowel after य् or व् taking Vṛiddhi, the augment ऐ is placed before य and औ before व्. "द्वारादीनां च" ७।३।४॥. द्वार, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर, स्फ्यकृत, स्वादुमृदु, श्वस्, श्वन् and स्व constitute the group. *e. g.* सौवारिकः स्वरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौवरः, व्यल्कशे भवः वैयल्कशः, स्वस्तीत्याह सौवस्तिकः, शुन इदं शौवनम्, स्वस्येदं सौवम् &c.

Stanza 35—

व्यतिस्ते. Roots take Atma. terminations in the active form when the reciprocity of actions is meant. *e. g.* 'व्यतिलुनीते अन्यस्य योग्यं लवनमन्यः

करोतीत्यर्थः'. **अन्यो व्यतिरस्ते तु ममापि धर्मः**='But this other duty of mine (*i. e.* chastising wrong-doers) is in exchange for your action of slaughter which you consider your duty.'

धृतकार्मुकेषु, the reading of the commentator, is better than **धृतकार्मुकेषुः** adopted in the text. It is noticed by Jaya. also. 'धृतकार्मुकेष्विति पाठान्तरम् । क राजन्यवृत्तिः । साधुषेष्विस्यर्थः ।'. **राजन्यवृत्तिर्धृतकार्मुकेषु** means 'the action of the Kshatriyas is directed against those who hold a bow in their hands to injure the righteous'. राजन्यवृत्तिर्धृतकार्मुकेषुः means 'being a Kshatriya, I am to follow the duty of a Kshatriya and consequently I bear a bow and arrows in my hands to chatise evil-doers.' (यतोऽहं राजन्यवृत्तिः अत एव धृतकार्मुकेषुः). In this case राजन्यवृत्तिः will be व्यधिकरणबहुव्रीहि.

Stanza 36—

Construe. अथ रघुनन्दनो रक्षस्तृणाय मत्वा बाणेन प्रधनाभिरास्यत् ।.

Stanza 38—

महीय्यमाना. Pres. Par. of the Pas. of महीङ् (मही Atma.). 'महीङ् पूजायाम् । महीयते पूजां लभते इत्यर्थः ।'.

ह्रिणीयते, घृणीयते. Neither ह्रिणी, nor घृणि is found in the group of कण्ड्व. The group has हृणीङ् रोषणे लज्जायां च. But it is आकृतिगण, and therefore both the forms can be explained.

Stanza 42—

अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तद्. मह् is here used as a द्विकर्मक root. On this the Manorama says:—'महेस्तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि सुधाकरादीनां संमतं तथापि बहूनामसंमतमत एव 'अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत्' इति भट्टिप्रयोगमजिग्रहद्बोधितवानिति व्याचख्युः तथा 'अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक' इत्यत्र ग्राहयितुमुद्वाहयत्वेन बोधयितुमिति । युक्तं चैतत् । ग्राहेर्द्विकर्मकत्वे हि 'जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्' इत्यत्र केन प्रयोज्याया धेनोरभिधानं स्यात् 'ण्यन्तेकर्त्तुश्च कर्मणः' इत्युक्तेः । ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात् । सिद्धान्ते तु प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः । जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमित्यर्थः । यद्यपि धेनुकर्तृकं जायानिष्ठप्रेरणाविषयीभूतं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्मीभूते गन्धमाल्ये इति विग्रहार्थस्तथापि अन्यपदार्थान्तर्भावेणेव विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येनैवैकार्थीभावकल्पनात् ॥'. Jaya. explains अजिग्रहत् by बोधितवान्. He says:—'अजिग्रहत् बोधितवान् अनेन धनुषा त्रिपुरं दग्धमिति । ग्रहेर्हेतुमण्ण्यन्तात्लुङि णिलोपः णौचङि ह्रस्वः । सन्वद्भावादित्वम् । ग्रहेश्च ज्ञानार्थत्वात्

"गतिबुद्धि—" इत्यादिना रामस्य कर्मसंज्ञा ॥'. All the commentators' however, do not explain अजिग्रहत् by बोधितवान्. Bharatamallika says :—

'अजिग्रहत् ग्राहयामास । धातूनामनेकार्थत्वात् ग्रहिरत्र ज्ञानार्थं इत्यन्ये. ॥' Malli. follows Sudhâkara and quotes his words as his authority. In his Com. on C. VII. St. 99 also he calls ग्रह् a द्विकर्मक root and quotes a Kârikâ from an old grammarian in support of his statement. It is true that ग्रह does not occur in the Kârikâ of द्विकर्मक roots given in the Bhâshya; but old grammarians *have* considered it as a द्विकर्मक root. 'दुह्याच्पचदण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥'. Bha. Dî. however criticizes this :—'अत्रेदं वक्तव्यम् । ग्रहेः पाठो निर्मूलः। अमाह युतरं धक्रमित्युदाहरणमप्ययुक्तम् ।'. Kâlidâsa has used ग्रह् as a द्विकर्मक root in his Kumârsambhava 'अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक' (१. ५२). Malli. explains ग्राहयितुम् there as 'स्वयमाहूय परिग्राहयितुम्' and not 'इदमुत्तेन बोधयितुम्' as Bha. Dî. does.

Stanza 43—

पथिकान्. Both Jaya. and Malli. say:—"तत्र कुशलः पथः" इति ठक्. This Sûtra, however, sanctions वुन् and not ठक्. पथि कुशलः पथकः, not पथिकः. पथिक is formed according to the Sûtra "पथः ष्कन्". 'पन्थानं गच्छतीति पथिकः'.

गिरिज्ञान्. A portion of the Com. is left out. After "तत्र कुशलः पथः" इति ठक् ।' insert गिरिषु ज्ञान् गिरिज्ञान् गिरिसंचारकुशलानित्यर्थः ॥. Malli. takes it to mean 'those who know mountain-paths' and 'those who are skilled in speaking.' In the latter sense गिरिज्ञ is अलुक्समास formed according to the Sûtra "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" ६।३।१४॥.

व्यसर्जयत्. Jaya. takes it as a causal form. 'विपूर्वस्य सृजेर्हेतुमण्ण्यन्तस्य लङि रूपम् । गत्यर्थत्वात् द्विकर्मकता ।'.

Stanza 44—

अध्वन्य and **अध्वनीन** (formed by ख or ईन) mean 'speeding on a journey.' अध्वनीन is used in St. 49.

Stanza 45—

सदृक्. This word is formed by affixing क्विप् to the root दृश् with समान as its उपपद. समान is changed to स. क्विप् is wholly dropped. The termination has the sense of कर्मकर्तृ, that is, it shows that the root is to be taken passively with समान as its subject and object.

According to the Bhâshya, the word may be thus explained:—'समान-मिव इमं पश्यन्ति जनाः सोऽयं समान इव दृश्यमानः समानमिव आत्मानं पश्यतीति सदृक् । सदृशः' ।. The quotation from the Bhâshya, explaining the formation of the word, is incorrectly printed in the Com. (see the errata). The Kâśikâ Vṛitti says:—'तादृगादयो हि रूढिशब्दप्रकारा नैवात्र दर्शनक्रिया विद्यते ।'. The Bhâshya on the Sûtra "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च" ३।२।६० ॥ which explains the formation of त्यादृक्, तादृशः, तादृक्, तादृशः &c., and on which Kâtyâyana has his Vârtika 'समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्' proceeds as follows :—

'दृशेः समानान्ययोश्च । दृशेः समानान्ययोश्चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः । कृदर्थानुपपत्तिश्च । कृदर्थस्तु नोपपद्यते । दृशेः कर्त्तरि प्राप्नोति । इवार्थे तु तद्धितः । इवार्थे स्वयं तद्धितो द्रष्टव्यः । स इवायं तादृक् तादृशः । अन्य इवायमन्यादृक् अन्यादृश इति । अथवा युक्त एवायं कृदर्थः । कर्मकर्त्तायम् । तमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोऽयं स इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यति तादृक् । अन्यमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोऽयमन्य इव दृश्यमानोऽन्यमिवात्मानं पश्यति अन्यादृगिति ॥'.

On this Kaiyaṭa's remarks are as under :—

'कृदर्थानुपपत्तिस्त्विवाति यः कृतोऽर्थः स तादृशादिशब्दवाच्यो न भवति । तादृशादयो हि सदृशलक्षणमर्थमाचक्षते न तु दर्शनक्रियायाः कर्त्तारमित्यर्थः । कर्मकर्त्तेति । कर्मण एव सौकर्यात्कर्त्तृत्वविवक्षायां कर्त्तर्येव प्रत्ययः क्रियते इत्यर्थः ।'.

It should be noted that there is another Vârtika "दृशेः क्सश्च वक्तव्यः"।. According to this we have तादृक्षः । यादृक्षः । अन्यादृक्षः । &c.

Stanza 47—

शाललता. शाल or साल is either a tree in general or सर्ज tree, which is tall and stately. 'सालः पादपमात्रे स्यात्प्राकारे सर्जपादपे' मेदि०. लता means शाखा also as Malli. takes it. 'लता ज्योतिष्मतीदूर्वाशाखावल्लीप्रियङ्गुषु ॥ स्पृक्कामाधव्योः कस्तूर्यां...' अनेका० of हेम०.

Stanza 48—

संबंहयन्तीम्. This is formed from संबहुल by 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च'. Any प्रातिपदिक may be turned into a root by affixing णिच् (इ) to it, and making the same changes before it as before the इष्ठ of the superlative degree. 'तत्करोति तदाचष्टे' is generally the sense in which the termination is added; पटु करोति पटुमाचष्टे वा इति पटयति (पटु+इ=पट्+इ=पटि the root+अ=पटे+अ=पटय base); बहुलं करोति बंहयति.

Stanza 49—

अश्वीय. छ (ईय) is optionally added to अश्व in the sense of collection. Another form is आश्व formed by अण् (अ). अश्वानां समूहो आश्वमश्वीयं वा.

Stanza 50—

विशङ्कटो वक्षसि= 'extensive in his chest,' 'of extensive chest.' The Com. reads विशङ्कटे वक्षसि बाणपाणिः=' Having his hand with a bow rested on his extensive chest'.

अरत्नि. here used in the sense or बाहु or arm, originally means 'hand extending from the elbow to the little finger.' 'प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया। स रत्निः स्यात् अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥' Amara. Halâyudha thus distinguishes रत्नि, अरत्नि, and प्रामाणिक. 'मध्याङ्गुलीकूर्परयोर्मध्ये प्रामाणिकः करः। बद्धमुष्टिकरो रत्निररत्निः सकनिष्ठिकः ॥.'

जामदग्न्य. The word is formed from जमदग्नि by affixing यञ् (य) by "गर्गादिभ्यो यञ्" ४।१।१०५॥. जमदग्नि falls under the group beginning with गर्ग. But the termination is added in the sense of गोत्र ("अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्" ४।१।१६२॥—*i. e.* descendants beginning with grandson) and not of अपत्य in general. The son of गर्ग is गार्गिः, grandson or later offspring गार्ग्यः. How then can जामदग्न्य mean, son of जमदग्नि? The Kâsikâ answers the question thus:—'गोत्रं इत्युच्यते। अपत्यसामान्ये भविष्यति। कथमनन्तरो रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्य इति। गोत्ररूपाध्यारोपेण भविष्यति। अनन्तरापत्यविवक्षायां तु ऋष्यणैव भवितव्यं जामदग्नः पाराशर इति ॥'. By 'ऋष्यण्' a reference is made to the Sûtra "ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च" ४।१।११४॥ according to which वासिष्ठ, वैश्वामित्र, and other words are formed by affixing अण् to the names of sages.

Stanza 53—

कुमारः. Jaya. says:—'कृतदारकर्मापि पुत्रः पितरि जीवति कुमार इति व्यपदिश्यते।'.

लोकानलावीत्. The Râmâyaṇa describes that राम left it to the option of परशुराम as to whether he should take away his motion or the worlds acquired by him by his penance and that he chose the latter:—

'ब्राह्मणोसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च।
तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरम् ॥
इमां वा त्वद्गतिं राम तपोबलसमर्जितान्।
लोकानप्रतिमान्वापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥'

बालका० ७६. ६–७.

परशुराम says :—

'तामिमां मद्गतिं वीर हन्तुं नार्हसि राघव ।
मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥
लोकास्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया ।
जहि ताञ्शरमुख्येन मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥'

बालका० ७६. १५-१६.

Stanza 54—

वृद्धस्य राज्ञोऽनमुते. अनुमत means अनुमति (भावे क्तः). The locative is to be taken as absolute. It thus means 'On the approval of the old king being obtained.' The Com. reads अनुमतेः. Here the ablative shews हेतु.

Stanza 55—

For the formation of **नेदयत्.** from अन्तिक, and **दवयत्.** from दूर, see note on St. 48 above.

CANTO III.

Stanza 1—

आढ्यंभविष्णुः. and **प्रियंभविष्णुः.** are formed by affixing खिष्णुच् (इष्णु). to भू with आढ्य and प्रिय in the accusative case as their उपपद. The sense is like that of च्वि *i. e.* अभूततद्भाव. खुकञ् (उक). is also added to भू under the same circumstances. Other *Upapadas* are सुभग, स्थूल, पलित, नग्न, and अन्ध. सुभगंभविष्णुः, सुभगंभावुकः.

Stanza 2—

सुचेतीकृतपौरभृत्यः. The अभूततद्भाव in सुचेतीकृत is well shewn by Jaya. who says:—'किमयं सम्यक् पालयिष्यति न वेति असुचेतसः पौरा भृत्याश्च आसन् ते सम्यक्पालनात् सुचेतसः कृता येन स सुचेतीकृतपौरभृत्यः ।'.

Stanza 3—

Jaya. reads सन्तप्तचामीकरवर्णवक्त्रम्.

Stanza 4—

स्वपोषम्=is णमुल् added to पुष् with स्व as its उपपद in the instrumental case. It should be noted that in the Sûtra "स्वे पुषः" ३।४।४०॥ by स्वे we have to understand स्व and all its synonyms. 'स्व इत्यर्थग्रहणम् । ...आत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । स्वपोषं पुष्णाति । आत्मपोषम् । गोपोषम् । पितृपोषम् । मातृपोषम् । धनपोषम् । रैपोषम् ।' काशि०.

पत्काषिन्=a pedestrian.

Stanza 5—

उक्षांप्रचक्रुः. is the reading of all the Mss. collated by us except D. and E. Hence उक्षान् प्रचक्रुः adopted by Jaya. does not seem to be the reading of the author. It seems to have been got up to obviate the difficulty of प्र coming between उक्षां and चक्रुः. In "कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि" ३।१।४० ॥ the object of using अनु is to prevent the intervention of any word between आम् and कृञ् (कृ, भू, and अस्), and to prevent the inversion of order. 'विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वा । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्हि कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । ईहांचक्रे । चक्रे ईहामिति मा भूत् । व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । अन्वेव च कृञोऽनुप्रयोगो यथा स्यात् । ईहांचक्रे । व्यवहितस्य मा भूदिति । ईहां देवदत्तश्चक्रे इति ।।' महाभाष्य. Thus 'तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात्' रघु० ९-६१, 'प्रभंशयां यो नहुषं चकार' रघु० १३. ३६, and 'संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः' रघु० १६. ८६, used by Kâlidâsa are अपाणिनीय. Malli.

calls them incorrect. '"कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि" इत्यत्र अनुप्रयुक्तस्य व्यवहित-विपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् 'पातयां प्रथममास' इत्यपप्रयोग इति पाणिनीयाः। यथाह वार्त्तिककारः। 'विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च' इति ॥' Malli. on रघु०९.६१. Bha. Dî. also considers them incorrect. 'कथं तर्हि तं पातयां प्रथममास पपात् पश्चात्' 'संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः' 'प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार' इत्यादि। प्रमाद एवायम्। न च विपरीतप्रयोगनिवृत्तिमात्रे सूत्रस्य तात्पर्यमस्त्विति वाच्यम्। विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति वार्त्तिकविरोधात्।' मनो०. Malli. however holds that the intervention of an उपसर्ग does not make the form incorrect. Râmânanda, who has written मुग्धबोध on भट्टि, is of the same view:—"भ्वस्कृञ्चाम्" इति सूत्रे आम इति पञ्चम्यैवेष्टसिद्धौ अनुग्रहणं उपसर्गक्रिया-विशेषणव्यवधानेऽपि तदनुप्रयोगज्ञापनार्थम्।'. क्रमदीश्वर makes the Sûtra 'सप्रा-क्कृभ्वस्तिभिश्च' and instances उक्षां प्रचक्रुः to illustrate the Sûtra. सुबोध-कार says:—'सत्यमुपसर्गेऽव्यवधानम्.' Bhâshyakâra says nothing about the intervention of a preposition. The instance he gives is that of the intervention of a word other than a preposition. न्यासकार also gives a similar instance:—'बाधयां देवदत्तश्चकारेत्यत्र मा भूदिति.' Hemâdri in his Darpaṇa on Raghu. On 'तं पातयां प्रथममास' says:—'सारस्वतटीकायां कासामि त्यामन्तमव्ययम्। "क्राद्यन्तश्च" इत्यत्रामन्तमव्ययमित्युक्तत्वात्। पृथक्पदाऽऽचक्रे इति तत्प्रयोगः। तेन व्यवधानेऽपि प्रयोगो घटते। "यस्य येनान्वययोग्यता तस्य तेन दूरस्थेनापि भवति" इति न्यायात्। ततः 'प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार' इत्यादि न विरुध्यते ॥'. We have another similar प्रयोग in C. XIV. St. 59 (जुगुप्सां-प्रचक्रे). *Vide* the Com. there.

Stanza 6—

स्त्रैणेन नीता विकृतिं लघिम्ना=Brought to an unhealthy state of the mind by levity characteristic of woman. Her mind was excited. She lost her balance. प्रकृति is the natural healthy state of the mind. विकृति or विकार is a diseased state of the mind.

Stanza 9—

सौमित्रिसीतानुचरस्य. Jaya. takes अनुचरः as एकशेष compound and thus avoids the affix कप् (क) added to a Bahuvrîhi compound ending in ई or ऊ (Fem.). 'सौमित्रिसीतानुचरस्य लक्ष्मणसीतासहायस्य। सुमित्राया अपत्यम्। बाह्वादित्वादिञ्। सहचरत्वेनाभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः। अनु पश्चाच्चरतीति अनुचरः। "भिक्षासेनादायेषु च" इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् टः। अनुचरश्च अनुचरी च। "पुमान् स्त्रिया"। तावनुचरौ सौमित्रिसीते अनुचरौ सहायौ यस्य। कालापिका-स्ततोऽन्यत्रापि पठन्ति अनधिकरणोपपदे चरेट इत्यर्थः।' जय०. This view also seems acceptable.

सुमन्त्रनेत्रेण. Jaya. takes नेत्र in the ordinary sense. 'सुमन्त्रनामा रथवाहको नेत्रमिव यस्य रथस्य । तद्दशात्तस्य प्रवृत्तेः ।' जय॰. But नेत्र means नेतृ also. Malli. quotes विश्वकोष in support of his interpretation. Medini and Hemâchârya also give this sense. 'नेत्रं मन्थगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्रो नेतरि वाच्यवत्' मेदि॰ 'नेत्रं वस्त्रे मथोगुणे मूलाक्षिनेतृषु'. अनेका॰ of हेम॰.

Stanza 10—

अप्रशान्तम्. It may be taken as Jaya. takes it. 'वृक्षभावेऽपि क्षीवत्वम्.'

Stanza 14—

विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टः. विद्युत्प्रणाशम् ends in णमुल् (अम्) affixed to नश् according to the Sûtra "उपमाने कर्मणि च" ३।४।४५।। which means that णमुल् is added to a root when its उपपद is a standard of comparison (उपमान) as subject or object of the action denoted by the root. घृतनिधायं निहितः is equal to यथा घृतं निधीयते तथा निहितः, घृतमिव निहितः. Here the उपपद घृत is an उपमान and object of निधीयते. अजकनाशं नष्टः means यथा अजकः नश्यति तथा नष्टः, अजक इव नष्टः. Here the उपपद अजक is an उपमान and subject of नश्यति. विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टः means यथा विद्युत्प्रणश्यति तथा प्रनष्टः. By "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः" ३।४।४६।। the same root is used as that to which णमुल् is affixed after these forms. Hence रैपोषं पुष्णाति, हस्तग्राहं गृह्णाति, चूर्णपेषं पिनष्टि &c. The Com. reads प्रणष्टः. Most of the Mss. adopt the same reading. But प्रणष्टः is अपाणिनीय. The Sûtra "नशेः षान्तस्य" ८।४।३६।। teaches that the न् of नश् is not changed to ण् when नश् ends in ष् or has its श् changed to ष् (अन्तग्रहणं षान्तभूतपूर्वमात्रस्यापि यथा स्यात्). In प्रनष्टः, परिनष्टः, प्रनङ्क्ष्यति, परिनङ्क्ष्यति, न् can not be changed to ण्. The reading प्रणष्टः found in most of the Mss. seems to have been a slip of copyists. But it is strange that Malli. says "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इत्युभयत्रापि णत्वम्." By उभयत्र he clearly means in विद्युत्प्रणाशम् and प्रणष्टः. But even here उभयत्रापि may have been interpolated by a copyist. For Malli. himself reads 'प्रनष्टविनयेनाद्यः' (C. IX. St. 108) and quotes the Sûtra "नशेः षान्तस्य" ८।४।३६।। to explain प्रनष्ट. The form प्रणष्ट may be considered as आर्ष. It is found in some works as in 'तेन प्रणष्टमैन्द्रं तदस्मद्व्याकरणं भुवि । जिताः पाणिनिना सर्वे मूर्खीभूता वयं पुनः ।।' कथास॰ ४. २५.

ऊर्ध्वशोषं विशुष्कः. This is also णमुल्. शुष् and पूर् have णमुल् added to them when their उपपद is ऊर्ध्व as subject of the actions denoted by

these roots. ऊर्ध्वशोषं शुष्यति means ऊर्ध्वं शुष्यति. ऊर्ध्वपूरं पूर्यते is equal to ऊर्ध्वं पूर्यते; 'ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः.' (सिद्धा० कौ०).

Stanza 16—

छलेन. Jaya.'s सन्ध्यावन्दनादिव्याजेन seems clearer than संमानादिव्याजेन, where संमान must be taken to mean देवपूजन.

Stanza 17—

असाक्षुः. In explaining this form both Malli. and Jaya. seem to err. Malli. says:-'कुत्वादिकार्यम्.' Jaya. says:-'"चोः कुः"।"खरि च" इति चर्त्वम्.' Both of them thus change the ज् of सृज् to क् before सिच्. Though the form may be thus explained, it is not correct. According to the Sûtra "व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः" ८।२।३६॥ the ज् of सृज् must be changed to ष् before सिच्. The ष् is then changed to क् by "षढोः कः सि" ८।२।४१॥. The स् of सिच् being changed to ष्, we have असाक्षुः. Malli. should therefore have said 'षत्वादिकार्यम्' instead of 'कुत्वादिकार्यम्' as the Sûtra "चोः कुः" ८।२।३० is applicable to those roots that do not come under व्रश्चादि. The form अयाक्षीत् C. I. St. 12 is correctly explained by both. There Jaya. says:-'षत्वकत्वे.' This should have been similarly explained.

कवोष्णम्. कु is changed to का, कव, or कद् when compounded with उष्ण. कु has here the sense of ईषत्. ईषदुष्णं कोष्णं, कवोष्णं, कदुष्णं वा.

पराङ्मुखैस्ते न्यवृतन् मनोभिः. 'They returned with their minds turned backwards, that is, towards Râma.' पराङ्मुखैर्मनोभिः is equal to पराङ्मुखैर्मनोभिरुपलक्षिताः. The use of the instrumental case is to be explained by the Sûtra "इत्थंभूतलक्षणे" २।३।२१॥ as in 'लतामतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावम्' रघु० २.८.

Stanza 18—

सखीतयो राघवयोरधीयन्. अधीयन् Nom. Sing. of इ with अधि 2nd Conj. Para. 'to remember.' This root is always used with the preposition अधि like इ with अधि 2nd Conj. Atma. 'to study.' 'इक् स्मरणे। अयमप्यधिपूर्वः। अधीगर्थदयेशामिति लिङ्गात्। अन्यथा ह्रीगर्थेत्येव ब्रूयात्'। सिद्धा० कौ०. Jaya. says:-'अधीयन् स्मरन्। इक् स्मरण इत्यस्य शतरि रूपम्। यणादेशः. But if we have यणादेशः, that is, if इ is changed to य्, we should have अधियन्, not अधीयन्. Malli.'s 'इयङादेशः' is therefore correct. It is true that according to some अधियन्ति is the 3rd Per. Plu. But to explain

अधीयन् we must change इ to इय् and not य्. The point is discussed in the Siddhântakaumudî. "इण्वदिक इति वक्तव्यम्" । अधियन्ति । अध्यगात् । केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते यण् न । तथा च भट्टिः । 'ससीतयोराघवयोरधीयन्निति.' । सिद्धा॰ कौ॰. The second view seems to be better. The Sûtra "आर्धधातुके" २।४।३५॥ is an Adhikâra Sûtra up to "ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः" २।४।५८॥. "इण्वदिक इति वक्तव्यम्" is a Vârtika on "इणो गा लुङि" २।४।४५॥ which is within the अधिकार, and the instances given in the Kâśikâ and the Bhâshya are all connected with आर्धधातुक or non-conjugational forms. "इणो गा लुङि" २।४।४५॥ 'इण्वदिकः ॥ इण्वदिक इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः ॥ णौ गमिरबोधने ॥ २।४।४६॥ इण्वदिक इत्येव । अधिगमयति । अधिगमयतः । अधिगमयन्ति ॥ सनि च ॥ २।४।४७॥ इण्वदिक इत्येव । अधिजिगमिषति । अधिजिगमिषतः । अधिजिगमिषन्ति' ॥ भाष्य.

राघवयोरधीयन्. The genitive is to be explained by the Sûtra "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" २।३।५२॥. Roots having the sense of अधीक् (स्मृ), दय्, and ईश् take the genitive of the object when the object is not desired to be so expressed. There is अनुवृत्ति of शेषे in the Sûtra, and so when it is intended to express the object as such, the accusative is used. 'मातरं स्मरति', 'स्मरसि सुरसनीरां तत्र गोदावरीं वा' (उत्त॰). 'शेषे इति वर्त्तते । शेषश्च कः। कर्मादीनामविवक्षा शेषः । यदा च कर्म विवक्षितं भवति तदा षष्ठी न भवति। तद्यथा । स्मराम्यहं मातरम् । स्मराम्यहं पितरमिति ।' भाष्य.

Stanza 19—

विनाकृता is the reading of Jaya, also. निराकृता. means त्यक्ता.

Stanza 21—

कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः. Jaya. explains it thus:—'कृतानि चाकृतानि चेति। क्तेन नञ्विशिष्टेनानञिति समासः । असमापितेभ्य इत्यर्थः। क्षितिपालं भजन्ते यानि दूतप्रेषणादीनि तेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः।'. Malli.'s explanation seems preferable. But it may be noted that the verse 'स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते'(अम॰) is explained by Maheśvara as 'कोशः हिरण्यं द्वे अपि घटिताघटितयोर्हेमरूप्ययोः ।'.

Stanza 23—

तं बन्धुता न्यक्षिपदाशुतैले. This was to prevent putrefaction. We find a similar description in the Râmâyaṇa and other purânas:—

'तैलद्रोण्यां तदामात्याः संवेश्य जगतीपतिम् ।
राज्ञः सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्माण्यनन्तरम् ॥' अयो॰ का॰ ६५. १४.

'ततः पुरोहितस्तत्र वसिष्ठः सर्वधर्मवित् ।
तैलद्रोण्यां विनिक्षिप्य मृतं राजकलेवरम् ॥
मृतं वै प्रेषयामास सह मन्त्रिगणैः स्थितः ।' नृसिं० ४८.१०१-२.
'दृष्ट्वा सशोकां कैकेयीं निन्दयामास दुःखितः ।
अकीर्तिः पातिता मूर्ध्नि कौसल्यां च प्रशस्य च ॥
पितरं तैलद्रोणिस्थं संस्कृत्य सरयूतटे ।
वसिष्ठाद्यैर्जनैरुक्तो राज्यं कुर्विति सोऽब्रवीत् ॥' आग्नि० ६.४४-४५.

Stanza 25—

अशिश्रवदात्ययिकम्. Jaya. takes अशिश्रवत् आत्ययिकम्, not अशिश्रवत् न आत्ययिकं like Malli. He says 'पिता ते म्लानस्त्वां द्रष्टुमिच्छतीति आत्ययिकं वचनम्.'

Stanza 27—

प्रविश्य and प्रविष्टः are both better readings than प्रवेश्यन्. Jaya. has to explain प्रवेश्यन् by supplying the word गृहम्. 'पुरमयोध्यामेत्य आगत्य प्रवेश्यन् गृहमित्यर्थात् पुरं प्रविष्टः' जय०.

Jaya notices वणिजां प्रलापान् as a variant for वणिजां पणायान्. 'वणिजां प्रलापानिति तृतीयः पाठः । वणिक्प्रसारकलहानित्यर्थः ।' जय०. The reading वादान् found in T_3, T_4, and E_1, and वाद in D. means the same thing.

जन्य is either active or passive, जायते इति जन्यम् or जन्यते इति जन्यम्. Malli. quotes "भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा" ३।४।६८॥. भव्य &c., are both active and passive. 'गेयो माणवकः साम्नाम्' or 'गेयानि माणवकेन सामानि' &c. The word may also be formed according to the Vârtika 'तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानम्' Jaya. adopts the latter view. Malli. shews his own अरुचि of this view by using the word केचित्; perhaps because he thinks that when the word can be derived by the help of Pâṇini's Sûtras, it is not necessary to have recourse to the Vârtika. The Vârtika only teaches that यत् is the affix and not ण्यत् in जन्य. 'जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः । ण्यतापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसंगः । "जनिवध्योश्च" (७।३।३५॥) इति निषेधात् ।' सिद्धा० कौ०. The Com. omits नोपलेभे. It breaks abruptly.

Stanza 28—

The word अमात्य is formed by affixing त्यक् (त्य) to the adverb अमा which means सह. अमा सह भवति राज्ञा इति अमात्यः. The same adverb is found in अमावास्या. अमा सह वसतः सूर्याचन्द्रमसौ यस्यां तिथौ सा अमावास्या; because the Sun and the Moon are in conjunction on that

day. विवृद्धमन्युप्रतिपूर्णमन्याः *cf.* 'स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते' कुमा० ४. २६. and also 'सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि सद्बन्धुवियोगजानि। दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि स्रोतःसहस्रैरिव संप्लवन्ते ॥' उत्तर० ४.

Stanza 30—

There are six words भ्रूकुटि-टी, भ्रुकुटि-टी, and भ्रकुटि-टी. भ्रुकुटी is the reading of E₃.

The Frequentative Pres. 3rd Per. Sing. of श्वि is शेश्वीयते or शोशूयते. E₁ reads शोशूयमाना.

Stanza 31—

शोच्या वयम्. शङ्क्या वयम् is noticed by Jaya. 'शङ्क्या इति पाठान्तरम्। शङ्कनीया वयम्। एतत्कृतोऽयं प्रयोग इति।' जय०.

कैकय्युपज्ञम्. The तत्पुरुष compound ending in उपज्ञा and उपक्रम is neuter, provided what is being known and what is being begun is intended to be expressed as first. 'पाणिन्युपज्ञं मन्वः' means पाणिनिना प्रथममुपज्ञातः. 'पाणिन्युपज्ञमकालकं व्याकरणम्'=पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमकालकं व्याकरणम्.' 'नन्दोपक्रमाणि मानानि' = नन्दैः प्रथममुपक्रान्तानि. 'नन्दोपक्रमं द्रोणः,' 'दर्शनीयोपक्रमं सुकुमारम्.' 'लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव महतां सौजन्यजन्यं यशः' Malli. But if what is known or begun is not intended to be expressed as first, the rule does not apply; *e. g.* 'देवदत्तोपज्ञो रथः'. 'यज्ञदत्तोपक्रमो रथः'.

'कैकय्युपज्ञं बत बह्वनर्थम्'=This levity first observed (not observed in any one else before) in कैकयी is alas attended by many evils.

Stanza 32—

उद्वाश्यमानः. The reading of some Mss. is उद्वास्यमानः. Dhâtupâṭha gives वाशृ शब्दे. Amara also gives 'तिरश्चां वाशितं रुतम्.' But the root वास् is found in Raghu. 'तां श्रिताः प्रतिभयं ववासिरे' रघु० ११. ६१. Medinî gives 'वासितं भावितं रुते.'

रोरुदा is a Fem. noun formed from the Freq. base of रुद् (रोरुद्य). It means 'excessive lamentation.'

Stanza 33—

सचिवाः. 'कार्येषु सचन्ते समवयन्तीति 'सचेरिवन्' इत्यौणादिक इवन्।' जय०.

न्यिचीषयन्तोऽध्वरपात्रजातम्=causing him to desire to place different sacrificial pots in different parts of the body. See St. 35 'संचित्य पात्राणि यथाविधानम्'.

Stanza 34—

पट्टदुकूलकेतून्. पट्ट is cloth in general. दुकूल is silk cloth.

Stanza 35—

अजिने निधाय Âśva. says:—'तस्मिन् (meaning चिता) बर्हिरास्तीर्य कृष्णाजिनं चोत्तरलोम तस्मिन्प्रेतं संवेशयन्त्युत्तरेण गार्हपत्यं हृत्वाहवनीयमभिमुख-शिरसम्'.

श्रोत्राक्षि०. 'छिद्राणि शीर्षकस्थानि सप्त प्रेतस्य सांप्रतम् । हिरण्यशकलैरास्य-प्रभृतीन्यपिधाय च ॥' आश्व० गृ० का०.

संचित्य पात्राणि. Âśva. thus mentions the position of sacrificial utensils:—'अथैतानि पात्राणि योजयेत् । दक्षिणे हस्ते जुहूम् । सव्य उपभृतम् । दक्षिणे पार्श्वे स्फ्यं सव्येऽग्निहोत्रहवणीम् । उरसि ध्रुवां शिरसि कपालानि दत्सु ग्राव्णः । नासिकयोः स्रुवौ । कर्णयोः प्राशित्रहरणे । उदरे पात्रीम् । समवत्तधानं च चमसम् । उपस्थे शम्याम् । अरणीमूर्वोः उलूखलमुसले जङ्घयोः । पादयोः शूर्पे ॥'

Stanza 37—

जनैरपन्थानमुपेत्य सृतैः. They were so many that the direct way did not suffice them. They were therefore going, resorting to wrong or indirect ways.

Stanza 39—

सरसा for समसा, read by some Mss. is noticed by Jaya. also.

Stanza 40—

The Com. reads च्युताशनाशाः and व्यास्यन् and construes them with अगाः.

Stanza 41—

पद्गाः. The commentator's explanation of पाद being changed to पद् by the Sûtra "पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु" ६।३।५२॥ does not seem to be correct. This Sûtra sanctions the change of पाद to पद and not पद्. पद must be taken as अकारान्त in this Sûtra as पद् is mentioned in the next Sûtra "पद्यत्यतदर्थे" ६।३।५३॥. Jaya.'s explanation seems better. "हिमकाषिहतिषु च" इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् गमोत्तरपदे पदादेशः । 'पदिति योगविभागाद्वा' ।.

स्थण्डिलशायिनः. स्थण्डिल n. is ground sanctified for sacrifice 'यज्ञार्थं संस्कृतः भूभागः', and स्थण्डिलशायिन् or स्थाण्डिल is one who sleeps

on bare sacrificial ground to keep a vow. 'यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ । स्थाण्डिलश्च—' अम०.

Stanza 42—

परिनिर्विवप्सोः. 'निर्वप्तुमिच्छोर्दातुमिच्छोरित्यर्थः । निपूर्वो वपिर्दाने वर्तते'। जय०.

योगबलेन फेलुः. *cf.* 'तमृषिः पूजयामास कुमारं क्लान्तवाहनम् । तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥' रघु० १९. १२.

धामप्रथिम्नः. Jaya. takes the compound as a व्यधिकरणबहुव्रीहि. 'धाम्ना तेजसा प्रथिमा पृथुत्वं यस्य । तेजसो बहिर्निर्गतत्वात् शरीरस्य पृथुत्वं जायते' जय०. Malli.'s explanation seems better.

Stanza 43—

तिलोत्तमाद्याः. तिलोत्तमा is the name of an Apsaras. 'घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा । सुकेशी मञ्जुघोषाद्याः कथ्यन्तेऽप्सरसो बुधैः' ॥.

सहावम्. 'सहावं सशृङ्गारचेष्टम्' जय०. 'स्त्रीणां विलासविब्बोकविभ्रमा ललितं तथा । हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः' ॥ अम०.

Jaya. takes **तस्मिन्** to be equal to तस्मिंस्तपोवने.

Stanza 44—

रुचिसंप्रक्लृप्तम्. 'यस्य यावदभिलषितं तत्तथैव संपादितम्'। जय०.

By पूर्वव्याख्यातारः Malli. means Jaya. and others. Jaya. says:–'सर्वत्र विधौ लोट्.'

Stanza 45—

समध्वाः. At the end of a compound अध्वन् is changed to अध्व when it is preceded by a preposition: *e.g.* 'प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः । प्राध्वं शकटम् । निरध्वम् । प्रत्यध्वम् ।'. The change does not take place when the first member of the compound is not a preposition. *e.g.* 'परमाध्वा । उत्तमाध्वा ।.'

रथवाजिनागैः. Solve रथश्च वाजिश्च तयोः समाहारः रथवाजि । सेनाङ्गत्वाद् द्वन्द्वैकवद्भावः । रथवाजिना सहिताः नागाः रथवाजिनागाः । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । तैः ।. If the whole compound were taken as समाहारद्वन्द्व, it would be neuter as the members of it form parts of an army.

मन्दाकिनी. a river near चित्रकूट.

'व्यक्तं प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजोऽयमब्रवीत् ॥
अयं गिरिश्चित्रकूटस्तथा मन्दाकिनी नदी ।
एतत्प्रकाशते दूरान्नीलमेघनिभं वनम् ॥ रामा० अयो० का० ९३. ७-८.

In Raghu. also the river is described in the same position:—

'एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।
मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥'

रघु० १३. ४८.

The नग in नगोपकण्ठे is चित्रकूट, described in the preceding stanza. Here also Malli. says 'मन्दाकिनी नाम काचिच्चित्रकूटनिकटवर्तिनी (एषा सरित् &c.).'

Stanza 47—

ऊर्णवानान. the reading of E₃ is incorrect. Only those weak terminations that take the augment इ are optionally weak in the case of ऊर्णु not all.

अक्षिभ्रुवम्. The Dvandva compound of अक्षि and भ्रू has the termination अ added to it. The compound is classed under irregular compounds in the group beginning with अचतुर. स्त्रीपुंसौ, रात्रिन्दिवम्, नक्तन्दिवम्, दारगवम्, पुरुषायुषम्, निःश्रेयसम्, and महोक्षः are among the group of अचतुर.

Stanza 48—.

Jaya. also reads प्रमन्यून्.

Stanza 49—

उच्चैःकारम्. क्त्वा (त्वा) and णमुल् (अम्) are added to the root कृ when it is compounded with an adverb and when the compound conveys the sense that what is mentioned, is not mentioned as desired, that is, what ought to have been mentioned loudly, is mentioned slowly and vice versa: *e. g.* 'ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः । किं तर्हि वृषल नीचैःकृत्वाचक्षे । नीचैः कृत्वा । नीचैःकारम् । उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी । किं तर्हि वृषलोच्चैःकृत्याचक्षे । उच्चैः कृत्वा । उच्चैःकारम् । नीचैर्नामाप्रियमाख्येयम् ।' काशि०.

Stanza 50—

राघवलक्ष्मणाभ्याम्. राघव and लक्ष्मण have various senses. 'राघवोऽब्धे-र्महामीनभेदे च रघुवंशजे' (मेदि०), also 'राघवोऽब्धिमहामत्स्यान्तरे रघुजेऽपि' अनेका०. of हेम०. 'लक्ष्मणा स्त्रौषधिभेदे सारस्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिधेयवत् ॥' (मेदि०). 'लक्ष्मणश्चैव सारसः ।' अमरमाला. When a word has more than one sense, the particular sense in which it is to be taken is settled by संयोग, विप्रयोग, साहचर्य &c., which are mentioned in the following verses :—

'संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥'

Thus in रामलक्ष्मणौ 'लक्ष्मणसाहचर्याद्रामो न भार्गवादिः रामसाहचर्याच्च लक्ष्मणो न सारसः ।'.

मध्येजलात्. When पार and मध्य stand as first members of an अव्ययीभाव compound, they are changed to पारे and मध्ये. We have मध्येजलम् or मध्ये-जलात्, पारेसमुद्रम् or पारेसमुद्रात्.

गोत्राभिधायम्. This is formed by adding णमुल् to अभिधा. णमुल् is added to any root that has an उपपद in the accusative case, where the sense of परीप्सा (haste) is to be implied. यष्टिग्राहं युध्यते, लोष्टग्राहं युध्यति mean 'एवं नाम त्वरते यदायुधग्रहणमपि नाद्रियते । लोष्टादिकं यत्किञ्चिदासन्नं तदेव गृह्णाति ।'. Here also the sense is that they did not wait to utter any other words prescribed by the S'âstras, they only took the name of दशरथ.

Stanza 52—

कृती श्रुती वृद्धमतेषु. कृतिन् and श्रुतिन् are formed by affixing इन् which has a possessive sense to कृत and श्रुत. "इष्टादिभ्यश्च" ५।२।८८। sanctions this termination. इष्टमनेन इष्टी । अधीती । श्रुती । गृहीती । आम्नाती ।. The objects of these participles are used in the locative case. इष्टी यज्ञे । पूर्ती श्राद्धे ॥. It should be noted, however, that though निराकृत, उपकृत, and उपाकृत are mentioned in the group of इष्टादि, कृत is not found there and the group is not an आकृतिगण.

CANTO IV.

Stanza 1—

दण्डकारण्यम्. 'दाण्डक्यो नाम भोजो भार्गवकन्यामहरत् । तच्छापात् पांसुवर्षेणाक्रान्तः सबन्धुराष्ट्रविनाशो यस्मिन् स्थाने तत्रोपलक्षितमरण्यम्' जय०.

The story is mentioned in the Uttarakâṇda of the Râmâyaṇa. Daṇḍa was the youngest of the hundred sons of Ekshvâku, son of Manu. As he was very foolish, his father called him Daṇḍa, foreseeing that he would have to suffer punishment for his folly one day. 'मूढश्चाकृतविद्यश्च न शुश्रूषति पूर्वजान् । नाम तस्य च दण्डेति पिता चक्रेऽल्पतेजसः । अवश्यं दण्डपतनं शरीरेऽस्य भविष्यति ॥'. He was made king of the country between Vindhya and S'aivala. In this barren region he founded a town and called it Madhumat. Once he went to the hermitage of Bhârgava. There he fell in love with Arajâ, the daughter of the sage. She said:—'मा मां स्पृश बलाद्राजन् कन्या पितृवशा ह्यहम् । गुरुः पिता मे राजेन्द्र त्वं च शिष्यो महात्मनः ॥ व्यसनं सुमहत्क्रुद्धः स ते दद्यान्महातपाः । यदि वान्यन्मया कार्यं धर्मदृष्टेन सत्पथा ॥ वरयस्व नरश्रेष्ठ पितरं मे महाद्युतिम् । अन्यथा तु फलं तुभ्यं भवेद्घोराभिसंहितम् ॥'. But he could not restrain his passion, but outraged her. The sage, knowing the incident, cursed him. 'सप्तरात्रेण राजासौ सपुत्रबलवाहनः । पापकर्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्मतिः ॥ समन्ताद्योजनशतं विषयं चास्य दुर्मतेः । धक्ष्यते पांसुवर्षेण महता पाकशासनः ॥ सर्वसत्त्वानि यानीह स्थावराणि चराणि च । महता पांसुवर्षेण विलयं सर्वतोऽगमन् ॥ दण्डस्य विषयो यावत् तावत्सर्वं समुच्छ्रयम् । पांसुवर्षमिवालक्ष्यं सप्तरात्रं भविष्यति ॥'. The region thus cursed came to be called Daṇḍakâraṇya. 'तस्यासौ दण्डविषयो विन्ध्यशैवलयोर्नृप ॥ शप्तो ब्रह्मर्षिणा तेन वैधर्म्ये सहिते कृते । ततःप्रभृति काकुत्स्थ दण्डकारण्यमुच्यते ॥ तपस्विनः स्थिता ह्यत्र जनस्थानमतोऽभवत् ।'. The word is explained in the Com. C. V. St. 6.

Stanza 2—

अटाट्यमानः. यङ् (य) is added to a root beginning with a consonant and having one vowel to form its Freq. base. "धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्" ३।१।२२॥. The Freq. is not thus formed from a root beginning with a vowel like ईक्ष् or from a root having more than one vowel like जागृ. To this Sûtra there is a Vârtika "सूचिसूत्रि—" which shews that यङ् is to be added to सूच्, सूत्र्, मूत्र् (roots of the 10th conj. are to be considered अनेकाच्), अट्, ऋ, अश्, and ऊर्णु. *e. g.* सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । मोमूत्र्यते । (In the Freq. the vowel of the reduplicative syllable takes Guṇa.

"गुणो यङ्लुकोः" ७।४।८२॥), अटाट्यते (the vowel अ of the reduplicative syllable is lengthened in the Freq. "दीर्घोऽकितः" ७।४।८३॥), अरार्यते (ऋ and roots ending in ऋ preceded by a conjunct consonant take their Guṇa in the Freq. "यङि च" ७।४।३०॥) अचाद्र्यते । ऊर्णोनूयते । .

अरण्यानी. Fem. from अरण्य in the sense of 'a great forest'. 'महद्धिमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी ।'.

Stanza 4—

रघुव्याघ्रौ. The question is—how is रघु to be taken in the sense of राघव? The अपत्यार्थ अण् affixed to it can not be dropped, as it is dropped in the case of अङ्गाः, वङ्गाः, मगधाः by "तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्" २।४।६२॥; because in the case of रघु the अपत्यार्थ termination is not तद्राज. अञ् and other terminations that are affixed to the names of countries that are also the names of Kshatriyas are designated तद्राज. "ते तद्राजाः" ४।१।१७४॥. रघु is not the name of a country. रघु therefore must be taken in the लक्ष्य or secondary sense of 'descendant of Raghu.' Bha. Dî. solves the difficulty in the same way. ' "रघूणामन्वयं वक्ष्ये" "निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चित्" इति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया'। सिद्धा० कौ०. On the Sûtra "बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु" २।४।६६॥ the same question is solved in the same way in Haradatta's Padamañjarî.

In the Sarasvatikaṇṭhâbharaṇa, the second half of this verse is different. There the verse reads as under:—

'आंहिषातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः ।
स्वामहौषीत्तनुं वह्नौ दृष्ट्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥'

It is instanced there as containing a वाक्यदोष, called व्यर्थ, which is thus defined:—'व्यर्थमाहुर्गतार्थं यद् यच्च स्यान्निष्प्रयोजनम्' The notes on it run as follows:—'अत्रांहिषातां दृष्ट्वेत्येताभ्यामेव ताविति रघुव्याघ्राविस्यनेनैव रामलक्ष्मणाविति तनुमित्यनेनैव स्वामिति अहौषीदित्यनेनैव वह्नाविति गम्यते इति गतार्थत्वम्। न च शरभङ्गाश्रमगमनं तनुहोमो वा अमतः कथाशरीरोपयोगीति निष्प्रयोजकत्वम्। अतोऽयं व्यर्थनामा वाक्यस्य महावाक्यस्य च दोषो भवति ॥.

The reading of the text has no such fault.

Stanza 8—

वासतेय. To पथिन्, अतिथि, वसति, and स्वपति, ढञ् (एय) is added in the sense of 'तत्र साधुः'. पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् ।. Also वसतौ साधुः वासतेयी रात्रिः । स्वापतेयम् (धनम्).

शय्योत्थायम्. This is णमुल् affixed to उद्+स्था according to the Sûtra

"अपादाने परीप्सायाम्" ३।४।५२॥. णमुल् is affixed to a root in the sense of 'hurry', when the उपपद is in the ablative case. शय्योत्थायम् means 'शय्याया उत्थाय । एवं नाम त्वरते यत्प्रवश्यं कर्तव्यमपि नापेक्षते । शय्योत्थायमधाव- मानितः ।' काशि०. Jaya. says:—'त्वरया मुखधावनादीन्यपि न कृत्वा.' Other instances of this sort are 'रथ्यापकर्षं पयः पिबति । आसनापकर्षमपूपान्भक्षयति ।'.

क्रम् with वि is Atma. in the sense of 'walking.' 'अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमणमुच्यते' says काशि०. Bha. Di. also says:—'साधु विक्रमते वाजी'. But here the sense is simply 'walking'. Kâśikâ says:—'यद्यपि क्रमिः पादविहरण एव पठ्यते क्रमु पादविक्षेप इति तथाप्यनेकार्थत्वाद्धातूनामेवमुक्तम् । पादविहरणे इति किम् विक्रामत्यजिनसंधिः ।' विक्रामति means द्विधा भवति । स्फुटति ।.

Stanza 9—

ऋग्यजुषम्. The compound comes under अचतुरादि. *Vide* note on C. III. St. 47.

सामन्यान्. सामसु साधवः सामन्याः सामाध्येतारः.

शूल्यम्. शूलं लोहशलाका तस्मिन् संस्कृतं शूल्यम्. 'roasted on an iron-spit 'लोहशलाकया मांसं संमथ्य यत्पच्यते तच्छूल्यमांसम्' राघ०.

उख्यम्—'Dressed in a pot.' उखा is पिठर or स्थाली. 'स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' मेदि०.

Stanza 10—

सर्वाङ्गीणे. ख (ईन) is affixed in the sense of 'pervading it' to सर्वपथ, सर्वाङ्ग, सर्वकर्मन्, सर्वपत्र, and सर्वपात्र. "तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति" ५।२।७॥ *e. g.* 'सर्वपथं व्याप्नोति सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वकर्मीणः पुरुषः । सर्वपत्रीणः सारथिः । सर्वपात्रीणः ओदनः ।.

न् is changad to ण् as in मातृभोगीण, पितृभोगीण, and सर्वभोगीण. The Sûtra that is applicable here is "अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि" ८।४।२॥. 'समानपदे' is to be supplied here from the preceding Sûtra "रषाभ्यां नो णः समानपदे" ८।४।१॥. On 'समानपदे' the Manoramâ says:—'पद इत्येतावत्येव सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धेऽपि समानग्रहणं यत्समानमेव अखण्डमिति यावत् ।' In S'abdaratna we find the following note on अखण्डम्:—

'तत्त्वं च निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदाघटितत्वम् । तेन मातृभोगीण इत्यत्र णत्वसिद्धिः । केवलभोगीनेत्यस्य प्रत्ययमात्रस्य वा तत्त्वाभावात् । अत एव "आत्मन्- विश्वजन-" इति सूत्रस्यमात्रार्थादणत्वं चेति वार्त्तिकं चरितार्थम् । सुपर्वणेत्यादिसिद्धये निमित्तानाधिकरणेति । पदं चात्र लोके विभक्तीतरानपेक्षतयार्थबोधकत्वेन रूढम् । तेन

गर्गभर्गणगानमित्यादौ क्षुभ्नादिषु प्राक् समासेऽपि णत्वं न । क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दस्तु संज्ञाभूतोऽखण्ड इति तस्य ऋवर्णात्परस्य णत्वे ज्ञापकता भाष्योक्ता नासङ्गता ॥'.

Thus समान is explained as अखण्ड and by अखण्ड we have to understand that the निमित्तिमत्, that is न्, should not be in a *pada* in which निमित्त, that is ऋ, र्, or ष्, is not found. In सर्वाङ्गीण, न् can not be said to be in the *pada* अङ्गीन, for अङ्गीन is not a *pada*. सर्वाङ्ग is a *pada* or सर्वाङ्गीन is a *pada*, but अङ्गीन alone or the affix ईन is no *pada*; for it should be remembered that ख (ईन) is added to सर्वादि, that is, here to सर्वाङ्ग and not अङ्ग by the Sûtra "तत्सर्वादेःपथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति" ५।२।७॥. Thus सर्वाङ्गीण being one *pada* we have र् and न् in the same *pada*. The reading सर्वाङ्गीने is therefore ungrammatical. Though Jaya has adopted सर्वाङ्गीने, still he himself has सर्वभोगीणमुत्तमम्' C. VI. St 98, where he says:— "अद्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि णत्वम्."

The remarks of Vrittikâra, Bhâshyakâra, and Kaiyaṭa on the Sûtra "पूर्वपदात्संज्ञायामगः" ८।४।३॥. favour this view.

'पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणम् । पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणं कर्त्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । तद्धितपूर्वपदस्याप्रतिषेधार्थम् । तद्धितस्थस्य पूर्वपदस्थस्य च प्रतिषेधो मा भूत् । खारपायणः । कार्णप्रियः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । पूर्वपदमुत्तरपदमिति संबन्धिशब्दावेतौ । सति पूर्वपदे उत्तरपदं भवति । सति चोत्तरपदे पूर्वपदं भवति । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यत्प्रति पूर्वपदमित्येतद्भवति तत्स्थस्य नियम इति । किं च प्रत्येतद्भवति । उत्तरपदं प्रति । संज्ञायां नियमवचनेऽगप्रतिषेधान्नियमप्रतिषेधः । संज्ञायां नियमवचनेऽगप्रतिषेधान्नियमस्यायं प्रतिषेधो विज्ञायते । अग इति । तत्र को दोषः । तत्र नित्यं णत्वप्रसंगः । तत्र पूर्वेण संज्ञायां चासंज्ञायां च नित्यं णत्वं प्राप्नोति । योगविभागात्सिद्धम् । योगविभागः करिष्यते । पूर्वपदात्संज्ञायाम् । ततः अगः । गान्तात्पूर्वपदाद्या च यावती च णत्वप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेधः । अप्रतिषेधो वा । यथा सर्वनामसंज्ञायाम् । उक्तं च सर्वनामसंज्ञायाम् । निपातनाण्णत्वाभावः । यथा पुनस्तत्र निपातनं क्रियते सर्वादीनि सर्वनामानीति । इहेदानीं किं निपातनम् । इहापि निपातनमस्ति । किम् । क्षुभ्नादिष्विति । नैव वा पुनरत्र णत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । समानपद इत्युच्यते । न चैतत्समानपदम् । समासे कृते समानपदम् । समानपदमेव यन्नित्यं न चैतन्नित्यं समानपदमेव । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । समानग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यत्समानं चासमानं च तत्र स्यात् समानग्रहणमनर्थकं स्यात् '।.

On this Kaiyaṭa's remarks are:—

तद्धितेति । पूर्वपदे यौ रषौ ताभ्यां परस्य नकारस्य संज्ञायामेव णत्वमिति नियमादसंज्ञायां तद्धितपूर्वपदस्थस्यापि णत्वं न प्राप्नोतीत्युत्तरपदग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ खारपायण इति । खरपस्यापत्यं गोत्रं नडादित्वात्फक् । संबन्धिशब्दाविति । पूर्वपदावयवो

रेफषकारस्य पूर्वपदस्थत्वेनोच्यते समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । पूर्वपदत्वं चोत्तरपदापेक्षमिति तद्धितपूर्वपदस्थस्य णत्वं भवत्येव । समानपदमेवेति । समासे च पूर्वपदोत्तरपदविभागापेक्षया भिन्नपदत्वमप्यस्तीति णत्वाप्रसंगः । एवं च विध्यर्थमेतत्सूत्रं न नियमार्थम् । अथ खारपायण इत्यत्र कथं णत्वं यावता खरशब्दस्यापि पदत्वमस्तीति तत्स्थस्य रेफस्य समानपदस्थत्वमेव नास्ति । अत्राहुः । यत्र द्वावपि निमित्तनिमित्तिनौ समानपदस्थत्वं व्यभिचरतः तत्र णत्वाभावः । इह तु रेफस्य व्यभिचारेऽपि नकारस्य समानपदस्थत्वाव्यभिचाराण्णत्वं प्रवर्त्तते । समानग्रहणमिति । पद इत्येवापदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोरसंभवात् सामर्थ्यादेकत्वसंख्याया विवक्षया समानत्वे लब्धे समानश्रुतेरङ्गीकृतावधारणा विज्ञायत इति' ॥.

'केचिदेतन्नियमार्थं वर्णयन्ति । पूर्वपदात्संज्ञायामेव णत्वं नान्यत्रेति । समानपदेऽपि हि समानपदे निमित्तनिमित्तिनोर्भावादस्ति पूर्वेण प्राप्तिरिति । स च नियमः पूर्वपदसंबन्धादुत्तरपदस्थस्यैव णत्वं निवर्त्तयति चर्मनासिक इति । न तद्धितपूर्वपदस्थस्य । खारपायणः । मातृभोगीणः । करणप्रिय इति । काशि०.

Stanza 11—

आशितङ्गवीनानि. The Sûtra which explains the formation of it is "अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः" ५।४।७।. The termination ख(ईन) is added to अषडक्ष, आशितङ्गु, अलंकर्म, अलंपुरुष, and a word having अधि as its second member. This termination has no special meaning. It is merely स्वार्थवाचक. अविद्यमानानि षडक्षीण्यस्येत्यषडक्षः अषडक्ष एव अषडक्षीणो मन्त्रः (यो द्वाभ्यामेव क्रियते न बहुभिः). आशिताः means आशितवत्यः. It is to be taken actively, as पीत in the sense of पीतवत् in पीतप्रतिबद्धवत्सा, and पीता गावः, and भुक्त in the sense of भुक्तवत् in भुक्ताः ब्राह्मणाः. Bha. Dî. says:—'अश्नातेराङ्पूर्वात् "आशितः कर्त्ता" इति ज्ञापकात् कर्त्तरि क्तः ण्यन्तात् कर्मणि वा उभयथापि प्रभूतयवसमिति फलितोऽर्थः'। मनो०. आशितः is used like विदितः in 'स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ' किरा० १. १. There Malli. says:—

'विदितं वेदनमस्यास्तीति विदितः । परवृत्तान्तज्ञानवानित्यर्थः । "अर्शआदिभ्योऽच्" इत्यच्प्रत्ययः । अथवा कर्त्तरि कर्मधर्मोपचाराद्विदितवृत्तान्तो विदित इत्युच्यते । उभयथापि "पीता गावः" "भुक्ता ब्राह्मणाः" "विभक्ता भ्रातरः" इत्यादिवत् साधुत्वम् । न तु कर्त्तरि क्तः । सकर्मकेभ्यस्तस्य विधानाभावात् । अत एव भाष्यकारः— "अकारो मत्वर्थीयः । विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः । पीतमेषामस्तीतिपीताः । भुक्तमेषामस्तीति भुक्ताः" इति सर्वत्र । अथवोत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । विभक्तधनाः विभक्ताः पीतोदकाः पीता भुक्तान्ना भुक्ताः" इति । अत्रलोपप्रकारार्थमाह कैयटः—"गम्यार्थस्य प्रयोग एव लोपोऽभिमतः । विभक्ता भ्रातर इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तद्भ्रातृषूपचर्यते । पीता गाव इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वारोप्यते । भुक्ता ब्राह्मणा इत्यत्रान्नस्य भुक्तत्वं ब्राह्मणेषूपचर्यते" इति । तद्वदत्रापि वृत्तिगतं विदितत्वं वेदितरि वनेचर उपचर्यते ।

एतेन "वनाच पीतमविवक्षवस्तात्" इति "पातुं न प्रथमं व्यवस्यति अलं त्वय्यात्तपीतेषु" एवमादयो व्याख्याताः। अथवा विदितो विदितवान्। सकर्मकाण्यविवक्षिते कर्मणि कर्त्तरि क्तः। "आशितः कर्त्ता" इत्यादौ। यथाहुः—"धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया" इति ॥'. This Com. gives all possible explanations. आशिता गावः अस्मिन्नित्याशितङ्गवीनमरण्यम्. The augment म् is to be added to the first member of the compound, as the word is used with the augment in the Sûtra (निपातनात्पूर्वपदस्य मुमागमः). अलं कर्मणे अलंकर्मीणः, अलं पुरुषाय अलंपुरुषीणः, राजाधीनः. आशितङ्गवीनानि means 'in which cows have fully satisfied their hunger.'

आशितम्भवम्. To the root भू, with आशित as its *upapada* changed to आशितम्, खच् is affixed in the sense of the instrumentality (करण) of the action of the root or the state (भाव) of it. 'आशितः भवत्यनेन आशितम्भवः ओदनः'. This is करणार्थे खच्. 'आशितस्य भवनं आशितम्भवम्'. This is भावार्थे खच्. In the text the affix denotes भाव. The word means तृप्तिः.

The 10th and 11th verses are to be construed together. They form what is called युग्म or युगल.

'द्वाभ्यां तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते।
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥'

Others designate them differently:—

'एकः श्लोको मुक्तकं स्याद् द्वाभ्यां युगलकं स्मृतम्।
त्रिभिर्गुणवती प्रोक्ता चतुर्भिस्तु प्रभद्रकम्।
बाणावली पञ्चभिः स्यात् षड्भिस्तु करहाटकः ॥'.

Stanza 12—

प्रातीन. 'प्रातेन शरीरायासेन जीवति न तु कुक्षिवैभवेन स प्रातीनः'. सिद्धा॰ कौ॰. The explanation given by the Com. is from Kâśikâ. उत्सेध means 'body.' 'उत्सेधः शरीरं तदायासेन जीवन्तीति उत्सेधजीविनः' काशि॰.

पर्षद्वलान्. On the Sûtra "रजः कृषि..." Bha. Dî. says:—'पर्षदिति पाठान्तरम्। पर्षद्वलम्'।. On पाठान्तरम् the Manoramâ says:—पाठान्तरमिति। 'धृदृभसोऽदिः' इत्यादिप्रत्ययो बाहुलकात् पृषेरपि भवति। तथा च भाष्यं पार्षदकृतिरेषा तत्रभवतां सर्ववेदपार्षदं हीदं शास्त्रमिति च प्रयुज्यते च पर्षदेषा इत्यादरेति। पर्षद्वलान् महाब्रह्मैराट नैकटिकाश्रमानिति भट्टिः। सभज्या परिषत् पर्षदिति चन्द्रकोशः।'. Yâjnyavalkya defines पर्षद् as 'चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा'।.

Stanza 14—

आतिष्ठद्गु and **आयतीगवम्** are irregular Avyayîbhâva compounds. They are classed under a group beginning with तिष्ठद्गु. "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च" २।१।१७॥. तिष्ठद्गु, वहद्गु, आयतीगवम्, खलेयवम्, खलेबुसम् &c. are कालवाचक. प्राह्णम्, प्रदक्षिणम्, सुषमम्, विषमम्, संप्रति, and असंप्रति are in the group. The च in the Sûtra means that no other compound can be formed with them. 'किमर्थश्चकारः। एवकारार्थः। तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव। क्व मा भूत्। परमतिष्ठद्गु'। भाष्य. On this Kaiyṭa says:—'एवकारार्थ इति। अनेकार्थत्वान्निपातानामिति भावः। तेन तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येवैकार्थीभावविषयाणि भवन्ति न तु शब्दान्तरेणैकार्थभावं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः.'। Kâśikâ also says the same thing:—'चकारोऽवधारणार्थः। अपरः समासो न भवति परमतिष्ठद्गुविति'। Then the question arises as to how आतिष्ठद्गु is to be explained. Jaya. says:—'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादव्ययीभाव एव पुनः समासान्तरं न भवति।'. There is another way of explaining it also. 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनीत्यत्र चकारस्यावधारणार्थतया तेषां समासान्तरप्रवेशो नास्ति। आ तिष्ठद्गु अपन् संध्यामित्यत्रो आ इति पृथक्पदम्।' शब्देन्दु०.

आयतीगवम्. 'इह शत्रादेशः पुंवद्भावविरहः समासान्तश्च निपात्यते।' सि० कौ०.

Stanza 15—

भार्योढम्. The compound is either ऊढभार्यम् or भार्योढम्. It comes under the group beginning with आहिताग्नि. आहिताग्नि, जातपुत्र, जातदन्त, जातश्मश्रु, तैलपीत, घृतपीत, ऊढभार्य, and गतार्थ constitute the group. The group is an आकृतिगण.

असकौ. The form is either असकौ or असुकः (Fem. असुका). 'असकौ स्त्री असुको जनः असुकधर्मेत्यादिप्रयोगोऽसाधुरेव सत्वेन मुत्वस्य बाधादिति भावः।'

Stanza 16—

वलिभम्. वलि comes under पामादि also, and so it has also न (a possessive affix like भ) affixed to it by "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः" ५।२।१००॥. We have thus वलिभ and वलिन, both meaning 'having folds.' We have वलिभया उदरश्रिया' in माघ ६।११.

कर्णजाह. कुणप् (कुण) and जाहच् (जाह) are added to the groups beginning with पीलु and कर्ण respectively in the sense of तस्य पाकः and तस्य मूलम् respectively. पीलूनां पाकः पीलुकुणः. कर्णस्य मूलं कर्णजाहम्. कर्णजाह is found in the Mâla. Act V. 'अपि कर्णजाहविनिवेशिताननः प्रियया तदङ्कपरिवर्त्तमाप्नुयाम् ॥'. We have similarly मुखजाहम्। अक्षिजाहम्। गुल्फजाहम्।.

Stanza 17—

सुपाद्. The Fem. is either सुपाद् or सुपदी like द्विपाद् or द्विपदी.

In the Dvandva पाणितलाङ्गुली, अङ्गुलि ought to precede पाणितल, as it has a fewer vowels ("अल्पाच्तरम्" २।२।३४ ॥). But this पूर्वनिपातशास्त्र is अनित्य, that is, the rules regarding the order of words in the Dvandva compound are not invariably observed. What is the authority for it? The fact that the Sûtrakâra himself does not observe them invariably. In the Sûtra "समुद्राभ्राद्घः" ४।४।११८ ॥ समुद्र is used before अभ्र. In "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" ३।२।१२६ ॥ हेतु follows लक्षण. In his Ghantâpatha on 'सौहार्दविशेषशालिनीम्' (किरा० १. ३) Malli. says:—'अथौदार्यवत्स्त्वाज्ञापयन्नत्रेऽपि "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इत्यत्राल्पस्वरस्यापि हेतुशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वता सूत्रकृतैव पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वज्ञापनान्न पूर्वनिपातः । उक्तं च काशिकायाम् "अतएव लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम्" इति ।'.

Stanza 18—

शुद्धदत्. दन्त is optionally changed to दत् at the end of a Bahuvrihi compound, when preceded by अग्र, अन्त, शुद्ध, शुभ्र, वृष, and वराह ("अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च" ५।४।१४५॥). The reading शुक्लदत् adopted by T₂ may be explained by taking च to include those words that are not mentioned in the Sûtra. 'अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः। अहिदन्। अहिदन्तः।' काशि०.

शंयु. व, भ, युस् (यु), ति, तु, त, and यस् (य) are possessive affixes added to शम् and कम्.

Stanza 19—

चञ्चूर्यमाणा. The Freq. is formed from लुप्, सद्, चर्, जप्, जभ्, दह्, दश्, and गॄ in the sense of भावगर्हा, that is, censurableness of the actions denoted by the roots. चर् and फल् have नुक् (Anusvâra) added after the reduplicative syllable. The अ of these roots is changed to उ. The penultimate इ and उ of roots ending in र् and व् is lengthened when followed by a consonant. नुक् or Anusvâra is to be considered as if it were at the end of a *Pada*. 'नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते । स च पदान्तवद्द्रष्टव्यः।'. Thus the forms from चर् and फल् are चञ्चूर्यते, and चंचूर्यते, पम्फुल्यते and पंफुल्यते.

Stanza 20—

सहचरी. Bha. Dî. forms the word in the same way as Malli. 'कथम् 'प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीम्' इति । पचादिषु चरडिति पाठात्' सिद्धा० कौ०.

पुरुषायुष. It comes under अचतुरादि. So does स्त्रीपुंसौ in the next verse. They have अ added to them as समासान्त. *cf.* पुरुषायुषजीविन्यः Raghu. 1, 63.

Stanza 21—

असूर्यपश्यरूपा. In the compound असूर्यपश्य, अ is connected with दृश् and not with सूर्य, though placed before it. The compound is therefore असमर्थ, but it is allowed because it conveys the sense, is गमक. 'असूर्य इति चासमर्थसमासोऽयम्। दृशिना नञः संबन्धात्। सूर्यं न पश्यन्तीति। गुप्तिपरं चैतत्। एवं नाम गुप्ता बदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति।' काशि०. 'असूर्यपश्या राजदाराः' means 'the king's wife confines herself in the harem, does not even see the Sun.'. What is intended to be expressed is secrecy. 'गुप्तिपरं चेदं यद-परिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति । दैवात् सूर्यदर्शनेऽपि प्रयोगो भवत्येव। यदा तु सूर्यदर्शनाभावमात्रं सूर्येतरचन्द्रादेर्वादर्शनं विवक्षितं तदा न खश् भवति अनभिधाना-त्।' मनो०.

गौष्ठीने—Where there was formerly a cow-pen.

भीषण. According to Malli. it is formed by affixing ल्यु (अन) to the causal base of भी, it being नन्द्यादि. The word विभीषण is found in the group of नन्द्यादि. If it were to be formed by affixing ल्युट् as Jaya. takes it, the feminine form would be भीषणी by the Sûtra "टिड्ढाणञ्—" ४।१।१५।, it being टित्. In Mâgha where the Fem. भीषणा occurs 'भिन्न-बिडालेक्षणभीषणाभ्यः' C. III. St. 45, Malli. derives it in the same way— 'नन्द्यादित्वात् कर्तरि ल्युप्रत्यये टाप्.'

Stanza 23—

शालीन. शालाप्रवेशमर्हतीति शालीनोऽधृष्टः, modest, bashful.

Stanza 25—

चान्दनिक and कार्णवेष्टनिक are formed by affixing ठञ् (इक) to चन्दन and कर्णवेष्टन (ear-ornament) in the sense of 'looking graceful by it.' संपाद means गुणोत्कर्ष. चन्दनेन संपादि उत्कृष्ट चान्दनिकम्. कर्णवेष्टन or कर्णवेष्टक is ear-ornament. Jaya. reads कार्णवेष्टकिकम्. Kaumudî has also the same word. 'कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकं मुखम्। कर्णालंकारा-भ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः।'.

Stanza 27—

द्वारगवाणाम्. By the Sûtra "कुमति च" ८।४।१३।। न् must be neces-sarily changed to ण् in द्वारगवाणाम्. The Sûtra teaches that if the उत्तर-

पद (latter member) of a compound has a letter of the gutteral class, then the न् coming at the end of the प्रातिपदिक (crude form of the word) or in नुम् (nom., ac., and voc. plu. ter. नि) or in any case termination is changed to ण् necessarily, provided the पूर्वपद (first member) of the compound has ऋ, र्, or ष् *e. g.* वक्रयुगिणौ । वक्रयुगिणः । स्वर्गकामिणौ । वृषगामिणौ ।. In all these we have न् at the end of a प्रातिपदिक. In वक्रयुगाणि । खरयुगाणि । we have न् in नुम्. In वक्रयुगेण । खरयुगेण । there is न् in विभक्ति. The Sûtra "एकाजुत्तरपदे णः" ८।४।१२।। that precedes "कुमति च" shews that the rules are now no longer optional. 'ण इति वर्तमाने पुनर्णग्रहणं विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्विस्पष्टीकरणार्थम् ।' काशि०. Thus the Sûtra "कुमति च" is नित्यणत्वविधायक. It is difficult therefore to explain शारगवाणाम् adopted by Jaya. and some of the Mss. But we have instances of the departure of the Sûtra "कुमति च" in 'व्यतिरेकमुखेन', used by commentators on poetics, and 'कर्मयोगेन योगिनाम्' (Gitâ.) These can only be explained, we believe, by putting them under क्षुभ्नादि which is an आकृतिगण. 'अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्यः ।' काशि०. Commenting on the following passage from Manoramâ 'न वा चित्रगुप्रख्याश्चित्रगवीणां समीपवर्ती वृक्षादिः प्रतीयते' S'abdaratnakâra says:—' चित्रगवीणामिति । अत्र "कुमति च" इति णत्वम् । दन्त्यपाठस्तु लेखकप्रमादात् ।.

Stanza 30—

वृषस्यन्ती. *cf.* 'इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास ताम्' रघु० १२.३४. There Malli. says:—' वृषः पुमान्' । "वृषः स्याद्वासवे धर्मे सौरभेये च शुक्रले । पुंराशिभेदयोः शृङ्ग्यां मूषकश्रेष्ठयोरपि" ।। इति विश्वः । वृषं पुरुषमात्मार्थमिच्छतीति वृषस्यन्ती कामुकी । 'वृषस्यन्ती च कामुकी इत्यमरः ।'.

महोक्षम्. महांश्चासौ उक्षा च महोक्षः. उक्षन् is changed to उक्ष. The compound comes under the अचतुरादि group.

Stanza 31—

सासद्यमानायाः=sitting with a censurable or vicious object. Freq. Pres. Par. of सद्. *Vide* note on St. 19.

लोलूयावान्. **लोलूया** is a noun formed from the Freq. base like रोरुदा in रोरुदावान्, C. 3. St. 32. The Freq. bases of रुद् and लू are रोरुद्य and लोलूय. To the base अ is affixed to form a noun "अ प्रत्ययात्" ३।३।१०२।।. To this टाप् (आ) is added to form the Fem. "अजाद्यतष्टाप्" ४।१।४।।. We have thus लोलूया. In the case of रोरुद्य, य is dropped before the termination अ. "अतो लोपः" ६।४।४८।। teaches that the Ârdhadhâtuka

(non-conjugational) अ is dropped before an Ârdhadhâtuka affix. The अ of the Freq. य as well as the affix अ is आर्धधातुक. The अ of रोरुय being thus dropped, we have रोरुय् + अ. Further the य् of रोरुय् is dropped by "यस्य हलः" ६।४।४९॥ which means that the य् preceded by a consonant is dropped when followed by an आर्धधातुक termination.

Stanza 32—

क्षेत्रियः. The word is thus explained in the Kâśikâ with its different meanings:—'परक्षेत्रे चिकित्स्यः क्षेत्रियो व्याधिः। क्षेत्रियं कुष्ठम्। परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरम्। तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः। असाध्योऽप्रत्याख्येयो व्याधिरुच्यते। नामृतस्य निवर्त्तत इत्यर्थः। अथवा क्षेत्रियं विषम्। यत्परक्षेत्रे परशरीरे संक्रमय्य चिकित्स्यते। अथवा क्षेत्रियाणि तृणानि। यानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि नाशयितव्यानि। अथवा क्षेत्रियः पारदारिकः। परदाराः परक्षेत्रं तत्र चिकित्स्यः निगृहीतव्यः। सर्वं चैतत्प्रमाणम्॥'. 'क्षेत्रियं क्षेत्रजतृणे परदेहचिकित्स्ययोः। परदाररतासाध्यरोगयोः क्षेत्रियः पुमान्॥' मेदि०.

Stanza 35—

सौभागिनेय and **दौर्भागिनेय** are formed from सुभगा and दुर्भगा. इनङ् (इन्) is affixed to them before they take अपत्यवाचक ढक् (एय); because they come under कल्याण्यादि. Other ordinary words that come under the same group are ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, and परस्त्री. Words ending in हृद्, भग, and सिन्धु take उभयपदवृद्धि before a Vṛiddhi-making termination. We have thus सौभागिनेय, दौर्भागिनेय, ज्यैष्ठिनेय, कानिष्ठिनेय, माध्यमिनेय and पारस्त्रैणेय. परस्त्री comes under अनुशतिकादि and therefore takes उभयपदवृद्धि. "अनुशतिकादीनां च" ७।३।२०॥.

Stanza 37—

अनुप्त्रिम°. वापेन निर्वृत्तानि उप्त्रिमाणि. The compound means वन्यफलाहारौ न शालिभोजनौ.

असंस्कृत्रिम°. सुट् is prefixed to कृ when preceded by सम्, and परि in the sense of 'decoration' or 'collection'. "संपरिभ्यां करोतौ भूषणे" ६।१।१३७॥ "समवाये च" ६।१।१३८॥. But sometimes स् is prefixed to कृ when preceded by सम् in another sense also. 'संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट्। संस्कृतं भक्षा इति ज्ञापनात्'। सिद्धा० कौ०. 'संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुडिष्यते संस्कृतमन्नमिति'। काशि०.

Stanza 38—

श्वःश्रेयसम्. वसीयस् (compa. of वसु=praiseworthy. 'वसुशब्दः प्रशस्तवाची') and श्रेयस् have अ added to them at the end of a compound

when preceded by श्वस्. श्वस् means excellent. 'स्वभावादेव श्वःशब्द उत्तरपदार्थस्य प्रशंसामाशीर्विषयामाचष्टे । श्वःश्रेयसं ते भूयात् । शोभनं श्रेयस्ते भूयादित्यर्थः । श्रोवसीयसमित्यस्यैव पर्यायः ।' काशि०.

Stanza 39—

नक्तन्दिवम्. The compound comes under अचतुरादि. The two adverbs that have the sense of the locative form a Dvandva compound and have अ added to them as समासान्त. 'सप्तम्यर्थवृत्तयोरव्यययोः समासोऽपि निपातनादेव ' काशि०. रात्रिन्दिवम् and अहर्दिवम् also come under the same group.

Stanza 40—

The reading शाक्तिक found in same Mss. and C. and N. is not so good as शाक्तीक. ठक् (इक) is added in the sense of तदस्य प्रहरणम् by "प्रहरणम्" ४।४।५७॥. To this Sûtra "शक्तियष्टयोरीकक्" ४।४।५९॥ is an exception. 'ठकोऽपवादः । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः याष्टीकः ।' काशि०. Amara and other vocabules also give शाक्तीक and याष्टीक. 'शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ।' अम०. 'स्युर्नैस्त्रिंशिकशाक्तीकयाष्टीकास्तत्तदायुधाः ।' अभि० of हेम०.

Stanza 42—

'वृक्णैः छिन्नैः । रुग्णैः भग्नहस्तपादैः । संभुग्नैः वक्रीकृतदेहैः ।' Jaya. 'पप्रे पूरिता । प्रा पूरण इत्यस्मात् कर्मणि लिट् ।' Jaya.

Stanza 43—

Roots having indicatory ट्वि take अथुच् (अथु) to form abstract nouns. टुवेपृ कम्पने । टुदु उपतापे । टुवम् उद्गिरणे । टुभ्राजृ दीप्तौ । All these are ट्वित्. We have therefore वेपथु, दवथु, वमथु and भ्राजथु.

Stanza 44—

दक्षिणेर्मा. ईर्म is changed to ईर्मन् at the end of a Bahuvrîhi compound when preceded by दक्षिण in the sense of 'a deer whose right side is wounded by a fowler.' The change is not made when there is no लुब्धयोग (contact of the fowler) as in दक्षिणेर्मं शकटम्.

उदन्यन्. The denominatives from अशन, उदक, and धन are अशनायति, उदन्यति, and धनायति in the sense of 'He wishes to eat, wishes to drink, and is avaricious'. When there is no such sense the denominatives are respectively उदकीयति, अशनीयति, and धनीयति.

CANTO V.

Stanza 1—

वर्धिष्णू. Jaya. 'भावया महाप्राणोद्भावनशीलौ'।

Stanza 2—

खड्ग° खड्ग, मुसल, &c. are all class-names (जातिवाचक names) and they are not names of animals (in the case of जातिवाचक names of animals इतरेतरद्वन्द्व is formed. *e. g.* ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः), the Dvandva compound of these should therefore be समाहारद्वन्द्व by the Sûtra "जातिरप्राणिनाम्" २।४।६॥. It should, however, be remembered that the समाहारद्वन्द्व is formed only when जाति is prominent, not when a fixed number of things is intended to be conveyed. 'जातिपरत्वे च जातिशब्दानामयमेकवद्भावो विधीयते न नियतद्रव्यविवक्षायाम् । इह कुण्डे बदरामलकानि तिष्ठन्तीति'। काशि०. It should be noted that the जाति in "जातिरप्राणिनाम्" means a class of objects and not a class of attributes or actions. 'नञिवयुक्तन्यायेन द्रव्यजातीनामयमेकवद्भावो न गुणक्रियाजातीनाम् । रूपरसगन्धस्पर्शाः । गमनाकुञ्चनप्रसारणानि'। काशि०.

Jaya. says:—'खड्गादीनां बाणान्तानां द्वन्द्वैकवद्भावं कृत्वा पश्चात्तेन सहिता गदेति शाकपार्थिवादित्वात् सः । अन्यथा समुदायस्य जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावेन नपुंसकलिङ्गता स्यात् । बाणगदमिति'।

आयुधच्छायम्. The Tatpurusha compound ending in सेना, सुरा, छाया, शाला, and निशा is Mas. or Neu. "विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्" २।४।२५॥. But the Tat. ending in छाया is only Neu. if the plurality of the first member of the compound is implied (छाया बाहुल्ये । २।४।२२). बाहुल्य in this Sûtra means पूर्वपदार्थबाहुल्य. 'पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यम् । शलभादीनां हि बहुत्वं गम्यते । शलभच्छायम् । इक्षुच्छायम् । बाहुल्ये इति किम् । कुड्यच्छाया'। काशि०.

Stanza 3—

व्याघ्रं व्याघ्रम्. Malli. says that the च of the Sûtra "आभीक्ष्ण्ये णमुल् च" ३।४।२२॥ shews that the form is repeated. च rather shews that क्त्वा (त्वा) is also added in the sense. विहृत्वा विहृत्वा or व्याघ्रं व्याघ्रम्. 'चकारात् क्त्वा च । द्विर्वचनसहितौ क्त्वाणमुलौ आभीक्ष्ण्यं द्योतयतः न केवलौ । "आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतः" इत्युपसंख्यानात् द्विर्वचनम्'। काशि०.

Stanza 4—

पारेसमुद्रम् is better than मध्येसमुद्रम्, Lankâ being on the other side of the ocean.

गतिम् is better than पतिम्, as the latter gives no additional sense.

Stanza 5—

राक्षससभम्. सभा at the end of a Tatpurusha compound becomes neuter, that is, is changed to सभम्, when preceded by a word having the sense of king or by a word meaning an evil spirit: *e. g.* 'इनसभम्। ईश्वरसभम्। इह कस्मान्न भवति। राजसभा। पर्यायवचनस्यैवेष्यते। तदुक्तम्। अितपर्यायस्यैव राजाद्यर्थमिति। अमनुष्यपूर्वा। रक्षःसभम्। पिशाचसभम्। इह कस्मान्न भवति। काष्ठसभा। अमनुष्यशब्दो रूढिरूपेण रक्षःपिशाचादिष्वेव वर्तते। राजामनुष्यपूर्वेति किम्। देवदत्तसभा।' काशि०.

The Com. seems incomplete.

Stanza 6—

रक्षःप्रकाण्डकौ. The compound is formed by the Sûtra "प्रशंसावचनैश्च" २।१।६६॥. A जातिवाचक noun is compounded with मतल्लिका and other words which are established as meaning excellent. 'रूढिशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्ते मतल्लिकादयस्ते च विशिष्टलिङ्गत्वादन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति।' काशि०.

भूमिपर्यन्तौ अकृषाताम्=Were made to turn to dust.

Stanza 8—

विनसा. When नासिका is preceded by वि, it is changed to ग्र or ख्य. "वेर्ग्रो वक्तव्यः" विगता नासिकाऽस्य विग्रः। "ख्यश्च"॥ विख्यः। 'कथं तर्हि विनसा हतबान्धवेति भट्टिः। विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम्।' सिद्धा० कौ०. Thus Bha. Dî.'s explanation is that विनसा is Inst. Sing. of विनासिका which is to be taken as a कर्मधारय compound. विगता चासौ नासिका च विनासिका तया विनासिकया विनसा वा. "वेर्ग्रो वक्तव्यः" is a Vârtika on "उपसर्गाच्च" ५।४।११९॥ which is applicable to नासिका at the end of a बहुव्रीहि compound. When the compound therefore is taken to be कर्मधारय, नासिका remains unchanged. But नासिका is changed to नस् optionally before terminations beginning with Acc. Plu. "पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु" ६।१।६३॥. The Inst. Sing. is thus विनासिकया or विनसा. Further the Inst. is taken in the sense of उपलक्षण. "इत्थंभूतलक्षणे" २।३।२१॥. Hence विनसा is equal to विगतया नासिकयोपलक्षिता.

Stanza 10—

पात्रेसमितैः=ready at meals, but not on occasions of need. The compound implies censure. 'पात्रेसमिताः भोजनसमये एव संगताः न तु कार्ये' सिद्धा॰ कौ॰. The च in the Sûtra "पात्रेसमितादयश्च" २।१।४८॥ shews that the words coming under the group can not form a part of any other compound. 'चकारोऽवधारणार्थः। तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न। परमाः पात्रेसमिताः।' सिद्धा॰ कौ॰. The Kâs'ikâ reads "पात्रेसंमितादयश्च". Malli.'s reading is also पात्रेसंमितैः. The reading found in the Bhâshya is पात्रेसमित. Ac-cording to the Kâs'ikâ the censure is thus implied:—'अवधारणेन क्षेपो गम्यते। पात्रे एव संमिता न पुनः कश्चित्कार्ये।'. पात्रेबहुलाः, कूपमण्डूकः, कूपकच्छपः, उदुम्बरमशकः, नगरकाकः, मातरिपुरुषः, पिण्डीशूरः, पितरिशूरः, गेहेनर्दी, गेहेशूरः are among the group. The group is an आकृतिगण.

खट्वारूढः=lying on a bed when forbidden to do so, hence going astray. The compound implies censure. It is a नित्यसमास; because the sense of the compound can not be implied by a sentence. 'क्षेपो निन्दा स च समासार्थ एव तेन विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायं न हि वाक्येन क्षेपो गम्यते। खट्वारोहणं चेह विमार्गप्रस्थानस्योपलक्षणम्। सर्व एवाविनीतः खट्वारूढ इत्युच्यते। खट्वारूढो जाल्मः। खट्वाप्लुतः। अपथप्रस्थित इत्यर्थः।' काशि॰. The Bhâshya on this Sûtra gives the sense clearly:—

'क्षेप इत्युच्यते। कः क्षेपो नाम। अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या। य इदानीमतोऽन्यथा करोति स उच्यते खट्वारूढोऽयं जाल्मो नातिव्रतवान्।'.

On this Kaiyaṭa says:—

अधीत्येति। ब्रह्मचारिणा वेदाध्ययने निष्पादिते गृहस्थाश्रमः कर्त्तव्यः। अन्यथेति। असमाप्तेऽध्ययने भूमिशयनार्हो यः खट्वारोहणं करोतीत्यर्थः। खट्वारोहणं चाविनयोपलक्षणार्थमित्याह। 'नातिव्रतवानिति।'.

अत्यन्तीनत्वम्. ख (ईन) is added to अत्यन्त in the sense of गामी. "अवारपारात्यन्तानुकामं गामी" ५।२।११॥. अवारपारं गामी अवारपारीणः. "विपरीताच्च". We have thus पारावारीणः. "विगृहीतादपीष्यते"। We thus get अवारीणः and पारीणः. अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः भृशं गन्तेत्यर्थः। अनुकामं गामी अनुकामीनः। यथेष्टं गन्तेत्यर्थः।. In the text it must be taken as Malli. takes it. 'Invariably coming, that is, coming only to yourself.' अत्यन्त must be taken in the sense of निश्चित as in 'कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा' मेघ॰.

In the reading 'नात्यन्तीना त्वमुन्मनाः' found in D. 'अत्यन्तीना means very fickle,' अत्यन्तगमनशीला 'which is fickle by its very nature.'

Looking to the general sense of अत्यन्तीन, the reading of D. is preferable.

Stanza 12—

आमिक्षीय=Suitable for the preparation of आमिक्षा, a mixture of boiled milk and curd. 'आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगतः' अम० शृत means पक्व.

Stanza 13—

अविचारिणः. For Malli.'s note on it *Vide* remarks in the note on सुतानुबन्धि C. I. St. 11.

परम्परीणाम्=Enjoyed by father and grand-father, transmitted by father and grand-father, ancient, hereditary. The word is formed by affixing ख (ईन) to परपरतर (which is changed to परम्पर) in the sense of 'enjoying it'. 'परम्परशब्दो विनापि प्रत्ययेन दृश्यते। नन्विपरम्परा मन्त्रं मिनत्तीति। तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यम्।' काशि०.

Stanza 18—

हंसनादिनी is variously defined :—

'गजेन्द्रगमना तन्वी कोकिलालापसंयुता।
नितम्बे गुर्विणी या स्यात् सा स्मृता हंसनादिनी॥'
or 'गत्या नितम्बिनी या तु हंसशीलानुगामिनी।
मत्तकोकिलसंघस्था सा ज्ञेया हंसनादिनी॥'

Bharatmallika takes **श्यामा** as a sort of woman, not as equal to श्यामवर्णा. He says:—'दूर्वाकाण्डमिव तत्तुल्या कृशाङ्गीत्यर्थः। दूर्वाकाण्डवत् श्यामवर्णेति व्याख्यानं पुराणविरुद्धं तत्र गौरत्वकथनात्। श्यामान्यग्रोधमण्डलाशब्दौ रूढौ यथा "शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे तु सुखशीतला तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते॥" "स्तनौ सुकठिनौ यस्या नितम्बे च विशालता। मध्ये क्षीणा भवेद्या सा न्यग्रोधपरिमण्डला॥" अग्निपुराणे स्त्रीपुरुषलक्षणाध्याये न्यग्रोधपरिमण्डललक्षणमुक्तं यथा "प्रसारितभुजस्येह मध्यभागद्वयान्तरम्। उच्छ्रायेण समं यस्य न्यग्रोधपरिमण्डलः" ॥. Malli. explains श्यामा in Megha. and Mâgha as 'यौवनमध्यस्था'. He quotes उत्पल in support of his meaning. "श्यामा यौवनमध्यस्था" इत्युत्पलमालायाम्।'.

Stanza 20—

नन्दथुः and **निमज्जथुम्**. For the forms *Vide* note on C. IV. St. 43 'टुनदि समृद्धौ'। 'टुमस्जो शुद्धौ' I. Thus both the roots are ट्वित्.

Stanza 22—

मनावी. There are three Fem. forms of मनु. They are मनावी, मनायी, and मनु.

सीमन्तिनी. 'सीमन्तः केशेष्विति पररूपत्वम् । अन्यत्र सीमान्तः । स विद्यते यस्या इति इनिः ।' Jaya.

Stanza 23—

वाचाले. "आलजाटचौ बहुभाषिणि" ५।२।१२५॥. आलच् (आल) and आटच् (आट) are added to वाच् to denote one who speaks much. The Vartika "कुत्सित इति वक्तव्यम्" shews that the terminations are affixed in the sense of 'one who speaks much that is censurable.' कुत्सितं बहु भाषते स वाचालः वाचाटो वा. 'यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मीत्येव.' वाग्मी, formed by "वाचो ग्मिनिः" ५।२।१२४ ॥, means an eloquent speaker.

रावणः. The word is thus explained by Malli. in his Sarvaṅkashâ. 'विश्रवसोऽपत्यं पुमान् रावण इति विग्रहः । "तस्यापत्यम्" इत्यणि कृते "विश्रवसो विश्रवणरवणौ" इति प्रकृते रवणादेशः । पौराणिकास्तु रावयतीति व्युत्पादयन्ति । यदुक्तमुत्तरकाण्डे—'यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् । तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भविष्यसि ॥' इति । रौतेर्ण्यन्तात्कर्तरि ल्युट् ॥' Malli. on Magha C. I, St. 48.

भाष्यसीहि seems to be the reading of some Mss. as appears from 'इच्छाव्यपाठ' in the Com.

Stanza 26—

Jaya. takes **नतम्** as one *pada*. 'नतं नम्रमुखम् । तृणमिव मत्वा । सोऽहमत्यजं त्यक्तवान्' । जय॰.

Stanza 27—

आहोपुरुषिकाम्. अहोपुरुष is not found in the group of मनोज्ञादि which, besides, is not on आकृतिगण. Malli.'s derivation is therefore better than that of Jaya. and other commentators, to whom he refers by 'केचित्.' मयूरव्यंसकादि is an आकृतिगण, and आहोपुरुषिका is found in it in the Gaṇapâṭha. 'आकृतिगणोऽयम् । तेन । अकुतोभयः, कान्दिशीकः (कान्देशीकः), आहोपुरुषिका, अहमहमिका, यदृच्छा, एहिरेयाहिरा, उन्मृजावमृजा, द्रव्यान्तरम्, अवश्यकार्यम् इत्यादि सिद्धम्' ।.

The figure of speech noticed by Malli. in this verse is उदात्त, which consists either of the description of extraordinary prosperity or in the

greatness of some one collaterally brought about. 'उदात्तं वस्तुनः संपन्महतां चोपलक्षणम्' काव्य०. The following is an instance of the second kind of उदात्त :—

'तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनानुपालनव्यसनी ।
निवसन्बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥'

Here दण्डका is वर्णनीया (subject in hand) and राम is subordinate to the subject in hand (उपलक्षणम्). The greatness of अरण्य is increased by the greatness of Rama. 'महतः श्रीरामस्यारण्योत्कर्षकतया तदङ्गभावः'. We might say that there is अतिशयोक्त्यलंकार also in the verse. पूर्णचन्द्रस्य सर्वदा संनिध्यसंबन्धेऽपि तद्वर्णनादसंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिः.

Stanza 28—

हृतरत्नः. रत्न=an excellent thing. 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्धि रत्नं प्रचक्षते.

पूतक्रतायी=Wife of पूतक्रतु or इन्द्र. The affix ङीप् shews पुंयोग. 'यया हि पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति'। काशि०.

Stanza 31—

अशिश्रयत्. Another form is अशुश्रवत् which is the reading of Es and T_4.

Stanza 32—

हस्तरोधम्. Malli. is in favour of taking this as a Bahuvrîhi compound, qualifying धनुः and rightly. It can not be taken as णमुलन्त as Jaya. takes it, because the Sûtra "सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः" ३।४।४९॥ requires the root उपरुध् and not रुध् alone. 'उपशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते' काशि०. 'सूत्रे पीडादीनां समाहारद्वन्द्वं कृत्वा उपपूर्वः पीडादिरिति उत्तरपदलोपः समासः इति भावः पुंस्त्वं तु सौत्रं पञ्चम्यर्थे प्रथमा।' मनो०. Hence the Sûtra means 'उपपूर्वेभ्यः पीडरुधकर्षेभ्यः सप्तम्यन्त उपपदे चकारात् तृतीयान्त उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति' काशि०. Hence the णमुलन्त form should be हस्तोपरोधम् and not हस्तरोधम्.

After "सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः" इति णमुल् in the Com. इति केचित् ought to be supplied. It seems to have been omitted by the copyist.

Stanza 33—

कार्तवीर्य is सहस्रार्जुन. When he was once enjoying जलक्रीडा with his wives in the Narmadâ, his thousand hands changed the current of water so that it carried away Râvaṇa's materials of the worship of S'iva. Râvaṇa was therefore enraged and went to fight with Arjuna. Arjuna

captured Râvaṇa and tied him by his bow-string. 'स तु बाहुसहस्रेण बलाद्गृह्य दशाननम्। बबन्ध बलवान् राजा बलिं नारायणो यथा ॥ . . . . . राक्षसांस्त्रासयामास कार्त्तवीर्यार्जुनस्तदा। रावणं गृह्य नगरं प्रविवेश सुहृद्वृतः ॥' रामा॰ उत्त॰ ३२ स॰. On hearing this पुलस्त्य, the grandfather of Râvaṇa, went to Kârtavîrya, and requested him to release Râvaṇa. 'मयाप्यस्योपतिष्ठेतां निष्पन्दौ सागरानिलौ। सोऽयं मृधे त्वया बद्धः पौत्रो मे रणदुर्जयः ॥ पुत्रकस्य यशः पीतं नाम विश्रावितं त्वया। मद्वाक्याद्याच्यमानोऽद्य मुञ्च वत्स दशाननम् ॥ पुलस्त्याज्ञां प्रगृह्याथ न किञ्चन वचोऽर्जुनः। मुमोचैव पार्थिवेन्द्रो राक्षसेन्द्रं प्रहृष्टवत् ॥' रामा॰ उत्त॰ ३३ स॰. Then a friendship was formed between them. The friendship thus brought about is हीनसंधि ignoble to Râvaṇa. The मैत्री is mentioned in रामायण. 'ततः स राजा पिशिताशनानां सहस्रबाहोरुपलभ्य मैत्रीम्। पुनर्नृपाणां कदनं चकार चचार सर्वां पृथिवीं च दर्पात् ॥'. This incident is mentioned in the Raghu. 'ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरंपरेण। कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमाप्रसादात् ॥' ६।४०॥. Hemâdri thus comments upon the incident. 'पूर्वं हि जलकेलिलोलविलासिनीजनार्थार्जुनभुजपरिघरुद्धरेवावारिप्रवाहापहृतशिवलिङ्गार्चाकुपितं रणरसागतं रावणं मृधे जित्वा कार्त्तवीर्योऽर्जुनो निजचापज्याबन्धेन बबन्धे इत्यागमः।'. This Kârtavîrya was slain by Paraśurâma for having violently carried away the Kâmadhenu of his father, Jamadagni. This is thus described in the Mahâbhârata:—

'कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो।
अथानूपपतिर्वीरः कार्त्तवीर्योऽभ्यवर्त्तत ॥
तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्या समर्चयत्।
स युद्धमदसंमत्तो नाभ्यनन्दत्तयार्चनम् ॥
प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धोमधेनोस्तया बलात्।
जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् ॥
आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम्।
गां च रोरुदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ॥
स मृत्युवशमापन्नं कार्त्तवीर्यमुपाद्रवत्।
तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ॥
चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहून् परिघसंनिभान्।
सहस्रसंमितान् राजन् प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥' वनपर्व. अ॰ ११६.

Stanza 36—

कन्याशुल्कम्. Janaka had vowed that he would marry Sitâ to whoever strung the bow of S'iva, which was with him. 'तद्धि यो रौद्रं धनुरारोपितगुणं करोति अस्मै कन्या दीयत इति मूल्यीकृत्य स्थापितम्।' Jaya.

Stanza 38—

सुखजातः, सुरापीतः, and **नृजग्धः** are all Bahuvrîhi compounds in which the past participles, which being adjectives should stand as first members of compounds, are used as second members. They all come under आहिताग्नि, because it is an आकृतिगण. The Sûtra "वाहिताग्न्यादिषु" २।२।३७॥ teaches that past participles may stand either as first members or as second members. We have thus आहिताग्निः or अग्न्याहितः, similarly सुखजातः or जातसुखः, सुरापीतः, or पीतसुरः, and नजग्धः or जग्धनृकः ("नद्यृतश्च" ५।४।१५३॥ कप् being affixed as समासान्त, to a Bahuvrîhi compound ending in a Fem. ईकारान्त or ऊकारान्त noun or in ऋकारान्त noun).

Stanza 39—

भीतङ्कारमाक्रुश्य=reviling that he was a coward. खमुञ् (अम्) is affixed to कृ, preceded by an *upapada* in the accusative case, when, censure is implied. 'चोरङ्कारमाक्रोशति' means 'चोरोऽसि इत्युरसीत्याक्रोशति। चोरकरणमाक्रोशसंपादनार्थमेव नत्वसौ चोरः क्रियते।' काशि०. As Bha. Dî. says कृ is here used in the sense of 'uttering'. 'करोतिरुच्चारणे। चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः'. Thus भीतङ्कारम् means भीतोऽसीत्युच्चार्य.

यातयामम्=Worn out. It either means 'aged and exhausted', or 'stale.' Here it means 'aged and worn out'. 'यातयामोऽन्यवज्जीर्णे परिभुक्तोज्झितेऽपि च' हेम०. 'यातः यामः उपभोगकालो यस्य सः'.

Stanza 41—

गेहेनर्दिनम्. *Vide* note on St. 10 for पात्रेसमितैः.

अभापयत्. भी has three causal forms, भाययति, भापयते, and भीषयते. The two latter forms are used when भय proceeds from the हेतु (causal agent). 'मुण्डो भीषयते। जटिलो भीषयते।'. When the source of fear is other than the causal agent, भाययति is used, as in 'कुञ्चिकयैनं भाययति। अत्र कुञ्चिका भयस्य कारणं न हेतुः'. हेतु means प्रयोजक. 'हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य (*i. e.* कर्तुः) प्रयोजकः'. अभापयत्, the reading of E1., is open to objection. The Sûtra "भीस्म्योर्हेतुभये" १।३।६८॥ teaches that भी and स्मी take Atma. terminations in the causal when the fear proceeds from the causal agent, and भी and स्मी are changed to भा and स्मा in the causal (भी optionally and स्मी necessarily) and hence form भापय or भीषय and स्मापय as their causal bases when the source of fear is the causal agent ("बिभेतेर्हेतुभये" ६।१।५६॥ and "नित्यं स्मयतेः" ६।१।५७॥). We have thus भीष-

यते or भापयते and स्मापयते in the sense of हेतुभय. On the Para. form वि-स्मापयन् in 'विस्मापयन्विस्मितमात्मवृत्तौ' रघु० २. ३३. Malli. says:—'विस्मापयन् इति पाठे पुगागमनमार्थं वक्तव्यम्। तत्र "मिरयं स्मयतेः" इति हेतुभयविवक्षायामेवेति "भी-स्म्योर्हेतुभये" इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात्। तस्मात्मनुष्यशाखा विस्माययन्निति रूपं सिद्धम्। करणविवक्षायां न कश्चिद्दोषः।'. Bha. Dî. says:—'कथं तर्हि विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तावित्ति। मनुष्यवाचेति करणादेव हि तत्र स्मयः। अन्यथा शानजपि स्यात्। सत्यम्। विस्माययन्नित्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः। यद्वा। मनुष्यवाक् प्रयो-ज्यकर्त्री विस्मापयते तया सिद्धो विस्मापयन्निति ण्यन्ताण्णौ शतेति व्याख्येयम्।'.

Stanza 44—

Of all the readings त्वं तु भीरुः सुदुर्बुद्धे is the best.

Stanza 46—

अभ्यमित्र्यः. 'अमित्रस्याभिमुखमभ्यमित्रम्। "लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" २।१।१४॥ इत्याभिमुख्येऽव्ययीभावः। अभ्यमित्रमलंगामी इति अभ्यमित्र्यः अभ्यमित्रीणः अभ्यमित्रीयः वा अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः।.' 'अभ्यमित्रम्' is an अव्ययीभाव compound. To this छ (ईय), ख (ईन), and यत् (य) are added in the sense of अलंगामी. The words thus mean 'valiantly encountering an enemy'.

Stanza 47—

Jaya. notices the reading मृगद्युतौ for मृगद्युवौ. He says:–'मृगद्युता-विति पाठान्तरम्। तत्र द्यु अभिगमने मृगान् द्योति अभिगच्छतीति क्विप्।'. मृगद्यु and मृगद्युत् mean 'a hunter.'

Stanza 48—

यथामुखीनः. यथा forms the first member of an अव्ययीभाव compound in the sense of असादृश्य ("यथाऽसादृश्ये" २।१।७॥). In यथा हरिस्तथा हरः, यथा has the sense of सादृश्य and therefore a compound cannot be formed of यथा and हरि. In the compound 'यथामुखम्' however, यथा has the sense of सादृश्य; it being an exception, being so used by Pâṇini. 'मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम्। निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः।'. To the word यथा-मुख, thus formed, ख (ईन) is affixed in the sense of दर्शन, *i e.*, a mirror or a reflector. 'दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः आदर्शादिः प्रतिबिम्बाश्रय उच्यते' काशि०. Thus यथामुखीन means यथामुखं दर्शनः or यथामुखं दर्शनमस्मिन् *i. e.*, प्रतिबि-म्बाश्रय इव, 'standing before (Sîtâ) so that her body may be reflected in his,' in other words 'standing just against Sîtâ.'

चित्रीयमाणः=causing wonder. It is a denominative from चित्र. To नमस्, वरिवस्, and चित्रङ् (चित्र), क्यच् (य) is added, in the sense of wor-

ship, service, and wonder respectively. The last takes Atma. terminations. 'नमसः पूजायाम्। नमस्यति देवान् (i. e. पूजयतीत्यर्थः)। वरिवसः परिचर्यायाम्। वरिवस्यति गुरून् (i. e. परिचरतीत्यर्थः)। चित्रङ आश्चर्ये। चित्रीयते (विस्मयते इत्यर्थः। विस्मापयते इत्यन्ये)। ङकार आत्मनेपदार्थः।' काशि°.

Stanza 49—

मृगलोचना. मृगलोचने इव लोचने यस्याः सा, a Bahuvrîhi compound formed according to the Vârtika 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः' on the Sûtra "अनेकमन्यपदार्थे" २।२।२४॥. The Vârtika is thus explained in the Bhâshya:–'सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः। कण्ठेस्थः कालोऽस्य कण्ठेकालः। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्योष्ट्रमुखः। खरमुखः।'. Kaiyaṭa says:–'समासे सिद्धे वचनमुत्तरपदलोपार्थम्। उष्ट्रमुखमिवेति। अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशात् उष्ट्रस्योपमानतेति उपमानपूर्वं उष्ट्रमुखशब्दः उपमानोपमेयवृत्तित्वा-त्पदयोर्वैयधिकरण्यमवेति वचनमुत्तरपदलोपार्थं च।'. The Vârtika means that when the पूर्वपद of a Bahuvrîhi consists of two parts of which the first is in the locative case or an उपमान, the second member of the पूर्वपद is dropped. In कण्ठेकालः, स्थ, the उत्तरपद of the पूर्वपद कण्ठेस्थः, is dropped and so in उष्ट्रमुखः or मृगलोचना, मुख and लोचन, the उत्तरपद of the पूर्वपद उष्ट्रमुखम् and मृगलोचने, are dropped. The componnd has already been sanctioned; but the Vârtika sanctions, as Kaiyaṭa remarks, the dropping of the उत्तरपद. The question as to how उष्ट्, the first part of the पूर्वपद, उष्ट्रमुखम्, is to be considered an उपमान, the real उपमान being the whole word, is settled by Kaiyaṭa by extending to the whole the property which belongs to the part. मुख being the उपमान, the whole उष्ट्र may be looked upon as उपमान. When the compound is thus solved, it is an example of चिलुप्तोपमा, the उपमान, the उपमाद्योतक, and the साधारणधर्म being dropped.

Stanza 50—

योगक्षेमकरम्. योगक्षेम is well-being, security, as in 'योगक्षेमं वहाम्यहम्' (Gitâ ९-२२). S'ankara there explains योगः as अप्राप्तस्य प्रापणम् and क्षेमम् as तद्रक्षणम्. 'अप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगः प्राप्तस्य निर्विघ्नतया रक्षणं क्षेमम्.'

Stanza 51—

विलुभितप्लवम्=whose jumps were disordered (through exhaustion).

Stanza 53—

कष्टाश्रितम् the reading of E1, is not good. "द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः" २।१।२४ sanctions the compound of a noun in the

Accu. with श्रित and not with आश्रित. 'अत्र च समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधि-त्वाभावात् कष्टं परमश्रित इत्यादौ श्रितादन्तेन न समास इति बोध्यम् ।'.

विस्फूर्जथुः. स्फूर्ज् is ट्वित् (टुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे) and hence by "ट्वितोऽथुच्" we get स्फूर्जथुः.

परिदेविनी means परिदेवनशीला, the termination घिनुण् (इन्) being affixed to the root परिदेव् 1st Conj. ('देवृ देवने') in the sense of तच्छील, तद्धर्म, or तत्साधुकारी.

Stanza 55—

विवञ्चिषोः=Desiring to cheat or entice away. The form is made up of वञ्च् 1st Conj. which generally means 'to go,' but is here used in the sense of 'enticing away'. (धातूनामनेकार्थत्वात्). But this view is not very satisfactory. Another explanation given by commentators, is that it is derived from वञ्च् 10th Conj., but अय् of the 10th Conj., is not affixed to the root, as according to one theory अय् may not be added to a root of the 10th Conj. 'तेषामनित्यणिच्कत्वात्'. Jaya. says:—'तेषामनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति दर्शनं तेषां मतेनाथापि सिध्यति ।'. Bha. Dî. says:—'चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये ।'.

Stanza 59—

यायाः. The Potential (लिङ्) here shews manifestation of one's desire. In this sense the Potential Mood is used, provided कच्चित् is not used in the same clause. No other tense or mood is allowed. "कामप्रवेदनेऽकच्चिति" ३।३।१५३॥. 'स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् । काम इच्छा अभिलाष इत्यनर्थान्तरम् । तस्य प्रवेदनं प्रकाशनम् । ..... सर्वलकाराणामपवादः । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चितीति किम् ।

कच्चिज्जीवति ते माता कच्चिज्जीवति ते पिता ।
मारावित् त्वां पृच्छामि कच्चिज्जीवति पार्वती ॥' काशि०.

Stanza 60—

In मृषोद्यम् क्यप् (य) is affixed to वद् in the passive sense. मृषा उद्यते इति मृषोद्यः.

सत्यवद्यः. First यत् (य) is affixed to वद् to shew भाव. सत्यस्य वद्यं वादः सत्यवद्यम् ।. To this अच् is added as a possessive termination by the Sûtra "अर्शआदिभ्योऽच्" ५।२।१२७॥ अर्शआदि being an आकृतिगण. सत्य-वद्यमस्यास्तीति सत्यवद्यः सत्यवादी ।.

Stanza 61—

जञ्जपूकः. ऊक is affixed, to form an adjective to the Freq. base of यज्, जप्, and दंश्. We have thus यायजूकः, जञ्जपूकः, and दंदशूकः. It must be noted that the Freq. bases of जप् and दंश् are जञ्जप्य and दंदश्य. "जपजभदहदशभञ्जपशां च" ७।४।८६॥ teaches that the augment नुक् (Anusvâra 'नुगित्येतदनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम्') is added to the अभ्यास of roots जप्, जभ्, &c. in the Freq.

मृद्लाबुनः=of fragrant earth and bottle-gourd, or, of a gourd full of fragrant earth'. 'मृत्पूर्णमलाब्विति मध्यमपदलोपी सः' Jaya.

Stanza 62—

कमण्डलुकपालेन. may be taken as a समाहारद्वन्द्व 'कमण्डलुना कपालेन च। जातिरप्राणिनामिति द्वन्द्वैकवद्भावः' Jaya.

मात्रा=परिच्छद *i.e.* the whole external appendage, the gourd, the loop &c. 'मात्रं स्वरूपे स्वार्थे कार्त्स्न्ये मात्रा परिच्छदे। अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे कर्णभूषणे॥ काले वृत्ते च' इति हैमः. Medinî also gives the same senses:— 'मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे। अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कार्त्स्न्येऽवधारणे॥'.

Stanza 63—

अधीयन् and **धारयन्** are formed by affixing शतृ (The Pres. Part. affix अत्) to अधी and धृ to shew that the अध्ययन and धारण are effected without any difficulty. They denote that the agent is अकृच्छ्री. 'अकृच्छ्रः सुखसाध्यो यस्य कर्तुर्धात्वर्थः सोऽकृच्छ्री' काशि०.

मस्करिव्रतम्. 'मा कृरुत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीत्येवं योपदन्ति ये ते मस्करिणः परिव्राजकाः' Jaya. 'मस्करो ज्ञानं वेणुर्वास्यास्तीति मस्करी।'.

Stanza 64—

सुखाभव. Malli.'s reading is **सुखाकुरु.** The Sûtra which explains the formation is "सुखप्रियादानुलोम्ये" ५।४।६३॥. To the words सुख and प्रिय, डाच् (आ) is affixed in the sense of आनुलोम्य and the forms of कृ are added on. आनुलोम्य is explained as अनुकूलता, आराध्यचित्तानुवर्त्तनम्. सुखाकरोति and प्रियाकरोति are equal to स्वाम्यादेश्चित्तमाराधयति. Generally the forms of कृ alone are joined to सुख and प्रिय in this sense. In the Sûtra "कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ" ५।४।५८॥ कृञ् is mentioned to prevent the अनुवृत्ति of भू and अस्. 'पुनः कृञ्ग्रहणं भ्वस्त्योर्निवृत्त्यर्थम्' काशि०. In the subsequent Sûtra कृ alone is taken and not भू and अस्. On the Sûtras 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, and 67 the Kâśikâ

clearly says 'कृञ्‌ इत्येव.' Though कृञ्‌ इत्येव is not found in the explanation of the Sûtra 63, still 'कृञो योगे' occurs there. The explanation is 'सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्तमानाभ्यां कृञो योगे डाच् प्रत्ययो भवति।'. Bha. Dî. also gives सुखाकरोति प्रियाकरोति गुरुम्। अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः' as instances to illustrate the Sûtra. He too does not join भू and अस् to these words. 'सुखाकुरु' is therefore a better reading than सुखाभव. Jaya. explains the form सुखाभव by connecting भू and अस् with the Sûtra. 'सुखप्रियादानुलोम्ये इति कृभ्वस्तियोगे डाच्.' For this, however, as it must have been seen, there does not seem to be much authority, unless we have the अनुवृत्ति of भू and अस् in the Sûtra by मण्डूकप्लुति.

Stanza 66—

Jaya. mentions 'क्षुभ्यन्तो नाघसन्' as another reading. 'क्षुभ्यन्तो नाघसन्निति पाठान्तरम्। तत्र कथं न वा अपरिचितानेवाघसन् इति योज्यम्।'.

Stanza 68—

किङ्कर. It has two feminine forms किङ्करा and किङ्करी. किङ्करा means a female servant and किङ्करी is the wife of a servant. 'पुंयोगे ङीष् किङ्करी'. 'पुंयोगादन्यत्र किङ्करीत्यसाधुरेवेति कैयटहरदत्तादयः।'.

Stanza 76—

ओजायमाना=exhibiting her vigour. 'मां माभिभूदित्यतितेजस्विनी भवन्तीत्यर्थः।' Jaya.

Stanza 77—

महाकुलीनः. महाकुलस्यापत्यं पुमान् माहाकुलः माहाकुलीनः महाकुलीनो वा.

प्रियङ्करः and क्षेमकारः. कृ takes अण् (अ with *vṛidhi*) or खच् (अ with *Guṇa*) when क्षेम, मद्र, and प्रिय are its *Upapadas*. क्षेम, मद्र, and प्रिय take the augment मुम् (म्) by "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" ६।३।६७॥. We have thus क्षेमङ्करः or क्षेमकारः, प्रियङ्करः or प्रियकारः, and मद्रङ्करः or मद्रकारः. 'कथं तर्हि मल्पारंभाः क्षेमकरा इति। कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच्।'.

Stanza 79—

इष्टिन् and पूर्तिन् are formed by affixing the possessive इन् to इष्ट and पूर्त. इष्ट is thus defined:—'अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चैव पालनम्। आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते॥'. Amara defines it as क्रतुकर्म and Manu says:—'एकाग्निकर्महवनं त्रेतायां यच्च हूयते। अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते॥'. It thus

means 'religious acts'. पूर्त means 'acts of piety and liberality'. Manu says:—'वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च। अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते ॥'. Another Smriti defines it thus:—'पुष्करिण्यः सभा वापी देवतायतनानि च। आरामश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दिशेत् ॥'.

Stanza 82—

सचितुम् is the reading of Ts for पचितुम्. It means 'to serve', 'to help'. 'षच् सेचने सेवने च'।.

Stanza 83—

स्यन्नस्वेद॰. स्यन्न=flowing. Past Part. of स्यन्द्. It is 'स्यन्देः सृतेः...। स्यन्देर्निष्ठायां रूपम्' Jaya. The reading of Es स्यन्दत्स्वेद॰ is not good स्यन्द् being Atma.

Stanza 84—

ज्यैष्ठिनेयो विवासितः is also the reading of Jaya. For काणिष्ठिनेय and ज्यैष्ठिनेय *vide* note on C. IV. St. 35.

नग्नमुषितप्रस्थम्. आदौ मुषितः पश्चान्नग्नो नग्नमुषितः तेन प्रस्थस्तत्प्रस्थस्तम्. नग्नमुषित is a कर्मधारय compound like स्नातानुलिप्त. मुषित which ought to be used first is placed after नग्न; because the compound comes under राजदन्तादि. "राजदन्तादिषु परम्" २।२।३१॥ teaches that there is a number of compounds beginning with राजदन्त, in which what deserves to be the first member is used as second member. दन्तानां राजा राजदन्तः. अग्रेवणम्, नग्नमुषितम्, शूद्रार्यम्, भार्यापती, जंपती, दंपती, जायापती, अक्षिभ्रुवम्, and दारगवम् are among the group. The group is an आकृतिगण. There is a Vârtika to it 'धर्मादिष्वनियमः' which shews that there is no rule as regards order in the group धर्मादि. धर्मार्थौ, अर्थधर्मौ; शब्दार्थौ, अर्थशब्दौ; कामार्थौ, अर्थकामौ; आद्यन्तौ, अन्तादी; and गुणवृद्धी, वृद्धिगुणौ come under धर्मादि.

Stanza 85—

पिण्डीशूरान् and पिण्डेशूरान्, both mean the same thing, *viz.* brave in eating, not in achieving any thing great. पिण्डीशूर is found in the group of पात्रेसमितादि, while पिण्डेशूर, though not there, can be included into it, as it is an आकृतिगण.

कूपमाण्डूकि=One whose knowledge is very limited, who knows only his own neighbourhood, but has no experience of the world at

large. This word is also in the group of पात्रेसमितादि. The compound implies censure by similarity, कूपमाण्डूकी being equal to कूपे माण्डूकी इव.

Stanza 87—

अन्तर्गिरम् and अन्तर्गिरि are two forms of the अव्ययीभाव compound, गिरि at the end of an अव्ययीभाव compound being optionally changed to गिर.

Stanza 89—

समुद्रोपत्यका. उपत्यका is ground at the foot of the mountain, and अधित्यका is ground at the top of the mountain. उपत्यका must therefore be taken to mean simply आसन्नभूमिः by लक्षणा (power by which a word conveys a secondary sense). This is Malli.'s explanation. A commentator on Siddhântakaumudî takes a similar view. He says:—" 'समुद्रोपत्यका हैमी' इति प्रयोगो लक्षणयैव।". The view taken in the Vṛitti is 'संज्ञाधिकाराच्च नियतविषयमासन्नारूढं (*i. e.* आसन्न and आरूढ in the Sûtra "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः" ५।२।३४।।) गम्यते। पर्वतस्यासन्नमुपत्यका तस्यैवारूढमधित्यका।'. Jaya. takes a similar view. 'समुद्र एवोपत्यका आसन्ना यस्याः सा समुद्रोपत्यका। समुद्रस्य पर्वतोपत्यकात्वात्। समुद्रोपत्यकेति समासे साधुत्वं न भवति यतः संज्ञाधिकारात् पर्वतस्यासन्ने अधिरूढे उपाधिभ्यां त्यकन्प्रत्ययान्तयोरुपत्यकाधित्यकाशब्दयोः साधुत्वमुक्तम्।'.

Stanza 91—

प्रोष्यपापीयान्. This irregular compound of an indeclinable and and adjective is classed in the मयूरव्यंसकादि group. अतिशयेन पापः पापीयान्. It is not necessary to take अतिशयेन पापवान् पापीयान् as Jaya. takes it. 'पापशब्दशाद्विन्मतोर्लुगिति ईयसुन् लुक् च मतुपः।'. पाप is itself an adjective, as Amara and other authors give it. 'नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्त्तस्तु वञ्चकः' अम०, 'क्रूरे नृशंसनिस्त्रिंशपापाः' अभि० चिन्ता० of हेम०.

Stanza 92—

अश्नीतपिबतीयन्ती. अश्नीतपिबता is a मयूरव्यंसकादि compound. In the group we find 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये', that is, one verbal form is compounded with another to shew the continuity of action. अश्नीतपिबता means अश्नीत पिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा. It qualifies a word like क्रीडा in the Fem. and hence the Fem. form. 'अन्यपदार्थस्य क्रीडादिरूपत्वेन स्त्रीत्वात् समासत्वेन प्रातिपदिकत्वाच्च टाप्।'. अश्नीतपिबता thus means a feast in

which people are invited to eat and drink. पचतभृज्जता, खादतमोदता, खादताचमता are compounds of a similar type. From the noun अश्नीतपिबता, a denominative is formed by adding क्यच् to denote wish अश्नीतपिबतामात्मन इच्छतीति अश्नीतपिबतीयति. अश्नीतपिबतीयन्ती is Fem. Pres. Part. of the root. It thus means ' wishing to be queen ordering people to eat and drink as you choose'; ' wishing to be queen with supreme authority'.

वशेकृत्य. We have also वशे कृत्वा. It means the same thing as वशीकृत्य.

Stanza 93—

ग्राहिणी means आग्रहिणी 'perverse;' 'न ह्यस्वामीत्वमुमर्थं गृह्णामीति कृत्वा' Jaya.

उद्भासिनी=shining by ornaments. 'ततश्चालंकृतशरीरत्वादुद्भासिनी शोभमाना' Jaya.

Stanza 95—

रात्रिञ्चर. We have रात्रिञ्चरः, or रात्रिचरः, रात्रिमटः or रात्र्यटः.

मृगपक्षिणः. 'मृगाश्च पक्षिणश्च। समानजातीयानामिति वचनादेकवद्भावोऽत्र न भवति।' Jaya.

तूष्णींभूय. Another form is तूष्णींभूत्वा.

Stanza 97—

वनेचर. Another form is वनचर, the reading of T. "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" ६।३।१४॥ इति बहुलग्रहणाद्वनचर इत्यत्र सप्तम्या लुक्". So also we have अग्रेसर and अग्रसर. In पूर्वेसर, the उपपद is the agent of the verb सरति. पूर्वः सरतीति पूर्वसरः. If the sense be पूर्वं देशं सरति, then the form would be पूर्वसारः.

Stanza 100—

Jaya.'s reading seems to be शब्दपातं पपात खम्. 'क्विवत्खं पपात। यावति दूरे शब्दपातस्तावत्खम्।'. 'शब्दपातमिति पाठे शब्दस्य पातो यत्रेति खविशेषणं यावद्दूरं शब्दगमनं तावद्दूरमित्यर्थः। शब्दस्येव पातो गतिर्यत्रेति पतनक्रियाविशेषणं वा एतेन यथा शब्दस्य शीघ्रगमनं तथास्येति ध्वनितम्।' भर०.

Stanza 101—

मांसशोणितसंदर्शम्. It is not necessary to take दृश् in the causal sense (अन्तर्हितण्यर्थे) 'कात्स्न्र्येन मांसं शोणितं च दृष्ट्वा' Jaya. Jaya. means to

say that Jaṭâyu observed the whole flesh and blood of Râvaṇa and then struck him with his beak (तुण्डघातम्). Bharata also takes it similarly: 'साकल्येन मांसं शोणितं च दृष्ट्वा रावणस्येक्ष्यर्यात्'.

Stanza 102—

The reading विध्यमानो वा is not so good as the other two. Jaya. has to say 'बाधकस्यार्थे ।'.

Stanza 103—

सच्छत्रकवचम्. Malli. takes it as Bahuvrīhi. In this case च् is inserted before छ्; because it is preceded by a short vowel (छे च ६।१।७३।।). We may take the first member of the compound to be सत् as Jaya. takes it:— 'सच्छोभनं छत्रं कवचं च यस्मिन्'.

Stanza 107—

छलेन. 'छलेन मायया प्रसह्य जेतुं न शक्यत इति ।' Jaya.

Stanza 108—

रथवरम्. Jaya. says 'स्मरणात्प्राप्तं पुष्पकाख्यम् ।'.

CANTO VI.

Stanza 1—

कामाग्निः. Jaya. solves it as 'कामोऽग्निरिव', that is, as उपमितसमास like पुरुषव्याघ्रः; but it should be taken as a Karmadhâraya compound like मयूरव्यंसकः (मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः, व्यंसको धूर्त्तः). When it is taken as उपमितसमास, काम becomes the predominant (प्रधान) word in the compound, and when it is taken as मयूरव्यंसकादि, अग्नि becomes predominant Whether काम should become the predominant idea or अग्नि is to be settled from other words in the sentence with which the compound is connected. The word ' 'ओषाञ्चकार', which means 'burnt,' can be connected with the idea of अग्नि better than with that of काम. Hence (i. e. ज्ञापकात्) the compound comes under मयूरव्यंसकादि and the figure of speech is रूपक, not उपमा. If instead of ओषाञ्चकार we have a word like ववृधे, which equally suits काम and अग्नि both, the compound may be solved either way and the figure would be रूपकोपमयोः संदेहसंकरः.

Stanza 2—

अनिशम्. 'निशाक्रियाविच्छेदो नास्ति यस्मिन्प्रजागरणे इति' जय०.

Stanza 3—

ऊर्जा and ऊर्ज both mean 'strength'. 'ऊर्जस्तु कार्त्तिकोत्साहबलेषु प्राणनेऽपि च।' मेदि०. Both are derived from ऊर्ज बलप्राणनयोः (ऊर्ज 10th Conj.).

Stanza 4—

The ten stages of the condition of a person in love are better described by Bharata as follows :—

'अप्राप्तरतिभोगस्य नवस्त्रीरागजन्मनः ।
दश स्थानानि कामस्य काममन्तर्विसर्पतः ॥
अभिलाषोऽत्र प्रथमे द्वितीये चिन्तनं तथा ।
अनुस्मृतिस्तृतीये च चतुर्थे गुणकीर्त्तनम् ।
उद्वेगः पञ्चमे ज्ञेयो विलापः षष्ठ उच्यते ॥
उन्मादः सप्तमे प्रोक्तो भवेद् व्याधिस्तथाष्टमे ।
नवमे जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत् ॥'

In रतिरहस्य, they are described as by Malli.

'नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ संकल्पः ।
निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः ॥
उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः ॥'

Vidyânâtha mentions 12 stages, adding प्रलापन and संज्वर to the ten described above:—

'चक्षुःप्रीतिर्मनःसङ्गः संकल्पोऽथ प्रलापिता ।
जागरः कार्श्यमरतिर्लज्जात्यागोऽथ संज्वरः ॥
उन्मादो मूर्छना चैव मरणं चरमं विदुः ।
अवस्था द्वादश मताः कामशास्त्रानुसारतः ॥' विद्या०.

Stanza 8—

Of the two objects लक्ष्मणम् and सीताम्, सीताम् is the direct object or प्रधानकर्म and लक्ष्मणम् is the indirect object or अकथितकर्म. This secondary object or गौण कर्म is called अकथित; because it is not desired to be expressed as अपादान or any other कारक relation. 'अकथितमपादानादिविशेषैरविवक्षितम्'. 'अपादानत्वादिविवक्षायां पञ्चम्यादिरेव । गोर्दुग्धं दोग्धि व्रजे गां रुणद्धीत्यादि ।'. But in the case of these roots, याच्, प्रच्छ्, and भिक्ष् the secondary object is necesarily put in the accusative case. The Bhâshya on the Sûtra "अकथितं च" १।४।५१।। runs as follows:—'केनाकथितम् । अपादानादिभिर्विशेषकथाभिः । किमुदाहरणम् ।

'दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥'

दुहि । गां दोग्धि पयः । नैतदस्ति । कथिता च पूर्वापादानसंज्ञा ॥ दुहि । याचि । इदं तर्हि । पौरवं गां याचत इति । नैतदस्ति । कथिता चापि पूर्वापादानसंज्ञा । न चायनादेवापायो भवति । याचितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते । याचि । रुधि । अवरुणद्धि गां व्रजम् । नैतदस्ति । कथिता च पूर्वाधिकरणसंज्ञा । रुधि । प्रच्छि । माणवकं पन्थानं पृच्छति । नैतदस्ति । कथिता च पूर्वापादानसंज्ञा । न प्रश्नादेवापायो भवति । पृष्टोऽसौ यदाचष्टे ततोऽपायेन युज्यते । प्रच्छि । भिक्षि । पौरवं गां भिक्षते । नैतदस्ति । कथिता च पूर्वापादानसंज्ञा । न भिक्षणादेवापायो भवति । भिक्षितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते । भिक्षि । चिञ् । वृक्षमवचिनोति फलानि । नैतदस्ति । कथिता च पूर्वापादानसंज्ञा । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते संबध्यते तस्योदाहरणम् । किं पुनस्तत् । पुत्रं ब्रूते धर्मम् । पुत्रमनुशास्ति धर्ममिति । नैतदस्ति । कथिता च पूर्वा संप्रदानसंज्ञा । तस्मात् त्रीण्येवोदाहरणानि । पौरवं गां याचते । माणवकं पन्थानं पृच्छति । पौरवं गां भिक्षत इति ॥'. On this Kaiyata says:—'अथ याचिभिक्ष्योरेकार्थत्वात् किमर्थमुभयोरुपादानम् । उच्यते । अनुनयार्थस्यापि याचेर्ग्रहणार्थम् । तेनाविनीतं विनयं याचत इत्यत्रापि कर्मसंज्ञा भवति ।'.

In the case of याच्, प्रच्छ्, and , भिक्ष्, the अविवक्षा of अपादान or any other Kâraka relation may be thus explained:—'पूर्वविवक्षत्व कस्याप्य-भावादेवाविवक्षा ।'.

Stanza 11—

सुभ्रु. It is the Voc. Sing. of सुभ्रू Fem. The question here arises as to how the form is "सुभ्रु". As it changes its ऊ to उव् (सुभ्रुवौ, सुभ्रुवः) it is not नदीसंज्ञक ('नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' १।४।४), and therefore the Voc. Sing. should be हे सुभ्रूः. Bha. Dî. says:—'भ्रूः श्रीवत् । हे सुभ्रूः । कथं तर्हि हा पितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः ॥'. In his Manoramâ he says:—'कथं तर्हीति । उवङ्स्थानत्वेन नदीत्वाभावात् ह्रस्वोऽनुपपन्न इत्या-क्षेपः । बहव इति । केचित्तु "वामि" (which is the next Sûtra *i. e.* १।४।५) इत्यत्रो वामहणमिज्ञापकञ्च व्यवस्थितविभाषां चामित्व समादधुः । तन्मन्दम् । तथा सति इह (*i. e.* in "नेयङुवङ्स्थानावस्त्री" १।४।४) न महणस्य वामीत्युत्तरसूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । अन्ये तु सामान्ये नपुंसकमिति कथंचित्समादधुः'. Târânâtha explains प्रमाद in 'प्रमाद एवायमिति बहवः' as Râma's mistake and not the mistake of the poet. He says:—'प्रमाद इति । विरहपीडितस्य रामस्यैवानवधानलक्षणः प्रमादो न तु कवेः । स च काव्ये विरहपोषकतया गुणत्वेन कविना तथा निबद्ध इति विभावनीयम् ।'. But this explanation is lame. The form सुभ्रु is used by Kâlidâsa also. We have in the Kumâra-Sambhava 'अलभ्यशोकाभिभवेयमा-कृतिर्विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।' (५,४३.). On this, his Com., to which he refers here by 'प्रपञ्चितमन्यत्र', runs as follows:—"सुभ्रुः कुतस्तातगृहेऽ-वमाननम्" इति पाठान्तरकरणं तु साध्वसमेवोक्तोपपत्तिसंभवात् । अन्यत्रापि "सुभ्रु त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ता कथा योषिताम्" इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्भ्रस्यवृत्ते पाणिनी अगणमङ्गप्रसङ्गाच्चेत्यलं गोष्ठीभिः । × × × × . . "सुभ्रु" इत्यत्र भ्रूशब्दस्योवङ्स्थानी-यत्वात् "नेयङुवङ्स्थानावस्त्री" इति नदीसंज्ञाप्रतिषेधात् "अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः" इति ह्रस्वत्वं नास्ति । तेन ह्रस्वः प्रामादिक इति केचित् । अन्ये तु "अप्राणिजातेश्चार-ज्वादीनाम्" इत्यत्र "अलाबूः" "कर्कन्धूः" इत्युकारान्तादप्यूङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकार एतस्मादेव ज्ञापकात् कश्चिदूकारान्तस्याप्यूङन्तत्वान्नदीत्वे ह्रस्वत्वमित्याहुः । अत एवाह वामनः—"ऊकारादप्यूङ्प्रकृतेः" इति ॥'. Jaya. seems to explain it similarly:—'भ्रूशब्दादप्राणिजातेरित्यादिनोङ् । उवर्णान्तमात्रस्य विधानाद्बहुव्रीहिः । उपसर्जनत्वं च । पुनः स्त्रियामूङ् । अन्तादिवच्चेति पूर्वं प्रत्यन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वम् । अतः सम्बुद्धौ ह्रस्वत्वम् ॥'. The vocative form सुभ्रु is found in the Vikramorvas'îya also:—

'यदि तु तव समागमे तथैव प्रसरति सुभ्रु ततः कृती भवेयम् ।' Act 3.

Stanza 14—

प्रेक्षिष्महि &c. because 'प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि'.

Stanza 16—

मा घुक्षः पत्युरात्मानम्. Malli. takes पत्युः in the genitive case. It may be taken in the ablative case as Jaya. takes it. The person from whom one wishes to conceal one's self is अपादान ("अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति" १।४।२८॥) and the word meaning this is put in the ablative case ("अपादाने पञ्चमी" २।३।२८॥).

Stanza 17—

वामा should rather be taken in the sense of 'a lovely woman' than that of 'acting adversely' as Jaya. takes it.

नु shews conjecture (वितर्क).

Stanza 18—

Jaya. says **ऐ** is used in addressing one who is to be made favourable or well disposed. 'ऐशब्दो निपातोऽभिमुखीकरणे वर्त्तते'. We may merely take it in the sense of आमन्त्रण. 'एऐशब्दौ तु हेहैवत् स्मृत्यामन्त्रणहूतिषु' इति हैमः.

तव हेतोः. Generally all cases may be used in connection with the word हेतु or its synonym. "निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्। निमित्तकारणहेतुषु सर्वा विभक्तयः प्रायेण दृश्यन्त इति वक्तव्यम्। किं निमित्तं वसति (किम् being Nom. and Acc.) । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्मान्निमित्ताद्वसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्ते वसति । किं कारणं वसति केन कारणेन वसति । कस्मै कारणाय वसति । कस्मात्कारणाद्वसति । कस्य कारणस्य वसति । कस्मिन्कारणे वसति । को हेतुर्वसति । कं हेतुं वसति । केन हेतुना वसति । कस्मै हेतवे वसति । कस्माद्धेतोर्वसति । कस्य हेतोर्वसति । कस्मिन्हेतौ वसति ।' भाष्य. On this Kaiyaṭa says:—**निमित्तेति** । असर्वनाम्नोऽपि विधानार्थमत्र सूत्र ("हेतौ" २।३।२३॥ इत्यत्र) इदं पठितं न तु "सर्वनाम्नस्तृतीया च" इत्यत्र । (But in the Vṛitti the Vârtika is found on the Sûtra "सर्वनाम्नस्तृतीया च" २।३।२७॥). तत्र प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न भवतोऽन्यास्तु यथादर्शनं भवन्ति (e. g. अध्ययनेन निमित्तेन वसति &c. but not अध्ययनं निमित्तं वसति)। पर्यायोपादानं केचित्पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थमिच्छन्ति । अन्ये तूपलक्षणार्थमिच्छन्तः प्रयोजनादिप्रयोगेऽप्येतद्विभक्तिविधानं मन्यन्ते ।' (as in काशिका:—'पर्यायोपादानं तु स्वरूपविधिर्मा विज्ञायीति । तेनेहापि भवति । किं प्रयोजनं वसति । केन प्रयोजनेन वसतीत्यादि').

Stanza 25—

प्रत्यर्थयत. Den. formed from प्रत्यर्थिन् by affixing णि (इ) to it and making the same changes before it as before इष्ठ of the superlative degree.

In the case of याच्, प्रच्छ्, and, भिक्ष्, the अविवक्षा of अपादान or any other Kâraka relation may be thus explained:—'पूर्वविषयस्य कस्याप्यभावादेवाविवक्षा ।'.

Stanza 11—

सुभ्रु. It is the Voc. Sing. of सुभ्रू Fem. The question here arises as to how the form is "सुभ्रु". As it changes its ऊ to उव् (सुभ्रुवौ, सुभ्रुवः) it is not नदीसंज्ञक ('नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' १।४।४), and therefore the Voc. Sing. should be हे सुभ्रूः. Bha. Dî. says:—'भ्रूः श्रीवत् । हे सुभ्रूः । कथं तर्हि: हा पितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः ॥'. In his Manoramâ he says:—'कथं तर्हीति । उवङ्स्थानत्वेन नदीत्वाभावात् ह्रस्वोऽनुपपन्न इत्याक्षेपः । बहव इति । केचित्तु "वामि" (which is the next Sûtra i. e. १।४।५) इत्यत्रो वामहणमिह्यपकृष्य व्यवस्थितविभाषां चाश्रित्य समादधुः । तन्मन्दम् । तथा सति इह (i. e. in "नेयङुवङ्स्थानावस्त्री" १।४।४) न ग्रहणस्य वामीत्युत्तरसूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । अन्ये तु सामान्ये नपुंसकमिति कथंचित्समादधुः'. Târânâtha explains प्रमाद in 'प्रमाद एवायमिति बहवः' as Râma's mistake and not the mistake of the poet. He says:—'प्रमाद इति । विरहपीडितस्य रामस्यैवानवधानलक्षणः प्रमादो न तु कवेः । स च काव्ये विरहपोषकतया गुणायैव कविना तथा निबद्ध इति विभावनीयम् ।'. But this explanation is lame. The form सुभ्रु is used by Kâlidâsa also. We have in the Kumâra-Sambhava 'अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।' (५,४३.). On this, his Com., to which he refers here by 'प्रपञ्चितमन्यत्र', runs as follows:—"सुभ्रुः कुतस्तातगृहेऽवमाननम्" इति पाठान्तरकरणं तु साध्वसमेवोक्तोपपत्तिसंभवात् । अन्यत्रापि "सुभ्रु त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ता कथा योषिताम्" इत्यादिप्रयोगदर्शनादित्यलं पाठान्तरकरणप्रसङ्गाच्चेत्यलं गोष्ठीभिः । × × × × . . "सुभ्रु" इत्यत्र भ्रूशब्दस्योवङ्स्थानीत्वात् "नेयङुवङ्स्थानावस्त्री" इति नदीसंज्ञाप्रतिषेधात् "अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः" इति ह्रस्वत्वं नास्ति । तेन ह्रस्वः प्रामादिक इति केचित् । अन्ये तु "अप्राणिजातेश्चारज्वादीनाम्" इत्यत्र "अलाबूः" "कर्कन्धूः" इत्युकारान्तादप्यूङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकार एतस्मादेव ज्ञापकात् क्वचिदूकारान्तस्याप्यूङन्तत्वान्नदीत्वे ह्रस्वत्वमित्याहुः । अत एवाह वामनः—"ऊकारादप्यूङ्प्रकृतेः" इति ॥'. Jaya. seems to explain it similarly:—'भ्रूशब्दादप्राणिजातेरित्यादिनोङ् । उवर्णान्तमात्रस्य विधानाद्बहुव्रीहिः । उपसर्जनत्वं च । पुनः स्त्रियामूङ् । अन्तादिवच्चेति पूर्वं प्रत्यन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वम् । अतः सम्बुद्धौ ह्रस्वत्वम् ॥'. The vocative form सुभ्रु is found in the Vikramorvas'îya also:—

'यदि तु तव समागमे तथैव प्रसरति सुभ्रु ततः कृती भवेयम् ।' Act 3.

Stanza 14—

पेक्षिष्महि &c. because 'प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि'.

Stanza 16—

मा घुक्षः पत्युरात्मानम्. Malli. takes पत्युः in the genitive case. It may be taken in the ablative case as Jaya. takes it. The person from whom one wishes to conceal one's self is अपादान ("अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति" १।४।२८॥) and the word meaning this is put in the ablative case ("अपादाने पञ्चमी" २।३।२८॥).

Stanza 17—

वामा should rather be taken in the sense of 'a lovely woman' than that of 'acting adversely' as Jaya. takes it.

स्वित् shews conjecture (वितर्क).

Stanza 18—

Jaya. says **पे** is used in addressing one who is to be made favourable or well disposed. 'ऐशब्दो निपातोऽभिमुखीकरणे वर्तते'. We may merely take it in the sense of आमन्त्रण. 'एऐशब्दौ तु हेहैवत् स्मृत्यामन्त्रणहूतिषु' इति हैमः.

तव हेतोः. Generally all cases may be used in connection with the word हेतु or its synonym. "निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्। निमित्तकारणहेतुषु सर्वा विभक्तयः प्रायेण दृश्यन्त इति वक्तव्यम्। किं निमित्तं वसति (किम् being Nom. and Acc.)। केन निमित्तेन वसति। कस्मै निमित्ताय वसति। कस्मान्निमित्ताद्वसति। कस्य निमित्तस्य वसति। कस्मिन्निमित्ते वसति। किं कारणं वसति केन कारणेन वसति। कस्मै कारणाय वसति। कस्मात्कारणाद्वसति। कस्य कारणस्य वसति। कस्मिन्कारणे वसति। को हेतुर्वसति। कं हेतुं वसति। केन हेतुना वसति। कस्मै हेतवे वसति। कस्माद्धेतोर्वसति। कस्य हेतोर्वसति। कस्मिन्हेतौ वसति।' भाष्य. On this Kaiyaṭa says:—निमित्तेति। असर्वनाम्नोऽपि विधानार्थमत्र सूत्र ("हेतौ" २।३।२३॥ इत्यत्र) इदं पठितं न तु "सर्वनाम्नस्तृतीया च" इत्यत्र। (But in the Vṛitti the Vârtika is found on the Sûtra "सर्वनाम्नस्तृतीया च" २।३।२७॥). तत्र प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न भवतोऽन्यास्तु यथादर्शनं भवन्ति (*e. g.* अध्ययनेन निमित्तेन वसति &c. but not अध्ययनं निमित्तं वसति)। पर्यायोपादानं केचित्पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थमिच्छन्ति। अन्ये तूपलक्षणार्थमिच्छन्तः प्रयोजनादिप्रयोगेऽप्येतद्विभक्तिविधानं मन्यन्ते।' (as in काशिका:—'पर्यायोपादानं तु स्वरूपविधिर्मा विज्ञायीति। तेनेहापि भवति। किं प्रयोजनं वसति। केन प्रयोजनेन वसतीत्यादि').

Stanza 25—

प्रत्यर्थयत. Den. formed from प्रत्यर्थिन् by affixing णि (इ) to it and making the same changes before it as before इष्ठ of the superlative degree.

Thus इन् is dropped. We have thus प्रत्यर्थ्+इ=प्रत्यर्थि. This is a धातु and to this शप् (अ) being added we have प्रत्यर्थय. Thus प्रत्यर्थिनं करोतीति प्रत्यर्थयति.

Stanza 30—

मन्ये. Jaya. takes it as Acc. Du. of मन्या, and object of अस्तम्भीत्. 'मन्ये धमन्यौ। (क्रन्दतः उच्छूने) अस्तम्भीत् स्तब्धवान्।'. Malli. takes it as उत्प्रेक्षाद्योतक. 'मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः। उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव-शब्दोऽपि तादृशः ॥' दण्डी.

Stanza 31—

Râma first suspects the eagle to have killed Sîtâ. So also in the Râmâyaṇa :—

'ततः पर्वतकूटाभं महाभागं द्विजोत्तमम् ॥
ददर्श पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम्।
तं दृष्ट्वा गिरिशृङ्गाभं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥
अनेन सीता वैदेही भक्षिता नात्र संशयः।
गृध्ररूपमिदं व्यक्तं रक्षो भ्रमति काननम् ॥
भक्षयित्वा विशालाक्षीमास्ते सीतां यथासुखम्।
एनं वधिष्ये दीप्ताग्रैः शरैर्घोरैरजिह्मगैः ॥'

अरण्यकाण्ड. ६७ स.९-१२.

Stanza 33—

उपाचायिष्ट. This is the Aorist 3rd Per. Sing. of the कर्मकर्तृ form of चि. A कर्मकर्तृ form is one in which the agent of the action is at the same time the object of it:—*e. g.* पच्यते ओदनः। भिद्यते काष्ठम्। 'क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति। सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्तेति तद्विदुः ॥'. Roots ending in a vowel optionally take इ in place of स्त (Aorist 3rd Per. Sing.) in the कर्मकर्तृ construction:—*e. g.* अकारि कटः स्वयमेव। अकृत कटः स्वयमेव। अलावि केदारः स्वयमेव। अलविष्ट केदारः स्वयमेव।'. In the passive construction इ necessarily takes the place of स्तः—*e. g.* 'अकारि कटो देवदत्तेन।' We have thus उपाचायि and उपाचायिष्ट as Aorist 3rd Per. Sing. of the कर्मकर्तृ form of चि.

Stanza 34—

अदोहि. दुह् takes इ for स्त optionally in the कर्मकर्तृ form. 'अदोहि गौः स्वयमेव। अदुग्ध गौः स्वयमेव।'. In the passive there is only one form 'अदोहि गौर्गोपालकेन'.

समरुद्ध. रुध् does not take इ for क्त in the कर्मकर्तृ form:—e. g. 'अन्ववारुद्ध गौः स्वयमेव ।' but 'अन्ववारोधि गौर्गोपालकेन ।'.

समभावि. Pas. Aorist of भू 3rd Per. Sing. कोपेन समभावि means कोपेन संभूतम् । कोपः संभूत इति यावत् ।. Anger arose. Malli.'s reading is समतप्त. तप् like रुध् does not take इ for क्त in the कर्मकर्तृ form and also in the passive form in the sense of repentance. समतप्त is a passive form.

Stanza 35—

कुलपर्वतान्=Principal mountains. They were supposed to be seven in number. 'महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान् ऋक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ '.

Stanza 42—

मावधिष्ठाः. Malli. takes it as equal to मां+मावधिष्ठाः. मावधिष्ठाः is the Aorist of हन् with आ. आहन् is Atmanepadi when intransitive. हन् substitutes वध् optionally in Aorist. When मा is used with Aorist or Imperfect, the augment अ or आ is not used. Hence मा आ वधिष्ठाः. When it is taken as Intransitive as it must be taken to explain or rather justify the Atma. form, a verbal form is to be supplied for मां जटायुम्. This is श्रुतार्थापत्ति as in 'प्रविश पिण्डीमित्यादौ गृहं भक्षयेत्यादि' (*vide* Kâvya-Pra. Ul. 2). Hence मां जटायुम् is equal to मां जटायुं विद्धि. In Kirâtârjunîya a transitive form of आहन् is found in the Atmanepada. 'उन्मज्जन्मकर इवामरापगाया वेगेन प्रतिमुखमेत्य बाणनद्याः । गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥'. On this Malli. remarks as follows:—

'अत्रात्मनेपदं विचार्यम् । "आङो यमहनः" इत्यत्राकर्मकाधिकारात् "स्वाङ्गकर्मकाच्च" इति वक्तव्यत्वात् । न च शिवस्य प्रतिमुखमित्यन्वयात् कनकशिलानिभं कनकनिकषतुल्यं श्यामं स्ववक्ष आजघ्न इत्यर्थ इति वाच्यमनौचित्याचरणात् । न हि युद्धाय सन्नद्धा निपुणा अपि मल्लाः स्ववक्षस्ताडनमाचरन्ति किं तु स्वभुजास्फालनम् । किं च अनन्तरं वक्ष्यमाण('अविनयमपि सेहे पाण्डवस्य स्मरारिः') भवकर्तृकाविनयसहनविरोधाद्वक्ष एवेत्यन्वयस्याव्यवधानाच्च पूर्वैरेव दूषितत्वात् । अतो व्याकरणान्तरात् द्रष्टव्यम् । केचित्तु 'त्र्यम्बकस्य वक्षः प्राप्य' इत्यध्याहारं स्वीकृत्याकर्मकत्वादात्मनेपदमाहुः ॥'.

Malli. criticizes 'मा बाधिष्ठाः' which according to him is Jaya.'s reading. The N. and C. give मा वधिष्ठाः as Jaya.'s reading and owing to बवयोः सामान्यम् ('बवयोः शषयोश्चैव डलयो रलयोस्तथा') we have मा बाधिष्ठाः. The root बध्, however, is found in धातुपाठ as a root of the first conjugation in the sense of बन्धन. 'बध बन्धने'. But बध् forms बीभत्सते in

the sense of चित्तविकार. When it is used in another sense it is considered as a root of the 10th conjugation. 'गुपिप्रभृतयः कितिद्विना निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेतो शानचानौ च स्वरितेतौ । एते नित्यं सन्नन्ताः । अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः ॥ '.

Stanza 43—

व्रणवेदनया. It is not necessary to take it as मध्यमपदलोपी compound as Jaya. does. 'व्रणकृता वेदना पीडा । मध्यमपदलोपी समासः । '. षष्ठीतत्पुरुष will express the same sense.

Stanza 45—

वनाकर्षम्. This is णमुल् shewing त्वरा. वनाकर्षम्=वनात्त्वरया आकृष्य. It means that the demon ate away animals, dragging them forcibly and quickly from the forest, without so much as waiting to cook their flesh and so forth. Jaya.'s reading is बलापकर्षम्. He explains it thus:—' बलादाकृष्येव पाकादिक्रमनपेक्ष्य '. बलापकर्षम् is taken by some as a बहुव्रीहि compound, used as a क्रियाविशेषण. ' बलेनापकर्षोऽपकर्षणं यथेति सत्त्वभक्षणक्रियाविशेषणम् '.

Stanza 46—

निस्त्रिंशाभ्याम्. निष्क्रान्तः त्रिंशतः अङ्गुलिभ्यः निस्त्रिंशः. 'त्रिंशदङ्गुल्याधिकस्यैव खड्गत्वात् ततो न्यूनत्वे छुरिका स्यात् ।'. It is a प्रादिसमास formed according to the Vârtika 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' like निष्कौशाम्बिः (निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः). The termination डच् (अ) is added as समासान्त to a तत्पुरुष compound ending in a numeral by the Vârtika 'डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं निस्त्रिंशाद्यर्थम्' on the Sûtra "बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्" ५।४।७३॥. Before डच्, टि (the final vowel or the final consonant with the preceding vowel) is dropped. *e. g.* 'निर्गतानि त्रिंशतः निस्त्रिंशानि वर्षाणि देवदत्तस्य । निश्चत्वारिंशानि यज्ञदत्तस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः ।' काशि॰.

Stanza 48—

Malli.'s reading is शक्यो द्रष्टुं कथं हरिः. He explains हरिः as meaning monkey, 'सुग्रीवः'. But Râma knows nothing of Sugrîva until he is told of him by Virâdha. It is similarly described in the Râmâyaṇa also:—

> ' श्रूयतां राम वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानरः ।
> भ्राता निरस्तः क्रुद्धेन वालिना शक्रसूनुना ॥
> ऋष्यमूके गिरिवरे पम्पापर्यन्तशोभिते ।
> निवसत्यात्मवान्वीरश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥
> * * * * * *

स ते सहायो मित्रं च सीतायाः परिमार्गणे ।
भविष्यति हि ते राम मा च शोके मनः कृथाः ॥' अरण्य. ७२.

The reading adopted in the text is therefore better than Malli.'s.

Stanza 49—

This is an instance of उत्तरालंकार, where questions are to be gathered from replies. 'Who are you? Whence the state of a demon? How will you be released from it?'—these questions are to be gathered from replies 'अहं राम' &c. mentioned in the verse. Vidyânâtha thus defines it. 'उत्तरात्प्रश्न उन्नेयो यत्र प्रश्नोत्तरे तथा । बहुधा च निबध्येते तदुत्तरमुदीर्यते ॥'. The verse illustrates the first kind of उत्तर mentioned here. The second kind of उत्तर is one in which there are many questions and replies of an extraordinary nature as in the following verse :—

'किं णु धणं कुलविडआ को लाहो सज्जणेण सहवासो ।
का चमरी एअचिला को राआ वीरहाणरणाहो ॥'

श्रियः पुत्रः. The son of the demon S'rî. The Râmâyaṇa describes him as the son of Danu. 'तदा त्वं प्राप्स्यसे रूपं स्वमेव विपुलं शुभम् । श्रिया विराजितं पुत्रं दनोस्त्वं विद्धि लक्ष्मण ॥'. This means तदा त्वं विपुलं शुभं श्रिया विराजितं रूपं प्राप्स्यसे । एवंवृत्तं मां दनोः पुत्रं विद्धि ।. But here there is another reading noticed in the Tilaka by Râma. 'श्रिया विराजितं पुत्रं दनुं त्वं विद्धि लक्ष्मण' इति पाठान्तरम् ।. It is thus explained there. 'तदा श्रियाः श्रीनाम्नो दानवस्य पुत्रं दनुनामानमित्यर्थः'. This second reading seems better; for further on we have 'एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दनुना तेन राघवः' where he is called Danu. The story is thus related. He was the son of S'rî or Danu. He was as beautiful as the Sun. Being able to change his beauty at will, he frightened the Ṛishis, assuming a terrific form. A sage, named Sthûla-S'iras thereupon cursed him that he would always be in the demonic form. The sage, being propitiated, said that he would get his original form when Râma would cut off his hands and burn him in a tenantless forest. After this curse he practised austerities and having satisfied Brahmâ was blessed by him with long life. He then grew proud and challenged Indra, who cut off his thighs and head and introduced the head into his belly. Indra was thereupon requested by him to put an end to his life; for said he, 'it is better to die than to live in this form.' But Indra said:—'no, let the blessing of Brahmâ be fulfilled.' Then said he 'अनाहारः कथं शक्तो भग्नसक्थिशिरोमुखः ।

वज्रिणाभिहतः कालं सुदीर्घमपि जीवितुम् ॥ स एवमुक्तः शक्रेण मे बाहू योजनमायतौ । तदा चास्यं च मे कुक्षौ तीक्ष्णदंष्ट्रमकल्पयत् ॥'. He was thus known as कबन्ध and योजनबाहु.

मद्यपीत इव भ्रमन् refers to his being puffed up and having challenged Indra.

पापचर्यैः refers to his wicked actions. 'सोऽहं भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां संक्षिप्यास्मिन्वनेचरान् । सिंहद्वीपिमृगव्याघ्रान् भक्षयामि समन्ततः ॥'.

Stanza 50—

शस्त्रपूतः=Purified by weapons. Absolved from sins by being killed on the battle-field or by a king. The flesh of such persons is also called शस्त्रपूतम्. 'संमुखपतितस्य स्वर्गिणो मांसं शस्त्रपूतम्.'

Stanza 51—

Mark the difference between अवद्यम् (गर्ह्यम्, पापम्) and अनुद्यम् (वचनानर्हम्), पण्यम् (पणितव्यम्, क्रयणार्हम्) and पाण्यम् (स्तुत्यर्हम्) and वर्या (अनिरोधेन अप्रतिबन्धेन वरणीया, कन्या । 'अथ स्वयंवरा । पतिंवरा च वर्या...' इत्यमरः) and वृत्या (अन्या, कन्याया अन्या). अवद्य, पण्य, and वर्या are explained by the Sûtra "अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु" ३। १। १०१॥. In the Vṛitti and in Kaumudî वर्या is taken to be the Fem. form. 'शतेन वर्या । सहस्रेण वर्या । वृत्याऽन्या । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थः । वार्या ऋत्विजः । ' काशि०. 'शतेन वर्या कन्या । वृत्याऽन्या । ' सिद्धा० कौ०. Bhaṭṭi, however, uses the Mas. form वर्य in the sense of वरणीय. Malli. finds fault with it and attributes it to 'कविस्वातन्त्र्य' (because निरंकुशाः कवयः:). Jaya. says:—'वर्यो वरणीयः प्रार्थनीयः । वर ईप्सायामिति चौरादिकात् स्वार्थिकण्यन्तादचो यत् । यद्वा अवद्यपण्येत्यत्र वृङो व॰ र्येति स्त्रियामनिरोधे अप्रतिबन्धे निपातितत्वात् । सततप्रवर्त्तिनी अनिरोध्या वर्या प्रीतिर्बस्येत्यर्थ आयत्य् । स च भवता सह वर्यः प्रीतिमान् समानव्यसनत्वात् ।'. In his Manoramâ Bha. Dî. justifies the form, taking वर्य in the Sûtra in the Mas. Nom. Plu. 'भट्टिस्तु इन्द्राऽऽअसानिर्देशं मन्वानः पुंल्लिङ्गेऽपि वर्त प्रायुङ्क्त सुग्रीवो मम वर्योऽसाविति । ' मनो०. Amara gives the Mas. form वर्य. 'मुख्यवर्यवरेण्याश्च'.

Stanza 52—

Note the difference between वह्यम् (शकटम् or करणम्, साधनम्) and वाह्यम् (वोढव्यम्) and अर्यः (स्वामी or वैश्यः) and आर्यः (प्राप्तव्यः as आर्यो ब्राह्मणः).

Stanza 53—

उपसर्या= 'गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्या. उपसार्या=प्राप्तव्या. *e.g.* उपसार्या काशी ।.

दण्डताडितः. दण्ड corresponds to पालि. 'दण्डस्यालीबोऽत्र पाली'.

Stanza 54—

अजर्यम्=What does not decay, undying. It is used as an adjective qualifying सङ्गतम्. Where the substantive is not used, it is to be supplied. In the Sûtra "अजर्यं सङ्गतम्" ३।१।१०५॥ सङ्गतम् is to be taken not as a synonym of अजर्यम्, but as shewing that अजर्य is the form of जृ with the affix यत् in the sense of agent (सङ्गतम् being the agent) and with नञ् (अ) prefixed to it. 'अजर्यपदस्य न सङ्गतार्थता । किन्तु सङ्गतविशेषणत्वे एव प्रत्ययस्तेन भाष्यप्रयोगे अजर्यं सङ्गतमित्युभयोपादानं संगच्छते पर्यायत्वे एकस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति बोध्यम् । '. How then is the form अजर्यम् in 'मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्ध' (रघु० १८-७) to be explained ? 'अत्र सङ्गतमिति विशेष्यमध्याहार्यम्'. On अध्याहार्यम् the Manoramâ proceeds as follows :—

'अध्याहार्यमिति । यदि तु अजर्यशब्दस्यैव योगरूढिराश्रीयेत तर्हि भाष्यप्रयोगे पुनरुक्तं स्यात् इति भावः । मृगैरजर्यमिति कालिदासप्रयोगेऽजर्यशब्दस्य जरणाभावविशिष्टसङ्गतेऽजहल्लक्षणापि सुवचा । सर्वथापि सङ्गतत्वेन रूपेण वाच्यता नास्तीत्यत्र तात्पर्यम्। अत एव भाष्ये संगतं चेत्कर्तृ इति व्याख्यातमिति भावः ।'. The Bhâshya says:— 'संगतग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् । कर्तृविशेषणं संगतग्रहणं संगतं कर्तृ चेद्भवतीति । तद्यथा हर्षलोमस्विति लोमानि चेत् कर्तृणि भवन्ति । '.

Stanza 55—

अनृतोद्यम्. वद् takes क्यप् (य) and यत् (य) when preceded by an *Upapada* which must be other than a preposition. क्यप् is कित् and therefore वद् takes Samprasârana. We have thus अनृतोद्यम् and अनृतवद्यम्, ब्रह्मोद्यम् and ब्रह्मवद्यम्, सत्योद्यम् and सत्यवद्यम् &c. The terminations have a passive or an abstract sense. अनृतमुद्यते इत्यनृतोद्यम् अनृतवचनमनृतोद्यम्. When there is no *upapada* or an *upasarga* as an *upapada*, वद् takes ण्यत् *e. g.* वाद्यम्, प्रवाद्यम्.

मित्रभूयम्. भू takes the affix क्यप् in the abstract sense when preceded by an *upapada* which must be other than a preposition. *e. g.* ब्रह्मभूयं गतः (ब्रह्मत्वं गतः), देवभूयं गतः (देवत्वं गतः), मित्रभूयम्=मित्रत्वम्. But we have भव्यम्, प्रभव्यम् &c.

रिपुहत्याम्. हन् takes क्यप् and has its final न् changed to त् in the abstract sense when preceded by an *upapada* which must be other than a preposition; *e. g.* ब्रह्महत्या, अश्वहत्या, रिपुहत्या; but घातः, प्रघातः.

Stanza 58—

राजसूय. 'राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः। यद्वा लतात्मकः सोमो राजा (राजन् has the sense of सोम as in राजानं क्रीणन्ति) स सूयते कण्डयतेऽत्रेति अधिकरणे क्यप् निपातनात् दीर्घः। राजसूयम्। अर्द्धर्चादिः॥' सिद्धा० कौ०.

सूर्य. 'सरत्याकाशे सूर्यः। कर्तरि क्यब्निपातनादुत्वम्। यद्वा षू प्रेरणे तुदादिः। सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति। क्यपो रुट्॥' सिद्धा० कौ०.

Stanza 59—

अकृष्टपच्याः=ripening in uncultivated land, hence, growing spontaneously. The word is used in Kirâ. also. 'अकृष्टपच्या इव सस्यसंपदः' (१,१७). There Malli. says:—'कृष्टेन पच्यन्त इति कृष्टपच्याः। "राजसूय-" इत्यादिना कर्मकर्तरि क्यप्प्रत्ययान्तो निपातः। तद्विपरीताः अकृष्टपच्याः॥'. अकृष्टरोहिन् is similarly used in Raghu. 'बीजं च बालेयमकृष्टरोहि' (१४.७७). Malli. says:—'अकृष्टरोह्यकृष्टक्षेत्रोत्थम्। अकृष्टपच्यमित्यर्थः।'.

Stanza 60—

भिद्योद्ध्य. भिद्य and उद्ध्य are two rivers. They are mentioned in Raghu. also. 'तोयदागम इवोद्ध्यभिद्ययोः' (११.८). 'उद्ध्यभिद्ययोर्नदविशेषयोः' Malli.

Stanza 61—

विपूय=Muñja grass. 'विपूयो मुञ्जः रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः।' विपूर्वात् पवतेः कर्मणि क्यप्। विपाव्यमन्यत्।

The reading **मुञ्जैः** for **शुद्धे**, adopted by D. seems to have been noticed by Jaya. who says:—'विपूयैर्मुञ्जैः कृतमेखलां कृतकटिसूत्राम्। यद्यपि विपूर्वस्य पवतेर्विपूय इत्यादिना मुञ्जे निपातितं तथापि मुञ्जानामनुपहतत्वं ज्ञापयितुं विपूयैरितिविशेषणम्। पावितैरित्यर्थः मुञ्जशब्दस्तत्तानीं सामान्यमाह। विपूयैरित्युक्ते मुञ्जैरित्युपादानमनर्थकम्। एवं कृत्वा पाठान्तरमुच्यते।'.

Stanza 62—

The stanza illustrates the Sûtra "पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च" ३।१।११९॥ which means that ग्रह् takes क्यप् when the word so formed signifies a technical term, a dependent person, something external (in this sense it must be Fem.) and one siding with some one:—e. g. प्रगृह्यम्, अवगृह्यम्, गृह्यका (i. e. गृहीतका), ग्रामगृह्या सेना, नगरगृह्या सेना (ग्रामनगराभ्यां बहिर्भूता), वासुदेवगृह्याः, अर्जुनगृह्याः (तत्पक्षाश्रिताः).

Dual forms ending in ई, ऊ, and ए, अमी, words ending in ए (ए) which is substituted for case endings in the Vedas, adverbs of one syllable except आङ्, and adverbs ending in ओ, are called प्रगृह्य. There are four cases in which the vowel is optionally called प्रगृह्य. (*vide* Sid. Kau. १.१.१६-१९.). A प्रगृह्य vowel is not combined with the following vowel ("प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" ६।१।१२५॥). S'abarî is compared to a प्रगृह्यपद. साध्वीम्, स्पष्टरूपाम्, and अविक्रियाम् shew the properties common to the उपमेय and the उपमान. In connection with शबरी, their sense is clear enough. A प्रगृह्यपद is साधु (good, complete in itself, not mixed with another), स्पष्टरूपम् (having a clear form, its vowel not being mixed up with another, as no Sandhi takes place), and अविक्रियम् (knowing no change caused by Sandhi).

Stanza 63—

अवृष्यफलभोजनाम्=whose food consisted of fruits not promoting amorous desires.

Stanza 64—

अमावास्या°. Malli.'s reading is अमावस्या. There are two forms of the same word.

अपाक्यैः. Ripened without being cooked.

Stanza 66—

आनाय्यम्. आनाय्य is 'holy fire taken from the house-hold fire and placed on the South.' It is not merely दक्षिणाग्नि. It is दक्षिणाग्नि brought from गार्हपत्य. The sources of दक्षिणाग्नि are a rich Vaiśya family, a frying-pan, or गार्हपत्य. That brought from a rich Vaiśya family, or a frying-pan is आनेय. 'आनाय्यो दक्षिणाग्निः। रूढिरेषा। तस्मादनित्यविशेषे दक्षिणाग्नावेवावतिष्ठते। तस्य चानित्यत्वं नित्यमजागरणात्। यश्च गार्हपत्यादानीयते दक्षिणाग्निराहवनीयेन सहैकयोनिस्तत्रैतन्निपातनं न दक्षिणाग्निमात्रे। तस्य हि योनिर्विकल्प्यते। वैश्यकुलाद्वित्तवतो भ्राष्ट्राद्वा गार्हप आहृत।

आनाय्योऽनित्य इति चेद्दक्षिणाग्नौ कृतं भवेत्।
एकयोनौ तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत्॥' काशि०.

Stanza 67—

प्रणाय्यः. It either means 'not deserving affection or turned away from the pleasures of the world.' प्रणेय is simply प्रणेतुं योग्यः.

'प्रणाय्य इति निपात्यतेऽसंमतावभिधेये (अनिश्चमाना संमतिरस्मिन्निति असंमतिः) प्रणाय्यश्चोरः। असंमताविति किम्। प्रणेयोऽन्यः। यद्येवं कथमेतत्। ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्यायान्तेवासिने नान्यस्मै कस्मैचनेति। संमतिरभिलाषोऽप्युच्यते। तदभावेन निष्कामतया मोक्षार्थं यतमानायान्तेवासिने प्रणाय्याय ब्रह्म प्रब्रूयादिति उच्यते॥' काशि०.

Stanza 73—

वनौकसाम्. Jaya. derives ओकस् from उच् to collect. 'उच समवाये। अस्मादौणादिकोऽसुन्। पृषोदरादित्वाद्वर्णविपर्ययः॥.' *cf.* the Greek word *Oikos*=a house.

Stanza 75—

परिभावीनि. The form is either परिभावीनि or परिभावीणि. न् being at the end of a प्रातिपदिक, is optionally changed to ण्. "प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च"। ८। ४। ११॥.

Stanza 76—

हंसकोकिलम्. Another form is हंसकोकिलाः. The Dvandva compound of words signifying trees, deer, grass, grain, articles used in seasoning food, beasts, birds and that of अश्व and वडव, पूर्व and अपर, and अधर and उत्तर is either समाहारद्वन्द्व or इतरेतरद्वन्द्व. "विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्" २।४।१२॥ *e. g.* (वृक्ष) प्लक्षन्यग्रोधम्, प्लक्षन्यग्रोधाः, (मृग) रुरुपृषतम्, रुरुपृषताः, (तृण) कुशकाशम्, कुशकाशाः, (धान्य) व्रीहियवम्, व्रीहियवाः, (व्यञ्जन) दधिघृतम्, दधिघृते, (पशु) गोमहिषम्, गोमहिषाः, (शकुनि) तित्तिरिकपिञ्जलम्, तित्तिरिकपिञ्जलाः, अश्ववडवम्, अश्ववडवौ; पूर्वापरम्, पूर्वापरे; अधरोत्तरम्, अधरोत्तरे. It should be noted that in हंसकोकिलम्, हंस and कोकिल must both be taken in the plural number. हंसाश्च कोकिलाश्च हंसकोकिलं हंसकोकिला वा. If it is हंसश्च कोकिलश्च, then the compound would be हंसकोकिलौ only. This is taught by the Vârtika 'बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम्।'.

Stanza 80—

धायैरामोदमुत्तमम्. Jaya. explains it differently. 'धायैरामोदमुत्तममामोदं प्रियासङ्गमेन हर्षं यावत् विरहिभ्यो दत्तस्य दुःखस्य धायैः पोषकैरित्यर्थः। उत्तममिति क्रियाविशेषणमुत्तममामोदं धायैः कुसुमानां परिमलं धारयद्भिरिति व्याख्याने अनित्यत्वात्कृत्प्रयोगे कर्मषष्ठ्यभावः।'. Thus according to Jaya. the अन्वय is 'उत्तममामोदं (यावत् इति शेषः, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया) मातृभ्यो दुःखस्य धायैः'. He takes आमोद in the sense of हर्ष. The reason why he adopts this construction is that धाय being a कृदन्त, the object of it must take the geni-

tive case according to the Sûtra "कर्तृकर्मणोः कृति" २।३।६५॥. On this Sûtra the Kâśikâ says:—'कृत्प्रयोगे कर्तरि च कर्मणि च षष्ठीविभक्तिर्भवति । भवतः शायिका । भवत आसिका । कर्मणि । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । वज्रस्य भर्त्ता । कर्तृकर्मणोरिति किम् । शस्त्रेण भेत्ता । कृतीति किम् । तद्धितप्रयोगे मा भूत् । कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । शेष इति निवृत्तं पुनः कर्मग्रहणात् । इतरथा हि कर्त्तरि च कृतीति ब्रूयात् ।'. Malli., however, supplies शेषे in the Sûtra. Jaya. also considers the use of the genitive with a कृदन्त as अनित्य. Bha. Dî. takes the same view. 'अथ कथं "धार्यैरामोदमुत्तमम्" इति भट्टिः । अत्राहुः । अनित्यमिदम् । "तदर्हम्" इति निर्देशात्' मनो०. On "तदर्हम्" ५।१।११७॥ we find the following remarks in the Manoramâ :—

'तदर्हः अर्हशब्दः पचाद्यजन्तः तद्योगे कर्मणि षष्ठी प्राप्ता । सौत्रो विभक्तिव्यत्यय इत्येके । अन्ये तु कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्या अनित्यत्वे लिङ्गमिदं तेन "धार्यैरामोदमुत्तमम्" इति भट्टिप्रयोगः समाहित इत्याहुः ।'.

चेतयः स्याज्ज्वलो न कः='What living being (who is in separation) will not burn (because to persons in separation such winds are tormenting.' ज्वलः may also be taken in the sense of दीप्तिमान्. 'वायुभिर्मितःसन्तोषात् सर्व एव ज्वलो दीप्तिमान् स्यात् इति वा'; *i. e.* such winds would delight all except persons like myself. To me they simply give pain by nourishing excellent fragrance.

Stanza 81—

अवश्याय=dew. It is formed by affixing ण (ण which causes Vṛiddhi) to अवश्यै. The Sûtra is "श्याऽऽद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च" ३।१।१४१॥ श्यै, roots ending in आ, व्यध्, आस्रु, संस्रु, अतीण् (इ with अति), अवसा (सो with अव), अवहृ, लिह्, श्लिष्, and श्वस् take the affix ण in the active sense. 'आकारान्तत्वादेव श्याद्यतेः प्रत्यये सिद्धे पुनर्वचनं बाधकबाधनार्थम् । उपसर्गे कं ("आतश्चोपसर्गे" ३।१।१३६. *e. g.* प्रस्थः, सुग्लः, सुम्लः) बाधित्वाऽयमेव भवति । अवश्यायः, प्रतिश्यायः । दायः । धायः । व्याधः । आस्रावः । संस्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥ काशि०. श्यै (1st Conj. Atma.) means to be congealed.

चित्तसंस्रावम्. 'संस्रवतीति संस्रावः । श्याद्व्यधेति णः कर्तरि । चित्तं संस्रावं चलत्कुर्वन्तीत्यर्थः तयोर्विशेषणसमासे राजदन्तादित्वात्परनिपातः ।' Jaya.

Stanza 82—

अवहारः. Malli.'s reading is अपहारः. The Sûtra "श्याद्व्यध—" contains अवहृ and not अपहृ. For the word अपहार, however, Malli. quotes the

same Sûtra "इवाहवध—". There must therefore be two readings in the Sûtra अवह and अपह.

Stanza 84—

दृष्ट्वा. When two or more roots have the same agent, क्त्वा is added to the root which denotes former action. "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" ३।४।२१॥ *e.g.* भुक्त्वा व्रजति। स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति। Here the actions of eating, bathing, eating, and drinking are पूर्वकाल, *i. e.* take place before the action of going. In the present verse to bring out समानकर्तृकत्व of दृष्ट्वा with the principal verb, we must supply स्थितस्य. दृष्ट्वा स्थितस्य मम मानसम् &c. 'दृष्ट्वा मम स्थितस्येत्यर्थाध्योऽयमन्यथा कथं समानकर्तृकत्वम्' Jaya.

Stanza 85—

ही. Alas. 'ही विस्मयविषादयोः दुःखहेतौ च' अने॰ सं॰ of हेम॰.

Stanza 86—

हायन. It is derived from the root हा. "हश्च व्रीहिकालयोः" ३।१।१४८॥ teaches the formation of it. ण्युट् (अन, by "युवोरनाकौ" ७।१।१॥. The augment य् is affixed as ण्युट् is णित् by "आतो युक् चिण्कृतोः" ७।३।३३॥) is affixed to हा 'to abandon' and हा 'to go' (जहाति and जिहीते) in the active sense, when the words so formed mean व्रीहि (rice) and काल (year. संवत्सर). 'जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः (उदकादधिकवर्धनादुदकं जहाति परित्यज्य वर्धते इत्यर्थः)। जहाति भावानिति हायनो वर्षम्। जिहीते प्राप्नोतीति वा॥ सिद्धा॰ कौ॰. 'हायना नाम व्रीहयः। जहत्युदकमिति कृत्वा। काले। हायनः संवत्सरः जहाति भावानिति।' काशि॰. Malli. understands the Sûtra somewhat differently. He forms हायन in the sense of व्रीहि from हा 'to abandon' and हायन in the sense of वर्ष from हा 'to go,' applying "यथासंख्यमनुदेशः समानाम्" १।३।१०॥ to the Sûtra "हश्च व्रीहिकालयोः".

शारङ्ग should be taken in the sense of 'deer.' 'शारङ्गश्चातके श्वातः शबले हरिणेऽपि च' इति तालव्यादावजयः.

लावकौ is the reading of D. There the word should be taken as formed by the active affix अक as in कारक, हारक, दायक, &c. "ण्वुल्तृचौ" ३।१।१३३॥. ण्वुल् being णित् causes Vṛiddhi. लवक is formed by the Sûtra "प्रुसृ (ल्व) ल्वः समभिहारे वुन्" ३।१।१४९॥. The roots प्रु 'to jump' सृ (or स्रु) and लू take the affix वुन् (The Guṇa-making अक) in the sense of समभिहार. समभिहार means 'repetition', and as repetition gives skill, it is to be taken here in the secondary sense of 'doing a thing well.' 'समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते। भूयः सहचरात्। यो हि भूयो यां क्रियां

करोति स तत्र कौशलं लभते इति तस्य साधुकारित्वं गम्यते इत्यर्थः। साधुकारित्वो-पाधा बहुशो दुष्टकरणे न वुन् इति बोध्यम्।' *e. g.* प्रवकः। सरकः (सवकः)। लवकः। 'साधुकारिणि वुन्विधानात्सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र भवति। बहुशो यो दुष्टं करोति तत्र न भवति।' काशि०.

Stanza 87—

प्रणिधि. 'प्रणिधीयते नियुज्यते कार्येषु प्रणिधिः। उपसर्गे घोः किः।' जय०

Stanza 89—

शोकापनुदम्. परिमृज् and अपनुद् take the affix क with तुन्द and शोक respectively as their *upapadas* as objects of these actions when the words so formed mean 'idle', and 'bringing happiness' respectively. 'तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः'। अन्यत्र तुन्दपरिमार्जः। शोकमपनुदतीति शोकापनुदः सुखस्याहर्त्ता।'यत्र संसारासारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः।'.

Stanza 91—

सुरापैः. The Fem. of सुराप is सुरापी, and of सामग, सामगी. पा 'to drink' takes टक् (अ) with सुरा and शीधु as its *upapadas.* The affix being कित्, the final आ of पा is dropped by "आतो लोप इटि च" ६।४।६४॥. The affix टक् being टित्, the Fem. is formed by ङीप् (ई). "टिड्ढाणञ्—" ४।१।१५. We have similarly शीधुप (Fem. शीधुपी). But क्षीरप has क्षीरपा Fem. and सुराप, in the sense of सुरां रक्षति has सुरापा Fem.

Stanza 95—

सत्त्वमेजयः. It is formed from एजृ कम्पने (एज् 10th. Conj. 'to shake') by affixing खश् (अ) to it, the *upapada* सत्त्व being its object. अरुष्, द्विषत्, and words ending in a vowel take the augment मुम् (म्) when they are used as *upapadas* of a root to which खश् or खच् is affixed. (*vide* notes on C. I St. 1). जनमेजयः is similarly formed.

Stanza 96—

उत्तीर्णौ. The past participle is active here. The Sûtra "गत्य-र्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च" ३।४।७२॥ shews that गत्यर्थ roots have क्त affixed to them in the active sense as well as passive and abstract sense. *e. g.* गतो देवदत्तो ग्रामम्। गतो देवदत्तेन ग्रामः। गतं देवदत्तेन। &c. Some of the roots enumerated in the Sûtra are intransitive, but they are mentioned separately; because they are transitve when preceded by prepositions. 'श्लिषादयः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति तदर्थमे-

घासुपासनम् ।' काशि०. In 'कृच्छ्रं महत्तीर्ण इति प्रियार्हाम्...' रघु० १४. ६ तीर्ण has as here an active sense.

Stanza 97—

हनूमन्तम्. The word is either हनूमत् or हनुमत्. The affix मत् shews censure. His chin was broken and hence his name. 'तस्य किल आतमात्रस्य आदित्यरथं गृह्णतो हनुद्वयं भग्नमिति श्रूयते' । जय०. The story is mentioned in the Râmâyana as follows:—

'अभ्युत्थितं ततः सूर्यं बालो दृष्ट्वा महावने ।
फलं चेति जिघृक्षुस्त्वमुत्प्लुत्याभ्युत्थितो दिवम् ॥

शतानि त्रीणि गत्वाथ योजनानां महाकपे ।
तेजसा तस्य निर्धूतो न विषादं गतस्ततः ॥

त्वामप्युपगतं तूर्णमन्तरिक्षं महाकपे ।
क्षिप्तमिन्द्रेण ते वज्रं कोपाविष्टेन तेजसा ।

तदा शैलाग्रशिखरे वामो हनुरभज्यत ।
ततोऽभिनामधेयं ते हनुमानिति कीर्तितम् ॥

किष्किं० का० C, 66.

अल्पम्पचान्. The Sûtra "मितनखे च" ३।२।३४॥ teaches that पच् takes खश् when preceded by मित and नख as objects. मितं पचति मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः ।. This Sûtra is given to shew that the *upapada* may be a word which does not mean measure; for the preceding Sûtra "परिमाणे पचः" ३।२।३३ ॥ sanctions खश् when the *upapada* is a परिमाणवाचक word, as in प्रस्थंपचा स्थाली । द्रोणंपचः । खारिम्पचः कटाहः ।. On the Sûtra "मितनखे च" the Kâśikâ says:—'अपरिमाणार्थ आरम्भः ।'. The च in the Sûtra evidently connects it with the preceding Sûtra. "परिमाणे पचः" (scil खश्), "मितनखे च" (पचः खश्). In many Sûtras च is similarly used. *e. g.* "भिक्षासेनादायेषु च" ३।२।१७॥ preceding "चरेटः" ३।२।१६॥, "वयसि च" ३।२।१०॥ preceding "हरतेरनुद्यमनेऽच्" ३।२।९॥, "नाडीमुष्टयोश्च" ३।२।३०॥ preceding "नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः" ३।२।२९॥. The words मित and नख are not taken as अर्थपर (implying their synonyms also) either in the Kâśikâ or in Kaumudî. Hence Malli. shews his own अरुचि by saying "मितनखे च" इति मितशब्दस्यार्थपरत्वादनुक्तसमुच्चयार्थचकाराद्वा अल्पशब्दोपपदात्पचेः खशित्याहुः'. He refers to Jaya. and other Commentators. Jaya. says 'अल्पं पचन्तीति मितनखे चेति मितेरर्थग्रहणात् खश् । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वा ।'. This is simply a way to justify the form as it is used by Bhaṭṭi, 'स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमेतत्' as Mammaṭa puts it.

Stanza 98—

अमितम्पचम्. Malli. takes this to mean 'liberal' (बहुप्रदम्). Bharatamallika also explains it as बहुप्रदम्. Jaya. says it means महासत्रिणम् (a great sacrificer).

सर्वभोगीणम्. For the change of न् to ण् *vide* notes on C. IV. St. 10.

Stanza 99—

असूर्यम्पश्यया. It is असमर्थ compound, अ being connected with दृश् and not with सूर्य. *vide* notes on C. IV. St. 21.

Stanza 100—

ललाटन्तपम्=scorching the forehead, very severe, hence standing above all. It is generally used in the literal sense. *cf.* 'सखे माधव ललाटन्तपस्तपति तपनः' Malati. Ac. I.; also in Raghu. 'हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः । असौ तपस्व्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः' ॥ (13, 41).

वाली. There are two words वालिन् and वालि. 'वालिशब्दो नान्तः इदन्तश्च तथा च वाली वालिश्च कथ्यते इति शब्दभेदः' Jaya.

Stanza 101—

उग्रम्पश्येन=Fierce-looking, hence wicked.

Stanza 102—

The Com. on this verse is incomplete. Jaya. runs as follows:—

'प्रियंवदतया लोको मिथ्या वदति अहं प्रियंवदोऽपि नैव मिथ्या ब्रुवे वदामि । पूर्ववत् खच् । परन्तप शत्रूणामुपतापयितः ॥ "द्विषत्परयोः—" इति खच् ॥ तेन सुग्रीवेण सख्या मित्रेण दशग्रीवं निहन्तासि हनिष्यसि । हन्तेर्लुटि रूपम् । कीदृशं द्विषन्तपं शत्रूणामुपतापयितारम् । पूर्ववत् खच् ॥'.

Stanza 104—

सर्वङ्कष°. कष् is generally used in the sense of 'rubbing' *e. g.* 'कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकषणोत्कम्पेन संपातिभिः' उत्त० अ० २. 'कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः' Kirâ. 5, 47, where Malli. explains कषणेन as meaning कण्डूयनेन. From 'rubbing' it comes to mean 'pervading' as here.

सर्वङ्कषयशः शाखम्=Having branches consisting of all pervading glory. कष् also means to injure. 'कष हिंसार्थः'. In 'सर्वङ्कषा भगवती भवित॰

ष्यतेव' Malati. Ac. I. सर्वंकषा means 'all-destroying,' 'all-powerful'. Jaya. explains it as सर्वहरा. The word is formed by the Sûtra "सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः" ३।२।४२॥. कष् takes the affix खच् (अ) when preceded by सर्व, कूल, अभ्र, and करीष as its objects. 'सर्वंकषः खलः। कूलंकषा नदी। अभ्रंकषो गिरिः। करीषंकषा वात्या।' काशि०.

The part शाखा and the whole तरु being both mentioned, the figure is समस्तवस्तुविषयं सावयवरूपकम्. 'यत्रावयवानामवयविनश्च सामस्त्येन निरूपणं निबध्यते तत्समस्तवस्तुविषयं रूपकम्' Vidyâ. or as Mammata puts it 'समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदि,' *i. e.* that is समस्तवस्तुविषयरूपक in which the आरोप्यमाण (विषयी, in this case शाखा and तरु) and आरोपविषय (in this case यशः and राम) are both श्रौत (शाब्द, expressed).

Stanza 105—

वालिभानुम्. The compound admits of two solutions. वालिः भानुरिव वालिभानुः तम्, in which case it is उपमितसमास, formed according to the Sûtra "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" २।१।५६॥ or वालिरेव भानुः वालिभानुः तम् in which case it is मयूरव्यंसकादि formed by the Sûtra "मयूरव्यंसकादयश्च" २।१।७२॥. The first solution brings about उपमा, the second रूपक. Here it must be solved in the first way; because we have ऋतुमिव रामम् and not ऋतुमेव रामम्. It must be noted that the उपमित compound takes place only when the common property is not given. In पुरुषो व्याघ्र इव शूरः no compound takes place, because the सामान्यधर्म (शूरः) is given. In वालिभानुः, the common property असह्यत्वं is understood.

Stanza 106—

We have क्षेमकारः or क्षेमङ्करः, प्रियकारः or प्रियङ्करः, and मद्रकारः or मद्रङ्करः.

Stanza 107—

आशितम्भवम्. आशित must be taken in the active case (*vide* Notes on C. 4 St. 11) आशितः तृप्तः तस्य भवनमाशितम्भवनं तृप्तिः अशनं भोजनमित्यर्थः.

उत्कुष्टम्, वल्गितम्, शायितम्, and **स्थितम्** are all used as abstract nouns, the Past Par. affix क्त being added in the sense of भाव.

Jaya. explains बहुमन्यत &c. somewhat differently. 'पुण्यभाज इमे बतेषां स्वेच्छाविहारिणां चेष्टितमस्माकं तु शोकसन्तप्तानां न किञ्चिदस्तीति'.

Stanza 109—

हृदयङ्गमम्=What is in the heart. गम् takes the affix खच् when preceded by an *upapada* as its object, when the word so formed is a proper noun. *e. g.* 'सुतङ्गमो नाम यस्य पुत्रः सौतङ्गमिः'. This is the Sûtra "गमश्च" ३।२।४७॥. हृदयङ्गम can not well be taken as a proper noun here. Malli. shews his own अरुचि by using the word मन्यते in 'हृद्गतस्येयं संज्ञेति मन्यते'. Jaya. says:—'स्वानुभवं हि वस्तु हृदयङ्गममित्युच्यते तेन संज्ञायामित्यधिकृत्य गमश्चेति खच् । '. Amara gives it the sense of 'coherent' 'संगतं हृदयङ्गमम्'. But the word generally means 'lovely' 'pleasant'; *e. g.* 'हृदयङ्गमः परिहासः' Malati. Ac. 3. It is used in Raghu. and Ku. 'वल्गुकी च हृदयङ्गमस्वना वल्गुवागपि च वामलोचना' (रघु० १९. १३.). 'क्व नु ते हृदयङ्गमः सखा कुसुमायोजितकार्मुको मधुः' (कुमा० ४. २४), 'इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्था हृदयङ्गमाः' (कुमा० २. १६). On all these Malli. says 'खच्प्रकरणे "गमेः सुप्युपसंख्यानम्" इति खच्प्रत्ययः ।'. This Vârtika is to be applied where there is no संज्ञा. 'असंज्ञार्थमिदम् । मितङ्गमो हस्ती' सिद्धा० कौ०.

Stanza 110—

अत्यन्तगः=Destroyer. 'अत्यन्तगः विनाशयिता ।' Jaya. In Malli.'s reading, it must be taken to mean 'that has reached the climax'. स्यात्=शक्तो भवेत्. The genitive सङ्क्रन्दनस्य shews संबन्ध. Thus it means 'your honour would shew his power in connection with Indra, *i. e.* would withstand even Indra.'

प्रातरुद्यन्. Vâlî is as irresistible as the Sun rising in the morning. Even the rising Sun is very powerful, much more is the Sun after he has risen and gone high. 'सर्वं वाक्यं सावधारणं भवतीति प्रातरप्युद्यन्नवार्यप्रसर एवेति तेन सर्वकाले अस्यावार्यप्रसरत्वं सिद्धं न तु प्रातरेवोद्यन्नवार्यप्रसर इति' जय०.

Stanza 111—

वरेण तु मुनेः. Vâli's strength is described in the Râmâyaṇa Kishkindhâ Kâṇḍa 11th Canto in verses beginning with 'समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरम् । क्रामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्लमः ॥'. He is described to have a garland given him by his father Indra, which, being put on brought him success on the battle-field 'तमेवमुक्त्वा संक्रुद्धो मालामुत्क्षिप्य काञ्चनीम् । पित्रा दत्तां महेन्द्रेण युद्धाय व्यवतिष्ठत ॥'. The commentator says 'एषा हि माला संग्रामजयदा'.

Stanza 113—

पतिघ्नलक्षणोपेताम्. Malli.'s reading means 'endowed with ill-ominous signs on the hand, that go to shew the death of her husband.' N. reads पतिघ्नीलक्षणोपेताम्. This is the reading of Jaya. who explains it as 'पतिं हन्ति यल्लक्षणं तेनोपेतामित्येतीवार्थोऽयं द्रष्टव्यः ।'.

Stanza 115—

आढ्यङ्करण and **प्रियङ्करण** have both the affix ख्युन् (अन) which has the sense of च्वि, that is, it shews अभूततद्भाव, the state which did not exist before. **आढ्यङ्करणविक्रान्तः**=One whose prowess makes even one who is not famous to be famous.

Stanza 116—

प्रियम्भावुकताम् and **प्रियम्भविष्णु** are formed like आढ्यङ्करण and प्रियङ्करण with this difference that in the former the affixes खुकञ् (उक) and इष्णुच् (इष्णु) have an active sense, while in the latter ख्युन् (अन) is affixed in the sense of करण or instrument. In both, the affixes have the sense of च्वि.

Stanza 118—

रामर्त्विक्. Jaya. gives the same derivation of ऋत्विज् as Malli.; but he rightly says 'इत्यसुत्विक्शब्दनिर्वचनम् । ऋत्विजस्तु याजयितृषु ब्राह्मणेषु ।'.

The figure of speech in this verse is सावयवरूपक (*vide* Notes on St. 104), but it is not समस्तवस्तुविषय; because the आरोप्यमाण, यजमान, is not शाब्द (expressed). If it were सुग्रीवयजमानः instead of सुग्रीवः, it would have been an instance of समस्तवस्तुविषय; but as it is, it is एकदेशविवर्तिसावयवरूपक. 'यत्रावयवनिरूपणादवयविनो निरूपणं गम्यते तदेकदेशविवर्तिरूपकम्'.

Stanza 119—

युद्भियः=The inspirer of terror, one who inspired terror.

Stanza 126—

बान्धवक्रोशिनः. बन्धुः एव बान्धवः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्. बन्धु comes under the प्रज्ञादि group, to which अण् is affixed as a स्वार्थवाचक affix by the Sûtra "प्रज्ञादिभ्यश्च" ५।४।३८॥. In the same way we have रक्ष एव राक्षसः । देवता एव दैवतम् । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । पिशाच एव पैशाचः । मरुदेव मारुतः । चोर एव चौरः ।.

Stanza 127—

घनवर्तिनः. The word is formed by the Sûtra "व्रते" ३।२।८०॥. णिनि (इन्) is affixed to a root with an *upapada* when the word so formed shews observance of practice prescribed by the S'âstras. 'व्रत इति शास्त्रतो नियम उच्यते । व्रते गम्यमाने सुबन्त उपपदे धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति । समुदायोपाधिश्चायम् । धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन व्रतं गम्यते । स्थण्डिलशायी । अश्राद्धभोजी । कामचारप्राप्तौ नियमः । सति शयने स्थण्डिल एव शेते नान्यत्र । सति भोजनेऽश्राद्धमेव भुङ्क्ते न श्राद्धमिति ।' काशि०. So वनवर्तिनः means 'येषां सत्यन्यस्थाने वृत्तौ च वन एव वर्तितुं शास्त्रतो नियमस्ते वनवर्तिनः ।' Jaya.

Stanza 128—

शूरमानी. मन् has खश् and णिनि affixed to it in the sense of 'considering oneself to be what is denoted by the *upapada* of the root.' 'यदा प्रत्ययार्थः कर्ताऽऽत्मानमेव दर्शनीयत्वादिना धर्मेण युक्तं मन्यते तदायं विधिः । दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयंमन्यः । दर्शनीयमानी । पण्डितंमन्यः । पण्डितमानी ।' काशि०. Thus we have शूरमानी or शूरंमन्यः । साधुमानी or साधुंमन्यः.

Stanza 129—

अभ्यभ्यासककघातित्वात्. हन् takes णिनि, with an *upapada* which is its object, when the action of killing is done in the past time and when the word so formed shews censure. 'पितृव्यघाती । मातुलघाती । कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । चौरं हतवान् ।' काशि०. Jaya says:—'तत्र कुत्सितग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तम् । यदि सुग्रीवेण मम विरोधः किं तवायातमिति कुत्सितहननम् ।'.

ब्रह्मघ्नाम्. ब्रह्महन् is formed by the affix क्विप्. This affix is added to any root. The Sûtra "ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्" ३।२।८७॥ must therefore be taken in a limited sense. The Kâśikâ on this runs as follows:—

'कर्मणीति वर्तते । ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्धातोः क्विप्प्रत्ययो भवति भूते । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । किमर्थमिदमुच्यते । यावता सर्वधातुभ्यः क्विब्विहित एव । ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्वचनं नियमार्थम् । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्नान्यस्मिन्नुपपदे पुरुषं हतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्स्यात् ब्रह्माधीतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले क्विबेव नान्यः प्रत्ययः । तथा भूतकाल एव नान्यस्मिन् ब्रह्माणं हन्ति हनिष्यति वेति । तदेतद्वक्ष्यमाणबहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षणाल्लभ्यते ।'. बहुलम् occurs in the next Sûtra "बहुलं छन्दसि" ३।२।८८॥. But the Bhâshya does not accept these four limitations. 'ब्रह्मादिष्वेव क्विबेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम्' सिद्धा० कौ०. The Bhâshya proceeds as under:—

'किमर्थं ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्विधीयते न क्विप्चान्येभ्यो दृश्यत इत्येव सिद्धम् । ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्वचनं नियमार्थम् । नियमार्थोऽयमारम्भः । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विब्यथा

स्वादिति । किमविशेषेण । नेत्याह । उपपदविशेषे एतस्मिंश्च विशेषे । अथ ब्रह्मादिषु हन्तेर्णिनिना भवितव्यम् । न भवितव्यम् । किं कारणम् । उभयतो नियमात् । उभयतो नियमोऽयम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्किब्भवति । क्किबेव हन्तेर्भूते ब्रह्मादिष्विति । तथा चास्य वचनार्थः । एवं च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति ।'.

On this Kaiyaṭa remarks :—

'किमविशेषेणेति । किं धातूपपदकालप्रत्ययाश्चत्वारोपि नियम्यन्ते अथ किंचिदेव नियम्यत इति प्रश्नः । उपपदविशेष इति । अनेन धातुनियमं दर्शयति । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्किब्भवति नोपपदान्तरे । तेन पुरुषं हतवानित्यत्र क्किन्न भवति । अथेति । "कर्मणि हनः" इत्यनेनेति भावः । क्किबेवेति । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्किबेव भवति न प्रत्ययान्तरमिति क्किब्भूतकाले नियम्यत इति कालनियमोऽयं भवति । एतदेव नियमद्वयं भाष्यकारेणाश्रितम् । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते क्किब्भवति । ब्रह्मादिषु हन्तेः क्किब्भूत एवेत्येतत्तु नियमद्वयं नाभ्युपगतम् । अन्यैस्त्वाहोपुरुषिकया चतुर्विधो नियमो व्याख्यातः । स भाष्यविरोधान्नादरणीयः । तथा चेति । यस्माद्ब्रह्मादिष्वेवेति नियमोऽनेन क्रियते तस्मादुत्तरस्य योगस्य वचने प्रयोजनमस्ति । उपपदान्तरे हन्तेश्छन्दसि क्किब्यथा स्यादिति ।'.

Stanza 130—

पापकृत्. कृ takes the affix क्किप् (The whole of क्किप् is dropped, but as it is पित्, कृ takes the augment त् by "ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्" ६।१।७१॥) after सु, and after कर्मन्, पाप, मन्त्र, and पुण्य as its objects. Here there is a three-fold नियम; namely क्किबेव, कृञ एव, भूत एव. 'क्किबेवेति नियमात्कर्म कृतवानित्यत्राण् न । कृञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान् मन्त्राध्यायः । अत्र न क्किप् । भूत एवेति नियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न क्किप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्किप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ।' सिद्धा० कौ०.

Stanza 131—

अग्निचित्. In अग्निचित् and सोमसुत् the Kâśikâ mentions four kinds of नियम as in ब्रह्महा. 'चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते । धातुकालोपपदप्रत्ययविषयः'. The word means 'one who keeps sacred fire,' आहिताग्नि.

रथचक्रचिदादिषु. रथचक्रचित्=An arrangement of bricks for fire in the form of a chariot-wheel. Malli. takes अनलेषु in the लक्ष्य sense of 'altars on which fires are kindled'. Jaya. takes रथचक्रचित् in the sense of 'fire for which bricks are arranged in the form of a chariot-wheel.' 'अन्वयर्थो हि तदाकार इष्टकाचय इत्युच्यते तद्द्वारेणाग्निरपि ।' जय०. Malli.'s interpretation is preferable. अन्याख्यायाम् in the Sûtra "कर्मण्यग्न्याख्यायाम्" ३।२।९२॥ is explained in a way which supports Malli.'s explanation. 'अग्न्याख्यायां धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदग्न्याख्या गम्यते । . . . . । आख्याग्रहणं

कविसंप्रत्ययार्थम्। मन्मयों क्षिटकापथ उच्यते इयेनम्पिविति।' काशि०. मम्माख्या-यथ='मम्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम्' सिद्धा० कौ०.

Stanza 133—

बुद्धिपूर्वं भुवन्न त्वा. भुवन्न may be separated into भुवन् न or भुवम् न. भुवन् and हुवन्, Malli.'s reading, have both the same sense, *viz.* जानन्. Taking either, the construction is पिता त्वा खलं हु (भु) वन् बुद्धिपूर्वमेव न राजकृत्वा. But with भुवम्, the अन्वय must be खलं त्वा पिता न राजकृत्वा यत् बुद्धिपूर्वं भुवम्. In this case the Acc. त्वा is not strictly correct. By the Sûtra "कर्तृकर्मणोः कृति" २।३।६५॥ the object of the कृदन्त, राजकृत्वम्, must be used in the genitive. Malli. therefore says 'त्वामिति द्वितीया न स्यात्.' In 'धावैरामोदमुत्तमम्' (St. 80), however, Malli. says "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्यत्र शेषत्वविवक्षायामेव षष्ठीविधानादिह तदविवक्षायामामोदमिति कर्मणि द्वितीया।'. This view, however, is not quite free from objection. The Kâśikâ says 'शेष इति निवृत्तम्। पुनः कर्मग्रहणात्।' (*Vide* Note on St. 80). Some commentators divide त्वा into तु and आ, and understand पिता अखलम्. 'अन्ये तु इति निषेधे आशब्दः स्मरणे पीडायां वा राजकृत्वेत्यत्र सवेत्यर्था—इम्यते नञः प्रश्लेषात् अखलमिति मामित्यस्य वक्ष्यमाणस्य विशेषणमित्याहुः।' भर०. This is complicated and awkward.

Stanza 135—

दुष्ठुः. It has the same sense as दुःस्थः=badly settled, not settled. 'दुष्ठुः दुःस्थः सन्। अपदुःसुषुस्य इत्यौणादिकः क्रमस्थयः।.'

Stanza 139—

अनूचानैः. अनूचान is one who has studied all the Vedâs with their six parts. 'साङ्गे प्रवचने (वेदे) अधीती.'

Stanza 141—

संभविष्यावः. The second Future is used in the sense of the Imperfect when the action denoted by the verb is dependant upon the principal verb, which must have the sense of 'to remember' *e. g.* 'अभिजानासि स्मरसि बुध्यसे चेतयसे वा देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः'. Here वत्स्यामः means अवसाम. If however the subordinate sentence is introduced by यद्, the second Future can not be used in the sense of the Imperfect. 'अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम.'

Stanza 142—

When अभिज्ञा or its synonym is the principal verb, and two verbs depend upon it, the action of one of which indicates that of the other,

these two verbs may be used either in the 2nd Future or in the Imperfect in the sense of the Imperfect. The two sentences may or may not have been connected by यद्. *e. g.* 'अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे' or 'अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेष्ववसाम तत्रौदनमभुञ्ज्महि'; or 'अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे' or 'अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम तत्रौदनमभुञ्ज्महि'. In the present stanza वास is the indicator of पान.

CANTO VII.

Stanza 9—

अनपचारिणम्. This seems to be the true reading and not अनपकारिणम् adopted by C. and N. It is found in almost all the Mss. Moreover the Sûtra "संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥" ३।२।१४२॥ which, the five verses beginning with संज्वारिणेव illustrate, contains the root अपचर and not अपकृ. In these verses all the roots mentioned in the Sûtra are illustrated with the exception of आयम्, दुष्, दुह्, विविच्, भज्, and अतिचर्. The forms of these ending in घिनुण् (इन्) are आयामिन्, दोषिन्, दोहिन्, विवेकिन्, भागिन्, and अतिचारिन्.

Stanza 10—

परिमोहिणम्. This seems to be the correct reading and not परिमोहिनम् found in C. and N. "कृत्यचः" ८।४।२९॥ teaches that न् of a कृत् affix coming after a vowel is changed to ण् when preceded by र् in a preposition. The कृत् affixes that have न् in them are अन, मान, अनीय्, अन्, इन्, and न (substitute of the Past Part. affix त). This change is necessary and not optional. 'कृत्स्थो यो नकारोऽच उत्तरस्तस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । अन मान अनीय अनि इनि निष्ठादेश एते णत्वं प्रयोजयन्ति । अन । प्रयाणम् । परियाणम् । प्रमाणम् । परिमाणम् । मान । प्रयायमाणम् । परियायमाणम् । अनीय । प्रयाणीयम् । परियाणीयम् । अनिः । अप्रयाणिः । अपरियाणिः । इनि । प्रयायिणौ । परियायिणौ । निष्ठादेशः । प्रहीणः । परिहीणः । प्रहीणवान् । परिहीणवान् । अच इति किम् । प्रभुग्नः । परिभुग्नः ।' काशि०. To this there is one Vârtika, which sanctions णत्व in निर्विण्ण. 'कृत्स्यस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।' निर्विण्णोऽस्मि खलसङ्गेन । निर्विण्णोऽहमत्र वासेन ।' काशि०.

Stanza 11—

पर्णे is of course a better reading than पक्षी. पक्षी gives no additional sense. It is superfluous. पर्णे पत्त्रम्. Châtaka wishes for water on a leaf and not on the ground. 'धरणीपतितं तोयं चातकानां रुजाकरम्.'

Stanza 14—

उपशारदे. When the Loc. is not used, the form will be उपशारदम्.

Stanza 22—

अभङ्गुरप्रज्ञः=One whose intellect is firm. घुरच् (उर्) is added to भञ्ज् in the कर्मकर्त्तरि sense. As घुरच् is घित्, ज् is changed to ग् by "चजोः कुघिण्यतोः" ७।३।५२॥ (that is, च् and ज् are changd to क्, and ग् when followed by an affix which is घित् and the affix ण्यत्). 'भञ्जेः कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः स्वभावात्। भङ्गुरं काष्ठम्। घित्वात्कुत्वम्।' काशि०. 'अभिधानस्वाभाव्यात् भञ्जेः कर्मकर्त्तर्य्येवायं घुरच्प्रत्ययः' तत्त्व०. 'भञ्जेः कर्मकर्त्तर्येव अभिधानस्वाभाव्यादित्याहुः' मनो०. Thus भङ्गुरम् means स्वयमेव भज्यते. Jaya.'s reading is भङ्गुरप्रज्ञः. 'भङ्गुरा ये स्वयमेव भज्यन्ते।...। तान् प्रजानातीति भङ्गुरप्रज्ञः।' (जय०). This does not convey a good sense. Jaya. takes गत्वरान् in the sense of 'गमनशीलान् अस्थिरप्रकृतीन्'.

विदुरः= One who knows well. It is formed by affixing कुरच् (उर) to विद् according to the Sûtra "विदिभिदिच्छिदेः कुरच्" ३।२।१६२॥. 'ज्ञानार्थस्य विदेर्ग्रहणं न लाभार्थस्य स्वभावात्। विदुरः पण्डितः। भिदुरं काष्ठम्। छिदुरा रज्जुः। भिदिच्छिद्योः कर्मकर्त्तरि प्रयोगः' काशि०. On this the Manoramâ says:—'छिदुरमिति। कर्मकर्त्तरीति वृत्तिः। नैतद् भाष्ये दृष्टम्। तथा च माघः मुख्ये कर्त्तरि प्रायुङ्क्त। 'प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छिदुरयाऽदुरयाचितमङ्गना इति।'. This is in Mâgha C. VI, St. 8, where 'गुरुमत्सरच्छिदुरया' qualifies वपुष्टया and is explained by Malli. as 'गुरोर्महतो द्वेषस्य छिदुरया छेत्र्या। "विदिभिदिच्छिदेः कुरच्"।. Thus छिदुर means either 'that which cuts,' or 'that which is cut of itself.'

Stanza 25—

स्वप्नक्. The word is formed by affixing नजिङ् (नज्) to स्वप् in the active sense. The same affix is added in the same sense to तृष् and धृष्. The words are स्वप्नज्, तृष्णज्, and धृष्णज्.

ईश्वरः='ईशनशीलः' Jaya., that is, 'lording it over my wives.' The word is formed by affixing वरच् (वर) to ईश् by the Sûtra "स्थेशभासपिसकसो वरच्" ३।२।१७५॥. We have thus स्थावरः। ईश्वरः। भास्वरः। पेस्वरः। विकस्वरः।.

Stanza 27—

Jaya. notices the reading धरासमुद्रशैलानाम् which is adopted in the text. 'धरासमुद्रशैलानामिति पाठान्तरम्। अत्र 'बहुष्वनियमः' इति पूर्वनिपातः। यथा वीणाशङ्खदुन्दुभयः।' (जय०).

Stanza 28—

कारुः=doer. The word is formed according to the उणादि Sûtra 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्'। 'करोतीति कारुः शिल्पी कारकश्च। वातीति वायुः ("आतो युक्" ३।३।१२८॥) पायुर्गुदम्। जयत्यभिभवति रोगान् जायुरौषधम्। मिनोति प्रक्षिपति देहे उष्माणमिति मायुः पित्तम्। स्वादुः। साध्नोति परकार्यं साधुः। अश्नुते व्याप्नोति आशु शीघ्रम्।' (सिद्धा० कौ०).

Stanza 29—

कारका मित्रकार्याणि. The genitive is not used with a word formed by the affix अक in the sense of the Future and one formed by इन in the Future sense, or in the sense of 'debtor'. In कारक अक has the Future sense, कारकाः being equal to करिष्यन्तः. 'कटं कारको व्रजति। ओदनं भोजको व्रजति। इनः खल्वपि। ग्रामं गमी। आधमर्ण्ये शतं दायी। सहस्रं दायी। भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति किम्। यवानां लावकः। सक्तूनां पायकः। अवश्यं करी कटस्य। इह कस्मान्न भवति। वर्षशतस्य पूरकः। पुत्रपौत्राणां दर्शक इति। भविष्यदधिकारे विहितस्याकस्येदं ग्रहणम्।' काशि०. ण्वुल् (अक) has two senses. It is added in the active sense without reference to any particular time (कालसामान्ये), by the Sûtra "ण्वुल्तृचौ" ३।१।१३३॥. It has also the sense of the Future and is affixed to a verb which depends upon the principal verb in the sentence. This is according to the Sûtra "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" ३।३।१०॥ (*e.g.* कृष्णं द्रष्टुं याति, कृष्णं दर्शको याति). The genitive is prohibited with ण्वुल् which has the Future sense. 'अस्तु कालसामान्ये ण्वुलभिहितस्तस्य नायं निषेधकस्तेन ओदनस्य पाचकः, पुत्रस्य दर्शक इत्यादौ स्यादेवेति भावः'।.

Stanza 31—

साधयिष्यामः. Jaya.'s reading is **सादयिष्यामः** which means 'व्यापादयिष्यामः'=we shall kill.

करिष्यन्तः स्यतृ, the termination of the second Future, is used in two ways. It is added to a root which may or may not be connected with another verb as depending upon it. "लृट् शेषे च" ३।३।१३॥ 'शेषः क्रियार्थोपपदादन्यः। शेषे शुद्धे भविष्यति काले चकारात् क्रियायां चोपपदे क्रियार्थायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति। करिष्यामीति व्रजति। हरिष्यामीति व्रजति। शेषे खल्वपि। करिष्यति। हरिष्यति।' काशि०. In this verse करिष्यन्तः is not connected with any verb, while साधयिष्यामः depends upon आसेदुः. करिष्यन्त इत्यत्र शुद्धे भविष्यदर्थे लृट्। साधयिष्याम इत्यत्र क्रियार्थक्रियोपपदे भविष्यदर्थे लृट्।.

Stanza 34—

एकनिश्रायम्. Mark the difference between निश्चय and निश्राय. निश्चय is 'determination,' while निश्राय is 'heap'. निश्राय is परिमाणवाचक. Malli. takes एकनिश्रायमागतम् as qualifying कपिसमाहारम्. It means 'A large number of monkeys that had come in one lot.' Jaya. takes एकनिश्रायमागतम् with आयामम्. 'एकनिश्रायमागतमेकराशितां प्राप्तमायाममित्यर्थः ।' (जय०). Bharatamallika also takes it similarly. 'कीदृशमायामम् । एकं निश्रायं ज्ञानमागतं प्राप्तमत्यभ्यासात् सर्वासां दिशां दैर्घ्यं सुग्रीवस्य ज्ञानारूढमित्यर्थः' (भर०). He also says:—'एको निश्रायो निश्चयो अस्येति कपिसमाहारस्य विशेषणं वा । एतेन एकवाक्यता दर्शिता ।' Bharatamallika takes निश्राय in the same sense as निश्चय. Malli.'s interpretation seems to be the best.

Stanza 35—

जाम्बवद्गोलसहितम्. Malli. takes the whole as a compound, taking the first word as जाम्बवत्. He criticizes those who take the word as अकारान्त, *i. e.* जाम्बव. By 'केचित्' he means Jaya. and others. Jaya. says:—'आम्बवं ऋक्षाधिपतिम् । . . . . । जाम्बवशब्दोऽकारान्तो द्रष्टव्यः ।'. It is not quite clear why Malli. says 'चिन्त्यम्'. Bharatamallika quotes Vishvakosha to shew that the word is अकारान्त also. 'जाम्बवान् जाम्बवोऽपि च' इति विश्वः ।. However जाम्बवत् is the form of the word generally found, in the Râmâyaṇa and other Purâṇas.

Stanza 37—

वनाभिलावान्=The cutting or destruction of forests. 'वनविध्वंसान्' Jaya. Malli. explains अभिलाव by उत्सेध, which is to be taken in the sense of 'destruction'. 'उत्सेधस्तूच्छ्रये न स्त्री क्लीबं संहननेऽपि च' इति मेदिनी.

Stanza 38—

सदोद्गारसुगन्धीनाम्=Which are fragrant by their constant exudations. Jaya. takes it to mean 'which always give out good smell in belching after they have been eaten.' 'सदा सर्वदा उद्गारे भक्षणानन्तरं भक्षणपूर्वके वाढोच्चारणे यानि सुगन्धीनि तेषाम्'. 'यदुक्तं सदुद्गारेऽपि सुगन्धि प्रकाशयति तदुद्गारसुगन्धि ।' भर०. For the change of गन्ध to गन्धि (*vide* notes on C. II. St. 10).

आशिताः=Satisfied (those that have eaten their fill). It is active in sense. (*vide* notes on C.IV. St.11). The use of the genitive with the word is to be understood by the fact that षष्ठीसमास is prohibited with it by the Sûtra "पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन" २।२।११. 'सुहिता-

यत्स्तृणयोः। फलानां तृप्तिः।'. If the genitive case were not used with the word, there would be no meaning in prohibiting षष्ठीसमास with it.

Mark the difference between उत्कार, which means धान्यराशि, 'heap of corn' and उत्कर which means 'any collection' as भिक्षोत्कर. So निकार is धान्यराशि, and निकर is any समूह as पुष्पनिकर. It is only in the sense of 'the throwing up of corn' that कृ takes घञ्.

Stanza 39—

संस्ताव=Singing together, hymning in chorus. It is explained in the Kâśikâ and Kaumudî as meaning 'a place where Brâhmaṇas meet to sing the Sâma-Veda. 'समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देशे छन्दोगाः स देशः संस्तावः।' सिद्धा॰ कौ॰. 'संस्तावश्छन्दोगानाम्। समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देशे छन्दोगाः स देशः संस्ताव इत्युच्यते। संस्तवश्छात्रयोः।' काशि॰. संस्तव generally means परिचय.

प्रस्तार. Note the difference between प्रस्तार and प्रस्तर. Both mean 'spreading out, collection'; but the former is used when the description is not connected with a sacrifice. 'स्तृञ् आच्छादने। अस्माद्धातोः प्रशब्दे उपपदे घञ्प्रत्ययो भवति न चेद्यज्ञविषयः प्रयोगो भवति। शङ्खप्रस्तारः। मणिप्रस्तारः।' काशि॰.

Stanza 40—

विस्तार=Extent of anything except of words. The extent of words is विस्तर.

संग्राह=Catching by the fist. 'अहो मल्लस्य संग्राहः। अहो मुष्टिकस्य संग्राहः। संग्रहो धान्यस्य।' काशि॰.

Stanza 41—

न्याय्यम्. न्याय and परिणाय are formed by affixing घञ् (अ and changing the vowel to its Vṛiddhi) to इ with नि and नी with परि respectively in the sense of 'non-deviation' and 'moving pieces in chess' respectively, *e. g.* परिणायेन शारान् हन्ति। समन्तान्नयनेनेत्यर्थः। एषोऽत्र न्यायः यथाप्राप्तकरणमित्यर्थः। परिणय=marriage and न्यय=destruction. न्ययं गतः पापः। नाशं गत इत्यर्थः।.

पर्याय means क्रमप्राप्तस्यानतिपातः, *i. e.* 'regular order,' while पर्यय means 'lapse'; *e. g.* कालस्य पर्ययः। अतिपात इत्यर्थः।.

निशोपशायः. उपशाय is used in the sense of 'sleeping by turns,' while उपशय simply means 'sleeping near.' It does not convey the

idea of पर्याय. Similarly विशाय=sleeping by turns, while विषय=संशय (doubt).

फलोच्चाय:. चि takes the affix घञ् when the idea of taking by hand or proximity and not steeling is conveyed.

'हस्तादानग्रहणेन प्रत्यासत्तिराधेयस्य लक्ष्यते। पुष्पप्रचायः। फलप्रचायः। हस्तादान इति किम्। वृक्षशिखरे फलप्रचयं करोति ('वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति' सिद्धा० कौ०)। अस्तेय इति किम्। पुष्पप्रचयश्चौर्येण।' काशि०. The word उच्चय does not convey any such idea. 'उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः'. This Vârtika seems to have escaped Malli.'s notice when he quotes Vallabha on पुष्पोच्चय in his Com. on Kumârasambhava C. 8, St. 61. 'पुष्पोच्चयः पुष्पप्रकरः। "हस्तादाने चेरस्तेये" इति घञ्विधानस्यात्कवीनामयं प्रामादिकः प्रयोग इति वल्लभः।'. Malli. does not refer to the 'उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः' which is an exception to the Sûtra "हस्तादाने चेरस्तेये" ३।३।४०॥. It must be stated, however, that this difference between प्रचाय and प्रचय is not strictly observed in usage.

Stanza 43—

निग्राहः=Curse, imprecation. अवग्राह also means the same. 'अवग्राहो हन्त ते वृषल भूयात्। निग्राहो हन्त ते वृषल भूयात्। आक्रोशे इति किम्। अवग्रहः पदस्य। निग्रहश्चोरस्य।' काशि०.

Stanza 45—

मासतमादह्नः प्राक्=Before the last day of one full month from this day. मासतमः दिवसः the day on which one month is completed.

Stanza 49—

प्रग्राहवान्=Having the string of a balance in his hand.

Stanza 52—

विनतः= Name of a monkey. Jaya. takes it to mean 'one who had bowed.' 'विनतः प्रणतः सुग्रीव इत्यर्थात्' (जय०). This is not good विनत must be here taken as a proper noun. The Râmâyaṇa describes what monkeys were sent to what directions :—

'उत्तरां तु दिशं रम्यां गिरिराजसमावृताम् ॥
प्रतस्थे सहसा वीरो हरिः शतबलिस्तदा।
पूर्वां दिशं प्रतिययौ विनतो हरियूथपः ॥
ताराङ्गदादिसहितः प्लवगः पवनात्मजः।
अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां हरियूथपः ॥

पश्चिमां च दिशं घोरां सुषेणः प्लवगेश्वरः ।
प्रतस्थे हरिशार्दूलो दिशं वरुणपालिताम् ॥' किष्कि॰ स॰. ४५.

Thus we see that शतबलि, विनत, हनुमत्, and सुषेण were sent respectively to the northern, eastern, southern, and western directions.

Stanza 57—

निगदान् and निनादान् both mean 'sounds', 'words'. गद्, नद्, पठ्, and स्वन् take घञ् (अ) or अप् (अ) when preceded by नि. घञ् being ञित्, the penultimate अ of roots to which it is affixed, takes Vṛiddhi by "अत उपधायाः" ७।२।११६॥. "नौ गदनदपठस्वनः" ३।३।६४॥ निगदः । निगादः । निनदः । निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ।.

Stanza 58—

पण= Wealth. 'पणो माने वराटानां मूल्ये कार्षापणे धने । द्यूते विक्रव्यसाकारे बद्धमुष्टौ ग्लहे भृतौ' धरणी.

क्रामेन, the reading of E., does not seem to be correct. क्रम् can not take Vṛiddhi as shewn in the Com.

Stanza 59—

समजेन. अज् takes the affix अप् when preceded by सम् and उद् in the sense of 'a collection (of beasts)' and 'the driving (of beasts)'. 'समजः पशूनां सङ्घः । उदजः पशूनां प्रेरणम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजो क्षत्रियाणाम्' (सिद्धा॰ कौ॰).

Stanza 60—

ग्लहम्. ग्लह=stake. The word occurs in Mâgha 'स्वांस्तुलीमभिसरण-ग्लहामदीव्यन्' ८-३२. There Malli.'s remarks on ग्लह are :—"अक्षेषु ग्लहः" इति अहेरेवाक्षपणे लत्वनिपातः । अप्प्रत्ययस्तु "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इत्येव सिद्ध इति केचित् । अन्ये तु ग्लहिं प्रकृत्यन्तरमङ्गीकृत्याप्प्रत्ययस्यैव निपातो घञर्थ इत्याहुः ।'

Stanza 63—

अन्तर्घने. अन्तर्घन or अन्तर्घण is formed according to Pâṇini by adding अप् to हन् and changing it to घन. It conveys the sense of 'a region in वाहीक (the Punjaub) country'. Here, however, it means the space between the outward entrance and the door. 'द्वारमतिक्रम्य यः सावकाशप्रदेशः सोऽन्तर्घण इत्युच्यते ।' जय॰.

लौहोद्घनघनस्कन्धाः उद्घन is generally a large wooden block on which carpenters place their wood while fashioning it. 'अस्मिन् काष्ठे

अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्षन्ते तद्द्रुघनः' सिद्धा० कौ०. Amara also explains the word similarly 'निघाव तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स द्रुघनः' (अम०). But our commentator explains it to mean 'an iron block for blacksmiths to fashion their iron upon'. We have लो (or लौ) होद्धन and not काष्ठोद्धन in the text. It is this that has led Malli. to explain it thus.

अपघन is formed by affixing अप् to अपहन् and changing it to घन्. It has the sense of अङ्ग. अङ्ग is not the whole body but hands and feet. 'अङ्गं शरीरावयवः। स चेह न सर्वः किन्तु पाणिः पादश्चेत्याहुः।'. In अपघन, the affix अप् has the sense of करण. 'अपहन्यते अनेन इति अपघनम्।'. Here, however, it seems to mean any limb, all limbs, or the whole body. Amara gives it as a synonym of अङ्ग 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः'.

Stanza 64—

अयोघनमुष्टयः अयोघन (अयो हन्यतेऽनेन) means 'a hammer'. The word is so used in the Raghu. 'अयोघनेनाय इवाभितप्तं वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदद्रे। १४, ३३. Here, however, Malli. explains it as 'लोहघण्टा'.

Stanza 64—

अव्याधि is an अव्ययीभाव compound like निर्मक्षिकम्. It means अनामयम्, *i. e.* health.

उद्धान्=Excellent. 'उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायते इत्युद्धनः। गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वात् हन्तिर्ज्ञाने.'

Stanza 68—

रक्ष्णम्. नङ् (न, the affix being ङित् is weak) is affixed to यज्, याच्, यत्, विच्छ्, प्रच्छ्, and रक्ष्. "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्।" ३।३।९०॥ *e. g.* यज्ञः। याच्ञा। यत्नः। विश्नः। प्रश्नः। रक्ष्णः।.

Stanza 70—

दानवोऽसौ. This was Maya who was slain by Indra, when he was attached to the damsel Hemâ. The story is thus described by Svayamprabhâ in the Râmâyaṇa:—

'मयो नाम महातेजा मायावी वानरर्षभ॥
तेनेदं निर्मितं सर्वं मायया काञ्चनं वनम्।
पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूव ह॥
येनेदं काञ्चनं दिव्यं निर्मितं भवनोत्तमम्।
स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महद्वने॥

पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसं धनम् ।
विधाय सर्वं बलवान् सर्वकामेश्वरस्तदा ॥
उवास सुखितः कालं कंचिदस्मिन्महावने ।
तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवपुङ्गवम् ॥
विक्रम्यैवाशनिं गृह्य जघानेशः पुरन्दरः ।
इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वनमुत्तमम् ॥
शाश्वतः कामभोगश्च गृहं चेदं हिरण्मयम् ।
दुहिता मेरुसावर्णेरहं तस्याः स्वयंप्रभा ॥
इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तम ।
मम प्रियसखी हेमा नृत्यगीतविशारदा ॥
तया दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनं महत् ।' किष्किं० स० ५१

As the demon was killed by Indra, the enemy of Bala, and not by Vishṇu, the enemy of Bali, बलद्विषा is a better reading than बलिद्विषा adopted by Malli.

Stanza 72—

विद्येव. It may be taken to mean तत्त्वज्ञान, as it is qualified by अध्यात्मवती. Excellent learning, that knowledge of reality leads out (*i. e.* out of संसार) according to their desire those who curb their senses (नियतात्मन्–आत्म meaning इन्द्रिय) and who give themselves up to concentration (अनुष्ठितक्रियान्).

Stanza 74—

उपधाभेदभीरवः=Afraid because they could not accomplish the work which was entrusted to them after they had been examined and found fit to do it. उपधा means 'examination'. Malli. here takes it in its लक्ष्य (secondary) sense of 'the accomplishment of work resulting from examination.' That is, when a work is entrusted to servants after their capacity for it has been examined, it is quite sure to be effected. Jaya.'s note is :—'उपधानमुपधा परीक्षा । तत्परिशुद्धो हि भृत्यः कार्येषु नियुज्यते । तत्कारणादुपधाया भेदोऽभावस्तस्माद्भीरवः ।' जय०.

Stanza 76—

प्रस्कन्दिका=Bha. Malli. explains it as अवरोग.

Stanza 79—

अजीवनि. अनि is affixed to a root preceded by नञ् when imprecation is implied; *e. g.* 'अकरणिस्ते वृषल भूयात्' । 'अजीवनिस्ते शठ भूयात् ।'.

Stanza 85—

उद्‌ङ्कः. It is a leathern vessel for taking out oil, ghee &c. 'घृतमुद्‌च्यते उद्ध्रियतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कः चर्ममयं भाण्डम् ।'. हृदयोदङ्कः=A sharp instrument for pulling out the heart.

Stanza 86—

Malli.'s taking एषः to mean वानरगणः and supplying इवः पक्षी as the subject of 'अभ्येति' is awkward. The verse may be thus construed:- 'बुभुक्षया परिग्लानः एषः (पक्षी) अस्माननुमितः (अस्मिन् प्रदेशे) अभ्येति (अत एव) अशुभक्रियः परत्र ईषदाढ्यङ्करः न'. Jaya.'s explanation of the verse is as follows:—

'स एष अस्माननुमितः प्रदेशादभ्येति आगच्छति स परत्र परलोके ईषदाढ्यङ्करोऽपि अनाढ्यैरीषदाढ्योऽपि न कृतः । अशुभेन कर्मणेत्यर्थात् । अतः परिग्लानो बुभुक्षया यो हि कर्मणा शुभेन ईषदाढ्यङ्करोऽपि न कृतः स कथं न बुभुक्षया पीड्यते ।'.

Stanza 90—

माहाकुलीनस्य. अञ्, खञ्, and ख are affixed to महाकुल in the sense of अपत्य. We have thus three words, माहाकुल, माहाकुलीन, and महाकुलीन.

Stanza 91—

Malli.'s reading is **अह्नोऽतीतम्.** The Sandhi here is ungrammatical, the rule being that अहन् changes its न् to र् when followed by what is not a case-ending; *e. g.* अहर्ददाति । अहर्भुङ्क्ते ।, but we have अहोभिः. The Sandhi of अहन्+अतीतम् should thus be अहर्+अतीतम्=अहरतीतम्. With अहर्गतम्, there is no difficulty.

Stanza 92—

कौशल्यायनिवल्लभाम्. कौशल्यायनि is formed by affixing फिञ् in the sense of अपत्य to कोसल. Before affixing the termination कोसल is changed to कौसल्य. Jaya.'s derivation 'कौशल्याया अपत्यं कौशल्यायनी रामः' is not supported by the Kâśikâ, Kaumudî, or Bhâshya. 'परमप्रकृतेरेवायं प्रत्यय इष्यते (*i. e.* though the Sûtra is "कौसल्यकार्मार्याभ्यां च" ४।१।१५५।, the affix फिञ् is not added to कौसल्य and कार्मार्य but to their original basis कोसल and कर्मार) । कोसलस्यापत्यं कर्मारस्यापत्यमिति । प्रत्ययसंनियोगेन तु प्रकृतिरूपं निपात्यते । तथा च सूत्यन्तरम् । छगुकोसलकर्मारछागवृषाणां कुञ्चादिष्टस्य । छागल्यायनिः । कौसल्यायनिः । कार्मार्यायणिः । छाग्यायनिः । वार्ष्यायणिः ।' काशि॰. 'परमप्रकृतेरेवायमिष्यते । प्रत्ययसंनियोगेन प्रकृतिरूपं

निपात्यते । कुशलस्यापत्यं कौशल्यायनिः । कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायणिः । छागवृषयोरपि । छाग्यायनिः । वार्ष्यायणिः ।' सिद्धा० कौ०. कोसल and कोशल are two forms of the same word. The Kâśikâ reads 'कौसल्य' in the Sûtra "कौसल्यकार्मार्याभ्यां च" while Bha. Dî. reads 'कौशल्य'.

कौमारीम्=The wife of one who has not married another wife. The husband of one who has not married another husband is called कौमार. 'अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या ।' सिद्धा० कौ० and काशि०. Bha. Malli. suggests other explanations also:—'कौमारीं जितकार्त्तिकेयभार्यानतिरूपवतीमित्यर्थः । कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य पत्नी कुमारी । स्कन्दो मन्मथतिर्विवाहविमुखो धत्ते कुमारव्रतमिति काल्पनिकम् । न तु प्रकृतम् । देवसेना नामेन्द्रकन्या कार्त्तिकेयस्य पत्नी प्रसिद्धा तथा हि 'शतक्रतो रूपवती देवसेनेति वै सुता । सा महेन्द्रेण स्वयं भार्यार्थेनोपपादिता ॥' इति स्कन्दपुराणीयं वचनममरकोषटीकायां मधुमाधवेन धृतम् । अयोपयन्त्रा सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव देवसेनामिति कालिदासः । कुमारीं अबवीति . . . । किं वा कौ पृथिव्यां मारी माया लक्ष्म्या रीर्गतिर्यस्यां लक्ष्मीरूपामित्यर्थः । . . किं वा कुमार एव कौमारः । कौमारस्य भार्या रामस्य प्रथमपत्नीमित्यर्थः ।'.

Stanza 99—

यां गृहीत्वा. Malli. takes this to mean यां धनं (*i. e.* धनदात्) गृहीत्वा. ग्रह्, he says, is द्विकर्मक, and in support of his statement quotes 'दिवाख्य . . ' &c. This view is not sanctioned by Pâṇini, Kâtyâyana, or Patañjali. We find the following remarks in the Manoramâ on ग्रह्:—

'यत्तु प्राचोक्तं "दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिकर्मयुक् । नीह्कृष्मन्थवहदण्ड्ग्रहमुष्यच्कर्मभाक् ॥" इति । अत्रेदं वक्तव्यं ग्रहेः पाठो निर्मूलः अमाह युतरं शक्मिस्युदाहरणमप्ययुक्तम् ॥'.

Stanza 101—

नाविविदिषु: *cf.* 'A faint heart never won a fair lady'.

Stanza 103—

समगच्छम्=We wish you may go. By the Sûtra "आशंसायां भूतवच्च" ३।३।१३२। the Aorist is optionally used in the sense of the Future when hope is implied. 'आशंसनमाशंसा । अप्राप्तस्य प्रियार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । तस्याञ्च भविष्यत्काले विषयः । तत्र भविष्यति काले आशंसायां गम्यमानायां धातोर्वा भूतवत्प्रत्यया भवन्ति । चकाराद्वर्तमानवच्च । उपाध्यायश्चेदागमत् । आगतः । आगच्छति । आगमिष्यति । एते व्याकरणमध्यगीष्महि । एते व्याकरणमधीतवन्तः । अधीमहे । अध्येष्यामहे । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाल्लङ्लिटौ न भवतः । आशंसायामिति किम् । आगमिष्यति ।'

काशि०. Thus the Aorist, the Present, and the Future are used when hope is implied.

मोदयध्वम्. The reading 'आहध्वं मा रघूत्तमम्' noted by Malli. is noticed by Bha. Dt. The Sûtra "आङो यमहनः" १।३।२८॥ teaches that यम् and हन् take Para. terminations when they are intransitive or if transitive have for their object a word denoting a limb of the speaker. 'यम उपरमे । हन हिंसागत्योरिति परस्मैपदिनौ । ताभ्यामकर्मकक्रियावचनाभ्यामाङ्पूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति । आयच्छते । हनः खल्वपि । आहते । अकर्मकादित्येव । आयच्छति कूपाद्रज्जुम् । आहन्ति वृषलं पादेन । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते । किं तर्हि । स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति । आहन्ति शिरः परकीयमिति ।' काशि०. Now the question arises how the Atma. form in 'आहध्वं मा रघूत्तमम्' is to be explained, 'कथं तर्हि "आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः" इति भारविः । "आहध्वं मा रघूत्तमम्" इति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्येत्यध्याहारो वा । "ल्यब्लोपे पञ्चमी" इति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयकम् । भेत्तुमित्यादि तुमुन्नन्ताध्याहारो वा । समीपमेत्येति वा ।' सिद्धा० कौ०. *Vide* Malli.'s Com. on "आजघ्ने" in "आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः" किरा० १७-६३.

नोपायध्वम् (मोपायध्वम्). Malli. says that the root is here transitive and therefore Âtma. is inadmissible. We think the Âtma. can be explained by the Sûtra "समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे" १।३।७५॥. यम् with सम्, उद् and आ takes Âtma. when the sense of the verb has no connection with ग्रन्थ (a book). With आ, यम् is Âtma. when intransitive by the Sûtra "आङो यमहनः" १।३।२८॥. In the Sûtra "समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे" आ is mentioned to shew that even when transitive, आयम् takes Âtma. terminations, provided the sense is not connected with ग्रन्थ. 'आङ्पूर्वादकर्मकात् "आङो यमहनः" इति सिद्धमेवात्मनेपदम् । सकर्मकार्थमिदं पुनर्ग्रहणम् । अग्रन्थ इति किम् । उद्यच्छति चिकित्सां वैद्यः । कर्त्रभिप्राय इत्येव । संयच्छति । उद्यच्छति । आयच्छति ।' काशि०.

Stanza 105—

अधिशयितम्. Here the past participle termination त has the sense of अधिकरण (place). Instransitive roots, and roots implying motion and eating take the past participle affix त in the sense of अधिकरण in addition to its respective senses in connection with them. 'ध्रौव्यार्था अकर्मकाः प्रत्यवसानार्था अभ्यवहारार्था इति स्वनिकायप्रसिद्धिः । ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यो यः क्तो विहितः सोऽधिकरणे भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च । ध्रौव्यार्थेभ्यः कर्तृभावाधिकरणेषु । गत्यर्थेभ्यः कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु । प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्मभावा-

विकरणेषु । औव्यार्थेभ्यस्तावत् । आसितो देवदत्तः । आसितं तेन । इदमेषामासितम् । गत्यर्थेभ्यः । यातो देवदत्तो ग्रामम् । यातो देवदत्तेन ग्रामः । यातं देवदत्तेन । इदमेषां यातम् । प्रत्यवसानार्थेभ्यः । भुक्त ओदनो देवदत्तेन । देवदत्तेन भुक्तम् । इदमेषां भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणाः पीता गाव इति । अकारो मत्वर्थीयः । भुक्तमेषामस्ति पीतमेषामस्तीति ।' काशि०. Malli. explains पीत in पीतप्रतिबद्धवत्साम् and विदितः in 'स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ' similarly.

Stanza 106—

द्युतितम्. The past participle affix क्त has here an active sense. 'द्युतितमिति कर्तरि निष्ठा । यदि वा भिक्षा कर्तृभूतया द्युतितं शोभितम् । यथेत्यभ्याहृत्य तमेकमन्तेति योज्यम् । एवं च कृत्वा उदुपधाद्भावादिना भावे निष्ठायां विकल्पेन कित्त्वप्र-तिषेधात् कित्त्वमुदाहृतम् ।' जय०.

प्रलोठितम्. क्त has here the sense of आदिकर्म; प्रलोठितम् being equal to प्रलोठितुमारब्धम्.

Stanza 110—

अधः पयः. With this reading अधिसमुद्रम् and अधः must be taken as opposite words. अधिसमुद्रम्=समुद्रस्योपरि that is, on the surface of the ocean and अधः=below, *i. e.* underneath the waves.

तरुमृगोत्तमम्. It must be taken as सप्तमीतत्पुरुष, as षष्ठीतत्पुरुष is prohibited by "न निर्धारणे" II. No compound takes place between नृणाम् and श्रेष्ठः in नृणां द्विजः श्रेष्ठः. But we have the compound पुरुषोत्तमः. How is this then to be explained? 'अथ कथं पुरुषोत्तम इति । यस्मान्निर्धार्यते यश्चै-कदेशो निर्धार्यते यत्र निर्धारणे हेतुरेतत्त्रितयसंनिधाने सत्येवायं निषेध इति "द्विवचन-विभज्योपपदे—" इति सूत्रे कैयटः । यद्वा पुरुषेषु उत्तमः इति "संज्ञायाम्" इति निर्धार-णसप्तम्याः समासः । न चैवं "न निर्धारणे" इति व्यर्थम् । स्वरे भेदात् । सप्तमीसमासे हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात् ।' मनो०. तरुमृगोत्तमम् is not a संज्ञा; सप्तमीतत्पुरुष compound should therefore be formed by detaching the part सप्तमी from the whole Sûtra, "सप्तमी शौण्डैः" २।१।४०॥ and understanding it to mean that a word in the locative case can be compounded with any word having a case-ending (सप्तम्यन्तं सुबन्तेन सह समस्यते). 'तरुमृगेषु वानरेषूत्तममिति सप्तमीति योगविभागात्समासः ।' जय०.

---

o

CANTO VIII.

Stanza 1—

अगाधत=Set out for. 'अगाधत प्रस्थितवान् । गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोरित्य-स्मात्लङ् । "अनुदात्तङित" इत्यनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्' जय०.

उरुविग्रहः. 'कामरूपित्वात्तदानीमुत्पादितविपुलकायः ।' जय०.

Stanza 2—

शारन्मुखे. **शारण्मुखे** does not seem to be correct. न् cannot here be changed to ण्. द् of शारद् is changed to न् by "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" ८।४।४५॥. This Sûtra succeeds "अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि" ८।४।२॥. The change of द् to न् made by "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" is therefore असिद्ध (as it were not made) in the view of "अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि" by "पूर्वत्रासिद्धम्" ८।२।१॥. Thus न् is not changed to ण्, because the Sûtra "अट्कुप्वाङ्—" does not see the नत्व, brought above by 'यरोऽनुनासिके—", the latter being subsequent to the former (त्रिपाद्यामपि परं शास्त्रं पूर्वं प्रत्य-सिद्धं स्यात्).

Stanza 3—

व्यस्यतन्वाताम्. The Âtma. here shews कर्मव्यतिहार, *i. e.* exchange of actions. 'कर्मशब्दः क्रियावाची । व्यतिहारो विनिमयः । यत्र अन्यसंबन्धिनीं क्रियामन्यः करोति इतरसंबन्धिनीं चेतरः स कर्मव्यतिहारः ।' काशि०. व्यस्येताम् also shews कर्मव्यतिहार, but it does not take Âtma. terminations; because roots implying motion and slaughter do not take Âtma. terminations even when there is कर्मव्यतिहार. This exchange of actions in both the cases is well shewn by Jaya. 'तत्र हरेर्गच्छतः परतो यस्मिन्विवत्प्र-देशे स्वमूर्तिं विस्तारयितुमवसरो भविता तत्र पयोनिधिरूर्मिभिः स्वमूर्तिं वितस्तार । पयो-निधेश्च वेलातटं गच्छतो यत्र स्वमूर्तिविस्तारावसरो भावी तत्र हरिः स्वमूर्तिं वितस्तार । तथा पयोनिधेर्यं मार्गं गन्तुमवसरो भविता हरिरुत्पत्य तं मार्गं गन्तुमैच्छत् । यत्र अक्रि-यावसरे क्रियां करोति स तत्र तत्क्रियाकारीत्युपचर्यते यथा देवदत्तसाध्यां क्रियां यज्ञ-दत्तः कुर्वन् तत्कारीत्युच्यते । ततश्चेतरेणेतरसंबन्धिन्याः क्रियायाः करणात् अन्यतर-संबन्धिन्याश्चेतरकरणात् संभवति कर्मव्यतिहारः ।' जय०.

Stanza 4—

व्यतिजिग्ये. Jaya. says:—'तस्य हरेर्गच्छतः स्वदेहस्याल्पतां कर्तुं योऽव-सरो भावी तत्र समुद्रो नातिशयधैर्यं कृतवान् तेन तस्य धैर्यं न जितं तदानीं तस्योद्धत-कल्लोलत्वात् । अपिशब्दाच्च हनूमानपि समुद्रस्य शान्तत्वं कर्तुं योऽवसरो भावी तत्र नातिशयधैर्यं कृतवान् । तेन तस्य धैर्यं वा न जितम् तदानीं तस्य विपुलकायत्वात् ।

यद्वेवं हनूमतः समुद्रो हनूमानपि समुद्रस्य भैर्ये न व्यतिशिग्ये नाभिबभूव । एकवचनस्य प्रत्येकाभिसंबन्धात् ।'.

Stanza 5—

व्यतिघ्नतीम्. 'हनिष्याम्येनमिति राक्षस्या यो वधकरणावसरः तत्र व्यतिघ्नन् व्यतिघ्नतीं तस्यैनां हनिष्यामीति यो वधकरणावसरः तत्र घ्नतीं तदेवमितरेतरक्रियाकरणेन व्यतिघ्नतीं राक्षसीम् ।' जय°.

Stanza 6—

व्यतियुतः. Here also there is कर्मव्यतिहार, but the root does not take Âtma. terminations; because अन्योन्यम् is used. When अन्योन्य, इतरेतर, or परस्पर is used in connection with a verb, which shews कर्मव्यतिहार, the root does not Atma. terminations. The कर्मव्यतिहार is well shewn by Jaya. 'तत्रोदन्वतः शब्दकरणायो भीषणशब्दमिश्रणावसरो भावी तत्र राक्षसी म्रियमाणा शब्दान् भीषणानुदन्वच्छब्दैर्युयाव । राक्षस्याः शब्दकरणायो भीषणशब्दमिश्रणावसरो भावी तत्रोदन्वानानिलोद्धूतः शब्दान् भीषणान् राक्षसीशब्दैर्युयाव ।'.

Stanza 7—

स्वाशितम्भवम्. आशित, which is active in sense, means तृप्त. आशितम्भवम् means तृप्तिः and स्वाशितम्भवम् is सुष्ठु तृप्तिः, सुतृप्तिः, complete gratification.

Stanza 8—

When the wings of mountains were cut off by Indra, Mainâka was saved by the Wind, that threw him forcibly into the ocean. To return this obligation, Mainâka arose from the ocean to help Hanumat, the son of वायु. The story is thus described in the Râmâyaṇa.

Says Mainâka:—

'अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोऽपि विजानता ।
धर्मं जिज्ञासमानेन किं पुनर्यादृशो भवान् ॥

त्वं हि देववरिष्ठस्य मारुतस्य महात्मनः ।
पुत्रस्तस्यैव वेगेन सदृशः कपिकुञ्जर ॥

पूजिते त्वयि धर्मज्ञे पूजां प्राप्नोति मारुतः ।
तस्मात्त्वं पूजनीयो मे शृणु चाप्यत्र कारणम् ॥

पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन् ।
तेऽपि जग्मुर्दिशः सर्वा गरुडा इव वेगिनः ॥

ततस्तेषु प्रयातेषु देवसङ्घाः सहर्षिभिः ।
भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया ॥
ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः ।
पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण ततः शतसहस्रशः ॥
स मामुपगतः क्रुद्धो वज्रमुद्यम्य देवराट् ।
ततोऽहं सहसा क्षिप्तः श्वसनेन महात्मना ॥
अस्मिंल्लवणतोये च प्रक्षिप्तः प्लवगोत्तम ।
गुप्तपक्षः समग्रश्च तव पित्राभिरक्षितः ॥
ततोऽहं मानयामि त्वां मान्योऽसि मम मारुते ।
त्वया ममैष संबन्धः कपिमुख्य महागुणः ॥
अस्मिन्नेवं गते कार्ये सागरस्य ममैव च ।
प्रीतिं प्रीतमनाः कर्तुं त्वमर्हसि महामते ।
श्रमं मोक्षय पूजां च गृहाण हरिसत्तम ।
प्रीतिं च मम मान्यस्य प्रीतोऽस्मि तव दर्शनात् ॥'
सुन्द० का० १. ११६-१२२.

'The story originated from the double sense which the word *parvata* bears in the Vedas. It denotes " a mountain " and " a cloud " also. Indra was the god who prevented the clouds from flying from place to place, and compelled them to discharge their freight on the earth for the benefit of his human worshippers' [Dr. Bhândârkara's " Early History of the Dekkan " p. 48 footnote 3).

Stanza 11—

न तत्संस्थास्यते. With this reading we should take संस्था to mean मृत्यु. The work will not die, that is, will not remain uneffected. ' न नाशं गमिष्यति । संपत्स्यत एवेत्यर्थः ।'.

Stanza 15—

आघ्रानः. The Âtma. form is used; because the root is here intransitive; the object being not desired to be expressed. ' धातोरर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥'.

अलातैः. Another reading is आलातैः. Both mean the same thing. ' विद्यादलातमालातमिति द्विरूपकोषः ।'.

Stanza 16—

संगृणुष्व. The portion of the Com., referring to Kaumudî, viz. ' कौमुद्यां तु समो गमिच्छिभ्यामिति पाठः । तदा तत्रस्थार्तिश्रुविभ्यामात्मनेपदम् ॥ ', is

not found in the Mss. of the Com. lying in the office of the Theosophical Society in Madras. It is an interpolation (*vide* Intro.).

मत्कैः. When followed by an affix or by the final member of a compound, युष्मद् and अस्मद् in the singular number take त्व and म as the substitute of their parts युष्म and अस्म, in other words युष्मद् and अस्मद् are changed to त्वद् and मद्. *e. g.* त्वदीयः । मदीयः । त्वत्तरः । मत्तरः । त्वयति । मयति । त्वयते । मयते । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः ।. Malli. should have said 'मादेशः' instead of 'मदादेशः' or omitted 'मपर्यन्तस्य.'

Stanza 17—

संविद्रते. विद् 'to know' 2nd Conj. when Âtma. has optionally र् prefixed to the termination of the 3rd Per. Plu. in the Present, Imperative, and Imperfect tenses. *e. g.* संविदते or संविद्रते; संविदताम् or संविद्रताम्; समविदत or समविद्रत.

Stanza 19—

मा कस्यचिदुपस्कृथाः =Make no effort (do not trouble yourself) in preparing any eatable or drinkable for me. When कृ is used in the sense of 'providing with an effort,' the object of it, namely, that which is provided, is used in the genitive case. In this sense कृ takes Âtma. and is changed to स्कृ.

Stanza 20—

अपचक्रे वनात्=Carried her forcibly away from the forest. वन thus becomes अपादान and is therefore used in the ablative case. Jaya. says :—'अपचक्रे अभिभूय । अवक्षेपणे कृञ् । वनादिति वनमुपगम्य । ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी ।'.

विकुर्वाणः स्वरान्=Uttering various sounds, roaring like a lion. Jaya. reads विकुर्वाणम् and construes it with बलम्. 'तस्य बलं दशाननस्य सामर्थ्यम् । वीक्ष्यम् । स्वरान् विकुर्वाणम् । विविधान् स्वरान् कुर्वाणम् ।'. It may be construed with कृ. 'स्वरान् विकुर्वाणं वं हरिर्वाधिचक्रे.'

Stanza 21—

विनेष्ये and **उद्दानेष्ये.** For Atma. *vide* note on C. I. St. 15.

Stanza 26—

प्रत्यज्ञासीत्. ज्ञा with सम् or प्रति takes Âtma. when the sense is other than स्मरण (anxious remembrance, thought or meditation).

प्रत्यज्ञासीत् has the sense of आध्यान and is therefore Para. Jaya. reads प्रत्यज्ञास्त. 'प्रत्यज्ञास्त प्रतिज्ञातवानित्यर्थः। . . . । आध्यानं चोत्कण्ठनम्।'. 'आध्यान is explained in the Kâśikâ as उत्कण्ठा, स्मरणम्'

Stanza 31—

गोष्ठीषु. 'गावोऽनेका यावत्तिष्ठन्त्यस्यां गोष्ठी।'.

Stanza 32—

संप्रायच्छन्त बन्दीभिः. When दा is used in the sense of 'giving something for immoral purposes,' the word denoting the person to whom it is given, is used in the instrumental case instead of in the dative. We have thus बन्दीभिः used in the sense of बन्दीभ्यः.

Stanza 33—

प्रत्तम्. Past Part. of दा with प्र. After a preposition ending in a vowel, the द of दत्त is dropped. *e. g.* प्रत्तः, अवत्तः. But the forms प्रदत्तः, अवदत्तः &c. are also used to shew आदिकर्म.

'अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते॥'

'चकारोऽयथाप्राप्तम्' thus अवदानुमारब्धमवदत्तमवत्तं वा। विदानुमारब्धं विदत्तं वीत्तं वा (When दत्त drops its द the इ and उ of the preposition preceding it is lengthened. "दस्ति" ६।३।१२३॥); प्रदत्तम्, प्रत्तम्; सुदत्तम्, सूत्तम्; अनुदत्तम्, अनूत्तम्; निदत्तम्, नीत्तम्.

On the verse 'अवदत्तं विदत्तं च—' &c. the Kâśikâ says:—'अच उपसर्गात्त इति प्राप्ते निपात्यन्ते। अनुपसर्गा वा एते अवादयः क्रियान्तरविषया वेदितव्याः।'.

उपायंसत. उपयम् takes Âtma. in the sense of स्वकरण. Malli. takes स्वकरण to mean 'marriage;' but Bha. Dî. takes it to mean 'acceptance.' *Vide* note on C. I. St. 16. Jaya. says:—'"उपाद्यमः स्वकरणे" इति तङ्। पाणिग्रहणपूर्वस्य स्वीकरणस्य तत्र स्थितत्वादौपचारिकमत्र स्वीकरणं द्रष्टव्यम्। "समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे" इति वा तङ्। उदाङ्पूर्वस्य यम आदानार्थत्वात्। अवसरप्राप्तं तु सूत्रद्वयमुदाहृतं स्यात्॥'.

ताभ्योऽशप्सत कामिनः=Lovers convinced them on oath, asseverated to them. शप् governs the dative of the person who is desired to be informed. "श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः" १।४।३४॥. 'ज्ञीप्स्यमानः ज्ञपयितुमिच्छमानो बोधयितुमभिप्रेतः। देवदत्ताय श्लाघते। देवदत्तं श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव ज्ञपयितुमिच्छतीत्यर्थः। एवं देवदत्ताय ह्नुते। देवदत्ताय तिष्ठते।

देवदत्ताय शपते ।'. स्था governs the dative in the sense of 'disclosing one's mind', 'तुभ्यं तिष्ठामहे वयम्' C. VIII. St. 12.

Stanza 34—

The verse illustrates the Sûtra "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" १।३।५७॥. The roots ज्ञा, श्रु, स्मृ and दृश् take Âtma. terminations in the Desiderative.

Stanza 35—

अनुजिज्ञासता. When ज्ञा is preceded by अनु, it does not take Âtma. terminations in the Desiderative. "नानोर्ज्ञः" १।३।५८॥ is an exception to the Sûtra "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" १।३।५७॥.

Stanza 36—

आशुश्रूषन्. श्रु with प्रति and आ takes Para. terminations in the Desiderative. "प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः" १।३।५९॥ is an अपवाद to the Sûtra "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" १।३।५७॥.

Stanza 38—

अध्यासिसिषमाणे. Pres. Part. of the Desi. of अध्यास्. The स् of the root is not changed to ष्; because the rule is that before the Desi. स् changed to ष्, the radical स् of only स्तु and causal bases is changed to ष्, when preceded by any vowel except अ of आ of the reduplicative syllable. *e. g.* तुष्टूषति, सिषेवयिषति, सिषञ्जयिषति, सुष्वापयिषति. The Sûtra "स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्" ८।३।६१॥ is a नियम Sûtra, that is, it restricts the roots that change their स् to ष्. 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासाद्यथा स्यादन्यस्य मा भूत् । सिसिक्षति । सुसूषति । एवकारकरणमिष्टतोऽवधारणार्थम् । स्तौतिण्योः षण्येवेति हि विज्ञायमाने तुष्टावेत्यत्र न स्यात् । इह च स्यादेव । सिसिक्षतीति । षणीति किम् । अन्यत्र नियमो मा भूत् । सिषेव । को विनते (*i. e.* when स् of the Desi. is changed to ष्) अनुरोधः । अविनते नियमो मा भूत् । सुषुप्सति । तिष्ठासति । कः सानुबन्धेऽनुरोधः । षशब्दमात्रे नियमो मा भूत् । सुषुपिस इन्द्रम् । अभ्यासादिति किम् । अभ्यासस्य प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्याद्धातोर्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत् । प्रतीषिषति । अधीषिषति ॥' काशि॰.

Stanza 39—

समाजानुरतः. समाज and समज्या Malli.'s reading have both the same sense. *i. e.* party, convivial party. 'पशूनां समजोऽन्येषां समाजः' अम॰ and 'समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः । आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥' अम॰.

The *Utprekshâ* is well explained by the Commentator.

Stanza 40—

उपाभुङ्क्त सुरामलम्=सुरां मद्यमलं पर्याप्तमुपाभुङ्क्त पपौ, drank wine to their satisfaction.

Stanza 41—

सुरताभोगविस्रम्भोत्पादनम्. आभोग means परिपूर्णता 'satiety,' as in 'विषयाभोगः.' 'आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपि ।' मेदि॰.

Stanza 43—

अवञ्चयत =Rendered their own tricks of deception fruitless by his own trick. The causals of गृध् and वञ्च् take Âtma. terminations in the sense of प्रलम्भन (deceiving). *e. g.* माणवकं गर्धयते, माणवकं वञ्चयते. 'प्रलम्भन' इति किम् । श्वानं गर्धयति । गर्धनमस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति परिहरतीत्यर्थः (avoids a snake).

Stanza 44—

अपलापयमानस्य. In the sense of स्नेहद्रव 'melting an unctuous substance' ली has four causal forms; विलीनयति विलाययति विलालयति विलापयति वा घृतम्. 'स्नेहद्रवे किम् । लोहं विलापयति । विलाययति ।.' The form लापयते is used in the sense of 'honouring, humbling and deceiving' *e. g.* 'जटाभिर्लापयते पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्तिकामुल्लापयते । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थः ।' सिद्धा॰ कौ॰. **अपलापयमानस्य**=Humbling, defeating.

Stanza 46—

अनुत्तमाम्. This should be taken with श्रियम्. अनुत्तमम्, the reading of the Com., is construed with गृहम्. अनुत्तम and उत्तम like अपश्चिम and पश्चिम mean the same thing, but अनुत्तम and अपश्चिम are stronger terms than उत्तम and पश्चिम. नास्ति उत्तमं यस्य तदनुत्तमम्=the very best, that to which nothing is superior. Similarly अपश्चिम means 'the very last,' 'that which has nothing following it.'

Stanza 47—

उद्यच्छमानाभिः. Malli. says that the Sûtra "समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे" १।३।७५।। refers to the transitive यम्. In the verse यम् is intransitive and therefore the Âtma. is questionable. The root is used in Raghu. C. XVI. St. 29 'उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात् पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती'. There Malli. says:—'उद्यच्छमानोद्योगं कुर्वती । "समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे" इत्यस्य सकर्मकाधिकारत्वादात्मनेपदम् ॥'.

The definitions of लीला, किलकिञ्चित, and विभ्रम, given by Malli, are from Dhanañjaya's Daśarûpa. लीला is defined there as 'प्रियानुकरणं लीला मधुराङ्गविचेष्टितैः'. Viśvanâtha in his Sâhityadarpaṇa defines it as 'अङ्गैर्वेषैरलंकारैः प्रेमभिर्वचनैरपि । प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः ॥'. The following instance is given to illustrate it :—

'मृणालव्यालवलया वेणीबन्धकपर्दिनी ।
हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती जगत् ॥'

Dhanañjaya gives the following instance to illustrate किलकिञ्चित :—

'रतिक्रीडाद्यूते कथमपि समासाद्य समयं
मया लब्धे तस्याः क्वणितकलकण्ठार्धमधरे ।
कृतभ्रूभङ्गासौ प्रकटितविलक्षार्धरुदित-
स्मितक्रोधोद्भ्रान्तं पुनरपि विदध्यान्मयि मुखम् ॥'

Viśvanâtha's definition is :—

'स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् ।
साङ्कर्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात् ॥'

The instance given to illustrate it is :—

'पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स्म कुरुते करभोरूर्हारि शुष्करुदितं च सुखेऽपि ॥'

किलकिञ्चित is the form of the word generally met with, and not किलिकिञ्चित found in the Com.

Dhanañjaya illustrates विभ्रम by the following instance :—

'अभ्युद्गते शशिनि पेशलकान्तदूती—
संलापसंवलितलोचनमानसाभिः ।
अग्राहि मण्डनविधिर्विपरीतभूषा—
विन्यासहासितसखीजनमङ्गनाभिः ॥'

Viśvanâtha defines विभ्रम as follows :—

'त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु ।
अस्थानभूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः ॥'

His instance is :—

'श्रुत्वायान्तं बहिः कान्तमसमाप्तविभूषया ।
भालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः ॥'

लीला, किलकिञ्चित, and विभ्रम are among the natural amorous gestures of women. They are ten in all.

'लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् ।
मोट्टायितं कुट्टमितं विब्बोको ललितं तथा ।
विहृतं चेति विज्ञेया दश भावाः स्वभावजाः ॥' दश०. २-३०.

Stanza 53—

दर्शनात्. The ablative shews हेतु. **पर्यरमत्**=was satisfied.

Stanza 54—

उपारंसीत्. रम् with उप takes Para. terminations when transitive and optionally when intransitive. *e. g.* 'देवदत्तमुपरमति । उपरमयतीति यावत् । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र रमिः । यावद्भुक्तमुपरमति । यावद्भुक्तमुपरमते । निवर्तत इत्यर्थः ।' काशि०.

Stanza 56—

अविबोधयन्. A causal form takes Âtma. terminations when the fruit of the action goes to the agent. ("णिचश्च" १।३।७४॥). *e. g.* कटं कारयते । ओदनं पाचयते, but कटं कारयति परस्य. But the causal forms of बुध्, युध्, नश्, जन्, अधी, प्रु, द्रु, and स्रु take Para. terminations even if the fruit of the action goes to the agent ("बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः" १।३।८६॥). On this Sûtra, the Kâs'ika says:—'येऽत्राकर्मकास्तेषाम् "अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्" इत्येव सिद्धे वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्थम् । बोधयति पद्मम् । योधयन्ति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् ।' काशि०. The Vrittikâra means that the intransitive roots mentioned in the Sûtra "बुधयुध—" take Para. when the agent of the primitive root is a sentient being by the Sûtra "अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्" १।३।८८॥ (*e. g.* आस्ते देवदत्तः । आसयति देवदत्तम्). But बुध्, नश्, जन्, which are intransitive are mentioned in the Sûtra to shew that they take Para. even if the agent of the primitive root is a non-sentient object; as in बोधयति पद्मम् &c. where the primitive forms are बुध्यते पद्मम् &c. Further on the Kâs'ika says:—'येऽत्र चलनार्था अपि तेषां "निगरणचलनार्थेभ्यश्च" (१।३।८७॥) इति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं वचनम् । प्रवते प्राप्नोतीति गम्यते । अयो द्रवति विलीयते इत्यर्थः । कुण्डिका स्रवति स्यन्दत इत्यर्थः । तद्विषयाण्युदाहरणानि ॥'.

Stanza 61—

नर्त्तयमानवत्. The causals of पा, दम्, आयम्, आयस्, परिमुह्, रुच्, नृत्, वद्, and वस् take Âtma. They form an exception to the two Sûtras "निगरणचलनार्थेभ्यश्च" १।३।८७॥ and "अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्" १।३।८८॥. The Sûtra is "न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः" १।३।८९॥. The

Kâs'ika says:—'पूर्वेण योगद्वयेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादात्परस्मैपदं विहितं तस्य प्रतिषेधोऽयमुच्यते । यत्कर्त्रभिप्रायविषयमात्मनेपदं तदवस्थितमेव न प्रतिषिध्यते ।'.

Stanza 63—

परिमोहयमानाभिः. The word is either परिमोहयमाना or परिमोहयमाणा. The rule is that न् belonging to a कृत् affix, following a vowel, is changed to ण् when the कृदन्त follows a preposition containing र्. "कृत्यचः" ८।४।२९॥ 'कृत्स्थो यो नकारोऽच उत्तरस्तस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । अन मान अनीय अनि इनि निष्ठादेश एते णत्वं प्रयोजयन्ति । अन । प्रयाणम् । . . . मान । प्रयायमाणम् । . . . . . . । अनीय । प्रयाणीयम् । . . . . अनिः । अप्रयाणिः । . . . . इनि । प्रयायिणौ । . . . निष्ठादेशः । प्रहीणः । . . . . । अच इति किम् । प्रभुग्नः ।'. But the न् belonging to a कृत् affix added to a causal base is optionally changed to ण् when the कृदन्त follows a preposition containing र् ("णेर्विभाषा" ८।४।३०॥). We have प्रयापणम् or प्रयापनम्, प्रयाप्यमाणम् or प्रयाप्यमानम्, प्रयापणीयम् or प्रयापनीयम्, अप्रयापणिः or अप्रयापनिः, प्रयापिणौ or प्रयापिनौ. Thus the words are परिमोहयमान or परिमोहयमाण.

Stanza 69—

निरवर्त्स्यत्. The Conditional shews क्रियातिपत्ति, *i. e.* non-fulfilment of the action. 'कुतश्चिद्वैगुण्यादनभिनिर्वृत्तिः क्रियायाः क्रियातिपत्तिः' काशि°.

Stanza 73—

श्लाघमानः परस्त्रीभ्यः=Wishing to shew them that they were high in his estimation. Women are desired to be informed of this and therefore the word 'परस्त्री' is used in the dative, according to the Sûtra "श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः" १।४।३४॥, परस्त्री being ज्ञीप्स्यमाना, *i. e.* बोधयितुमिष्टा. Jaya. says:—'श्लाघमानः परस्त्रीभ्यः युष्मद्विषयेऽस्माकं श्लाघेति परकलत्राणि ज्ञापयितुमेषयन् । श्लाघह्नुङित्यादिना संप्रदानत्वम् । श्लाघया बहुमानेन ज्ञापयितुमिष्यमाणत्वात्तासाम् ।'.

Stanza 74—

सीतायै. The dative is connected with अशप and निह्नुवानः. 'निह्नुवानः क्रोधादिकं न मेऽस्तीति सीतां ज्ञापयितुमेषयन्नित्यर्थः । तस्यै सीतायै अशप्यत् शपथं सीतां ज्ञापयितुमेषयदित्यर्थः ।' जय°.

Stanza 75—

असूयत. The Commentator reads अभ्यसूयत. Jaya. derives असूयत from सू 4th Conj. Âtma. 'कुत्सितसूयत्योर्दिवादिकयोरपाठाद्गौणीकृतोर्लङि प्रयोग

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ इत्यादिना संप्रदानम् ।'. असूयत may better be taken as a denominative from असु. Because the दिवादि सू means 'to give birth'. 'सूङ् प्राणिप्रसवे.' 'असु उपतापे । असुः । असूञ् इत्येके । असूयति । असूयति । असूयते ।' सिद्धा० कौ०. असु and असू are in the कण्ड्वादि group and hence य is added to them by "कण्ड्वादिभ्यो यक्" ३।१।२७॥.

Stanza 76—

अयम्. In Sanskrit the Demonstrative pronoun, which is a correlative to the Relative pronoun, agrees in gender with the Predicate and not the Relative pronoun. 'परस्त्रीभ्यो यद्रक्षितव्यमयं (not तद्) रक्षसां स्वधर्मः'. The Demonstrative अयम् is Mas.; because the Predicate (विधेय) स्वधर्मः is Mas. and विधेय has predominance in the sentence (विधेयप्राधान्यात् पुल्लिङ्गनिर्देशः).

Stanza 77—

शृण्वद्भ्यः प्रतिशृण्वन्ति=Accept the instruction of those who are competent to instruct them.

गृणद्भ्योऽनुगृणन्ति=Encourage those who flatter them. In these cases शृण्वत् and गृणत्, which shew the agents of former actions, become संप्रदान and are used in the dative case.

Stanza 82—

The first half of the verse is an instance of निदर्शना. This figure of speech arises when the connection between two sentences does not come out and to bring it about औपम्य or similarity between them as between उपमान and उपमेय is to be implied. 'अभवन् वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः' is Mammaṭa's definition of it. In the present verse the connection between the two sentences 'यः पयो दोग्धि पाषाणम्' and 'स रामाद्भूतिमाप्नुयात्' does not come out. How is one who extracts milk from stones one who would get prosperity from Rama? Thus to bring about connection between them we have to think that the one is like the other. The result is उपमा between two sentences (उपमायां पर्यवसानम्). This is वाक्यार्थ निदर्शना as in the following instance generally given by Âlaṅkârikas:—

'त्वत्पादनखरत्नानि यो रञ्जयति यावकैः ।
इन्दुं चन्दनलेपेन पाण्डुरीकुरुते हि सः ॥'.

An instance of आर्थी निदर्शना is:—

'क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥'.

Stanza 85—

From this verse to verse 93 are enumerated what are known as कर्मप्रवचनीय words. Certain prepositions are called कर्मप्रवचनीय when they are not connected with verbs, or when connected with verbs in particular senses. They are then neither गतिसंज्ञक nor उपसर्गसंज्ञक. They are enumerated by Pâṇini from the Sûtra "अनुर्लक्षणे" १।४।८४॥ to "अधिरीश्वरे" १।४।९७॥. The cases which they govern in particular connections are also given from the Sûtra "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" २।३।८॥ to the Sûtra "प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्" २।३।११. The poet now illustrates कर्मप्रवचनीय words in the order of the Ashtâdhyâyî.

Stanza 92—

अपि स्तुहि, अपि सेध and अपि सिञ्चेः. In the first two अपि implies कामचार (acting according to one's desire) and in the last गर्हा (censure). It is therefore कर्मप्रवचनसंज्ञक, not उपसर्गसंज्ञक. The स् of स्तु and सिच्, which is changed to ष् when following any vowel except अ or आ in an उपसर्ग according to the Sûtra "उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्" ८।३।६५॥, is not here changed to ष्; because अपि is not उपसर्गसंज्ञक here.

Stanza 93—

अधिकर्त्ता. Here अधि may or may not be taken as कर्मप्रवचनीयसंज्ञक. अधि with कृ is either उपसर्ग or कर्मप्रवचनीय ('विभाषा कृञि" १।४।९८॥). When it is कर्मप्रवचनीय, then not being उपसर्गसंज्ञक or गतिसंज्ञक, it is not निघात (अनुदात्त) when followed by an उदात्त verbal form. ("तिङि चोदात्तवति" ८।२।७१॥ which means तिङन्ते उदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो भवति).

After St. 94, T. G., and the Com. give the following verse:—

'संवत्सरेण यान्त्येव दुःखशीला अपि स्त्रियः ।
मार्दवं प्रार्थिताः पुंसा ह्यहाद्दोगच्छ्योऽपि सत्स्त्रियः॥'

On this Malli.'s Com. runs as follows:—

'संवत्सरेणेति । एषः श्लोकः प्रक्षिप्तः । उत्तरश्लोकेन पुनरुक्तश्च । अत एव केश्चिन्न व्याख्यातश्च । तथापि व्याख्यायतेऽस्माभिः । दुःखशीलास्तपस्विन्योऽपि पुंसा प्रार्थिताः सत्यः संवत्सरेण मार्दवं वश्यतां यान्ति । न परं प्राक्र्मन्त इत्यर्थः ॥ "अपवर्गे तृतीया"

इति कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया ॥ फलसिद्धौ क्रियासमाप्तिरपवर्गः । द्रोग्ध्रवः द्रोह-नशीलाः बालापत्याः स्तन्यशोषणाद्वीरव इत्यर्थः । ताः सत्स्त्रियः साध्व्योऽपि पुंसा स्वपतिना प्रार्थितात्त्र्यहान्मार्दवं यान्ति ॥ "सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये" इति पञ्चमी। पुंसा स्त्रिय इति कर्तृकर्मकारकमध्यवर्तित्वात् त्र्यहादित्यस्येति ॥.

Stanza 95—

मासे. Words shewing time and way (काल and अध्वन्) are used in the ablative or locative when they are between two Kârakas. *e.g.* 'अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता त्र्यहे त्र्यहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालाः । इह-स्थोऽयमिष्वासः क्रोशे लक्ष्यं विध्यति क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति ॥ कर्तृकर्मणोः कारकयोः कर्मापादानयोः कर्माधिकरणयोर्वा मध्ये क्रोशः ॥' काशि०.

Stanza 98—

रावणाय नमस्कुर्याः. Both Jaya. and Malli. explain the dative रावणाय according to the Sûtra "नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च" २।३।१६॥. Bha. Dî., however, says :—'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी । नमस्करोति देवान्।'. If the dative is used with नमस्कृ, it is to be explained according to his view by "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" २।३।१४॥. He says :—'नमस्कुर्मो नृसिंहाय नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः ।'. Thus रावणाय नमस्कुर्याः=रावण-मनुकूलयितुं नमस्कुर्याः.

Jaya. notices नमस्कृत्वा and नमस्कृत्य as two variants for नमस्कुर्याः. He says :—

'नमस्कृत्वेति पाठान्तरम् । तत्र नमस्कृत्वा स्थितायै तुभ्यमित्यध्याहृत्य योज्यम्। अन्यथा ह्यसमानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्ययो न घटते । नमस्कृत्येति पाठान्तरम् । साक्षा-त्प्रभृतिषु नमःशब्दस्य विकल्पेन गतिसंज्ञा । गत्यभावपक्षे नित्यंगतिसमासाभावे ल्यबा-देशः नमस्पुरसोर्गत्योरिति विसर्जनीयस्य सकारादेशश्च न संभवतीति ॥'.

Stanza 102—

मैथिल्या संजानानः=Recognising Sîtâ. ज्ञा with सम् and प्रति is Âtma. when it does not mean 'to remember'. The object of संज्ञा is used either in the Acc. or Instr.

Stanza 103—

ऋणाद्बद्धः. When a word denoting ऋण (debt) is not used as agent, but as हेतु (cause), it is used in the ablative case. "अकर्तर्यृणे पञ्चमी" २।३।२४॥. This Sûtra is an अपवाद to the preceding Sûtra "हेतौ" २।३।२३॥ which teaches the use of the instrumental case with a word denoting हेतु. On "अकर्तर्यृणे पञ्चमी" the Kâs'ikâ says:—तृतीयापवादो योगः । शताद्बद्धः ।

सहस्राद्बद्धः । अकर्त्तरीति किम् । शतेन बन्धितः । शतमृणं च भवति प्रयोजकश्चास्य कर्तृसंज्ञम् ।.'

Stanza 106—

सफलानि निमित्तानि. It is generally believed that dreams of the latter part of the night are fulfilled. *cf.* 'अवितथफला हि प्रायो निशावसानसमये दृष्टा भवन्ति स्वप्नाः' काद० पूर्वा०.

Stanza 108—

Jaya. reads दण्डकान् दक्षिणेन.

Stanza 110—

मुक्तां स्तोकेन रक्षोभिः. By the Sûtra "करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य" २।३।३३॥, स्तोक, अल्प, कृच्छ्र and कतिपय govern either the instrumental or the ablative case, when they are used as substantives and denote the instrument of the action (करण). 'पञ्चम्यत्र पक्षे विधीयते तृतीया तु करण इत्येव सिद्धा । यदा तु धर्ममात्रं करणतया विवक्ष्यते न द्रव्यं तदा स्तोकादीनामसत्त्ववचनता । स्तोकान्मुक्तः । स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अल्पेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्रेण मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । कतिपयेन मुक्तः । असत्त्ववचनस्येति किम् । स्तोकेन विषेण हतः । अल्पेन मधुना मत्तः । करण इति किम् । क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् । स्तोकं मुञ्चति ॥' काशि०.

Stanza 111—

माल्यवति. The mountain माल्यवत् is spoken of in the Uttararâmacharita. 'सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्माल्यवान्नाम यस्मिन्नीलः स्निग्धः श्रयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः ।' Act I.

Stanza 114—

वानरेषु स्वामी. स्वामिन्, ईश्वर, अधिपति, दायाद, साक्षिन्, प्रतिभू, and प्रसूत govern either genitive or locative. ("स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च" २।३।३९॥). 'षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पक्षे सप्तमीविधानार्थं वचनम् ।' काशि०.

After verse 116, we have the following verse in T., G., and Com:

'रक्षोविद्वत्सु घोरेषु साधून्मायाप्रियानहम् ।
निपुणान्मारयितृषु संजानानोऽवसं शुभे ॥'

On this Malli.'s Com. proceeds as follows:—

रक्ष इति ॥ घोरेषु भयंकरेषु रक्षोविद्वत्सु विद्वद्राक्षसेषु साधून्साधुवृत्तीन्मारयितृषु घातुकेष्वपि निपुणान् दक्षान् प्रतीकारसमर्थान् ॥ "साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः"

इति सप्तमी ॥ आम्नमाचासु विषवे प्रियान् । विषवसप्तमी । ईदृशाय संजानानः पश्यन् ॥ "संप्रतिभ्यामनाध्याने" इति जानातेरात्मनेपदम् ॥ अवसम् । प्रक्षिप्तमेतत् ॥.

Stanza 119—

This Stanza is found only in T., G., and Com.

जानीष्व प्रत्यभिज्ञानस्य=Set about giving a counter recognition. "ज्ञोऽविदर्थस्य करणे" २।३।५१॥ teaches that ज्ञा governs the genitive of the instrument of action when it does not convey the sense of knowledge, *i. e.* when it means 'to set about.' *e. g.* 'सर्पिषो जानीते। मधुनो जानीते। सर्पिषा करणेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः । प्रवृत्तिवचनो जानातिरविदर्थः । अथवा मिथ्याज्ञानवचनः । सर्पिषि रक्तः प्रतिहतो वा । चित्तभ्रान्त्या तदात्मना सर्वमेव ग्राह्यं प्रतिपद्यते । मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव । अविदर्थस्येति किम् । स्वरेण पुत्रं जानाति ॥' काशि०.

Stanza 120—

उपास्कृषातां राजेन्द्रावागमस्येह. The Princes have firmly resolved to come here, have made their coming here very firm. कृ has the augment सुट् (स्) prefixed to it when preceded by उप, in the sense of 'adorning,' 'assembling,' 'imparting a new quality or virtue,' 'spoiling,' and shewing that some word or words are 'understood'. ("उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च" ६।१।१३९॥) 'चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः (*i. e.* भूषणे समवाये च)। प्रतियत्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः। वाक्यस्याध्याहारः आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम्। उपस्कृता कन्या । अलंकृतेत्यर्थः। उपस्कृता ब्राह्मणाः। समुदिता इत्यर्थः । एधोदकस्योपस्कुरुते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः। उपस्कृतं भुङ्क्ते। विकृतमित्यर्थः। उपस्कृत ब्रूते। वाक्याध्याहारेण ब्रूत इत्यर्थः॥' सिद्धा० कौ०.

Stanza 121—

रावणस्येह रोक्ष्यन्ति. The genitive रावणस्य is to be explained by the Sûtra "रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः" २।३।५४॥. Roots having the sense of रुज् ('to be affected with a malady') except ज्वर् govern the genitive (*i. e.* शेषे षष्ठी, the accusative also can be used when the genitive is not desired), provided the agent of the action denoted by them is an abstract noun. 'रुजार्थानां धातूनां भाववचनानां भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति। चोरस्य रुजति रोगः। चोरस्यामयत्यामयः। रुजार्थानामिति किम्।

'एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।
जीव पचक मामैवं तपःसाहसमाचर ॥'

भाववचनानामिति किम् । नदी कूलानि रुजति। अज्वरेरिति किम् । चोरं ज्वरयति ज्वरः ॥' काशि०.

In Malli.'s reading कपीनां भीम विक्रमाः, विक्रमाः, a abstract noun, is the subject of रोक्ष्यन्ति. This, therefore, is a better reading than that of the text, where to apply the Sûtra, we have to understand that विक्रम is the predominent word. 'भीमविक्रमा इति गुणप्रधानो निर्देशः । ततश्च विक्रमे रुजः भावकर्तृकत्वात् "रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः" इति षष्ठी ॥' जय०.

धृत्या नाथस्व. May you bless yourself with fortitude. May you be blessed with it.

Stanza 122—

प्राणानामपणिष्टायम्. He has sold his life. Jaya. notices प्राणानामपणायिष्ट as a variant and remarks 'प्राणानामपणायिष्टेति पाठान्तरं तदयुक्तम् । स्तुत्यर्थस्य पणेस्तत्र ग्रहणात् गुपूधूपेत्यादिना आयप्रत्ययो न भवति ॥'.

Stanza 128—

Jaya. also reads वयोऽतिष्टम् and मन्ववपि दुष्करम् like Malli.

Stanza 132—

Malli.'s readings in the 2nd and 3rd lines make the अश्वललित metre regular. *i. e.* consisting of 23 letters, having the first *caesura* after eleven letters and the second after twelve more letters (शिवार्कयति).

CANTO IX.

Stanza 8—

कपिमहीधरः. Malli. takes it as मयूरव्यंसकादि and says the figure is रूपक; because प्रचलन &c. are साधक, meaning रूपकसाधक. We think, however, that त्रासाप्राप्ति is रूपकबाधक. त्रस् means 'to fear' (त्रसी उद्वेगे) and उद्वेग or भय (as Malli. puts it 'त्रासं भयम्') is a quality of a sentient being. It can not refer to पर्वत. We should therefore solve the compound as कपिर्महीधर इव कपिमहीधरः (उपमितसमास).

Stanza 17—

प्रमेदिताः. मिद् is आदित्, being quoted in Dhâtupâṭha as ञिमिदा स्नेहने. The Past Part. affix त does not take the augment इ in the case of roots of which आ is इत्. *e. g.* ञिमिदा मिन्नः । ञिक्ष्विदा–क्ष्विण्णः । ञिष्विदा-स्विन्नः ।. But इ is optionally prefixed to त in the case of आदित roots, in the sense of भाव (abstract sense) and आदिकर्मन् (beginning of action). Thus we have मिन्नमनेन or मेदितमनेन । मिन्नः or मेदितः meaning मेदितुमारब्धः. Similarly प्रमेदिताः means प्रकर्षेण मेदितुमारब्धाः.

फाण्टचित्रा°. फाण्ट a kind of decoction easily prepared. It is explained in the Kâs'ikâ as 'यदशृतमपिष्टं च कषायमुदकसंपर्कमात्राद् विभक्तरसमीषदुष्णं तत्फाण्टम् । तदल्पप्रयत्नसाध्यमनायासेन लक्ष्यते ।'. 'क्षणमौषधजातमुष्णोदके प्रक्षिप्य सद्योऽभिषुत्य यत्पीयते तत्फाण्टम् ।'. 'माधवस्तु नवनीतभावादर्वागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमिति 'तद्वै नवनीतं भवति घृतं देवानां फाण्टं मनुष्याणाम्' इति वेदभाष्ये शतपथश्रुतिव्याख्यायामाह ।'. The Sûtra which explains the word is "क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु" ७।२।१८॥. क्षुभ् forms क्षुब्ध as its Past Part in the sense of मन्थ. 'क्षुब्ध इति भवति मन्थाभिधानं चेत् । क्षुब्धो मन्थः । क्षुभितमन्यत् । क्षुभितं मन्थेन क्षुब्धो गिरिः नदीत्येवमाद्युपमानाद्भविष्यति ।' काशि०. The two words with their two senses are found in 'क्षोभेव मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना' (माघ २ १०७) स्वन् forms स्वान्त in the sense of 'the mind'. 'स्वान्तमिति मनोभिधानं चेत् । स्वनितमन्यत् । स्वनितो मृदङ्गः । स्वनितं मनसा । '. ध्वन् has ध्वान्त in the sense of 'darkness'. 'ध्वान्तमिति भवति तमोभिधानं चेत् । ध्वनितमन्यत् । ध्वनितो मृदङ्गः । ध्वनितं मनसा ।'. लग् has लग्न in the sense of 'attached'. 'लग्नमिति भवति सक्तं चेत् लगितमन्यत् ।' म्लेच्छ् has म्लिष्ट in the sense of 'indistinct'. 'म्लिष्टमिति भवति अविस्पष्टं चेत् । म्लेच्छितमन्यत् । इत्वमप्येकारस्य निपातनादेव ।'. विरेभ् has विरिब्ध in the sense of 'sound'. 'विरिब्ध-

मिति स्वरभेद्। विसेमितमन्यत्। रेभृ शब्द इत्यस्यैतान्निपातनम्' l. क्वण् has क्वाण्ट in the sense of 'a decoction easily prepared'. 'फाण्टमिति भवत्यनायाससाध्ये। फाणितमन्यत्।. वाह् has वाढ in the sense of 'excessive'. वाढमिति भवति भृशं चेत्। वाहितमन्यत्। वाहृ प्रयत्ने इत्यस्य धातोरेतन्निपातनम्। अतिशयश्च भृशमिहोच्यते।'.

Stanza 18—

अतिदृढान्. दृढ has the sense of स्थूल and बलवत्. It is the Past Participle of दृह् or दृंह्. 'दृह दृहि वृद्धौ। दृहितो दृंहितोऽन्यः।'. धृष् and शस् form धृष्ट and शस्त in the sense of 'impudent'. In another sense the forms are धर्षित and शसित. परिवृह् or परिवृंह् (वृह वृहि वृद्धौ) has परिवृढ in the sense of 'master' and परिवृहित or परिवृंहित in another sense. कष् forms कष्ट when it means 'woful, impenetrable'. 'कष्टं दुःखं तत्कारणं च। स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्। कष्टो मोहः। कष्टं शास्त्रम्। दुरवगाहमित्यर्थः। कषितमन्यत्।'. घुष् has घुष्ट in the sense of 'rubbed' or 'sounding'. 'घुष्टा रज्जुः। घुषितं वाक्यम्। शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः।'.

Stanza 19—

वृत्तशास्त्रान्. वृत्त is the past participle of the causal of वृत् in the sense of अधीत.

अदान्तान्. दान्त and दमित are the past participles of the causal of दम्. ("वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः" ७।२।२७॥). Besides शान्त, दान्त, &c., other forms, which are regular, are respectively दमित, शमित, पूरित, दासित, स्पाशित, छादित, and ज्ञपित.

Stanza 20—

रुषितो रुष्टान्. रुष्, अम्, त्वर्, संघुष्, and आस्वन् have the augment इ optionally prefixed to त. *e. g.* रुषितः। रुष्टः। अमितः। आन्तः। त्वरितः। तूर्णः। संघुषितः। संघुष्टः। 'संपूर्वस्य घुषेरविशब्दनेऽपि परत्वादयमेव विकल्पो भवति।' आस्वान्तः। आस्वनितः। 'आस्वान्तो देवदत्तः। आस्वनितो देवदत्तः। आस्वान्तं मनः। आस्वनितं मनः। आङ्पूर्वस्य स्वनेर्मनोऽभिधानेऽपि परत्वादयं विकल्पः क्षुब्धस्वान्तेति निपातनं बाधते।'

Stanza 21—

आस्वान्ताशेषदिक्=In which all the quarters were resounded. Malli.'s reading is आस्वान्ताशेषककुभम्. The समासान्त is to be explained by detaching 'अच्' from the Sûtra "अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः" ५।४।७५॥ 'कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच् प्रत्ययः स्मृतः। गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि॥ कृष्णभूमः। पाण्डुभूमः। उदग्भूमः। पञ्चनदम्। सप्तगोदावरम्। नदीभिश्चेत्यव्य-

बीभावः। भूमेरपि संख्यापूर्वाया अच् प्रत्यय इष्यते। द्विभूमः प्रासादः। त्रिभूमः। एकभूमकं सूत्रम्। अन्यत्रापि च दृश्यते। पद्मनाभः। ऊर्णनाभः। दीर्घरात्रः। समरात्रः। अरात्रः। तदेतत्सर्वमिह योगविभागं कृत्वा साधयन्ति॥' काशि०.

Stanza 22—

अपचितद्विषः. अपचित and अपचायित are the past participles of the causal of अपचि. In this compound अपचित must be taken in the sense of पूजित. अपचिति means पूजा. 'अपचितानां पूजितानामृषीणां द्विषः' जय०. अपचित has also the sense of क्षीण as in अपचितद्विषः, the reading of the commentator.

Stanza 25—

चरिषीष्ट. Wished that they should pronounce their blessings upon Sîtâ. The Benedictive shews a blessing of the past time.

Stanza 27—

ध्वूर्पीष्ठाः. It conveys the same sense that ह्रूर्पीष्ठाः has. 'ध्वृ हूर्च्छने। हूर्च्छा कौटिल्ये।' जय०. Thus it means also कुटिलचारी भव='Be you crooked in your behaviour'.

Stanza 29—

अरम्=शीघ्रम्.

Stanza 32—

दिव् has two Desi. forms, दिदेविषति and दुद्यूषति. ऋध् has अर्दिधिषति and ईर्त्सति.

Stanza 52—

Jaya. takes the second half of the verse in connection with the next verse. 'स इन्द्रजित् वानरं जितं मन्वानोऽवगच्छन्। यतो विक्रमाभिज्ञः। अमाहीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः॥'. We do not think it necessary to adopt this construction. Malli.'s explanation is good.

Stanza 54—

संसिस्मयिषमाणः. In the case of roots स्मि, पू, ऋ, अञ्ज्, and अश्, the स् of the Desi. takes the augment इ. *e. g.* सिस्मयिषते, पिपविषते, अरिरिषति, अञ्जिजिषति, and अशिशिषते ("स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि" ७।२।७४॥). On this Sûtra the Kâs'ikâ says:—'ङकारग्रहणं पूञो मा भूत्। पुपूषति इत्येव तस्य भवति। अयोकारितो ग्रहणादधेतेर्नित्यमिडागमोऽस्त्येव॥'.

चिकरिषोः. कॄ, गॄ, दृङ् (दृ Âtma.) धृङ् (धृ Âtma.) and प्रच्छ् have the augment इ prefixed to the स of the Desi. *e.g.* चिकरिषति । जिगरिषति । दिदरिषते । दिधरिषते । पिप्रच्छिषति ।.

Stanza 55—

रोदिति स्मेव. It is used transitively. इव is उत्प्रेक्षाद्योतक, the idea being similar to 'स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ।' कुमा० ४.

Stanza 59—

रक्षस्पाशान्. पाशप् (पाश) is a स्वार्थवाचक affix, added to a Prâtipadika (crude form of a word) that expresses something censurable. The Sûtra "याप्ये पाशप्" ५।३।४७।। means 'याप्ये वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति । याप्यो वैयाकरणः कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः । यो व्याकरणशब्दे प्रवीणो दुःशीलस्तत्र कस्मान्न भवति । यस्य गुणस्य सद्भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तत्कुत्सायां प्रत्ययः ।।' काशि०. Thus वैयाकरणपाशः does not mean a proficient grammarian, who is ill-natured, but it means a contemptible grammarian, one whose knowledge of grammar is poor and meagre. As regards the gender of words to which स्वार्थवाचक affixes are added, they sometimes follow the gender of the प्रकृति and sometimes depart from it. On the Sûtra "विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु" ५।३।६८।। the Bhâshyakâra says:—'इदं तर्हि प्रयोजनम् (that is तुग्रहणस्य)। प्रागुत्पत्तेर्यल्लिङ्गं वचनं च तदुत्पन्नेऽपि यथा स्यात् । बहुगुडो द्राक्षा । बहुतैलं प्रसन्ना । बहुपयो यवागूरिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वार्थिकोऽयम् । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वार्थिका अतिवर्त्तन्ते अपि लिङ्गवचनानीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गुडकल्पा द्राक्षा । तैलकल्पा प्रसन्ना । पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति ।।'. We thus see that the gender of the whole word to which a स्वार्थवाचक affix is added is either that of the base to which the affix is added, as in बहुगुडो द्राक्षा, or is different from that of the base and is that of the word which is qualified by it, as in पयस्कल्पा यवागूः. रक्षस्पाश being a noun must be neuter. If the whole word does not follow the gender of the base रक्षस्, it must follow that of a word qualified by it, as in पयस्कल्पा यवागूः. There is none such here. रक्षस्पाश is itself a noun. It must then be neuter. The Mas. form is held questionable by Malli. 'पयस्पाशम्' is used in the neuter in the Kâs'ikâ and Kaumudî both. 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते' may, however, be taken in a general sense. There is a departure from the gender of the base. The word formed by

affixing a स्वार्थद्योतक termination does not always follow the gender of प्रकृति (base). Jaya. explains it in the same way. He says:—'रक्षस्याद्यान् कुत्सितराक्षसान्। याप्ये पाशप्। स्वार्थिका अपि प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते।'. We may also say:—पुल्लिङ्गं तु भवति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य. Bharatamallika says:—'पुंस्त्वमभिधानात्'.

Stanza 62—

चतुष्काष्ठम्. Jaya. takes it as a क्रियाविशेषण modifying क्षिपन्. Malli. takes it as an object of उद्दिश्य understood, following न्यासोद्योत which states that even an action that is गम्यमान (not expressed, but implied) governs a Kâraka. 'न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्यापि तु गम्यमानापि'.

Stanza 64—

परार्ध्यवत्. Jaya. says that it means 'celestial.' 'परार्ध्यवत् दिव्य इव। परार्धो द्युलोकः। ब्रह्माण्डसंबन्धिन ऊर्ध्वभागस्योत्कृष्टत्वात्। तत्र भव इति परावराधमेति यत्॥'. It may better be taken in the sense of परार्धवत्, shewing a very large number. 'परार्ध्यवदत्युत्कृष्टसंख्याविशेषावच्छिन्नवत्' भर०.

Stanza 66—

तमस्काण्डैः. तमःसवर्णाः काण्डाः शरास्तमस्काण्डास्तैः। शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः.

Stanza 67—

The reading पृतनाषाड्द्विषः is noticed by Jaya. and Bharatamallika. Jaya. says:—' "सहेः साडः सः" इति छन्दोविषयत्वान्नोदाहृतम्। ततः "छन्दसि सहः". इति ण्विप्रत्ययस्य विधानात्। एवं च पृतनाषाड्द्विषः इति पाठान्तरमयुक्तम्।'. Bharatamallika simply says:—' पुरुहूतस्यच पृतनाषाडिति क्वचित्पाठः।'. Malli.'s reading is पृतनाषाड्द्विषः. He notices पुरुहूतद्विषः also. He says just as तुरासाह् is used in Kumârasambhava 'तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः' २.१., so can पृतनासाह् be defended here. ण्वि may be affixed to सह् when preceded by an *Upapada* not only in the Vedic language, but also in classical Sanskrit. This he represents to be the view of some Commentators. His own view may be learnt from his Com. on 'तुरासाहं पुरोधाय &c.' There he says:—' तुरं त्वरितं साहयत्यभिभवतीति तुराषाट्। साहयतेर्भौवादिकात्क्विप्।'. पृतनाषाड्द्विषः is the reading of the Pâtaṇa Ms. collated by us (*Vide* Appendix).

Stanza 70—

अभिषिषिक्षन्तम्. "उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्" ८।३।६५॥ teaches that the स् of सु 5th Conj., सु 6th Conj., सो, स्तौ, स्तुभ्, स्था, सेनय, सिध्, सिच्, सञ्ज्, and स्वञ्ज् is changed to ष् when preceded by any vowel except अ or आ of an उपसर्ग. सद् has its स् changed to ष् when preceded by any vowel except अ or आ of a preposition other than प्रति ("सदिरप्रतेः" ८।३।६६॥). स्तम्भ् changes its स् to ष् when preceded by any vowel except अ or आ of a preposition ("स्तम्भेः" ८।३।६७॥). When preceded by अव स्तम्भ् changes its स् to ष् in the sense of 'supporting', 'being near' ("अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः" ८।३।६८॥). स्वन् preceded by वि and अव changes its स् to ष् in the sense of 'eating' ("वेश्च स्वनो भोजने" ८।३।६९॥). सेव्, सित, सय, सिव्, सह्, सुट् (the augment स् prefixed to कृ), स्तु, and स्वञ्ज्, change their स् to ष् when preceded by परि, नि, and वि ("परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्" ८।३।७०॥). They change their स् to ष् optionally when the augment of the Imperfect or the Aorist comes between them and परि, नि or वि ("सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि" ८।३।७१॥). It is for this that स्तु and स्वञ्ज् are mentioned again in the Sûtra "परिनिविभ्यः—" even though they have already been mentioned in "उपसर्गात्सुनोति—". 'पूर्वेण सिद्धे स्तुस्वञ्जिग्रहणमुत्तरार्थम् । अड्व्यवाये विभाषा यथा स्यात्.' The Sûtra which explains the form 'अभिषिषिक्षन्तम्' will be now clear. It is "स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" ८।३।६४॥. Roots beginning with स्था (mentioned in the Sûtra "उपसर्गात्सुनोति—" ८।३।६५॥) and upto and inclusive of सेव ('प्राक् सितात्' *i. e.* before सित, meaning upto and inclusive of सेव, mentioned in the Sûtra "परिनिविभ्यः सेवसित—" ८।३।७०॥) change their स् to ष् even when the reduplicative syllable comes between them and the vowel (other than अ or आ of course) of a preposition; and the स् of the reduplicative syllable of these roots alone & of no others is changed to ष्. 'अभ्यासस्येति वचनं नियमार्थं स्थादिष्वभ्याससकारस्य मूर्धन्यो भवति नान्यत्र । अभिसुसूषति । अभिसिषासति ।' काशि०. सिच् coming between स्था and सित, changes its स् and the स् of its अभ्यास to ष् accordingly.

Stanza 71—

अभिष्यन्दः. This must be taken with राक्षसाः understood. 'राक्षसाः कोपादात्मनोऽभिष्यन्तः शन्तं नयन्तः' Jaya.

Stanza 74—

विष्यन्दमान°. स्यन्द् changes its स् to ष् optionally when preceded by अनु, वि, परि, अभि, and नि, provided a living being is not the agent of the action denoted by it. 'अप्राणिष्विति किम्। अनुस्यन्दते मत्स्य उदके। प्राण्य-प्राणिविषयस्यापि स्यन्दतेरयं विकल्पो भवति। अनुष्यन्देते मत्स्योदके। अनुस्यन्देते। अप्राणिष्विति पर्युदासोऽयं न प्रसज्यप्रतिषेधः।' काशि॰.

विष्कन्तॄन्. स्कन्द् preceded by वि changes its स् to ष् optionally, in any form except that of the past participle. The past participle is विस्कन्नः. The root means 'to go'. 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः'। विविधं गन्तुं शीलमेषां ते विष्कन्तारः गमनशीलाश्चञ्चला अस्थिरप्रकृतय इत्यर्थः. When preceded by परि, स्कन्द् changes its स् to ष् optionally in all forms except in परिस्कन्दः. परिष्कण्णः or परिस्कन्नः, परिस्कन्दः.

Stanza 76—

समर्थोऽपि. Because he was blessed by all Gods. The blessings are mentioned in the Râmâyaṇa:—

'ततस्त्रिशृङ्गमस्त्रिककुत्त्रिधामा त्रिदशार्चितः।
उवाच देवता ब्रह्मा मारुतप्रियकाम्यया॥
भो महेन्द्राग्निवरुणा महेश्वरधनेश्वराः।
जानतामपि वः सर्वं वक्ष्यामि श्रूयतां हितम्॥
अनेन शिशुना कार्यं कर्तव्यं वो भविष्यति।
तद्दध्वं वरान् सर्वे मारुतस्यास्य तुष्टये॥ उत्तरका॰ ३६. ७–९.

Then they all pronounce blessings upon him. Finally ब्रह्मा says:—

'दीर्घायुश्च महात्मा च ब्रह्मा तं प्राब्रवीद्वचः।
सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्यत्वं भविष्यति॥' उत्तरका॰ ३६–२०.

Stanza 78—

It must be noted that the स् of सङ्ग and स्थाम is changed to ष् only when these words are compounded with अङ्गुलि and भीरु respectively, not otherwise. In 'अङ्गुले सङ्गं पश्य' and 'भीरो स्थामं पश्य', it is not changed to ष्.

Stanza 79—

ज्योतिष्टोम°. स्तोम changes its स् to ष् when compounded with ज्योतिस् and आयुस् *e. g.* ज्योतिष्टोमः, आयुष्टोमः.

Stanza 80—

मातृष्वसेय्याः. In the sense of अपत्य, छण्, (ईय) or ढक् is affixed to मातृष्वसृ and पितृष्वसृ. We have thus मातृष्वसीय (Fem. मातृष्वसीया) and पितृष्वसीय (Fem. पितृष्वसीया) or मातृष्वसेय (Fem. मातृष्वसेयी) and पितृष्वसेय (Fem. पितृष्वसेयी).

मातुःस्वसुः. These may be taken either as two distinct words or as an अलुक् समास. In an अलुक् समास, स्वसृ changes its स् to ष् optionally when preceded by मातुः and पितुः. We have thus मातुःष्वसा or मातुःस्वसा; पितुःष्वसा or पितुःस्वसा. When this is not considered as अलुक् समास, but as two व्यस्त words, स् is not changed to ष्. 'असमासे तु मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ।'.

Stanza 85—

ज्योतिष्टमाम्. स् preceded by a short vowel is changed to ष् when followed by a Taddhit affix beginning with त. These affixes are तर, तम, तय, त्व, तल्, तस् and त्यप्. *e.g.* सर्पिष्टर, सर्पिष्टम, चतुष्टय, सर्पिष्ट्व, सर्पिष्टा, सर्पिष्ट, आविष्ट्यः. In गीस्तरा, धूस्तरा, and similar words, स् is not changed to ष्, as the preceding vowel is long. The preceding word should not be a verbal form. 'तिङन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिन्द्युस्तराम् ।'.

Stanza 89—

व्यतस्तम्भद्. The change of स् to ष् directed by the Sûtras "स्तम्भेः" ८।३।६७।। and "परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्" ८।३।७०।। is prohibited by "स्तम्भुसिवुसहां चङि" ८।३।११६।।. The स् of स्तम्भ्, सिव् and सह् is not changed to ष् in the 3rd Aorist. *e. g.* पर्यतस्तम्भत्, पर्यसीषिवत्, पर्यसीषहत्. It should be noted that the स् following an उपसर्ग is not changed to ष् in these cases. The radical स् following the reduplicative syllable may be changed to ष्, if the rules allow it. 'स्तम्भुसिवुसहां चङि उपसर्गादिति वक्तव्यम् । उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यात् । अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या मा भूदिति ।' काशि०.

Stanza 91—

विषसाद्. The स् of सद् after the reduplicative syllable is not changed to ष्. The Sûtra "सदेः परस्य लिटि" prohibits the स् of सद् after अभ्यास from being changed to ष्. "सदिस्वञ्जोः परस्य लिटि" ८।३।११८।। is the reading of the Sûtra in the Kâs'ikâ. Jaya. quotes the Sûtra in the same form, that is, as found in the Vṛitti. But this does not seem to

be the correct reading of the Sûtra. "सदेः परस्य लिटि" ८।३।११८॥ is the reading of Bha. Dî. in the Siddhântakaumudî. In the Mahâbhâshya also the Sûtra is found in the same form. '"सदेः परस्य लिटि" ॥ सदो लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। परिषस्वजे ॥' महाभाष्य.

Stanza 93—

अग्रेवणम्. Under the circumstances in which न् is changed to ण्, न् of वन् is changed to ण् only when preceded by पुरगा, मिश्रका, सिध्रका, शारिका, कोटरा, and अग्रे ("वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः" ८।४।४॥) In कुबेरवनम्, असिपत्रवनम्, शतधारवनम् &c. न् is not changed to ण्.

Stanza 94—

देवदारुवन°. वन has its न् changed to ण् optionally when preceded by words denoting औषधि and वनस्पति. e. g. दूर्वावणम् or दूर्वावनम्, शिरीषवणम् or शिरीषवनम्, बदरीवणम् or बदरीवनम्. ("विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः" ८।४।६॥). A Vârtika to this Sûtra states that the words denoting औषधि and वनस्पति must consist of two or three letters, not more ('द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम्'). Hence the न् of वन in देवदारुवनम् is not changed to ण् as देवदारु consists of four letters.

आम्रवणादिभिः. The Sûtra for changing न् to ण् in आम्रवण is "प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि" ८।४।५॥, which means that वन changes its न् to ण् when preceded by प्र, निर्, अन्तर्, शर, इक्षु, प्लक्ष, आम्र, कार्ष्य, खदिर, and पीयूक्षा, when the whole word is a संज्ञा (Proper Noun) or not.

Stanza 95—

रुधिरपायिणाम्. Jaya. says:—'रुधिरपायिणां राक्षसानाम्। पानं देशे इति णत्वम्।'. न्, however, is not changed to ण् in रुधिरपायिणाम् by the Sûtra "पानं देशे" ८।४।९॥, which means that पान changes its न् to ण् when the whole word signifies a country, e. g. 'क्षीरपाणा उशीनराः। सुरापाणाः प्राच्याः। सौवीरपाणा बाह्लीकाः। कषायपाणा गान्धाराः', but by the Sûtra "प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च" ८।४।११॥, as it is here at the end of a प्रातिपदिक.

Stanza 105—

प्रकोपण and **प्रगोपण.** The न् belonging to a कृत् affix (अन मान अनीय अनि इनि निष्ठा एते णत्वं प्रयोजयन्ति) added to a root beginning with a consonant and having any vowel except अ or आ as its penultimate, is optionally changed to ण् when the कृदन्त comes after a preposition

containing र् under the circumstances in which न् is generally changed to ण्. Thus प्रकोपण and प्रकोपन, प्रगोपण and प्रगोपन are all correct readings.

Stanza 106—

प्रेङ्खण. If न् belonging to a कृत् affix added to a root having कुम् or Anuswâra in it ('नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम्। अट्कुप्वाङिति सूत्रेऽप्येवम्। तेनेह न प्रेन्वनम्। इह तु स्यादेव प्रोम्भणम्।' सिद्धा० कौ०) is changed to ण् when the कृदन्त comes after a preposition containing र् under circumstances in which न् is generally changed to ण्, it is changed to ण् only in the case of roots which begin with any vowel except अ or आ and end in a consonant. "इजादेः सनुमः" ८।४।३२।. 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः इजादेरेव सनुमो नान्यस्मादिति। प्रमङ्गनम्। परिमङ्गनम्। हल इत्यधिकाराण्ण्यन्ते नित्यं विभाषार्थमेतत् भवति।' काशि०. The reading प्रेङ्खनः adopted by B. is incorrect.

Stanza 107—

प्रगमनम्. न् of a कृत् affix added to भा, भू, पू (to purify), कम्, गम्, प्याय्, and वेप् is not changed to ण् under circumstances in which न् is generally changed to ण्. "न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपाम्" ८।४।३४।. 'कृत्यचः इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते। . . . अत्र भौवादिकस्य पूङो ग्रहणं इष्यते। पूञः प्रतिषेधे इत्वस्य मा भूत्। प्रपवणं सोमस्य।' काशि०.

Stanza 122—

मुखमस्तीत्यभाषिष्ठाः. With the reading adopted in the text, the object of अभाषिष्ठाः must be supplied from the context. Jaya. says:—'अतो मुखमस्तीत्यभाषिष्ठाः अभिहितवानसि "सीतां प्रत्यर्पयन् धर्ममाप्नुहि" इति।'. 'You tell me to achieve merit by returning Sîtâ; because you have a mouth, which is a means for speaking whatever one likes. You have not said so after proper thought." With Malli.'s reading 'रामे साध्वसतां मयि,' साध्वसताम् is the object of अभाषिष्ठाः. In this case we have not to supply the object. This is no doubt a better reading, but is not supported by a majority of Mss. The meaning is "When you advise me to return Sîtâ, you speak of fear in my case with regard to Râma, simply because you have a mouth, that is, without proper deliberation.'

Stanza 124—

Most of the Mss. read विरोधः. विराधः is no doubt a better reading, as even when we read विरोधः, विराधः is to be supplied, as going

with एकः. Both Malli. and Jaya. read विराध:. Jaya. explains अविवक्षितः as 'शौर्याभिमतीतः' and Bharatamallika as 'अप्रसिद्धः शौर्येणाप्रतीतो वा.' Malli. explains it as असंजातविवक्षः. विवक्षा सञ्जाता अस्येति विवक्षितः "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्" ५।२।३६॥ इतीतच्. Thus he takes अविवक्षित in the sense of 'one in whom desire is not produced that the opponent is my prey (अयं मे वध्यः)'.

Stanza 135—

नमतः संध्याम्. The Stanza alludes to the story of Râvaṇa desiring to fight Vâlî. It is said that after Râvaṇa was released by Sahasrârjuna, he again became proud of his powers. Once he went to Kishkindhâ and called out Vâlî to fight with him. Vâlî was not there, so Sugrîva and other monkeys not being themselves able to measure their strength with him, told him to wait till Vâlî returned from Sandhyâ-adoration on all the four oceans. 'चतुर्भ्योऽपि समुद्रेभ्यः संध्यामन्वास्य रावण । इदं मुहूर्त्तमायाति वाली तिष्ठ मुहूर्त्तकम् ॥'. If he was anxious, however, to be killed by him very soon, he would find him performing Sandhyâ-adoration on the Southern ocean. 'अथवा त्वरसे मर्त्तुं गच्छ दक्षिणसागरम् । वालिनं द्रक्ष्यसे तत्र भूमिष्ठमिव पावकम् ॥'. Itching to fight with Vâlî, Râvaṇa ascended Pushpaka and went to the Southern ocean. He there found Vâlî performing adoration, and thought of catching him from behind unawares. Vâlî saw him and understood his intention, but he did not fear him at all as a lion would not fear a hare approaching him. Then

'हस्तग्राहं तु तं मत्वा पादशब्देन रावणम् ।
पराङ्मुखोऽपि जग्राह वाली सर्पमिवाण्डजः ॥
ग्रहीतुकामं तं गृह्य रक्षसामीश्वरं हरिः ।
खमुत्पपात वेगेन कृत्वा कक्षावलम्बिनम् ॥'.

Placing him thus within his arm-pit, Vâlî went successively to the Western, Northern, and Eastern oceans and having performed Sandhyâ-adoration on each of these oceans, he returned to Kishkindhâ and having released him from his arm-pit asked him who he was.

'रावणं तु मुमोचाथ स्वकक्षात्कपिसत्तमः ।
कुतस्त्वमिति चोवाच प्रहसन् रावणं मुहुः ॥
विस्मयं तु महत्कृत्वा श्रमलोलनिरीक्षणः ।
राक्षसेन्द्रो हरीन्द्रं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥

वानरेन्द्र महेन्द्राभ राक्षसेन्द्रोऽस्मि रावणः ।
युद्धेप्सुरिह संप्राप्तः स चाद्यासादितस्त्वया ॥
अहो बलमहो वीर्यमहो गाम्भीर्यमेव च ।
येनाहं पशुवद्गृह्य भ्रामितश्चतुरोऽर्णवान् ॥ '.

Then a firm friendship was formed between them both and sanctified in the presence of fire.

Stanza 136—

असद्बन्धुवधोपज्ञम्=Experienced first by yourself whose relations are slain. For the change of **उपज्ञा** to **उपज्ञ** (*vide* note on C. III. St. 81.)

APPENDIX.

THE READINGS OF D.

CANTO I.

St. 4, L. 2. संसर्पणो for सन्तर्पणो.
St. 10, L. 3. ज्ञाननिधिर्मनस्वी for ज्ञानगतिर्मनस्वी.
St. 11, L. 1. यतात्मा for कृतात्मा.
St. 13, L. 3. °मुदारचेष्टा for °मुदारवंश्या.
St. 16, L. 3. विविधवृत्तीन्यपि for ते भिन्नवृत्तीन्यपि.
St. 19, L. 2. मम क्रतूंस्तु for वने क्रतूंस्तु.
St. 24, L. 4. शीघ्राप्तधनुः for शीघ्रात्तधनुः
St. 26, L. 3. बद्धगोधाङ्गुलित्रे for बद्धचित्राङ्गुलित्रे.
St. 26, L. 4. गुरुशोकान्नारुदन् for गुरुशोकान्नारुदत्.
St. 27, L 3. चास्य for चारु.

इति भट्टिकाव्ये रावणवधे प्रकीर्णकाण्डे रामादिसंभवः प्रथमः सर्गः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

CANTO II.

St. 2, L. 2. सातिशयं for सातिशयां.
St. 5, L. 2. विलीनभृङ्गैः for निलीनभृङ्गैः
St. 6, L. 1. वातागम° for वाताहति°.
St. 13, L. 3. सस्य° for शस्य°.
St. 16, L. 2. समुच्चरच्चारु° for समुद्गच्चारु°.
St. 17, L. 3. वलोपशोभं for वनोपशोभं.
St. 18, L. 2. फेनेषु for फणेषु.
St. 24, L. 4. °सिञ्जम् for °शिञ्जम्.
St. 28, L. 4. संधुक्ष्यते for संधुक्ष्यताम्.
St. 30, L. 1. वालैः for केशैः
St. 32, L. 3. स्थास्नू रणे for स्थास्नुं रणे.
St. 35, L. 2. नु for तु.
St. 35, L. 5. धृतकार्मुकेषु for धृतकार्मुकेषुः

St. 39, L. 2. दैत्यकुलं for दैत्यबलं.
St. 40, L. 3. प्रीतमना मखान्ते for प्रीतमतिर्मखान्ते.
St. 41, L. 1. एतौ सुमित्रा for इतः स्म मित्रा.
St. 42, L. 2. दैत्यपुरः for दैत्यपुरं.
St. 47, L. 2. स्थास्नुरिवाचला प्रभा for स्थास्नुरिवाचिरप्रभा.
St. 43, L. 3. धर्मभूषां for धर्मशोभां.
St. 50, L. 4. रामः for रामं.
St. 51, L. 1. °माह्वतैवं for °माह्वतेदं.
St. 55, L. 1. पुरजव° for पुरुजव°.
St. 55, L. 4. °मागारयोध्याम् for °मायारयोध्याम्.

इति भट्टिकाव्ये द्वितीयः सर्गः ।

CANTO III.

St. 3, L. 3. चामीकरबद्धवज्रं for चामीकरवल्गुवज्रं.
St. 4, L. 3. सहेमकुम्भान् for सधर्मकुम्भान्.
St. 5, L. 1. उक्षान् प्रचक्रुः for उक्षांप्रचक्रुः
St. 7, L. 4. जनापरागं for जनापवादं.
St. 10, L. 4. °स्यपरे जजल्पुः for °स्यपरो जगाद.
St. 11, L. 3, वीरास्तु for धीरास्तु.
St. 16, L. 4. नोपजगाम for नापजगाम.
St. 19, L. 2. विनाकृतेव for निराकृतेव.
St. 19, L. 4. च्युत° for क्षत°.
St. 23, L. 3. °मानिनीषुः for °मानिनीषून्.
St. 32, L. 3. उद्वास्यमानः for उद्वाह्यमानः.
St. 33, L. 1. स्वस्थयन्तः for सुस्थयन्तः.
St. 37, L. 1. तरसा for तमसा.
St. 40, L. 3. च्युताशनायाः for च्युताशनायः.
St. 43, L. 2. सभावं for सहावम्
St. 46, L. 2. विसिस्नान° for विशिस्नान°.
St. 51, L. 3. धीर° for वीर°.
St, 51, L. 4. °मभाषि for °माभाषि.
St. 53, L. 4. जहाहि for जहीहि.
St. 54, L. 2. °मुरसहेयम् for °मुरसहेय.

इति श्रीभट्टिकाव्ये तृतीयः सर्गः समाप्तः ।

CANTO IV.

St. 4, L. 1. आहिषातां for मांहिषातां.
St. 5, L. 2. प्रवर्द्धाराद for प्रविद्वाराद.
St. 10, L. 2. वाङ्गिकः for वाङ्गिकः.
After St. 11 and 14 adds युग्मम्.
St. 20, L. 2. स्वङ्गोणीनां for स्वमेणीनां.
St. 25, L. 1. कार्णवेष्टकिकं for कार्णवेष्टनिकं.
St. 30, L. 2. व्ययमान° for व्यधमान°.
St. 31, L. 2. कौक्षेयमसिमुद्यम्य for असिं कौक्षेयमुद्यम्य.
St. 42, L. 2. निमग्नाविम्न° for निमग्नोद्विग्न°.
St. 44, L. 4. विषभृगिवो° for विषभृदिवो°.
St. 45, L. 2. क्षीर्ण° for कीर्ण°.

इति भट्टिकाव्ये चतुर्थः सर्गः ।

CANTO V.

St. 2, L. 1. मुसल° for मुषल°.
St. „ L. 2. च्छादरजःसन्तमसे for च्छादं रजःसन्तमसे.
St. 4, L. 1. शूर्पनखा° for शूर्पणखा°.
St. 8, L. 1. विनासा for विनसा.
St. 10, L. 2. नात्यन्तीनां त्व° for नात्यन्तीनत्व°.
St. 18, L. 1. हंसगामिनी for हंसनादिनी.
St. 19, L. 2. नवोत्कानि for न चोत्कानि.
St. 27, L. 1. बहुब्रकान्तिभिः for सहब्रकान्तिभिः
St. 33, L. 2. सार्वलौक्रिकम् for सार्वलौकिकः.
St. 37, L. 2. महद्धनुः for महे धनुः.
St. 37, L. 2. बानगोप्त्रीम्म° for वानगोपीम्म°.
St. 40, L. 2. धिग्जनं for धिग्लोकं.
St. 52, L. 2. प्लुतम् for प्लवम्.
St. 58, L. 1. विस्माबयेत for विस्मापयेत.
St. 62, L. 2. मायां for मायाः.
St. 64, L. 2. समागत्य for समागम्य.
St. 66, L. 1. निरन्वयनेर for निरन्वयजने.
St. 70, L. 1. आपीत° for प्रपीत°.
St. 71, L. 1. वृथा for मृषा.
St. 72, L. 2. लेलयन्न° for लेलायन्न°.
St. 86, L. 2. ममैव वक्तुं किं कुर्व for ममैव कुर्वं किं वक्तुं.

St. 92, L. 2. वशीकृत्य for वशेकृत्य.
St. 93, L. 2. मे for नो.
St. 100, L. 1. नरान्तकम् for नराशिनम्.
St. ,, L. 2. शब्दपातं for शब्दकारः.
St. 102, L. 2. विध्यमानो वा for विध्यमानोऽपि.

इति भट्टिकाव्ये पञ्चमः सर्गः समाप्तिमगमत् ।

CANTO VI.

St. 4, L. 2. °मशिषच्च for °माशिषच्च.
St. 8, L. 2. सर्वे भ्राता for भ्राता सर्वे.
St. 10, L. 2. धर्मान् for धर्मम्.
St. 13, L. 2. प्रम्लायति for प्रग्लायति.
St. 16, L. 1. भीमविक्रमम् for क्रूरविक्रमम्.
St. 17, L. 2. शैलं चाशिश्रियद्रामा for शैलं त्वाशिश्रियद्रामा.
St. 25, L. 1. मुहुराह्वास्त for मुहुराह्वत.
St. 28, L. 2. च्युतं तयोः for च्युतस्तयोः.
St. 29, L. 2. °मवगाहामहे वयम् for °मवगाहावहे द्रुतम्.
St. 38, L. 2. व्योमविस्तरम् for व्योम विस्तृतम्.
St. 40, L. 2. क्षात्रं तेजो विवृण्वानं for तेजः क्षात्रं विवृण्वन्तं.
St. 43, L. 1. °माज्ञाय for °माख्याय.
St. 44, L. 2. तां for तौ.
St. 45, L. 1. वनायाकर्षमंड्नता for वनाकर्षं समड्नता.
Omits Stanzas 52 and 53.
St. 69, L. 2. च for वा.
St. 72, L. 2. सर्वमुक्त्वा for सैवमुक्त्वा.
After 63 the Ms. has the following additional verse:—
अथ स्वरसमुद्भूतसंतापासहनोऽनुजे ।
अप्राप्नुवन् रतिं क्वापि जगाद रघुनन्दनः ॥
St. 81, L. 2. पत्राग्र° for पर्णाग्र°.
St. 96, L. 2. कथमासादितौ for आसादितौ कथं.
St. 97, L. 1. °ऋनूमन्तमभ्रंलिहममुं गिरिम् for °ऋनूमन्तमायाममभ्रंलिहं गिरिम्.
St. 98, L. 1. सर्वभोगीन° for सर्वभोगीण°.
St. 102, L. 1. द्विषन्तपम् for परन्तप.
St. ,, L. 2. परन्तप for द्विषन्तपम्.
St. 120, L. 1. आयच्छमानबो° for व्यायच्छमानबो°.

St. 127, L. 1. वनवासिनः for वनवर्त्तिनः.
St. 144, L. 2. भृत्यांश्च for भोगांश्च.

इति भट्टिकाव्ये षष्ठः सर्गः ।

CANTO VII.

St. 2, L. 1. सस्वाना° for शस्वाना°.
St. 8, L. 1. परदाही च for परिदाहीव.
St. 11, L. 1. °मविलम्भी for °मविम्रम्भी.
St. 11, L. 2. फर्णे for पर्णे.
St. 17, L. 2. निरुद्ध° for निरस्त°.
St. 19, L. 2. अविना for अयिना.
St. 23, L. 2. प्रावेशयद्गृहम् for प्रावेशयद्गुहाम्.
St. 45, L. 2. वेष° for वेश°.
St. 58, L. 1. क्रमेन निष्क्राण्या for क्रमादनिक्राणा.
St. 66, L. 1. सङ्घश्च आगतान् for सङ्घसमागतान्.
St. 69, L. 2. सृष्टिःपूर्विश्व° for पूःसृष्टिर्विश्व°.
St. 76, L. 2. सालभञ्जिका for शालभञ्जिका.
St. 83, L. 2. स्वर्गारूढो for स्वरारूढो.
St. 86, L. 2. परिम्लानो for परिग्लानो.
St. 88, L. 2. जटायुं संस्तुयाद्दरात् for जटायुं च स्तुयाद्दरात्.
St. 91, L. 1. °महोऽतीतं for °महर्यातं.
St. 93, L. 2. कस्मात् for यस्मात्.
St. 95, L. 1. प्रोर्णुवितुं for प्रोर्णवितुं.
St. 95, L. 2. प्रोर्णविषी for प्रोर्णुविषी.
St. 110, L. 2. वाधः for व्याधः

इति भट्टिकाव्ये समुद्रोपकण्ठगमनो नाम सप्तमः सर्गः ।

CANTO VIII.

St. 7, L. 2. एका for सेका.
St. 11, L. 2. न न संस्यास्यते for न तत्संस्यास्यते.
St. 13, L. 2. ते ध्रुवम् for तेऽधुना.
St. 28, L. 2. भयङ्करा for भयंप्रदा.
St. 28, L. 2. संघृण्वन् प्रवदमानावावणस्य गुणान् जनान्.
St. 34, L. 1. नृत्तं for नृत्यं.
St. 38, L. 1. वियन्मध्ये for वियन्मध्यं.
St. 39, L. 1. °मुपाबंहत for °मुपाजुहूक्त.

St. 43, L. 2. मायां च for मायाश्च.
St. 45, L. 2. दशास्यस्य for रावणस्य.
St. 62, L. 1. विचलितौ° for विकसितौ°.
St. 67, L. 2. जुवाना व्यजिह्नरन् for जुवानास्त्वजिह्नरन्.
St. 70, L. 2. °मदृश्यां for मदृश्यौ°.
After St. 72 adds त्रिभिर्विशेषकम्.
St. 80, L. 2. त्वमप्यभ्या° for तवाप्यभ्या°.
St. 84, L. 1. रक्षांसि मां for रक्षोभिर्मां.
St. 85, L. 1. पतिव्रता for पतिप्रिया.
St. 85, L. 2. पापान्ववसितं for पापानुवसितं.
St. 96, L. 2. हृद्ध्वं for हत.
St. 106, L. 1. राघवार्थकरो for राघवानुचरो.
St. 109, L. 2. नागन्तुमुत्सहेतेह for गन्तुमुत्सहते नेह.
St. 128, L. 1. ययोरिदं for ययारिदं.

इति भट्टिकाव्येऽष्टमः सर्गः ।

CANTO IX.

St. 1, L. 1. कवल्पक्षी for कुवल्पक्षी.
St. 8, L. 2. अचालीन्न च नाघ्राजीत् for न चाह्वालीन्न चाघ्राजीत्.
St. 9, L. 2. बहूनां सोऽमहीद् for बहूनाममहीद्.
St. 10, L. 2. प्रोर्णुविषु° for प्रोर्णविषु°.
St. 16, L. 1. मांसोपयोग for मांसोपभोग.
St. 18, L. 1. धृष्टः for धृष्टान्.
St. 41, L. 2. तलेना° for बलेना°.
St. 42, L. 1. केसरी for केशरी.
St. 46, L. 1. °मन्तिकम् for मन्तिकान्°.
St. 51, L. 2. वानरोत्तमम् for प्रीतिमुत्तमाम्.
St. 56, L. 1. अभ्यसीदिव for आश्वसीदिव.
St. „ L. 2. ललित° for लुलित°.
St. 57, L. 2. काकुत्स्थमूचे तं for काकुत्स्थं तमूचे.
St. 60, L. 1. केसरः for केशरः.
St. 63, L. 2. मर्माविद्भिरवत्काण्डै° for मर्माविद्भिस्तमत्काण्डै°.
St. 74, L. 1. निस्यन्द° for विष्यन्द°.
St. „ L. 2. °प्रविष्कन्ता for °नविस्कन्ता.
St. 75, L. 2. विष्फुरन् for विस्फुरन्.
St. 76, L. 1. विस्फुरद्भि° for विस्फुलद्भि°.

St. 79, L. 2. तापसस्येति for मानुषस्येति.
St. 81, L. 1. समागते for समागमे.
St. 86, L. 1. पिङ्गल° for पिङ्गर°.
After 87 पञ्चभिः कुलकम् ।
After 94 युग्मम्.
St. 98, L. 2. राक्षसाधिपः for रक्षसां पतिः.
St. 111, L. 2. नीतिनिष्ठस्य for नीतिसीक्ष्णस्य.
St. 124, L. 2. विस्मयः for कः स्मयः.
St. 130, L. 1. अभिमानः फलं for अभिमानफलं.

इति श्रीभट्टिकाव्ये हनूमद्ग्रहणं नाम नवमः सर्गः ॥

P. A Pâtaṇa Ms. which proceeds up to the Canto. X. It opens with श्रीगणेशाय नमः ॥.

CANTO I.

St. 17, L. 3. क्रतुरक्षणार्थं for परिरक्षणार्थं.
St. 16, L. 2. क्रतूंश्च for क्रतूंस्तु.
St. 24, L. 4. सीमाक्षधरः for सीमाक्षधनुः.

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे प्रथमः सर्गः ।

CANTO II.

Stanzas marked 10th and 11th in the text are given in the Ms. as 2nd and 3rd.

St. 2, L. 2. सातिशयं for सातिशयां.
St. 3, L. 3. सामर्षतयेव for सामर्षतयेव.
St. 6, L. 2. निमीलभृङ्गैः for निलीनभृङ्गैः.
St. 7, L. 4. लक्षे for लक्ष्ये.

Stanzas 8th and 9th in the text are given after the 17th St. of the text.

St. 10, L. 3. सुगन्धि° for सुगन्ध°.
St. 13, L. 1. लीलनीया for लोभनीया.
St. ,, L. 3. सत्त्व° for शत्त्व°.
St. 16, L. 4. °कृत्य° for °नृत्त°.
explains आरात् as विकटात्.
St. 21, L. 2. °मविक्षितात्मा for °मविक्षतात्मा.

St. 28, L. 3. °भास्वराश्च° for °भासुराश्च°.
St. 28, L. 4. संधुक्षतां for संधुक्ष्यतां.
St. 29, L. 3. शाक्षिण्य° for दाक्षिण्य°.
St. 30, L. 4. च्यावयतोऽश्वैः for च्यावयतोऽश्वैः
St. 40, L. 3. प्रीतमनाम° for प्रीतमतिर्म°.
St. 43, L. 1. पयकान् for पथिकान्.
St. 44, L. 3. श्रुतसूनुवृद्धि° for श्रुतसूनुवृत्ति°.
St. 48, L. 3. °भूषां for °शोभां.
St. „ L. 4. °वंश्यं° for °वर्ण्यं°.
St. 50, L. 3. °नुपजानुरक्ति° for °नुपजान्वरक्ति°
St. 52, L. 3. °द्विपक्षे for °द्विपक्षं.

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे द्वितीयः सर्गः।

CANTO III.

St. 4, L. 1. सुपोषं for स्वपोषं.
St. 7, L. 2. विकृतं for विकृतिं.
St. „ L. 3. व्यमृषञ्च for व्यमृशञ्च.
St. 13, L. 2. सुपोषम् for स्वपोषम्.
St. 17, L. 1. रुदन्तो for रुवन्तो.
St. 23, L. 3. °मानिनीषुः for °मानिनीषून्.
St. 27, L. 4. पणायाः for पणायान्.
St. 43, L. 1. प्रतीक्षु° for प्रतीषु°.

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे रामप्रवासो नाम तृतीयः सर्गः।

CANTO IV.

St. 6, L. 2. सुपुण्य° for स्वपुण्य°.
St. 10, L. 1. सर्वाङ्गीने for सर्वाङ्गीणे.
St. 13, L. 1. परेत्युरस्य for परेत्यान्वस्य.
has युग्मकम् after St. 14.
has कुलकम् after St. 19.
St. 20, L. 2. सुभोगीनां for स्वभोगीनां.
St. 33, L. 2. अपिस्फुरश्च for अपिस्फरश्च.
St. 40, L. 2. पारस्वधिक° for पारश्वधिक°.
St. „ „ °प्राशिका° for °प्रासिका°.

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे चतुर्थः सर्गः।

CANTO V.

St. 2, L. 1. मुषल° for मुशल°.
St. „ „ प्राष° for प्रास°.
St. „ L. 2. °मायुधच्छायरजः° for °मायुधच्छायं रजः°.
St. 4, L. 2. पतिम् for गतिम्.
St. 11, L. 2. माहेन्द्रियं for महेन्द्रियं.
St. „ „ दुश्च्यवनो for दुश्चवनो.
St. 18, L. 1. हंसगामिनी for हंसनादिनी.
St. 22, L. 2. न चाम्नायी for न नाम्नायी.
St. 29, L. 1. साकं for सार्धं.
St. 34, L. 1. वेत्ति ताडका तस्य विक्रमम् for तस्य ताडका वेत्ति विक्रमम्.
St. 44, L. 1. नित्यं च रणकाम्यसि for नित्यं शरणकाम्यसि.
St. „ L. 2. विजिघृक्षु° for निजिघृक्षु°.
St. 64, L. 2. समागत्य for समागम्य.
St. 86, L. 2. वक्तुं युक्तं किं for युक्तं किं वक्तुं.
St. 100, L. 1. नराशनम् for नराशिनम्.
St. 102, L. 1. विध्यमानो वा for विध्यमानोऽपि.
St. 107, L. 2. क्रव्याच्छलेन लोलूयांचक्रे पक्षौ पतत्रिणः ॥

इति भट्टिकाव्ये सीताहरणो नाम पञ्चमः सर्गः ।

CANTO VI.

St. 3, L. 2. नाप्यूर्जा वि° for नाप्यूर्जो वि°.
St. 8, L. 2. विह्वलः for विक्लवः.
St. 11, L. 1. हुं for हूं.
St. 13, L. 2. प्रम्लायति for प्रग्लायति.
St. 15, L. 2. अक्षेमपरि° for अक्षेमः परि°.
St. 18, L. 1. ए for ऐ.
St. 19, L. 1. ममाश्वयीत् for तवाश्वयीत्.
St. 21, L. 1. क्षाती for क्षान्ती.
St. 28, L. 2. °श्च्युतस्तयोः for च्युतस्तयोः.
St. 29, L. 1. °मक्ष्योतीत् for °मच्योतीत्.
St. „ L. 2. एद्येनं for एद्यमुं.
St. 31, L. 2. जिघांसो° for जिघत्सो°.
St. 35, L. 2. सीताविरहदुःखार्त्तः कोपरक्तान्तलोचनः.
St. 36, L. 1. रुणध्मि सवितुर्मार्गं . . . . .
St. „ L. 2. रिणच्मि जलधेस्तोयं . . . . .

St. 37, L. 1. क्षुणद्मि . . . . .
St. „ L. 2. यमं स्तुवञ्मि . . . . .
St. 38, L. 1. विनञ्मि धाम सर्वेषां तृणेद्मि सकलं जगत्.
St. „ L. 2. क्षुष्कपेषं . . . . .
Sts. 39, and 40 are same as Sts. 38 and 39 in the text.
St. 41, L. 1. न्यवर्त्तयस्तु° . . . . .
St. „ L. 2. ऐक्षेतामा° . . . . . .
St. 42, L. 1. तं सीताघातिनं . . . . . ।
St. „ L. 2. प्रोवाच स तदा पक्षी भयाक्रामेण तर्जितः ॥.

After 42 of the text the Ms. reads—

पप्रच्छ जानकीवार्त्तां संग्रामं च पतत्रिणम् ।
ततो रावणमाचख्यौ द्विषन्तं पततां वरः ॥

Omits विषादमीयिवांसौ . . . . .

St. 45, L. 1. बलापकर्षमश्नता for बनाकर्षं समश्नता.
St. 48, L. 1. रिपुः कथम् for कथं रिपुः.
St. 50, L. 2. लङ्कां नीता for नीता लङ्कां.
St. 64, L. 1. °समुन्नये for °समन्वये.
St. „ L. 2. °मवाप्यैः for °मपाकैः.
St. 66, L. 1. सम्यक् कच्चित् for कच्चित् सम्यक्.
St. 73, L. 2. पम्पानि for पाम्पानि.
St. 74, L. 1. वासनैः for वाशनैः.
St. 98, L. 1. सर्वभोगीन° for सर्वभोगीण°
Omits verses 124 and 125.
St. 126, L. 2. बान्धवाक्रोशिनो for बान्धवक्रोशिनो.
St. 133, L. 1. भुवं न त्वां for भुवन्न त्वा.
St. 136, L. 2. दुर्वृत्तं for दुर्वृत्त.

इति भट्टिकाव्ये षष्ठः सर्गः ।

CANTO VII.

St. 2, L. 1. सस्यामा° for शस्यामा°.
St. 8, L. 2. व्योम तडि° for भान्तस्तडि°.
St. 7, L. 1. परिदेवनम् for परिदेविनम्.
St. 10, L. 1. परिमोहिनम् for परिमोहिणम्.
St. 11, L. 2. °तको व्योम्नि for °तकः पक्षी.

St. 12, L. 1. ह्रेते for भेते.
St. „ L. 2. विमुक्तानां for विमुक्तानां.
St. 15, L. 2. चङ्क्रमणान् for चङ्क्रमणान्.
St. 16, L. 2. मण्डनं for मण्डना.
St. 17, L. 2. निरुद्ध° for निरस्त°.
St. 25, L. 2. °हेश्वर for °हेश्वरः.
St. 26, L. 1. भासो for भासं.
Omits St. 83.
St. 48, L. 1. प्रार्थयन्ति for प्रार्थयन्ते.
Omits Sts. 60 and 64.
St. 68, L. 1. रक्षं for रक्ष्णं.
St. 90, L. 1. महाकुलीप्रियाम् for माहाकुलीं प्रियाम्.
St. „ L. 2. महाकुलीनस्य for माहाकुलीनस्य.
St. 91, L. 2. विखिन्दन्तः for विषीदन्तः.
St. 95, L. 1. प्रोर्णुवितुं for प्रोर्णवितुं.
St. „ L. 2. प्रोर्णविर्वा for प्रोर्णुविर्वा.
St. 96, L. 1. लङ्का for लङ्काम्.
St. „ „ पालिता for पालितां.
St. 102, L. 2. स्म for च.

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डे सप्तमः सर्गः ।

CANTO VIII.

St. 5, L. 1. पथि भ्रन्तं for व्यतिभ्रन्त.
St. 7, L. 2. नक्राणामाशितम्भवम् for नक्राणां स्वाशितम्भवम्.
St. 11, L. 2. न च संस्थास्यते for न तत्संस्थास्यते.
St. 19, L. 1. बलैः for वनैः.
St. 26, L. 2. प्रत्यज्ञास्त for प्रत्यज्ञासीत्.
St. 28, L. 2. संशृण्वन्प्रवदमाना° for शृण्वन्संप्रवदमाना°.
St. 34, L. 1. नृत्तं for नृत्यं.
St. 41, L. 2. °विश्रम्भो° for °विलम्भो°.
Omits St. 42.
कुलकम् after St. 45.
St. 52, L. 1. सहामोदं for महामोदं.
St. „ L. 1. परिजनावृतम् for परिजनान्वितम्.
St. 57, L. 1. शुचः कथम् for कथं शुचः.
St. 66, L. 1. मत्स्यन्द° for मत्स्यद°.
St. „ L. 2. स्तबकोमया: for स्तबकोचयाः.

St. 71, L. 2. ध्याम° for म्लान°.
St. 85, L. 2. पापान्ववसितं for पापानुवसितं.
St. 91, L. 1. प्रभुः for विभुः.
St. 92, L. 1. °मुक्तो for °मुक्तं.
St. 101, L. 2. °स्तल्पं for °स्तल्पान्.
युग्मकम् after St. 103.
St. 109, L. 1. वारिणा for वा विना.
St. „ L. 2. नेह for नैव.
St. 110, L. 1. चिन्तावती for चिन्तावर्ती.
St. „ L. 2. मुक्ता for मुक्तां.
St. 111, L. 1. न प्रकृष्टं for विप्रकृष्टं.
St. 112, L. 2. °मुपाक्रम्य° for °मुपाक्रंस्य°.
St. 115, L. 1. पुरम् for पुरीम्.
St. 118, L. 1. अयं for इदं.
St. „ „ °क्रीयकः for °कुलीयकम्.
St. „ L. 2. °मार्पितः for °मर्पितं.
Omits St. 119.
St. 121, L. 2. धृत्या नायस्व for नायस्व धृत्या.
St. 132, L. 2. °निपातचिन्नवसुधं for °निपातनिश्चिन्नवसुधं.
St. „ L. 3. शकुनिनादनादितककुब्लोल° for शकुननिर्नादनादिककुब्विलोल°.

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥

CANTO IX.

St. 1, L. 1. कूजल्प° for कुवल्प°.
St. 4, L. 1. प्राश° for प्रास°.
St. „ L. 2. विशं for विशः.
St. 8, L. 2. अङ्गालीनेव for न चाह्वालीन.
St. 11, L. 1. अकाणिषु° for अराणिषु°.
St. 14, L. 2. °मासेदु° for °माजग्मु°.
St. 18, L. 2. विनिर्गतः for विनर्दतः.
St. 19, L. 1. अभ्यर्णो for अभ्यर्णो.
St. „ L. 2. वृत्तघना for वृत्तघनान्.
St. 22, L. 1. त्विषः for द्विषः.
Omits the 2nd half of St. 51.
St. 54, वने चिकरिषोर्वृक्षान्. . . . . . ।
लसद्विचित्रशस्त्रौघः संग्रामो मूर्त्तिमानिव ॥

St. 58, L. 2. क्षुरप्रैः for क्षुरप्रैः.
St. 62, L. 2. स्पृशे बहुधा for बहुधा स्पृशे.
St. 67, L. 1. पृतनाषाड्द्विषो for पुरुहूतद्विषो.
St. 73, L. 2. व्यसहते° for व्यषहते°.
St. 74, L. 1. निष्यन्द for विस्यन्द.
St. „ L. 2. विस्कन्दीन् for विष्कन्तॄन्.
St. 75, L. 1. परिस्कन्दन् for परिष्कन्दन्.
St. 76, L. 1. विस्फुरद्भि° for विस्फुलद्भि°.
St. „ L. 1. निस्फुरः for निष्फुलः.
St. „ L. 2. विस्कम्भितुं for विष्कम्भितुं.
St. 78, L. 1. °सङ्गं for °षङ्ग°.
St. 80, L. 2. च for यः
St. 93, L. 1. खरनसा° for खरणसा°.
St. 96, L. 1. सुरापान° for सुरापाण°.
St. 97, L. 1. संहर्षयोगिनः for संघर्षयोगिणः.
St. 102, L. 1. प्रहन्यन्ते स्म for प्राघानिषत.
St. 116, L. 2. मारीचेन च for मारीचेनापि.
St. 118, L. 1. कोपानिला° for क्रोधानिला°.
St. 126, L. 1. °न्यसंयुक्तं for °न्यसं सक्तं.
St. 128, L. 1. दर्शने तव for तव दर्शने.

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डे नवमः सर्गः ॥

ADDENDA AND CORRIGENDA.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
2	26	स्तभेयुक्त°	स्तभेर्युक्त°
3	23	for स्याद्युमर्यम्	Kâśiká–reading is स्यादिनुमर्यम्
8–9	23	विदेः घतुर्वसुः	"विदेः घतुर्वसुः ।"
8	25	९ निधि D.	९ निधि D., Com.
11	2	"होरद्घोः"	"हो दद् घोः"
"	5	यः	ये
"	16	ततष्टाप्	ततश्चाप्
"	30	ङीप्	ङीष्
14	4	"नन्द्राः संयोगादयः"	"न न्द्राः संयोगादयः"
15	21	शुभयो°	शुभमो°
19	22	ठक्	ठञ्
25	4	शैलकुञ्जे	शैलकुञ्ज्ञे
"	19	किस्वाम्र	कित्स्वाम्र
26	3	गन्धस्येत्वे	गन्धस्येत्त्वे
"	4	°ह्रस्वाभावः	°ह्रस्वाभावः
"	23	गम्ये	गम्ये ।
31	2	पूर्वपूर्वं	पूर्वंपूर्वं
"	3	Pratâparudra reads	'विशेषणस्वकयममसावेकावली मता'
32	15	पूर्वादप्रत्ययः	पूर्वादप्प्रत्ययः
34	3	सुखग्रहण°	सुखग्रहणार्थ°
"	15	"क्रुदोरप्"	"क्रूदोरप्"
36	20	"बहुव्रीहौ"	"बहुव्रीहौ—"
44	13	नाना मार्गेषु	नानामार्गेषु।
"	14	after ठक्	add गिरिषु ज्ञान् गिरिज्ञान् गिरिसंचारकुशलानित्यर्थः।
45	6	वृद्ध :—	वृद्धः
"	8	यणादि परलोपः	यणादिपरलोपः
"	16	रूपइत्यर्थः	रूप इत्यर्थः
"	17	"दृग्दृशव	"दृग्दृशव–
"	21	कर्त्ता यान्त°	कर्त्तायं त°
"	22	पश्यन्ति	पश्यति
46	14	मधिगम्येत्यर्थः	मधिगमय्येत्यर्थः

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
46	26	खाल T_2, N.	खाल T_2, N., Com.
47	7	स्तमात्म . .	स्तात्मात्म . .
„	27	आग्नीव D., T., G., Com.	आग्नीय D., T., G.
48	5	आग्नीयम्	अग्नीयम्
„	6	After इति छप्रत्ययः । add	राजन्यानां समूहो
„	9	इति यप्रत्ययः	इति खप्रत्ययः
56	26	न E_4.	न E_1,
60	19	प्रणे२ष्टो	प्रने२ष्टो
„	25	गुरूणा	गुरूणां
„	27	प्रनष्टो N., C., E_1	प्रणष्टो C., B., E_2, E_3, T_2, T_3, T_4, D., T., G., Com.
61	14	शोकापनुदः	शोकापनुदाः
„	17	क्लेरक्त–	क्लेरका–
64	15	सर्पेन्द्रनो	से पन्द्रनो
„	23	भजानादिभ्य	भाजनादिभ्य
69	5	मीवा सिरा	मीवासिरा
71	2	शितिभावः	शिति भावः
„	19	“ अप्रत्ययात् ”	“ अ प्रत्ययात् ”
72	5	सवि२प्रां–	से२विप्रा–
„	26	२ सविप्राश्चि° T., G., Com.	Strike off this.
78	18	for प्राणायतनेषु हिरण्य-शकलं read	प्राणायतनेषु हिरण्यशकलान् प्रत्य-स्यतीति शाखात् सहिरण्यशकलं
„	19	तथाविधानं	यथाविधानं
76	6	व्यसक्तुं	व्यस्यन्तु
82	11	मध्ये जला	मध्येजला
88	7	मागाः	मा गाः
„	25	वहाम्बुभार° c.	वहाम्बु भार° c.
88	28	तंनिषक्तनतुः	तं निषक्तनतुः
89	15	स्वधर्माजितां	स्वधर्माजितां
91	1	परिच्छेदा°	परिच्छदा°
„	8	मत्वर्थीयः ष्ठन्.	मत्वर्थीयष्ठन्
92	9	पर्षन्नैविध्य°	पर्षत्त्वैविध्य°
93	28	असका	असुका
„	25	°सका	°सुका
95	2	मधुनी	सुवनी
97	2	एतद्रूपा	एतद्रूपा

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
97	19	ऽप्सरसोनि°	ऽप्सरसो नि°
110	21	"सभाराजा°	"सभा राजा°
112	3	सिञ्चमन्म°	किञ्चिन्मन्म°
119	10	ङीप्	ङीष्
124	4	इहय°	हैहय°
133	10	तेषां निस्य°	तेषामनिस्य°
"	16	ण्वै	ण्वैङ्
134	25	अभादिनाषस्वे	अभादिना षस्वे
140	15	शोभना	शोभनं
"	24	≍कपा	⌣क≍पा
150	23	स्यादिनिष्ठुरं	स्यादि निष्ठुरं
158	22	कुशाता रतिः	कुशतारतिः
159	17	भाराद्°	भाराद्°
163	22	प्रत्यगुद्रवत	प्रत्यगुद्रवत्
166	13	ह्लृयति	ह्लादयति
169	23	क्रुद्धो°	क्रुद्धो°
170	11	संरभिणो	संरम्भिणो
175	1	बन्धिष्ठा	यधिष्ठा
"	2	सर्व°	सर्व°
182	6	गुप्यं	कुप्यं
"	24	प्रगृह्य पद	प्रगृह्यपद
184	24	after तक्रः ॥	add प्रणाय्यो जनः सतामसंमतश्चोरजनः ॥
189	20	चकारा	चकारा–
190	19	after अस्य add	दुःखस्य
192	15	संपरीवारो	सपरीवारो
194	17	"शमिधातोः	शमि धातोः
"	24	क्रव्याद्भिः रा°	क्रव्याद्भिरा°
196	14	बहुजार°	बहुभव°
201	24	Strike off	इ पाणिघैः Com.
202	5	पाणिघ्नैः	पाणिघैः
209	1	ब्रुवन्	ब्रुवन्
210	12	अक्षत्रियजे क्ष°	अक्षत्रियजेऽक्ष°
212	15	विकल्पाद्भते	विकल्पाद्भुते
"	24	after अभिजानासि	add T., G., Com.
"	25	after नार्यति	add T., G., Com.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
216	7	हिष्णुवडुन्माद°	हिष्णुरसोढा सजुन्मदिष्णुवडुन्माद°
,,	23	द्रोही	द्रोहि
,,	,,	जिघांसुः	जिघांसु
222	20	हिंस्रा	हिंस्राः
226	7	कार्यं सार°	कार्यसार°
237	5	लौहो	लौहो[3]
,,		In the foot note	add ३' लोह T., G., Com.
247	10	महाकु°	माहाकु°
,,	26	strike off T., G., com.	
259	16	भाषितेः	भाषिते
271	2	नृताया°	तृतीया°
277	22	भाबाद°	भाबाद्°
307	11	भजौ जभ°	भजौ ऽजभ°
309	3	ऽष्टदश°	ऽष्टादश°
,,	10	तद्वद°	तद्वद्°
314	4	ओदितश्च	आदितश्च
322	13	बाद्धि°	बुद्धि°
324	2	निरङ्कुषः	निरङ्कुशः
327	7	ऋक्षसांपतिः	ऋक्षसां पतिः
328	17	वन	वनं
330	2	काम्यच	काम्यच्
,,	4	रक्षः पाशाः	रक्षस्पाशाः

NOTES.

3	24	सिद्धां॰	सिद्धा॰
„	32	*Upâyás*	*Upâyas*
4	34	read	अस्तीति
8	5	भवेत	भवेत्
„	18	शुक्लं	शुक्लः
„	21	बलाकायां	बलाकायाः
„	22	अत्र पीतिमादिषु	पत्रपीतिमादिषु
„	„	बलीस्यात्	बालिश्यात्
11	22	is affixed क्यच्	क्यच् is affixed
„	34	क्यङ	क्यङ्
15	5	कोसलशब्दोत्रन्स्य	कोसलशब्दो त्रन्स्य
19	4	समद्रः	समुद्रः
31	23	Manorama	Manoramâ
35	2	मर्द्गीत	मद्गति
„	18	strike off comma after नेश्यत् and दृश्यत्	
37	29	अनचरः	अनुचरः
40	33	purânas	Purâṇas
41	18	वाद	वादं
55	28	उत्कृष्ट	उत्कृष्टं
72	23	his	her
73	14	प्रयोगो	प्रयोगो
76	29	गणकीर्त्तनम्	गुणकीर्त्तनम्
77	17	necesarily	necessarily
83	35	अनहारः	अनाहारः
85	18	कन्तृणि	कर्तृणि
86	24	मूञ्जाना	मुञ्जाना
87	28	गार्हपत्यावृति	गार्हपत्यावेति
99	24	साङ्के	साङ्गे
„	27	dependant	dependent
106	12	after 'does not refer to the' add Vârtika	
110	12	read अनाद्येरीषत्वाक्योऽपि.	
111	31	read प्राप्तुमिच्छा.	
123	35	प्रयोग	प्रयोगे
129	1	a	an
„	16	regular	regular
132	31	इत्यव	इत्येव
136	27	अङ्गलि	अङ्गुलि

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the superintendence of Dr. P. Peterson and Dr. R. G. Bhândârkar.

	Rs.	a.	p.
No. I.—Pañchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler	0	4	0
No. II.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.	0	8	0
No. III.—Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler...	0	4	0
No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kielhorn.	0	6	0
No. V.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A., Part I., Cantos I.—VI.	1	8	0
No. VI.—Mâlavikâgnimitra: a Sanskrit Play by Kâlidâsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A.	2	2	0
No. VII.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs I.—XXXVII.	0	8	0
No. VIII.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A. Part II., Cantos VII.—XIII.	0	12	0
No. IX.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs XXXVIII. —LXIX.	0	8	0
No. X.—The Daśakumâracharita of Daṇḍin. Part I. Edited, with Critical and explanatory Notes, by Dr. G. Bühler	0	8	0
No. XI.—The Nîtiśataka and Vairâgyaśataka of Bhartṛihari, with extracts from two Sanskrit commentaries. Edited, with Notes, by Kâshinâth Trimbak Telang, M.A. (copies not available.) ...			
No. XII.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara. Edited and explained by Dr.F.Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs. LXX.—CXXII. ...	0	8	0
No. XIII.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A., Part III., Cantos XIV.—XIX.	0	8	0
No. XIV.—Vikramâṅkadeva-Charita. Life of king Vikramâditya Tribhuvanamalla of Kalyâṇa, com-			

:S.

R. G.

Rs. a. p

0 4

0 8

) 4

6

8

2 0

8

0

0

0

8 0

8 0